Op een onbekende plaats begraven

de April-Meistakingen van 1943, een onderzoek naar oorlogsvermissing

Truus de Witte

Op een onbekende plaats begraven

de April-Meistakingen van 1943,
een onderzoek naar oorlogsvermissing

Geertruida Harmina (Truus) de Witte

university of groningen

voor

Hoofdinspecteur Jan Kerkhof (1908-1999)
die de zestien vermisten niet losliet.

Ir. Kees Corts (1920-2005)
die hen eind jaren tachtig onder de publieke aandacht bracht.

en

Prof. Dr. Max van der Kamp (1946-2007)
bridgebuilder between people and paradise…
die vond dat oorlogsvermissing een actueel maatschappelijk vraagstuk moest worden.

Noordhorn, eerste druk (boekvorm), 2009
Niekerk, tweede uitgebreide uitgave (digitaal), 2021

Voorwoord

Oorlogsvermissing. Bestaat dat woord eigenlijk wel? Van Dale noemt het niet.

Het ontbreken van het woord is een treffende symboliek voor de oorlogsvermissing zelf: een verdwenen persoon, in een oorlog die lang geleden plaats vond, niet gevonden, verzwegen, verdwenen, weggevaagd, niet gezocht.
Verwanten merkten dat ze met het verstrijken van de tijd beter konden zwijgen over hun vermiste dierbare. In de oorlog gebeuren nu eenmaal akelige dingen, en had niet iedereen toen een moeilijke tijd gehad? Hou toch eens op over die oorlog!
Een oorlogsvermissing heeft echter niet alleen met de oorlog te maken, maar ook met de tijd erna. Een vermissing, en dus ook een oorlogsvermissing, is pas opgelost als de vermiste wordt gevonden, levend of dood. Pas dan is hij of zij niet meer vermist. Tot die tijd bleven onbeantwoorde vragen en onvoltooide verhalen malen: Waar is de vermiste? Leeft hij of zij? Wat is er gebeurd? Wat had ik kunnen en moeten doen? Wat kan ik nu nog doen? En bij de jongeren: Wie is die mysterieuze, verzwegen maar o zo aanwezige vader, oom, tante, grootvader die zo ernstig kijkt vanaf die vage foto?
Ernstig schokkende gebeurtenissen worden doorgaans verwerkt door puzzelstukjes gaandeweg tot een geheel te smeden, zodat de gebeurtenis een herinnering wordt die een plaats in het geheugen kan krijgen. Bij oorlogsvermissing ontbreken deze puzzelstukjes, omdat teveel vragen onbeantwoord blijven.

Het woord *oorlogsvermiste* komt alleen voor in het puzzelwoordenboek. Ik kon niet anders dan glimlachen toen ik dat vernam. Het *puzzelwoordenboek* notabene, terwijl het bij vermissing om ontbrekende puzzelstukjes gaat.

Halverwege de jaren negentig ontstond in Nederland opvallend veel aandacht voor vermissing, nadat enkele hulpverleners zich realiseerden met lege handen te staan in de hulp aan achterblijvers van recent vermiste dierbaren. Een vermissing bleek niet als een verlies te kunnen worden verwerkt. Reguliere hulpverlening bleek niet aan te sluiten bij de zeer specifieke behoeften en vragen van de achterblijvers. Ook op juridisch vlak en op het terrein van opsporing voelden achterblijvers zich dikwijls ernstig in de kou staan. Betrokken instanties sloegen daarop de handen ineen. Er werden onderzoeken verricht en aanbevelingen gedaan op het gebied van hulpverlening, opvang, registratie, samenwerking, deskundigheidsbevordering en informatie-voorziening. En achterblijvers verenigden zich in een lotgenotenorganisatie.
Oorlogsvermissing bleef bij deze aandacht buiten beeld.
Dit onderzoek gaat over oorlogsvermissing, over vermissingen die ontstonden tijdens de April-Meistakingen van 1943 als bewuste reactie van de toenmalige bezetters op de uitgebroken grootschalige opstand in Nederland.

Ik wil de volgende personen heel hartelijk bedanken: Professor Doeko Bosscher stond met al zijn wijsheid als promotor naast me in het hele onderzoekstraject. Dr. Jacques Zeelen nam de rol van professor Max van der Kamp over en gaf me als co-promotor een zeer zinvolle sociaal-wetenschappelijke reactie op het concept-proefschrift. De psychologe Tineke Legger, de historicus Robert Boxem, de socioloog Ben Boog, de technisch rechercheur en oorlogsonderzoeker Jan Willem Tuinman, de begeleider in verliesverwerking Paul Engberts en de nabestaanden Jan Fokkens en Rina van Delden-van der Wijk steunden me tijdens het onderzoek en gaven inhoudelijk en redactioneel commentaar op conceptteksten van dit proefschrift.

Nadrukkelijk bedank ik alle geïnterviewden voor hun openhartigheid en inzet. De families, de Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen, het Verzetsmuseum Friesland, Olchert Hartholt, Libbe Henstra, Jan Willem Tuinman en Karen van Rossum bedank ik voor het beschikbaar stellen van de foto's.

Ook wil ik bedanken: Aart Meijssen, Alko van der Laan, André Swerissen, Arlette Kattenburg, Berend Hartholt, Bert Corté, Bert Korendijk, Bert-Jan Wallaart, Boudewijn van Leeuwen, Broer Aukes de Witte, Broer Wiebes de Witte, Carla Bruijning, Cortsstichtingen, Deddo Houwen, Dirk Docter, Douwe de Witte, Edna Krull, Enno Scheffer, Firma De Roo, Foppe de Jong, Fred Bijsmans, Fred Bolle, Geale en Hinke van der West, Geert Braam, Hans Groeneweg, Hans Morssinkhof, Harry Jongen, Hiele Walinga, Ineke Velting, Iteke Weeda, Ivar Schutte, Jacob Fokkema, Jan Broersma, Jan Buitkamp, Jan-Cees ter Brugge, Jan Overduin, Jan Rijnders, Jan en Willy de Vries, Janko en Japke Hofstede, Jeannette van der Wier, Joan en Agnes Snellen van Vollenhoven, Karen van Rossum, Kars Dekker, Libbe Henstra, Luit en Alie Thoma,

Marianne Bol, Martien van der Laan, Mient en Teuna Luinstra, Monique Brinks, Mw Sassen-Trip, Olchert Hartholt, Pauline Broekema, Peter en Grace Boer, Peter Kruit, Piet van Beek, Pieter de Wal, René Taselaar, Renny Toonstra, Rigtje Naber, Robert en Alje Boverhof, Siemon Wiersma, Suzi Plooster, Theo ten Anscher, Timothy Ashplant, Trienke de Vries, Wiecher van der Wier, Wijnand van der Sanden, Willem van Es, Willem Wester, Willy van der Schuit, Wilma Vissers, Wypke en Tjitske Martens en mijn collega's van Partoer CMO Fryslân.

Speciaal wil ik bedanken Robert Boxem en Peter de Jong (Werkgroep Appelbergen), mijn zoon Andrija en mijn dochter Marika Curganov, mijn moeder Roely de Witte-van der Werff, mijn tante Brechtsje Brouwer-de Witte, Harry Offringa (Staatsbosbeheer), Johan Teeuwisse (Oorlogsgravenstichting), Albert Heijerman en Arjen Gerritsen (Gemeente Haren), Tjeerd van Bekkum (Gemeente Marum), Victor Laurentius (destijds Nederlandse Rode Kruis), Ben Boog, Jan Willem Tuinman, and my cousin Mary Props-DeWitte.

Inhoudsopgave

Voorwoord ……..... 3

Inleiding …….....8

1 ***'De plaats van de teraardebestelling wordt niet bekend gemaakt'*** ……..... 17
1.1 **De April-Meistakingen in Noord-Nederland** ……..... 17
1.1.1 De voedingsbodem voor de stakingen……..... 18
1.1.2 De aanleidingen tot de stakingen ……..... 19
1.1.3 De stakingen breken uit …….....20
1.1.4 De instelling van het *Standgericht* ……..... 20
1.1.5 Het Scholtenhuis, het regionale uitvoeringsorgaan van de *Sipo* en de *SD* ……..... 26
1.1.6 Het derde bataljon van het *28e SS-Polizei Regiment Todt* ……..... 30
1.1.7 *'De plaats van de teraardebestelling mag niet worden bekendgemaakt'* ……..... 31
1.2 **Het verloop van de stakingen**……..... 35
1.2.1 Vrijdag 30 april 1943……..... 35
1.2.2 Zaterdag 1 mei 1943……..... 36
1.2.3 Zondag 2 mei 1943……..... 40
1.2.4 Maandag 3 mei 1943……..... 42
1.2.5 Dinsdag 4 mei 1943……..... 52
1.2.6 Woensdag 5 mei 1943……..... 56
1.2.7 Het einde van de stakingen…….....57
1.2.8 Arrestaties na afloop van de stakingen…….....58
1.2.9 Wat gebeurde er met de slachtoffers?……..... 58
1.3 **Willekeur en ommekeer**…….....59
1.3.1 Regionale verschillen in optreden tussen de *Sicherungsbereiche* en *Standgericht*-ressorten……..60
1.3.2 Verslaglegging van de stakingen en maatregelen t.o.v. de Burgerlijke Stand……. 63
1.3.3 Verslaglegging van de stakingen door de *Beauftragten*…….....66
1.3.4 Verslaglegging van de stakingen door de commissarissen der provincies ……..... 68
1.3.5 De stakingen als keerpunt……..... 68
1.4 **De beschikbaarheid van informatie** …….....69
1.4.1 Over welke informatie konden nabestaanden beschikken?…….....70
1.4.2 Welke informatie kon door instanties worden verstrekt?…….....71

2 **Na de bevrijding** ……..... 72
2.1 **Nederland bevrijd** …….....72
2.1.1 Militair Gezag…….....72
2.1.2 De berechting van daders ……..... 74
2.1.3 Daders, betrokken bij de April-Meistakingen……..... 76
2.2 **Het zoeken naar graven**……..... 80
2.2.1.1 Persmededeling 43……..... 80
2.2.1.2 Circulaires en nieuwsberichten……..... 81
2.2.1.3 *'HM de Koningin heeft den wensch geuit…'*……..... 81
2.2.2 Het bergen en identificeren van slachtoffers uit veld- en massagraven…….....83
2.2.3 Geruchten en aanwijzingen richting Appelbergen……..... 83
2.2.4 Massagraf Appelbergen……..... 86
2.2.5 De identificaties……..... 86
2.2.6 '*Op een onbekende plaats begraven'* in Nederland....……..... 90
2.2.7 *Verschwinden* door crematie ……..... 91
2.2.7.1 Velsen…….....91
2.2.7.2 Westerbork……..... 92
2.2.7.3 Vught en Amersfoort ……..... 93
2.3 **Op zoek naar getuigen**……..... 93
2.3.1 De hoofddader ……..... 94
2.3.2 Johann Gerhard Mechels……..... 95
2.3.3 Albert Düreck……..... 99

2.4 Het zoeken naar de zestien vermisten ging door 103
2.4.1 Stille activiteiten tussen 1950 en 1970..... 103
2.4.2 Jan Kerkhof (1908-1999) met pensioen..... 104
2.4.3 Cornelis Willem Corts (1920-2005) met pensioen 107
2.5 De beschikbaarheid van informatie 111
2.5.1 Militair Gezag..... 112
2.5.2 Defensie 113
2.5.3 Justitie..... 113
2.5.4 Nederlandse Rode Kruis 114
2.5.5 Oorlogsgravenstichting..... 117
2.5.6 RIOD/NIOD..... 118
2.5.7 Regionale Verzetscentra en Verzetsmusea..... 120
2.5.7.1 Friesland (1979): Verzetsmuseum..... 120
2.5.7.2 Groningen (1981): Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen..... 121
2.5.7.3 Drenthe (1983): Herinneringscentrum Kamp Westerbork..... 122
2.5.8 Publicaties..... 122
2.5.8.1 Zijp (1946): Storm...! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945..... 125
2.5.8.2 Bouman (1948): De April-Mei-stakingen van 1943..... 125
2.5.8.3 Bouman (1950): De April-Mei-stakingen van 1943..... 126
2.5.8.4 Tjoelker (1981): De April-Maaiestaking 1943. Fryslân yn ferset tsjin de nazi's 128
2.5.8.5 Van der Horst (1993): April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt..... 128
2.5.8.6 Van Lieshout (1993): Oranje boven in Limburg. De April-Meistakingen van 1943..... 129
2.5.8.7 Taselaar (2008): April-Meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen 130
2.5.8.8 De April-Meistakingen in regionale publicaties..... 130

3 Vermist sinds de Tweede Wereldoorlog..... 133
3.1 Leven met vermissing..... 133
3.1.1 Rouwen en het verwerken van een onherroepelijk verlies..... 133
3.1.2 Het verwerken van traumatische ervaringen..... 136
3.1.3 Stress door schokkende gebeurtenissen 140
3.1.4 Vermist..... 141
3.1.5 Hulpverlening bij vermissing 142
3.1.5.1 '*Er was niets'*..... 142
3.1.5.2 Ruimte voor slachtoffers..... 143
3.1.5.3 Hulpverlening..... 144
3.1.6 Nieuwe regelingen en technieken: DNA..... 147
3.2 Leven met de oorlog..... 148
3.2.1 Getroffen door de oorlog..... 148
3.2.2 Kinderen van oorlogsgetroffenen..... 153
3.2.3 Partners van oorlogsgetroffenen..... 155
3.2.4 Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen..... 156
3.3 Leven met oorlogsvermissing..... 158
3.3.1 Vermist in oorlogstijd..... 158
3.3.2 Kinderen en partners van oorlogsvermisten..... 161
3.3.3 Hulpverlening bij oorlogsvermissing..... 163

4 Handelingsruimte in beweging..... 166
4.1 Anthony Giddens: we zijn in principe tot handelen in staat..... 166
4.1.1 Handelen..... 167
4.1.2 Structuur, regels en hulpbronnen..... 167
4.1.3 Wankelende structuur 169
4.2 Paul Ricoeur: we zijn ons lopende levensverhaal..... 169
4.2.1 De plot als referentiekader..... 170
4.2.2 Stilstaan én bewegen..... 170
4.2.3 Giddens en Ricoeur..... 172

5 Discussie……. 173
5.1 De April-Meistakingen…….173
5.1.1 *'Dit hadden we nóóit verwacht!!'* ……. 174
5.1.2 Het systeem Bezetter……. 178
5.1.3 Ondergeschikt aan het totalitaire systeem Bezetter……. 181
5.1.4 Afwachten...……. 184
5.2 Verstrijkende tijd I……. 185
5.2.1 *'Zo ging dat vroeger'* ……. 185
5.2.2 Zwijgen en ontzien…….187
5.3 Zoeken naar de vermiste slachtoffers…….191
5.3.1 Nabestaanden zoeken zelf ……. 192
5.3.2 Aangifte bij de politie…….193
5.3.3 Opgave van vermissing bij het Nederlandse Rode Kruis…….195
5.4 De Appelbergen vanaf 1945…….198
5.4.1 De ruiming van het graf …….198
5.4.2 Bedoelingen en onbedoelde gevolgen…….201
5.4.3 Nóg zestien slachtoffers vermist ……. 203
5.5 Verstrijkende tijd II……. 208
5.5.1 De omslag van eind jaren zestig…….208
5.5.2 Meer nieuwe ontdekkingen……. 212
5.5.3 Archief en archivaris……. 213
5.5.4 '*Het wordt geschiedenis'*…….214
5.5.5 Ouder worden…….215
5.6 Leven met oorlogsvermissing……. 216
5.6.1 Doolhof zonder uitgang…….216
5.6.2 '*Je moet verder'*, doorgaan met het leven: strategieën.....…….220
5.6.2.1 Accepteren…….220
5.6.2.2 Praten…….221
5.6.2.3 Geloof …….221
5.6.2.4 Bewust achterlaten…….222
5.6.2.5 Verdringen…….222
5.6.2.6 Zelfverwijt…….223
5.6.2.7 Verdoven ……. 223
5.6.2.8 Raadplegen van paragnosten……. 223
5.6.2.9 Verzamelen van informatie……. 224
5.6.2.10 Concretiseren …….225
5.6.2.11 Ervaren van een positieve bijdrage……. 226
5.6.3 '*Levenslang'* en nalatigheid…….226
5.6.4 '*Laat die geschiedenis toch rusten'*…….229
5.7 De Appelbergen vanaf 1986…….230
5.7.1 Een Gordiaanse Knoop…….230
5.7.2 Een plek…….240
5.7.3 Afgesloten?……. 244
5.7.4 *'Dat het zo lang moest duren...'* ……. 245

6 Conclusies…….248

Samenvatting……. 258

Summary…….265

Nawoord……. 271

Verantwoording (methodologie)……. 273

Literatuur…….278

Bijlagen

1 De slachtoffers van de April-Meistakingen in Noord-Nederland ……..... 291
2 De later omgekomen slachtoffers van de April-Meistakingen in Noord-Nederland ……..... 294
3 De vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen in Nederland ……..... 295
4 Alle slachtoffers van de April-Meistakingen in Nederland..... 299
5 Kaart van Noord-Nederland ……..... 301
6 Kaart van de Appelbergen……... 302
7 Geïnterviewden……..... 303
8 Afkortingen……..... 304
9 Verklaring van enkele begrippen……..... 305
10 Duitse militaire- en *SS*-rangen ……..... 306

Inleiding

Op een onbekende plaats begraven?

'Blijkens bij mij op heden ingekomen mededeling van den Waarnemend Gewestelijk Politiepresident heeft de Kommandeur van het Sicherungsbereich Groningen hem medegedeeld, dat op grond van de regelen van het Politie-Standrecht is doodgeschoten: Dirk Fokkens, geboren 24 juni 1917 te Suameer. De teraardebestelling heeft plaats gevonden, doch de plaats daarvan kon niet worden bekend gemaakt. Overeenkomstig het mij gedaan verzoek doe ik U van het overlijden van uw Zoon hierbij officiële bekendmaking. De Burgemeester van Oostdongeradeel'. [1]

Begin juni 1943 werd de familie Fokkens per bovenstaand bericht op de hoogte gebracht van het voltrokken doodvonnis van hun zoon Dirk en de teraardebestelling van zijn lichaam op een geheime plaats. Dirk Fokkens was één van de slachtoffers die in Noord-Nederland vielen tijdens de April-Meistakingen van 1943. Ook ruim dertig andere families in Groningen, Friesland en Drenthe[2] (en Utrecht[3]) ontvingen een vergelijkbaar schriftelijk bericht van de dood en teraardebestelling van hun man, zoon of dochter.
Tijdens de April-Meistakingen van 1943 werden in Nederland 175 burgers gedood[4]. Tachtig van hen werden gefusilleerd, nadat een haastig door de bezetters ingesteld *Standgericht*[5] de doodstraf tegen hen had uitgesproken. Tijdens politiepatrouilles werden nog eens 95 burgers doodgeschoten.
Bijna honderd slachtoffers werden heimelijk begraven in massagraven waarvan de locatie uitdrukkelijk niet bekend werd gemaakt. Na de bevrijding zijn enkele van deze graven gevonden. Thans liggen in Nederland nog 55 slachtoffers van de April-Meistakingen '*op een onbekende plaats begraven'*.[6]

In de drie noordelijke provincies vielen 56 dodelijke slachtoffers.[7] De bezetters lieten 22 slachtoffers achter op de plaats waar ze waren doodgeschoten, van 34 namen ze de lichamen mee om deze op een geheim te houden plaats te begraven. Een half jaar na de bevrijding zijn negentien van deze 34 slachtoffers gevonden in een massagraf op de Appelbergen[8], een militair oefenterrein van de Duitse *Wehrmacht* (Glimmen, gemeente Haren, provincie Groningen).[9] Achttien van hen konden worden geïdentificeerd en in hun woonplaatsen worden herbegraven. Het negentiende lichaam werd in januari 1946 als '*onbekende'* herbegraven op de plaatselijke begraafplaats van Haren. Zestien slachtoffers bleven vermist.
Het besluit van de bezetters om slachtoffers op een geheim te houden plaats te begraven heeft gevolgen tot op de dag van vandaag. De families van 55 slachtoffers (Nederland) van de April-Meistakingen weten nog steeds niet waar hun broer, zuster, vader, oom, tante of grootvader (precies) begraven ligt. Ook Nederlandse instanties[10] zijn niet op de hoogte van de exacte graflocaties.

Zoeken naar de vermiste slachtoffers
In Noord-Nederland zijn drie onderzoeken verricht naar de graflocatie van de zestien vermisten.
Het eerste onderzoek vond plaats tussen 1946 en 1950, onder leiding van (hoofd)inspecteur Jan Kerkhof (1908-1999) van de Politieke Opsporingsdienst en de Groninger politie. Hij verhoorde na de bevrijding geïnterneerde Duitse oorlogsmisdadigers en andere getuigen in het kader van de bijzondere rechtspleging. Deze getuigenverklaringen wezen uit dat de zestien nog vermiste slachtoffers daadwerkelijk door de bezetters waren omgebracht en dat ze nog in de Appelbergen begraven moesten liggen. De globale graflocatie van

---

[1] Opgenomen met toestemming van de familie Fokkens.
[2] Zie bijlage 5 voor een kaart van Noord-Nederland.
[3] In Utrecht woonde de oom van één van de slachtoffers, Willem Antonie van Rossum, die in Groningen op kamers woonde. De oom trad officieus als voogd op namens de ouders, die gevangen zaten in Nederlands-Indië.
[4] De Jong noemt dit getal in de tweede helft van deel 6 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1975). Bouman meldt ruim 140 slachtoffers in de Engelstalige samenvatting van zijn publicatie *De April-Mei-stakingen van 1943* (1950), p. 448: '*More than 80 death sentences had been carried out and about 60 persons had been killed by random shooting'*.
[5] De cursieve Duitse woorden komen in de volgende hoofdstukken aan de orde. Zie ook bijlage 8 (afkortingen) en bijlage 9 (verklaring van enkele begrippen).
[6] In bijlage 3 worden alle in Nederland nog vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen genoemd.
[7] In bijlage 1 worden alle slachtoffers uit Friesland, Groningen en Drenthe genoemd. De tot nu toe achterhaalde veertien slachtoffers die omkwamen tijdens hun gevangenschap in Vught en in Duitse concentratiekampen, worden in bijlage 2 vermeld. Zij waren tijdens of naar aanleiding van de April-Meistakingen gearresteerd.
[8] Sinds 1 januari 1993 is de Appelbergen als natuurgebied eigendom van Staatsbosbeheer.
[9] Zie bijlage 6 voor een kaart van de Appelbergen.
[10] In dit onderzoek wordt onder 'instanties' verstaan: een verzamelnaam voor officiële overheidsinstanties, organen, gemeenten, provincies, organisaties die over data beschikken die in de regel worden afgeschermd voor 'derden'.

de vermiste slachtoffers was daardoor vanaf 1946 bekend bij een aantal Nederlandse instanties. De familieleden van de vermisten werden echter niet op de hoogte gesteld van deze verklaringen. Ze wisten niet zeker of hun familielid werkelijk was omgebracht of nog leefde, ze wisten niet waar hun vermiste familielid verbleef of begraven lag. Ook tastten zij in het duister over wat er precies gebeurd was voor, tijdens en na de *Standgericht*-verhoren van hun weggevoerde familielid. De bezetters hadden tijdens en na de April-Meistakingen weliswaar nadrukkelijk bekendgemaakt dat de slachtoffers waren omgebracht, maar door allerlei signalen was het voor de meeste nabestaanden zeer de vraag of dat wérkelijk was gebeurd. Kerkhof heeft zich na het sluiten van het formele politieonderzoek persoonlijk en in stilte ingezet om de graflocatie van de zestien vermiste slachtoffers te vinden.
Het tweede onderzoek vond plaats van 1986 tot 1993 en werd geïnitieerd door Kees Corts (1920-2005). Corts was jeugdvriend van Willem Antonie (Will) van Rossum, één van de zestien vermiste slachtoffers. Wills moeder kon na de oorlog geen rust vinden zolang het graf van haar zoon niet was gevonden. Na zijn pensionering wijdde Corts zich op haar dringende verzoek aan het zoeken naar zijn graf. In 1993 werden bodemmetingen verricht door de Technische Universiteit Delft. Er werden ernstige bodemverstoringen gemeten. Vanwege de moerassige staat van de Appelbergen was verder onderzoek echter technisch niet mogelijk.
Het derde onderzoek (1995-2004) werd gecoördineerd door de Werkgroep Appelbergen. Deze werkgroep bestond uit de historici Robert Boxem, Peter de Jong en mijzelf. We wilden nog één goed voorbereide poging ondernemen om de vermissingen tot op de bodem uit te zoeken en waardig af te sluiten.
Eén van de vermiste slachtoffers was mijn oom Broer de Witte. Zijn graf is recentelijk gevonden, maar niet in de Appelbergen.[11]

Persoonlijke betrokkenheid
Geboren in december 1956, groeide ik op in een gezin waar slechts sporadisch, in de vorm van enkele korte mededelingen, over de oorlog werd gepraat. Oom Broer was doodgeschoten door de Duitsers, dat wist ik als jong meisje, maar er was geen graf. En mijn vader had in de gevangenis gezeten en '*roggebrood met zeep'* te eten gekregen, dat hoorde ik ook. Korte mededelingen in de vorm van anekdotes, zoals zoveel anekdotes over vroeger die glimlachend onder het eten werden verteld. Over de meeste konden we doorvragen. Over de schaarse mededelingen over oom Broer niet. Dat voelde ik, zonder dat dat werd aangegeven. En dat deed je dan ook niet als kind, hoe graag je ook meer wilde weten over die mysterieuze oom of twijfels had over dat eten van zeep.
Ieder jaar rond begin mei groeide er gestaag een gespannen sfeer bij ons thuis. In 1973 werd mijn vader ernstig ziek. Tijdens koortsaanvallen die door zijn ziekte werden veroorzaakt, kreeg hij angstdromen. Die gingen over de oorlog. Het drong toen tot me door dat mijn vaders oorlogservaringen beangstigender waren dan hij ons had willen doen geloven. In maart 1975 overleed hij op 49-jarige leeftijd. Ik was toen achttien jaar. '*De oorlog had hem ingehaald'*, hoorde ik ouderen tijdens de begrafenis zeggen. En mijn oom bleek te zijn vermist.
Mijn vader was een intelligente, daadkrachtige en doortastende man met veel contacten. Ik ging er dus van uit dat er blijkbaar niets over mijn vermiste oom bekend was. Immers, dan had mijn familie en in ieder geval mijn vader, alles toch wel geweten?
Pas twintig jaar later, rond de grote herdenking van 1995, merkte ik dat ik moeilijk kon accepteren dat mijn vader zo had geleden onder de vermissing van zijn broer. Ook merkte ik dat ik grote moeite had met het feit dat iemand kennelijk zomaar kon verdwijnen of worden vermoord en dat dit blijkbaar ongestraft kon gebeuren. Kennelijk was hij het niet waard om naar gezocht te worden of aandacht te krijgen. Een waardeloos, weggegooid en doodgezwegen leven leek het. Dit kon en wilde ik niet accepteren.
Ik wilde weten hoe het zat. Wat was er met mijn oom gebeurd? En waarom had mijn vader zo geleden onder zijn herinneringen aan zijn broer? Ik besloot de zaak tot op de bodem uit te zoeken. Als ik niets vond, dan wilde ik in ieder geval het gevoel hebben dat ik alles had geprobeerd.
Ik begon alle boeken over de Tweede Wereldoorlog te lezen die ik kon vinden en merkte dat de April-Meistakingen daarin een marginale plaats innamen. In de publicatie van Bouman, *De April-Mei-stakingen*

[11] Onderzoek wees in 1997 uit dat Broer al op 30 november 1945 in het massagraf van de Appelbergen is gevonden. Hij werd geïdentificeerd als de Marumer onderduiker Frits van de Riet en werd begraven te Marum. Door deze verwisseling bleef er een stoffelijk overschot over dat niet geïdentificeerd kon worden. Het lichaam werd als 'onbekende', in afwachting van een latere identificatie, begraven te Haren, en eind 1978 herbegraven op het ereveld van de Oorlogsgravenstichting te Loenen. Nadat onderzoek de verwisseling aan het licht had gebracht is de 'onbekende' op 14 oktober 2008 herbegraven te Marum, en is op 18 oktober 2008 een steen met de naam van Broer de Witte toegevoegd aan het oorlogsmonument te Marum. In 2.2.5 wordt beschreven hoe de verwisseling plaats kon vinden.

van 1943[12], werd slechts vermeld dat '*een boerenzoon uit de naaste omgeving (B. de Witte uit Greonterp) gefusilleerd*' was op 6 mei 1943.[13] In andere publicaties werden verschillende data en verschillende plaatsen genoemd, maar een beschrijving van de gebeurtenissen die hadden geleid tot de executie van mijn oom, ontbrak in iedere publicatie. Via de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden kwam ik op 28 augustus 1995 in contact met Robert Boxem, historicus en coördinator van de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen (OVMG).[14] Tot mijn grote verbazing kende hij de naam van mijn oom. We hebben lang gepraat en hij gaf me onbeperkt toegang tot het archief van de stichting.
Mijn oom bleek niet het enige vermiste slachtoffer van de April-Meistakingen te zijn. Er waren nog vijftien slachtoffers die nooit waren gevonden. Ook werd me verteld dat ene meneer Corts recentelijk onderzoek had verricht naar de vermisten in de Appelbergen. Deze Appelbergen had ik nooit in verband gebracht met mijn oom die volgens geruchten op het Kalverdijkje bij Leeuwarden[15] zou zijn gefusilleerd en begraven.
Na enkele weken archiefonderzoek had ik antwoorden gevonden op veel vragen die ik had.

Ik weet sinds 1995 dat mijn vader Wiebe (17) en oom Broer (19) samen werden gearresteerd op 2 mei 1943, omdat ze de avond ervoor hadden meegedaan aan de melkstaking[16] in het Friese dorpje Oudega-W. Ze waren als opgeschoten jongens op een rijdende melkwagen gesprongen en hadden de melkbussen omvergetrokken en geleegd. Na hun arrestatie werden ze verhoord op de melkfabriek te Oudega-W. Beiden kregen ze de doodstraf. Mijn vaders vonnis werd niet bekrachtigd, dat van mijn oom werd op 3 mei 1943 voltrokken. Zijn lichaam verdween spoorloos. Mijn vader werd op 6 mei 1943 plotseling vrijgelaten, maar op 19 augustus 1943 opnieuw gearresteerd. Hij zat zijn gevangenisstraf uit in onder andere Scheveningen, waar hij geregeld ruw werd verhoord. Enkele keren is hij meegenomen naar de Waalsdorpervlakte en met een pistool tegen zijn hoofd gedwongen om namen te noemen van Friese verzetsmensen. Hij kon volhouden dat hij alleen zijn vader hielp op de boerderij en verder niets wist.

Als dochter en nicht ben ik dus persoonlijk betrokken bij het onderzoeksthema, in die zin dat ik niet zelf de oorlog en de verdwijning heb meegemaakt, maar als 'tweede generatie' heb ervaren wat een (oorlogs)-vermissing in een gezin betekent. En ik realiseer me dat niet alleen de vermissing van zijn broer, maar ook zijn eigen doodstraf, zijn levensbedreigende gevangenschap en de daar ondergane mishandelingen bij mijn vader een trauma hadden veroorzaakt dat in zijn angstdromen een uitweg zocht.
Ik ben me bewust van de valkuilen die persoonlijke betrokkenheid met zich mee kan brengen. Om een evenwicht tussen betrokkenheid en objectiviteit te creëren en de objectiviteit daarin te bewaken heb ik de volgende stappen ondernomen. In het begin (1995) van mijn zoektocht naar de lotgevallen van mijn oom en vader richtte ik me vooral op archiefonderzoek, en besprak ik alle gegenereerde informatie met Robert Boxem. Ik vond antwoorden op de meeste van mijn vragen waardoor ik de gebeurtenissen gaandeweg een plek kon geven. Daardoor kon ik mijn persoonlijke 'erfenis' verwerken en het onderwerp steeds objectiever bekijken. Daarnaast formeerde ik voor dit promotieonderzoek (2006-2009) een feedback-groep die het onderzoeksproces kritisch volgde. Tot slot gaf ik betrokkenen zélf een plaats en een stem in het onderzoek.[17]
Ik koos er nadrukkelijk voor om objectiviteit niet ondergeschikt te maken aan betrokkenheid, en omgekeerd. Enkele zaken bleven me daardoor voortdurend raken. Vooral de verklaringen van wanhopige ouders en de gedetailleerde beschrijvingen van de vermisten, waaronder beschrijvingen van '*gestopte sokken'* en het '*verstelde hemd'*. Het verdriet dat ik voelde om de wanhoop en pijn van deze nabestaanden vormde een drijfveer om door te gaan. Mijn persoonlijke betrokkenheid opende ook veel deuren, dikwijls vaak letterlijk. Het was tragisch dat Kees Corts op enkele dichte deuren stuitte omdat hij '*geen familie'* was. Voor mij gingen alle (archief)deuren open. Het vraagt verantwoordelijkheid om hier heel zorgvuldig mee om te gaan. Immers, ik kreeg niet alleen de documenten van *De Witte* in handen, maar ook de documenten van de andere

[12] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943,* p. 103.
[13] De fusillade vond plaats op 3 mei 1943 om 15.00 uur, op de pistoolbaan achter de Rabenhauptkazerne te Groningen. De woonplaats van Broer de Witte was Blauwhuis.
[14] Thans Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen, OVCG.
[15] Er werden inderdaad fusillades verricht op de schietbaan van het Kalverdijkje. Deze vonden plaats op 4 en 5 mei 1943. Het betrof Bouke de Vries, Dirk Fokkens, Jan Eisenga en Harm Bos. Bouke de Vries deed aan dezelfde sabotageacties mee als Broer de Witte, en werd als leider gezien. Bouke de Vries werd enige dagen na Broer de Witte gearresteerd. Het *Standgericht* was toen al verhuisd naar Leeuwarden, en gebruikte de daar gelegen schietbaan als executieplaats voor de ter dood veroordeelden. De geruchten over de fusilladeplaats van Bouke werden kennelijk betrokken op die van Broer.
[16] In Friesland worden de April-Meistakingen meestal *de melkstaking* genoemd, omdat op grote schaal melkbussen in sloten en over straat werden geleegd door de in opstand gekomen bevolking. Daarnaast weigerden veel boeren melk te leveren aan de melkfabrieken.
[17] Zie ook Verantwoording (methodologie).

vijftien families, die zich in dezelfde dossiers bevonden. Materiaal waarvan ik me al snel afvroeg of de families van het bestaan ervan op de hoogte waren.

De Werkgroep Appelbergen

Robert Boxem en ik besloten enkele weken na onze kennismaking de gebeurtenissen van 1943 en alle in het verleden plaatsgevonden onderzoeken te reconstrueren. We wilden alle informatie verzamelen die zou kunnen leiden tot het bepalen van de exacte graflocatie van de zestien vermiste slachtoffers. In 1999 voegde de nieuwe coördinator van de OVMG, de historicus Peter de Jong zich bij ons en vormden we de Werkgroep Appelbergen.

Een belangrijk onderdeel van ons onderzoek was het gedetailleerd reconstrueren van de gebeurtenissen rond de stakingen, de executies, de opgravingen van 1945, de onderzoeken door Kerkhof en Corts, en het bundelen van alle verkregen documenten en verslagen tot een geheel. Na deze reconstructie en bundeling kon de graflocatie worden aangewezen c.q. bevestigd: deze bevindt zich in een moerassig gedeelte van de Appelbergen, het Grote Veen.

De reconstructie was tijdrovend. We kozen ervoor om het onderzoek in stilte uit te voeren. De ervaring van het voorgaande onderzoek (1986-1993) had geleerd dat het lange wachten voor veel nabestaanden erg slopend was geweest. Ook hadden ze de vaak sensationele nieuwsberichten dikwijls als zeer kwetsend ervaren. Er was naar hun idee gevoelig nieuws 'op straat gegooid' door mensen die er niets mee te maken hadden. We wilden beide vermijden.

In oktober 2001 verrichtte Archeologisch Adviesbureau RAAP bodemmetingen met geavanceerde elektromagnetisch apparatuur[18], op grond van aanbevelingen van de cartograaf en bodemkundige Aart Meijssen.[19] Vanwege de moeilijk begaanbare staat van het drassige Grote Veen kon RAAP slechts een kwart van de afgesproken locatie onderzoeken: 800 van de 3190 vierkante meter. Het onderzoek kon aan belangstellende voorbijgangers gepresenteerd worden als 'biologisch onderzoek voor Staatsbosbeheer', omdat boswachter Harry Offringa van Staatsbosbeheer[20] continu aanwezig was en meehielp. Daardoor bleef het onderzoek buiten de publiciteit. Ondanks de beperkte terreingrootte bracht het onderzoek enkele bodemverstoringen aan het licht die wezen op de aanwezigheid van dieptemetaal. Die konden op een riemkoppel, een brilmontuur of op munitie wijzen, maar ook op een lang geleden door omwonenden weggegooide ijzeren emmer. Alleen de Bergings- en Identificatiedienst (BID) van de Koninklijke Landmacht kon de opgravingen verrichten die de oorzaak van de verstoringen in beeld zouden brengen.

Deze BID-onderzoeken konden echter onmogelijk in stilte plaatsvinden. Er moest dus een moment worden gekozen waarop alle families zouden worden ingelicht. Door ons. Niet door de pers.

We namen daarom in april 2003[21] het initiatief tot het verspreiden van informatie onder die nabestaanden die in de loop van het in stilte uitgevoerde onderzoek nog geen contact met ons hadden opgenomen. Het betrof de families van acht van de zestien vermisten. De informatie bestond uit processen-verbaal (1945-1949), Duitse-, politie-, justitiële en gemeentedocumenten (1943-1951) en overzichten van de door onszelf verzamelde informatie.

Voorafgaand aan het BID-onderzoek organiseerden we in samenwerking met de gemeente Haren en Staatsbosbeheer een bijeenkomst op 22 september 2003, waarvoor alle familieleden van de vermiste slachtoffers werden uitgenodigd. We legden alle plannen uit, beantwoordden alle vragen en bezochten de Appelbergen met wie dat wilde. De pers werd pas de volgende dag ingelicht.

De BID verrichtte het bodemonderzoek tussen 23 en 29 september 2003. De lichamen van de vermiste slachtoffers werden in de onderzochte 800 vierkante meter niet gevonden.

De Werkgroep liet op 3 mei 2004 een monument plaatsen en onthullen bij de locatie waar de vermiste slachtoffers volgens de uit archieven gegenereerde reconstructie begraven moesten liggen. Hiermee was de aan onszelf gestelde taak ten einde.

Biografisch onderzoek

Tijdens gesprekken tussen werkgroepleden en nabestaanden bleek de vermissing en het jarenlange ontbreken van informatie echter een zeer grote invloed te hebben (gehad) op de levens van de nabestaanden. Deze invloed gold in verschillende vormen voor alle generaties, jong en oud.

---

[18] RAAP. *Appelbergen, gemeente Haren, een geofysisch onderzoek 2001-3511/RT.*

[19] Meijssen. *Verslaglegging onderzoek naar locaties diepe petgaten en sloten in het Staatsbosbeheerreservaat Appelbergen.*

[20] Staatsbosbeheer is sinds 1993 de eigenaar van het gebied.

[21] We kozen dit tijdstip, omdat Pauline Broekema op 2 mei 2003 tijdens het NOS Journaal van 20.00 uur aandacht zou besteden aan de nieuwe onderzoeken op de Appelbergen.

De strekking van de gesprekken was aldoor dezelfde. De nabestaanden hadden decennialang een grote behoefte aan informatie gehad die antwoorden op rondmalende vragen had kunnen geven. Die informatie was hen niet gegeven. Ze hadden er dikwijls alles aan gedaan om achter het lot, de verblijf- of begraafplaats van hun vermiste familielid te komen maar waren daar niet in geslaagd. De summiere informatie die wel beschikbaar kwam, bevatte tegenstrijdigheden en onjuistheden. Ook deden allerlei vaak tegenstrijdige geruchten de ronde.
De nabestaanden hadden verwacht dat de overheid na de bevrijding alles in het werk zou stellen om de vermiste slachtoffers te vinden. Deze verwachting was gaandeweg veranderd in frustratie. Sommige nabestaanden gaven aan dat de daders vrijuit waren gegaan terwijl zijzelf levenslang hadden gekregen. Veel nabestaanden hadden lange tijd gehoopt dat hun vermiste familielid terug zou keren uit Duitse of Russische gevangenschap. Deze hoop was gaandeweg omgeslagen in wanhoop.
Doordat vragen onbeantwoord bleven, bleven wanhoop en onzekerheid voortduren. De nabestaanden konden de gebeurtenissen daardoor nauwelijks verwerken en een plek geven. Bovendien hadden ze het akelige gevoel dat de slachtoffers niet belangrijk genoeg waren en dat hun verhaal er niet toe deed. En dat gevoel was met de jaren sterker geworden. Vaak had de omgeving weinig begrip voor het onverminderde verdriet van de nabestaanden, omdat '*het al zolang geleden was'*. Daardoor voelden veel nabestaanden zich eenzaam en 'raar' in hun beleving van de gebeurtenissen en hun reacties erop. Velen waren opgelucht toen ze hoorden dat de andere families vergelijkbare ervaringen hadden.
Unaniem sprak men enerzijds grote waardering uit voor het feit dat *recentelijk* alles tot op de bodem was uitgezocht en dat alle informatie aan hen was doorgegeven. Men waardeerde enorm dat instanties al hun medewerking hadden verleend aan de onderzoeken, dat de families bij de bodemonderzoeken door de BID waren betrokken en dat er een monument was geplaatst bij de plek waar de vermisten begraven moesten liggen. Dit werd als een enorme erkenning voor hun vermiste familielid én voor henzelf ervaren. Men gaf echter ook aan gekwetst te zijn door het feit dat instanties deze informatie *niet eerder* hadden doorgegeven, en dat de Appelbergen *niet meteen* was onderzocht toen bleek dat de zestien vermisten op de Appelbergen begraven lagen. '*Dat het zo lang moest duren'*, was een uitspraak die voortdurend klonk, naast '*hadden onze ouders maar geweten wat wij nu weten*'.
Om de nabestaanden van elkaars verhalen op de hoogte te brengen besloot ik een aantal levensverhalen op te tekenen in een bundel, die vervolgens onder alle families zou worden verspreid. De verhalen moesten in beeld brengen hoe men had geleefd met de vermissing. Ik vroeg enkele nabestaanden wat ze hiervan vonden. Hun reacties waren onverdeeld positief. Unaniem benadrukten ze echter dat de levensverhalenbundel ook overhandigd moest worden aan instanties die zij verantwoordelijk achtten voor het achterhouden van informatie en aan instanties die met de Tweede Wereldoorlog, vermissing en hulpverlening te maken hadden. Enkele nabestaanden vroegen zich echter af of er wel serieus naar gekeken zou worden. Daarom besloot ik het onderwerp een wetenschappelijk karakter te geven en 27 levensverhalen op te tekenen met behulp van biografisch onderzoek. Deze verhalen vormden vervolgens de basis voor een doctoraalonderzoek naar *oorlogsvermissing* aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Het onderzoeksverslag kreeg als titel *Dat het zo lang moest duren...* en werd verspreid onder de families van de vermiste slachtoffers.
Vervolgens nam ik contact op met instanties en betrokkenen die met oorlogsvermissing te maken hebben of hadden. Ik vroeg hen het verslag te lezen en erop te reageren tijdens een interview. Iedereen ging onmiddellijk akkoord, behalve Stichting Cogis[22]. Deze instantie wilde volstaan met het opnemen van twee exemplaren van het onderzoeksverslag in hun bibliotheek.
Met alle anderen werden afspraken gemaakt voor een interview. Het betrof acht interviews met mensen die direct bij het Appelbergenonderzoek waren betrokken, zeven met vertegenwoordigers van strafrechtelijke en militaire instanties, zes met personen die werkzaam waren in de hulpverlening of belangenbehartiging, en vier medewerkers van documentatiecentra. Tot slot werden interviews gehouden met twee familieleden van slachtoffers van de April-Meistakingen die elders in Nederland zijn vermist, met twee familieleden van slachtoffers van de April-Meistakingen die in 1945 in het massagraf op de Appelbergen zijn gevonden en in hun woonplaatsen zijn herbegraven, en met één verwante wiens grootvader sinds de Tweede Wereldoorlog is vermist.[23]
De geïnterviewden reageerden met verbazing en begrip op de levensverhalen van de nabestaanden. Ieder droeg tijdens het interview vanuit zijn of haar eigen achtergrond, kennis, ervaring of beroepsgroep bij aan de analyse van factoren die hadden bijgedragen aan de decennialange onzekerheid waarmee de nabestaanden hadden geleefd. De reacties werden gebundeld onder de titel *Meerstemmig*. Ook deze bundel werd

[22] Kennisinstituut sociale en psychische gevolgen van oorlog, vervolging en geweld. In 1980 opgericht als ICODO, zie 3.2.1.
[23] Zie bijlage 7 voor de lijst met namen en functies/achtergronden van de geïnterviewden.

aangeboden aan alle families en geïnterviewden. Hiermee was de cirkel rond. Ieder had de gelegenheid gekregen aan het woord te komen, te reageren, te lezen, te luisteren en te bespreken. Iedere betrokkene beschikte over een kleine zestig uitgebreide gespreksverslagen die stuk voor stuk konden bijdragen aan gesprekken binnen gezinnen, tussen families, binnen instanties en tussen instanties. En dit laatste gebeurt op grote schaal, aldus de reacties van enkele nabestaanden en instanties.

De uitnodiging voor een promotie

Halverwege het bovenstaande traject sprak professor Max van der Kamp, hoogleraar Andragogiek aan de Rijksuniversiteit te Groningen, me aan. Hij had mijn doctoraal-onderzoeksverslag gelezen en mede beoordeeld en vroeg me of ik wilde promoveren. Hij was geraakt door het onderwerp '*langdurige oorlogsvermissing en de bijna onmogelijke verwerking ervan*' en benadrukte dat een wetenschappelijke bijdrage over dit onderwerp welkom zou zijn. Zowel officiële instanties en nabestaanden als de maatschappij zouden iets aan een beschouwing kunnen hebben. Bovendien betrof het een langdurig verzwegen verhaal over een speciale, enigszins verzwegen groep oorlogsslachtoffers. Zou het niet ethisch zijn hier een licht op te werpen en daarmee een discussie te stimuleren? Professor Van der Kamp was al gestopt met het aannemen van promovendi, maar voor dit onderwerp wilde hij graag een uitzondering maken.

Na een lang en hartverwarmend gesprek besloten we dat ik aan een proefschrift zou werken, waarin de geschiedenis gedetailleerd in beeld zou worden gebracht en waarin nabestaanden én instanties in een geconstrueerde dialoog naar deze geschiedenis zouden kijken. Het proefschrift *Op een onbekende plaats begraven* zou het slotakkoord vormen van alle verzamelde informatie en uitgevoerde onderzoeken naar de zestien vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen in Noord-Nederland.

Vanwege de belangrijke plaats die de geschiedenis in het onderzoek zou innemen, nam professor Van der Kamp contact op met professor Doeko Bosscher, hoogleraar Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Professor Bosscher bood onmiddellijk zijn medewerking aan en opperde het idee om aandacht te geven aan causaliteit, en dan met name aan de ethische component in causaliteit. Met andere woorden: was het werkelijk zo bedoeld dat de nabestaanden met zoveel onzekerheid bleven leven of was dat een pijnlijk doch onbedoeld gevolg van bepaalde acties? Er volgden enkele boeiende gesprekken, waarna ik de probleemsituatie en de vraagstelling van het onderzoek omschreef en aan de slag ging.

Op 6 juli 2007 bereikte ons het zeer droevige bericht dat professor Max van der Kamp plotseling was overleden. Dit wierp een blijvende en verdrietige schaduw over het onderzoeksonderwerp. Nog maar kort daarvoor had hij zo enthousiast gereageerd op *Meerstemmig*.

Het was hartverwarmend voor me dat Professor Bosscher aanbood de functie van eerste promotor over te nemen en de promotie te blijven begeleiden, ook al zou deze plaatsvinden in de Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen. Dr. Jacques Zeelen, universitair hoofddocent aan deze faculteit, trad op als co-promotor.

Probleemsituatie

De probleemsituatie die het uitgangspunt voor dit proefschrift vormt, wordt zowel door de nabestaanden van de vermiste slachtoffers aangegeven als door instanties en andere betrokkenen die met oorlogsvermissing te maken hebben. Deze probleemsituatie luidt:

De *nabestaanden* bleken na zestig jaar nog steeds te leven met de gevolgen van wat er in de April-Meistakingen was gebeurd. Het was vooral de ontsteltenis over de ontdekking dat instanties al in 1946 wisten dat de vermisten niet meer leefden en zelfs wisten waar ze begraven lagen, die woede en intens verdriet opriep: waarom was 'de boel' destijds niet meteen afgegraven, en waarom waren ze destijds niet ingelicht? Als deze informatie indertijd bij hen bekend was geweest hadden ze het wachten op de eventuele terugkeer van de vermisten kunnen opgeven. De gebeurtenissen hadden beter verwerkt kunnen worden en een plek kunnen krijgen. Als de slachtoffers destijds opgegraven en herbegraven waren, dan was er een plek geweest waar ze herdacht hadden kunnen worden. Dit was hen en hun oudere familieleden in hun ogen ontzegd, een ernstige nalatigheid met tragische gevolgen.

De *instanties* reageerden unaniem geschrokken toen ze op de hoogte werden gebracht van deze wanhoop en frustratie. De door de nabestaanden onder woorden gebrachte situatie was hen niet bekend. Ze hadden zich niet gerealiseerd hoe diep de vermissing ingreep in de levens van de nabestaanden en dat instanties daarin een rol speelden. Ze konden het zich volledig voorstellen dat de nabestaanden vonden dat instanties in gebreke waren gebleven. Zonder het gebeurde goed te praten wilde ieder meehelpen bij het zoeken naar verklaringen voor de situatie, zoals die in de loop der decennia was gegroeid. De motivatie om alles in het werk te stellen om de bestaanden zoveel mogelijk tegemoet te komen werd nadrukkelijk uitgesproken.

De nabestaanden en de instanties stelden dus dezelfde vraag: '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren?!'*

Onderzoeksvragen
Op grond van de probleemsituatie worden de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:
De eerste onderzoeksvraag luidt: '*Welke effecten had de voortdurende oorlogsvermissing?*'

1. Welke effecten had de langdurigheid van de vermissing?
2. Welke effecten had het feit dat de vermissing in de Tweede Wereldoorlog startte?

De tweede onderzoeksvraag luidt: '*Op grond van wiens bevelen, door wiens toedoen en met welk doel werden er slachtoffers van de April-Meistakingen op een onbekende plaats begraven, en waarom juist deze slachtoffers?*'

1. Wie gaf welke bevelen die tot het vallen van slachtoffers leidde?
2. Met welk doel werden er slachtoffers op een geheime graflocatie begraven?
3. Waarom betrof het juist deze slachtoffers?
4. Wie waren betrokken bij de heimelijke begravingen en wie waren er van op de hoogte?
5. Wie begroef de slachtoffers daadwerkelijk op een geheime graflocatie?
6. Waren de begravingen permanent of waren ze bedoeld als tijdelijk?
7. Kwamen de beoogde gevolgen overeen met de door de nabestaanden omschreven gevolgen?

De derde onderzoeksvraag luidt: '*Hoe en door wiens toedoen, vanuit wiens taken en vanuit welke overwegingen werd getracht de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen te vinden?*

1. Wat wordt precies onder vermissing verstaan?
2. Hoe konden de vermisten na de bevrijding worden gezocht of opgespoord?
3. Welke instantie had het opsporen van vermisten als taak?
4. Sloot de uitvoering van deze taak aan bij de behoefte van de nabestaanden?
5. Welke instantie had het opsporen van veld- en massagraven als taak?
6. Waarom werden de slachtoffers van de April-Meistakingen niet gevonden?
7. Welke pogingen zijn er ondernomen om de vermisten te (laten) vinden?
8. In hoeverre sloten deze pogingen aan bij de behoefte van de nabestaanden?

De vierde onderzoeksvraag luidt: '*Welke factoren speelden een rol bij het voortduren van de vermissing, tot zelfs ruim zestig jaar na de verdwijning, en hoe werd met deze voortdurende onzekerheid geleefd?'*

1. Welke factoren speelden een rol bij het voortduren van de '*vermissing'* van de graflocatie?
2. Welke factoren speelden een rol bij het voortduren van het '*vermiste'* verhaal?
3. Hoe leefden de nabestaanden met de voortdurende vermissing?
4. In hoeverre was er in de afgelopen halve eeuw oog voor het leven met oorlogsvermissing, en welke implicaties had dat?

Vraagstelling
De centrale vraagstelling voor dit onderzoek luidt: '*Was de situatie van langdurige vermissing en onzekerheid zo beoogd, zo ja, door wie en met welk doel, zo nee, wie kwam op welk moment in actie om te trachten aan de vermissing en onzekerheid een einde te maken of wat veroorzaakte onbedoeld dat de vermissing en onzekerheid konden voortduren, en welke effecten had dit?'*
Beogen houdt een bewuste daad in, gericht op een bewust gewild en duidelijk omschreven resultaat. Beogen onderscheidt zich van effect, uitkomst en voortvloeisel, waarbij naar de ontstane situatie wordt gekeken zonder stil te staan bij de intentie achter de factoren die de situatie hebben veroorzaakt. Beogen wijst naar een intentie achter verwachte causaliteit.

Onderzoeksdoel
Het doel van het onderzoek is het verkrijgen van antwoorden op de vraag die door de nabestaanden en instanties gezamenlijk werd gesteld: '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren?!'*. Om dit doel te bereiken streef ik drie opbrengsten na. Alleereerst wil ik de context waarin de vermissing ontstond en voortduurde gedetailleerd beschrijven. Daarnaast wil ik weergeven wat oorlogsvermissing betekent voor betrokkenen. Tot slot wil ik door historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek met elkaar te combineren '*het persoonlijke verhaal achter het historische verhaal'* in beeld brengen. Met de opbrengsten van dit onderzoek hoop ik een bijdrage te leveren aan de inzichten in en de discussie over het leven met langdurige (oorlogs)vermissing en de (praktische) mogelijkheden waarover betrokkenen beschikking zouden moeten krijgen wanneer het gaat om langdurige (oorlogs)vermissing en onzekerheid.

Bronnen
Voor dit onderzoek is een breed gebied aan bronnen aangeboord.[24]
De eerste bron bestaat uit de gesprekken die met nabestaanden van de vermiste slachtoffers zijn gevoerd, en de interviews die bij medewerkers van instanties en bij andere betrokkenen zijn afgenomen.
De tweede bron bestaat uit documenten die in diverse archieven werden gevonden. Met name de archieven van de OVMG/OVCG en de Groninger Regiopolitie bevatten cruciale puzzelstukjes die samengevoegd een steeds duidelijker beeld gingen vormen.
De derde bron wordt gevormd door publicaties. Het betreft publicaties op het gebied van rouw- en verliesverwerking, stress en traumata en hulpverlening aan slachtoffers in het algemeen en aan oorlogsgetroffenen in het bijzonder. Daarnaast zijn er boekwerken op het gebied van geschiedenis geraadpleegd. Twee publicaties hebben de landelijke April-Meistakingen expliciet als thema. In 1950 verscheen *De April-Mei-stakingen van 1943* van de historicus Pieter-Jan Bouman (1902-1977). Het werk bevat 175 pagina's informatie over de April-Meistakingen, waarvan een kleine veertig over Groningen, Friesland en Drenthe. In 1993 verscheen *April/Mei 1943, de stakingen als keerpunt* van Liesbeth van der Horst[25], een brochure die de landelijke tentoonstelling over de April-Meistakingen vergezelde. Daarnaast bevatten vele publicaties en artikelen meer of minder informatie over de April-Meistakingen. Tot slot zijn publicaties op het gebied van handelingsruimte geraadpleegd. Deze scheppen een kader voor een geconstrueerde dialoog tussen nabestaanden, instanties en andere betrokkenen rond de centrale vraagstelling van dit onderzoek. Voor dit kader zijn de Structuratietheorie van de Engelse socioloog Anthony Giddens (geb. 1938) en het Narratieve Identiteitsmodel van de Franse filosoof Paul Ricoeur (1914-2005) toegepast.

Opzet
Op een onbekende plaats begraven bestaat uit drie onderdelen.
Het eerste onderdeel richt zich op de geschiedenis en het verwerken van ervaringen die in de beschreven geschiedenis zijn opgedaan. Het bevat drie hoofdstukken.
Hoofdstuk 1 beschrijft de April-Meistakingen van 1943. Gedetailleerd wordt in beeld gebracht wat de aanleiding was tot de April-Meistakingen, welke maatregelen de bezetters namen en welke redenen daaraan ten grondslag lagen. De stakingsdagen worden van dag tot dag beschreven. Hoofdstuk 2 belicht de eerste naoorlogse tijd, met name de berechting van daders en het zoeken naar massagraven. Ook wordt stilgestaan bij de vraag, welke mogelijkheden nabestaanden hadden om aan informatie te komen, en welke mogelijkheden instanties hadden om informatie te verstrekken. Hoofdstuk 3 beschrijft theorieën over stress, traumata, rouw- en verliesverwerking en behandelt hoe die zich verhouden tot de mogelijke verwerking van vermissing. Ook wordt geschetst welke invloed ervaringen, opgedaan tijdens de Tweede Wereldoorlog, op getroffenen kunnen hebben en hoe deze invloed zich verhoudt tot de mogelijke verwerking van oorlogsvermissing.
Het tweede onderdeel richt zich op het vormen en hanteren van een perspectief waarmee nabestaanden, instanties en andere betrokkenen het eerste deel van de studie beschouwen in een geconstrueerde dialoog. Hoofdstuk 4 beschrijft de Structuratietheorie van Anthony Giddens en het Narratieve Identiteitsmodel van Paul Ricoeur, die beide bruikbare handvatten bieden voor deze dialoog. In hoofdstuk 5 vindt de dialoog plaats aan de hand van enkele uit de onderzoeksvragen voortvloeiende thema's.
In het derde onderdeel van de studie staat de eindbeschouwing centraal.
In hoofdstuk 6 worden de onderzoeksvragen en de centrale vraagstelling beantwoord, waarmee de conclusies van het onderzoek worden geformuleerd.

[24] Het onderzoek wordt weliswaar verricht in het kader van Gedrags- en Maatschappijwetenschappen, maar bestrijkt in grote mate het terrein van Geschiedenis. De regels aangaande het vermelden van bronnen verschilt nogal tussen de beide disciplines. Om beide recht te doen en eenheid in de noteringen te bewaren hanteer ik voor de historisch getinte hoofdstukken 1 en 2 de systematiek zoals die gebruikelijk is onder historici. In de volgende hoofdstukken hanteer ik dezelfde notering, doch met vermelding van het jaartal van uitgave, zoals gebruikelijk onder sociaal wetenschappers.
[25] Uitgegeven door het Verzetsmuseum Amsterdam. De tentoonstelling werd opgezet door het Verzetsmuseum, in samenwerking met het Museum Jannink uit Enschede en de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.

1. *'De plaats van de teraardebestelling wordt niet bekend gemaakt'*

Om de vraag '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren?!*', die zowel door nabestaanden als instanties werd gesteld, te kunnen begrijpen, beschrijf ik nu eerst de historische context waarin deze vraag zijn oorsprong vindt: de April-Meistakingen van 1943, de heimelijke begravingen en de vermissing van de slachtoffers. Waarom braken de April-Meistakingen uit? Hoe reageerden de bezetters erop? Welk beleid voerden ze bij het bedwingen van de stakingen? Welke slachtoffers vielen er, en waarom juist deze? Waarom werden de slachtoffers heimelijk begraven, en wie had daartoe de opdracht gegeven? Wie waren er bij betrokken en wie was op de hoogte van de begravingen? Hoe werden de stakingen gedocumenteerd, en wie kon over deze informatie beschikken? De geschiedenis wordt minutieus beschreven. De landelijke stakingen, de landelijk genomen maatregelen en het landelijke naoorlogse beleid vonden hun uitwerking in de microgeschiedenis en creëerden daarmee de gebeurtenissen en omstandigheden die tot de door de nabestaanden omschreven probleemsituatie leidden.
In 1.1 worden de omstandigheden beschreven die voorafgingen aan de April-Meistakingen in Noord-Nederland. Vervolgens worden in 1.2 de stakingen van dag tot dag in beeld gebracht. In 1.3 wordt de willekeur in het beleid tijdens de stakingen beschreven en de plaats die de stakingen innamen in de Tweede Wereldoorlog. In 1.4 wordt in beeld gebracht wie over welke informatie over de stakingen en de lotgevallen van de slachtoffers kon beschikken en welke wegen de nabestaanden ter beschikking stonden bij het inwinnen van informatie over hun vermiste familielid.

1.1 De April-Meistakingen in Noord-Nederland

In de Tweede Wereldoorlog vonden drie grote stakingen plaats: de Februaristaking, de April-Meistakingen en de Spoorwegstaking.
Op kleine schaal vonden al meteen bij de aanvang van de bezetting stakingen plaats, zoals op 25 november 1940 door de studenten van de Technische Hogeschool van Delft. De volgende dag staakten de studenten van de Universiteit van Leiden tegen het ontslag van Joodse docenten[26], waarna de bezetters de beide universiteiten voor onbepaalde tijd stillegden.
De eerste grote staking was de Februaristaking van 1941. Aan die staking waren rellen en onlusten vooraf gegaan, waarbij een WA-man dodelijk gewond was geraakt.[27] De bezetters voerden als represaille enkele massale razzia's op Joden uit op 22 en 23 februari 1941, waarbij 450 jonge Joodse mannen werden gegijzeld en enige dagen later naar Buchenwald en Mauthausen werden gedeporteerd. Slechts acht van hen waren een week later nog in leven.[28] Als reactie op deze razzia's werd op 25 februari de staking uitgeroepen die twee dagen duurde, en die zich vanuit Amsterdam uitbreidde naar andere gebieden in de omgeving. De bezetters sloegen de staking hard neer. Er vielen negen doden, ruim twintig gewonden en er werden meer dan tweehonderd arrestaties verricht. Ruim zeventig ambtenaren werden ontslagen. De Amsterdamse en Hilversumse burgemeesters werden vervangen door regeringscommissarissen.
De *SS-Gruppenführer*[29] Hanns Albin Rauter, *Höhere SS- und Polizeiführer* in het bezette Nederland, kondigde op 28 februari 1941 harde maatregelen aan bij herhaling van onlusten.
De April-Meistakingen van 1943 vormden de tweede grote staking. Het was de enige landelijke, voornamelijk door de bevolking zelf ontketende massale staking in de Tweede Wereldoorlog, hoewel binnen vakbondskringen al wel gesproken werd over stakingsplannen. Zo overlegden bijvoorbeeld Jan Berend Vlam (Dikkers & Co, Hengelo) en Tjitte Roorda (Stork & Co, Hengelo) in april 1942 met contactpersonen in het westen van het land, om een actie als de Februaristaking over te doen, maar dan veel breder opgezet.[30]
De derde en laatste grote staking was de Spoorwegstaking van 1944. Deze werd op 17 september 1944 door de naar Londen uitgeweken regering uitgeroepen en als opdracht gegeven aan de directie van de Nederlandse Spoorwegen. Zes dagen ervoor waren de eerste geallieerden het bezette Nederland binnengetrokken en op 17 september vonden de eerste luchtlandingen bij Arnhem plaats. Een spoorwegstaking zou vijandelijk vervoer belemmeren.[31] Als represaille liet *Obergruppenführer* Arthur Seyss-Inquart, *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, zes weken lang de voedseltoevoer tegenhouden, als dwangmiddel om de

[26] Hageman en Rogge. *Op herhaling,* pp. 6-7; De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4, tweede helft*, pp. 780-803; Delftsche Studentencontactgroep. *Stille Oogenblikken*, pp. 36-45.
[27] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 233.
[28] Cohen. *Het Duitse concentratiekamp*, p. 5.
[29] Zie bijlage 10 voor Duitse militaire- en *SS*-rangen. In juni 1943 werd Rauter bevorderd tot *Obergruppenführer.*
[30] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 206.
[31] Radio Oranje, 17 september 1944.

spoorwegstaking te laten beëindigen. Als gevolg hiervan brak de Hongerwinter uit die vooral West-Nederland trof.[32]

1.1.1 De voedingsbodem voor de stakingen

De stakingen braken volslagen onverwacht uit, maar niet zonder aanleiding.
Na de eerste betrekkelijk rustige oorlogsjaren nam de spanning vanaf begin 1943 toe. De bezetters kampten met steeds groter wordende moeilijkheden, zoals de capitulatie van het Duitse Zesde Leger bij Stalingrad van 31 januari 1943, waarbij 90.000 Duitse soldaten krijgsgevangen werden genomen. Deze nederlaag wordt dikwijls als het keerpunt in de Tweede Wereldoorlog gekarakteriseerd, omdat de Duitsers voor het eerst ervoeren dat ze niet onoverwinnelijk waren. Vijf dagen na deze capitulatie trok het Britse leger Tunesië binnen. Na een zware strijd trok het Duitse leger zich een maand later terug. Op 1 maart 1943 vond de eerste aanval met geallieerde bommenwerpers plaats op Berlijn, gevolgd door een vier maanden durend offensief tegen doelen in het Ruhrgebied.
Ook op het gebied van de tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland steeg de spanning. Al lange tijd werden werkloze Nederlandse mannen naar Duitsland gestuurd om daar te werken. Zij moesten vooral het werk verrichten van de Duitse mannen die waren opgeroepen voor de *Wehrmacht*. Vanaf maart 1942 werden in toenemende mate jonge mannen aangewezen voor een verplichte tewerkstelling in Duitsland. Hoewel arbeidsbureaus een steeds grotere druk op werklozen uitoefenden om in Duitsland te gaan werken, liep het arbeidstekort in Duitsland in het begin van 1943 snel op. De bezetters verzamelden zoveel mogelijk arbeidskrachten, waarbij vooral vanaf februari 1943 geregeld razzia's plaatsvonden.[33] Van het ambtenarenapparaat moest twintig procent worden '*afgestaan'* voor arbeid in Duitsland. Dit leidde tot een golf van protesten onder burgemeesters.[34] Op 13 januari 1943 werd het *Führer Erlass* uitgevaardigd waarin Hitler de totale oorlog en de algemene *Arbeitseinsatz* afkondigde.[35]
Ook voor studenten steeg de spanning. Al in december 1942 dreigde een groot aantal studenten naar Duitsland te worden gedeporteerd om daar als arbeiders te worden ingezet. Dit leidde tot een studentenstaking.[36] Op 5 februari 1943 pleegde de Amsterdamse verzetsgroep CS-6 een aanslag op de vooraanstaande NSB'er Hendrik Alexander Seyffardt.[37] Vlak voor zijn dood, de volgende dag, verklaarde Seyffardt dat de daders waarschijnlijk studenten waren. De bezetters voerden daarop op 6 februari 1943 een razzia uit in Delft, waarbij ruim tweehonderd studenten werden opgepakt. Op 9 februari 1943 volgde een jacht op '*alle plutocratenzoontjes'*.[38]
Regels werden strenger, ontslagen en aanstellingen werden vanaf 1 maart 1943 door de bezetters gecontroleerd, en voor de studenten van universiteiten en hogescholen gold vanaf 11 maart 1943 een nieuwe maatregel: ze moesten een loyaliteitsverklaring tekenen waarin ze zich verplichtten na hun studie een jaar lang in Duitsland te gaan werken.[39]
Ook vanuit de kerken kwamen stemmen van ongerustheid en protest. Op 19 april 1942 hadden predikanten tijdens hun kerkdienst al een protestbrief voorgelezen, opgesteld door de gezamenlijke protestantse en rooms-katholieke kerken. Deze was gericht tegen de scherper wordende onderdrukking door de bezettende macht. Op 17 februari 1943 stuurden de gezamenlijke kerken een brief naar Seyss-Inquart waarin ze ernstig protest aantekenden tegen de Jodenvervolging, de arbeidsinzet in Duitsland, de beperking van vrijheid van overtuiging en de algehele rechteloosheid in bezet Nederland. De brief werd vier dagen later voorgelezen tijdens verschillende kerkdiensten.[40]
Op 24 maart 1943 brak de Artsenstaking uit, als protest tegen het verplicht gestelde lidmaatschap van de Nederlandse Artsenkamer, een organisatievorm naar Duits voorbeeld. Als tegenmaatregel arresteerden de bezetters 360 artsen. Ze werden gedeporteerd naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort.[41]

---

[32] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 579.
[33] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 13.
[34] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 468.
[35] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 15.
[36] Delftsche Studentencontactgroep, *Stille oogenblikken,* p. 48.
[37] Seyffardt was vijf dagen voor de aanslag door Mussert aangewezen als Gemachtigde voor het Nederlandse Vrijwilligersleger. De verzetsgroep CS-6 bestond uit linkse intellectuelen en studenten. De naam CS-6 wijst naar Corellistraat 6 te Amsterdam, doorgangshuis voor onderduikers en basis voor de verzetsgroep.
[38] Delftsche Studentencontactgroep. *Stille oogenblikken*, pp. 48-49; Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, pp. 398 en 467. Met plutocratenzoontjes werden studenten bedoeld.
[39] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 13.
[40] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 457.
[41] Lidmaatschap hield in dat richtlijnen moesten worden nageleefd op het gebied van keuringen voor arbeidsbureaus, sterilisaties en het doorgeven van namen van gewonde verzetsmensen. Bron: Hieke Snijders-Borst, 'En toen...werd het woord arts weggeplakt' in: *Trouw, 31 maart 2003*; PDA was een verzamelplaats voor gevangenen van de SD.

De economische druk op de Nederlandse bevolking nam toe. Alle middelen, ook die van Nederland, werden door de bezetters ingezet voor de totale oorlog. De levensstandaard van de bevolking daalde daardoor snel, terwijl de ontevredenheid en ongerustheid stegen. Tegelijkertijd groeide de hoop op een snelle overwinning door de geallieerden.
Zowel van de kant van bezet Nederland als van Duitse kant bouwde zich in de eerste maanden van 1943 dus spanning op.

1.1.2 De aanleiding tot de stakingen

De directe aanleiding voor het uitbreken van wilde stakingen was de aankondiging van *Obergruppenführer* Friedrich Christiansen, *Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden*, dat alle leden van het voormalig Nederlandse leger onmiddellijk in krijgsgevangenschap zouden worden weggevoerd:

'Na de capitulatie van het Nederlandse leger in Mei 1940 heeft de Führer en Opperbevelhebber van de Duitsche Wehrmacht bevel gegeven tot onmiddellijke invrijheidstelling van de Nederlandse soldaten uit de krijgsgevangenschap. Deze maatregel werd vanzelfsprekend genomen op voorwaarde dat de Nederlandse officieren en manschappen deze grootmoedige handelwijze met een dienovereenkomstige houding ten aanzien van de Duitse bezettende macht zouden beantwoorden. Een groot gedeelte van hen heeft aan deze verwachting voldaan; in vele gevallen is echter onder invloed van onverantwoordelijke ophitsers een tegenovergestelde ontwikkeling gevolgd. Reeds in Mei 1942 moesten derhalve de voormalige beroepsofficieren opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. De Duitse Wehrmacht heeft sindsdien bijna een vol jaar laten verstrijken in de afwachting dat deze duidelijke waarschuwing zou worden verstaan. In feite hebben echter afzonderlijke leden van het voormalige Nederlandse leger door hun vijandig gedrag telkens opnieuw het vertrouwen dat bij hunne vrijlating in hen werd gesteld, geschonden. Dit misbruik van een volkomen vrijwillig teruggeschonken vrijheid wordt thans niet langer meer geduld. De Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden beveelt derhalve dat de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. Hij zal de betrokken personen in de dagbladpers tot persoonlijke aanmelding oproepen. Wie aan de oproep van de Wehrmachtsbefehlshaber geen gevolg geeft of tracht zich op andere wijze aan de krijgsgevangenschap te onttrekken, moet op de strengste maatregelen rekenen. Dit geldt eveneens voor personen die de betrokkenen bij dergelijke pogingen ondersteunen. Allen die thans in krijgsgevangenschap moeten terugkeren, hebben dit uitsluitend aan de ophitsers te danken, die door hun misdadig gedrag deze maatregel noodzakelijk maken.'

Op 15 mei 1942 waren al 2027 beroepsofficieren weggevoerd, omdat ze zich volgens de bezetters niet hadden gehouden aan een eerder door hen ondertekende verklaring. In die verklaring hadden ze beloofd niets te zullen ondernemen dat de belangen van het Duitse Rijk zou schaden.[42] De bekendmaking van april 1943 richtte zich op de ruim 260.000 manschappen uit de lagere rangen. Al vanaf november 1942 speelden de bezetters met het plan om de manschappen in te zetten voor de *Arbeitseinsatz*. De militairen waren bij de Nederlandse capitulatie in mei 1940 in krijgsgevangenschap genomen. De meeste van hen hadden '*groot verlof*' gekregen, in afwachting van nadere maatregelen. Nu was het tijd voor deze '*nadere maatregelen*'. Op 13 februari 1943 legde *Reichsführer* en *Chef der Deutschen Polizei* Heinrich Himmler zijn plan voor aan Hitler, die meteen zijn goedkeuring gaf. Het plan diende gepresenteerd te worden als militaire stráfmaatregel, omdat verwacht werd dat een maatregel, expliciet gericht op *Arbeitseinsatz*, op veel protest van de kerken en de Nederlandse burgerlijke autoriteiten zou stuiten.[43] De maatregel die door Himmler en Rauter werd geformuleerd, diende echter drie doelen.[44] De regeling diende in de eerste plaats als strafmaatregel, om daarmee opstandig wordende Nederlandse bevolking te intimideren. Tevens werd door de maatregel het groeiende tekort aan arbeidskrachten in Duitsland voorlopig opgevuld. En tenslotte hielden de bezetters sterk rekening met een snelle opmars door de geallieerden, en leek het hen verstandig om militair opgeleide en getrainde mannen die zich bij een invasie bij de geallieerden zouden kunnen aansluiten, zo snel mogelijk uit te samenleving te verwijderen.
De tekst van de aankondiging rolde vroeg in de middag van donderdag 29 april 1943 uit de telexapparaten van de redacties van de Nederlandse dagbladen. De tekst was door Hitler persoonlijk goedgekeurd[45], en moest via dagbladen en aanplakbiljetten worden verspreid. De in de proclamatie aangekondigde '*strengste*

[42] Berkelaar. *Ontvangen maar omstreden*, pp. 152-153. Het Nederlandse leger telde bij de capitulatie in mei 1940 ongeveer 260.000 dienstplichtigen, 2100 beroeps-officieren en 8300 beroeps-onderofficieren.
[43] Ypma. *Friesland Annis Domini 1940-1945*, pp. 83-84.
[44] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 475; Berkelaar. *Ontvangen maar omstreden*, p. 153.
[45] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 765.

maatregelen', waarop men bij weigering kon rekenen, werden aanvankelijk niet verduidelijkt. Pas op 1 mei 1943 werd in het aangeplakte decreet van Seyss-Inquart voor het eerst het woord *doodstraf* genoemd. De Noord-Nederlandse dagbladen maakten geen melding van de doodstraf, maar van '*de scherpste maatregelen*'.[46]

1.1.3 De stakingen breken uit

Drukkerij Smit te Hengelo (Ov) bevestigde op donderdag 29 april 1943 om 13.30 uur het juist ontvangen bericht over de hernieuwde krijgsgevangenschap voor het raam van de drukkerij. Op dat moment kwamen de werknemers van de nabij gelegen machinefabriek Stork net terug van hun middagpauze. Het opgehangen bericht trok hun aandacht, waarop de werknemers spontaan besloten hun werk neer te leggen.[47] Dit stakingsbesluit werd in snel tempo overgenomen door andere bedrijven in Twente, en vanaf de volgende dag, toen de proclamatie van Christiansen in de dagbladen verscheen, ook in de rest van Nederland. Onder de bevolking ontstond een gevoel van bevrijding en euforie.[48] Niet alleen werd werk geweigerd, ook sabotageacties, protestbijeenkomsten en brandstichtingen vonden plaats.[49] Radio Oranje riep op vrijdagochtend en vrijdagavond vanuit Londen op om geen gehoor te geven aan de oproep van Christiansen en desnoods onder te duiken. Het Parool schreef dat de maatregelen loze woorden betroffen, en dat volgens artikel 54 van de Conventie van Genève maximaal 30 dagen gevangenisstraf mocht worden opgelegd bij een weigering om aan de oproep gehoor te geven.[50] De stakingen waren wild en ongeorganiseerd. Er waren geen vooraf opgezette plannen. Overal namen mensen spontaan de leiding of riepen ze spontaan op tot staking, zoals de jonge landbouwer Berend Trip (25) die op zaterdagavond 1 mei een menigte van ruim 400 mensen toesprak in Nieuw-Buinen en hen opriep tot passief verzet.[51]
Vooral via telefoonverkeer tussen bedrijven, van mond tot mond en via pamfletten werden oproepen tot staking doorgegeven. In Amsterdam en omstreken werd niet zo grootschalig gestaakt als elders in Nederland, vanwege de bloedige ervaringen tijdens de Februaristaking van 1941.[52]

1.1.4 De instelling van het *Standgericht*

De bezetters konden het spontane karakter van de massale onlusten en stakingen maar moeilijk geloven, en vermoedden vooropgezette plannen en ondergrondse verzetsnetwerken. Zo werd bijvoorbeeld verondersteld dat er in het Groninger dorp Bedum, gezien de snel optredende sabotageacties, '*een bepaalde organisatie op politiek gebied werkzaam*' moest zijn.[53] Ook een aantal burgemeesters werd om die reden al een tijdlang in de gaten gehouden.[54]
Toen Rauter in de loop van donderdag 29 april van de stakingen en onlusten vernam, wilde hij onmiddellijk een standrecht of *Standgericht*[55] instellen dat overtreders van vooraf geformuleerde en bekendgemaakte bepalingen snel en streng zou bestraffen. De onlusten moesten zo vlug mogelijk de kop worden ingedrukt, voordat ze zich zouden verspreiden over de rest van Nederland of over België en Frankrijk.[56] Voor de instelling van zo'n *Standgericht* was de goedkeuring nodig van Seyss-Inquart, de hoogste autoriteit van bezet Nederland. Rauter kon Seyss-Inquart echter niet bereiken. De rijkscommissaris verbleef in een hotel in het Zuid-Duitse Berchtesgaden, nabij een van de buitenverblijven van Hitler.[57] Rauter stuurde daarom om 18.15 uur een telexbericht naar Himmler, waarin hij meldde dat er in Hengelo (Ov) sinds 15.30 uur in meerdere bedrijven werd gestaakt. Ook beschreef hij de geruchten die hij vernomen had. Zo zou de Nederlandse

---

[46] 'Politiestandrecht in verschillende provincies' in: *Dagblad van het Noorden, 30 april 1943*.
[47] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 21 en pp. 49-50.
[48] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 476.
[49] OVCG. Map 439. Telexen vanuit *SD* Groningen en Leeuwarden naar Rauter en de direct onder hem staande *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in Nederland, Harster, Den Haag.
[50] Berkelaar. *Ontvangen maar omstreden*, pp. 154-155.
[51] Interview met zijn zuster mevrouw D.A. Sassen-Trip in *Meerstemmig*, hoofdstuk 27; OVCG, map 439, telex 979, 2 mei 1943, 18.35 uur, van Haase en Wendt aan Rauter.
[52] Van der Horst. *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt*, p. 7.
[53] OVCG. Map 380. *Rapport betreffende stakingsverschijnselen e.d. in de Provincie Groningen op 30 april 1943 en volgende dagen*, 14 mei 1943, aanvankelijk afkomstig uit het archief van de Groninger Politie.
[54] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, pp. 488-491.
[55] Het *Standgericht* of standrecht is een buitengewoon snelle en strenge, niet aan formele rechtspleging gebonden berechting door militaire rechters. Zij berechten zowel militairen als burgers, en geven als regel de doodstraf (sinds 1870 afgeschaft in Nederland, op 12 mei 1940 weer ingevoerd: tegen de van desertie verdachte sergeant Chris Meijer werd, om andere militairen een voorbeeld te stellen, de doodstraf uitgesproken door de haastig ingestelde Nederlandse krijgsraad). Het standrecht wordt op grond van een ernstig dringend gevaar geproclameerd. De Nederlandse wetgeving kent het standrecht niet (Van Dale).
[56] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 23.
[57] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 779. Seyss-Inquart zat in de trein en was daarom onbereikbaar. Vanwege de vereiste grote haast bij het snelle ingrijpen, nam Rauter rechtstreeks contact op met Himmler.

bevolking het vermoeden hebben dat de mannen weggezonden werden in verband met een mogelijke invasie, en onder de arbeiders zou de overtuiging leven dat na de weggevoerde Joden nu de arbeiders aan de beurt waren om ingezet te worden voor arbeid in Duitsland. Rauter meldde verder dat hij terstond een bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt*[58] uit Arnhem naar Hengelo (Ov) zou sturen.[59] Het lukte Rauter toch nog om Seyss-Inquart die donderdagavond te bereiken. Deze gaf Rauter toestemming om zijn plannen uit te voeren, en besloot onmiddellijk naar Nederland terug te keren. Tevens benadrukte hij dat er op zaterdag 1 mei normaal gewerkt moest worden, hoewel het een feestdag was in verband met de Dag van de Arbeid.[60]

In de vroege ochtend van vrijdag 30 april gaf Rauter de order om donkerrroze aanplakbiljetten te drukken, waarop het *Standgericht* werd bekendgemaakt. Om 12.00 uur hield hij een persconferentie in Den Haag, waarin hij het *Standgericht* aankondigde voor de provincies Overijssel, Gelderland, Limburg en Noord-Holland. Drie kwartier later rolden de eerste aanplakbiljetten van de pers. Met spoed werden ze naar Hengelo (Ov) vervoerd, zodat ze daar tussen 15.00 en 15.30 uur konden worden aangeplakt. Ook de biljetten voor de overige provincies werden met grote haast gedrukt en verspreid.[61]

Het *Standgericht* werd niet alleen via de roze aanplakbiljetten bekendgemaakt. Ook de dagbladen maakten verplicht[62] melding van het *Standgericht*, zoals het Nieuwsblad van het Noorden dat laat in de middag van 30 april verscheen met de volgende aankondiging op de voorpagina:

'POLITIESTANDRECHT IN VERSCHILLENDE[63] PROVINCIES
Het politiestandrecht bepaalt (volgens de verordening van 9 januari 1943) voor zover in deze afdeeling niet anders is bepaald, zijn procedure overeenkomstig plichtmatige beoordeling. Met betrekking tot de inleiding van een onderzoek of tot het voeren van de standrechtelijke procedure dan wel tot niet verdere vervolging kan de hoogere SS- en politieleider aan het gerecht opdrachten geven. Het politiestandrecht dient in de procedure alles te doen, wat tot de ontdekking van de waarheid noodzakelijk is. De verdachte dient zoo nodig door tusschenkomst van een tolk te worden gehoord. Als verdediger wordt hij bijgestaan door een SS-leider of een politie-officier. Het gerecht kan in diens plaats eveneens een door den verdachte zelf gekozen verdediger toelaten, voor zover de procedure hierdoor niet wordt vertraagd. De namen der rechters, van den griffier en van den verdachte, de bewijsmiddelen, het strafbare feit, het met redenen omkleede vonnis, zoomede de dag en de plaats van de rechtzitting van het standgerecht worden in een door den voorzitter en den griffier te onderteekenen proces-verbaal neergelegd. Indien ter terechtzitting blijkt dat een strafbaar feit in den zin van artikel 62, lid 3, niet heeft plaats gevonden, of in een standrechtelijke procedure de zaak niet kan worden opgehelderd, wordt de zaak verwezen naar den gewonen rechter.'

Ieder diende zich te onthouden van iedere beroering die de orde en veiligheid van het openbare leven kon verstoren of in gevaar kon brengen, meldden de dagbladen vervolgens. Openbare samenscholing, werkweigering, het zonder verlof dragen of bezitten van wapens, het vervaardigen, verspreiden of bezitten van vlugschriften, het bieden van weerstand aan de openbare macht werden op grond van paragraaf 63 artikel 3 van de *Verordening op de bescherming van de openbare orde 1943* strafbaar gesteld.
Rauter werd ondersteund door *Brigadeführer* Wilhelm Harster, *Befehlshaber der Sipo und des SD*[64], die samen met Rauter kantoor hield in Den Haag. In de late avond van 30 april meldde Harster aan alle lokale *Sipo*- en *SD*-kantoren dat Rauter had bevolen de volgende dag, zaterdag 1 mei, het *Standgericht* in heel Nederland in te stellen.
Nederland werd ingedeeld in vijf *Standgericht*-gebieden. De *Standgerichte* werden gehuisvest in politiebureaus en in de regionale uitvoeringsorganen van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*, de

[58] De naam Todt wijst naar Fritz Todt. Zie ook 1.1.6.
[59] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 325: Telex 615, 29 april 1943, 18.15 uur, van Rauter aan Himmler. Het betrof het eerste bataljon van de *28e Polizei Regiment Todt.* Het derde bataljon werd de volgende dag ingezet in de drie noordelijke provincies.
[60] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 777.
[61] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943,* p. 328: Notities van het Bureau van de *Befehlshaber der Sicherungspolizei und des Sicherheitsdienstes* (Wilhelm Harster), Den Haag, 30 januari 1943.
[62] Kleine weekbladen kondigden het standrecht pas na afloop van de stakingen aan, zoals *Westergo, Nieuwsblad voor het westen van Friesland* op vrijdag 7 mei 1943.
[63] Op 30 april gold het *Standgericht* alleen voor de provincies Overijssel, Gelderland, Limburg en Noord-Holland. Gelderland en Overijssel vielen onder één *Standgericht*-ressort.
[64] *Sipo: Sicherheitspolizei*. Op 26 juni 1936 reorganiseerden Heinrich Himmler, *Reichsführer SS* en *Chef der Deutschen Polizei* en Reinhard Heydrich, bevelhebber van de *SD*, de Duitse politie in de *Ordnungspolizei* en de *Sicherheitspolizei*. Deze *Sipo* omvatte de *Gestapo* (geheime staatspolitie) en de *Kriminalpolizei* (recherche). *SD*: *Sicherheitsdienst*, in 1931 opgericht als inlichtingen- en spionagedienst (veiligheidsdienst) van de *SS*.

zogenaamde *Aussendienststellen* of *Aussenstellen der Sipo und des SD* die onder bevel van Harster stonden.[65] Ieder *Standgericht* kreeg een Duitse rechter toegewezen.

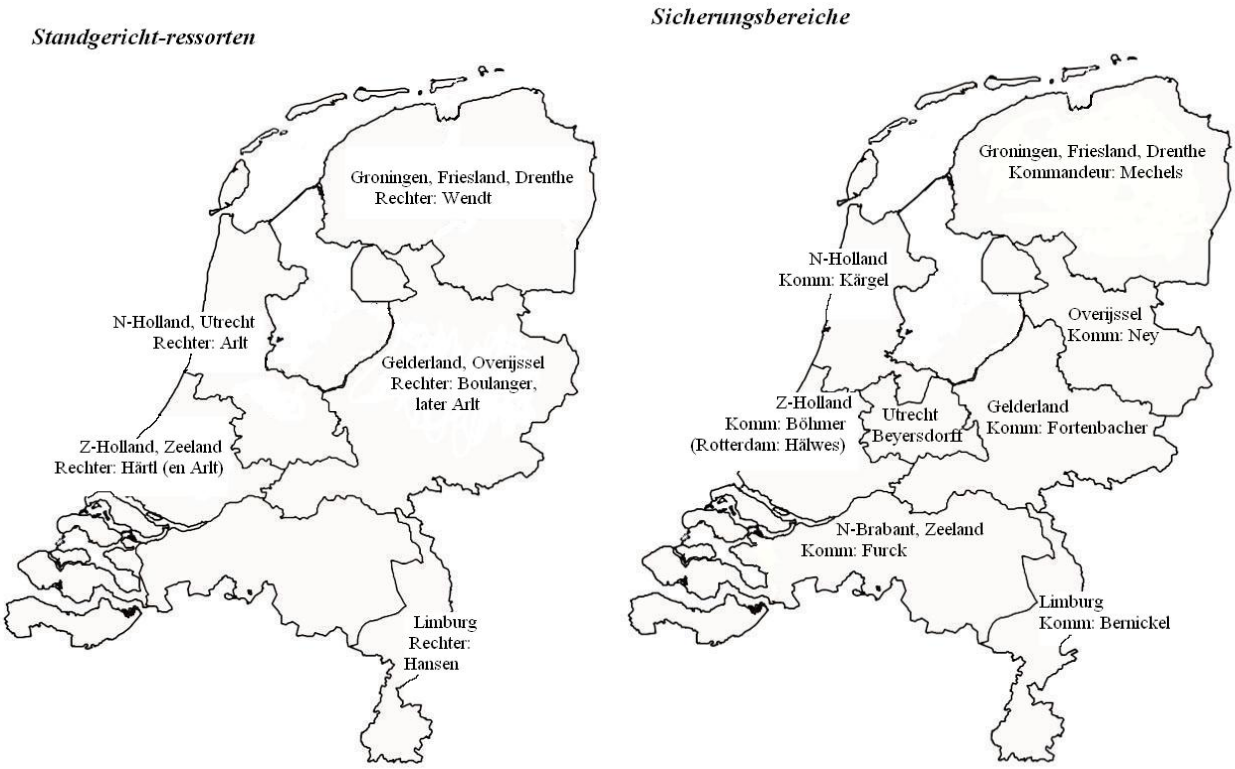

Nederland werd ook opgedeeld in acht *Sicherungsbereiche*, afgebakende gebieden waar de politie de orde zou herstellen en overtreders van de *Standgericht*-bepalingen zou arresteren. In ieder Sicherungsbereich werd een *Bereichskommandeur* aangesteld die rechtstreeks het gezag van Rauter vertegenwoordigde en die alleen aan hem verantwoording verschuldigd was. De *Bereichskommandeur* stond boven de *SS* en boven alle Duitse en Nederlandse politiediensten. Hij moest er allereerst op toezien dat de aanplakbiljetten met de aankondiging van het *Standgericht* op zaterdag 1 mei tussen 6.00 en 7.00 uur werden aangeplakt. De vervolging van overtreders kon een uur later, als iedereen op de hoogte van de aankondiging werd geacht, ingaan.[66] De aanplakbiljetten bevatten twee aankondigingen. De eerste was, vanwege de benodigde officiële goedkeuring van het *Standgericht*, ondertekend door Seyss-Inquart, de tweede door Rauter.
Seyss-Inquarts aankondiging luidde als volgt[67]:

'DECREET BETREFFENDE DE AFKONDIGING VAN HET POLITIESTANDRECHT VOOR HET BEZETTE NEDERLANDSE GEBIED.
Op grond van de artikelen 62 en volgende der Verordening Openbare Orde 1943 kondig ik af met onmiddellijke werking voor het bezette Nederlandse gebied het
POLITIESTANDRECHT
Tevens beveel ik, dat een ieder zich heeft te onthouden van iedere beroering, welke de openbare orde en de veiligheid van het openbare leven zou kunnen verstoren of in gevaar zou kunnen brengen, en zich heeft te schikken naar de bijzondere maatregelen, welke ik, daarbij uitdrukkelijk de aandacht vestigende op de scherpte van het politiestandrecht, zal uitvaardigen.
Hij die in strijd handelt met dit bevel wordt standrechtelijk veroordeeld.

[65] Zie ook 1.1.5: In 1943 telde Nederland zes *Aussenstellen*. De ressorten van de *Standgerichte*, de *Sicherungsbereiche* en de *Aussenstellen* bestreken alleen in de drie noordelijke provincies en in Limburg eenzelfde geografische gebied, in de overige delen van Nederland was dat niet het geval.
[66] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 329-330: Telex 14329, 30 april 1943, 19.15 uur, van Harster aan alle *Aussenstellen*.
[67] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 32b.

De Hoogere SS- en Politieleider treft alle maatregelen, welke hij voor de handhaving of het herstel van de openbare orde of van de veiligheid van het openbare leven noodig acht.
Bij de uitvoering van zijn taak kan de Hoogere SS- en Politieleider van het geldende recht afwijken.
Tot mijn bijzondere gemachtigde in den zin van artikel 65 der Verordening Openbare Orde 1943 voor het bezette Nederlandse gebied in zijn geheel benoem ik den Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie Dr. Dr. Wimmer. Aan hem is ondergeschikt het geheele openbare bestuur, met uitzondering van de politie en onverminderd de aan den Hoogeren SS- en Politieleider opgedragen taak.
Aan den bijzonderen gemachtigde voor het bezette Nederlandse gebied in zijn geheel zijn de bijzondere gemachtigden voor de afzonderlijke provincies ondergeschikt. Ik benoem tot bijzonderen gemachtigde voor de provincie:
Noordbrabant den Oberbereichsleiter Himmerich; Gelderland den plaatsvervangende Gevolmachtigde Brandes; Zuidholland den Gevolmachtigde, Rijksrechter Schwebel en tot diens vertegenwoordiger den Gevolmachtigde voor de stad Rotterdam, President Dr. Völkers; Noordholland den Gevolmachtigde Dr. Schroeder en tot diens vertegenwoordiger Rijksrechter Schwebel; Zeeland den Gevolmachtigde, Oberbereichsleiter Münzer; Utrecht den Gevolmachtigde, Oberbereichsleiter Müller-Reinert; Friesland den Gevolmachtigde, Ministerialrat Ross[68]; Overijssel den Gevolmachtigde, Weidlich; Groningen den Gevolmachtigde, Landrat Dr. Conring; Drenthe den Gevolmachtigde, Oberbereichsleiter Sellmer; Limburg der Oberbereichsleiter Himmerich.
's Gravenhage, 1 Mei 1943. De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied:
SEYSS-INQUART'

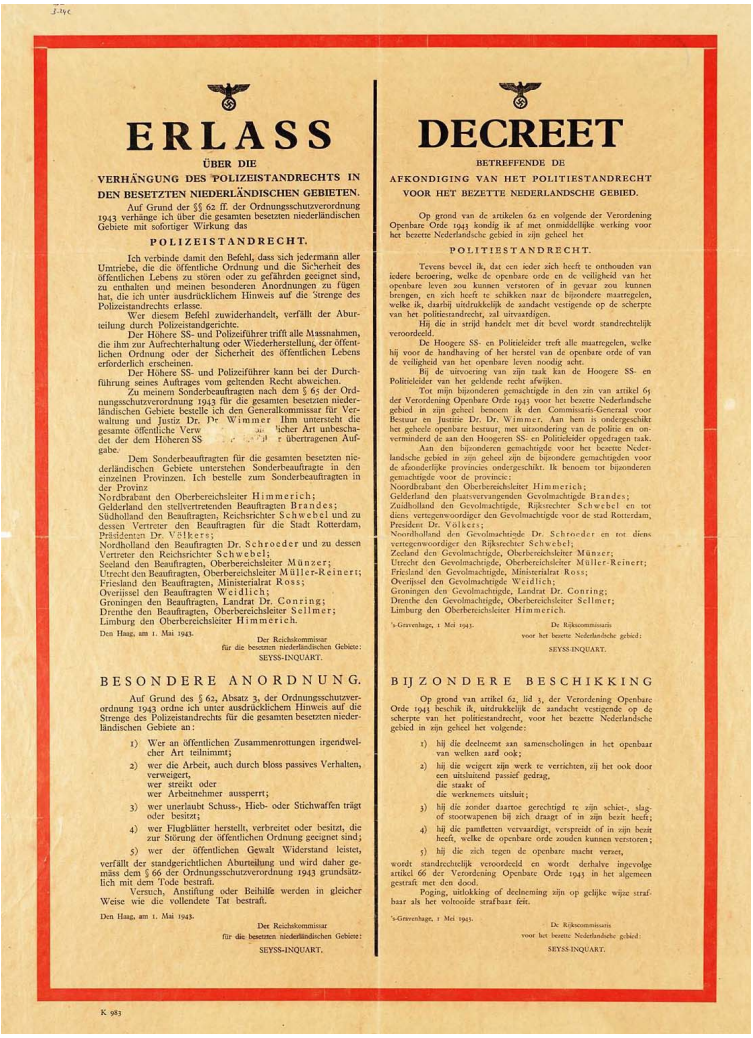

ERLASS

ÜBER DIE VERHÄNGUNG DES POLIZEISTANDRECHTS IN DEN BESETZTEN NIEDERLÄNDISCHEN GEBIETEN.

Auf Grund der §§ 62 ff. der Ordnungsschutzverordnung 1943 verhänge ich über die gesamten besetzten niederländischen Gebiete mit sofortiger Wirkung das

POLIZEISTANDRECHT.

Ich verbinde damit den Befehl, dass sich jedermann aller Umtriebe, die die öffentliche Ordnung und die Sicherheit des öffentlichen Lebens zu stören oder zu gefährden geeignet sind, zu enthalten und meinen besonderen Anordnungen zu fügen hat, die ich unter ausdrücklichem Hinweis auf die Strenge des Polizeistandrechts erlasse.

Wer diesem Befehl zuwiderhandelt, verfällt der Aburteilung durch Polizeistandgerichte.

Der Höhere SS- und Polizeiführer trifft alle Massnahmen, die ihm zur Aufrechterhaltung oder Wiederherstellung, der öffentlichen Ordnung oder der Sicherheit des öffentlichen Lebens erforderlich erscheinen.

Der Höhere SS- und Polizeiführer kann bei der Durchführung seines Auftrages vom geltenden Recht abweichen.

Zu meinem Sonderbeauftragten nach dem § 65 der Ordnungsschutzverordnung 1943 für die gesamten besetzten niederländischen Gebiete bestelle ich den Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Dr. Dr. Wimmer. Ihm untersteht die gesamte öffentliche Verw[illegible]icher Art unbeschadet der dem Höheren SS [illegible] übertragenen Aufgabe.

Dem Sonderbeauftragten für die gesamten besetzten niederländischen Gebiete unterstehen Sonderbeauftragte in den einzelnen Provinzen. Ich bestelle zum Sonderbeauftragten in der Provinz
Nordbrabant den Oberbereichsleiter Himmerich;
Gelderland den stellvertretenden Beauftragten Brandes;
Südholland den Beauftragten, Reichsrichter Schwebel und zu dessen Vertreter den Beauftragten für die Stadt Rotterdam, Präsidenten Dr. Völkers;
Nordholland den Beauftragten Dr. Schroeder und zu dessen Vertreter den Reichsrichter Schwebel;
Seeland den Beauftragten, Oberbereichsleiter Münzer;
Utrecht den Beauftragten, Oberbereichsleiter Müller-Reinert;
Friesland den Beauftragten, Ministerialrat Ross;
Overijssel den Beauftragten Weidlich;
Groningen den Beauftragten, Landrat Dr. Conring;
Drenthe den Beauftragten, Oberbereichsleiter Sellmer;
Limburg den Oberbereichsleiter Himmerich.

Den Haag, am 1. Mai 1943.

Der Reichskommissar
für die besetzten niederländischen Gebiete:
SEYSS-INQUART.

BESONDERE ANORDNUNG.

Auf Grund des § 62, Absatz 3, der Ordnungsschutzverordnung 1943 ordne ich unter ausdrücklichem Hinweis auf die Strenge des Polizeistandrechts für die gesamten besetzten niederländischen Gebiete an:

1) Wer an öffentlichen Zusammenrottungen irgendwelcher Art teilnimmt;
2) wer die Arbeit, auch durch bloss passives Verhalten, verweigert,
wer streikt oder
wer Arbeitnehmer aussperrt;
3) wer unerlaubt Schuss-, Hieb- oder Stichwaffen trägt oder besitzt;
4) wer Flugblätter herstellt, verbreitet oder besitzt, die zur Störung der öffentlichen Ordnung geeignet sind;
5) wer der öffentlichen Gewalt Widerstand leistet,

verfällt der standgerichtlichen Aburteilung und wird daher gemäss dem § 66 der Ordnungsschutzverordnung 1943 grundsätzlich mit dem Tode bestraft.

Versuch, Anstiftung oder Beihilfe werden in gleicher Weise wie die vollendete Tat bestraft.

Den Haag, am 1. Mai 1943.

Der Reichskommissar
für die besetzten niederländischen Gebiete:
SEYSS-INQUART.

DECREET

BETREFFENDE DE AFKONDIGING VAN HET POLITIESTANDRECHT VOOR HET BEZETTE NEDERLANDSCHE GEBIED.

Op grond van de artikelen 62 en volgende der Verordening Openbare Orde 1943 kondig ik af met onmiddellijke werking voor het bezette Nederlandsche gebied in zijn geheel het

POLITIESTANDRECHT.

Tevens beveel ik, dat een ieder zich heeft te onthouden van iedere beroering, welke de openbare orde en de veiligheid van het openbare leven zou kunnen verstoren of in gevaar zou kunnen brengen, en zich heeft te schikken naar de bijzondere maatregelen, welke ik, daarbij uitdrukkelijk de aandacht vestigende op de scherpte van het politiestandrecht, zal uitvaardigen.

Hij die in strijd handelt met dit bevel wordt standrechtelijk veroordeeld.

De Hoogere SS- en Politieleider treft alle maatregelen, welke hij voor de handhaving of het herstel van de openbare orde of van de veiligheid van het openbare leven noodig acht.

Bij de uitvoering van zijn taak kan de Hoogere SS- en Politieleider van het geldende recht afwijken.

Tot mijn bijzonderen gemachtigde in den zin van artikel 65 der Verordening Openbare Orde 1943 voor het bezette Nederlandsche gebied in zijn geheel benoem ik den Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie Dr. Dr. Wimmer. Aan hem is ondergeschikt het geheele openbare bestuur, met uitzondering van de politie en onverminderd de aan den Hoogeren SS- en Politieleider opgedragen taak.

Aan den bijzonderen gemachtigde voor het bezette Nederlandsche gebied in zijn geheel zijn de bijzondere gemachtigden voor de afzonderlijke provincies ondergeschikt. Ik benoem tot bijzonderen gemachtigde voor de provincie:
Noordbrabant den Oberbereichsleiter Himmerich;
Gelderland den plaatsvervangenden Gevolmachtigde Brandes;
Zuidholland den Gevolmachtigde, Rijksrechter Schwebel en tot diens vertegenwoordiger den Gevolmachtigde voor de stad Rotterdam, President Dr. Völkers;
Noordholland den Gevolmachtigde Dr. Schroeder en tot diens vertegenwoordiger den Rijksrechter Schwebel;
Zeeland den Gevolmachtigde, Oberbereichsleiter Münzer;
Utrecht den Gevolmachtigde, Oberbereichsleiter Müller-Reinert;
Friesland den Gevolmachtigde, Ministerialrat Ross;
Overijssel den Gevolmachtigde Weidlich;
Groningen den Gevolmachtigde, Landrat Dr. Conring;
Drenthe den Gevolmachtigde, Oberbereichsleiter Sellmer;
Limburg den Oberbereichsleiter Himmerich.

's-Gravenhage, 1 Mei 1943.

De Rijkscommissaris
voor het bezette Nederlandsche gebied:
SEYSS-INQUART.

BIJZONDERE BESCHIKKING

Op grond van artikel 62, lid 3, der Verordening Openbare Orde 1943 beschik ik, uitdrukkelijk de aandacht vestigende op de scherpte van het politiestandrecht, voor het bezette Nederlandsche gebied in zijn geheel het volgende:

1) hij die deelneemt aan samenscholingen in het openbaar van welken aard ook;
2) hij die weigert zijn werk te verrichten, zij het ook door een uitsluitend passief gedrag,
die staakt of
die werknemers uitsluit;
3) hij die zonder daartoe gerechtigd te zijn schiet-, slag- of stootwapenen bij zich draagt of in zijn bezit heeft;
4) hij die pamfletten vervaardigt, verspreidt of in zijn bezit heeft, welke de openbare orde zouden kunnen verstoren;
5) hij die zich tegen de openbare macht verzet,

wordt standrechtelijk veroordeeld en wordt derhalve ingevolge artikel 66 der Verordening Openbare Orde 1943 in het algemeen gestraft met den dood.

Poging, uitlokking of deelneming zijn op gelijke wijze strafbaar als het voltooide strafbaar feit.

's-Gravenhage, 1 Mei 1943.

De Rijkscommissaris
voor het bezette Nederlandsche gebied:
SEYSS-INQUART.

K. 983

Decreet Seyss-Inquart (OVCG)

[68] De bijzonder gevolmachtigden waren meestal de reeds zittende gevolmachtigden of *Beauftragten*. Zo was Werner Ross vanaf 1 augustus 1940 *Beauftragte* in Friesland, Hermann Conring van 7 juni 1940 tot april 1945 in Groningen en Heinrich Sellmer van 22 oktober 1941 tot 1 juni 1944 in Drenthe. Van 7 juni 1940 tot 1 augustus 1940 was Conring naast gevolmachtigde in Groningen ook *Beauftragte* in Friesland.

Dit decreet werd gevolgd door:

'BIJZONDERE BESCHIKKING
Op grond van artikel 62, lid 3, der Verordening Openbare Orde 1943 beschik ik, uitdrukkelijk de aandacht vestigende op de scherpte van het politiestandrecht, voor het bezette Nederlandse gebied in zijn geheel het volgende:

1. *hij die deelneemt aan samenscholingen in het openbaar van welke aard dan ook;*
2. *hij die weigert zijn werk te verrichten, zij het ook door uitsluitend passief gedrag, die staakt of die werknemers uitsluit;*
3. *hij die zonder daartoe gerechtigd te zijn schiet-, slag- of stootwapens bij zich draagt of in zijn bezit heeft;*
4. *hij die pamfletten vervaardigt, verspreidt of in zijn bezit heeft, welke de openbare orde zouden kunnen verstoren;*
5. *hij die zich tegen de openbare macht verzet,*

wordt standrechtelijk veroordeeld en wordt derhalve ingevolge artikel 66 der Verordening Openbare Orde 1943 in het algemeen gestraft met den dood.
Poging, uitlokking of deelneming zijn op gelijke wijze strafbaar als het voltooide strafbaar feit.
's Gravenhage, 1 Mei 1943. De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied:
SEYSS-INQUART'

Gevolmachtigden of *Beauftragten*, waren de vertegenwoordigers van Seyss-Inquart in de elf provincies en in de steden Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. Ze waren in juni 1940 vanuit Duitsland naar Nederland overgeplaatst en hadden een doorslaggevende invloed op het provinciale en gemeentelijke bestuur in hun gebied. Ze konden burgemeesters, maar ook de commissaris van hun provincie ter verantwoording roepen.[69] Tijdens de April-Meistakingen was volgens de aankondiging van Seyss-Inquart het hele openbare bestuur, met uitzondering van de politie, ondergeschikt aan de *bijzonder* gevolmachtigden. De politie was ondergeschikt aan Rauter, die het tweede deel van de aankondiging van 1 mei ondertekende:

'BESCHIKKING
Op grond van artikel 64 der Verordening Openbare Orde 1943 beschik ik in verband met het door den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied afgekondigde politiestandrecht voor het bezette Nederlandse gebied in zijn geheel:

1. *De aan mij ondergeschikte SS- en politie-eenheden schieten onverwijld zonder waarschuwing, wanneer samenscholingen van welken aard dan ook plaats vinden of wanneer meer dan vijf personen op openbare wegen of pleinen samenkomen. Door de Duitsche politie toegestane bedrijfsvergaderingen zijn daarvan uitgezonderd.*
2. *Het is verboden zich tusschen 20 en 6 uur in de open lucht op te houden. Uitzonderingen worden door de Duitsche politie toegestaan.*
3. *Verboden is het schenken en het gebruiken van brandewijn en andere alcoholhoudende dranken in openbare localiteiten, alsmede het afleveren en het verkopen van zoodanige dranken.*
4. *Aan werkgevers is het verboden loonen en salarissen uit te betalen aan stakers voor dagen, waarop geheel of gedeeltelijk werd gestaakt.*
5. *De Duitsche Veiligheidspolitie[70] neemt alle winkels in beslag, welke gedurende den tijd dat het politiestandrecht van kracht is, niet geopend zijn op de voorgeschreven of gebruikelijke tijden.*

Hij die in strijd handelt met een der verboden, genoemd onder 2 tot en met 4, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren en met geldboete tot een onbeperkt bedrag of met een dezer straffen, voor zoover niet op grond van andere bepalingen een zwaardere straf is verbeurd. Het nemen van maatregelen op het gebied der veiligheidspolitie blijft onaangetast.
's Gravenhage, 1 Mei 1943, De Hoogere SS- en Politieleider bij den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied:
RAUTER, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.'

[69] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 136.
[70] *Sicherheitspolizei*.

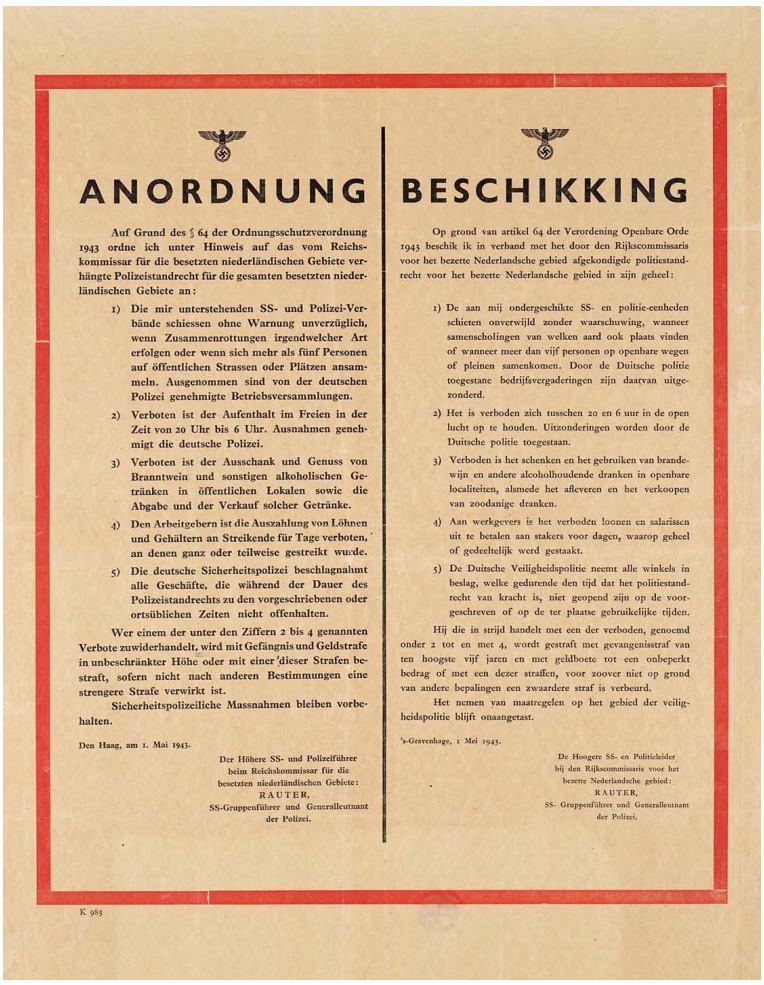

ANORDNUNG

Auf Grund des § 64 der Ordnungsschutzverordnung 1943 ordne ich unter Hinweis auf das vom Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete verhängte Polizeistandrecht für die gesamten besetzten niederländischen Gebiete an:

1) Die mir unterstehenden SS- und Polizei-Verbände schiessen ohne Warnung unverzüglich, wenn Zusammenrottungen irgendwelcher Art erfolgen oder wenn sich mehr als fünf Personen auf öffentlichen Strassen oder Plätzen ansammeln. Ausgenommen sind von der deutschen Polizei genehmigte Betriebsversammlungen.
2) Verboten ist der Aufenthalt im Freien in der Zeit von 20 Uhr bis 6 Uhr. Ausnahmen genehmigt die deutsche Polizei.
3) Verboten ist der Ausschank und Genuss von Branntwein und sonstigen alkoholischen Getränken in öffentlichen Lokalen sowie die Abgabe und der Verkauf solcher Getränke.
4) Den Arbeitgebern ist die Auszahlung von Löhnen und Gehältern an Streikende für Tage verboten, an denen ganz oder teilweise gestreikt wurde.
5) Die deutsche Sicherheitspolizei beschlagnahmt alle Geschäfte, die während der Dauer des Polizeistandrechts zu den vorgeschriebenen oder ortsüblichen Zeiten nicht offenhalten.

Wer einem der unter den Ziffern 2 bis 4 genannten Verbote zuwiderhandelt, wird mit Gefängnis und Geldstrafe in unbeschränkter Höhe oder mit einer dieser Strafen bestraft, sofern nicht nach anderen Bestimmungen eine strengere Strafe verwirkt ist.

Sicherheitspolizeiliche Massnahmen bleiben vorbehalten.

Den Haag, am 1. Mai 1943.

Der Höhere SS- und Polizeiführer beim Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete:
RAUTER,
SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.

BESCHIKKING

Op grond van artikel 64 der Verordening Openbare Orde 1943 beschik ik in verband met het door den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied afgekondigde politiestandrecht voor het bezette Nederlandsche gebied in zijn geheel:

1) De aan mij ondergeschikte SS- en politie-eenheden schieten onverwijld zonder waarschuwing, wanneer samenscholingen van welken aard ook plaats vinden of wanneer meer dan vijf personen op openbare wegen of pleinen samenkomen. Door de Duitsche politie toegestane bedrijfsvergaderingen zijn daarvan uitgezonderd.
2) Het is verboden zich tusschen 20 en 6 uur in de open lucht op te houden. Uitzonderingen worden door de Duitsche politie toegestaan.
3) Verboden is het schenken en het gebruiken van brandewijn en andere alcoholhoudende dranken in openbare localiteiten, alsmede het afleveren en het verkoopen van zoodanige dranken.
4) Aan werkgevers is het verboden loonen en salarissen uit te betalen aan stakers voor dagen, waarop geheel of gedeeltelijk werd gestaakt.
5) De Duitsche Veiligheidspolitie neemt alle winkels in beslag, welke gedurende den tijd dat het politiestandrecht van kracht is, niet geopend zijn op de voorgeschreven of op de ter plaatse gebruikelijke tijden.

Hij die in strijd handelt met een der verboden, genoemd onder 2 tot en met 4, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren en met geldboete tot een onbeperkt bedrag of met een dezer straffen, voor zoover niet op grond van andere bepalingen een zwaardere straf is verbeurd.

Het nemen van maatregelen op het gebied der veiligheidspolitie blijft onaangetast.

's-Gravenhage, 1 Mei 1943.

De Hoogere SS- en Politieleider bij den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied:
RAUTER,
SS- Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.

K 983

Beschikking Rauter (OVCG)

Het politiestandrecht viel buiten de bestaande civiele rechtsvormen, die allen op het terrein van Seyss-Inquart lagen en vaak langdurige procedures met zich meebrachten. Deze civiele rechtsvormen omvatten het *Obergericht*, het *Landesgericht* en verschillende *Kriegsgerichte*. Het *Polizeistandgericht*, afgekort tot *Standgericht*, vond daarentegen plaats onder toezicht van Rauter, als hoogste *SS*- en politieleider.[71]
Rauter stelde de Duitse rechter en *Sturmbannführer* Arno Arlt aan als voorzitter van de *Standgerichte*, aanvankelijk van dat van Amsterdam.[72] Arlt was al in september 1942 vanuit Berlijn overgeplaats naar Nederland om leider van het administratiedepartement en onderzoeksrechter voor straf- en disciplinaire maatregelen tegen leden van de *Aussenstellen* van de *Sipo* en de *SD* in Nederland te worden. Hij hield zich dus bezig met sancties tegen de functionarissen van de regionale afdelingen van Harsters *Sipo* en *SD*.
Er waren echter meer rechters nodig voor de verschillende *Standgerichte*. Omdat er niet genoeg Duitse rechters in Nederland werkzaam waren, liet Rauter rechters overkomen uit Duitsland.
Hauptsturmführer Hans Wendt, voorzitter van het *Polizeigericht* te Hamburg en *Chefrichter der SS* werd voorzitter van het *Standgericht* in Groningen, dat de drie noordelijke provincies als rechtsressort had.[73] De voorzitter van het *Standgericht* werd bijgestaan door twee officiële bijzitters, een tolk, een aanklager en een

[71] OVCG. Map 527. '*Geheim Rapport betreffende het Standrecht'* Jan Kerkhof, hoofdinspecteur van politie te Groningen aan de advocaat-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof, 10 maart 1950. Kerkhof was na de oorlog belast met het verzamelen van getuigenverklaringen tegen oorlogsmisdadigers: 'Op 15 maart 1944 verscheen *Erlass 15* van Seyss-Inquart, op grond waarvan, met het oog op een dreigende invasie vanuit het zuiden, de uitzonderingstoestand kon worden afgekondigd. Dit *Erlass* schiep mogelijkheden voor het snel instellen van *Standgerichte*, die echter nooit hebben bestaan. De Duitsers plachtten hun handelwijze na de opheffing van de *Gerichtsbarkeit* vaak als *Polizeistandgericht* aan te duiden, om deze handelwijze te rechtvaardigen.'
[72] NIOD, Archief Bouman 255, bijlage 168: Proces-verbaal inzake het optreden van het *Standgericht* te Hengelo(Ov), verklaring Hanns Albin Rauter op 20 juni 1947. Arlt hield na zijn overplaatsing naar Nederland in 1942 kantoor in het *SS- und Polizeigericht* in Den Haag, en had vanwege zijn functie veelvuldig contact met Harster en Rauter. Tijdens de April-Meistakingen sprak Arlt vonnissen uit te Amsterdam, Rotterdam en Hengelo (Ov).
[73] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 328-329: Telex 14329, 30 april 1943, 19.15 uur, van Harster aan alle *Aussenstellen*.

verdediger.[74] In Groningen traden de *SD*'ers *Sturmbannführer* Bernard Georg Haase en *Hauptsturmführer* Friedrich Bellmer op als officiële bijzitters. Ook maakten enkele onbekende *SS*-officieren van de *Ordnungspolizei* deel uit van het *Standgericht*, en werd er een tolk opgeroepen.[75]
De voorzitter moest Rauter meteen na iedere *Standgericht*-zitting per telex in kennis stellen van *Tadbestand*, *Urteil* en *Urteilsgründe*, dus van de overtreding die de arrestant had begaan, welke straf hij[76] daarvoor had gekregen en op welke grond. Het vonnis kon alleen uitgevoerd worden als het door Rauter werd bekrachtigd. Daarbij gaf Rauter al dan niet het bevel tot executie. Dit deed hij telefonisch vanuit zijn kantoor in Den Haag. Nadat Rauter het vonnis had bevestigd en het executiebevel had gegeven, werd de veroordeelde overgedragen aan de *Bereichskommandeur* van de regio, die het vonnis liet voltrekken. Deze voltrekking moest vervolgens, inclusief de vermelding van het tijdstip waarop dit was gebeurd, per telex worden gerapporteerd aan Rauter. In enkele gevallen bekrachtigde Rauter wel een doodvonnis, maar schortte hij het bevel tot executie op, als pressiemiddel voor de bevolking in de regio waar het doodvonnis was uitgesproken. In deze gevallen werd nadrukkelijk bekend gemaakt dat het vonnis voltrokken zou worden als de rust in de regio niet onmiddellijk terug zou keren.[77]

De bepalingen van het *Standgericht* schiepen de handelingsruimte voor de Duitse politie om zonder pardon het vuur te openen op iedere samenscholing en op grote schaal arrestaties te verrichten. Op die manier wilde Rauter de onlusten zo snel en rigoureus mogelijk neerslaan. Hij voegde wel nadrukkelijk aan zijn orders toe dat er niet op vrouwen geschoten mocht worden.[78] Verder was het niet belangrijk dat de juiste man werd neergeschoten, maar dat er op het juiste moment doden vielen, om met de grootschalige bekendmaking van hun namen de bevolking weer in het gareel te dwingen.[79] En doden moesten er vallen, zodat de bevolking ervan doordrongen zou raken dat het de bezetters menens was.[80] Rauter zette de *Standgerichte* die achterbleven in '*het treffen van maatregelen'* onder grote druk om doodvonnissen te vellen.
De bepalingen van het *Standgericht* gaven enerzijds duidelijke geboden en verboden, anderzijds waren de begrippen erg ruim en legaliseerden ze ieder politieoptreden en ieder *Standgericht*-vonnis. De indruk werd gewekt dat er sprake was van objectieve rechtspraak, waarbij het zoeken naar de waarheid voorop leek te staan en de veroordeelden werden bijgestaan door verdedigers. Deze verdedigers waren echter *SS*'ers en Duitse politieofficieren die rechtstreeks onder bevel van Rauter stonden. De aanklagers waren voornamelijk *SD*'ers die werkzaam waren in de *Aussenstellen der Sipo und des SD*.[81] Zij stonden onder bevel van Harster, die op zijn beurt weer onder bevel van Rauter stond.
De meeste *Standgerichte* kregen hun zetel in deze *Aussenstellen*. Het *Standgericht*-ressort Noord-Nederland omvatte Groningen, Friesland en Drenthe. Het *Standgericht* werd gehuisvest in de *Aussenstelle* te Groningen, het Scholtenhuis, een imposant herenhuis aan de Grote Markt. Het Scholtenhuis is in de volksmond Scholtenshuis (met een s) gaan heten, vooral vanaf de tweede helft van de Tweede Wereldoorlog in combinatie met de bijvoeglijk naamwoorden '*het beruchte'* of '*het lugubere'*, of met de toevoeging '*voorportaal van de hel'*.

1.1.5 Het Scholtenhuis, het regionale uitvoeringsorgaan van de *Sipo* en de *SD*

Het Scholtenhuis was meteen na de inval in mei 1940 door de bezetters geconfisceerd. Het gebouw dankt zijn naam aan de Groninger grootindustriëlen Willem Albert Scholten (1819-1892) en zijn zoon Jan Evert Scholten (1849-1918). In Groningen stond het huis dat Willem Albert Scholten in 1881vlak tegenover het Groninger stadhuis had laten bouwen, bekend als 't hoes van Scholt'n of Scholt'ns hoes. Het bestond uit twee delen. De linker helft werd bewoond door Willem Albert en zijn vrouw Klaassien, de rechter door zoon Jan Evert en zijn gezin. Naast het Scholtenhuis had Willem Albert Scholten ook Villa Gelria en een

---

[74] OVCG. Map 527. '*Geheim Rapport betreffende het Standrecht'* Kerkhof, 10 maart 1950; OVMG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers in Marum op 3 mei 1943, getuigenverklaring Haase, afgenomen op 25 mei 1947 in de Strafgevangenis te Groningen.
[75] OVCG. Map 528. Proces-verbaal door Reinder Paul Houwen, Chef Buitendienst POD, van 10 januari 1946, gericht aan de Officier van Justitie, Arrondissementsrechtbank Groningen, over de ruiming van het graf in de Appelbergen op 30 november en 1 december 1945.
[76] Het betrof alleen mannen, die voor overtredingen van de *Standgericht*-bepalingen werden gearresteerd.
[77] OVCG. Map 527. '*Geheim Rapport betreffende het Standrecht'* Kerkhof, 10 maart 1950.
[78] Eén van de eerste slachtoffers in Noord-Nederland was een jonge vrouw, Grietje Dekker, die moedwillig door de Duitse *Ordnungspolizei* was doodgeschoten.
[79] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 772.
[80] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 90.
[81] Cammaert. *Het verborgen front*, p. 493: zoals in Maastricht de *SD*'ers Nitsch en Ströbel.

theekoepel aan de rand van het Sterrenbos laten bouwen, beide aan de Hereweg.[82] Na de dood van beide Scholtens werd het Scholtenhuis bewoond door welgestelde dienstbodes.
Zowel het Scholtenhuis als Villa Gelria[83] werd in mei 1940 door de bezetters in beslag genomen. Dit Scholtenhuis werd één van de regionale afdelingen van Harsters *Sipo* en *SD*, een *Aussenstelle*.

Wat waren de taken van de *Aussenstellen*, de *Sipo* en de *SD*?
Hans Emil Nockemann, de eerste bevelhebber van de *Sipo* en de *SD*, had deze instanties in mei 1940 in het bezette Nederland gevestigd. Harster werd op 15 juli 1940 aangesteld als *Befehlshaber* van de *Sipo* en de *SD* in Den Haag. Aanvankelijk werd in iedere provincie een lokale afdeling van deze politiediensten opgezet. Gaandeweg werden provincies samengevoegd tot er zes *Aussenstellen* overbleven, waaronder die in het Groninger Scholtenhuis.

Scholtenhuis (OVCG)

De *Sipo* en de *SD* konden gebruik maken van Nederlandse rechercheurs.[84] De *Sipo* bestond uit de meestal niet geüniformeerde *Kriminalpolizei* en de *Geheime Staatspolizei*.[85] De tweede instantie die in de *Aussenstellen* gehuisvest was, de *SD*, moest vooral in kaart brengen hoe de bevolking over de bezetters dacht en welke plannen werden vermoed. De verslaggeving daarvan moest worden doorgegeven aan de landelijke *Befehlshaber*.[86] Om de stemming en meningen te peilen werd gebruik gemaakt van een netwerk van spionnen, zogenaamde *V-männer*[87]. Bijzondere gebeurtenissen zoals aanslagen, arrestaties en overvallen moesten vanuit de *Aussenstellen* worden gemeld aan de landelijke *Befehlshaber*. Een arrestatie moest in speciale formulieren worden beschreven, zoals dat gebruikelijk was in het Duitse systeem in vredestijd. Daarbij moest uitgebreid worden omschreven welke verordening was overtreden. De *Aussenstellen* hadden dus eigenlijk alleen een zeer uitgebreide onderzoeks- en administratieve taak. Alleen de landelijke *Befehlshaber* kon besluiten hoe de meldingen werden afgehandeld, zoals de overplaatsing van de arrestanten, of de overdracht van de akten aan rechtbanken.

---

[82] Knaap. *Voor geld is altijd wel een plaats te vinden*, p. 97.
[83] Dansende *SS*'ers zijn er een keer door het balkon gezakt.
[84] Croes en Tammes. *Gif laten wij niet voortbestaan*, p. 140.
[85] Gerritse. *De ploert Hanns Albin Rauter en de correcte ambtenaar Wilhelm Harster*, pp. 16-17.
[86] Gerritse. *De ploert Hanns Albin Rauter en de correcte ambtenaar Wilhelm Harster*, pp. 8, 10, 16-18: Harster was bevelhebber van 15 juli 1940 tot zijn overplaatsing naar Italië op 4 september 1943. Voor Harster was Hans Emil Nockemann bevelhebber geweest tot zijn ontslag op 29 juni 1940 wanwege zijn passieve houding tijdens de Anjeractie. Erich Naumann volgde Harster op van 1 oktober 1943 tot juli 1944, waarna de functie werd overgenomen door Karl Georg Eberhard Schöngarth.
[87] Letterlijk *Vertrauensmänner*, provocateurs die zich voordeden als verzetsmensen en waar mogelijk infiltreerden in verzetsgroepen.

Door de instelling van het *Standgericht* kon Rauter een procedure invoeren die afweek van de normale gang van zaken. Tijdens het *Standgericht* werden de arrestaties namelijk in de *Aussenstellen* zélf afgehandeld, snel, ter plekke en zonder tijdrovende protocollen. De arrestanten werden berecht door functionarissen die rechtstreeks onder Rauters bevel vielen. Rauter hoefde de vonnissen alleen maar te bekrachtigen, uit te stellen of te wijzingen. Daarna voerde de Duitse politie, de *Ordnungspolizei*, het vonnis uit.[88] De *Ordnungspolizei*, vanwege hun groene uniformen ook wel de *Grüne Polizei* genoemd, was verantwoordelijk voor het handhaven van de openbare orde.

Al in het eerste bezettingsjaar had Rauter veranderingen doorgevoerd in het Nederlandse politieapparaat, zodat de politie centraal kon worden aangestuurd. Vervolgens breidde hij het apparaat sterk uit. In mei 1942 werd de Nederlandse politie drastisch gereorganiseerd. Er kwam naar Duits voorbeeld een ordepolitie, andere formaties kregen ondersteunende taken door middel van justitiële- en administratieve diensten. Binnen de ordepolitie werd een speciale gesloten eenheid gevormd die snel kon optreden wanneer dat nodig was. Aan acht grote steden werd zo'n speciale eenheid toegevoegd. Groningen was één van die steden, met de drie noordelijke provincies als bereik.[89] Deze eenheden stonden onder bevel van de Duitse *Ordnungspolizei*. Deze *Ordnungspolizei* beschikte over speciaal aangestelde verbindingsofficieren bij de autoriteiten van de Nederlandse politie.[90] In de praktijk kon de *Ordnungspolizei* iedere Nederlandse burgemeester of politieautoriteit ter verantwoording roepen.[91] De reorganisatie werd juridisch vastgelegd in de *Verordening Reorganisatie Politie* van Seyss-Inquart. Hoewel de reorganisaties al maanden werden doorgevoerd, trad de verordening op 1 maart 1943 officieel in werking. De gemeentepolitie van de acht grote steden die de speciale eenheden toegewezen hadden gekregen, werd omgevormd tot Staatspolitie. De centrale aansturing werd in deze omvorming benadrukt. Vijf van de acht steden, waaronder Groningen, kregen een *Gewestelijk Politiepresident* die directeur van de gereorganiseerde Nederlandse politie werd. In Groningen werd Ynto de Boer benoemd tot waarnemend gewestelijk politiepresident, dus tot directeur van de politie in de drie noordelijke provincies. Alle burgemeesters van Groningen, Friesland en Drenthe kwamen onder zijn gezag te staan.[92]
Was Harster de bevelhebber van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*, Rauters gezag omvatte *alle* Duitse en Nederlandse politie- en recherchetaken Rauter stond dus boven Harster en was alleen verantwoording schuldig aan Seyss-Inquart en Himmler. Met de afkondiging van het *Standgericht* was Rauter tijdelijk de hoogste autoriteit geworden in het bezette Nederland. De *Aussenstellen* en politiebureaus waar het *Standgericht* zetelde, stonden tijdelijk onder het absolute toezicht van Rauter.
In de Groninger *Aussenstelle* was *Sturmbannführer* Bernard Georg Haase het hoofd. Dit was hij niet van harte. Als jurist/econoom ambieerde hij eigenlijk een burgercarrière. Haase was bezig met een proefschrift, toen hij eind jaren dertig vanwege zijn lidmaatschap van de *SS* werd opgeroepen voor actieve dienst. In mei 1940 werd hij naar het Nederlandse 's Hertogenbosch overgeplaatst. Harster benoemde hem in november 1942 tot hoofd van de *Aussenstelle* te Groningen.[93] Dit bleef hij tot zijn overplaatsing naar Lochem op 10 maart 1945.[94] Daarna werd zijn plaats als leider van de *Aussenstelle* de resterende kleine zes weken van de bezetting overgenomen door *Hauptsturmführer* Arthur Thomsen van de *Aussenstelle* te Arnhem.[95]

De Groninger *Aussenstelle* beheerde de drie noordelijke provincies, sinds de regionale *Sipo* en *SD*-afdeling van Friesland op 28 oktober 1942 was beëindigd.[96] Haase kon als burger, wetenschapper en denker worden getypeerd. De meeste in het Scholtenhuis werkzame politiefunctionarissen keken op Haase neer omdat hij politievakmanschap miste. De één noemde hem bedachtzaam, menselijk en rustig, de ander omschreef hem als een slappeling. Hij toonde vaak begrip voor arrestanten en wist geregeld te voorkomen dat ingrepen door de *SD* uit de hand liepen. Hij liet regelmatig arrestanten vrij en deed bij zijn ondergeschikten, tot grote ergernis van vooral *Hauptscharführer* Robert Wilhelm Lehnhoff en *Unterscharführer* Jozef Kindel, een

---

[88] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Getuigenverklaring Haase contra Bellmer op 24 oktober 1947.
[89] Amsterdam, Rotterdam en Den Haag beschikten al over eenheden van ruim 400 manschappen. De steden Groningen, Haarlem, Utrecht, Arnhem en Eindhoven kregen elk 134 man toegewezen.
[90] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 427.
[91] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 162.
[92] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, pp. 427-428.
[93] Croes en Tammes. *Gif laten wij niet voortbestaan*, pp. 160-161.
[94] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers in Marum op 3 mei 1943, getuigenverklaring Haase, afgenomen op 25 mei 1947 in de Strafgevangenis te Groningen.
[95] Croes en Tammes. *Gif laten wij niet voortbestaan*, p. 172.
[96] Verzetsmuseum Leeuwarden. Leeuwarden hield wel een *Sipo*-kantoor in het Old Burger Weeshuis.

beroep op hun menselijkheid.[97] Ook tijdens de April-Meistakingen voegde hij enkele gegevens toe aan de aan Rauter gerichte telexen, die een mogelijk verzachtende invloed op de vonnisbekrachtiging konden hebben.[98]

Hauptsturmführer Friedrich Bellmer was als plaatsvervangend *SD*-chef de tweede man op het Scholtenhuis. Als oud-havenarbeider miste hij ervaring als politieman, waardoor hij weinig aanzien genoot bij de politiefunctionarissen onder de dertig à veertig medewerkers van de Groninger *Aussenstelle*.[99]
Haase en Bellmer werden bijzitters in het *Standgericht*, dat plaatsvond onder voorzitterschap van de *SS-Richter* Hans Wendt uit Hamburg. Het *Standgericht* hield zitting in het kantoor van Bellmer op de eerste verdieping van het Scholtenhuis.[100]
Toen Nederland werd ingedeeld in verschillende *Sicherungsbereiche*, stelde Rauter *Major* Johann Gerhard Mechels[101] aan als *Kommandeur* voor de drie noordelijke provincies. Mechels kreeg het bevel over het derde bataljon van het *28e (Ordnungs)Politie Regiment Todt* en alle Duitse en Nederlandse politiediensten in de regio. Hij kreeg een tijdelijk kantoor in de Herensociëteit aan de Grote Markt te Groningen, die binnendoor via het Scholtenhuis bereikbaar was. Mechels stond onder direct gezag van Rauter.

---

[97] Lehnhoff, die in de volksmond de bijnaam 'de beul van Groningen' kreeg, heeft in de zomer van 1944 zelfs een aanslag op Haase laten plegen. Deze mislukte. Ook rapporteerde hij eigenhandig 'sabotageacties' van Haase aan de landelijke bevelhebber: Haase zou zomaar arrestanten hebben vrijgelaten. Croes en Tammes. *Gif laten wij niet voortbestaan*, pp. 165-166.
[98] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers in Marum op 3 mei 1943, getuigenverklaring Haase, afgenomen op 25 mei 1947 in de Strafgevangenis te Groningen.
[99] Stouten. *Verzet in Groningen*, p. 172.
[100] Van buitenaf gezien rechts boven de ingang van het Scholtenhuis.
[101] Mechels was op 1 november 1942 bevorderd tot majoor.

1.1.6 Het derde bataljon van het *28e SS-Polizei Regiment Todt*

Het derde bataljon van het *28e Polizei Regiment*[102] was in november 1942 uit verschillende politiebataljons geformeerd in de Duitse plaats Essen. De toevoeging Todt wees naar Fritz Todt, de Duitse ingenieur en minister voor Bewapening en Munitie die in 1938 de staats-bouwonderneming *Organization Todt* had opgericht. Het *28e Polizei Regiment* werd uit eerbetoon vernoemd naar Todt, die eerder in 1942 was verongelukt.

Oberstleutnant en *Obersturmbannführer* Fritz Helmut Kösterbeck was de commandant van het *28e Polizei Regiment*. Opgesplitst in drie verschillende bataljons, had het regiment dienst gedaan in de bezette gebieden. Het eerste bataljon was ingezet in het Franse Brest, het tweede in Riga (Letland) en het derde in Poltawa (Oekraïne). De bataljons hadden in die regio's arbeiders van de *Organization Todt* beschermd tijdens de uitvoering van hun werk. In februari 1943 had het regiment de *SS*-onderscheiding gekregen, waardoor het zichzelf *SS-Polizei Regiment* mocht noemen.

Eind maart 1943 kwam het derde bataljon zwaar aangeslagen, gehavend en gedemoraliseerd vanuit Plotawa in Nederland aan, nadat de helft van de 800 manschappen was gesneuveld. Het verblijf in Nederland was bedoeld als rustperiode waarin de aanvullende manschappen konden worden getraind. Deze nieuwe rekruten bestonden hoofdzakelijk uit Rijksduitse Oekraïners en Kroaten. De standplaats van het gehele *28e Polizei Regiment* was Velp.

Het eerste bataljon, onder leiding van *Hauptmann* Hans Müller, was in Arnhem gestationeerd, van waaruit Rauter het bij het uitbreken van de April-Meistakingen inzette in Hengelo (Ov).[103] Het tweede bataljon stond onder leiding van *Hauptmann* Paul Bernickel en was gestationeerd in Roermond. Het derde bataljon, met Assen als standplaats, bestond uit enkele compagnieën. Deze compagnieën waren op verschillende plaatsen in Noord-Nederland gelegerd. Tot de instelling van het *Standgericht* stond het derde bataljon onder leiding van *Hauptmann* Neubert, die tevens het commando over de elfde compagnie ervan voerde.[104]

Rauter gaf Mechels het bevel over het gehele derde bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt*.

Mechels was op 1 november 1942 in Duitsland tot majoor bij de politie bevorderd en had Würzberg als standplaats gekregen. Hij deelde de ervaringen van het regiment in Frankrijk en aan het Oostfront dus niet. Mechels had geen *SS'*rang maar een militaire, omdat hij ervoor had gekozen om geen lid van de *SS* te worden.

Op bevel van Himmler was Mechels begin april 1943 naar Velp vertrokken om zich te melden bij Kösterbeck[105], de commandant van het gehele *28e Polizei Regiment*. Op donderdag 29 april 1943 ontving Kösterbeck een telex van Rauter, met de mededeling dat Mechels naar Noord-Nederland moest vertrekken om zich daar te melden bij Neubert. Mechels moest Neubert als bataljonscommandant aflossen en gedurende het *Standgericht* als *Bereichskommandeur* over de drie noordelijke provincies optreden.

Harster stuurde diezelfde middag van 29 april 1943 een telex naar de Groninger *Aussenstelle*, met de mededeling dat Mechels als *Bereichskommandeur* voor Groningen, Friesland en Drenthe was aangesteld.

Op zaterdagochtend 1 mei 1943 arriveerde Mechels op het Scholtenhuis. Neubert deelde hem daar om 11.35 uur de orders mee die hij van Rauter had ontvangen. Mechels moest de bepalingen van het *Standgericht* met harde hand navolgen. Hij moest '*hard optreden*'[106] en de lichamen van gefusilleerde overtreders overbrengen naar Groningen om ze daar te laten begraven op een plaats die niet bekend gemaakt mocht worden.[107] Naast

---

[102] Huck, Neufeldt en Tessin. *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936-1945*: In totaal waren er 30 *Polizei Regimenten* tijdens de Tweede Wereldoorlog, genummerd 1 t/m 30. De regimenten werden overal in de door Duitsland bezette gebieden ingezet; Klemp. *Einsatz im Westen – Deutsche Polizeibataillone in Holland 1940 bis 1945,* pp. 32-33.

[103] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 771.

[104] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers in Marum op 3 mei 1943, verklaring van Mechels, afgenomen op 19 maart 1949: In Assen bivakkeerde de negende compagnie onder *Hauptmann* Johannes Lottmann, de tiende compagnie onder *Hauptmann* Koll en de elfde onder *Hauptmann* Neubert. De twaalfde compagnie was gelegerd in Zuidlaren, onder *Oberstleutnant* Bock.

[105] Kösterbecks rang stond gelijk aan de militaire rang luitenant-kolonel, één rang boven die van Mechels. Een *Hauptmann*, de rang van Neubert, stond qua rang een plaats onder een majoor.

[106] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Verslag ministerie van Justitie.

[107] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers bij Marum op 3 mei 1943, verklaring van Mechels, afgenomen op 19 maart 1949; Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier Loep.

de orders van Neubert kreeg Mechels een schriftelijke verklaring van Rauter, met een reeks geboden en verboden.[108] Onder andere overlijdensadvertenties waren ten strengste verboden.[109]
Na afloop van de April-Meistakingen, omstreeks 12 mei 1943, vertrok Mechels naar Assen. Het derde bataljon verbleef nog drie maanden in Assen. Half augustus 1943 vertrok het voltallige *28e Polizei Regiment* naar Marseille.[110] Mechels verbleef dus in totaal slechts achttien weken in Nederland, waarvan een kleine twee weken in Groningen.

1.1.7 '*De plaats van de teraardebestelling mag niet worden bekendgemaakt*'

Eén van de orders die Mechels kreeg, was het geheim houden van de executie- en graflocaties van gefusilleerde overtreders van de *Standgericht*-bepalingen.[111]
Deze order betrof geen nieuwe methode. In Duitsland, waar het naziregime al jarenlang tienduizenden tegenstanders had vermoord, was het al langer gebruikelijk dat de lichamen van terechtgestelden niet aan hun familie werden vrijgegeven. De lichamen werden daarentegen overgebracht naar een anatomisch instituut, of door crematie vernietigd. Zo werd het de verwanten van de gevallenen onmogelijk gemaakt om afscheid van hun dierbare te nemen en een waardige begrafenis te verzorgen.[112] Deze werkwijze werd vanaf het tweede bezettingsjaar ook in Nederland ingezet. De bezetters begroeven gefusilleerden op geheime plaatsen, of schakelden het crematorium te Velsen in om de door hen aangeleverde lichamen te cremeren.[113]

Vanaf maart 1941 gebruikten de bezetters de Waalsdorpervlakte als heimelijke begraafplaats van meer dan tweehonderd gefusilleerde verzetsmensen en represailleslachtoffers.[114] Het gebied lag in de nabije omgeving van de Scheveningse gevangenis. De eerste executie vond plaats op 3 maart 1941. Het betrof de Amsterdamse verzetsman Ernst Cahn[115] (51 jaar). Heimelijke begravingen vonden al vanaf de eerste executies plaats.
Meer naar het noorden lagen de duinen van Overveen. Deze dichter bij Amsterdam gelegen duinen dienden aanvankelijk alleen als heimelijke executieplaats. Vanaf november 1944 werd het gebied ook als geheime begraafplaats gebruikt en werden er in de laatste oorlogsmaanden 422 gefusilleerde verzetsmensen en represailleslachtoffers begraven.[116]

Een andere methode die de bezetters hanteerden om slachtoffers te laten verdwijnen en sporen uit te wissen was crematie. Op 8 maart 1941 gaven ze het eerste bevel tot crematie. Het betrof de Joodse communist Leendert Schijveschuurder (23). Hij was twee dagen eerder in Amsterdam op heterdaad betrapt bij het aanplakken van stakingsoproepen. Door het *Kriegsgericht* te Amsterdam werd hij ter dood veroordeeld. Hij was de eerste Nederlandse staatsburger die voor het Duitse vuurpeloton stierf.[117] Zijn lichaam werd door de Duitse militairen naar Velsen vervoerd om gecremeerd te worden, waarna zijn as werd verstrooid. Een kleine week later, op 13 maart 1941, gaven de bezetters opnieuw het bevel tot crematie. Het betrof Simon Klein (36) die begin maart 1941 plotseling was verdwenen en bleek te zijn opgepakt wegens verzetsactiviteiten. Er zijn aanwijzingen dat hij op 11 maart 1941 aan de gevolgen van wrede verhoormethoden is bezweken.[118]
Bij het derde crematiebevel namen de bezetters de asbus in beslag, om deze over te brengen naar Duitsland. Het betrof de voor Londen werkende geheim agent Lodewijk van Hamel. Van Hamel was in de nacht van 13

---

[108] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers bij Marum op 3 mei 1943, verklaring van Mechels op 19 maart 1949.
[109] Gesprek met Jan Fokkens op 9 augustus 2007. Jan Fokkens is de broer van de op 4 mei 1943 gefusilleerde Dirk Fokkens. Toen er in het gezin Fokkens negen weken later nog een broer overleed, Filippus, hebben de ouders de dood van Dirk op een verhulde manier in de rouwadvertentie van Filippus laten herdenken: '*Negen weken nadat we onze zoon Dirk moesten missen, is onze geliefde zoon Filippus van ons heengegaan*'.
[110] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers bij Marum op 3 mei 1943, verklaring van Mechels op 19 maart 1949.
[111] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Verklaring Ney op 10 oktober 1947.
[112] Schad. *Vrouwen tegen Hitler,* pp. 120 en 142.
[113] In Velsen bevond zich vanaf 1913 een crematorium. Het was het eerste en in 1943 enige civiele crematorium in Nederland. De eerste crematie werd er verricht op 1 april 1914. Pas in 1955 werd cremeren officieel gelegaliseerd in Nederland. In Nederland waren tijdens de April-Meistakingen nog twee crematoria werkzaam, in de kampen Westerbork en Vught. Zie ook 2.2.6.
[114] Informatie Erepeloton Waalsdorpervlakte.
[115] De razzia's die volgden op de arrestatie van de Joodse verzetsman Cahn op 19 februari 1941 in Amsterdam vormden de aanleiding voor de Februaristaking.
[116] Informatie Erebegraafplaats Bloemendaal.
[117] Sijes. *De Februaristaking 25-26 Februari 1941*, p.174.
[118] Mak. *Gedenkboek Eerebegraafplaats Bloemendaal*, Ons Bloemendaal, jaargang 30, pp. 12-15.

oktober 1940 samen met vier anderen gearresteerd, vlak voordat hij door zijn opdrachtgevers teruggehaald zou worden naar Engeland. Maandenlang werd hij verhoord en gemarteld, en begin april 1941 werd de doodstraf tegen hem geëist. Op 16 juni 1941 werd hij gefusilleerd op de Larense Heide bij Bussum, waarna zijn lichaam in Velsen werd gecremeerd. De door de bezetters in beslag genomen asbus is na de bevrijding teruggevonden in Duitsland.[119]

Vanaf juni 1941 gaven de bezetters geregeld opdracht aan het Velser crematorium om gefusilleerden of in gevangenschap omgekomen personen te cremeren, waarna het personeel verplicht werd de asbussen aan de bezetters af te staan. Enkele malen werd Velsen ingeschakeld vanuit kamp Amersfoort, zoals bij de zes mannen die op begin november 1942 omkwamen in kamp Amersfoort en 9 november 1942 werden gecremeerd.[120] Ook na executies in de omgeving vond geregeld een crematie plaats, zoals bij de tien onschuldige Joodse gijzelaars uit Haarlem die op 2 februari 1943 in de duinen van Overveen werden gefusilleerd. Ze waren opgepakt, nadat een Duitse onderofficier bij een schietpartij op 30 januari 1943 om het leven was gekomen. Negentig andere willekeurig gearresteerden werden naar Vught overgebracht.[121] In totaal zijn gedurende de bezetting 324 crematies uitgevoerd op bevel van de bezetters. Van deze in opdracht van de bezetters uitgevoerde crematies werden alleen de crematiedata en volgnummers in de administratie van het crematorium genoteerd. De civiele crematies werden uiteraard met volledige persoonsgegevens in de administratie opgenomen.[122]
Toen Mechels op 1 mei 1943 orders kreeg om de executie- en begraafplaatsen geheim te houden, betrof het dus geen nieuw beleid.

asbus Velsen (foto Jan Willem Tuinman)

Rauter had verschillende redenen voor het laten verdwijnen van de lichamen van de standrechtelijk gefusilleerde 'overtreders' van de *Standgericht*-verordeningen.
Door de lichamen niet vrij te geven aan de verwanten, wilde Rauter rouwdiensten onmogelijk maken, zodat deze niet in protestbijeenkomsten konden ontaarden. Ook Seyss-Inquart was beducht voor protesten en demonstraties. Door de graflocaties geheim te houden, wilde Rauter voorkomen dat graven als bedevaartsplaatsen zouden worden bezocht. En door overlijdensadvertenties te verbieden, wilde hij voorkomen dat de slachtoffers als martelaars zouden worden geëerd. Zelfs het tonen van rouw en het verzamelen van geld voor een uitvaartdienst werd al als demonstratie gezien.[123] Demonstraties, martelaarschap en bedevaartsplaatsen zouden het gezag van de bezetters ondermijnen en verzet kunnen stimuleren.[124] Daarnaast werd controle op de begravingen ingezet als methode om de bevolking te intimideren. Vanaf 4 mei mochten ook de slachtoffers die tijdens patrouilles waren doodgeschoten niet meer waardig worden begraven. Hun lichamen moesten direct door de politie naar het lijkenhuisje van de plaatselijke begraafplaats worden vervoerd. De zakelijk te verrichten teraardebestelling diende de volgende

[119] Informatie Nederlandse Rode Kruis en Oorlogsgravenstichting.
[120] Informatie Nederlandse Rode Kruis en Oorlogsgravenstichting.
[121] Temminck. *Nieuw licht op de fusillade en gijzeling van 1943*, pp. 117-130.
[122] Gesprek met Marianne Bol, Crematorium Velsen Driehuis, op 23 juli 2008.
[123] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Getuigenverklaring Rauter op 12 juni 1947.
[124] Gesprek met Jan Fokkens op 9 augustus 2007. De gemeentesecretaris van het de gemeente, waar Jan en zijn broer Dirk woonachtig waren, was een vriend van vader Fokkens. Hij vertelde dat de lichamen niet vrijgegeven werden om bedevaartsplaatsen te voorkomen.

ochtend voor 7.00 uur plaatsvinden onder politiebegeleiding, niet vanuit een kerk, maar direct vanuit het lijkenhuisje. Alleen de naaste familie mocht daarbij aanwezig zijn.[125]
Tot slot speelde mee dat met het verdwijnen van de lichamen sporen en bewijzen werden uitgewist.
De heimelijke executie- en graflocaties en de zakelijke teraardebestellingen pasten in het beleid van terreur en intimidatie, waarmee Rauter de staking zo snel mogelijk wilde breken en de bevolking weer in het gareel wilde dwingen.

Rauters beleid was niet nieuw[126]: de psychologie van terreur werd in Duitsland al vanaf het begin van de jaren dertig door de *SS* gehanteerd. Onzekerheid vormde daarbij een belangrijk wapen. Burgers moesten zich voortdurend *potentiële slachtoffers* voelen. Daarvoor was het belangrijk dat men volstrekt onwetend was over de '*overtredingen'* die iemand tot slachtoffer zouden maken. Ook de strafmaat en de vorm van de straf moesten onduidelijk zijn. Men diende er alleen van doordrongen te zijn dat de straf ondraaglijk, pijnlijk en barbaars zou zijn, misschien zelfs dodelijk. Het moment van ingang van de straf moest ongrijpbaar zijn, zodat men, zonder nog te kunnen vluchten, plotseling en op ieder willekeurig moment verrast kon worden, zelfs in de slaap. Bovendien mocht er geen lijn in het beleid te herkennen zijn, maar juist een grillige willekeur. Het mocht niet duidelijk zijn wie te vertrouwen was en wie niet, zodat geleefd werd met de gedachte, of er juist volslagen door overvallen werd, dat zelf de meest betrouwbare vriend op een kwade dag aangifte van staatsvijandige meningen, plannen of acties kon doen. Openlijk, of juist in het diepste geheim. Er mocht geen enkele duidelijkheid zijn waaraan enige bescherming ontleend zou kunnen worden. Het wetssysteem was gedegradeerd tot een machine die dienstbaar was aan het machtssysteem, en alleen door de machthebbers werd bediend. Hoe? Dat was geheim. '*Raderen in het systeem'* waren niet persoonlijk verantwoordelijk. Ze voerden als vanzelfsprekend de bevelen uit die van bovenaf werden gegeven, waarbij nagedacht noch gevoeld diende te worden.[127]
Om het dagelijkse leven in Duitsland voortdurend van deze sfeer van terreur te blijven doordringen, had Himmler de *Ordnungspolizei* ingezet als terreurorganisatie.[128] Eenheden van deze *Ordnungspolizei* hebben van 1933 tot en met 1945 ruim 900.000 mannen, vrouwen en kinderen vermoord in Duitsland en de bezette gebieden.[129] De politiek en psychologie van terreur hield het dagelijkse leven in Duitsland dus al een decennium lang in haar greep, toen in Nederland de April-Meistakingen uitbraken.[130]

Vooral de burgerbevolking van Noord-Nederland werd in mei 1943 totaal onverwacht met deze politiek en psychologie geconfronteerd. De Duitse rechter van het *Standgericht*, Wendt, kwam op 1 mei speciaal vanuit Hamburg naar Nederland om als rechter op te treden. Het derde bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt* was net een maand in Nederland, de strijd en de grote verliezen in Poltawa nog vers in het geheugen. De frustraties waren groot.[131] De sfeer van terreur die voor de Duitse rechter en de Duitse *Ordnungspolizei* vanzelfsprekend was, was voor de Noord-Nederlandse burgerbevolking volstrekt nieuw. Tot mei 1943 had de bevolking, de Joden uitgezonderd, betrekkelijk rustig in het bezette Nederland kunnen leven. Van de ene op de andere dag werd men totaal onverwacht met een beleid geconfronteerd dat de indruk wekte uit te gaan van duidelijke verboden en strafmaatregelingen, maar waarin onzekerheid en onvoorspelbaarheid bewust centraal stonden.

Eén van de toenmalige onderdelen van die terreur was het begraven van standrechtelijk gefusilleerden op een geheim te houden plaats, en het inbeslagnemen van asbussen van heimelijk gecremeerde slachtoffers.
Deze heimelijke begravingen en crematies waren gerelateerd aan het *Keitel Erlass*, het decreet dat het laten verdwijnen van slachtoffers bij *Nacht und Nebel* juridisch mogelijk maakte.[132] Het *Erlass* was ontwikkeld in

---

[125] NIOD, Boumanarchief 255: '*Alarmeeringsbericht*' van politiepresident Ynto de Boer aan alle politiegezagsdragers van de drie noordelijke provincies, 4 mei 1943.
[126] Kogon schetst deze psychologie van terreur zeer treffend in *De SS-Staat*, pp. 24-40. Hij geeft aan dat burgers dikwijls een gevoel van veiligheid ontleenden aan de '*kracht van het getal*': '*Als iedereen gaat, of meedoet, of iets nalaat, dan zal het wel goed zijn*'. Hij benadrukte dat deze schijnveiligheid veel mensenlevens heeft gekost. Zie ook Schad, *Vrouwen tegen Hitler* voor een beschrijving van de terreurpolitiek.
[127] Kogon. *De SS-Staat*; Schad. *Vrouwen tegen Hitler.*
[128] Lichtenstein. *Himmlers grüne Helfer*, p. 7.
[129] Lichtenstein. *Himmlers grüne Helfer*, pp. 29-30; En p. 207: Na de oorlog vervolgde vrijwel iedere Duitse politieman zijn dienst bij de politie. Vrijwel niemand kreeg ontslag, slechts enkelen werden ter verantwoording geroepen voor de gepleegde moorden.
[130] Schad. *Vrouwen tegen Hitler*; Kogon. *De SS-Staat*; Scheub. *Het valse leven.*
[131] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum en Grietje Dekker te Mussel.
[132] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Getuigenverklaring Rauter op 12 juni 1947.

opdracht van *Generalfeldmarschall* Wilhelm Keitel, de hoogste bevelhebber van het Duitse leger in de Tweede Wereldoorlog. Dat had de volgende redenen.
Wettelijk was het al vastgelegd dat alleen Hitler toestemming tot executie mocht geven, wanneer een vrouw in de door Duitsland bezette gebieden ter dood was veroordeeld door de Duitse militaire rechtbank. In de zomer van 1941 werd een Franse vrouw ter dood veroordeeld wegens het helpen vluchten van Fransen naar het onbezette deel van Frankrijk. Hitler gaf geen toestemming tot executie, maar gaf gratie in de vorm van gevangenisstraf. Hij stelde als voorwaarde dat de vrouw onmiddellijk, in het geheim, naar Duitsland moest worden overgebracht om daar volledig geïsoleerd te worden opgesloten. Met deze tactiek van heimelijke verdwijning wilde hij voorkomen dat de vrouw een martelaar werd. Daarnaast zou de spoorloze verdwijning een afschrikkende werking op de bevolking hebben. Toen het Franse verzet in de nazomer van 1941 toenam, besloot Hitler de werkwijze van de spoorloze verdwijning als algemeen beleid in te zetten. Hij was van mening dat doodvonnissen, wanneer ze pas na langere tijd na het strafbare feit konden worden voltrokken, en vrijheidsstraffen, waarbij met het einde van de oorlog amnestie te verwachten viel, niet afschrikwekkend genoeg werkten. Er moest een wetswijziging komen, en Hitler gaf Keitel de taak dit te regelen. Keitel overlegde met de chef van de juridische afdeling van het Duitse leger, *Standartenführer* Rudolf Lehmann, over Hitlers eis dat alleen nog die zaken door de militaire rechtbank behandeld mochten worden, waarbij verwacht werd dat de doodstraf binnen een week na de arrestatie zou worden uitgesproken en voltrokken. In alle andere gevallen moest de arrestant 'bei Nacht und Nebel' naar Duitsland worden vervoerd om daar op een geheime plaats, afgesloten van de buitenwereld, opgesloten te worden. Het lot van de gevangene moest volstrekt onbekend blijven voor de achterblijvers.[133]
Hitler wilde deze *Nacht und Nebel*-taak aanvankelijk door de *Sicherheitspolizei* van Himmler laten verrichten, en Lehmann moest deze taak juridisch onderbouwen. Lehmann zag in Hitlers opdracht een bewijs van diens herhaalde minachting voor de 'te omslachtig' werkende *Wehrmachtjustiz*, en besloot de algemene *Reichsjustiz* bij zijn eigen *Wehrmachtjustiz* te betrekken. Hij wilde daarmee enige juridische controle inbouwen, om willekeur in *Sicherheitspolizei*-acties te voorkomen. Het *Keitel Erlass* kwam er op 7 december 1941. De richtlijnen en het uitvoeringsbesluit volgden vijf dagen later. Deze schreven voor dat de arrestant in het diepste geheim door de *Ordnungspolizei* zou worden overgedragen aan de Duitse algemene justitie, indien hij of zij niet binnen acht dagen veroordeeld kon worden door de doorgaans militaire rechtbanken in de bezette gebieden. Kreeg justitie eenmaal de zaak, dan mocht het rechtsproces in geen geval tot vrijspraak leiden. De rechtsgang moest in strikte geheimhouding worden gevoerd. Er mocht niets bekend worden gemaakt over de verblijfplaats en de lotgevallen van de gearresteerde. De arrestant werd ondergebracht in een gevangenis en niet in een *SS*-concentratiekamp. Zo raakten *Wehrmachtjustiz* en de algemene *Reichsjustiz* met elkaar verweven.[134]

Hoewel de rechtspraak van het *Standgericht* een intimiderende uitwerking op de bevolking kon hebben, werd in ieder geval nog de indruk gewekt dat het om vergrijpen, overtredingen en bijpassende straffen ging. De straf zou zijn '*verdiend'* en zou gelden als het '*afkopen'* van het gepleegde delict. In het midden latend dat burgers willekeurig werden gearresteerd, dat onschuldigen van nooit gepleegde vergrijpen werden beticht, en dat de strafmaten extreem hoog en willekeurig waren, leek het nog om rechtspraak te gaan.
Het *Keitel Erlass* daarentegen creëerde een straf waarbij intimidatie en onzekerheid nadrukkelijk beoogd werden. Onzekerheid, verbijstering, ongrijpbaarheid en machteloosheid waren nu niet meer mogelijke gevolgen van een straf, maar vormden de straf zelf. Het betrof een geheim decreet dat dienovereenkomstig niet via aanplakbiljetten en dagbladen bekend werd gemaakt. Dus dát de straf bestond, was niet bekend onder de bevolking. Het decreet gold voor de bezette gebieden Noord-Frankrijk, Nederland, België en Noorwegen. Een arrestant kon na het in werking treden van het Erlass, op 7 december 1941, spoorloos van de aardbodem verdwijnen.

De eerste Nederlandse *Nacht und Nebel*-gevangenen[135] arriveerden op 10 en 11 juli 1943 in kamp Natzweiler-Struthof, het op 21 mei 1941 in gebruik genomen concentratiekamp dat zeer afgezonderd van de buitenwereld in het Elzas-gebergte lag.[136] Tot 30 april 1944 zijn 6639 gevangenen op grond van het *Keitel Erlass* naar Duitsland vervoerd, waarna er vermoedelijk tegen 340 van hen alsnog de doodstraf werd

---

[133] Grunchmann. '*Nacht und Nebel'-Justiz,* pp. 342-396; Piersma. *Doodstraf op termijn*, pp. 7-11; Bakels. *Nacht und Nebel,* pp. 146, 326-327, 334; Görlitz. *Generalfeldmarschall Keitel*, pp. 420-422.
[134] Grunchmann. '*Nacht und Nebel'-Justiz*, pp. 344-345.
[135] Piersma. *Doodstraf op termijn*, p. 120: ook Cornelis Marinus, stakingsleider tijdens de Februaristaking van 1941, kwam na zijn arrestatie uiteindelijk in het *Nacht-und-Nebel*-kamp Natzweiler terecht. Hij stierf er op 2 september 1944.
[136] Piersma. *Doodstraf op termijn*, p. 7.

uitgesproken. Nabestaanden kregen hiervan geen bericht.[137] Keitel gaf tijdens zijn naoorlogse verhoren in Neurenberg aan dat hij pas toen hoorde dat het decreet de weg had vrijgemaakt voor een willekeurige deportatie van grote groepen vogelvrij geworden gevangenen naar concentratiekampen.[138]
Het spoorloos laten verdwijnen van mensen gold na de in werking treden van het decreet niet langer als misdaad tegen de menselijkheid. Verdwijning was daarentegen juridisch mogelijk gemaakt en kon als *Befehl* worden uitgevoerd. Overigens, meerdere verordeningen, zoals de Liro-verordening[139], brengen in beeld dat de bezetters niet veel waarde hechtten aan de juridische grondslagen van hun acties. Ze bezigden een instrumentele rechtsopvatting, dat wil zeggen dat 'recht' alleen doorgang vond als dit de realisering van de nationaal-socialistische doelen niet in de weg stond. Met de bezetting stond recht in dienst van macht, en was macht niet meer aan recht gebonden.[140]

1.2 Het verloop van de stakingen

Hoe verliepen de April-Meistakingen in Noord-Nederland, nadat ze op 29 april in Hengelo (Ov) waren uitgebroken en zich daarna snel over de rest van Nederland hadden verspreid?
De stakingen werden bloedig neergeslagen. In Noord-Nederland vielen 54 slachtoffers in de stakingsdagen zelf. Kort nadien overleden nog twee slachtoffers ten gevolge van verwondingen en, voor zover kon worden achterhaald, vijftien tijdens of na hun verblijf in een concentratiekamp.
Tienduizenden mensen uit Noord-Nederland deden mee aan de stakingen en sabotageacties. Honderden arrestaties werden verricht. Slechts enkele tientallen werden veroordeeld door het *Standgericht*, waarna op willekeurige wijze vonnissen werden geveld. Hier en daar moest een voorbeeld worden gesteld: '*Dit gebeurt er met overtreders van de Standgericht-bepalingen*'.[141]
De lotgevallen van álle Noord-Nederlandse slachtoffers zijn nog niet eerder uitgebreid beschreven. Dit vormt een hiaat in de geschiedschrijving. Daarom wordt van dag tot dag in beeld gebracht welke gebeurtenissen plaatsvonden waarbij slachtoffers vielen, welke arrestaties werden verricht die leidden tot doodstraffen en tuchthuisstraffen, en welke gebeurtenissen leidden tot de vermissing van de slachtoffers.[142] Van alle slachtoffers die (aanvankelijk) op een geheim gehouden plaats werden begraven is een foto opgenomen. Bijlage 5 toont een kaart van de drie noordelijke provincies, het *Standgericht*-ressort van Wendt en het *Sicherungsbereich* van Mechels. Alle genoemende plaatsnamen staan op de kaart aangegeven.

1.2.1 Vrijdag 30 april 1943

Rauter gaf op vrijdag 30 april om 12.00 uur een persconferentie in Den Haag, waar hij bekendmaakte dat er een *Standgericht* werd ingesteld in de provincies waar stakingen en onlusten plaatsvonden: Overijssel, Gelderland, Limburg en Noord-Holland. Op grond van het toen uitgegeven persbericht meldden de Nederlandse dagbladen die namiddag dat het *Standgericht* in vier provincies was ingegaan. Het Nieuwsblad van het Noorden kwam laat in de middag uit, tegen het begin van de avond. Vanwege de vaak omslachtige bereikbaarheid van dorpen werd de krant pas laat bij verdeelpunten, winkels en abonnees bezorgd.[143]

Hoe was de situatie per provincie? De hele provincie Groningen leek te staken, aldus Christiaan Frederik Staargaard, provinciaal commissaris van Groningen. Hij meldde aan de secretaris-generaal van Binnenlandse zaken, Mr. Karel Johannes Frederiks[144], '*dat een omvangrijke stakingsbeweging de hele provincie op 30 april had platgelegd'*.[145]
Heinrich Sellmer, *Beauftragte* van de provincie Drenthe, constateerde dat de stakingsbeweging die dag al in de vroege ochtenduren was overgeslagen van Overijssel naar Drenthe.[146]

---

[137] Grunchmann. *'Nacht und Nebel'-Justiz*, pp. 395-396.
[138] Görlitz. *Generalfeldmarschall Keitel, Verbrecher oder Offizier?,* p. 422.
[139] Liro staat voor de *Lippmann-Rosenthal*-bank die door de bezetters werd gebruikt om Joden van hun bezittingen te beroven.
[140] Veraart. *Sanders contra Lieftinck*, pp. 178-181.
[141] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943,* p. 113.
[142] Bronnen tenzij anders vermeld: OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Processen-verbaal van de zestien vermiste slachtoffers; Map 95. Processen-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum en Grietje Dekker te Mussel.
[143] Mededeling door een PR-functionaris van het Dagblad van het Noorden (voorheen Nieuwsblad van het Noorden) over de verspreidingspraktijk in de jaren veertig en vijftig, op 15 november 2007.
[144] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 22: De secretaris-generaal was de waarnemer van de naar Londen uitgeweken minister van Binnenlandse Zaken, Hendrik van Boeijen.
[145] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd,* p. 488.
[146] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 383: Rapport van de *Beauftragte* voor de provincie Drenthe aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart*,* 13 mei 1943.

Ook in Friesland werd gestaakt. Vanwege de vrijdagse veemarkt en marktdag waren veel boeren, handelaren en vrachtrijders uit de wijde omtrek naar Leeuwarden getrokken. Zoals iedere vrijdagochtend werd er nieuws uitgewisseld, en de gedachte dat veel jonge mannen naar Duitsland zouden worden weggevoerd, stuitte op veel verzet. Arbeiders gingen aanvankelijk naar hun werk, maar bleven voor de fabrieken staan om zich te beraden op stappen. Al in de loop van de ochtend gingen de meeste Friese bedrijven in staking.[147] Vanwege de stakingen verscheen er die dag geen dagblad in Friesland[148], zodat de bevolking niet op de hoogte raakte van de afkondiging van het *Standgericht* in Overijssel, Gelderland, Limburg en Noord-Holland.[149] '*Geruchtenverspreiders'* verkondigden dat overal in het land werd gestaakt en dat bussen en treinen niet meer reden.[150]
Directeuren van bedrijven ontvingen een brief van E.H. Huizinga, de commandant van de ordepolitie.[151] Ze werden op last van de *Sicherheitspolizei* persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de werkhervatting van hun personeel. Ze moesten de volgende dag voor 9.00 uur een in tweevoud getypte lijst inleveren op het bureau van politiepresident De Boer, waarop de volledige namen, geboortedata, adressen en functies waren vermeld van werkweigeraars. Deden ze dit niet, dan zou de *Sicherungspolizei* de scherpste maatregelen tegen hen treffen.[152] Omdat de brief in opdracht van de *Sicherheitspolizei* was geschreven, kan worden aangenomen dat de brief gericht was aan alle Groninger, Friese en Drentse bedrijven. Zij vielen immers onder het ressort van de *Aussenstelle* van de drie noordelijke provincies, het regionale uitvoeringsorgaan van de *Sicherheitspolizei*.

Die avond besloot Rauter het *Standgericht* af te kondigen voor alle Nederlandse provincies, omdat de stakingen en sabotageacties zich zeer snel verspreidden. Harster bracht om 19.15 uur alle *Aussenstellen* op de hoogte van deze nieuwe maatregel. De aanplakbiljetten zouden de volgende ochtend om 5.00 uur worden uitgereikt. In Groningen, Friesland en Drenthe dienden ze tussen 6.00 en 7.00 uur te worden aangeplakt door de marechaussee. Vanaf 7.00 uur werd de bevolking geacht op de hoogte te zijn van de beschikking, de voorschriften en de sancties. Een uur later zou de *Ordnungspolizei* in actie komen om overtreders te arresteren en zouden de *Standgericht*-zittingen van start gaan.[153] Een Hengelose drukkerij werd gedwongen de hele nacht door te werken om de tienduizenden aanplakbiljetten zo snel mogelijk te drukken. De werknemers kregen de overuren extra uitbetaald.[154]

1.2.2 Zaterdag 1 mei 1943

Mechels arriveerde die ochtend op het Scholtenhuis. Om 11.35 uur ging zijn bevoegdheid als *Bereichs-kommandeur* voor het *Sicherungsbereich* Noord-Nederland in en kreeg hij het gezag over het derde bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt*. Mechels kreeg de opdracht de orde en rust in de drie noordelijke provincies met alle middelen te herstellen, desnoods met geweld.[155] Ook rechter Wendt arriveerde in Groningen, om voorzitter te worden van het *Standgericht*.[156]

De bevolking had vanaf 7.00 uur officieel kennis moeten kunnen nemen van Rauters beschikking met de aankondiging van het *Standgericht*. In de praktijk kwamen de aanplakbiljetten echter pas vele uren later op de plaatsen van bestemming aan. In de Groninger gemeente Leek hingen ze bijvoorbeeld pas om 20.00 uur die avond, op het moment dat de avondklok al inging.[157] Ook in Drenthe werden de plakkaten pas laat in de namiddag opgehangen, terwijl de bevolking gelijktijdig via dagbladen[158] op de hoogte werd gebracht van het

---

[147] Bouman. *De April-Meistakingen van 1943*, p. 94; Wiebenga. *Bezettingstijd in Friesland I,* pp. 368-369.
[148] De Friese Courant was het enige dagblad van Friesland. Dat kwam die dag niet uit.
[149] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 389: Rapport van de Beauftragte voor de provincie Friesland aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 14 mei 1943; Wiebenga. *Bezettingstijd in Friesland I*, p. 372.
[150] Archief gemeente Oostdongeradeel: Brief van de burgemeester van Oostdongeradeel aan de Commissaris van Friesland, Pieter Albert Vincent baron van Harinxma thoe Slooten, 11 mei 1943.
[151] Niet te verwarren met de *Ordnungspolizei*. De Nederlandse ordepolitie stond officieel onder het gezag van de politiepresident, maar in de praktijk onder de Duitse *Ordnungspolizei*.
[152] Niemeijer. *Groningen 1940-1945*, p. 60.
[153] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 329-330. Telex 14329, 30 april 1943, 19.15 uur, van Harster aan alle *Aussenstellen*.
[154] OVCG. Map 380. Getuigenverklaring Christansen tijdens naoorlogse verhoren.
[155] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op Grietje Dekker.
[156] NIOD. Boumanarchief 255.
[157] OVCG. Map 380. Rapport betreffende stakingsverschijnselen e.d. in de provincie Groningen op 30 april 1943 en volgende dagen, 14 mei 1943.
[158] Het Nieuwsblad van het Noorden was de krant met het grootste bereik geworden, sinds de Provinciale Drentsche en Asser Courant niet verscheen tussen 12 juni 1942 en 13 april 1945, de Meppeler Courant tussen 12 juni 1942 en 17 april 1945 en de Coevorder Courant vanaf 1 juli 1942 tot ver na de bevrijding.

Standgericht.[159] In Friesland hingen de aanplakbiljetten '*am Mittag*' en in de meeste dorpen '*am Abendstunden*' of zelfs pas de volgende ochtend, en kon het *Standgericht* pas op 2 mei in werking treden.[160] Op enkele plaatsen in het land werd het *Standgericht* aangekondigd via luidsprekers.[161]

Al in de vroege ochtend van die zaterdag, om 6.00 uur, verzamelde zich een groep mensen in Onstwedde (Gr). Ze trokken de wijde omtrek in om arbeiders tot staking te bewegen. Eén van hen was Harm Wessels (25). De *Ordnungspolizei* hoorde van de actie en snelde rond 14.00 uur naar Onstwedde. De stakingsleiders vluchtten alle kanten op, toen ze de aanstormende overvalwagen opmerkten. De politiemannenn schoten op de vluchtende mannen, waarbij Harm werd gedood. Hoewel Rauter het bevel had gegeven om de lichamen van slachtoffers mee naar Groningen te nemen en op een geheim te houden plaats te begraven, namen de Duitsers Harms lichaam niet mee. Ze kamden daarentegen onmiddellijk de omgeving uit op mogelijke opstandelingen. Een aantal arrestanten werd overgebracht naar het Scholtenhuis.[162]

Van burgemeesters, bedrijfsdirecteuren en commandanten van marechaussee en politie was al op 30 april geëist dat ze aan politiepresident De Boer doorgaven welke bedrijven staakten en welke personen niet op het werk verscheen. Zo antwoordde een commandant van de marechaussee dat in de gemeente Slochteren de aardappelmeelfabriek De Woudbloem, de autobusdienst Roland en verschillende landbouw-, winkel- en particuliere bedrijven in staking waren gegaan.[163] De directeur van De Woudbloem had zich echter al snel gerealiseerd dat de schoorsteen van de fabriek in de wijde omtrek zichtbaar was, dus ook het *uitblijven* van de rook. Hij waarschuwde daarom het personeel en verzocht hen met klem om maandag 3 mei weer aan het werk te gaan.[164]

Rond het middaguur van die zaterdag vertrok Jogchum van Zwol (20) samen met twee dorpsgenoten vanuit hun woonplaats Leens (Gr) naar het tien kilometer oostelijker gelegen Winsum, om te kijken hoe het daar met de stakingen stond.[165] De geruchten van de stakingen waren van mond tot mond gegaan. Van mogelijke strafmaatregelen tegen stakers kon het drietal niet of nauwelijks op de hoogte zijn, omdat de plakkaten pas veel later dan het geëiste tijdstip werden opgehangen.

Jogchum van Zwol

[159] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 384: Rapport van de *Beauftragte* voor de provincie Drenthe aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 13 mei 1943.
[160] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 390: Rapport van de *Beauftragte* voor de provincie Friesland aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 14 mei 1943.
[161] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 387: Rapport van de *Beauftragte* voor de provincie Drenthe aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 13 mei 1943.
[162] Onderwater. *Mobilisatie collaboratie liberatie*, pp. 261-262.
[163] NIOD, Boumanarchief 255. Brief gedateerd 1 mei 1943 van de commandant van de marechaussee te Slochteren aan de politiepresident, de burgemeester van Slochteren en overige marechausseeposten in de omgeving.
[164] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 113; NIOD, Boumanarchief 255: Ook werden anonieme briefjes verspreid, zoals een 'waarschuwing' door de Eerste Gorichemsche Stoomwalsch- en Strijkinrichting. Die middag waren werknemers op het stadhuis ontboden en toegesproken door een officier van de *Sicherheitspolizei*. De meest strenge maatregelen zouden genomen worden om de staking tegen te gaan. Werknemers die de volgende maandag niet op hun werk verschenen, zouden worden doodgeschoten. De waarschuwer raadde daarom de lezers dringend aan die maandag het werk te hervatten.
[165] Archief Jan Kerkhof. Kerkhof corrigeert in een proces verbaal de eerder genoemde arrestatiedatum van 30 april 1943, omdat vaststond dat Mechels op 1 en 5 mei naar Zoutkamp ging. De weg liep via Winsum en Leens.

Rond 14.00 uur werden de drie jongens net boven Winsum ingehaald door een luxe auto, met daarin Mechels, en een overval-wagen met leden van de *Ordnungspolizei*. De jongens werden aangehouden en gefouilleerd door de met karabijnen en pistolen bewapende Duitsers. Jogchum bleek een boksbeugel bij zich te hebben. Terwijl de politiemannen de twee vrienden lieten gaan, werd Jogchum in de overvalwagen geduwd en meegenomen richting Groningen. Daar werd hij opgesloten. Die namiddag werd hij om 18.10 uur voor het pas ingestelde *Standgericht* gedaagd. Hem werd ten laste gelegd dat hij 'om 15.00 uur' was aangetroffen '*mit Schlagring'* en daarmee het verbod op wapenbezit had overtreden. Om 18.30 uur werd vanuit het Scholtenhuis een telex naar Rauter gestuurd. In het bericht werd in één zin *Tadbestand, Urteil* en *Urteilsgründe* geformuleerd, met het verzoek het vonnis te bekrachtigen.[166] Rauter bekrachtigde het vonnis. Jogchum werd overgedragen aan Mechels, die de executie om 21.10 uur liet voltrekken door de *Ordnungspolizei*. Zijn lichaam werd door de *Ordnungspolizei* op een geheimgehouden plaats begraven. Jogchum van Zwol was de eerste Nederlander tegen wie het *Standgericht* de doodstraf uitsprak, en wiens vonnis werd voltrokken.

Mechels ging in de namiddag naar Musselkanaal (Gr), om zich door een in het dorp wonende politieman te laten informeren over de situatie in Oost-Groningen. In de loop van de middag had deze politieman al aan zijn superieuren gemeld dat het zeer onrustig was in de omgeving van Musselkanaal. Deze berichten hadden het Scholtenhuis bereikt. Mechels had de *Ordnungspolizei* toestemming gegeven de orde in het dorp te herstellen. Later vertrok hij ook zelf naar het dorp. Rond 20.00 uur begon de *Ordnungspolizei* plotseling om zich heen te schieten.[167] Grietje Dekker (24), die die dag net verloofd was, werd in haar buik door een kogel geraakt.
Huisarts Harm van Klinken was snel ter plaatse. Hij zag dat de verwonding zeer ernstig was en wilde Grietje onmiddellijk naar het ziekenhuis te Emmen (Dr) brengen. Dit werd geweigerd door de *Ordnungspolizei*.[168] Omdat de arts bleef aanhouden, deelden ze hem mee dat ze haar zélf wel naar het ziekenhuis zouden brengen, waarna ze het zwaargewonde meisje in een overvalwagen legden.[169] Ze reden het dorp uit, om even later te stoppen op de Veldwachterslaan te Mussel. Daar legden ze Grietje in de berm en schoten haar enkele malen door haar hoofd. Haar lichaam werd meegenomen en op een onbekende plaats begraven.

Grietje Dekker

Er vielen die avond nog vier gewonden in Musselkanaal doordat de *Ordnungspolizei* om zich heen schoot. De drie zwaarst gewonden mochten door hun verwanten naar het ziekenhuis te Emmen worden gebracht, de vierde werd samen met enkele arrestanten meegenomen naar het Scholtenhuis te Groningen.[170]

---

[166] OVCG. Map 439. Telex 961, 1 mei 1943, 18.30 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster.
[167] Op dat tijdstip ging de avondklok in, en mocht niemand zich meer '*in de open lucht'* bevinden.
[168] Naoorlogse getuigenverklaringen, afgenomen in de zaak contra Mechels, maken melding van '*afsnauwen, schreeuwen, toebulderen en bedreiging met wapens*' door de *Ordnungspolizei*.
[169] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op Grietje Dekker. Getuigen meldden dat de *Ordnungspolizei* een soort barncard uit de overvalwagen haalden, waarmee het gewonde meisje in de wagen werd geschoven.
[170] Onderwater. *Mobilisatie collaboratie liberatie*, pp. 257-260.

Haase deed die nacht om 00.10 uur per telex verslag aan zijn superieur Harster in Den Haag. De *Ordnungspolizei* had aan hem gemeld dat ze in Musselkanaal met scherp hadden moeten schieten, omdat zich na spertijd nog mensen op straat hadden bevonden die zich ondanks waarschuwingen steeds opnieuw bleven verzamelen.[171]

In Nieuw-Buinen (Dr) kwam die avond rond 19.20 uur een grote groep dorpsgenoten bijeen om te luisteren naar de jonge boer Berend Trip (25). Berend was de hele dag al samen met een aantal anderen op pad geweest om op te roepen tot staking. Die avond sprak hij zo'n vijfhonderd mensen toe over de rechteloosheid die was ingetreden, en over de noodzaak van passief verzet.

De Drentse *Beauftragte*, Sellmer, rapporteerde na afloop van de stakingen aan rijkscommissaris Seyss-Inquart dat de plakkaten met de aankondiging van het *Standgericht* pas vanaf de late namiddag van die zaterdag in Drenthe konden worden verspreid.[172] In Nieuw-Buinen waren de aanplakbiljetten pas in de loop van zondag 2 mei aan bomen opgehangen. Berend was dus niet op de hoogte van de *Standgericht*-bepalingen toen hij zijn dorpsgenoten toesprak.[173]

Berend Trip

Ook de Friese *Beauftragte* Ross schreef in het rapport dat hij na afloop van de stakingen naar Seyss-Inquart stuurde, dat de bevolking op 1 mei nog niet op de hoogte van het *Standgericht* kon zijn, in verband met de late verspreiding van de aanplakbiljetten. Het *Standgericht* kon daarom pas de volgende dag ingaan, had hij besloten.[174]

Wel werd er die dag in Friesland op grote schaal gestaakt en vonden er veel onlusten plaats. Ook in Oudega-W, waar stakers rond 20.00 uur aan melkrijders en schippers van melkpramen vroegen geen melk af te leveren bij de melkfabriek in Oudega-W. De stakers wachtten de antwoorden niet af. Broer de Witte (19) uit het nabijgelegen dorpje Blauwhuis sprong samen met zijn twee jaar jongere broer Wiebe op een melkwagen. Samen leegden ze de melkbussen vanaf de rijdende wagen op straat en op het terrein van de melkfabriek. Bouke de Vries (35) leegde de melkbussen vanaf de melkpramen in De Brekken, het aan Oudega-W grenzende meer. Een grote groep dorpsgenoten deed mee, onder andere Wypke Martens (17) en Siemon Wiersma (18).

---

[171] OVCG. Map 439. Telex 967, 2 mei 1943, 00.10 uur, van Haase aan Harster.
[172] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 384: Rapport van de *Beauftragte* voor de provincie Drenthe aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 13 mei 1943.
[173] Gesprek met Mw Sassen-Trip, zuster van Berend Trip, op 20 januari 2008.
[174] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 390: Rapport van de *Beauftragte* voor de provincie Friesland aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 14 mei 1943.

Broer de Witte

De actie in Oudega-W kwam de Leeuwarder *Sicherheitspolizei* al diezelfde zaterdagavond ter ore, doordat de Sneeker NSB-burgemeester Jacob Rudolf Johann Schut hen erover inlichtte. Schut had van verschillende kanten van de ongeregeldheden gehoord. Ook had een plaatselijke marechausseewachtmeester de ongeregeldheden gemeld bij zijn superieuren, zoals de strikte orders voorschreven.

In de Friese stad Sneek werd Barteld Remerij (26) zonder aanleiding vanaf grote afstand doodgeschoten. De Nederlandse politieman die het schot had gelost, verklaarde later dat het een waarschuwingsschot betrof.[175]

In de nacht van 1 op 2 mei werden om 01.15 uur vijf Groninger melkbezorgers door het *Standgericht* veroordeeld tot tien jaar tuchthuis: Chris Reilman (39), Berend Pieper (38), Jan Zuidema (57), Marten Woudstra (30) en Simon Frankruijter (52). Haase meldde aan Rauter dat de mannen geweigerd hadden aan het werk te gaan, terwijl ze bekend waren met de standrechtbepalingen. Hij vroeg '*sofort'* bekrachtiging van het vonnis. Van de vijf veroordeelden hebben alleen Chris Reilman en Berend Pieper het Duitse concentratiekamp overleefd. Jan Zuidema en Marten Woudstra stierven op 3 februari 1945 in Dachau, Simon Frankruijter stierf vier dagen later in hetzelfde kamp.[176]

1.2.3 Zondag 2 mei 1943

'Een brandstichting in Opsterland[177] *was door de Ordnungspolizei verijdeld, in Tietjerksteradeel was een grote groep ploegendienstarbeiders tegengehouden op weg naar hun werk, in Oostdongeradeel waren wegversperringen opgeworpen, in Stadskanaal vonden sabotageacties plaats, in Emmen was een fabriek in brand gestoken, er waren gewonden gevallen door het optreden van de Duitse en Nederlandse politie, een aantal daders van het legen van melkbussen in bermen was nog voortvluchtig'*. Een kleine greep uit de meldingen die Haase enkele keren per dag per telex doorgaf aan Harster in Den Haag.[178] Duitsers hadden die ochtend vlugschriften gevonden in de straten van de stad Groningen, waarin werd opgeroepen tot een algemene staking. Haase schreef de hele '*aufhetzende'* inhoud van het document aan Harster. Toch was het om 8.20 uur, het tijdstip waarop Haase het telexbericht stuurde, nog rustig in de stad. Hij meldde dat dat

[175] Kruisinga. 'De stakingen van april-mei 1943' in: *Leeuwarder Courant, 24 april 1993*; Bouman. *De April-Meistakingen van 1943*, p. 104; Het Slachtofferregister van de Oorlogsgravenstichting noemt 2 mei 1943 als sterfdatum van Barteld Remerij.
[176] OVCG. Map 439. Telex 969, 2 mei 1943, 01.15 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster; Map 94. Oud PRA-rechercheur Kooij (ong. 1961). *De Meistaking 1943 in de provincie Groningen*; Map 94. Hoofdnspecteur van politie Jan Kerkhof (ongedateerd). Lijst van Nederlanders in de provincie Groningen, die op enigerlei wijze hebben deelgenomen aan de Mei-staking 1943; Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting.
[177] Opsterland, Tietsjerksteradeel en Oostdongeradeel zijn Friese gemeenten.
[178] De telexen met mededelingen over het verloop van de stakingen werden door Haase naar Harster gestuurd, de telexen over het Standgericht gingen naar Rauter. Rauter en Harster hielden beide kantoor in Den Haag en deelden hetzelfde telexapparaat. Ook het Scholtenhuis beschikte over één telexapparaat.

waarschijnlijk kwam omdat de Nederlandse politie die ochtend al vóór 6.00 uur de plakkaten had aangeplakt, waarop de bevolking kon lezen dat het doodvonnis van Jogchum van Zwol was voltrokken.[179]

Een groot aantal bedrijfsdirecteuren had vanuit het Scholtenhuis de toezegging gekregen dat sancties achterwege zouden blijven als ze hun personeel tot werkhervatting zouden aansporen. Veel directeuren spoorden hun personeel daarom met klem aan om de volgende dag weer aan het werk te gaan.[180]

In de vroege ochtend van 2 mei werden de plakkaten met de aankondiging van het *Standgericht* opgehangen in de Friese dorpen, waaronder Oudega-W.[181] In diezelfde vroege ochtend snelde een *Sicherheitspolizei*-delegatie met een compagnie van de *Ordnungspolizei*, dat onder bevel van *Hauptmann* Johannes Lottmann stond, naar Oudega-W. De Sneeker NSB-burgemeester Schut vergezelde hen. De directeur van de melkfabriek, Sikke Faber, werd persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de ongeregeldheden van de avond ervoor, en werd gedwongen namen van de daders te noemen. Er viel al gauw een enkele naam, waarna arrestaties volgden. De arrestanten werden onder bedreiging gedwongen namen van andere betrokkenen te noemen. Ook werden burgers aangehouden en ondervraagd of ze iets wisten van de ongeregeldheden van de avond ervoor. Zo ook een jongen (17) die nieuwsgierig naar het fabrieksterrein was gekomen. Hij wilde die plassen melk wel eens zien na de spannende verhalen die hij had gehoord. De jongen werd onmiddellijk gegrepen en noemde argeloos de namen van de dorpsgenoten die hem over de acties hadden verteld.[182]

Broer en Wiebe de Witte waren die zondagochtend naar de kerk geweest. Ze zouden om 12.30 net gaan eten, toen er een luxe auto hun erf opreed, gevolgd door een overvalwagen. De boerderij werd onmiddellijk omsingeld door de *Ordnungspolizei*. Enkele Duitsers stormden de boerderij binnen. De jongens probeerden zich onder de bedstee te verstoppen, maar werden onmiddellijk gevonden. Ze werden meegenomen naar de melkfabriek in Oudega-W om te worden verhoord. Daar was al een grote groep arrestanten aanwezig. Wypke Martens, Siemon Wiersma en Broer en Wiebe kregen te horen dat ze de doodstraf zouden krijgen. Aan het eind van de middag werden alle arrestanten overgebracht naar het *Sipo*-bureau[183] te Leeuwarden, het Old Burger Weeshuis, waarna de vier ter dood veroordeelden naar de gevangenis werden gebracht. Siemon had nog kans gezien de stakingsoproepen die hij de vorige dag van Bouke de Vries had gekregen in het Old Burger Weeshuis door het toilet te spoelen. De Duitsers zagen Bouke de Vries als leider. Bouke was echter onvindbaar, evenals drie andere vermeende daders. Voor de voortvluchtigen waren gijzelaars meegenomen. De vrouw van Bouke de Vries kreeg echter een streng huisarest, in verband met haar zorg voor drie kleine kinderen. De volgende dag werd zij echter alsnog als gijzelaar gevangengenomen, om Bouke te dwingen zich te melden.

Terwijl de verhoren in Oudega-W in volle gang waren, werden in het nabijgelegen Gaastmeer sabotageacties gepleegd. De *Ordnungspolizei* was snel ter plaatse. Dorpsbewoners gooiden daarop melk in de benzinetank van de Duitse auto, gooiden het contactsleuteltje weg en staken banden kapot. Op grote schaal werden arrestaties verricht. Ook deze arrestanten werden naar het Leeuwarder *Sipo*-kantoor overgebracht. Dominee Bijlsma van Gaastmeer stond erop om met de jeugdige arrestanten meegenomen te worden naar Leeuwarden. Later die avond werd hij, ook op zijn dringende verzoek, met Broer, Wiebe, Wypke en Siemon naar het Leeuwarder Huis van Bewaring overgebracht om daar samen met hen te worden opgesloten.

In het Friese dorpje Opeinde werd de tienjarige Willem de Vries bij het uitgaan van de kerk dodelijk getroffen, toen de *Ordnungspolizei* zonder enige reden op de kerkgangers begon te schieten. Ook Pieter Riemersma (23) werd geraakt. Hij overleed drie dagen later aan zijn verwondingen.

Gerrit van Zwol, de vader van de op 1 mei gearresteerde Jogchum van Zwol fietste die zondagochtend dodelijk ongerust vanuit Leens naar het Groninger Scholtenhuis. Jogchum was die nacht niet thuis gekomen.

---

[179] OVCG. Map 439. Telex 970, 2 mei 1943, 8.20 uur, van Haase naar Harster.
[180] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 115.
[181] NA. CABR-dossier J.R J. Schut, 10490/2. Proces-verbaal contra J.R.J. Schut inzake zijn optreden in Oudega-W. Verklaring wachtmeester marechaussee tussen 18 oktober 1945 en 4 augustus 1946.
[182] Tijdens naoorlogse verhoren verklaarden zowel de politieman als de jongen (17) met klem dat ze nooit hadden verwacht dat er *doden* zouden vallen.
[183] Het bureau was tot 28 oktober 1942 een *Aussenstelle*. Vanaf 1 november bestreek de *Aussenstelle* te Groningen de drie noordelijke provincies en werd Leeuwarden een *Sipo- en SD-Aussenpost*. Ook Assen hield een post, namelijk aan de Prins Hendrikstraat. Half oktober 1944 werd Crackstate (Heerenveen) in gebruik genomen door de *Sipo en SD*, en op 23 december 1944 kreeg ook Sneek een post.

Van Zwol had gehoord dat Jogchum door de Duitse politie was meegenomen en wilde proberen zijn zoon vrij te krijgen. Op de Grote Markt, het plein voor het Scholtenhuis, trof hij een toeloop van mensen rond een roze aanplakbiljet. Toen hij dichterbij kwam zag hij dat de naam van zijn zoon op het biljet stond.

DOODSTRAF

Door het Politiestandrecht in Groningen werd wegens overtreding der verordeningen van het STANDRECHT, ter dood veroordeeld:

JOCHUM VAN ZWOL uit Leens.

HET OORDEEL IS VOLTROKKEN

GRONINGEN, den 1ste Mei 1943

De Höhere SS- und Polizeiführer in den Niederlanden

Gez. RAUTER

SS Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.

Jogchum was ter dood veroordeeld en het vonnis was reeds voltrokken. Van Zwol raakte erg overstuur. Omstanders ontfermden zich over hem. Eén van hen kende een jonge advocate. Zij werd opgehaald. Samen met Jogchums vader ging ze het Scholtenhuis binnen, om te achterhalen waar het lichaam van Jogchum was. Ze werden niets gewaar en kregen slechts enkele bezittingen van Jogchum mee, waaronder zijn portemonnee.[184]

In het Drentse dorpje Nieuw-Buinen zaten Berend Trip, zijn moeder en zeventienjarige zusje 's morgens na de kerkdienst koffie te drinken toen twee Duitsers en twee NSB'ers hun boerderij binnenstormden. Berend maakte zich zo snel mogelijk uit de voeten. De mannen schreeuwden en sloegen Berends moeder toen ze zei dat ze niet wist waar haar zoon was. Berend werd al snel gevonden. Ook hij werd geslagen en onmiddellijk gearresteerd.
In het Scholtenhuis werd hij meteen voor het *Standgericht* gedaagd. Daar verklaarde hij dat alleen hij verantwoordelijk was voor de actie van de avond ervoor. Door alle schuld op zich te nemen hoopte hij dat zijn medestanders, die allemaal getrouwd waren en kinderen hadden, vrijuit zouden gaan. Hij kreeg de doodstraf. In de telex naar Rauter werd Berend geprezen om zijn '*fabelhafte persönliche haltung'*. Ook werd vermeld dat Berends vader zeven jaar geleden overleden was en dat Berend de familieboerderij runde. Desondanks werd om de bekrachtiging van het doodvonnis gevraagd, omdat hij '*bekend was met alle bepalingen*'.[185] Het vonnis werd diezelfde avond om 21.57 uur voltrokken.[186]

Om 14.10 uur meldden rechter Wendt en Haase aan Rauter dat de doodstraf was uitgesproken tegen Ate Faber (48) uit Hoogkerk (Gr) en Albert Harkema (56) uit Aduard (Gr), omdat ze geen melk hadden afgeleverd en geweigerd hadden te werken. In Aduard en Hoogkerk werd al dagen op grote schaal gestaakt. Rauter bekrachtigde de vonnissen niet, waarna de beide mannen naar Dachau werden gedeporteerd. Albert Harkema overleed in het concentratiekamp op 15 januari 1945, Ate Faber op 28 februari 1945.[187]

1.2.4 Maandag 3 mei 1943

Radio Oranje herhaalde die ochtend de oproep om vooral geen gehoor te geven aan de aankondiging van Christiansen om als voormalig krijgsgevangene naar Duitsland te vertrekken.[188]

Al vroeg in de morgen, om 8.30 uur, werd Harm Bos (23) in zijn woonplaats Elp (Dr) door *SD*'ers gearresteerd terwijl hij aan het werk was. Hij werd samen met enkele anderen verdacht van brandstichting bij

[184] Archief Corts. Brief Kees Corts aan de gemeente Leens, naar aanleiding van het gesprek dat hij had gevoerd met de familie Van Zwol in augustus 1987.
[185] OVCG. Map 439. Telex 979, 2 mei 1943, 18.35 uur, van Wendt en Haase aan Rauter.
[186] NIOD Boumanarchief 255: Telex 981, 2 mei 1943, 22.34 uur, van Haase aan Rauter en Harster.
[187] Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting.
[188] Berkelaar. *Ontvangen maar omstreden*, p. 155

een aantal boerderijen van NSB'ers in de buurt van Elp. De arrestanten werden overgebracht naar de marechausseekazerne van Westerbork. Daar werden ze voorlopig opgesloten.

Harm Bos

Om 10.48 uur stuurde een commandant van de marechaussee een telex naar politiepresident De Boer, waarin hij aanvullingen gaf op een telex van eerder die dag. Hij meldde de toestand van vijftien gemeenten in de drie noordelijke provincies: in aardappelmeelfabriek De Woudbloem in het gelijknamige dorpje nabij Scharmer staakten vijftien mensen, bij de scheepswerven staakte een onbekend aantal, in de Friese gemeente Achtkarspelen werd op grote schaal gestaakt, in Heerenveen (Fr) weigerden bijna alle boeren melk af te geven.[189]

In het Groninger dorpje Woudbloem was Eisso Kleefman (48) die ochtend naar de aardappelmeelfabriek De Woudbloem gegaan, waar hij werkte. Er was bijna niemand aanwezig, dus kreeg hij van de directeur te horen dat ook hij beter tot nader order naar huis kon gaan.[190] Thuis dronk hij een kopje koffie met zijn twee jaar oudere broer Hermanus, die even op bezoek was gekomen. Ook Hermanus was teruggekeerd van zijn werk. Na de koffie zouden ze weer gaan kijken hoe de zaken er voor stonden. Zo ver kwam het niet, want de *Ordnungspolizei* kwam langs. Ze zochten gericht, want ze vroegen aan Eisso's zoon, die in de tuin stond, met een geweer tegen zijn borst waar zijn vader was. De broers werden vervolgens gesommeerd naar hun werk te gaan. Ze liepen aanvankelijk rustig met de Duitsers naar buiten, maar werden plotseling vastgegrepen. Ze werden gearresteerd en naar het Scholtenhuis gebracht.

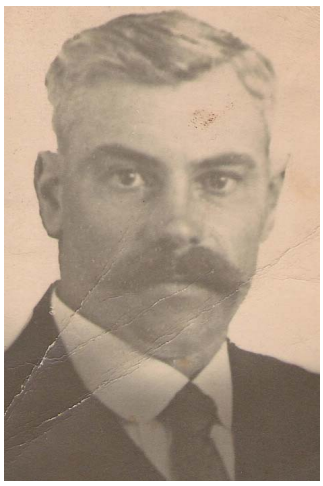

Eisso Kleefman

Hermanus Kleefman

Egbert Thoma

[189] NIOD. Boumanarchief 255: Telex 1170, 3 mei 1943, 10.48 uur, van marechaussee gewest Groningen aan politiepresident De Boer.
[190] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 113. Van de dertig personeelsleden waren maar zes of zeven komen opdagen.

Hun dorpsgenoot Egbert Thoma (26) werd gearresteerd door de Nederlandse politie, omdat hij door de *Ordnungspolizei* als één van de verzetsleiders van De Woudbloem werd aangewezen. Hij had alle gelegenheid gehad om onder te duiken en zelfs de Nederlandse politiemannen zouden hem nog hebben aangespoord om weg te gaan, maar hij zag geen gevaar.

Diezelfde ochtend werden de vier jongens die in Oudega-W waren gearresteerd vanuit het Leeuwarder Huis van Bewaring naar het Groninger Scholtenhuis gebracht. Dominee Bijlsma, die de nacht met hen had doorgebracht in de gevangeniscel, mocht hen vergezellen. De jongens kwamen om 12.45 uur voor het *Standgericht*. Broer de Witte kreeg de doodstraf omdat hij de oudste was. De drie jongere jongens moesten hun vonnis afwachten. Haase vroeg Rauter het doodvonnis te bekrachtigen en meldde dat Bouke de Vries nog niet was gevonden. De '*etwa 40-50 Jahre alte Aufhetzer De Vries ist fluchtig. System junge Menschen vorzuschicken, deudlich erkennbar'*.[191] Rauter bekrachtigde het vonnis. Broer werd meteen weggevoerd en het vonnis werd om 15.00 uur voltrokken op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen. Dominee Bijlsma werd teruggestuurd naar Leeuwarden, waar hij aan de andere arrestanten verslag kon doen van de gebeurtenissen in het Scholtenhuis en de uitspraken van het *Standgericht*. Siemon Wiersma en Wypke Martens werden opgesloten en twee weken later weggevoerd naar Vught. Wiebe de Witte werd op 6 mei 1943 plotseling op vrije voeten gesteld. Drie maanden later werd hij opnieuw gearresteerd.

Die maandagochtend 3 mei was Will van Rossum (19) naar school gegaan, de Rijks Middelbare Landbouwschool te Groningen. Will was opgegroeid in Nederlands-Indië en was samen met zijn broer Ber naar Nederland teruggekeerd om er te studeren. Will huurde een studentenkamer in Groningen. Wills ouders verbleven nog in Nederlands-Indië en waren vanwege de daar uitgebroken oorlog in Jappenkampen geïnterneerd. Jan de Haas (Utrecht), de oom van Will en Ber, had na het verbreken van de contacten tussen de jongens en hun ouders, de zorg voor de jongens op zich genomen.

Will van Rossum

Tegen 10.30 uur werd Will door enkele Duitsers uit het klaslokaal gehaald en gearresteerd. De reden was dat hij thuis een oude windbuks in de kast had staan. Dat gold als verboden wapenbezit. De dochter van zijn voormalige hospita had de buks ooit gezien. Deze hospita, die thans kamers verhuurde aan enkele *SD*'ers uit het Scholtenhuis, had het verboden wapenbezit aan de *SD*'ers doorgegeven. Will werd door de Duitsers meegenomen en opgesloten, nadat ze eerst nog tevergeefs naar munitie voor de oude windbuks hadden gezocht in zijn studentenkamer.

Tiem van Bergen (20) werd die maandagochtend zonder enige waarschuwing op zijn land in het Drentse dorp Roden doodgeschoten. Daarna volgden enkele arrestaties in de gemeente Roden.[192] Harm Bakker (26) en zijn broer Jan (23) uit Steenbergen (Dr) werden gearresteerd omdat zij samen met anderen die ochtend melkbussen op straat hadden geleegd. Ze werden gearresteerd door twee Nederlandse politiemannen uit Roden. Dit gebeurde vermoedelijk in opdracht van de NSB-burgemeester, die in de auto zat toen de beide

[191] OVCG. Map 439. Telex 998, 3 mei 1943, 13.00 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster.
[192] Fonk, Notenbomer en Hagenouw. *Roden 1940-1945*, p. 37.

broers werden opgehaald. Harm en Jan werden met een aantal andere arrestanten opgesloten in het Roder gemeentehuis. Zes van hen werden later die dag overgebracht naar het Scholtenhuis in Groningen: de broers Harm en Jan Bakker, Jan Postema, de broers Lubbe en Jacob Dijk en Johannes Kalfsbeek, allen afkomstig uit de gemeente Roden.

Harm Bakker

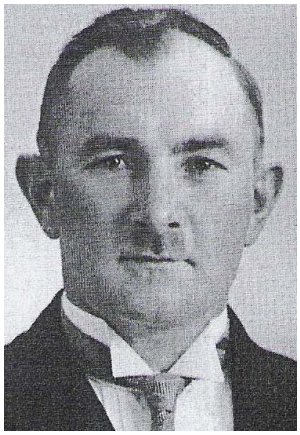
Jan Postema

Jan Postema (44) was die middag om 13.00 uur door Duitsers gearresteerd in zijn boerderij te Roden. Hij had al dagenlang geen melk afgeleverd '*da er Holländer sei'*. Na aanvankelijk opgesloten te zijn geweest in het Roder gemeentehuis werd ook hij naar het Scholtenhuis gebracht. Daar kreeg hij de doodstraf. Nadat hij rond 16.15 uur zijn vonnis hoorde, probeerde hij te vluchten. Hij duwde bewakers opzij en rende het Scholtenhuis uit. Op de Grote Markt werd hij door achtervolgende Duitsers doodgeschoten.[193] Ze lieten zijn lichaam liggen om omstanders schrik aan te jagen.

Tegelijk met Jan Postema hadden Lubbe Dijk (46) en zijn broer Jacob (39) de doodstraf gekregen, omdat ze geen melk hadden afgeleverd. Het vonnis werd niet bekrachtigd door Rauter. De broers werden naar Vught afgevoerd en een jaar later gedeporteerd naar Dachau en Buchenwald. In april 1945 werden ze door de geallieerden bevrijd.[194]

DOODSTRAF

Door het Politiestandrecht in Groningen werden wegens overtreding der verordeningen van het STANDRECHT, ter dood veroordeeld:

BEREND TRIP, Landbouwer
BROER DE WITT, Veehouderszoon
HARM BAKKER, Magazijnbediende

HET OORDEEL IS VOLTROKKEN

GRONINGEN, den 3 Mei 1943

De Höhere ss- und Polizeiführer
in den Niederlanden
Gez. RAUTER
ss Gruppenführer und
Generalleutnant der Polizei.

Ook Harm Bakker kreeg de doodstraf. Rauter bekrachtigde het vonnis dat die zelfde avond om 20.10 uur werd voltrokken op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen. Evenals de andere gearresteerden kwamen ook Harms broer Jan en Johannes Kalfsbeek rond 16.00 uur voor het *Standgericht*. Ze kregen te horen dat ze meteen naar huis konden gaan, met de boodschap dat er andere maatregelen getroffen zouden worden als er weer sabotage werd gepleegd.

In het Groninger dorp Marum werden in de nacht van zondag 2 op maandag 3 mei 1943 melkwagens en melkboten onklaar gemaakt. Er werd die maandagochtend geen melk afgeleverd bij de Marumer zuivelfabriek, terwijl het personeel wel naar de fabriek was gekomen. Er bleken wegversperringen te zijn opgeworpen, waardoor de melkrijders verhinderd werden in het vervoeren van de melkbussen.

[193] OVCG. Map 439. Telex 1002, 3 mei 1943, 16.25 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster.
[194] Fonk, Notenbomer en Hagenouw. *Roden 1940-1945*, pp. 38-39.

Tegen 11.00 uur patrouilleerde de *Ordnungspolizei* door Marum. Hans Paul Felix Mowinski van de *Sicherheitspolizei* en tevens hoofd van de vervoersdienst van het Scholtenhuis was de chauffeur. In het dorp stonden vijf mannen met elkaar te praten, waarop de *Ondungspolizei* op de '*samenscholing'* begon te schieten. Eén van de mannen, Andries Sikkinga (29) werd daarbij gedood.[195]

Vlakbij Marum was een Duitse radarstelling, de *Fliegerstellung Löwe* in Trimunt. Die zou worden uitgebreid. In de stelling werd tevergeefs gewacht op het verwachte bouwmateriaal. Toen een delegatie militairen van de stelling, onder wie *Feldwebel* Brandau, rond 9.00 uur per fiets op patrouille ging om te kijken wat er aan de hand was, stuitten ze op een boomstam die dwars op de weg lag. Het betrof een boomstam die kort daarvoor was gerooid door wegarbeiders van de Provincie Groningen.[196] De militairen legden de stam opzij, maar enige tijd later lag er opnieuw een boomstam. Daarop besloten ze zestien willekeurige burgers te arresteren in De Haar, een buurtschap tussen Marum en de Trimunter radarstelling. Enkelen van hen stonden op hun erf te praten, anderen werden uit huis gehaald of onderweg staande gehouden. Ze hadden niets met de wegversperringen te maken. Het betrof Andries Hartholt (63), zijn drie zoons Dirk (27), Albert (26) en Hendrik (17) en zijn aanstaande schoonzoon Berend Assies (29) uit het Drentse dorpje Veenhuizen[197], Uitze van der Wier (25) en zijn broers Jelle (22) en Steven (13), de broers Karst (24) en Jan Doornbosch (21), Eeuwe de Jong (41), Sibbele de Wal (34), Gerrit van der Vaart (20), Geert Jan Diertens (19) en de onderduikers Frits van de Riet (28) uit Heemstede en Johannes Glas (24) uit Dokkum. De militairen dreven de zestien burgers voor zich uit naar de radarstelling. Daar werden ze rond 10.30 uur opgesloten. Hun namen werden genoteerd en telefonisch doorgegeven aan de *SD* in het Scholtenhuis. Omdat Haase op dat moment niet aanwezig was, nam de *SD*'er Robert Lehnhoff de telefoon aan.[198]
Mechels hoorde rond het middaguur van Lehnhoff dat '*communisten in Marum barricades tegen de bezettingsmacht hadden opgeworpen, dat de daders op heterdaad waren betrapt en onmiddellijk waren gearresteerd*'. Mechels liep door naar zijn eigen kantoor in de Herensociëteit en trof daar *Oberleutnant* Lang van de *Ordnungspolizei* aan zijn bureau. Lang zei tegen Mechels dat er onmiddellijk zestien Nederlanders moesten worden doodgeschoten die straten hadden opgebroken en barricaden hadden opgeworpen. Ze waren op heterdaad betrapt, aldus Lang, en het *Standgericht* zou het vonnis reeds hebben uitgesproken. Lang had ook al een bestelwagen geregeld, omdat de lichamen van alle doodgeschoten overtreders van de *Standgericht*-bepalingen naar Groningen moesten worden vervoerd om daar in de omgeving te worden begraven.[199]
Mechels vertrok meteen naar Marum, samen met enkele leden van de *Ordnungspolizei*. Rond 13.00 uur arriveerden ze bij de Trimunter radarstelling. De stellingcommandant, *Oberleutnant* Berndt, legde uit dat de arrestaties volstrekt willekeurig waren verricht, en bedoeld waren als een waarschuwing voor de bevolking. De zestien burgers zouden op een gegeven moment weer worden vrijgelaten.[200] Mechels liet zich echter niet van zijn executieplan afbrengen en gaf het bevel de zestien burgers naar buiten te brengen. Ze werden in groepjes van vier opgesteld en gefusilleerd.

Daarna ging Mechels naar de kantine van de stelling, waar hij met Berndt en enkele anderen ging eten. De lichamen van de zestien slachtoffers werden door de *Ordnungspolizei* in de meegebrachte bestelwagen geladen. Rond 14.30 uur verlieten Mechels en de *Ordnungspolizei* de stelling. Ze stopten bij het Marumer

---

[195] OVMG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum . Getuigen-verklaring; Kroes. *Löwe, de stelling Trimunt*, pp. 94-95: Kroes geeft aan dat Mechels de patrouille leidde, Mechels arriveerde echter pas rond 13.00 uur in Marum.
[196] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum. Naoorlogse verklaring van een wegarbeider, zomer 1947. Er waren verschillende bomen gerooid in opdracht van de Provincie. De bevolking had de bomen niet zelf omgezaagd.
[197] Van den Berg. *Een in de oorlog*, p. 49: De familie Assies woonde formeel in de gemeente Veenhuizen, maar was georiënteerd op de dorpsgemeenschap van Een.
[198] OVCG: Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum. Verklaring Haase zomer 1947: bij Haase's afwezigheid moest Lehnhoff zijn telefoon aannemen.
[199] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, verklaring Mechels 19 maart 1949. De verklaring bevat uitspraken die niet overeenkomen met getuigenverklaringen van andere verhoorden, onder andere de uitspraken van Mechels dat hij de gearresteerden vroeg of ze geestelijke bijstand wensten, dat de gearresteerden bekenden tot twee maal toe barricaden te hebben opgeworpen, dat hij de dertienjarige Steven van der Wier had gezegd weg te lopen en onder te duiken, en dat hij zo overstuur was van de executies, dat hij zich vast had moeten grijpen aan een boom om niet in te storten.
[200] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, naoorlogse verklaring van een luitenant van de voormalige staatspolitie, 24 mei 1947 en 26 t/m 28 augustus 1947.

gemeentehuis om aan de autoriteiten te melden dat er zojuist zestien Nederlanders wegens sabotage waren doodgeschoten.[201]

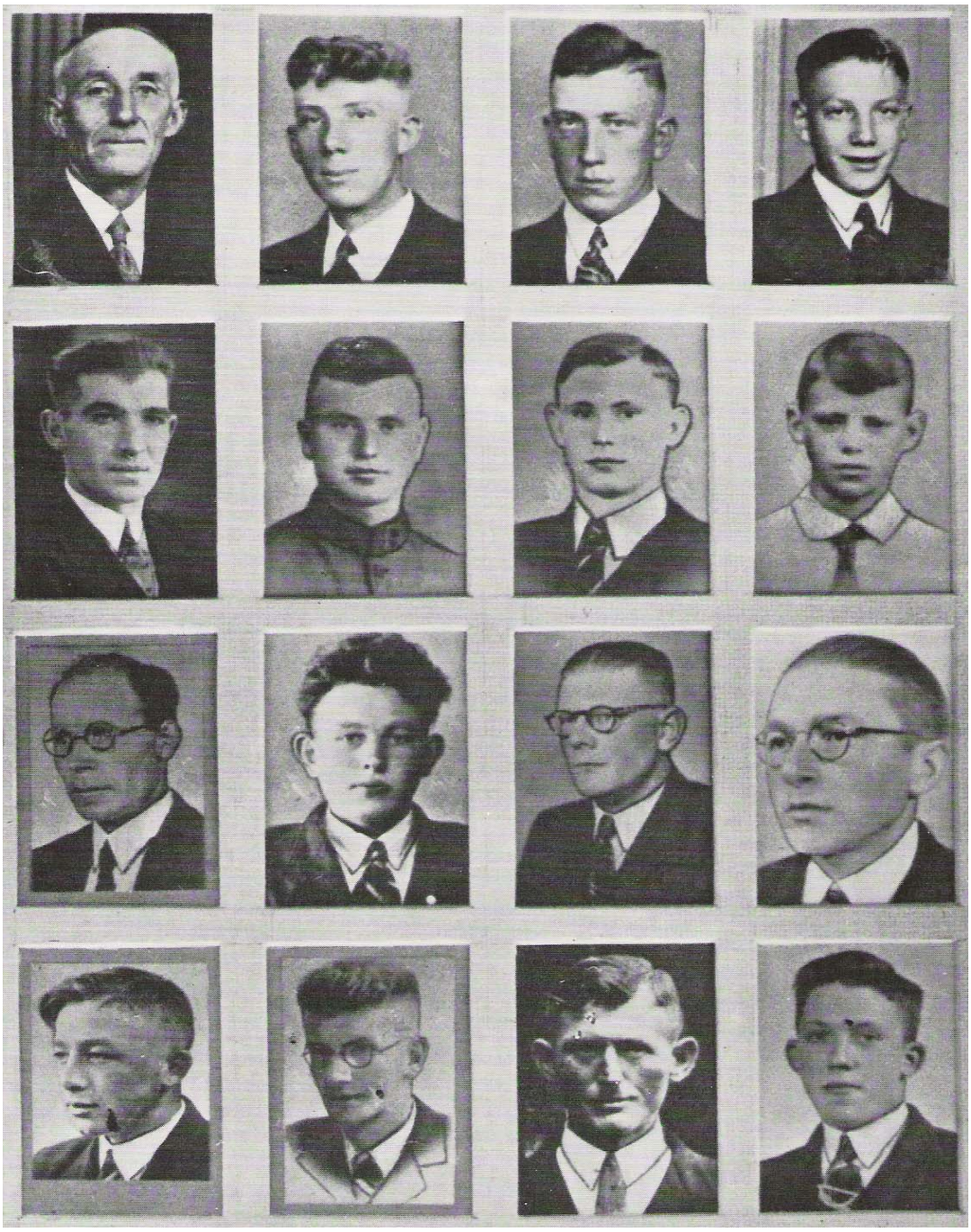

[202]

Prentbriefkaart met de foto's van de zestien slachtoffers uit Marum.
Van linksboven tot rechtsonder: Andries Hartholt, Dirk Hartholt, Albert Hartholt, Hendrik Hartholt, Berend Assies, Uitze van der Wier, Jelle van der Wier, Steven van der Wier, Eeuwe de Jong, Gerrit van der Vaart, Johannes Glas, Karst Doornbosch, Jan Doornbosch, Friedrich Ludwig van de Riet, Sibbele de Wal en Geert Jan Diertens.
De illegale prentbriefkaart werd tijdens de bezetting verkocht ten bate van het verzet.

---

[201] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, diverse naoorlogse verklaringen, 24 mei 1947, 26 t/m 28 augustus 1947 en april 1949. De burgemeester was afwezig. Daarom werd het bericht doorgegeven aan diens plaatsvervanger, hoofdcommies Eringa.

[202] Zijp. *Storm...over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945*, pp. 30-31: De 23-jarige Willem Pieter Vossema, werkzaam op het Distributiekantoor te Buitenpost, werd verraden wegens het bezit van de illegale prentbriefkaart, waarna hij werd gearresteerd. Hij werd veroordeeld op een fictieve aanklacht en overgebracht naar kamp Amersfoort. Na zijn vrijlating herstelde Willem niet van de mishandelingen en ontberingen die hij in het kamp had ondergaan. Hij stierf in Assen, twee weken na de bevrijding van de stad, op 27 april 1945; Gesprek met Jan Buitkamp op 28 juli 2009.

Van Marum naar het Groninger Scholtenhuis was het een klein uurtje rijden. Onderweg naar Groningen deed Mechels verschillende dorpen aan om na te gaan of het er rustig was. Zo ook Midwolde. Terwijl Mechels met een inwoner praatte, zag hij dat diens vrouw in de tuin bezig was seringentakken af te snijden. Mechels vroeg of hij een paar takken mocht hebben. Dat durfde de vrouw niet te weigeren.[203]
Rond 16.30 uur arriveerde Mechels bij het Scholtenhuis. Terwijl de bestelwagen werd bewaakt, ging Mechels naar binnen om verslag te doen van de gebeurtenissen in Marum.

Haase schrok van het grote aantal slachtoffers.[204] Hij bracht Harster onmiddellijk per telex op de hoogte van het feit dat de *Bereichskommandeur* hem had meegedeeld dat er '*gegen 14.00 Uhr, 16 streikende, überwiegend Kommunisten, die auf der Landstrasse bei Marum, 27 südwestlich Groningen, auf Baumstämmen und Steinen eine Strassensperre errichteten, auf frischen Tat erschossen wurden'*, waarna hij de namen, geboortedata, woonplaats, burgerlijke staat en godsdienst van de slachtoffers doorgaf. Ook meldde hij dat Mechels hem had verteld dat hij uit dankbaarheid voor zijn optreden bloemen van de bevolking had gekregen.[205] Harster belde Haase meteen op nadat hij de telex had ontvangen. Hij vroeg de naam en het telefoonnummer van de betreffende *Bereichskommandeur*. Na ruggespraak te hebben gehouden gaf Haase hem Mechels' naam en telefoonnummer.[206]
Meteen daarop schreef Haase een uitgebreide telexbericht aan Harster, waarin hij meldde dat in Drenthe alles weer normaal was, in Groningen slechts enkele stakingsacties bezig waren, maar dat op het Friese platteland nog melktransporten werden overvallen. De aanplakbiljetten, waarop de voltrekking van het vonnis van Jogchum van Zwol stond aangegeven, hadden in Groningen en Drenthe meer indruk gemaakt dan in Friesland. Werkgevers uit Groningen en Drenthe waren zo bang geworden dat ze hun personeel hadden kunnen overtuigen het werk te hervatten.[207]
Ondertussen werd de bestelwagen, met daarin de zestien slachtoffers uit Marum, zwaar bewaakt. Mechels gaf de *Ordnungspolizei* de order de lichamen te begraven. Ook het lichaam van Jan Postema, dat nog op de Grote Markt lag, werd in de bestelwagen geladen.[208] Vervolgens gingen de politiemannen met de bestelwagen naar de Groninger Rabenhauptkazerne. Daar lagen twee gefusilleerde slachtoffers, Berend Trip die de vorige avond was gefusilleerd en Broer de Witte die om 15.00 uur was doodgeschoten. Ook hun lichamen werden in de bestelwagen gelegd en meegenomen.[209]

Om 18.00 uur bracht Mechels een bezoek aan politiepresident Ynto de Boer.[210] Burgemeesters, politie en marechaussee hadden die dag een groot aantal vergrijpen aan De Boer gemeld: duitsgezinden waren nageschreeuwd door burgers, draden van seinpalen waren doorgesneden, met krijt waren leuzen op muren geschreven zoals '*laat ze maar pochen die rotmoffen'*, een foto van Mussert was in het water gegooid, een burgemeester was het water ingejaagd en uitgelachen[211], overal waren brandjes gesticht en ruiten ingegooid, melkwagens waren in de sloot geduwd, enzovoort.[212]

In de Noord-Friese gemeenten werd op grote schaal gestaakt en sabotage gepleegd. Aangeplakte plakkaten met berichtgevingen over het *Standgericht*, werden van muren en borden gescheurd en weggegooid. De NSB-burgemeester van de gemeente Oostdongeradeel had op zondagmorgen twee '*raddraaiers'*, Fedde de Vries (19) en Jan Weidenaar (19) laten arresteren en opsluiten in het gemeentehuis van Metslawier, omdat ze wegbarricades hadden opgeworpen van ruim veertig telefoonpalen. Zo'n driehonderd mensen hadden zich die ochtend voor het gemeentehuis verzameld om de vrijlating van de twee jongens te eisen.
Dirk Fokkens (25) uit Niawier (Fr) was net onderweg naar zijn huisarts in Metslawier, toen hij de menigte voor het gemeentehuis zag staan. Hij stapte van zijn fiets om te kijken wat er aan de hand was. Op datzelfde moment gaf de burgemeester het bevel aan de politie om door de deuren heen op de door hem als '*razend en*

---

[203] Het echtpaar was lid van de NSB en heeft voor deze affaire enige maanden gevangen gezeten.
[204] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, verklaring Haase op 24 mei 1947.
[205] OVCG. Map 439. Telex 1003, 3 mei 1943, 17.15 uur, van Haase naar Harster. Alle door Mechels als communist betitelde slachtoffers waren gereformeerd.
[206] OVCG. Map 439. Telex 1004, 3 mei 1943, 17.25 uur, van Haase naar Harster.
[207] OVCG. Map 439. Telex 1005, 3 mei 1943, 18.03 uur, van Haase naar Harster.
[208] Interview Ella Postema, dochter van Jan Postema, in *Meerstemmig*, ho. 28.
[209] Er werden op 30 november en 1 december 1945 negentien lichamen gevonden in het massagraf op de Appelbergen. De slachtoffers werden op één na geïdentificeerd: de zestien slachtoffers uit Marum, Jan Postema en Berend Trip.
[210] NIOD. Boumanarchief 255.
[211] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 116: Stakende burgers sloegen een portret van Mussert kapot op het hoofd van de NSB-burgemeester van Nieuwe-Pekela, waarna ze de man het kanaal indreven.
[212] NIOD. Boumanarchief 255.

tierend' omschreven menigte te schieten.[213] Er vielen twee gewonden. De zwaargewonde Meindert Meindersma (18) werd direct naar het ziekenhuis van Leeuwarden gebracht. Dirk Fokkens raakte licht gewond aan zijn voet. Hij vervolgde zijn rit naar de huisarts en liet hem meteen zijn gewonde voet zien. De huisarts waarschuwde hem niet naar huis te gaan, omdat hij al gebeld was om namen van gewonden door te geven. Dirk dacht dat het hem niet aanging, omdat hij niet in Metslawier woonde. Die middag werd Dirk tegen 14.30 uur in zijn woning gearresteerd. De *Ordnungspolizei* had de huisarts bezocht en hem met een pistool tegen zijn slaap gedwongen om de namen te noemen van de mensen die die dag gewond waren geraakt bij de beschietingen. De *Ordnungspolizei* wilden Meindert in het ziekenhuis arresteren. Dat mislukte, omdat het ziekenhuispersoneel hem onmiddellijk naar een onderduikadres had gebracht nadat hij verzorgd en verbonden was en geconstateerd was dat hij ondanks een schotwond in zijn long buiten levensgevaar was. Vijftien willekeurige mannen werden daarop van straat geplukt en gearresteerd.[214]

Dirk Fokkens

De burgemeester van Oostdongeradeel had ook opdracht gegeven om politiebegeleiding te verlenen aan melktransporten. Bij het dorpje Wetzens waren namelijk schermutselingen ontstaan toen stakers rond 10.00 uur de melktransporten wilden tegenhouden. Een politieagent raakte gewond aan zijn hand, doordat Keimpe de Vries (23) uit Niawier hem met zijn dolkmes raakte. Keimpe werd gearresteerd en in Leeuwarden opgesloten. De volgende dag werd hij tot tien jaar tuchthuisstraf veroordeeld en via Vught naar een Duits concentratiekamp gedeporteerd. Hij overleed op 20 januari 1945 in het Duitse Siegburg.[215] De burgemeester berichtte na afloop van de stakingen aan de commissaris van de provincie Friesland dat de politieagent door een groep van vijf, zes mensen, waaronder Keimpe, was '*aangevallen'*.[216]

Terwijl op aanraden van de directeuren de meeste mensen hun werk hadden hervat, werd er bij de Groninger scheepswerven en bij een aantal kleine bedrijven nog volop gestaakt. De *Ordnungspolizei* hield strenge controles en tijdens zo'n patrouille werd in het Groninger dorp Sappemeer de bejaarde Obbe Leininga (80) zonder enige reden doodgeschoten.[217] Ook in het Friese stadje Dokkum schoot de *Ordnungspolizei* op

[213] Archief gemeente Oostdongeradeel: Brief van de burgemeester van Oostdongeradeel aan de Commissaris van de provincie Friesland, 11 mei 1943.
[214] Gesprek met Jan Fokkens op 15 januari 2008.
[215] Gesprek met Jan Fokkens op 8 december 2007; Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting; Kruisinga. 'De stakingen van April-Mei 1943' in: *Leeuwarder Courant, 24 april 1993*; Kooistra. 'Meistaking spontane daad van volksverzet' in: *Friesch Dagblad, 1 mei 1993*.
[216] Archief gemeente Oostdongeradeel. Brief van de burgemeester van Oostdongeradeel aan de Commissaris van de provincie Friesland, 11 mei 1943.
[217] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 115-116.

groepjes mensen die met elkaar stonden te praten. Jouke Zijlstra (73) en Gerben Ronner (19) werden daarbij gedood. Herman Adema (66) raakte ernstig gewond en overleed twaalf dagen later aan zijn verwondingen.[218] Rond 16.15 uur fietsten Jonas Elzinga (38) en Fokke Polet (32) op de Zomerweg bij het Friese dorp Noordbergum, toen de *Ordungspolizei* plotseling op hen begon te schieten vanuit twee tegemoetkomende auto's. Twee getuigen zagen het vanaf een afstand gebeuren en lieten zich snel in een droge sloot vallen. De auto's reden door. Elzinga en Polet waren dodelijk getroffen.[219]
In het Friese dorpje Munnekeburen werd Jan Smid (23) zonder enige reden tijdens een patrouille doodgeschoten. In de berichtgeving vanuit het Scholtenhuis naar Den Haag werd gemeld dat Jan Smid '*auf der Flucht erschossen*' was.[220] In Kollum (Fr) werd Sjouke Stel (31) uit Buitenpost gedood doordat de *Ordnungspolizei* ongericht om zich heen schoot[221], en in Onstwedde (Gr) Gerrit Buwalda (32).[222]

Naar aanleiding van de sabotageacties bij Oudega-W en Gaastmeer van 1 en 2 mei werd Gerrit de Boer (21) gearresteerd terwijl hij aan het werk was in Sandfirden bij Oudega-W. Hij werd opgesloten in het Old Burger Weeshuis te Leeuwarden. Sinds zondag 2 mei zat daar al een groot aantal arrestanten en enkele gijzelaars uit Oudega-W en omstreken in hechtenis.

Frederik Ernst Müller, door Mussert benoemd tot politieke leider van de NSB-burgemeesters in Nederland, meldde om 14.00 uur per telex aan de *SS*-staf in Berlijn dat in de drie noordelijke provincies onverminderd werd gestaakt. Hij berichtte dat er landelijk inmiddels 26 doodvonnissen bekend waren gemaakt door middel van aanplakbiljetten en berichten in dagbladen. Dit had effect. De bevolking had niet verwacht dat de bezettingsmacht tot een zo ernstig optreden in een zo grote omvang zou besluiten.[223]

Later die maandag maakten de dagbladen uitgebreid melding van alle doodvonnissen die door de *Standgerichte* waren geveld. Het Nieuwsblad van het Noorden meldde alle 26 doodvonnissen die in Nederland waren uitgesproken, plus tien bekrachtigde doodvonnissen waarvan de voltrekking tot nadere orders was opgeschort. De veroordeelden waren '*opruiers, ophitzers, stakers, actievoerders, aanstichters en leidenden van marxistische vakverenigingen'*.
Jogchum van Zwol, de eerste veroordeelde, was volgens de nieuwsberichten '*als stakingsophitser aangetroffen met een wapen, na afkondiging en door middel van plakkaten bekendmaken van het Standrecht. De veroordeelde droeg een wapen bij zich en spoorde arbeiders, die zich op ordelijke wijze naar hun werk wilden begeven aan het werk neer te leggen. Het feit van de afkondiging van het Politiestandrecht was hem evenzeer bekend als de inhoud van de bekendmaking van den 1sten Mei 1943, die uitdrukkelijk en duidelijk bepaalt dat wie tot staking aanspoort of op onrechtmatige wijze wapens draagt of in bezit heeft met den dood gestraft wordt.*'
Ook Berend Trip werd genoemd. '*De landbouwbedrijfsleider Berend Trip werd als opruier ter dood veroordeeld. Hij heeft 400 landarbeiders tot staking aangedreven.*' Stakende melkbezorgers uit Groningen hadden zware tuchthuisstraffen gekregen, aldus de berichtgeving. De *Ordnungspolizei* was genoodzaakt geweest om krachtdadig tegen samenscholingen op te treden, waarbij enkele doden en zwaargewonden '*het slachtoffer werden der gewetenlooze aanstichters van deze wederspannigheid. De bevolking moet zich ervan overtuigd houden dat de overheid voornemens en in staat is om, ter verkrijging van een spoedig herstel der rust, iederen tegenstand in den kiem te verstikken.*'
De namen van de veroordeelden waren vet gedrukt, evenals de vonnissen. Het *Standgericht* werd gepresenteerd als een goed functionerend rechtssysteem. Zo zouden veroordeelden in hun overtreding hebben volhard na gewaarschuwd te zijn en was een aantal veroordeelden overgedragen aan het civiele recht, of vrijgesproken omdat hun overtreding niet bewezen kon worden.[224]

Om 21.00 uur die maandag werd Cornelis Luinstra (19) uit het Friese dorpje Warfstermolen gearresteerd, samen met zeven anderen uit de omgeving. Hij werd verhoord door de marechaussee te Zuidhorn (Gr). Cornelis verklaarde dat hij inderdaad had gestaakt en met een groot aantal anderen een boer zonder geweld

---

[218] Kruisinga. 'De stakingen van April-Mei 1943' in: *Leeuwarder Courant, 24 april 1993*; Kooistra. 'Meistaking spontane daad van volksverzet' in: *Friesch Dagblad, 1 mei 1993*.
[219] Archief Gemeente Tietjerksteradeel: Op 4 mei 1943 liet de marechaussee Gewest-Groningen, Groep Tietjerksteradeel, Post Hardegarijp een proces-verbaal opmaken wegens de gewelddadige dood van Fokke Polet en Jonas Elzinga.
[220] OVCG. Map 439. Telex 256, 4 mei 1943, 17.35 uur, van Haase aan Harster.
[221] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 100.
[222] Archief gemeente Marum; OVMG. Map 94. Brief Mechels aan Politiepresident De Boer, 10 mei 1943.
[223] NIOD, Boumanarchief 255: Telex betreffende *Streikbewegung in der Niederlanden*.
[224] *Nieuwsblad van het Noorden, 3 mei 1943*, voorpagina.

had gesommeerd zijn werk neer te leggen. Iedereen staakte, niemand werkte. Cornelis werd na zijn verhoor overgedragen aan *Hauptmann* Neubert van de *Ordnungspolizei*. De andere arrestanten werden vrijgelaten. Cornelis werd opgesloten in het Scholtenhuis.

Cornelis Luinstra

Laat in de avond, rond 23.00 uur werd Garrelt Veldkamp (21) uit Hoogezand (Gr) gearresteerd door Nederlandse politiemannen. Garrelt lag al in bed, maar moest zich onmiddellijk aankleden en meekomen. Buiten stond een streekbus met meerdere arrestanten, waaronder de vader van de twintigjarige Gerrit Imbos uit Foxhol. Die nacht werden meer mensen uit Hoogezand en omgeving van hun bed gelicht, gearresteerd en gedwongen in de bus plaats te nemen, onder andere Jan Hulshof (25) uit Hoogezand en Paulinus Nieuwold (41) uit Kolham. Voor het huis van Gerrit Imbos in Foxhol mocht de vader uitstappen, op voorwaarde dat zijn zoon zou instappen. Dit deed de jonge Gerrit. De arrestanten brachten de nacht door op het Groninger politiebureau dat net als het Scholtenhuis aan de Grote Markt lag.

Gerrit Imbos

Paulinus Nieuwold

In het Friese dorp Gorredijk kreeg de onderwijzer Jan Eisenga (35) rond 23.30 uur bezoek van een marechausseegroepscommandant en enkele mannen van de *Ordnungspolizei*. Ze vroegen hem of hij even mee wilde komen naar kannenfabriek De Jong in Gorredijk om enkele vragen te beantwoorden. Eisenga ging met de mannen mee naar de fabriek. Er werden meer arrestanten binnengebracht. Na verhoord te zijn werd Eisenga diezelfde nacht samen met een vrouwelijke collega overgebracht naar het Old Burger Weeshuis.

Jan Eisenga

1.2.5 Dinsdag 4 mei 1943
Op 4 mei ging een nieuwe bepaling in. Die hield in dat de lichamen van de tijdens patrouilles gedode slachtoffers onmiddellijk naar het lijkenhuisje van de dichtstbijzijnde begraafplaats moesten worden gebracht, om de volgende morgen in alle vroegte onder politiebegeleiding te worden begraven. Alleen de directe familie mocht daarbij aanwezig zijn.[225]

Vroeg in de ochtend, rond 5.00 uur, was Rienold Terpstra (29) de koeien aan het melken in de boerderij van zijn vader in het Groninger dorpje Doezum. Plotseling stopte er een auto bij de boerderij. Rienold werd bij zijn werk weggehaald en in de auto geduwd. Hij werd naar Groningen gebracht, waar hij om 12.00 uur voor het *Standgericht* de doodstraf kreeg.[226] Hij bleek te zijn gearresteerd omdat hij samen met twintig andere jongeren melktransporten had verhinderd. Rienold had het paard van een melkwagen vastgehouden, zodat anderen de melkbussen van de wagen konden trekken en leeggooien. Van de groep werd alleen Rienold opgepakt.

Rienold Terpstra

Ook Jan Hulshof, Garrelt Veldkamp, Paulinus Nieuwold en Gerrit Imbos, allen uit de omgeving van Hoogezand en de avond tevoren gearresteerd, werden om 12.00 uur voor het *Standgericht* ter dood veroordeeld. Hen werd ten laste gelegd dat ze de *Standgericht*-bepalingen hadden overtreden door ze niet op hun werk te verschijnen, Gerrit Imbos had '*zelfs aardappelen geplant in zijn eigen tuin'* terwijl hij had

[225] NIOD. Boumanarchief 255.
[226] OVCG. Map 439. Telex 1019, 4 mei 1943, 12.15 uur, van Haase en Wendt aan Rauter en Harster.

moeten werken.[227] Rauter bekrachtigde alleen de doodvonnissen van Rienold Terpstra, Paulinus Nieuwold en Gerrit Imbos. Jan Hulshof en Garrelt Veldkamp werden via Vught naar Dachau gedeporteerd, waar ze beide op 30 april 1945 door de geallieerden werden bevrijd.

Een marechausseegroepscommandant berichtte aan zijn superieuren, aan de burgemeester van Slochteren en aan politiepresident De Boer dat het personeel van de meeste bedrijven in de gemeente weer aan het werk was gegaan, behalve bij aardappelmeelfabriek De Woudbloem nabij Scharmer en verschillende landbouw- en winkelbedrijven en particuliere instellingen.[228]
Egbert Thoma en de broers Eisso en Hermanus Kleefman die de vorige dag in Woudbloem waren gearresteerd, werden voor het *Standgericht* gedaagd en kregen om 10.00 uur de doodstraf.[229] Even later werd Will van Rossum, die de dag ervoor uit de schoolbanken in Groningen was gehaald, voor het *Standgericht* gedaagd en ter dood veroordeeld.[230] Rauter bekrachtigde alle vonnissen.

Tijdens de patrouilles die de *Ordnungspolizei* die dag uitvoerde vielen enkele doden. De slachtoffers begingen geen enkele overtreding, maar het feit dat ze zich op de straat bevonden kon uiteraard als '*Zusammenrottung'* worden betiteld. In Groningen, op de Grote Markt voor het Scholtenhuis, werd Luitjen Jelmer van der Veen (36) zwaargewond door een kogel die door de *Ordnungspolizei* was afgevuurd.[231] De volgende dag overleed hij in het Groninger Academisch Ziekenhuis aan zijn verwondingen. Bij het Friese dorp Lemmer moest een patrouille *Ordnungspolizei* wachten voor een geopende brug, waar juist een schip zou passeren. Het wachten irriteerde de Duitsers. Ze begonnen in het wilde weg te schieten, waarbij de visser Jouke Bootsma (39) werd gedood.[232] Ook in Appelscha (Fr) schoot de *Ordnungspolizei* ongericht om zich heen. Dit eiste drie levens, Melle Bruinsma (19), Anne de Boer (35) en Jitze Kiewiet (21).[233]

Om 14.00 uur was de boer Freerk Wijma (35) op zijn erf in Suameer (Fr) aan het werk, toen twee mannen van de *Ordnungspolizei* kwamen vragen of hij die ochtend melk had geleverd aan een zuivelfabriek. Freerk reageerde ontkennend. Op de vraag of hij die avond wél melk ging afleveren antwoordde hij dat hij dat inderdaad van plan was. Wijma moest meekomen met de politiemannen. Dit weigerde hij, ook na een tweede bevel, waarop hij meteen werd neergeschoten. Bij zijn val gleed een mes uit zijn broekzak. Volgens de bepaling, die die dag net was ingegaan, moest het lichaam van Wijma onmiddellijk naar het lijkenhuisje worden gebracht. Hij bleek nog in leven te zijn, waarna Wijma's vader, die de gebeurtenissen van zeer nabij had gevolgd, de huisarts inschakelde. De huisarts kon Freerk echter niet meer redden. Hij overleed die middag aan zijn verwondingen. De Duitse politiemannen deden verslag van hun actie: '*Wijma had hen bedreigd met een mes, waarop ze hem noodgedwongen hadden moeten doodschieten'*.[234]
Ondanks alle represailles leefde in Friesland, waar toch al algemeen werd gestaakt en heftig sabotage werd gepleegd, het verzet weer op.[235]

Vroeg in de nacht van 3 op 4 mei, om 1.00 uur, berichtte Haase aan Harster over de situatie in de drie noordelijke provincies. De toestand was rustiger geworden, op enkele brandstichtingen en belemmeringen van melktransporten na. Haase noemde het Drentse Westerbork als een van de onrusthaarden. Bij enkele '*Deutschfreundlichen Personen'* waren daar de ramen ingegooid door jongeren. In Friesland vermoedde hij georganiseerd verzet dat zich schuil hield. Het verzet liet vooral jongeren, '*auch Frauen'*, het werk opknappen, omdat tegen hen geen standrechtelijke maatregelen genomen zouden worden. Haase vond dat het *Standgericht* beter naar Leeuwarden kon verhuizen. Enerzijds zat daar al een groot aantal gevangenen vast, anderzijds bevond zich in Friesland het '*Schwerpunkt der Streikunruhen'*.[236]

---

[227] Ibidem.
[228] NIOD. Boumanarchief 225.
[229] De telex (volgnummer 1020) die tussen 12.15 en 13.40 uur vanuit het Scholtenhuis naar Rauter gestuurd moet zijn, ontbreekt. Bellmer, Haase's plaatsvervanger, refereert in een latere telex aan deze telex.
[230] Ibidem.
[231] Mededeling door de dochter van Van der Veen aan Kees Corts op 21 januari 1991; Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 106
[232] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 103.
[233] Ibidem, p. 101.
[234] Archief gemeente Tietjerksteradeel. Marechausse Gewest Groningen, Groep Tietjerksteradeel, Post Oostermeer, Proces-verbaal wegens gewelddadige dood van Freerk Wijma, 5 mei 1943.
[235] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 96.
[236] OVCG. Map 439. Telex 1015, 4 mei 1943, 1.00 uur, van Haase naar Harster.

Die dinsdag vertrok het *Standgericht* om 14.30 uur vanuit Groningen naar het Leeuwarder Old Burger Weeshuis, waar ook *Beauftragte* Ross kantoor hield, om daar ter plekke '*de wantoestanden te bestrijden*'.[237] *Aussenstelle*-personeel was al in de loop van de ochtend vanuit Groningen naar Leeuwarden vertrokken. Het *Standgericht* functioneerde in Leeuwarden vanaf 15.30 uur.

Toen het *Standgericht* naar Leeuwarden verhuisde zaten in Groningen nog acht mannen gevangen wier doodvonnis al door Rauter was bekrachtigd. De in Groningen achtergebleven *SD*'ers droegen zorg voor de overdracht van de veroordeelden aan *Bereichskommandeur* Mechels.
Haase's plaatsvervanger Bellmer stuurde om 18.15 uur een telex naar Rauter dat, refererend aan het eerdere bericht van 10.10 uur de vonnissen van Egbert Thoma, Eisso Kleefman en Hermanus Kleefman om 16.05 uur waren voltrokken.[238] Ruim twee uur later meldde hij dat de vonnissen van Rienold Terpstra, Paulinus Nieuwold, Gerrit Imbos, Will van Rossum en Cornelis Luinstra om 18.15 uur waren voltrokken.[239]

DOODSTRAF

Door het Politiestandrecht in Groningen werden wegens overtreding der verordeningen van het STANDRECHT, ter dood veroordeeld:

EIBER THOMA, fabrieksarbeider
EISSO KLEEFMAN, fabrieksarbeider
Hermannus KLEEFMAN, „
RIWOLD TERPSTRA, boerenzoon
PAULINUS NIEUWOLD, arbeider
Gerrit IMBOG, klinker
WILHELM VAN ROSSUM, student
CORNELIS LUINSTRA, landarbeider

HET OORDEEL IS VOLTROKKEN

GRONINGEN, den 4 Mei 1943
Der Höhere SS- und Polizeiführer in den Niederlanden
Gez. RAUTER
SS Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.

Omdat Rauter had bevolen dat de executie- en graflocaties geheim moesten blijven[240], meldde Bellmer niet dat de bovengenoemde executies door de *Ordnungspolizei* als intimidatie waren ingezet. De broers Kleefman en Egbert Thoma waren namelijk niet op een geheime plaats gefusilleerd, maar in een afgesloten bestelwagen naar De Woudbloem in Woudbloem gebracht en daar op het fabrieksterrein gefusilleerd. De omgeving had de schoten kunnen horen. Rienold Terpstra, Paulinus Nieuwold, Gerrit Imbos, Will van Rossum en Cornelis Luinstra waren naar de strokartonfabriek Beukema in Hoogezand[241] gebracht en daar voor de ogen van getuigen gefusilleerd. De lichamen van de acht slachtoffers werden meegenomen naar Groningen.

DOODSTRAF

Door het Politiestandgericht in Groningen werden wegens overtreding der verordeningen van het STANDRECHT ter dood veroordeeld:

1. Jan Eizinger, Onderwijzer, Gorredijk
2. Harm Bos, Landarbeider, Westerbroek
3. Dirk Fokkens, Landbouwer, Niewier
4. Bouke de Vries, Vrachtrijder, Oudega

HET VONNIS IS VOLTROKKEN

get. RAUTER
de Höhere SS- en Polizeiführer
SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei

[237] OVCG. Map 439. Telex 1009, 4 mei 1943, geen tijdmelding, van Haase naar Harster.
[238] OVCG. Map 439. Telex 1032, 4 mei 1943, 18.15 uur, van Bellmer naar Rauter en Harster.
[239] OVCG. Map 439. Telex 1034, 4 mei 1943, 20.26 uur, van Bellmer naar Rauter en Harster.
[240] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Getuigenverklaring Ney op 10 oktober 1947.
[241] Rienold Terpstra, Cornelis Luinstra en Will van Rossum hadden geen enkele connectie met Hoogezand.

Het *Standgericht* functioneerde op dat moment op volle toeren in Leeuwarden. De aanplakbiljetten met daarop de namen van de nieuwe ter dood veroordeelden werden diezelfde avond al gedrukt en verspreid.[242] De vier vonnissen waren nog niet voltrokken, maar er was haast bij het aanplakken van de plakkaten. De tekst was *ongedateerd*, in tegenstelling tot de andere aanplakbiljetten, en bevatte de namen van Jan Eisenga, Harm Bos, Dirk Fokkens en Bouke de Vries.

Het Nieuwsblad van het Noorden van die middag opende de voorpagina met de mededeling '*De rust hersteld'*. Onder de indruk van de ingrijpende maatregelen was de rust in de loop van die maandag hersteld, aldus het bericht. De *SS* en *Ordnungspolizei* hadden verscherpt moeten ingrijpen en de *Standgerichte* hadden opnieuw een reeks doodvonnissen moeten vellen. '*In een provincie in het Noorden van het land verzetten zich marxistische elementen onder de plattelandsbevolking tegen het ordenende ingrijpen der politie. In overeenstemming met de bepalingen van het politiestandrecht maakte deze gebruik van de wapens en schoot degenen die actieven tegenstand boden neer'*.
De krant meldde de voltrekking van de vonnissen van Broer de Witte, Harm Bakker, Egbert Thoma, Eisso Kleefman en Hermanus Kleefman. Zij waren veroordeeld voor staking en sabotagehandelingen.[243] De *Friesche Courant* bevatte dezelfde artikelen, naast een mededeling dat het '*beschadigen of afscheuren van aanplakbiljetten, verband houdende met het afgekondigde politiestandrecht, met de scherpste middelen wordt tegengegaan'*.[244]

Gerrit de Boer uit Oudega-W, die de vorige dag was gearresteerd, kreeg voor het *Standgericht* de doodstraf. Rauter bekrachtigde het vonnis niet. Daarop werd Gerrit via Vught naar Dachau gedeporteerd, waar hij op 29 april 1945 door de geallieerden werd bevrijd.[245] De andere dorpsgenoten die voor de acties in Oudega-W en Gaastmeer waren gearresteerd, werden 's morgens in alle vroegte in groepjes van twee in de buurt van Gaastmeer vrijgelaten.[246] Ook de gijzelaars werden vrijgelaten, op één na, de echtgenote van Bouke de Vries.

Bouke de Vries

Dit kon De Vries niet verdragen. Hij meldde zich vrijwillig bij de politie. Om 17.15 uur werd hij door het *Standgericht* ter dood veroordeeld, omdat hij op 1 mei om 21.00 uur[247] met jongeren 1600 liter melk had

[242] Gesprek met Jan Fokkens op 7 december 2007: '*De plakkaten hingen die dinsdagavond al, de volgende dag was er een transport van omgebrachte slachtoffers naar Groningen, werden we gewaar*'.
[243] *Nieuwsblad van het Noorden, 4 mei 1943*.
[244] *Friesche Courant, 4 mei 1943*.
[245] Dagboek van Gerrit de Boer, opgetekend in 1945, door bemiddeling van Hiele Walinga geplaatst in *De Nijsljochter*, dorpskrant van Oudega-W. Hiele, destijds vijftien jaar, was één van de gijzelaars, die op 2 mei 1943 werden meegenomen naar Leeuwarden. Hij werd meegenomen omdat zijn oudere broer Johannes, die meegeholpen had de melkbussen van de melkpraam te legen, was ondergedoken.
[246] Gesprek met Hiele Walinga op 20 mei 2006. De groepjes bestonden uit twee personen, omdat een grotere groep voor een verboden 'samenscholing' zou worden aangezien.
[247] Dus in spertijd. Deze bepaling was op 1 mei nog niet bekend bij de bevolking.

laten weglopen. Ook Willem Bakker[248] die niet was gearresteerd, en Siemon Wiersma die de dag ervoor al voor het *Standgericht* was verschenen, werden in de telex als daders genoemd.[249]

Enige tijd later werd Dirk Fokkens, die sinds 3 mei opgesloten zat in het Old Burger Weeshuis, ter dood veroordeeld omdat hij had meegedaan aan een '*Zusammenrottung von 150 Personen'*, '*die met geweld had geprobeerd de deur van het gemeentehuis te openen om gearresteerden te bevrijden*'.[250]
Om 21.30 uur werden Dirk Fokkens en Bouke de Vries gefusilleerd[251] op de schietbaan van het Kalverdijkje, een militair oefenterrein even ten noordoosten van Leeuwarden.

Ook Willem Scholten (34) en Wieger Rekker (51) uit het Friese dorp Berlikum hoorden de doodstraf tegen zich uitspreken. Samen met 150 anderen hadden ze voor de melkfabriek gestaan om enkele werkwilligen te verhinderen aan het werk te gaan. De werkwilligen hadden politiebegeleiding gekregen omdat ze, zo luidde de aanklacht, door de menigte werden bedreigd. Voor Rekker werd '*Begnädigung'* gevraagd omdat hij zeven jonge kinderen had.[252] Rauter zette beide vonnissen om in tuchthuisstraf. Beide mannen werden via Vught naar Duitse concentratiekampen gedeporteerd. Willem Scholten overleed 9 december 1944 in Neuengamme, Wieger Rekker stierf op 4 maart 1945 in Bergen-Belsen.[253]

Daarna verscheen de onderwijzer Jan Eisenga uit Gorredijk voor het *Standgericht*. Ook hij kreeg de doodstraf, omdat hij op 3 mei '*als eerste'* zou hebben opgeroepen de school de volgende dag niet te openen. Voltrekking van het vonnis was '*dringend vereist'*, luidde de aanklacht, omdat volgens de nieuwste ervaringen kinderen bij de staking werden betrokken en tot sabotage werden aangezet.[254] Er werd verwezen naar het telexbericht dat Haase in de nacht van 3 op 4 mei naar Harster had gestuurd over de inzet van vrouwen en kinderen in Friesland door georganiseerde verzetsgroepen.[255]
In datzelfde bericht was ook de naam Westerbork gevallen als onrusthaard. Harm Bos (23) uit het Drentse Elp, die sinds maandagochtend 3 mei in de marechausseekazerne van Westerbork en later in het Huis van Bewaring in Assen gevangen zat, werd laat in de avond naar Leeuwarden overgebracht en voor het *Standgericht* gedaagd. De andere jongens die samen met hem waren gearresteerd, werden op vrije voeten gesteld. Harm kreeg de doodstraf omdat hij '*samen met een aantal anderen'* zes boerderijen in brand zou hebben gestoken.[256]

In Drachten (Fr) raakte de jonge vrouw Jantje Dijkstra (27) zwaar gewond door patrouillevuur omdat ze even na de avondklok van 20.00 uur nog buiten was. Ze overleed negen dagen later aan haar verwondingen.[257]

1.2.6 Woensdag 5 mei 1943

In de ochtend van 5 mei, om 10.45 uur, werden de vonnissen van Jan Eisenga en Harm Bos voltrokken op de schietbaan van het Kalverdijkje bij Leeuwarden.[258]
Er werd in Friesland nog heftig gestaakt. Haase berichtte Harster om 11.50 uur dat ruim 1500 landarbeiders hun werk nog niet hadden hervat. Ook was op enkele plaatsen sprake van brandstichting. Door '*Flüsterpropaganda'* werd opgeroepen tot een algemene staking op 7 mei. De kerken, en vooral de gereformeerde kerken, zouden deze oproepen steunen.[259] Er werden nog enkele doodvonnissen uitgesproken die door Rauter niet werden bekrachtigd. In de loop van de avond vertrok het personeel van het *Standgericht* weer naar Groningen. Zittingen vonden niet meer plaats. 's Avonds om 21.30 uur stuurde Haase een algemeen bericht over de stakingsbeweging naar Harster, waarin hij schreef dat in Drenthe en Groningen de

---

[248] Willem Bakker was net als Bouke de Vries ondergedoken. In plaats van Willem werd diens broer Sikke (25) als gijzelaar gevangen genomen en op dinsdagochtend in alle vroegte weer vrijgelaten.
[249] OVCG. Map 439. Telex 239, 4 mei 1943, 18.10 uur, van *Standgericht* Groningen, standplaats Leeuwarden naar Rauter en Harster.
[250] OVCG. Map 439. Telex 261, 4 mei 1943, 19.30 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster.
[251] OVCG. Map 439. Telex 266, 4 mei 1943, 22.55 uur, van Haase aan Rauter en Harster.
[252] OVCG. Map 439. Telex 262, 4 mei 1943, 20.40 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster.
[253] Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting.
[254] OVCG. Map 439. Telex 265, 4 mei 1943, 22.00 uur, van Wendt en Haase aan Rauter en Harster.
[255] OVCG. Map 439. Telex 1015, 4 mei 1943, 1.00 uur, van Haase aan Harster.
[256] OVCG. Map 439. Telex 267, 4 mei 1943, 22.43 uur, van Haase aan Rauter en Harster. Haase meldde al om 17.35 uur aan Harster dat er veertien verdachten vastzaten in Westerbork, waarvan twee voor het *Standgericht* zouden worden gedaagd. Het werd één, Harm Bos.
[257] Kooistra. 'Meistaking spontane daad van volksverzet' in: *Friesch Dagblad, 1 mei 1993*.
[258] OVCG. Map 439. Telex 270, 5 mei 1943, 12.10 uur, van Haase aan Rauter en Harster.
[259] OVCG. Map 439. Telex 268, 5 mei 1943, 10.45 uur en telex 269, 5 mei 1943, 11.50 uur, van Haase aan Harster.

rust was weergekeerd. In Friesland was het nog erg onrustig, maar de *Sicherheitspolizei* zou de zaken afhandelen nu het *Standgericht* uit Leeuwarden was vertrokken.

Tegen de avond verscheen het Nieuwsblad van het Noorden. Op de voorpagina werd in een klein artikeltje de voltrekking van de laatste doodvonnissen bekendgemaakt.
Het Nieuwsblad opende echter met de '*Beschikking over de aanmelding van vroegere studerenden'*. Daarin werd op grond van het *Standgericht* geëist dat alle mannelijke studenten die ingeschreven stonden bij een Nederlandse universiteit of hogeschool, zich de volgende dag tussen 10.00 en 18.00 uur moesten melden bij de aangegeven adressen. Voor Groningen, Friesland en Drenthe was dat Restaurant De Harmonie in de Groninger Kijk in 't Jatstraat. Slechts enkele studenten zouden onder uitzonderingsbepalingen vallen. De studenten mochten maximaal twee handkoffers meenemen en zouden terstond tewerk worden gesteld. Weigeraars zouden worden gestraft met tuchthuisstraffen, werkkampstraffen en boetes '*tot onbeperkte hoogte'*. Ouders werden mede verantwoordelijk gesteld voor het verplichte verschijnen van hun zoons bij de meldpunten. Tegen hen zouden maatregelen worden genomen als hun zoons de beschikking trachtten te ontduiken.[260] Vanaf 7 mei moesten *alle* mannen tussen de achttien en vijfendertig jaar zich beschikbaar houden voor de *Arbeitseinsatz*.

1.2.7 Het einde van de stakingen

Op 7 mei ontvingen alle *Bereichskommandeure* een telexbericht vanuit Den Haag over de herindeling van de politietroepen in verband met het beëindigen van de stakingen. Verschillende (delen van) compagnieën van de *Ordnungspolizei* waren tijdens de stakingen haastig naar elders overgeplaatst om de onlusten ter plekke te kunnen bestrijden. Per regio werd aangegeven wie naar de oorspronkelijke standplaats kon tergkeren. De verantwoordelijkheid voor de verdere naleving van de *Standgericht*-bepalingen werd overgedragen aan de Nederlandse politie.[261]
Het *Standgericht* werd op 15 mei 1943 om 18.00 uur officieel opgeheven.[262] Enkele burgemeesters reageerden furieus, omdat ze uit de krant hadden moeten vernemen dat het *Standgericht* beëindigd was, en dat noch de groepscommandant van de marechaussee, noch de plaatselijke politiegezagsdrager van het beëindigen van het *Standgericht* op de hoogte was geweest.[263]
Half mei vertrok Mechels naar Assen, de eigenlijke standplaats van het derde bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt*. Ruim twee maanden later vertrok het hele regiment naar het Franse Marseille. In februari 1944 werd het regiment overgeplaatst naar de Sloweense regio Oberkrain.[264]
Himmler gaf Rauter op 9 mei 1943 een compliment over het '*umsichtige und tatkräftige Durchgreifen und rasche Niederschlagung'* van de door de geëmigreerde regering aangezette algemene staking. Tevens drong hij aan op het vorderen van radio's, '*waarvoor het thans een gunstig psychologisch tijdstip was'*.[265] Rauter antwoordde: '*Wir haben unsere Pflicht getan'*.[266]
De April-Meistakingen hadden aan een groot aantal burgers het leven gekost. Honderden mensen waren gearresteerd, van wie velen naar Vught werden overgebracht. Dit kamp raakte al gauw overvol, waardoor veel gevangenen na een korte tijd weer werden vrijgelaten. Enkelen werden vanuit Vught naar Duitse concentratiekampen gedeporteerd.
Tientallen burgemeesters en ambtenaren werden ontslagen vanwege hun '*passieve optreden'* tijdens de April-Meistakingen. Hermann Conring, de *Sonderbeauftragte* van de provincie Groningen, had op 3 en 4 mei 1943 drie burgemeesters laten arresteren.[267] Burgemeester Karel Gerrits van Onstwedde werd gearresteerd en voor het *Standgericht* ter dood veroordeeld vanwege zijn passieve houding tijdens de ongeregeldheden in Onstwedde. Het vonnis werd omgezet in ontslag op staande voet. Gerrits moest onmiddellijk zijn woning en gemeente verlaten.[268] Hetzelfde lot trof burgemeester Minne Jouwstra van de Groninger gemeente Bedum. Hij werd gearresteerd omdat in zijn gemeente de aangeplakte aankondigingen

---

[260] *Nieuwsblad van het Noorden, 5 mei 1943*.
[261] OVCG. Map 439. Telex 275, 7 mei 1943, 18.25 uur, Rauter en Harster aan Mechels, *Bereichskommandeur* voor Groningen, Friesland en Drenthe en Ney, *Bereichskommandeur* voor Overijssel.
[262] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 807.
[263] NIOD. Boumanarchief 255.
[264] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers bij Marum, verklaring Mechels 19 maart 1949. Klemp. *Einsatz im Westen*, p. 54.
[265] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 375.
[266] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers bij Marum.
[267] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 304-307: Alle drie werden zij na de bevrijding opnieuw beëdigd als burgemeester in hun voormalige gemeenten.
[268] Onderwater. *Mobilisatie collaboratie liberatie*, p. 260.

van het *Standgericht* waren verwijderd. Hij kreeg de doodstraf, die niet werd bekrachtigd door Rauter. Na twee weken gevangenisstraf kreeg hij gratie in de vorm van ontslag, waarbij hij onmiddellijk de provincie Groningen moest verlaten.[269] Ook burgemeester Abraham Brinkman van Uithuizen werd ontslagen.[270] Landelijk werden 33 burgemeesters ontslagen, waarvan zeven in de drie noordelijke provincies. Landelijk vielen achttien ontslagen onder gemeenteambtenaren en ambtenaren bij de provincie, een maand later gevolgd door ruim zeventig ontslagen vanwege de betrokkenheid van de ambtenaren bij de stakingen.[271] Ruim 8000 voormalige militairen gaven eind april 1943 vrijwillig gehoor aan de oproep van Christiansen.[272] Van de in Christiansens proclamatie masaal opgeroepen ex-militairen werd uiteindelijk slechts een kleine 3 procent daadwerkelijk in krijgsgevangenschap afgevoerd.[273]

1.2.8 Arrestaties na afloop van de stakingen

In de weken die volgden op de April-Meistakingen werden nog verschillende burgers gearresteerd. Ze zouden tijdens de stakingsdagen sabotageacties hebben gepleegd. Enkele van deze arrestaties konden worden achterhaald. In de Groninger dorpen Oude en Nieuwe Pekela werden op 21 mei 1943 vijf mannen opgepakt, Jan de Boer, Jan Eppo Hulzebos, A. Meijer, Lammert Siepel en Fedde Bareld Slotegraaf. De eerste drie kwamen in februari 1944 weer op vrije voeten, Siepel werd pas in april 1945 bevrijd door de geallieerden. Van Slotegraaf is alleen bekend dat hij zijn verblijf in een concentratiekamp heeft overleefd.[274]
Op 5 juni werd wachtmeester Brinkhuizen van de marechaussee te Valthermond (Dr) gearresteerd, omdat hij tijdens de April-Meistakingen de stakers 'groot gelijk' had gegeven en niet had ingegrepen. Hij werd naar een werkkamp in Duitsland gestuurd, waar hij op 26 april 1945 door de Russen werd bevrijd.[275]
In het Groninger dorp Bedum werden op 13 juli 1943 vier mannen opgepakt omdat ze tijdens de stakingsdagen opruiende pamfletten zouden hebben verspreid. Het betrof Gerrit van der Werf (27), Jans de Boer (22), Popke Johannes Hammingh (20) en Berend Kornelis Vriezema (36). Ze werden naar Duitse concentratiekampen overgebracht. Hammingh en De Boer overleefden de oorlog. De twee andere mannen kwamen om in de Duitse kampen. Tijdens de April-Meistakingen hadden de bezetters het vermoeden gekregen '*dat in Bedum verzetsgroepen actief zouden zijn'*.[276]
Op 19 augustus 1943 werd Wiebe de Witte (17) opnieuw gearresteerd in zijn ouderlijke boerderij in het Friese dorpje Blauwhuis. Hij was op 2 mei 1943 al samen met zijn broer opgepakt maar was op 6 mei 1943 plotseling weer vrijgelaten. Na zijn tweede arrestatie werd hij overgebracht naar de strafgevangenis van Scheveningen, waar hij verschillende keren werd verhoord over de April-Meistakingen. Op de Waalsdorpervlakte werd hij met een pistool tegen zijn hoofd gedwongen om namen te noemen van mensen die betrokken waren bij het Friese georganiseerde verzet. Hij liet niets los. Eind 1943 werd hij vrijgelaten. Daarna dook hij onder.

1.2.9 Wat gebeurde er met de slachtoffers?

Hoewel Rauter het bevel had gegeven dat de lichamen van alle gedode slachtoffers naar Groningen moesten worden overgebracht om daar in de buurt heimelijk begraven te worden, is dit niet gebeurd. Neubert had dit bevel aan Mechels doorgegeven. Hij had daarbij verteld dat het álle standrechtelijk gefusilleerde slachtoffers betrof en álle burgers die tijdens patrouilles waren gedood.
Ook het bevel dat de ter dood veroordeelden op een geheim te houden plaats gefusilleerd moesten worden is niet opgevolgd. In Hoogezand werden vijf veroordeelden onder de ogen van getuigen bij de strokartonfabriek gefusilleerd. Ook de executie van de drie slachtoffers bij de aardappelmeelfabriek in Woudbloem is door getuigen waargenomen. Aan Rauter en Harster werd weliswaar gemeld dat de vonnissen waren voltrokken, maar niet waar dat was gebeurd.
Himmler had op 6 januari 1943 richtlijnen laten opstellen voor executies. Daarin stond onder andere dat een veroordeelde geestelijke bijstand moest worden aangeboden. Ook moest hem worden gevraagd of hij met

---

[269] Van Schaik, Collenteur en De Valk. *Onder vele torens*, pp. 289 en 296.
[270] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 488.
[271] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, pp. 491-492.
[272] Berkelaar. *Ontvangen maar omstreden*, pp. 152-154 en 161-162: Toen ze na de bevrijding terugkeerden naar Nederland werden ze massaal voor landverraders uitgemaakt. Voor mei 1943 waren er al overigens al 60.000 voormalige militairen in Duitsland aan het werk.
[273] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 6, tweede helft*, p. 811.
[274] OVCG. Map 527. Lijst van Nederlanders in de provincie Groningen, die op enigerlei wijze hebben meegedaan aan de Mei-staking van 1943. Document uit het archief van hoofdinspecteur van politie Jan Kerkhof.
[275] Onderwater. *Mobilisatie collaboratie liberatie*, p. 257.
[276] OVCG. Map 380. Rapport betreffende stakingsverschijnselen e.d. in de provincie Groningen op 30 april 1943 en volgende dagen, 14 mei 1943.

zijn gezicht of met zijn rug naar het peloton wilde staan. En er was vooral een bekentenis nodig: '*Der Täter hat das und das getan und damit wegen seines Verbrechens sein Leben verwirkt. Zum Schutze von Volk und Reich ist er vom Leben zum Tode zu befördern. Das Urteil würde vollstreckt'*.[277] Tijdens de *Standgericht*-zittingen waren bekentenissen echter achterwege gebleven, afgedwongen of verzonnen. Ook de voorschriften betreffende de uitvoering van de executies waren niet nagekomen. De jonge rekruut Helmuth Knollmann verklaarde tijdens een naoorlogs verhoor dat hij zich ernstig had gestoord aan de *Ordnungspolizei* die de veroordeelden voorafgaand aan hun executie mishandelden.[278]
Van de 56 slachtoffers die tijdens de April-Meistakingen in Noord-Nederland vielen, werden er 34 heimelijk begraven. Het betrof de zestien standrechtelijk ter dood veroordeelde slachtoffers, Jan Postema, de zestien onschuldige burgers uit Marum en Grietje Dekker.
Tijdens de patrouilles van de *Ordnungspolizei* vielen 22 doden. Deze slachtoffers werden achtergelaten op straat, evenals de vele gewonden. Daardoor konden de laatsten onmiddellijk door een arts worden behandeld of snel naar een ziekenhuis worden gebracht. Grietje Dekker is dus het enige gewonde slachtoffer dat door de *Ordnungspolizei* werd meegenomen, daarna werd doodgeschoten en '*op een onbekende plaats'* werd begraven. Waarom dat is gebeurd, is volstrekt onduidelijk.
Twee ernstig gewonde slachtoffers overleden aan hun verwondingen nadat de stakingen al waren beëindigd, Herman Adema (66) en Jantje Dijkstra (27).
De *Ordnungspolizei* handelde dus maar ten dele op grond van vooraf gegeven orders. Er leek meer sprake te zijn van willekeur en haast. Rauter had de prioriteit gegeven aan een haastig, daadkrachtig ingrijpen, zodat de bevolking zou ervaren '*wie de baas was'*.[279]
In heel Nederland werden tijdens de April-Meistakingen 116 doodvonnissen uitgesproken. Rauter bekrachtigde tachtig daarvan. In 36 gevallen verleende hij gratie, vaak in de vorm van tuchthuisstraf. Gratieverlening vond echter pas plaats vanaf maandagmiddag 3 mei 1943.[280]

1.3 Willekeur en ommekeer

De sfeer van terreur die Duitsland al een decennium lang in zijn greep hield, werd tijdens de April-Meistakingen in het bezette Nederland ingezet. De volstrekte onzekerheid en dreiging waren onverwacht nieuw voor de Nederlandse bevolking. Tijdens de April-Meistakingen sprongen enkele elementen van deze terreur duidelijk in het oog. Arrestanten werden beschuldigd van overtredingen die ze niet hadden begaan. Zestien totaal onschuldige gijzelaars, zoals op 3 mei 1943 in Marum, werden zogenaamd op heterdaad betrapt en standrechtelijk gefusilleerd.[281] Ook werd er een tactiek van verdeel-en-heers toegepast, waarbij verraad werd afgedwongen. Formele autoriteiten zoals burgemeesters en fabrieksdirecteuren werden gedwongen om namen van stakers aan politiepresident De Boer door te geven, op straffe van persoonlijke sancties wanneer de geëiste gegevens niet werden verstrekt. Verhoorden werden gedwongen om namen te noemen van aanwezigen bij sabotageacties, waarna ze weer op vrije voeten werden gesteld. Kinderen werd, vriendelijk of onder bedreiging, gevraagd waar hun vader was, waarna deze werd gearresteerd. Daarnaast werden onschuldigen in gijzeling genomen om de werkelijke dader te dwingen zich vrijwillig aan te geven. Tot slot werden enkele weken[282] na de April-Meistakingen nog mensen gearresteerd die zich allang weer veilig waanden. De bezetters dachten met hen belangrijke informatiebronnen te hebben gevangen van wie informatie over verzetsactiviteiten en verzetsmensen kon worden afgetroggeld.[283]
Het *Standgericht* had haastig een aantal willekeurige arrestanten ter dood veroordeeld. Tussen de arrestatie en voltrekking van het vonnis zat meestal slechts enkele uren. De bevolking werd onmiddellijk op de hoogte gebracht van de doodvonnissen, via krantenberichten en aanplakbiljetten. Het verwijderen van de plakkaten

[277] OVCG. Map 380. *Durchführungsbestimmungen für Exekutionen*, Heinrich Himmler, 6 januari 1943.
[278] OVCG. Map 94. Verklaring van Helmuth Knollmann op 27 mei 1949 aan eerste luitenant J. Th. Mekers van de Netherlands War Crime Commission in Herford.
[279] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 478; Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 90.
[280] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, pp. 807-808.
[281] OVCG. Map 439. Telex 1003, 3 mei 1943, 17.15 uur, van Haase en wachtmeester der Rijkspolitie P.H. Uittenbogaard aan Harster.
[282] Zoals de arrestaties van 21 mei 1943 in Nieuwe-Pekela, van 13 juli 1943 in Bedum en 19 augustus 1943 in Blauwhuis (Fr). Interview met de zuster van één van de gearresteerden in *Dat het zo lang moest duren*; OVCG Groningen. Map 380. Rapport betreffende stakingsverschijnselen e.d. in de provincie Groningen op 30 april 1943 en volgende dagen, van 14 mei 1943.
[283] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Processen-verbaal met getuigenverklaringen van familieleden van de slachtoffers van de April-Meistakingen, afgenomen eind 1945 en april 1949.

werd streng gestraft.[284] Er zat amper een lijn in de honderden arrestaties en tientallen veroordelingen. Het horen van de naam van een bedrijf of een bericht over een onrusthaard vormde in enkele gevallen een aanleiding om een doodvonnis te vellen. De arrestanten en strafmaten leken willekeurig te zijn gekozen. Vaak werd er lukraak één persoon uit een groep arrestanten aangewezen om te worden veroordeeld, zoals Harm Bos uit een groep van veertien, en Wieger Rekker en Willem Scholten uit een groep van honderdvijftig stakers. Sommigen werden naar Vught[285] gestuurd, weer anderen werden plotseling op vrije voeten gesteld. Een enkele keer werd een doodvonnis uitgesteld om anderen te dwingen weer aan het werk te gaan[286], zoals het doodvonnis van Albert Harkema (56) uit Aduard op 2 mei 1943 om 14.10 uur. Dit vonnis zou niet voltrokken worden als de plaatselijke bevolking zich rustig hield.[287] Harkema werd naar Dachau gedeporteerd en overleed daar op 15 januari 1945.
In enkele gevallen bekrachtigde Rauter een doodvonnis niet, maar werd het bericht over de voltrekking van het vonnis wel in de dagbladen gemeld om de bevolking extra te intimideren.[288]
Er werd niet gekeken naar de aard en de omvang van de vermeende overtredingen. Iemand die wat hand- en spandiensten had verricht of alleen maar had staan toekijken, kon als *Kommunistischer Aufhetzer* ter dood worden veroordeeld. Mannen die naar huis waren gestuurd omdat er toch niemand werkte, werden als stakers ter dood veroordeeld. Anderen die grote sabotageacties hadden gepleegd werden niet vervolgd, zoals de mannen die bij Marrum (Fr) een goederentrein dwars over de rails hadden getrokken op de spoorlijn tussen Leeuwarden en Dokkum. De Marrumse kruidenier Frans van Dijk had staande op de wagon de samengekomen menigte toegesproken en eindigde zijn rede met het zingen van het Wilhelmus. Enkele dagen na de actie werden Van Dijk en drie andere betrokkenen gearresteerd, maar ook weer vrijgelaten.[289]
Deze haastige en willekeurige manier waarop de bezetters op de stakingen reageerden, was typerend voor heel Nederland. Immers, Rauter vond het alleen belangrijk dat er op het juiste moment doden vielen om de bevolking schrik aan te jagen, niet om de juiste man te veroordelen.[290]
Rauters orders waren voor het gehele bezette Nederland gelijk. Ook de eerste *Standgericht*-veroordelingen werden landelijk bekend gemaakt in de dagbladen van 3 mei. De plakkaten met daarop de namen van de veroordeelde en gefusilleerde slachtoffers, werden vanaf zondag 2 mei niet landelijk, maar alleen in de betreffende regio verspreid. Daar werden ze aangeplakt aan muren, bomen, of speciaal voor aankondigingen bestemde mededelingenborden.
Rauters orders werden echter op verschillende manier uitgevoerd door de vijf *Standgericht*-ressorten en de acht *Sicherungsbereiche*. Er waren niet alleen verschillen in uitvoering, maar ook in bekendmakingen en verslaglegging. Wat waren de verschillen? Hoe deden het ressort Noord-Nederland en de verschillende provincies verslag van de stakingen? Hoe konden de stakingen een keerpunt in de Tweede Wereldoorlog vormen, zowel voor de bevolking als voor de bezetters?

1.3.1 Regionale verschillen in optreden tussen de *Sicherungsbereiche* en *Standgericht*-ressorten

De door Rauter uitgevaardigde bepalingen waren voor het hele land gelijk. Ze vormden een leidraad voor sancties die in de *Sicherungsbereiche* en *Standgericht*-ressorten konden worden opgelegd aan overtreders. De bepalingen werden niet eensluidend ingevuld en uitgevoerd.

In de eerste plaats verschilde de geografische afbakening (zie 1.1.4).
Toen Rauter het *Standgericht* instelde, deelde hij Nederland in in vijf *Standgericht*-ressorten en acht *Sicherungsbereiche*. Het *Standgericht*-ressort betrof een rechtsgebied, het *Sicherungsbereich* besloeg een regio waar de politie de orde moest herstellen. Voor ieder *Sicherungsbereich* werd een *Bereichskommandeur* aangesteld. Ook de *Beauftragten* van de elf provincies kregen orders tijdens de *Standgericht*-periode. Er waren dus overlappingen en samenvoegingen die niet alleen hiërarchische lijnen ingewikkeld maakten, maar ook verslaglegging en archivering van uitgaande en inkomende documenten.

---

[284] NIOD. Boumanarchief 255: De politiepresident had alle burgemeesters aangeschreven met het verzoek '*er alles aan te doen om het afscheuren van de biljetten door kwaadwilligen te voorkomen*'. De burgemeesters gaven het bevel op 6 mei 1943 weer door aan de marechaussee.
[285] Kamp Vught raakte al gauw overvol, waardoor een groot aantal gevangenen na enkele dagen of weken weer vrij werd gelaten. Enkele tientallen arrestanten werden naar Duitse concentratiekampen gedeporteerd.
[286] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 480.
[287] OVCG. Map 380. Rapport betreffende stakingsverschijnselen e.d. in de provincie Groningen op 30 april 1943 en volgende dagen, 14 mei 1943.
[288] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, p. 807.
[289] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 99.
[290] Oorlogsarchief NRK, dossier F.M. Loep, EU-dossier 69.528; Niemeijer. *Groningen 1940-1945*, p. 58.

Geografisch kwam alleen in de drie noordelijke provincies en in Limburg het *Standgericht*-ressort overeen met het *Sicherungsbereich*. De door deze *Standgerichte* veroordeelden werden na de bekrachtiging van het vonnis door Rauter overgedragen aan één *Bereichskommandeur*. In de drie noordelijke provincies was dat Mechels, in Limburg *Hauptmann* Bernickel. De provincie Limburg viel onder één *Sonderbeauftragte*, Schmidt. De drie noordelijke provincies telden drie *Sonderbeauftragten*, namelijk Ross van Friesland, Conring van Groningen en Sellmer van Drenthe. De *Standgerichte* van Noord-Holland en Utrecht, van Gelderland en Overijssel en van Zuid-Holland en Zeeland hadden elk te maken met twee *Sicherungsbereiche*.

In de tweede plaats verschilden de privileges die aan de veroordeelden werden toegestaan.
Vijf ter dood veroordeelden uit de Gelderse dorpen Beneden-Leeuwen en Boven-Leeuwen, mochten op de avond voor hun executie een afscheidsbrief aan hun familie schrijven. Het betrof Johannes Antonius Walraven (31), Cornelis Johannes van Emmerloot (34), Lambertus Wilhelmus Hendriks (32), Gerardus Marinus van Kampen (24) en Antonius Wilhelmus Wijman (31). De volgende ochtend, 5 mei, werden ze gefusilleerd. De brieven zijn echter nooit bij hun verwanten gearriveerd.[291]
Hendrik Eilander (27) uit de Gelderse gemeente Heerde mocht een afscheidsbriefje schrijven dat samen met zijn portemonnee aan zijn familie werd gegeven. Hendrik Jan Kroeze (42) schreef met potlood een kort briefje dat bij de familie terechtkwam.[292] Ook Arie Leendert Verhoef (25), Wouter Slob (24) en Hendrikus Wilhelmus Bouwman (41) kregen de gelegenheid een brief aan hun familie te schrijven. Deze brieven arriveerden enkele dagen na afloop van de stakingen.[293]
Bereichskommandeur Ney van het *Sicherungsbereich* Overijssel stond de veroordeelden toe een brief te schrijven, aldus zijn naoorlogse verklaringen. Hij vertelde tevens dat hij de veroordeelden de gelegenheid gaf om geestelijke bijstand te ontvangen van een pastoor.[294]
In Noord-Nederland heeft geen van de families een brief gekregen van hun veroordeelde dierbare. Tijdens de naoorlogse verhoren van de daders is nimmer naar voren gekomen dat er sprake is geweest van de mogelijkheid voor de veroordeelden om een brief naar hun familie te schrijven. Ook het verlenen van geestelijke bijstand aan de veroordeelden bleef in de drie noordelijke provincies achterwege. Alleen dominee Bijlsma van Gaastmeer kreeg op zijn eigen dringende verzoek de gelegenheid om de vier jonge veroordeelden uit Oudega-W en Blauwhuis bij te staan. Ook kreeg Broer de Witte toestemming om even met dominee Bijlsma te praten nádat zijn doodvonnis door Rauter was bekrachtigd.

In de derde plaats verschilde de berichtgeving over de dood van de slachtoffers.
Van familieleden van de veroordeelden uit Zuid-Holland en Overijssel is bekend dat ze nooit een officieel bericht van overlijden hebben ontvangen.[295] De familieleden van de veroordeelden uit Noord-Nederland kregen dit officiële bericht wel, hoofdzakelijk door toedoen van Haase, chef van het Groninger Scholtenhuis. Rauter schreef tussen 7 en 14 juni 1943 alle gemeenten aan, waar een standrechtelijk gefusilleerde persoon stond ingeschreven. Hij gaf hen de opdracht de kennisgevingen van overlijden in te voeren in de bevolkingsregisters. In ieder geval in Zuid-Holland en Overijssel is dit niet gebeurd, hoewel Rauter een schriftelijke bevestiging verlangde van de invoering.[296]

In de vierde plaats verschilde de wijze waarop arrestanten werden veroordeeld.
Rauter had tijdens de eerste stakingsdagen frequent contact met het *Standgericht* van Overijssel en Gelderland, omdat in de regio Overijssel, in tegenstelling tot de andere *Standgericht*-ressorten, '*nog geen maatregelen waren genomen'* tegen de stakende bevolking. En dat terwijl de stakingen juist in Overijssel waren begonnen. Rauter drong herhaaldelijk bij *Hauptsturmführer* Arthur Thomsen, de hoogste autoriteit van de *Aussenstelle* van Arnhem, aan op fusillades. Ook sommeerde hij *Bereichskommandeur* Ney van *Sicherungsbereich* Overijssel harder op te treden. De voorzitter van het *Standgericht*, de *SS*-rechter Boulanger, wilde echter alleen de wérkelijke aanstichters van sabotage en werkweigering veroordelen, en geen willekeurige arrestanten.[297]

---

[291] Werdmöller. 'Jan Walraven, een vergeten held' in: *10e NIOD Jaarboek*, p. 17.
[292] Taselaar. *April-Meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen*.
[293] Interview met Henny de Rooij-Bouwman in *Meerstemmig*, ho. 29; Keijnemans. *Drie dorpen in oorlogstijd*, pp. 33-37.
[294] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Verklaring van Ney op 10 oktober 1947, kort na zijn aanhouding.
[295] Interview met Henny de Rooij-Bouwman in *Meerstemmig*, ho. 29; En met Brita Röhl, ho. 30.
[296] Archief gemeenten Utrecht, Slochteren, Oostdongeradeel, Wymbritseradeel, Grootegast, Groningen.
[297] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep. Klemp. Einsatz im Westen, pp. 49-50.

In de andere regio's konden al in de vroege ochtend van 2 mei plakkaten worden aangeplakt met daarop de naam of namen van ter dood veroordeelden. In de meeste regio's wierp de afschrikkende werking van de plakkaten zijn vruchten al af. Hoewel de stakingen op 29 april in Twente waren uitgebroken en het *Standgericht* al op 30 april in Overijssel was ingesteld, werden de eerste vier doodvonnissen daar pas in de avond van 2 mei uitgesproken, onder druk van Rauter. Het betrof de vonnissen tegen Anthonius Lambertus Fredericks (22), Wilhelmus Andreas van der Veer (24), zijn broer André Emanuel van der Veer (21) en Johannes van Oene (37).[298] De vier mannen werden in de vroege ochtend van 3 mei rond 6.00 uur gefusilleerd en heimelijk begraven.[299] Alle vier slachtoffers zijn nog vermist.
Opmerkelijk is dat het *drie* veroordeelden uit het Gelderse Nijmegen betrof en dat alleen Van Oene afkomstig was uit Overijssel. De drie Gelderse veroordeelden waren speciaal naar Hengelo (Ov) overgebracht om daar voor het *Standgericht* gedaagd te worden. Hun namen werden op de plakkaten vermeld die in Overijssel werden aangeplakt. Hun woonplaatsen werden, hoewel dat op andere plakkaten gebruikelijk was, niet vermeld, zodat bij de bevolking de indruk werd gewekt dat het om vier inwoners van Overijssel ging.[300]
In de avond van 2 mei werd het *Standgericht* ook in het Gelderse Arnhem gevestigd en werden er meteen drie doodvonnissen uitgesproken, tegen Dirk Willem van Vreeswijk (35), Dirk van Zetten (31) en Teunis Campagne (47).[301] De drie veroordeelden werden diezelfde avond gefusilleerd en '*op een onbekende plaats begraven*'. Ook deze drie slachtoffers zijn nog vermist.
Thomsen berichtte Rauter dat hij niet langer met rechter Boulanger wilde samenwerken, omdat de laatste '*niet actief genoeg'* was. Vanwege zijn '*te slappe houding'* werd Boulanger van het *Standgericht* te Hengelo (Ov) in de loop van 3 mei vervangen door rechter Arno Arlt, die daarvoor voorzitter van de *Standgerichte* in Amsterdam[302] en Rotterdam[303] was geweest.

In de vijfde plaats werd Rauters order over het laten verdwijnen van de lichamen van de gefusilleerde slachtoffers verschillend uitgevoerd.
In 1.1.7 werd beschreven dat achter '*das Verschwindens'* verschillende bedoelingen scholen. Begrafenisdiensten moesten worden voorkomen, omdat deze in demonstraties en opstanden konden ontaarden. Ook moest tegengehouden worden dat graflocaties bedevaartsplaatsen werden worden die verzet zouden stimuleren. Om dezelfde reden diende martelaarschap te worden verhinderd. Maar ook het uitwissen van sporen speelde mee, aldus de verklaringen van *Bereichskommandeur* Ney van het *Sicherungsbereich* Overijssel tijdens zijn naoorlogse verhoren.[304]
In het *Sicherungsbereich* Noord-Holland werden de lichamen van tien slachtoffers in het in die provincie gelegen crematorium te Velsen gecremeerd. Dit gebeurde op 2 mei 1943, nadat de slachtoffers door *Standgericht*-rechter Arlt ter dood waren veroordeeld en door de *Ordnungspolizei* waren gefusilleerd. De slachtoffers waren Jacob Wijker (49), Gerard Wiersma (38), Hendrik Marinus Strating (48), Theodorus Rijkhoff (28), Herman Pieter de Noo (56), Nicolaas Nieuwkoop (30), Johannes Antonius van Lemmelen (40), Pieter Houtkooper (45), Theodorus Sander Hendrikse (36) en Hendrik Blank (54). De asbussen werden door de bezetters in beslag genomen en naar Duitsland vervoerd. De bezetters gaven de personalia van de gecremeerden niet prijs, waardoor alleen de datum en de volgnummers konden worden genoteerd in de administratie van het crematorium.[305] Arlt vertrok na deze veroordelingen en crematies naar Rotterdam[306], en werd op 4 mei overgeplaatst naar Overijssel.
Tijdens zijn naoorlogs verhoren verklaarde *Bereichskommandeur* Ney dat Rauter op 3 of 4 mei het geheime bevel gaf om een schets te maken van de plaats waar de gefusilleerden waren begraven. Deze schets werd door *Oberleutnant* Konrad Wegmann van de *Ordnungspolizei* gemaakt. Wegmann was belast met de executies van de veroordeelden in het *Sicherungsbereich* Overijssel. Ney stuurde de schets naar de

[298] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 66; *Nieuwsblad van het Noorden, 3 mei 1943*; Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting.
[299] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep.
[300] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep.
[301] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 73-79; *Nieuwsblad van het Noorden, 3 mei 1943*; Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting.
[302] Sijes. *De April-Mei-stakingen in Twente*, p. 287.
[303] NIOD. Bouman-archief 255. Telex 1924, 3 mei 1943, 17.35 en telex 1927, 3 mei 1943, 21.55 uur.
[304] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep.
[305] Gesprek met Marianne Bol, crematorium Velsen Driehuis, op 23 juli 2008; Archief Nederlandse Rode Kruis. Asbussen Crematorium Velsen; Archief Nederlandse Rode Kruis. Lijst van gecremeerden rond 1943.
[306] Arlt sprak in Rotterdam tien doodvonnissen uit.

Aussenstelle te Arnhem, naar Thomsen, onder wiens bereik de provincies Gelderland en Overijssel vielen. Thomsen zond de schets door naar Rauter.[307]
Rauter verklaarde tijdens zijn naoorlogse verhoren tot twee maal toe dat hij van plan was geweest om de lichamen van de slachtoffers te laten opgraven. Hij wilde ze naar Velsen laten vervoeren om te worden gecremeerd, zoals dat met de tien veroordeelden in Noord-Holland was gebeurd. Het plan werd echter door zijn superieur Himmler afgewezen.[308] Op 27 januari 1949 vertelde Rauter aan Loe de Jong, destijds directeur van het RIOD, dat hij sinds april 1942 alle belangrijke documenten, dus ook de schetsen van de graven in Overijssel, liet opslaan in een depot in Velp. Dit depot was op 17 september 1944 door een bombardement vernietigd.[309]
In Noord-Nederland is nimmer sprake geweest van crematie. In geen enkele document betreffende de slachtoffers van de drie noordelijke provincies komt een verwijzing naar crematies voor. Alleen het heimelijk *begraven* wordt in de ooggetuigenverslagen en naoorlogse verhoren genoemd.[310]

In de zesde plaats verschilden de slachtoffers die '*op een onbekende plaats'* werden begraven.
Hoewel het in alle andere *Sicherungsbereiche* alleen slachtoffers betrof die door de *Standgerichte* ter dood waren veroordeeld, verdwenen in het *Sicherungsbereich* Groningen, Friesland en Drenthe ook niet veroordeelde slachtoffers, namelijk Grietje Dekker die bij Mussel was doodgeschoten en de zestien burgers uit Marum die op de *Fliegerstellung* Trimunt waren gefusilleerd.

1.3.2 Verslaglegging van de stakingen en maatregelen t.o.v. de Burgerlijke Stand
Mechels deed na afloop van de stakingsdagen verslag van de gebeurtenissen en de inzet van zijn *Ordnungspolizei* aan Rauter. Rauter was de enige autoriteit aan wie hij verantwoording schuldig was. In de drie noordelijke provincies waren volgens zijn berichtgeving 56 doden gevallen.
Mechels vermeldde de namen, geboortedata en geboorteplaatsen van alle omgebrachte burgers in de brief. De teraardebestelling had inmiddels plaatsgevonden, schreef Mechels, maar '*die Begräbnisstätten werden nicht bekanntgegeben*'.[311]
Toen Haase deze brief zag vroeg hij Mechels een afschrift, om de namen van de gevallenen door te kunnen geven aan Ynto de Boer, de politiepresident van de drie noordelijke provincies. Deze zou er voor kunnen zorgen dat ze in het overlijdensregister van de burgerlijke stand werden bijgeschreven. Ook kon aan hun familieleden '*ambtlichen Bescheid'* worden verstrekt.[312] Mechels gaf een door hem ondertekend afschrift van de brief aan Haase, die deze op 10 mei 1943 aan politiepresident De Boer zond.

Nadat De Boer de brief had ontvangen, schreef hij tussen 12 en 22 mei alle burgemeesters aan van de gemeenten die in Mechels brief werden genoemd. Zo ook de burgemeester van Suameer: '*Namens den Heer Kommandeur van het Sicherungsbereich Groningen deel ik U Edelachtbare mede dat op grond van de regelen van het Politie-Standrecht is doodgeschoten resp. zijn gevallen Dirk Fokkens, geboren den 24.6.1917 te Suameer. De teraardebestelling heeft inmiddels plaats gevonden; de plaats van de teraardebestelling kan evenwel niet worden bekend gemaakt. Ik moge U verzoeken deze mededeling als officieele kennisgeving van overlijden te beschouwen, de familie van het slachtoffer dienovereenkomstig te willen doen inlichten en ten opzichte van het bevolkingsregister de noodige maatregelen te willen doen treffen. Voorzoverre het slachtoffer niet meer in Uw Gemeente woonachtig was, verzoek ik U een en ander ter verdere behandeling aan den thans betrokken Burgemeester te willen doen toezenden'*.[313]

Er ontstond een chaotische briefwisseling.

---

[307] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep.
[308] NIOD. Bouman-archief 255. Sijes' bijlage 169. Proces-verbaal inzake het *Standgericht* te Hengelo (Ov). Verklaring Rauter op 20 juni 1947; Gezien het feit dat na de bevrijding verschillende graven van slachtoffers van de April-Meistakingen zijn gevonden, lijkt het ook niet aannemelijk dat er tóch crematies zijn verricht.
[309] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep.
[310] OVCG. Mappen 380, 528, 525, 265, 94, 95, 98, 271, 279, 275, 276, 439, 265, 527, 380.
[311] OVCG. Map 94. Brief Mechels aan De Boer, 10 mei 1943; Archief gemeente Marum.
[312] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien Nederlandse burgers te Marum, verklaring Haase 24 mei 1947; Romijn (2006) *Burgemeesters in oorlogstijd,* p. 428: Rauter had in het eerste jaar van de bezetting de politie van Binnenlandse Zaken verschoven naar Justitie. De politiepresident had dientengevolge als procureur-generaal de juridische autoriteit om wijzigingen te laten opnemen in de registers van de burgelijke stand.
[313] Archief gemeente Oostdongeradeel. Brief politiepresident De Boer aan de burgemeester van Suameer, 12 mei 1943. De brief werd op 17 mei 1943 doorgestuurd naar de burgemeester van Oostdongeradeel.

Ten eerste was het in Nederland gebruikelijk om een kennisgeving van overlijden in te schrijven in de gemeente waarin men het *laatst* stond ingeschreven. Mechels had echter de gemeenten vermeld, waar de gevallenen *geboren* waren. Verschillende gemeenten moesten dus contact met elkaar opnemen, waarna een kennisgeving uiteindelijk bij de juiste gemeente terecht kwam. Ook namen burgemeesters schriftelijk contact op met De Boer om naar de juiste gegevens te vragen, of met de opmerking dat de genoemde persoon niet ingeschreven stond in de aangeschreven gemeente.
Een tweede moeilijkheid vormde de foutieve spelling van de namen van een groot aantal slachtoffers[314] en enkele onjuist genoteerde geboortedata.

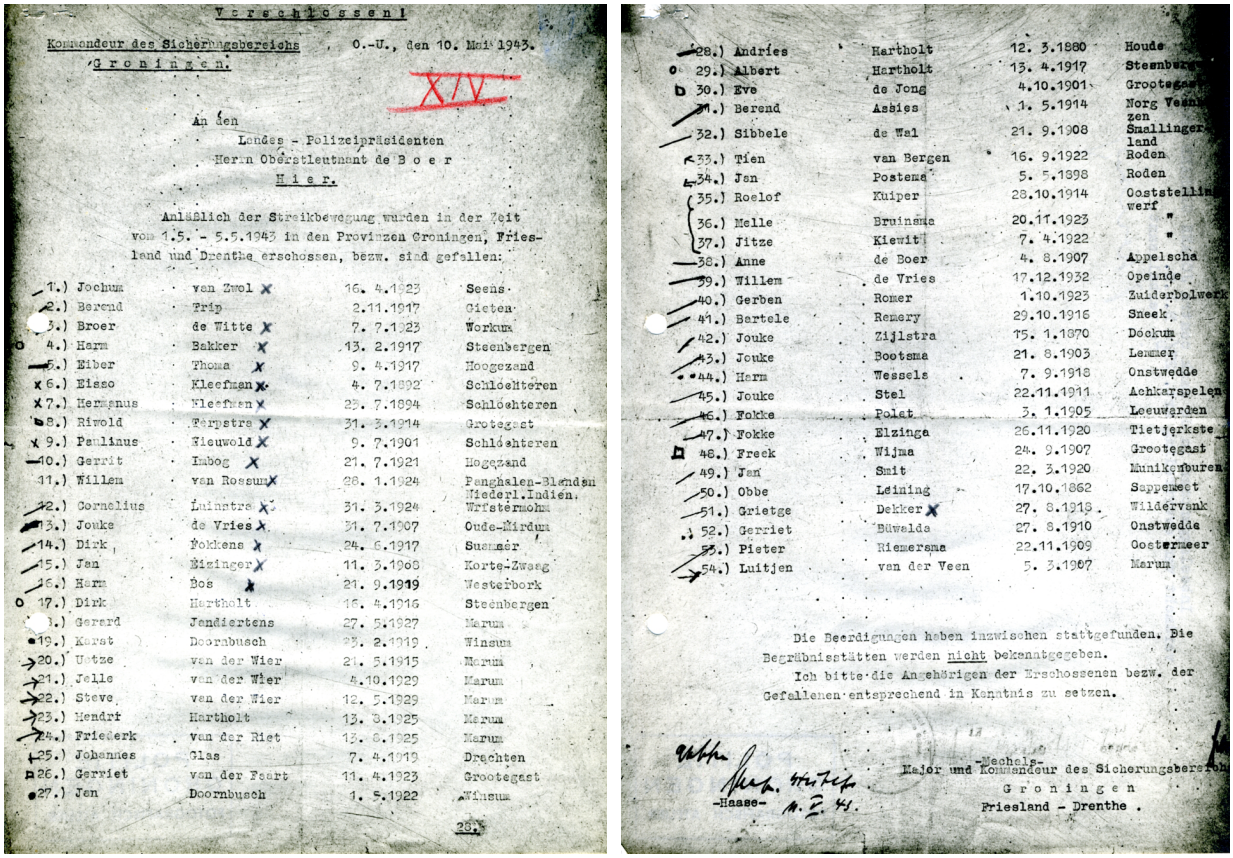

Verschlossen!

Kommandeur des Sicherungsbereichs Groningen.

O.-U., den 10. Mai 1943.

XIV

An den
Landes - Polizeipräsidenten
Herrn Oberstleutnant de Boer
Hier.

Anläßlich der Streikbewegung wurden in der Zeit vom 1.5. - 5.5.1943 in den Provinzen Groningen, Friesland und Drenthe erschossen, bezw. sind gefallen:

1.)	Jochum	van Zwol	16. 4.1923	Seens
2.)	Berend	Trip	2.11.1917	Gieten
3.)	Broer	de Witte	7. 7.1923	Workum
4.)	Harm	Bakker	13. 2.1917	Steenbergen
5.)	Eiber	Thoma	9. 4.1917	Hoogezand
6.)	Eisso	Kleefman	4. 7.1892	Schlöchteren
7.)	Hermanus	Kleefman	23. 7.1894	Schlöchteren
8.)	Riwold	Terpstra	31. 3.1914	Grotegast
9.)	Paulinus	Kieuwold	9. 7.1901	Schlöchteren
10.)	Gerrit	Imbog	21. 7.1921	Hogezand
11.)	Willem	van Rossum	28. 1.1924	Panghalen-Blendsn Niederl.Indien.
12.)	Cornelius	Luinstra	31. 3.1924	Wrîstermohn
13.)	Jouke	de Vries	31. 7.1907	Oude-Mirdum
14.)	Dirk	Fokkens	24. 6.1917	Suameer
15.)	Jan	Bizinger	11. 3.1908	Korte-Zwaag
16.)	Harm	Bos	21. 9.1919	Westerbork
17.)	Dirk	Hartholt	16. 4.1916	Steenbergen
18.)	Gerard	Jendiertens	27. 5.1927	Marum
19.)	Karst	Doornbusch	23. 2.1919	Winsum
20.)	Uetze	van der Wier	21. 5.1915	Marum
21.)	Jelle	van der Wier	4.10.1929	Marum
22.)	Steve	van der Wier	12. 5.1929	Marum
23.)	Hendrik	Hartholt	13. 8.1925	Marum
24.)	Friederik	van der Riet	13. 8.1925	Marum
25.)	Johannes	Glas	7. 4.1919	Drachten
26.)	Gerriet	van der Feart	11. 4.1923	Grootegast
27.)	Jan	Doornbusch	1. 5.1922	Winsum

28.) Andries Hartholt 12. 3.1880 Houde
29.) Albert Hartholt 13. 4.1917 Steenbergen
30.) Eve de Jong 4.10.1901 Grootegast
31.) Berend Asbies 1. 5.1914 Norg Veenhuizen
32.) Sibbele de Wal 21. 9.1908 Smallingerland
33.) Tien van Bergen 16. 9.1922 Roden
34.) Jan Postema 5. 5.1898 Roden
35.) Roelof Kuiper 28.10.1914 Ooststellingwerf
36.) Melle Bruinsma 20.11.1923 "
37.) Jitze Kiewit 7. 4.1922 "
38.) Anne de Boer 4. 8.1907 Appelscha
39.) Willem de Vries 17.12.1932 Opeinde
40.) Gerben Romer 1.10.1923 Zuiderbolwerk
41.) Bartele Remery 29.10.1916 Sneek
42.) Jouke Zijlstra 15. 1.1870 Dockum
43.) Jouke Bootsma 21. 8.1903 Lemmer
44.) Harm Wessels 7. 9.1918 Onstwedde
45.) Jouke Stel 22.11.1911 Achkarspelen
46.) Fokke Polat 3. 1.1905 Leeuwarden
47.) Fokke Elzinga 26.11.1920 Tietjerksteradeel
48.) Freek Wijma 24. 9.1907 Grootegast
49.) Jan Smit 22. 3.1920 Munikenburen
50.) Obbe Leining 17.10.1862 Sappemeer
51.) Grietge Dekker 27. 8.1918 Wildervank
52.) Gerriet Bilwalds 27. 8.1910 Onstwedde
53.) Pieter Riemersma 22.11.1909 Oostermeer
54.) Luitjen van der Veen 5. 3.1907 Marum

Die Beerdigungen haben inzwischen stattgefunden. Die Begräbnisstätten werden nicht bekanntgegeben.
Ich bitte die Angehörigen der Erschossenen bezw. der Gefallenen entsprechend in Kenntnis zu setzen.

-Mechels-
Major und Kommandeur des Sicherungsbereichs
Groningen
Friesland - Drenthe.

-Haase-

Brief Mechels 10 mei 1943, voor en achterzijde

Een derde punt dat veel onduidelijkheid veroorzaakte, was dat de gemeenten van álle dodelijke slachtoffers werden aangeschreven. Zij ontvingen de mededeling dat de in de brief genoemde persoon volgens de bepalingen van het *Standgericht* was gevallen of doodgeschoten en dat de teraardebestelling inmiddels had plaatsgevonden. Dus ook de gemeenten waar de doodgeschoten slachtoffers door de *Ordnungspolizei* op straat waren achtergelaten. Mechels' brief bevatte ook de naam van een persoon die bleek te zijn hersteld van zijn schotwonden. Het betrof Roelof Kuiper (30) uit de gemeente Ooststellingwerf. Eén slachtoffer ontbrak in de brief van Mechels, namelijk Andries Sikkinga uit Marum. Bij de gemeenten ontstond dus verwarring over wie al dan niet overleden was, en wie al dan niet op een onbekende plaats was begraven.

In Mechels' brief stond niet vermeld waar en wanneer het genoemde slachtoffer ter dood veroordeeld of gefusilleerd was, of op welke dag en plaats het genoemde slachtoffer tijdens een *Ordnungspolizei*-patrouille was gevallen.[315] Dit gaf problemen bij de bijschrijving van de kennisgevingen van overlijden in de bevolkingsregisters.
Ter illustratie. De burgemeester van Oostdongeradeel kreeg op 18 mei 1943 de brief doorgestuurd van de burgemeester van Suameer, met de bekendmaking van de dood en teraardebestelling van Dirk Fokkens. Nog diezelfde dag richtte hij een schrijven aan de Officier van Justitie te Leeuwarden, met de vraag naar de datum en plaats van executie. Beleefd verzocht de burgemeester '*U Edelachtbare'* om inlichtingen te verstrekken

[314] Ook op de aanplakbiljetten en in de krantenberichten waren de namen van een aantal slachtoffers onjuist gespeld. Zo stond bijvoorbeeld Egbert Thoma als IJber Thoma vermeld. Jonas Elzinga werd in Mechels' brief Fokke Elzinga genoemd. Ruim de helft van de namen en bevatte onjuistheden.
[315] Ook was de dood niet vastgesteld door een arts.

over de procedure ten opzichte van de Burgerlijke Stand, hoewel het om een '*als officieele kennisgeving aangeduid*' bericht ging.[316] De Officier van Justitie antwoordde per omgaande dat de burgemeester het beste rechtstreeks contact kon opnemen met de politiepresident, '*voorts ware het wenselijk de officieele kennisgeving van overlijden in het Overlijdensregister in te schrijven, al bestaat er geen wettelijk voorschrift dat zulks voorschrijft. De wetgever heeft blijkbaar in dit geval niet voorzien'*.[317] De burgemeester deed dit meteen. Beleefd verzocht hij de politiepresident de datum en de plaats te noemen van de slachtoffers Fokkens en Glas[318], om hen te kunnen inschrijven in de registers van de burgerlijke stand.[319] De Boer antwoordde dat hij de eer had '*Uedelachtbare te berichten dat de genoemde personen in het tijdvak van 1 t/m 5 mei 1943 Standrechtelijk zijn gevallen. Verdere gegevens zijn mij niet bekend en werden ook niet verstrekt door den Kommandeur van het Sicherungsbereich Groningen, Friesland en Drenthe'*.[320]
Ook de burgemeester van Hoogezand nam contact op met de politiepresident, met de vraag naar de volledige gegevens van de gevallenen.[321] Hij liet de brief vergezeld gaan van een schrijven van de Officier van Justitie, '*die van oordeel is dat van bovengenoemde personen een acte van overlijden dient te worden opgemaakt'.*

Het is mogelijk dat de drukke briefwisseling rond de exacte overlijdensdata en plaatsen Rauter ter ore was gekomen. Een maand na het ontvangen van het verslag van Mechels, tussen 7 en 14 juli 1943, richtte ook Rauter zich tot alle gemeenten die in de lijst van Mechels waren genoemd, én tot alle andere gemeenten in Nederland waar slachtoffers waren gevallen. Zo ontving '*die Gemeinde Rotterdam'* de mededeling dat '*Der Niederländer Hendrikus Wilhelmus Bouwman, 21.2.1902 in Utrecht, wohnhaft gewesen in Rotterdam, Wolphbocht 330b, wurde durch Rechtskräftiges Urteil des Polizeistandgericht Südholland in Rotterdam vom 3.5.1943 zum Tode verurteilt. Das Urteil ist am 3.5.1943 vollstreckt worden. Er wird ersucht der zuständigen Personenstandstelle den Eintritt des Sterbefalles mitzuteilen und zu veranlaschen dass die Eintragung desselben nach hier gemeldet wird'*.[322]
Niet alleen de exacte sterfdatum werd in de brief genoemd, ook het woonadres van het slachtoffer. Rauter opperde niet om de verwanten van het overlijden in kennis te stellen. Het feit dat het oordeel *Rechtskräftig* was stond centraal, evenals de officiële afwikkeling bij de burgerlijke stand. En van die afwikkeling wilde hij een schriftelijke bevestiging. Met deze maatregel herzag Rauter, twee maanden na de beëindiging van de April-Meistakingen, de volstrekte onzekerheid omtrent de slachtoffers, en was er dus niet meer sprake van verdwijningen bij *Nacht und Nebel* zoals bedoeld in het *Keitel Erlass*.

Omdat Rauter de sterfdata doorgaf, konden ook de gemeenten in de drie noordelijke provincies deze data van overlijden opnemen in de overlijdensregisters. Dat gebeurde op verschillende manieren. In de gemeente Hoogezand bijvoorbeeld, deed een politiebeambte aangifte van het overlijden van Gerrit Imbos[323], bij Jogchum van Zwol en Harm Bakker werd een aantekening op hun geboortekaart gemaakt. Opmerkelijk is dat meestal verwezen werd naar de brief van politiepresident De Boer, niet naar de brief van Rauter.[324] Alleen de aangifte van Will van Rossum meldde '*een kennisgeving van overlijden van den chef van het*

[316] Archief gemeente Oostdongeradeel. Overigens, het betrof dezelfde NSB-burgemeester die op 3 mei 1943 bevel had gegeven om door de deuren van het gemeentehuis van Metslawier op de voor het gemeentehuis samengedrongen menigte te schieten, waarbij Dirk Fokkens gewond was geraakt.
[317] Archief gemeente Oostdongeradeel. Brief van de Officier van Justitie aan de burgemeester van Oostdongeradeel, 19 mei 1943. De brief is niet getypt maar geschreven, door de officier zelf.
[318] De onderduiker Johannes Glas, die met vijftien onschuldige burgers op de Stelling Trimunt door de *Ordnungspolizei* was doodgeschoten op 3 mei 1943.
[319] Archief gemeente Oostdongeradeel. Brief van de burgemeester van Oostdongeradeel aan de politiepresident te Groningen, 21 mei 1943, met als onderwerp: Politie-Standrecht.
[320] Archief gemeente Oostdongeradeel. Brief van de politiepresident te Groningen aan de burgemeester van Oostdongeradeel, 5 juni 1943.
[321] Archief gemeente Hoogezand. Brief van de burgemeester van Hoogezand aan de politiepresident te Groningen, 28 mei 1943. De bijlage, de brief van de Officier van Justitie, dateerde van 27 mei 1943.
[322] Archief gemeente Rotterdam. Brief van Rauter aan de gemeente Rotterdam, 7 juni 1943. In gesprekken met nabestaanden bleek het overlijden van Bouwman niet door de gemeente te zijn ingeschreven in de registers van overlijden. Ook bij Frederik Martinus Loep, op 4 mei 1943 gefusilleerd te Hengelo (Ov), is dit niet gebeurd. Interview Henny de Rooij-Bouwman, dochter van Bouwman, in *Meerstemmig*, ho. 29 en interview met Brita Röhl, kleindochter van Loep, in *Meerstemmig*, ho. 30.
[323] Archief gemeente Hoogezand.
[324] Archief gemeente Roden; Archief gemeente Leens.

Politie Standrecht te 's Gravenhage van 14 juli jongstleden'.[325] Enkele gemeenten berichtten Rauter dat de inschrijving was geschied en onder welke nummers dat was gebeurd.[326]

Naar aanleiding van de brief die de gemeenten van de politiepresident kregen, werden de families van de slachtoffers ingelicht.[327] Dit gebeurde per brief, zoals aan de familie Fokkens: '*Blijkens bij mij op heden ingekomen mededeling van den Waarnemend Gewestelijk Politiepresident heeft de Kommandeur van het Sicherungsbereich Groningen hem medegedeeld dat op grond van de regelen van het Politie-Standrecht is doodgeschoten: Dirk Fokkens, geboren 24 juni 1917 te Suameer. De teraardebestelling heeft plaats gevonden doch de plaats daarvan kon niet worden bekend gemaakt. Overeenkomstig het mij gedaan verzoek doe ik U van het overlijden van uw Zoon hierbij officiële bekendmaking. De Burgemeester van Oostdongeradeel'*.

1.3.3 Verslaglegging van de stakingen door de Beauftragten

Op het civiele terrein vroeg rijkscommissaris Seyss-Inquart aan zijn provinciale *Beauftragten* om verslag te doen van de stakingsdagen. Op 12 mei 1943 stuurde hij een uitgebreide telex naar alle Beauftragten, met de vraag antwoord te geven op een aantal genummerde vragen.[328]
Wat waren de achtergronden van de stakingen? Wat was de directe aanleiding en van wie gingen de acties uit? Hoe verspreidden de stakingen zich? Welke overwegingen hadden de stakers voor hun handelen en welk doel wilden ze bereiken? Welke omvang hadden de stakingen in de *Aussenstellen*-gebieden?
Welke invloed konden de *Aussenstellen* uitoefenen, en welke invloed hadden eventuele beperkingen? Welke mogelijkheden hadden de *Beauftragten* om grip te krijgen op het verloop van de stakingen?
Hoe functioneerde de samenwerking tussen de Duitse diensten? Hoe functioneerde het inlichtingenverkeer, met name gericht op de berichten die aan de bevolking konden worden doorgegeven? Hoe gedroegen Nederlandse instanties zich en hoe was hun inzet? Hoe was de invloed op de stakingen vanuit politieke zijde, met name door de NSB en door duitsvriendelijke burgers? Hoe kijkt de Nederlandse bevolking thans terug op de stakingen en welke houding is te verwachten bij een eventuele herhaling? Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de gebeurtenissen, met name met het oog op een vijandelijke inval?
Ook vroeg Seyss-Inquart met klem naar de mening van de *Beauftragten* over passende maatregelen die getroffen zouden kunnen worden wanneer de Nederlandse bevolking zich bij een mogelijke vijandelijke inval aan zou sluiten. De antwoorden wilde hij zo spoedig mogelijk ontvangen, uiterlijk 17 mei 1943.

Heinrich Sellmer, de *Beauftragte* van Drenthe, antwoordde op 13 mei 1943.[329]
Hij verwees in een zeer uitgebreide brief naar het eerdere verzet van artsen en studenten en de opruiende berichten vanuit Londen en de kerken. Verder gaf hij aan dat Christiansens proclamatie niet duidelijk was, en dat de bevolking had gedacht dat de oud-krijgsgevangenen *onmiddellijk* weggevoerd zouden worden. De stakingen hadden daarom geen politieke maar persoonlijke achtergrond: de wegvoering zou grote problemen met zich meebrengen, omdat de werkkrachten hard nodig waren in Drenthe.
In de steden was zo goed als niet gestaakt. '*Vreemde elementen'* hadden zich onder de bevolking van het platteland gemengd om hen op te ruien tot stakingen en sabotage. De bevolking had zich ondoordacht in de acties gestort en men had gedacht ook in deze zaak met hun '*Dickkopf'* hun zin te kunnen krijgen. Na de eerste schoten was de rust weer hersteld. Het was maar goed dat de slechts dertig mannen van de *Ordnungspolizei* hadden kunnen beschikken over Nederlandse collega's die niet alleen de omgeving kenden, maar ook wisten hoe ze de bevolking moesten aanpakken.[330]
Het telexapparaat was overbelast geweest, waardoor de uitwisseling van berichten veel vertraging had opgelopen. Sellmer adviseerde om bij een volgende gelegenheid de zaken telefonisch te regelen, ook 's nachts. Ook de verspreiding van de plakkaten was vanwege de slechte verkeerssituatie traag verlopen.

---

[325] Archief gemeente Groningen. Aangifte van overlijden, met speciale '*goedkeuring van nevenstaande acte*', omdat de woorden '*verscheen voor mij*' waren doorgehaald.
[326] Archief gemeenten Slochteren; Archief gemeente Grootegast. In de archieven van de andere gemeenten werd niet een afschrift van een kennisgeving van bijschrijving aan Rauter gevonden.
[327] Eén der gemeenten schreef "*even laten koomen met stamkaarten en persoonsbewijzen*" op de van De Boer ontvangen brief: aan de getroffen families hoefden minder bonnen te worden verstrekt.
[328] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 379-380. Telex 5739, 10 mei 1943, 16.00 uur, van Seyss-Inquart aan alle *Beauftragten*.
[329] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 383-389.
[330] Sellmer noemde de politie, de marechausse, de Nederlandse recherche en het *Landesgericht* in Assen.

Sellmer adviseerde om plakkaten een volgende keer ter plekke te laten drukken[331] en verwees naar een goede drukkerij. Hij benadrukte dat landelijke bekendmakingen minder indruk maakten dan lokale bekendmakingen, waarin de bevolking herkende dat het hén aanging. Sellmer opperde het idee om per provincie een geluidswagen aan te schaffen of een geluidsinstallatie in te bouwen in een auto van zijn *Dienststelle*. Zo zou de bevolking veel eerder geïnformeerd kunnen worden over bepalingen en sancties.
Het beteugelen van de staking was goed verlopen, maar was pas langzaam op gang gekomen. Omdat de meeste Drentenaren om kerkelijke redenen op zaterdagmiddag en zondag niet werken, en hun melk pas op de maandagochtend leverden, was het aanvankelijk niet duidelijk geweest wie er staakte en wie niet.
Sellmer had het ontslag van vier burgemeesters aangevraagd en benadrukte dat de verplichte inlevering van radio's een goede maatregel was. Een vijandige inval had op zeer veel steun vanuit de bevolking kunnen rekenen, maar de bevolking had nu gezien dat 'unsere' vreedzame bemoeienissen, om hen tot betere inzichten te brengen, ook hard en onverbiddelijk konden zijn.
Sellmer gaf Seyss-Inquart het advies om duidelijker in beeld te brengen '*wie die Stellung der Niederländer im europäischen Raum gedacht ist'*.
Aan de slachtoffers werd één alinea gewijd. Van de 85 arrestanten werden nog veertig verhoord. Vier doodvonnissen waren voltrokken, vijf mannen waren gedood nadat ze bij hun arrestatie probeerden te vluchten, twee raakten gewond.[332] Het dorp Elp werd expliciet genoemd als dorp waar boerderijen van duitsvriendelijke inwoners in brand waren gestoken.

Hermann Conring, de *Beauftragte* van Groningen, antwoordde op 14 mei 1943.[333]
Ook Conring gaf aan dat Christiansens proclamatie niet duidelijk was. De bevolking had daarnaast totaal onvoorbereid de inhoud ervan vernomen. Een weloverwogen oordeel was dan ook niet te verwachten geweest. Tijdens de stakingen was een algemeen onbehagen naar buiten gekomen: '*werken had toch geen zin meer'*. De radioberichten uit Londen hadden veel bijgedragen aan de groeiende onrust onder de bevolking. De acties waren aanvankelijk niet georganiseerd, maar gaandeweg was een meer georganiseerd verzet ontstaan doordat de '*roden'* en de kerken op het algemene gevoel van onbehagen inspeelden. De stakingen waren meteen op 30 april begonnen, maar in de stad Groningen en de industriesteden was men op zaterdag 1 mei al weer aan het werk gegaan. Op het platteland waren de stakingen later begonnen en was er doorgestaakt tot 3 of zelfs 4 mei.
Conring schreef dat de bevolking wilde weten hoe ver ze kon gaan en dat men nooit had verwacht dat er meteen vanaf het begin van de acties zo streng zou worden ingegrepen. De bezettende macht was tot aan de stakingen niet duidelijk geweest en had veel toegestaan. Er was zelfs niet ingegrepen toen een NSB-leider was vermoord.
De bevolking was nu rustig, vanwege de meldingsplicht voor arbeid, het wegvoeren van studenten en het inleveren van radio's. De arbeiders gaven de spoorwegen de schuld van het mislukken van de acties. Conring was ervan overtuigd dat de bevolking de zinloosheid van de acties inzag en zich realiseerde dat men zich had laten opjutten. Na de kennismaking met het politieoptreden achtte hij een herhaling ondenkbaar.
Mechels was vanaf het begin van de stakingen de situatie meester. Door het *Standgericht* waren negen mannen ter dood veroordeeld, tijdens samenscholingen waren 23 doden en 13 gewonden gevallen.[334]
Conring pleitte ervoor om burgemeesters een wapen te laten dragen, '*uiteraard onzichtbaar'*.[335]

Werner Ross, de *Beauftragte* van Friesland, antwoordde op 14 mei 1943.[336]
In Friesland waren op 29 april meteen onlusten uitgebroken. De bevolking had water gehamsterd en '*winkels leeg gekocht*'. Omdat de krant[337] op 30 april vanwege de staking niet was verschenen kon de bevolking niet weten dat in een aantal provincies het *Standgericht* was afgekondigd. De plakkaten over het *Standgericht* hadden Leeuwarden pas laat in de middag van 1 mei bereikt. Ze konden daarom pas die avond in de provincie worden verspreid en op 2 en 3 mei op de vier eilanden.

---

[331] Nu waren de plakkaten met de doodvonnissen in Groningen gedrukt en vervolgens door de marechaussee per motorfietsen verspreid in de drie noordelijke provincies. Sellmer vroeg om een volgende keer benzine beschikbaar te stellen als de marechaussee weer behulpzaam moest zijn.
[332] Deze gegevens komen niet overeen met andere getuigenverklaringen.
[333] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 392-396.
[334] Deze gegevens komen niet overeen met andere getuigenverklaringen.
[335] Onderwater. *Mobilisatie collaboratie liberatie*, p. 255: Op 1 mei was de NSB-burgemeester van Nieuwe Pekela door een grote groep stakers in de plaatselijke gracht gegooid, nadat ze eerst een portret van Mussert op zijn hoofd kapot hadden geslagen.
[336] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 389-391.
[337] Wijbenga. *Bezettingstijd in Friesland I*, p. 268: het betrof de Friesche Courant. Deze krant stond onder leiding van de NSB-hoofdredacteur S.D. de Jong en was een samensmelting tussen de Leeuwarder Courant en het Leeuwarder Nieuwsblad.

Op 3 mei was er algemeen gestaakt op het platteland en vonden veel '*Zusammenrottungen'* plaats. De stakingen waren snel verspreid, door mond tot mond propaganda, '*Hetszendungen fremder Sender'*, ophitsing door marxisten en in mindere mate van gereformeerde zijde.
Al wekenlang waren er pamfletten onder de bevolking verspreid met oproepen van protest tegen de arbeidsinzet. De stakers hadden geen specifiek doel willen bereiken en vooral de boeren zagen nu in dat de stakingen zinloos waren geweest. Men was teleurgesteld omdat de spoorwegen en de posterijen niet hadden meegestaakt.
Er was een goede samenwerking tussen de bezettende macht en de diverse Nederlandse instanties geweest, op een enkele '*weiche Persöhnlichkeit'* onder de Nederlandse autoriteiten na.
Ross gaf aan dat het telexverkeer zeer traag was verlopen en tot vele uren vertraging had geleid in het aanplakken van de bekendmakingen van de vonnissen. Bij een herhaling moest '*sofort'* het *Standgericht* en een zo nodig sterk uitgebreide spertijd worden ingesteld. Ross meldde niets over slachtoffers.

Ook in de berichtgeving van de andere *Beauftragten* stond het schetsen van de sfeer onder de bevolking en het beheersen van de bevolking centraal, evenals het beleid dat kon worden uitgevoerd bij een eventuele herhaling van onlusten of bij een '*vijandige inval'*. De veroordeelden werd, voor zover ze werden genoemd, een vergrijp toegeschreven dat paste binnen de bepalingen van het *Standgericht*.[338]
Op 20 mei 1943 werd een uitgebreid *Stimmungsbericht* naar diverse Duitse instanties gestuurd. Daarin werd de opstand van de Nederlandse bevolking en de maatregelen door de bezettende macht uitgebreid beschreven. '*Het verzet breidt zich uit in alle kringen, doodstraffen hebben niet meer de gewenste afschrikkende werken als voorheen'*, aldus het bericht.[339]

1.3.4 Verslaglegging van de stakingen door de commissarissen der provincies

Ook de commissarissen van de provincies rapporteerden over de April-Meistakingen. Zij richtten hun verslaglegging tussen 15 en 28 mei 1943 aan het ministerie van Binnenlandse Zaken.
Christiaan Frederik Staargaard, de commissaris van Groningen, meldde dat de provincie al op 30 april '*plat'* had gelegen en dat hij de bevolking via de radio had opgeroepen het werk te hervatten. In de veengebieden had het bestuur geen enkele greep op de bevolking gehad. Staargaard meldde de dood van burgers in Marum, en dat ze de executie aan zichzelf te danken hadden, hoewel de situatie nog niet helemaal duidelijk was. Staargaard bezocht in de week na de April-Meistakingen alle gemeenten in Groningen, om te kijken wat er tijdens de stakingsdagen was gebeurd.[340]
Volgens Pieter Albert Vincent baron van Harinxma thoe Slooten, de commissaris van Friesland, lag het vooral aan het tactische, verstandige en doortastende optreden van de burgemeesters en het bestuursapparaat dat de rust terug kon keren in Friesland.[341]
Ook Reint Hendrik de Vos van Steenwijk, de commissaris van Drenthe, prees het optreden van de Drentse burgemeesters. De commissaris, die al enige tijd met wantrouwen werd gevolgd door de Drentse *Beauftragte* Sellmer, werd echter even later ontslagen vanwege zijn passieve houding tijdens de stakingen.[342]

1.3.5 De stakingen als keerpunt

Vooral in de eerste dagen na de stakingen heerste er een teneergeslagen sfeer onder de bevolking. De teleurstelling over het uitblijven van een staking bij de spoorwegen en het uitblijven van richtlijnen vanuit Londen was groot. De stakingen leken voor niets te zijn geweest. Toch betekenden de stakingen een ingrijpende ommekeer, zowel voor de bezettende macht als voor de bevolking.
Onder de bevolking groeide gaandeweg het besef van macht en saamhorigheid. Tijdens de April-Meistakingen had de bevolking op grote schaal aan de bezetters laten zien dat ze zich niet straffeloos tot in het oneindige liet treiteren, inperken en domineren. Door het massale en spontane karakter van de opstand was een draagvlak voor het georganiseerde verzet ontstaan. Het georganiseerde verzet, dat zijn daden tot eind april 1943 vooral in het geheim verrichtte, wist nu dat het op een brede steun onder de bevolking kon rekenen.[343] Het gewapende verzet breidde zich uit.[344] Bovendien was duidelijk geworden wie te vertrouwen was en wie niet. De Nederlandse overheid, die in de eerste oorlogsjaren steeds op rust, orde en collaboratie

[338] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 381-383 en 396-423.
[339] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 429-434.
[340] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 488.
[341] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 487.
[342] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 492.
[343] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 187-188.
[344] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 76-77.

met de bezetters had gewezen, was het vertrouwen van de bevolking kwijt. Overigens, ook binnen dat binnenlandse bestuur zelf was onder enkelingen het besef gegroeid dat verzet een goed alternatief voor orde bleek te zijn.[345]
Seyss-Inquart had bij zijn installatie als rijkscommissaris de opdracht gekregen om zich vriendelijk en coöperatief op te stellen. De Nederlandse bevolking moest geleidelijk genazificeerd worden, omdat het Nederlandse volk als een Germaans broedervolk werd gezien.[346] Veranderingen, ten gunste van de bezettende macht, werden daarom geleidelijk doorgevoerd.

Tijdens de April-Meistakingen realiseerden de bezetters zich dat er meer inzet en personeel nodig was om de bevolking te bewaken en in bedwang te houden. Ze hadden weliswaar op enige weerstand gerekend toen de proclamatie van Christiansen bekend zou worden gemaakt, maar hadden nooit verwacht dat het verzet zo fel en grootschalig zou worden.
Na het haastige, krachtige en bloedige neerslaan van de stakingen, ontstond er een spiraal van strafmaatregelen en bepalingen die op hun beurt weer leidden tot groeiend verzet onder de bevolking. Radiotoestellen moesten vanaf 13 mei 1943 worden ingeleverd[347], om te verhinderen dat Radio Oranje nog langer '*opruiende berichten'* kon uitzenden vanuit Londen. Het gevolg was dat berichten nu mondeling en via illegale bladen werden doorgegeven en onder veel saamhorigheid werden besproken. Een andere maatregel was de meldingsplicht voor de *Arbeitseinsatz*, de meldingsplicht voor studenten en de al aangekondigde inzet van oud-krijgsgevangenen. Door de massale ontduiking van deze bepalingen groeide de behoefte aan onderduikadressen, vervoer, bonkaarten en valse persoonsbewijzen. Daardoor ontstond er een netwerk aan samenwerkende partijen, van burgers tot organiserende of gewapende verzetslieden, van ambtenaren tot politiemannen.[348]

De April-Meistakingen betekenden een ommekeer van de betrekkelijk rustige eerste helft naar een grimmiger tweede helft van de Tweede Wereldoorlog. De bevolking had ervaren tot welk optreden de bezetters in staat waren. De bezetters hadden ervaren tot welke reactie de bevolking in staat was.
Tot de April-Meistakingen waren standrechtelijke executies nog uitzonderlijk, evenals het gewapende verzet.[349] Eind mei 1943 omschreef Het (ondergrondse) Parool de stakingen als de grootste gebeurtenis sinds de capitulatie, '*een schitterend schouwspel van moed en offervaardigheid! Welk een spontane wil om het juk van den bezetter van zich af te werpen! Het waren oogenblikken waarin wij dieper en vrijer ademden dan we in jaren hadden gedaan, enkele momenten was de angst-psychose doorbroken en voelden wij ons geen onderdanen van een schrikbewind, maar moedige bevrijde menschen, plotseling voortgestuwd door een onzichtbaar onderling verband*'.[350] Loe de Jong schreef in 1944: '*In April 1943 was in bezet Nederland een situatie ontstaan zóó critiek, dat een dramatische ontknooping onvermijdelijk leek', en 'het verzet zou voortduren, ook door andere krachten met nieuw leven bezield*'.[351] Bouman noemde de April-Meistakingen een eerste demonstratie van collectief verzet, '*één van die schaarse momenten, waarin ons volk tot bezinning kon komen om zich rekenschap te geven van eigen kracht en geesteshouding*'.[352] De slachtoffers van de April-Meistakingen waren echter hoofdzakelijk onbekende en ongeorganiseerde burgers die willekeurig als voorbeeld waren gesteld.

1.4 De beschikbaarheid van informatie

In 1.1 werd beschreven dat de bevolking werd ingelicht over de afkondiging van het *Standgericht*. In 1.2 kwam naar voren dat ook de voltrekking van de vonnissen algemeen bekend werd gemaakt. In 1.3 werd in beeld gebracht dat enkele gemeenten probeerden te achterhalen waar en wanneer de slachtoffers van de April-Meistakingen overleden waren. Wie kon over welke informatie beschikken? En hoe werd die verstrekt of verkregen?

---

[345] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 491.
[346] Van der Horst. *April/Mei 1943*, pp. 4-5.
[347] Leden van de NSB mochten hun radiotoestellen houden; *NRC Handelsblad, 14 april 1941*: De Joden hadden hun radiotoestellen al in april 1941 moeten inleveren.
[348] Van der Horst. *April/Mei 1943*, pp. 27-29; De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 76-77.
[349] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 506.
[350] *Het Parool, 28 mei 1943.*
[351] De Jong. *De Mei-Opstand*, pp. 114 en 128. Uittreksel uit *Je Maintiendrai III* (1944).
[352] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 188.

1.4.1 Over welke informatie konden nabestaanden beschikken?

De maatregelen over het *Standgericht* werden algemeen en op grote schaal bekendgemaakt. De bevolking raakte ervan op de hoogte via aanplakbiljetten en nieuwsberichten in de dagbladen. Deze plakkaten werden pas *vanaf* zaterdagavond 1 mei aangeplakt in Noord-Nederland. De bevolking was daarom pas op zijn vroegst op 2 mei op de hoogte van de *Standgericht*-bepalingen en de sancties. Jogchum van Zwol, Berend Trip, Broer de Witte en Bouke de Vries overtraden dus wetten waarvan ze het bestaan niet kenden.
Ook de voltrokken vonnissen werden algemeen en op grote schaal bekendgemaakt. De bevolking raakte ervan op de hoogte via aangeplakte plakkaten en nieuwsberichten in dagbladen. Ook de verwanten van de vermelde slachtoffers vernamen via de *aanplakbiljetten* en later via krantenartikelen dat hun dierbare ter dood was veroordeeld, en dat het vonnis was voltrokken.
De aanplakbiljetten vormden de enige tastbare berichtgeving over het lot van de slachtoffers. Verder deden vele geruchten de ronde, waaraan de bezetters meewerkten. Zo reisde mevrouw Assies, de moeder van de op 3 mei omgebrachte Berend Assies, meerdere keren naar het Groninger Scholtenhuis om te informeren naar haar zoon. Op het Scholtenhuis werd haar verteld dat Berend samen met anderen uit Marum gearresteerd was, dat hij gevangen zat en dat ze moest maken dat ze weg kwam.[353] De bezetters saboteerden dus bewust het onderscheid tussen leugens en feiten door misleidende informatie te verstrekken. En door de vele geruchten was het voor de verwanten van de slachtoffers erg moeilijk om feit van fictie te onderscheiden.
De *Standgericht*-bepalingen waren vanaf 2 mei bij de bevolking bekend. Daarin stonden de overtredingen beschreven die op '*scherpe maatregelen'* konden rekenen. De doodstraf werd niet genoemd. Het leek daarom een logische gedachtengang om er van uit te gaan dat onschuldigen niet veroordeeld konden zijn. Bovendien leek het onwaarschijnlijk dat jonge, krachtige, hardwerkende mannen waren gefusilleerd die zo belangrijk waren voor de *Arbeitseinsatz*. Ook de onjuist gespelde namen op de plakkaten en in de nieuwberichten wakkerden bij verwanten de hoop aan dat het niet om hun zoon of vader ging, maar om iemand anders.[354]
Veel nabestaanden gingen op zoek naar hun verdwenen familielid, geholpen door familie en vrienden. Weinigen hadden in die jaren de beschikking over een auto of een telefoon. De onderzoekingen vonden dus hoofdzakelijk via gesprekken en briefwisselingen plaats.
Zo probeerde de familie De Witte via kerkelijke vrienden achter de verblijfplaats van hun zoon Broer te komen. Deze vrienden hadden weer kennissen in Groningen. Er ontstond een briefwisseling, met half mei 1943 het bericht: '*Geachte vrienden, Zoo juist ontvingen wij een schrijven van mijn kennis uit Groningen. Hij schijnt geen informatie te hebben kunnen inwinnen, doch hij geeft het adres op waar U moet zijn. We zijn dus iets gevorderd. Ik geef U in overweging hierheen te schrijven: den Herrn Kommandant der Ordnungspolizei, Scholtenshuis, Groote Markt Groningen. Mocht ik nog iets voor U kunnen doen, dan ben ik gaarne tot Uw dienst bereid. Ontvangt onze beste hartelijke groeten, R.J. Zantman*'. De genoemde commandant, Mechels, was echter al vertrokken naar Assen.
Ook Wiebe de Witte (17) had er alles aan gedaan om er achter te komen waar zijn broer Broer was. Toen hij op 6 mei 1943 plotseling werd vrijgelaten uit het Scholtenhuis, zag hij de plakkaten hangen met daarop de onjuist gespelde naam van zijn broer. Omstanders wisten te vertellen dat gevangenen in gesloten auto's waren weggevoerd over de Hereweg naar het zuiden, richting Assen.[355]
Ook uit het Friese dorp Buitenpost kwamen aanwijzingen. In Buitenpost wilden boeren op 5 mei rond 12.00 uur koeien naar een andere weide brengen. Daarvoor moesten ze de Rijksweg oversteken die van Leeuwarden naar Groningen liep. Terwijl ze daarmee bezig waren, kwam er een dichte bestelauto uit Leeuwarden, die noodgedwongen moest wachten voor de overstekende koeien. De bestuurders waren mannen van de *Ordnungspolizei* die heftig begonnen te schelden en te dreigen met hun wapens. De boeren werden erg nerveus en probeerden de koeien haastig vanaf de weg de weide in te drijven, maar dat ging niet zo snel. De Duitsers werden daarop nog kwader. Toen de weg eindelijk vrij was en de auto de rit naar Groningen kon vervolgen, zagen de boeren bloed liggen op de plek waar de auto had stilgestaan. Nu begrepen ze de haast en de woede van de politiemannen. Via omwegen kwam de informatie bij de familie Fokkens terecht, wiens zoon Dirk tot de vervoerde slachtoffers behoorde.
Werden het *Standgericht* en de vonnissen op grote schaal bekend gemaakt, de order van Rauter over de geheime executieplaats bleef geheim. De bevolking werd niet op de hoogte gebracht van deze maatregel, noch was er in Noord-Nederland ooit eerder sprake geweest van geheimgehouden executie- en

---

[353] Van den Berg. *Een in de oorlog*, pp. 49-50; Gesprek met Berend Hartholt in april 2004. Berend Hartholt is een neef van Berend Assies.
[354] Diverse gesprekken met nabestaanden, opgetekend in *Dat het zo lang moest duren*.
[355] Proces-verbaal ten aanzien van Broer de Witte, 11 april 1949.

begraafplaatsen. Op 4 mei 1943 week de *Ordnungspolizei* van dit bevel af. De executies in Hoogezand en Woudbloem waren onder het oog van enkele getuigen uitgevoerd.[356]
Ook de order van Rauter om de gefusilleerden '*op een onbekende plaats*' te begraven, bleef geheim. De bevolking werd niet op de hoogte gebracht van deze maatregel, noch hadden ze er ooit mee te maken gehad. Ook de juridische grondslag voor de verdwijningen, het *Keitel Erlass*, was nimmer bekend gemaakt.
Drie weken na afloop van de April-Meistakingen ontvingen de nabestaanden van de gefusilleerde slachtoffers persoonlijk bericht van hun burgemeester, met de kennisgeving van het overlijden en de reeds verrichte teraardebestelling.

1.4.2 Welke informatie kon door instanties worden verstrekt?

Rauter had bevolen dat zowel de plaats van executie als de plaats van teraardebestelling geheim moest blijven. Dit bevel werd streng opgevolgd. Slechte enkele leden van de *Ordnungspolizei* waren op de hoogte van de geheime graflocatie, en de informatie erover gaven ze niet prijs. Zij begroeven de slachtoffers onder leiding van *Oberleutnant* Albert Düreck, die door Mechels was belast met de teraardebestellingen.[357]
In paragraaf 1.3.2 werd in beeld gebracht dat enkele gemeenten probeerden de plaats en de datum van het overlijden te achterhalen, om deze gegevens te kunnen noteren in het bevolkingsregister. Ze deden navraag, omdat de verstrekte kennisgeving van overlijden niet verwerkt kon worden binnen de gebruikelijke protocollen. Er werd geen navraag gedaan naar de plaats van de teraardebestelling.
De officiële informatie die door een instantie aan de families werd verstrekt, betrof de brief van hun burgemeester. Deze was in opdracht van de Groninger politiepresident geschreven. De politiepresident had de gegevens op zijn beurt van Mechels ontvangen, door toedoen van Haase.
Enkele families beschikten over informele contacten met instanties en autoriteiten. Zo was de familie Fokkens via de kerk bevriend met gemeentesecretaris Baumvalk van Oostdongeradeel. De burgemeester van die gemeente had vanwege zijn NSB-lidmaatschap geregeld contact met Duitse instanties. Baumvalk, een vaderlandslievende man en wars van geweld en terreur, kreeg zodoende vrij veel informatie. Hij vertelde de familie Fokkens dat de veroordeelden met zekerheid doodgeschoten waren en dat ze begraven waren op een geheime plaats. De bezetters wilden daarmee bedevaartsplekken en martelaarschap voorkomen. De familie bleef echter geloven dat Dirk naar Duitsland was weggevoerd en op een goede dag terug zou komen. Hij had immers niets gedaan.[358]
Een gevangenbewaarder van de Leeuwarder gevangenis, Bercher, was gewaar geworden dat de door het *Standgericht* veroordeelden op de schietbaan van het Kalverdijkje waren gefusilleerd. Hij vertelde dit aan kennissen die het weer doorvertelden. Zo kwam de informatie uiteindelijk bij de familie Eisenga terecht, de familie van de standrechtelijk gefusilleerde onderwijzer Jan Eisenga.[359]

De verschillende families verkregen in meerdere of mindere mate verschillende brokjes informatie. De meeste families woonden echter verspreid over de drie noordelijke provincies en kenden elkaar niet. Ze konden de brokjes informatie daarom niet samenvoegen.

[356] Echter, pas in 1986 vernam de familie Terpstra dat hun zoon Rienold één van de vijf slachtoffers was, die op het terrein van de strokartonfabriek Beukema was gefusilleerd. De familie vernam dit van Kees Corts.
[357] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum. Verklaring Haase contra Mechels, 24 mei 1947. Verklaring Mechels, 19 maart 1949.
[358] Gesprek met Jan Fokkens op 8 augustus 2007.
[359] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Processen-verbaal van vermissing betreffende de slachtoffers van de April-Meistakingen.

2. Na de bevrijding

Na de snelle en bloedig neergeslagen April-Meistakingen duurde de oorlog nog twee jaar. De stakingen hadden een ommekeer veroorzaakt in de Tweede Wereldoorlog. Ze betekenden het startpunt voor een wreder optreden door de bezetters, een harder en meer georganiseerd optreden door verzetsorganisaties en verzetsmensen en een grotere solidariteit onder de bevolking.
Na de stakingsdagen hadden nabestaanden alles wat binnen hun vermogen lag gedaan om achter de lotgevallen van hun vermiste familielid te komen. Ook enkele instanties hadden geprobeerd informatie te verzamelen, voor hun eigen administratie of om zo mogelijk door te kunnen geven aan nabestaanden. Het bleef bij minuscule brokjes informatie die niet de minste zekerheid boden over het lot of de verblijfplaats van de vermisten. Na de bevrijding zou een nieuwe periode starten, waarin het zoeken naar de vermisten of de graflocaties een nieuwe kans zou krijgen.
In welke mate en vorm werden er pogingen ondernomen om de vermisten te vinden? Wie waren daarbij betrokken? Welk doel zat achter die pogingen? Hoe werd aan nabestaanden tegemoetgekomen bij hun vragen naar de lotgevallen van hun vermiste familielid? Deze vragen staan centraal in het tweede hoofdstuk. In 2.1 wordt geschetst hoe Nederland er na de bevrijding uitzag en welke prioriteiten de overheid stelde. In 2.2 wordt in beeld gebracht hoe er gezocht werd naar graven en wie daarbij betrokken waren. In 2.3 wordt beschreven hoe er gezocht werd naar het resterende graf in de Appelbergen, 2.4 beschrijft de jarenlange zoektocht naar het graf van de vermisten. Tot slot wordt in 2.5 beschreven over welke informatie nabestaanden konden beschikken en welke informatie door instanties aan hen kon worden verstrekt.

2.1 Nederland bevrijd

Twee jaar lang duurde het nog, voordat Noord-Nederland werd bevrijd. De naar Londen uitgeweken regering en Koningin Wilhelmina vreesden dat de bevrijding een startsein voor anarchie zou betekenen, zoals het einde van de Eerste Wereldoorlog een periode van onrust had ingeluid. Een herhaling moest worden voorkomen. Nederland moest zo snel mogelijk weer beschikken over een eigen militaire macht, het Militair Gezag, zodat de Nederlandse regering onmiddellijk zeggenschap zou hebben tijdens de militaire fase van de bevrijding. Eind januari 1943 werd het Militair Gezag al opgericht, met kolonel Hendrik Johan Kruls als Chef-Staf.[360]

2.1.1 Militair Gezag

In januari 1944 troffen de naar Londen uitgeweken Nederlandse regering en de geallieerde opperbevelhebber Eisenhower voorbereidingen over de invulling van de militaire fase van de bevrijding, de Staat van Beleg. Het Militair Gezag zou onmiddellijk het burgerlijk bestuur van het bevrijde Nederland overnemen. De eindverantwoordelijkheid zou bij generaal Eisenhower komen te liggen.[361] Alle vooroorlogse wetten konden geheel of gedeeltelijk buiten werking worden gesteld als dat nodig was, met uitzondering van de Grondwet. Het Militair Gezag zou een groot aantal bevoegdheden krijgen, zoals het opleggen van geboden en verboden, het vorderen van werkkrachten en goederen, het opleggen van inkwartiering en het verrichten van huiszoekingen.[362]
Het Militair Gezag startte op 11 september 1944 in Brussel. Van daaruit nam deze instantie het burgerlijk bestuur over van het bevrijde zuidelijke deel van Nederland.[363] Toen ook het resterende deel van Nederland werd bevrijd, werd het Militair Gezag verdeeld over twintig districten. Tien daarvan lagen in Groningen, Friesland en Drenthe.[364] De taken werden per district verricht door twaalf secties, zoals de secties Binnenlands Bestuur, Juridische Zaken en Voorlichting. De ruim 16.500 medewerkers waren voornamelijk gegoede burgers, topambtenaren en industriëlen die speciaal voor hun functie binnen het Militair Gezag in militaire rangen werden geplaatst.[365]

---

[360] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 2-7.
[361] Kristel. *Binnenskamers*, pp. 8-9; Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, pp. 29-30.
[362] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 4-6; Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 50-51.
[363] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 50.
[364] Bouma. *Het Militair Gezag in Friesland 1945*, p. 25: Friesland was verdeeld in drie districten (noord, zuid-west en zuid-oost); De Boer. *Militair Gezag in Groningen*, p. 40: Groningen telde vier districten (Groningen/Westerkwartier, Veendam, Winschoten en Appingedam). Drenthe werd in drie districten onderverdeeld (Assen, Meppel en Emmen).
[365] Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, pp. 29-30; Groen. *Landverraad*, pp. 29-30.

Het Militair Gezag kreeg als taak de naoorlogse chaos zo snel mogelijk op te ruimen en de vooroorlogse gezagsverhoudingen zo snel mogelijk te herstellen.[366]
Hoe zag het Nederland, dat zij tijdelijk moesten besturen, er vlak na de bevrijding uit?
Tienduizenden doden in Noord-Nederland, 230.000 doden in heel Nederland, onder wie 100.000 Joden. Velen lichamelijk verminkt en/of geestelijk zwaar beschadigd. Duizenden evacués naast de al aanwezige 100.000 vluchtelingen, voornamelijk onderduikers, daklozen en vluchtenden vanwege de Hongerwinter. Een gigantische woningnood[367], uit elkaar gevallen gezinnen. Een voedselrantsoen van hooguit 1300 calorieën.[368] Vele vermissingen.[369] Lange lijsten met gezochte dwangarbeiders en krijgsgevangenen. Verwoeste of zwaarbeschadigde gebouwen en fabrieken die bovendien vaak waren leeggeroofd. Vernielde bruggen, beschadigde wegen. Grote stukken land onder water, zogenaamde inundaties. Door Duitsland geconfisceerde auto's, schepen, treinstellen, al dan niet vernietigd. Mijnenvelden met duizenden onontplofte mijnen. Grootschalige plunderingen, overigens ook door geallieerden. Nauwelijks werk, amper voedsel en materiële steun. Schaarste aan vrijwel alles, amper stroom en brandstof. Elkaar beconcurrerende voormalige verzetsgroepen en een welig tierende zwarte markt.[370] Kortom, een chaos.[371]
Verwacht werd dat die chaos nog groter zou worden met de terugkeer van de dwangarbeiders en krijgsgevangenen uit Duitsland. De angst voor de komst van deze tienduizenden tewerkgestelden en andere gevangenen was groot. Ze zouden asociaal en onaangepast zijn geworden, vele ziekten met zich meebrengen, geen moraal en reinheidsbesef meer hebben, overmatig drinken en onverschillig zijn voor gezag.[372]
Daarnaast zou de komst van zoveel werklozen de al wankele arbeidsmarkt volledig ontwrichten.[373]
In Duitsland werden in de loop der weken ruim 350.000 dwangarbeiders en krijgsgevangenen bevrijd uit de concentratiekampen. Van de 150.000 gevangenen die door de Russen werden bevrijd, werd een deel gedwongen om voor de Russische oorlogsindustrie te werken.[374] Anderen kwamen thuis, vaak lange omzwervingen, en met meestal hun kamppak als enige kleding. Ze troffen verwoesting, wanorde en schaarste aan, maar ook ongerustheid over wat hun terugkomst met zich mee zou brengen.[375]
In de herfst van 1945 keerden nog steeds mensen uit Duitsland terug. Het heeft tot 1956 geduurd voordat de laatste Nederlanders uit het oosten terugkeerden, nadat ze na hun vrijlating aanvankelijk de verkeerde kant waren opgelopen en in de Russische zone waren terechtgekomen.[376]

De eerste prioriteit van het Militair Gezag lag bij het herstellen van orde en rust en het herstellen van het openbare leven. Niet alleen het Militair Gezag, maar ook de kerken en maatschappelijke groeperingen deden er alles aan om oude deugden onder de bevolking aan te spreken, zoals de liefde voor arbeid, eerlijkheid, reinheid en fatsoen.[377]
Het werk van het Militair Gezag kan het beste omschreven worden als een beheersingspolitiek onder zeer moeilijke, gebrekkige, chaotische omstandigheden, waarbij zonder leidende voorbeelden geïmproviseerd moest worden. De werkzaamheden waren veelzijdig, de uitvoering en coördinatie ervan was moeilijk. In een zeer korte tijd werd een immense hoeveelheid berichten verspreid en ontvangen door de verschillende secties van het Militair Gezag. Het werk werd bemoeilijkt door het enorme gebrek aan papier, schrijfmachines, brandstof, benzine, voedsel, kleding en huisvesting.[378]

---

[366] Van der Linden en Piersma. *Terug in het gareel*, p. 131.
[367] Brasz. *Onontbeerlijk maar eigengereid*, pp. 251-250: in 1950 heerste er nog steeds een grote woningnood.
[368] In het westen van Nederland hield het rantsoen 500-700 calorien in, slechts een kwart van de hoeveelheid die als normaal en gezond wordt gezien. Ruim 15.000 mensen kwamen na de bevrijding om van de honger.
[369] In Het (landelijke) Politieblad van half juni 1945 waren al 278 vermisten opgenomen.
[370] Jonker, Kooijmans en Van Rossum. *Een tevreden natie*, pp. 25-26; De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 25-35, 188-193, 228-231, 238-240, 311: een ei kostte al gauw 70 eurocent, een pond boter 22 euro en 50 gram tabak ruim 70 euro; Bouma. *Het Militair Gezag in Friesland 1945*, pp. 1-4; Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, pp. 23-26 en 60.
[371] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, p. 35.
[372] Van der Linden en Piersma. *Terug in het gareel*, pp. 125-131; Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, p. 36.
[373] Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, pp. 23-26; Kompagnie. *Een late roeping,* pp. 154 en 159.
[374] Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, p. 46; Kompagnie. *Een late roeping*, p. 157.
[375] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 174-176.
[376] De Visser. 'De vergeten oorlog van de Duitslandgangers' in: *Volkskrant, 11 mei 1996*; Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, p. 57.
[377] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 271-275.
[378] De Groninger Archieven bevatten 6,5 meter archiefdozen vol mappen met briefwisseling, verslagen, persberichten, aanplakbiljetten, ingezonden brieven van burgers, lijsten van mensen die berecht moesten worden, rapporten, enzovoort, allen betrekking hebbend op de provincie Groningen.

Het Militair Gezag werd officieel opgeheven op 4 maart 1946.[379] In de drie noordelijke provincies werd het werk van het Militair Gezag vanaf 1 oktober 1945 voortgezet onder de noemer Algemeen Militair Commissariaat.[380]

2.1.2 De berechting van daders

Eén van de maatregelen die zou bijdragen aan het herstel van rust en orde en het herstel van het openbare leven was de '*zuivering'* van de maatschappij van 'foute' elementen. Dit moest georganiseerd gebeuren, om te voorkomen dat de bevolking '*bijltjesdag'* zou houden en het recht in eigen hand zou nemen. De samenleving moest snel, grondig, rechtvaardig en streng worden gezuiverd, het liefst binnen een half jaar. Een gedegen zuivering zou het vertrouwen van de bevolking in de overheid herstellen. Het Militair Gezag en de politie kregen belangrijke taken in dit zuiveringsbeleid.[381]
De Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS) hadden echter al jarenlang plannen klaarliggen over de manier waarop ze het bevrijde Nederland zouden leiden. De BS bestonden uit drie verenigde verzetsgroepen, en stonden onder leiding van Prins Bernhard.[382] Ook Koningin Wilhelmina had het verzet tijdens de bezetting opgeroepen om samen te werken. Zij zouden na de bevrijding een adviserende rol kunnen vervullen, bij gebrek aan een gekozen regering en parlement.[383] De opdracht aan het Militair Gezag stond dus haaks op de verwachtingen van de BS. De BS eisten bovendien een strenge zuivering van de politie, voordat de politie landverraders zou mogen arresteren. De BS waren van mening dat de politie tijdens de bezetting een instrument in handen van de bezetters was geweest, dus zélf had gecollaboreerd.[384]
Er ontstond in het bevrijde zuiden van Nederland een chaotische situatie, omdat de BS spontaan arrestaties gingen verrichten, waarbij ze ook politiemensen arresteerden. Kruls, de Chef-Staf van het Militair Gezag, gaf de arrestatietaken toen noodgedwongen voorlopig aan de BS en beloofde hen dat ze opgenomen zouden worden in een Centrale Opsporingsraad. Deze instantie zou het arrestatiebeleid bepalen.[385]
Tevens richtte Kruls in december 1944 de Politieke Opsporingsdienst (POD) op, waarin zowel leden van de BS als reeds gezuiverde politiemensen mochten plaatsnemen. De BS kregen tijdelijk politiefuncties.[386] De volledige opsporings- en arrestatiebevoegdheid lag vanaf dat moment bij de POD.
Hoewel Noord-Nederland van het al eerder bevrijde zuiden had geleerd om oud-verzetsmensen bij het werk van het Militair Gezag te betrekken, herhaalde de chaotische situatie van wilde arrestaties zich in het noorden. De BS arresteerden ook daar met grote willekeur. Soms was er amper een aanklacht en vormde een gerucht al een reden tot aangifte of arrestatie. De registratie, verbalisering, dossiervorming en archivering waren doorgaans zeer gebrekkig of bleven achterwege.[387]

Al ruim voor de bevrijding had de naar Londen uitgeweken regering een aantal besluiten genomen over de zuivering en de berechting in het bevrijde Nederland. Er werd een duidelijk onderscheid tussen '*goed'* en '*fout'* beloofd.[388] Volgens het Zuiveringsbesluit zou iedereen ter verantwoording worden geroepen die tijdens de bezetting in zijn of haar functie tekort was geschoten in goed Nederlanderschap.[389]
Het Bijzondere Gerechtshof kreeg de taak arrestanten die verdacht werden van *politieke* delicten strafrechtelijk te vervolgen. Dit werden de '*zware gevallen'* genoemd. Er werden landelijk vijf Bijzondere Gerechtshoven opgericht die zitting hielden tussen 21 augustus 1945 en eind 1951.
De zogenaamde '*lichtere gevallen'* moesten voor één van de negentien Tribunalen verschijnen. Deze hielden zittingen tussen 8 mei 1945 en 1 juni 1948, waarna deze vorm van rechtspraak werd overdragen aan het

---

[379] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 50.
[380] Groninger Archieven. Persmededeling 256 van het Militair Gezag.
[381] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 9-12 en 47; Groen. *Landverraad*, p. 22.
[382] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 69-73: de Ordedienst, de Landelijke Knokploegen en de Raad van Verzet. De Binnenlandse Strijdkrachten werden op 8 augustus 1945 opgeheven; Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 67: tijdens de bevrijdingsdagen traden veel mensen toe tot de Binnenlandse Strijdkrachten.
[383] Drenth. *Illegalen in vredestijd*, pp. 22-23; Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 51-52.
[384] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, p. 114: Van de 1655 functionarissen van de politie of de marechaussee in de drie noordelijke provincies is uiteindelijk 20% ontslagen of bestraft middels een andere disciplinaire maatregel.
[385] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 52-56: later werd de taak van de Centrale Opsporingsraad vanwege aanhoudende meningsverschillen tussen oud-verzetsmensen en Militair Gezag veranderd in een adviesfunctie, de Centrale Adviescommissie.
[386] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 99-100; Romijn. Snel, streng en rechtvaardig, p. 55.
[387] Piersma. *De drie van Breda*; Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 164-165.
[388] Van der Heijden benadrukt dat deze strikte scheiding voornamelijk is ingegeven om het naoorlogse schuldgevoel vanwege het grootschalige verlenen van ambtelijke medewerking aan de Duitse bezetters te onderdrukken. Pas vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw is er meer ruimte voor de grijstinten tussen het zwartwitte beeld van goed en fout. Van der Heijden. *Grijs verleden*, pp. 347-398.
[389] Groen. *Landverraad*, p. 19;

Kantonrecht. De Tribunalen behandelden de aanklachten tegen mensen die ten nadele van het Nederlandse volk en het verzet hadden gehandeld.[390]
In heel Nederland werden in de korte tijd na de bevrijding tussen de 120.000 en 150.000 mannen, vrouwen en kinderen gearresteerd en opgesloten die verdacht werden van collaboratie en landverraad. Het exacte getal is niet bekend vanwege de administratieve chaos waarmee de opsluitingen gepaard gingen.[391] In de provincie Groningen zaten half juni 1945 ruim 15.000 mensen opgesloten in kampen, scholen en openbare gebouwen.[392] De gevangenen werden ingezet bij het turfgraven, het binnenhalen van oogsten en het ruimen van het vele puin dat tijdens de bevrijdingsgevechten was ontstaan.[393]
Nu was in theorie wel duidelijk wat onder '*goed'* en '*fout'* werd verstaan, in de praktijk bleek dit onderscheid een stuk moeilijker te kunnen worden gemaakt. Zo was het doorgeven van namen, met als gevolg de blootstelling van mensen aan opsporing en arrestatie, als een strafbaar feit geformuleerd.[394]
Maar hoe fout kon deze handeling worden getypeerd als deze niet opzettelijk, maar onder dwang of in argeloosheid was verricht? Namen konden ook besproken zijn met derden die ze vervolgens weer doorgaven, al dan niet onder druk, of al dan niet op de hoogte van de mogelijke consequenties voor degene wiens naam viel. Ook de collaboratie vanuit een functie was een heikel punt. Instanties zoals politie en marechaussee hadden assistentie aan de bezetters verleend. Daar stond tegenover dat er agenten, wachtmeesters en andere ambtenaren waren die *juist vanuit hun functie* een belangrijke bijdrage in de ondersteuning van het verzet hadden geleverd. Ze beschikten dankzij hun functie over informatie en contacten. Hun uniform kon als dekmantel worden gebruikt bij bijvoorbeeld het zogenaamd 'overbrengen van gevangenen' terwijl in werkelijkheid onderduikers werden vervoerd naar hun schuilplaats.[395]

Er bestond dus een grote kloof tussen de theoretische beschrijvingen van '*goed'* en '*fout'* en het grijze gebied van de praktijk. Maar dit was niet het enige spanningsveld in de naoorlogse rechtspleging. Ook de immens grote groep gevangenen vormde een zeer groot probleem. Er was gebrek aan ruimte, voedsel en hygiëne. De bewaking kostte veel geld en arbeidskrachten, en sommige bewakers gingen zich te buiten aan mishandelingen van gevangenen.[396] Werk bleef liggen omdat de uitvoerders ervan gevangen zaten of als bewakers waren ingezet. Hiernaast was er het zeer nijpende conflict in Nederlands-Indië. Dit conflict was ontstaan na de capitulatie van de Japanse bezetters op 15 augustus 1945 en het uitroepen van de Republik Indonesia twee dagen erna door Soekarno. Dringend waren er jonge mannen nodig om naar Nederlands-Indië te worden uitgezonden. Zij zouden daar de 275.000 Nederlanders moeten beschermen.[397] De eerste ruim 100.000 evacués zou binnen afzienbare tijd vanuit Nederlands-Indië in Nederland aankomen.[398] De grootschalige naoorlogse interneringen vormden dus een groot obstakel.
Vanwege al deze dringende kwesties werd rond de herfst van 1945 overwogen om de '*lichte gevallen'* vrij te laten. Ook de kerken drongen aan op vergevingsgezindheid.[399] Uiteindelijk werden tot de zomer van 1946 landelijk 89.635 gedetineerden vrijgelaten en buiten vervolging gesteld.[400]

Na de vrijlating van deze '*lichte gevallen'* kon de rechtspleging goed op gang komen. Deze rechtspleging kan ingedeeld worden in drie periodes.[401]
In de eerste periode, '*de wilde fase'* werden veel aanklachten ingediend en massaal arrestaties verricht. De periode kan getypeerd worden als chaotisch, met wantoestanden en slechte registratie, waarin wraakgevoelens centraal stonden en de zuivering al snel bureaucratisch werd. Vele verschillende instanties

---

[390] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 171-172.
[391] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 12, 164-165; Groen. *Landverraad*, pp. 31-32, 49.
[392] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 135-138.
[393] De Boer en Jonkman. *Militair Gezag in Groningen*, pp. 149-150, 198-202: In de stad Groningen lag 17.000 kubieke meter puin, waaronder 1750 ton staal. Alles moest, vanwege de grote schaarste, worden gesorteerd voor hergebruik.
[394] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 42-43.
[395] De Witte e.a. *Vijf jaar onvoorwaardelijk*. Interviews met Toos en Dieneke Stavenuiter, Kees van Muylwijk, Janny van der Munnik, Siet Gravendaal-Tammens, Siemon Gort, Jasper en Leendert Bosch, Jan en Dick Schuur, Teunis Reijm, Ad Mulder, Alie Aukes-Roemeling, Cor Legger-Birza en Wille Jan van der Molen.
[396] Van der Heijden. *Grijs verleden*, pp. 355-356.
[397] Kristel. *Binnenskamers*, pp. 9-10, 13-14; Leidelmeijer. *Wisselend bewolkt*, pp. 203-204.
[398] Brocades Zaalberg en Willems. *Onmacht, ontkenning en onderschatting*, p. 64: De eerste groep van totaal 110.000 evacués uit Nederlands-Indië arriveerde in januari 1946 in Nederland.
[399] Groen. *Landverraad*, pp. 88-89.
[400] Groen. *Landverraad*, p. 98.
[401] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 84: De indeling werd in de jaren zeventig gemaakt door de Commissie Schöffer, naar aanleiding van het onderzoek in 'de affaire Menten'.

hielden zich bezig met documentatie, advisering en het opleggen van straffen. Ze werkten daarbij naast, boven, door en langs elkaar heen.
De tweede fase, '*de ordelijke fase'*, ving aan na de officiële opheffing van het Militair Gezag in maart 1946. De derde periode, '*de fase van ongenoegen'*, startte in 1947. Dit ongenoegen werd door verschillende partijen gedeeld. Oud-verzetsmensen waren verbitterd omdat de rechtspleging in hun ogen slap was verlopen. Gearresteerden waren bitter omdat ze zich het slachtoffer van een heksenjacht voelden. De regering was teleurgesteld omdat de theoretische rechtskaders in de praktijk onuitvoerbaar bleken te zijn. In de laatste fase stond de matiging van vonnissen en het toestaan van beroepsprocedures centraal. Duitsland werd al snel een bondgenoot tegen de nieuwe vijand: het communisme.
De interneringen legden een grote claim op het verzwakte Nederland en kostte een groot deel van het budget van Justitie. Tot 1950 voerde de *overheid* acht gratiëringsgolven door, niet gebaseerd op onafhankelijke berechting en zonder transparante richtlijnen. Daarna volgde de verminderingen van zwaardere straffen.[402] Toen de gratie van de laatste oorlogsmisdadigers in de jaren zestig aan de orde kwam, leidde dit tot zeer emotionele protesten bij zowel oud-verzetsmensen als oorlogsgetroffenen. De naoorlogse rechtspleging bleek niet te hebben bijgedragen aan gevoelens van recht, vergelding, genoegdoening en erkenning.[403]
De Nederlandse schrijver Harry Mulisch en de Amerikaanse filosofe Hannah Arendt beschreven begin jaren zestig het falen van de naoorlogse rechtspleging: niet het *totalitaire systeem* op zich, waarin gezond verstand en menselijk gevoel geen plaats leek te hebben, had in de rechtspleging centraal en ter discussie gestaan. Het was daarentegen om de '*losse radertjes, de kleine gewillige werktuigen'* gegaan die zich konden beroepen op bevelen, taken en de overtuiging dat ze onschuldig waren omdat ze trouw hun plicht hadden gedaan. Niet de collaborerende mens stond centraal in Neurenberg, maar de Duitse dader, waarbij de '*goede winnaars'* de '*foute verliezers*' moesten berechten.[404] Ahrendt: '*Wanneer u zich op gehoorzaamheid beroept, dan zouden wij u willen voorhouden dat de politiek geen zaak is die in de kinderkamer wordt beoefend, en dat politici's 'gehoorzaamheid' slechts een ander woord is voor instemming en ondersteuning'*.[405]

In totaal werd tijdens de naoorlogse berechtingperiode uiteindelijk over ruim 450.000 mensen een dossier samengesteld. In 165.000 gevallen volgde er daadwerkelijk een onderzoek.[406] In totaal zijn 64.482 vonnissen uitgesproken, waarvan 14.562 door de Bijzondere Gerechtshoven en 49.920 door de Tribunalen. De meeste vonnissen zijn uitgesproken tussen 1 juli 1946 en 1 januari 1948. De zwaarste straf die het Bijzonder Gerechtshof kon opleggen was de doodstraf. Deze is 152 keer uitgesproken en veertig keer voltrokken. Onder de veroordeelden bevonden zich vijf Duitse oorlogsmisdadigers, onder wie Rauter en Lehnhoff.[407]

De Politieke Opsporingsdienst (POD) die functioneerde onder het Militair Gezag, ging op 1 maart 1946 over in de onder het ministerie van Justitie vallende Politieke Recherche Afdeling (PRA). In Groningen was Mr. Louët Feisser hoofd van de POD/PRA, als advocaat-fiscaal van de bijzondere rechtspleging in Noord-Nederland. Jan Kerkhof leidde Sectie I. Dat team verrichtte het recherchewerk in het kader van zware politieke misdrijven, onder andere het opsporen en verhoren van de SD'ers en het personeel dat hen in het Scholtenhuis had ondersteund. Het team van Kerkhof bestond uit vier ervaren en vier aankomend rechercheurs.[408] Lichtere gevallen, zoals NSB'ers en collaborateurs, werden door andere afdelingen van de POD afgewikkeld.[409]

2.1.3 Daders, betrokken bij de April-Meistakingen

Een bijzondere groep te veroordelen politieke delinquenten in Noord-Nederland werd gevormd door de ruim 120 *SD*'ers en andere medewerkers van de Groninger *Aussenstelle*, het Scholtenhuis, die vlak voor de

[402] Wolff. *Zwart en wit*, pp. 35-36.
[403] Piersma. *De drie van Breda*, pp. 95-140.
[404] Arendt. *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*. De Engelse uitgave verscheen in 1963, de Nederlandse vertaling in 1969; Mulisch. *De zaak 40/61. Een reportage*. Verschenen in 1962.
[405] Arendt. *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*, p. 271.
[406] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 164-165.
[407] Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 171-172.
[408] Interview met Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10: de ervaren rechercheurs waren Koning, Kooij, Grit en Luppens, de aankomend rechercheurs waren Daalman, Reijm, Rakers en Mulder.
[409] De Witte e.a. *Vijf jaar onvoorwaardelijk*, p. 104; Interview met Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10. Ad Mulder was één van de aankomend rechercheurs in het rechercheteam van Kerkhof. De oud verzetsman Reinder Paul (Bob) Houwen was hoofd buitendienst van de POD, gericht op lichtere gevallen in het buitengebied van de provincie Groningen. Eind 1945 leidde hij de ruiming van het massagraf op de Appelbergen.

bevrijding van de stad Groningen waren gevlucht.[410] Bij toeval werd ontdekt waar ze zich mogelijk ophielden. Marechausseewachtmeester Herman Kloppenburg had een groot gezelschap door Friesland zien trekken. Op zich was dit in de zeer chaotische bevrijdingsdagen een normaal beeld, omdat overal groepen militairen, vluchtelingen, evacués, hongervluchtelingen en ontheemden liepen. De wachtmeester herkende echter het bijzondere hondje dat één van de vluchtenden bij zich had. Daardoor legde hij de relatie met het Scholtenhuis. De ontdekking kwam een POD-functionaris ter ore. Na omzichtige navraag bleek de groep zich inderdaad op het Friese eiland Schiermonnikoog te bevinden, dat nog in Duitse handen was.[411] In een geheim plan werd besloten de SD'ers een aftocht naar Duitsland te beloven, en hen bij het aan wal gaan in Zoutkamp te arresteren. Dit plan werd op 31 mei 1945 met succes uitgevoerd.[412]
De meeste arrestanten die in Zoutkamp waren gearresteerd, werden opgesloten in het Groninger Huis van Bewaring. De voormalige *Aussenstelle*-chef Thomsen[413] werd overgebracht naar de gevangenis te Scheveningen, waar hij later zelfmoord pleegde.[414] Haase, die de laatste weken voor de bevrijding werkzaam was geweest bij het *Einsatzkommando* te Lochem, werd vanuit Scheveningen overgebracht naar het Huis van Bewaring in Groningen om in Groningen te kunnen worden verhoord.
Maar vooral in de eerste maanden na hun arrestatie waren de gearresteerde *SD*'ers erg terughoudend in het verstrekken van informatie. Alleen zaken die onomstotelijk bewezen waren, werden schoorvoetend toegegeven. Dikwijls schoven ze alle schuld af op de *SD*'ers waarvan ze wisten dat ze niet meer leefden.[415]

De hoogste opsporingsinstanties stuurden circulaires naar gemeenten, politie en marechaussee, waarin ze verzochten verslag te doen van gebeurtenissen, waarbij leden van de *SD* en de *Sicherheitspolizei* mogelijk betrokken waren geweest. Op deze manier hoopten de instanties zoveel mogelijk bewijzen tegen hen te verzamelen. Op grond van de zeer vele meldingen en aangiftes die bij de POD binnenkwamen, startten de verhoren van de vermeende plegers van oorlogsmisdaden, collaboratie en verraad. Er moest worden onderzocht of de aanklacht werkelijk gepleegde feiten betrof, of de deelname eraan bewezen kon worden, in hoeverre de handelingen strafbaar waren en welke strafmaat passend was. Niet alleen werden arrestanten verhoord, ook getuigen die informatie konden verstrekken die bijdroeg aan de rechtspleging.
Verdachten en getuigen werden gehoord. Gebeurtenissen werden uitgebreid en gedetailleerd beschreven, nadrukkelijk gericht op de mogelijke bestraffing van de oorlogsmisdadigers, landverraders en collaborateurs. De gebeurtenissen van de laatste oorlogsjaren, en met name de wreedheden die vanaf *Dolle Dinsdag*[416] hadden plaatsgevonden, lagen het meest vers in het geheugen van burgers, verzetsmensen en instanties. De *SD* had vanaf september 1944 complete verzetsgroepen opgerold in Noord-Nederland. Veel opgepakte verzetsmensen waren extreem wreed door hen verhoord, met de bedoeling namen van anderen af te dwingen. Velen waren naar Duitsland gedeporteerd. Velen waren vermoord.
Tijdens de laatste oorlogsweken hadden de bezetters enkele tientallen verzetsmensen op geheim gehouden locaties gefusilleerd en begraven, voornamelijk in Drenthe.[417]

Bij het verhoren van de *SD*'ers en de vele andere gearresteerde '*fouten'* werd niet meteen aan de April-Meistakingen gedacht. Vergeleken bij de wrede laatste oorlogsmaanden leken de April-Meistakingen van 1943 '*lang geleden'* te hebben plaatsgevonden. De toen gepleegde terreurdaden leken te verbleken bij de meer recente massaal gepleegde terreurdaden. Daarnaast waren de slachtoffers van de April-Meistakingen geen bekende, georganiseerde verzetsmensen, maar willekeurig gekozen onbekende burgers. Bovendien was de Groninger *Aussenstelle* ogenschijnlijk slechts zijdelings bij het neerslaan van de stakingen betrokken geweest. Haase en Bellmer hadden weliswaar deelgenomen aan het *Standgericht*, maar de executies en de begravingen waren door de *Ordnungspolizei* verricht.[418]

---

[410] Niemeijer. *Groningen 1940-1945*, p. 154: op Schiermonnikoog was een vaste Duitse militaire bezetting van 600 man gestationneerd.
[411] Schiermonnikoog werd op 11 juni 1945 bevrijd.
[412] Interview met Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10.
[413] Thomsen was de opvolger van Haase.
[414] Croes en Tammes. *Gif laten wij niet voortbestaan*, p. 172.
[415] Interview met Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10.
[416] 5 september 1944.
[417] De Witte e.a. *Vijf jaar onvoorwaardelijk*, pp. 12-16, 21-26, 32-36, 42-48, 52-58, 65-69, 71-73, 76-86, 92-98, 100-106, 109-115, 119-124, 129-135.
[418] Interview met Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10; Interview met Teunis Reijm, oud POD/PRA-functionaris in *Meerstemmig*, ho. 11.

Vrijwel alle nabestaanden van de slachtoffers van de April-Meistakingen deden onmiddellijk na de bevrijding aangifte van de vermoede moord op hun familielid. Daarbij verzochten ze tegelijkertijd om nasporingen te doen naar hun vermiste familielid. Voor de nabestaanden waren deze twee zaken onlosmakelijk met elkaar verbonden. Meestal werd aangifte gedaan bij de plaatselijke politie.[419]
Niet alleen de aangiftes van de nabestaanden hadden een tweeledig karakter. Ook aangiftes door instanties, zoals die uit Marum, verenigden beide thema's.
Zo ontving de Groninger POD op 19 juni 1945 een aangifte van de moord op zestien onschuldige burgers bij de *Radarstellung Löwe* te Trimunt. De burgers waren, zo luidde de aangifte, '*op een onbekende plaats begraven*'. Het document was opgemaakt door opperwachtmeester Pegels van de marechaussee te Marum. Omdat het een '*zwaar politiek misdrijf'* betrof, kwam de aangifte terecht bij Sectie I van de POD die onder leiding stond van Jan Kerkhof.
Op 22 augustus richtte Pegels zich opnieuw tot de POD, dit maal met een aantal getuigenverklaringen. Hij had tussen 3 en 21 augustus 1945 verschillende getuigen verhoord, voornamelijk medewerkers en tewerkgestelden van de voormalige *Fliegerstellung*.[420] In die verklaringen kwam naar voren dat '*een majoor van de Grüne Polizei'* de hoofdverdachte van de moorden was.
Enkele families verzochten na hun eerste officiële aangifte nogmaals om inlichting over de graflocatie van hun familielid.[421] Eén van hen was Jan de Haas uit Utrecht, de oom van Will van Rossum. Hij schreef aan de burgemeester van Hoogezand: '*Ik ben zoo vrij uw medewerking in te roepen voor het volgende geval. Mijn neef is door Duitschers uit de schoolbanken gehaald en in Hoogezand vermoord. Nu tracht ik te weten te komen waar hij begraven is. Tegenover de ouders zou ik gaarne voor een behoorlijke rustplaats voor hun kind zorg dragen*'.[422]

Al meteen na de bevrijding werd een groot aantal documenten gevonden in het archief van waarnemend gewestelijk politiepresident Ynto de Boer. Eén van die documenten was een brief over de April-Meistakingen van 1943 van 10 mei 1943.[423] De burgemeester van Groningen liet een fotografische afdruk van de brief maken en stuurde die op 30 juli 1945 naar het Militair Gezag. De brief bevatte een lijst met 54 namen van slachtoffers die naar aanleiding van de April-Meistakingen waren gefusilleerd, onder andere de zestien burgers die bij de *Fliegerstellung* te Trimunt waren vermoord. Alle slachtoffers waren 'op een niet bekendgemaakte plaats' begraven. De brief was ondertekend door ene Mechels, *Major und Kommandeur des Sicherungsbereiches Groningen, Friesland, Drenthe*. In de linker benedenhoek van de brief stond de naam Haase.[424] Haase was bij Sectie I van de POD bekend, Mechels nog niet. Haase zou dus mogelijk iets kunnen vertellen over die staking, de 54 slachtoffers die in de brief werden genoemd en de onbekende graflocatie.

Haase benadrukte echter dat *Bereichskommandeur* Mechels verantwoordelijk was voor de moorden. In de eerste plaats omdat Rauter de *Bereichskommandeure* ten tijde van het *Standgericht* ook het bevel over de *SD* had gegeven. Ten tweede omdat Mechels als hoogste autoriteit van de lokaal ingezette *Ordnungspolizei* het bevel had gevoerd over de fusillades, de patrouilles en de begraving van de slachtoffers. Mechels beschikte daarom over informatie waarover Haase niet beschikte. Mechels was echter onvindbaar. Haase werd wel uitgebreid verhoord over zijn aandeel in het *Standgericht*, de sporen naar de onbekende graflocatie stopten echter bij Mechels.

In 2.1.2 werd beschreven dat het '*doorgeven van namen'* een grijs gebied bestreek in de naoorlogse rechtspleging. Burgemeesters en directeuren van bedrijven hadden tijdens de April-Meistakingen het bevel gekregen om lijsten met namen aan de bezetters door te geven. Zij waren bovendien persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor het herstel van de orde in hun gemeente en de werkhervatting van hun werknemers. Commandanten van politie en marechaussee hadden op bevel inlichtingen verstrekt over de orde in hun rayons, en hadden geassisteerd bij arrestaties. Enkele NSB'ers hadden moedwillig ongeregeldheden doorgegeven aan de politiepresident of de *SD*.[425]

---

[419] Interviews met nabestaanden in *Dat het zo lang moest duren*.
[420] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, 9 mei 1950, inleiding door hoofdinspecteur van politie Jan Kerkhof.
[421] Interviews met nabestaanden in *Dat het zo lang moest duren*.
[422] Archief gemeente Hoogezand. Brief van Jan de Haas aan de burgemeester van Hoogezand, 30 juni 1945; Archief gemeente Haren. Brief van Jan de Haas aan de burgemeester van Haren, 7 juli 1945.
[423] Zie 1.3.2. voor een afbeelding van de brief.
[424] Zie 2.2.1 De brief bleef jarenlang de basis voor het onderzoek naar de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen.
[425] NIOD. Boumanarchief 255.

Het in de oorlog opzettelijk doorgeven van namen aan de bezetters werd na de bevrijding als een strafbaar feit getypeerd. Enkele van deze informanten werden daarom na de bevrijding gearresteerd, nadat aangifte tegen hen was gedaan. Het merendeel van hen werd vrijgelaten, nadat ze verklaarden nooit te hebben verwacht dat hun loslippigheid zo ernstig en dodelijk zou aflopen. Velen verklaarden te hebben gehandeld vanuit de eisen van hun functie, om chaos of een verdere escalatie te voorkomen, vanwege een bevel of vanwege angst voor represailles.[426]

Rauter, Haase en Lehnhoff hebben uitvoerige verklaringen afgelegd over de April-Meistakingen.
Rauter verklaarde dat hij zijn orders van Himmler, de hoogste politieautoriteit had gekregen en dat hij deze orders plichtsgetrouw had opgevolgd.[427]
Lehnhoff werd uitgebreid verhoord over de moord op de zestien onschuldige burgers in Trimunt. Hij verklaarde dat *Oberleutnant* Lang van de *Ordnungspolizei* hem op 3 mei had meegedeeld dat er zestien communistische opstandelingen op heterdaad waren betrapt bij het opwerpen van straatbarricades in Marum. Lang was daarover gebeld vanuit Trimunt. Alle namen waren daarbij doorgegeven. Lang had tegen Lehnhoff gezegd dat hij ook al een bestelwagen had geregeld, om de lichamen van de gefusilleerden te vervoeren naar een geheim te houden graflocatie. Mechels was meteen met deze orders aan de slag gegaan.[428]
Haase verklaarde tijdens naoorlogse verhoren dat hij geschrokken was van het grote aantal slachtoffers in Marum en daarom onmiddellijk contact had opgenomen met Harster. Verder had hij als bijzitter van het *Standgericht* en hoofd van de *Aussenstelle* geprobeerd de straffen voor de arrestanten zo laag mogelijk te laten uitvallen. In de telexberichten aan Rauter en Harster had hij bijzondere omstandigheden van de veroordeelden vermeld, bijvoorbeeld dat ze gezinnen met kinderen hadden. Ook werd Berend Trip, die na de dood van zijn vader de familieboerderij leidde, een '*Fabelhafte Persoenliche Haltung'* toegeschreven.[429] Haase verklaarde dat hij er ook voor gepleit had dat de *Ordnungspolizei* later in actie moest komen dan de voorgeschreven zaterdagochtend 1 mei om 7.00 uur. De aanplakbiljetten waren namelijk veel later verspreid en aangeplakt dan gepland. Verder verklaarde Haase dat hij voortdurend had geprobeerd Mechels en Lehnhoff te kalmeren.[430] Rauter, Lehnhoff en Haase zijn in Nederland door het Bijzonder Gerechtshof veroordeeld, maar niet voor hun optreden tijdens de April-Meistakingen.

Rauter werd op 3 mei 1948 ter dood veroordeeld. Na Cassatie op 19 januari 1949 werd het vonnis bevestigd en op 25 maart 1949 voltrokken. Rauter werd meteen na zijn dood begraven op de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan te Den Haag. Het vak met zijn graf werd in 1960 geruimd.
Harster werd tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld. Hij kwam vervroegd vrij in 1953. In Duitsland werd hij in 1967 opnieuw gearresteerd en veroordeeld tot 15 jaar gevangenisstraf. In 1969 werd hij in vrijheid gesteld omdat hij berouw toonde.
Haase kreeg op 20 juni 1949 de doodstraf vanwege de ernstige wreedheden die in de *Aussenstelle*, waarvan hij de leiding had, waren gepleegd. Het vonnis werd na Cassatie op 30 januari 1950 omgezet in een levenslange gevangenisstraf. In januari 1959 werd hij vrijgelaten uit de Koepelgevangenis van Breda.
Ook Bellmer kreeg op 20 juni 1949 de doodstraf. Na Cassatie werd dit vonnis op 30 januari 1950 omgezet in een levenslange gevangenisstraf. Eind 1959, een klein jaar nadat Haase op vrije voeten werd gesteld, werd ook hij vrijgelaten uit de Koepelgevangenis van Breda.
Tegen Lehnhoff werd op 30 mei 1949 de doodstraf uitgesproken. Het vonnis werd op 24 juli 1950 voltrokken op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen.
Keitel werd door het Oorlogstribunaal van Neurenberg ter dood veroordeeld.[431] Op 4 april 1946, de tweede dag van zijn proces, kwam de *Nacht und Nebel* verordening ter sprake als één van de vele aanklachten tegen hem. Keitel typeerde het decreet echter als een bevel van Hitler. Het doodvonnis werd op 16 oktober 1946

---

[426] Romijn. *Burgemeesters in oorlogstijd*, pp. 42-43.
[427] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 69.528. Dossier F.M. Loep.
[428] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, verklaring Lehnhoff eind augustus 1947.
[429] OVCG. Map 439. Telex 979, 2 mei 1943, van Haase en Wendt aan Rauter; Telx 1002, 3 mei 1943, van Haase en Wendt aan Rauter en Harster; Telex 1019, 4 mei 1943, van Haase en Wendt aan Rauter en Harster; Telex 262, 4 mei 1943 van Haase en Wendt aan Rauter en Harster; Telex 265, 4 mei 1943, van Haase en Wendt aan Rauter en Harster; Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, verklaring Haase 24 mei 1947.
[430] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers bij Marum, verklaring Haase 24 mei 1947.
[431] Het Oorlogstribunaal van Neurenberg, dat van 20 november 1945 tot 1 oktober 1946 de Duitse nazi-leiders berechtte, sprak in totaal twaalf doodstraffen uit, driemaal een levenslange gevangenisstraf, tweemaal een gevangenisstraf van twintig jaar, eenmaal van vijftien jaar, eenmaal van tien jaar en driemaal vrijspraak.

voltrokken. Ook Seyss-Inquart werd door het Neurenbergtribunaal ter dood veroordeeld, en ook dat vonnis werd op 16 oktober 1946 voltrokken. Himmler pleegde tijdens zijn gevangenschap zelfmoord op 23 mei 1945 en onttrok zich daarmee aan zijn berechting.
De voorzitters van de *Standgerichte* zijn niet veroordeeld. Rechter Arno Arlt is de enige van de *Standgericht*-rechters die ter verantwoording werd geroepen door het Bijzonder Gerechtshof. Arlt was al sinds september 1942 aanwezig in Nederland, als onderzoeksrechter bij het *SS- und Polizeigericht* te Den Haag. Hij kwam dus niet, zoals rechter Wendt, speciaal voor het *Standgericht* vanuit Duitsland naar Nederland. Arlt werd beschuldigd van het uitspreken van doodvonnissen tijdens de April-Meistakingen maar werd vrijgesproken.[432] Wendt, de voorzitter van het *Standgericht* van Groningen, Friesland en Drenthe is nooit vervolgd. Hij is nimmer aangeklaagd voor het uitspreken van de doodvonnissen en zware tuchthuisstraffen in Noord-Nederland.[433]

Na de bevrijding werd een zeer groot aantal vermeende landverraders en collaborateurs gearresteerd, zoals de Sneeker NSB-burgemeester Jacob Rudolf Johann Schut en de Friese NSB'er en *SD*'er Franciscus Exaverius Lammers.[434] Zij zouden beide een leidende rol hebben gespeeld in de verhoren van tientallen arrestanten op de Melkfabriek in Oudega-W. Lammers had daar als tolk opgetreden[435], *Hauptmann* Johannes Lottmann als hoogste autoriteit van de *Ordnungspolizei*. Vier jongens waren na hun verhoor naar het Groninger *Standgericht* doorgestuurd.[436] In een *Schutzbericht* had Lammers met klem geadviseerd hen de doodstraf te geven, en ook de nog voortvluchtige Bouke de Vries moest volgens hem de doodstraf krijgen. Bouke de Vries en Broer de Witte werden later gefusilleerd. Lammers werd veroordeeld voor het feit dat hij tijdens de April-Meistakingen steun had verleend aan de vijand, als één van de 62 pagina's tellende lijst oorlogsmisdrijven waarvoor hij was aangeklaagd. Hij kreeg op 27 september 1949 aanvankelijk de doodstraf. Na Cassatie werd het vonnis op 1 maart 1950 omgezet in een levenslange gevangenisstraf. Op 22 mei 1964 mocht hij de Koepelgevangenis van Breda verlaten, na beloofd te hebben zich nooit meer in Friesland te zullen vertonen.[437] Hij overleed in 1971 op 71-jarige leeftijd.
Schut werd op 25 oktober 1949 veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf. Eén van de twee aanklachten betrof zijn optreden tijdens de April-Meistakingen, geformuleerd als: '*blootstelling aan opsporing en vervolging, hulpverlening aan de vijand, vrijheidsberoving en misbruik van macht'*. Schut zat enkele jaren van zijn gevangenisstraf uit. Hij overleed in 1957 op 54-jarige leeftijd.
De standrechtelijke executies die mede het gevolg waren van hun optreden vormden geen overweging voor de vonnissen.[438]

2.2 Het zoeken naar graven

In totaal zijn er zeven oproepen verspreid waarin informatie werd gevraagd over clandestiene graven, veld- en massagraven. Dit gebeurde door middel van nieuwberichten in dagbladen en briefwisselingen tussen instanties.

2.2.1.1 Persmededeling 43

De twintig districten van het Militair Gezag waren onderverdeeld in twaalf afdelingen, waaronder de sectie Voorlichting. Deze afdeling speelde een rol bij het inschakelen van burgers bij het vinden van veld- en massagraven. De sectie Voorlichting van district Groningen bracht vanaf 20 april 1945 verschillende persmededelingen uit. De inhoud daarvan was divers, van mededelingen over de avondklok, het inleveren van typemachines, het verzamelen van kleren, het oproepen van verpleegsters tot bepalingen over brandstofverdeling. De eerste persmededeling meldde het verbod op het dragen van uniformen.

---

[432] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 329. Telex 30 april 1943, 19.00 uur, van Harster aan alle *Aussenstellen*; Archief familie Bouwman, Telex 1927, 3 mei 1043, 21.55 uur, van Arlt aan Rauter: Ook sprak hij op 3 mei 1943 in het SD bureau aan de Heemraadsingel te Rotterdam de doodstraf uit tegen tien veroordeelden uit Zuid-Holland.
[433] Wendt sprak dertig doodvonnissen uit, waarvan er zestien werden voltrokken. Jan Postema werd doodgeschoten toen hij het Scholtenhuis uitvluchtte na het horen van zijn doodvonnis.
[434] Het betreft hier geen limitatieve opsomming van verhoorden en veroordeelden.
[435] Lammers sprak vloeiend Duits en was in november 1941 in dienst getreden bij de *SD* in Leeuwarden. Hij kreeg op 13 september 1942 de *Kriegsverdienst*-medaille voor zijn werk als tolk-vertaler voor de *SD*.
[436] Siemon Wiersma (18), Wypke Martens (17), Wiebe de Witte (17) en Broer de Witte (19).
[437] Friese Pers. *Friesland 1940-1945*, pp. 60-61;
[438] Nationaal Archief. Vonnis Schut, 25 oktober 1949; Vonnis Lammers, 27 september 1949.

Op 30 april 1945 verscheen persmededeling 43: '*De aandacht van de bevolking wordt er op gevestigd dat van het vinden van lijken onverwijld aangifte moet worden gedaan bij den Plaatselijke Commandant van de BS of bij het Hoofd van de Politie'*.[439]

2.2.1.2 Circulaires en nieuwsberichten

Zoals er tussen het Militair Gezag en de BS een taakconflict had bestaan over de arrestatiebevoegdheid, speelde dergelijke onduidelijkheden ook tussen het Militair Gezag en de politie met betrekking tot het vinden van veld- en massagraven. Op 16 en 26 mei 1945 had de procureur-generaal van de politie te Leeuwarden namelijk circulaires[440] verspreid onder gemeentebesturen, waarin hij informatie vroeg over heimelijke graflocaties van oorlogsslachtoffers. Dergelijke circulaires waren ook door de politiehoofden van Groningen en Assen in hun provincies verspreid.[441] Tegelijkertijd had de sectie Voorlichting van het Militair Gezag een persbericht naar diverse dagbladen gestuurd, waardoor er een artikel in onder meer het Vrije Volk van 28 mei 1945 verscheen '*omtrent gevallen van tijdens de bezetting plaats gehad hebbende clandestiene teraardebestellingen van lijken'*. De bevolking werd opgeroepen clandestiene graven te melden bij de POD. Op 7 juni 1945 schreef de als procureur-generaal fungerend directeur van politie te Leeuwarden aan de POD dat hij dit krantenbericht had gelezen. Hij was gepikeerd, omdat de oproep van de POD parallel liep en in tegenspraak was met opdrachten die de politie van hogerhand had gekregen. Hij eiste dat de POD contact met de directeuren van politie in Groningen, Leeuwarden en Assen zou opnemen, voordat er weer een dergelijk verzoek in dagbladen werd geplaatst.[442]
De waarnemend burgemeester van Slochteren reageerde op de genoemde politiecirculaires van 16 en 26 mei. Op 11 juni 1945 schreef hij een brief aan de commissaris van de politie te Groningen, met als onderwerp '*Duitse fusilladen van Nederlanders in Mei 1943'*. Hij had vernomen dat er *SD*'ers van het Scholtenhuis waren gearresteerd. Hij verzocht nadrukkelijk deze geïnterneerde *SD*'ers te verhoren over de onbekende graflocatie van vier omgebrachte inwoners van zijn gemeente. Hij refereerde aan de brief die de gemeente op 12 mei 1943 van politiepresident De Boer had ontvangen, waarin geschreven stond dat de gevallenen 'op een onbekende plaats ter aarde waren besteld'. De waarnemend burgemeester vervolgde: '*Het spreekt vanzelf dat de familie thans alsnog gaarne zou willen weten waar de begrafenis van de gevallenen plaats vond, in dit verband wend ik mij tot U. Misschien kunnen door Uw bemiddeling inlichtingen worden ingewonnen bij gearresteerde leden van de voormalige Sicherheitsdienst en/of bij in arrest gestelde functionarissen van het voormalige bureau van den gewestelijken politiepresident*'. Doorslagen van de brieven uit 1943 met de namen van Hermanus en Eisso Kleefman, Egbert Thoma en Paulinus Nieuwold werden bijgevoegd.[443]
Op grond van de beide circulaires meldde wachtmeester Jacob Akkerman van de marechausse te Haren een clandestiene graflocatie bij zijn superieuren. Hij verklaarde dat hij op zondagmorgen 2 mei 1943 om 10.30 uur en op maandagmiddag 3 mei om 17.00 uur had gezien '*dat Duitsers lijken naar de Appelbergen brachten'*.[444]

2.2.1.3 '*HM de Koningin heeft den wensch geuit...'*

Eind juni 1945 begon de overheid structureel in kaart te brengen welke personen tijdens de bezetting waren gefusilleerd, wanneer, waarom en op welke plaats dat was gebeurd.
Kruls, de Chef Staf van het Militair Gezag, schreef een ongedateerde '*zeer dringende'* brief aan alle twintig districten van het Militair Gezag. Hij verzocht hen schriftelijk contact op te nemen met de burgemeesters van alle gemeenten in hun rayon, om hen te raadplegen over slachtoffers die tijdens de bezetting waren gevallen. De antwoorden die de districten ontvingen, moesten onmiddellijk naar Kruls worden doorgestuurd, onder vermelding van '*dringend'*.[445]
Het waren de provinciebesturen die de gemeenten vervolgens op 7 juli 1945 aanschreven. De gemeenten ontvingen een brief, met als onderwerp 'terechtstellingen en massagraven': '*HM de Koningin heeft den wensch geuit, zoo snel mogelijk te worden geïnformeerd omtrent de belangrijkste plaatsen in Nederland, waar gedurende de bezetting door of vanwege den vijand terechtstellingen van Nederlanders of Nederlandsche onderdanen hebben plaatsgevonden. Hierbij wordt niet bedoeld slechts een opgave van*

[439] Groninger Archieven. Dossiers Militair Gezag Groningen; Berichtgeving in dagbladen.
[440] De circulaires R.P no 77 (16 mei) en LrB no 1-30 (26 mei).
[441] Archief gemeente Haren.
[442] Groninger Archieven. Dossiers Militair Gezag Groningen; *Vrije Volk, 28 mei 1945*.
[443] Archief gemeente Slochteren. Brief van de waarnemend burgemeester van Slochteren aan de Commissaris van Politie te Groningen, 11 juni 1945.
[444] Archief gemeente Haren; Archief familie Van Rossum, brief 2 augustus 1945 van de burgemeester van Haren aan de heer Jan de Haas, oom van Will van Rossum.
[445] Groninger Archieven. Dossiers Militair Gezag.

gemeenten waar dit is geschied, doch de opgave dient van een nauwkeurige plaatsbepaling vergezeld te gaan en zoo mogelijk van eenige, zij het summiere, bijzonderheden (als b.v. aantal der terechtgestelden, redenen waarom zij werden gefusilleerd, namen). Deze aangelegenheid heeft groote haast'.[446]

Het Militair Gezag werd per omgaande geïnformeerd.
De burgemeester van Slochteren meldde de moord op Egbert Thoma, de broers Kleefman en Paulinus Nieuwold op 4 mei 1943. Hij schreef dat er in de gemeente geen massagraf bekend was. In de brief werd niet vermeld dat de graflocatie van de vier slachtoffers onbekend was, evenals de plaats waar ze waren gefusilleerd.[447]
De burgemeester van Marum schreef dat er tijdens de bezetting 22 slachtoffers waren gevallen in Marum, waarvan zeventien op 3 mei 1943. In de brief werd niet vermeld dat van zestien van deze slachtoffers de graflocatie onbekend was.[448]
De burgemeester van de gemeente Haren antwoordde op 10 juli 1945 dat er in de gemeente twee clandistiene graven waren gevonden van '*tijdens de Duitse bezetting vermoorde personen'*. De graven waren vrij snel na de bevrijding geruimd in tegenwoordigheid van de POD.[449] De burgemeester vervolgde: '*Vermoedelijk bevindt zich nog een graf in de Appelbergen, ongeveer 150 meter ten Oosten van de kiosk, hetwelk echter nog niet geroerd is. In verband met de circulaires dd. 16 Mei 1945 R.P. no 77 en dd. 26 Mei 1945 Lr. B. no. 1-30 van den Heer Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie te Leeuwarden is hieromtrent een rapport opgemaakt door de Koninklijke Marechaussee alhier*'.[450]
De burgemeester van Groningen meldde op 30 juli 1945 de fusillades in zijn gemeente. Hij voegde een lijst met namen van slachtoffers bij. Hij benadrukte daarbij dat de lijst niet helemaal betrouwbaar was. '*Wel is in het archief van den toenmalige Gewestelijken Politiepresident nog een lijst gevonden van tijdens het Standrecht in de Provincies Groningen, Friesland en Drenthe gefusilleerde personen.*' Het betrof de brief van Mechels van 10 mei 1943. De burgemeester voegde als 238e bijlage een fotografische afdruk van deze brief toe. Ook sloot hij een getypte lijst met veertig namen bij. De laatste elf namen van deze lijst, '*Trip, De Witt, Bakker, Van Zwol, Luinstra, Thoma, (Eisso) Kleefman, Terpstra, Nieuwold, Sinborg en Van Rossum'*, waren verstrekt door de Landelijke Organisatie (LO) voor hulp aan onderduikers. Hij vervolgde: '*Het is echter onbekend waar en door wie deze persoonen zijn vermoord*'. Eisso's broer Hermanus ontbrak op de lijst. Een aantal namen was fout gespeld, zoals Sinborg, waarmee Gerrit Imbos werd bedoeld.[451] Ook de burgemeester van Groningen meldde niets over graflocaties of het onbekend zijn ervan.[452]

Na de persmededeling van 30 april 1945, de politiecirculaires van 16 en 26 mei 1945, het nieuwsbericht van 28 mei 1945, en de in opdracht van het Militair Gezag verrichte oproep door de provinciale overheden op 7 juli 1945, volgden nog drie oproepen. Deze drie oproepen waren gericht aan de gemeenten.
De Secretarie van HM de Koningin, afdeling Oorlogsslachtoffers, richtte zich op 12 november 1945 tot gemeenten met de vraag informatie te verstrekken over massagraven.[453]
Het Centraal Afwikkelingsbureau Binnenlandsche Strijdkrachten schreef op 19 februari 1946 de burgemeesters aan met het verzoek '*ten behoeve van de Afdeling Documentatie, opgave te willen verstrekken van personen die tijdens de bezetting in Uw gemeente om het leven zijn gebracht'*.
Op 9 september 1946 ontvingen de gemeenten een brief van de Politieke Recherche Afdeling: '*Teneinde een juist overzicht te krijgen van de gedragingen van de Duitsche Sicherheitsdienst en Gestapo in de provincie Groningen, heb ik de eer U beleefd te verzoeken mij wel op korten termijn te willen berichten, welke moorden in Uwe Gemeente zijn gepleegd waarvan leden van de SD worden verdacht deze te hebben bedreven. Tevens zal ik het op prijs stellen te vernemen, welke ingezetenen van Uwe Gemeente in andere plaatsen van het leven zijn beroofd, waarvan ook de SD wordt verdacht*'.[454]

---

[446] Archief gemeente Uithuizermeeden. Brief dd. 7 juli 1945 van E.H. Ebels, Wnd. Commissaris der Koningin in de provincie Groningen aan de Burgemeesters der gemeenten in de provincie Groningen.
[447] Archief gemeente Slochteren.
[448] Archief gemeente Marum.
[449] Archief gemeente Haren. Het betrof de graven op de Appelbergen van de verzetsmensen Pieter Roelf Roelfsema en van Gerrit Jan Boekhoven en Mélisande Tatiana Marie (Anda) Kerkhoven, die in maart 1945 in opdracht van de SD waren gefusilleerd. Het clandestiene graf van de omgebrachte Dina Alberta Brechine (Diny) Aikema werd in de nabij de Appelbergen gelegen Vosbergen gevonden. Hoewel graven doorgaans onder leiding van de Dienst Identificatie en Berging werden geruimd, vond deze ruiming plaats onder leiding van de POD, op 19 juni 1945.
[450] Archief gemeente Haren.
[451] De spelling in de lijst kwam overeen met de manier waarop de Duitse bezetters de namen hadden gespeld.
[452] Archief gemeente Groningen.
[453] Archief gemeente Haren.
[454] Archief gemeente Hoogezand; Archief gemeente Groningen; Archief gemeente Leens.

2.2.2 Het bergen en identificeren van slachtoffers uit veld- en massagraven

Na de bevrijding werd een groot aantal veld- en massagraven gevonden in Drenthe en Friesland: in Anlo, Appelbergen, Bakkeveen, Exloo, Norg, Vosbergen Vries, Westerbork en Witten.
Vaak was de locatie ervan al tijdens de bezetting bekend, of vermoedde men die. Vooral in de laatste oorlogsweken en tijdens de bevrijdingsdagen waren duizenden omgekomen burgers en gesneuvelde militairen illegaal en provisorisch begraven, of achtergelaten op erven of wegen, in sloten of greppels.
Direct na de bevrijding waren enkele particulieren begonnen met het opgraven en identificeren van slachtoffers. Dit deden ze in opdracht van verschillende instanties, zoals de POD, gemeenten de Luchtbeschermingsdienst of het Bureau Nationale Veiligheid. Ze waren echter niet opgeleid voor het bergings- en identificatiewerk. Deze onkunde had tot gevolg dat er onbedoeld nogal wat fouten werden gemaakt, waardoor lichamen onidentificeerbaar raakten of werden verwisseld.
Het Militair Gezag besloot de werkzaamheden daarom over te dragen aan een instantie die in deze taken gespecialiceerd was, en nam contact op met Dr. Van Anrooy, bedrijfsarts bij Philips te Eindhoven.
Verschillende lokale afdelingen van het Rode Kruis, onder andere in Eindhoven[455] en Heerlen, waren al tijdens de bezetting behulpzaam bij het afvoeren van gewonden, het identificeren en bergen van doden en de berichtgeving erover aan de verwanten. De Eindhovense werkwijze, onder leiding van Van Anrooy, fungeerde daarbij als voorbeeld. Het werk werd verricht op grond van de afspraken die in de Derde Geneefse Conventie van 1929 waren geformuleerd. De vraag naar het bergings- en identificatiewerk breidde zich na de bevrijding enorm uit. In mei 1945 werd de Dienst Identificatie en Berging (DIB) opgericht als afdeling van het NRK. Van Anrooy kreeg de leiding over deze landelijk opererende dienst.[456]
De DIB werd met zes pelotons in heel Nederland ingezet, en was vanaf 12 september 1945 de enige instantie die opgravingen mocht verrichten.[457] De DIB spoorde niet zelf graven op, maar kwam in actie op grond van een opdracht. Autoriteiten, met name het Militair Gezag, konden een opdracht verstrekken op grond van een gefundeerde melding, een aangifte, een getuigenverklaring of een toevallige vondst.[458] In de voorgaande paragrafen werd beschreven dat er actief informatie werd verzameld over clandestiene graflocaties.
Om slachtoffers die in veld- of massagraven werden gevonden te kunnen identificeren, maakte de DIB rapporten op. Daarin werden lichaamslengte, gebit, haarkleur, lichamelijke bijzonderheden zoals moedervlekken, geslacht, kleding en aangetroffen voorwerpen uitvoerig beschreven. Deze gegevens werden vergeleken met signalementen van vermisten.[459] Gesneuvelde soldaten werden meestal aan de hand van hun identiteitsplaatje geïdentificeerd.[460]
In oktober 1945 werd de DIB ondergebracht bij het Militair Gezag, en na de opheffing van deze instantie bij het ministerie van Oorlog. Begin 1946 kreeg de DIB de bevoegdheid om herbegravingen te verrichten. De DIB bleef de bergingstaken uitvoeren tot 1951. Daarna werd de instantie ontbonden en werden de taken naar Amerikaans voorbeeld overgeheveld naar een speciale afdeling van de Koninklijke Landmacht, de Gravendienst.[461]

2.2.3 Geruchten en aanwijzingen richting Appelbergen

'*Vermoedelijk bevindt zich nog een graf in de Appelbergen, ongeveer 150 meter ten Oosten van de kiosk*', had de burgemeester Haren op 10 juli 1945 in een vertrouwelijke brief aan het Militair Gezag, district Groningen, geschreven.[462]

---

[455] In Eindhoven was het Centraal Informatiebureau van het NRK gevestigd als het Centraal Bestuur van het reeds bevrijde gebied, als officieel tegenwicht van de door de NSB'er Piek bestuurde NRK-vestiging in Den Haag.
[456] Informatie verstrekt door Peter Kruit, NRK, op 17 augustus 2009.
[457] Bloemhof. Dienst Identificatie en Berging In*: Terugblik '40-45, dec 1997*, p. 330.
[458] Interview met Johan Teeuwisse in *Meerstemmig*, ho. 8.
[459] OVCG. Map 276.
[460] Van Beek. *De Neus, het macabere vak van Harry Jongen*: In veel gevallen werd het plaatje echter door overlevenden meegenomen om aan de nabestaanden te kunnen geven.
[461] Heerschop. *Vermist is erger dan dood*: De Gravendienst heeft tot 1967 voornamelijk erevelden ingericht, zoals de begraafplaats in Ysselsteyn (Limburg) voor ruim 32.000 gesneuvelde Duitse militairen en ongeveer 300 Nederlandse *SS*'ers, *SD*'ers en Landwachterd. Daarna ruimde de Gravendienst graven van oorlogsslachtoffers op burgerbegraafplaatsen. Tot 1972 heeft de instantie ruim 23.000 burgergraven geruimd of verplaatst. Na de reorganisatie van de Gravendienst in 1992 ging in 1995 de Bergings- en Identificatiedienst van het Explosieven Opruimings Commando Koninklijke Landmacht (BID) van start. De BID krijgt nog regelmatig een melding van een mogelijk veldgraf uit de Tweede Wereldoorlog, bijvoorbeeld als er een nieuwe weg wordt aangelegd, een sloot wordt uitgebaggerd of een stuk land wordt omgeploegd. Echter, meestal komt de tip van één van de zoekgroepen uit de omgeving van Arnhem en Nijmegen, die de bodem met behulp van metaaldetectie onderzoeken op militaria. In die omgeving worden nog ongeveer 2000 à 2500 Duitse militairen en ongeveer 1500 geallieerden vermist; Bloemhof. 'Dienst Identificatie en Berging' in: *Terugblik '40-45, dec 1997*, p. 330.
[462] Archief gemeente Haren.

Een dag later ontving de burgemeester een brief van Jan de Haas, de oom van Will van Rossum.[463]
De Haas schreef dat zijn neef op 4 mei met vier anderen in Hoogezand was gefusilleerd: '*Van uw ambtgenoot te Hoogezand heb ik bericht gehad dat hij daar is gefusilleerd, maar dat ze de lijken richting Groningen hebben meegenomen.*[464] *Indertijd heeft mijn zwager D. Bos, toen stationschef in uwe gemeente en zelf op 1 Januari 44 vermoord*[465] *door duitschers in zijn woning, mij verteld dat deze lijken op een sportterrein in uwe gemeente begraven zouden zijn en dat men de bussen, waarin de ongebluschte kalk*[466] *had gezeten, die over de lijken zou zijn gegooid, konden zien staan. Wij hebben toen de zaak laten rusten, daar ik bericht had ontvangen van uw ambtgenoot te Groningen dat de plaats van begraven niet bekend was gemaakt door de duitschers. Is het thans mogelijk dat U nu een onderzoek door uw ambtenaren laat instellen of in deze treurige zaak nog eenig licht komt en of eventueel opgraven mogelijk is. Tegenover de ouders zou ik gaarne voor een behoorlijke rustplaats van hun kind zorgdragen*'.[467]
De burgemeester legde onmiddellijk een verband tussen de vraag van De Haas en de verklaring van wachtmeester Jacob Akkerman over de Appelbergen, en antwoordde op 2 augustus 1945 dat '*ik U het volgende kan mededeelen. Op Zondag 2 Mei 1943 te 10.30 uur en op Maandag 3 Mei te 5 uur zijn door Duitschers eenige lijken gebracht naar de Appelbergen in deze gemeente. Dit is waargenomen door den wachtmeester der Kon. Marechaussee, den heer J. Akkerman. Aangezien Uw neef op 4 Mei 1943 werd gehaald en blijkens uw schrijven te 7 uur 's avonds werd gefusilleerd, zal hij er vermoedelijk niet zijn begraven'*.[468]

Er waren meer getuigen.
Jan Ubels, de toezichthouder van de Appelbergen, woonde aan de Hoge Hereweg te Glimmen. Die weg leidde vanuit Groningen door de Appelbergen richting Assen. Ubels had op maandagavond 3 mei gezien '*dat Duitse vrachtwagens de Appelbergen inreden, waarvan benen uitstaken en zo achteraf bleek bloed was uitgelopen*'. Ubels was de wagens gevolgd en zag dat er lichamen werden uitgeladen en begraven.[469]

Op 19 juni 1945 was door de marechaussee te Marum een proces-verbaal opgemaakt van de moorden van 3 mei 1943 in Trimunt. De betreffende marechausseewachtmeester stuurde dit document op 3 augustus naar de POD te Groningen. Op 22 augustus 1945 volgde een tweede proces-verbaal, vergezeld van enkele getuigenverklaringen. De moorden werden beschreven, en de '*soort bestelwagen'*, waarmee de slachtoffers waren meegenomen naar de Grote Markt in Groningen.[470] Eén van de getuigenverklaringen kwam van een technicus die op 3 mei 1943 werkzaamheden had verricht op de Trimunter *Radarstellung*. Hij had gezien dat Duitsers lichamen van neergeschoten burgers in een soort bestelwagen laadden. Hij was daar hevig van geschrokken en had de stelling zo snel mogelijk met een smoesje verlaten. Hij woonde in de buurt van de Appelbergen, en zag na afloop van zijn werk, tot zijn verbazing, eenzelfde bestelwagen door Haren rijden. Hij was de wagen gevolgd. De wagen reed de Appelbergen in, en sloeg tegenover het theehuisje linksaf de bossen in. Daar werden de lichamen uit de auto gehaald en ter plekke begraven.[471]

In Hoogezand waren de executies verricht onder de ogen van enkele getuigen. Twee schoonmaaksters, die juist het kantoor van de Beukemafabriek schoonmaakten, hadden de executies van dichtbij gezien. Eén van hen had de naam onthouden die op de bestelwagen stond, waarmee de lichamen van de slachtoffers werden weggevoerd: *Renet, Benninga's vet- en margarinefabriek Leeuwarden*[472]. Ze wist niet waar de wagen naar

---

[463] De ouders van Will zaten gevangen in Japanse interneringskampen in Nederlands-Indië. De Haas had daarom de zorg voor Will en zijn eveneens in Nederland wonende broer Ber op zich genomen.
[464] Archief Van Rossum. Brief van 30 juni 1945 van De Haas aan de burgemeester van Hoogezand; Brief van 4 juli 1945 van Gemeentelijke Politie Hoogezand aan De Haas.
[465] Archief Corts: Het betrof een zogenaamde *Silbertanne*-moord.
[466] De gedetailleerde sectierapporten van de gevonden slachtoffers maken geen melding van ongebluste kalk.
[467] Archief gemeente Haren; Archief Van Rossum, brief 7 juli 1945, ingekomen 11 juli 1945.
[468] Archief gemeente Haren; Archief Van Rossum.
[469] Archief gemeente Marum. Verklaring verstrekt door Ubels' kleinzoon G. Schutter. Ubels was één van de personen, die eid jaren tachtig de locatie van het massagraf op de Appelbergen aanwees.
[470] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op de zestien inwoners van Marum. Deze 'bestelwagen' was volgens Mechels door *Oberleutnant* Lang geregeld.
[471] OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Vonnis Mechels, 3 oktober 1949.
[472] Van der Kooi. 'Benninga's Friesche Margarinefabriek' in: *Leovardia* pp. 14-17. In de jaren dertig was de margarinefabriek het belangrijkste Joodse industriële bedrijf in Leeuwarden. De directeur, Jacob Benninga, pleegde op 23 juli 1940 zelfmoord. In augustus 1941 werd het bedrijf geconfisqueerd door de bezetters en werd al het Joodse personeel ontslagen. Tien van hen kwamen om tijdens de oorlog.

toe was gereden, maar in een gesprek met een kennis die bij de Appelbergen woonde, bleek dat de wagen ook daar was gesignaleerd en dat de lichamen op de Appelbergen waren begraven.[473]

Kaartje Jan Ubels

Vier veroordeelde slachtoffers waren in Leeuwarden gefusilleerd. In 1.4.1 werd beschreven dat een afgedekte wagen, bestuurd door leden van de *Ordnungspolizei*, in Buitenpost moest stoppen voor boeren die hun koeien lieten oversteken naar een ander weiland. Nadat de wagen de rit had vervolgd hadden de boeren bloed op de weg zien liggen. De gesprekken over het voorval verspreidden zich snel. Buitenpost lag op de gebruikelijke route tussen Leeuwarden en Groningen.[474]

Willem Wester was tijdens en na de bezetting wachtmeester van de marechaussee in Marum.[475] Toen Mechels op 3 mei 1943 op het gemeentehuis van Marum te kennen had gegeven dat er zestien burgers waren gefusilleerd, probeerde hij gewaar te worden waar Mechels de lichamen naar toe had gebracht. Vanuit zijn functie kwam hij daar vrij snel achter. Omwonenden van de Appelbergen konden vertellen dat ze door de Duitse politiemannen hun huizen waren ingejaagd toen er een wagen met lichamen voorbijreed, de Appelbergen in.[476]

Jan de Haas, de oom van Will van Rossum, kwam op 27 november 1945 via zijn relaties in verbinding met een militaire instantie in Utrecht. Deze instantie gaf aan kans te zien in Groningen een onderzoek te laten instellen naar het mogelijke graf van Will in de gemeente Haren.[477]

Jan Zuidema was muziekleraar en leider van het zangkoor Excelsior te Glimmen, en woonde in Leens. Koorleden vertelden hem dat ze tijdens de April-Meistakingen een overdekte vrachtwagen hadden gezien die naar de Appelbergen reed. Ze hadden lichamen in de wagen zien liggen. De wagen was in zuidelijke richting de Appelbergen ingereden en linksaf geslagen. Verderop zouden de lichamen begraven zijn in de heide.
De smid van Glimmen, Pieter Deen, vertelde hetzelfde aan Zuidema. Zuidema legde het verband tussen de mededelingen uit Glimmen en de vermissing van Jogchum, de zoon van zijn dorpsgenoot Gerrit van Zwol. Hij bracht Van Zwol onmiddellijk van de verklaringen op de hoogte. Van Zwol kon tijdens de bezetting geen ruchtbaarheid aan de zaak geven. Na de bevrijding, op 29 november 1945, deed hij aangifte bij wachtmeester

[473] Archief Corts.
[474] Gesprek met Jan Fokkens op 9 augustus 2007. Eén van de vervoerde slachtoffers was zijn broer Dirk. Het voorval kwam de familie Fokkens vlak na 5 mei ter ore. Via de met de familie bevriende gemeentesecretaris van Oostdongeradeel kon de informatie snel aan autoriteiten worden doorgegeven.
[475] Daarnaast was hij na de bevrijding werkzaam bij de POD district Groningen, niet onder Sectie 1 van Jan Kerkhof.
[476] Gesprek met Willem Wester op 2 juni 1999 naar aanleiding van zijn uitspraken in een televisieuitzending van 18 mei 1999 op TV Noord. Wester was niet aanwezig bij de ruiming van het graf in 1945.
[477] Archief Van Rossum. Brief 8 december 1945 van De Haas aan de POD Buitendienst van Groningen.

Karel van Ingen van de marechaussee, gewest Groningen, groep Wehe, van '*de vermoedelijke verblijfplaats van een massagraf in de Appelbergen, gemeente Haren*'.[478]
De volgende ochtend werd het graf in de Appelbergen geopend, op aanwijzing van Akkerman en Ubels. Dertig centimeter onder het maaiveld werd het eerste lichaam aangetroffen.

2.2.4 Massagraf Appelbergen

De Dienst Identificatie en Berging (DIB) had van het Militair Gezag de taak gekregen om veld- en massagraven te ruimen en slachtoffers te identificeren. Vanaf 12 september 1945 was de DIB de enige instantie die deze taken mocht verrichten. Niet de DIB maar de POD ruimde het graf op de Appelbergen, geassisteerd door de marechaussee en de gemeente Haren. De dienst was daar niet voor opgeleid[479], maar had ervaring opgedaan tijdens de ruiming van graven op de Appelbergen en Vosbergen[480], in juni 1945. Wat gebeurde er in de dagen rond de opgravingen?

2.2.5. De identificaties

Toen het graf op de Appelbergen op 30 november werd geopend, werden er meer slachtoffers aangetroffen dan men had verwacht.[481] Al snel werd er van uitgegaan dat de zestien in Trimunt gefusilleerde burgers zich onder de slachtoffers bevonden. Van hen was al langere tijd bekend dat ze op de Appelbergen begraven moesten liggen. Ook Berend Trip die ruim 400 toehoorders had toegesproken, en Jan Postema die op zijn vlucht uit het Scholtenhuis was doodgeschoten, werden herkend. De lichamen werden in volgorde van hun vondst genummerd, beschreven en in kisten gelegd.[482]
Reinder Paul Houwen, hoofd Buitendienst POD, leidde de berging en identificatie. Hij werd daarbij geassisteerd door wachtmeester Jacob Akkerman[483] die in 1943 had gezien '*dat Duitsers lijken naar de Appelbergen brachten'*.
Wanneer de DIB bergings- en identificatiewerk verrichtte, werd een protocol gevolgd. Dat schreef voor dat een aantal kenmerken van de gevonden lichamen moest worden opgenomen en genoteerd: de exacte lichaamslengte, lichamelijke bijzonderheden zoals de stand van de ogen en oren, de lengte en de kleur van het haar, de gezichtsvorm, de kleur van de ogen, en kenmerken als kleding en schoeisel.[484]
Bij de ruiming van het graf op de Appelbergen werd voornamelijk de kleding omschreven. Bij het opmeten van de lichaamslengte werd vijf centimeter als meeteenheid gehanteerd.[485] Echter, niet van ieder slachtoffer werd de lichaamslengte gemeten, of werden gegevens over gebit en haar genoteerd, zoals onderstaand overzicht weergeeft.[486]

	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
lengte	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
gebit	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+
haar(lengte)	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
bijzonderheden	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
verwondingen	+	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	-	-	+	+
kleding	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
schoeisel	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+
voorwerpen	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+

De beschrijvingen van de negentien lichamen die op 30 november en 1 december 1945 op de Appelbergen werden gevonden.
(+ houdt in dat de gegevens werden genoteerd, - houdt in dat de gegevens niet werden genoteerd).

[478] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Processen-verbaal van aangifte van vermissing. Op 4 november 1945 had Van Zwol al, op verzoek van dezelfde wachtmeester van de marechaussee, een nauwkeurig signalement van zijn zoon opgegeven, dat samen met een lapje kostuumstof naar de POD te Groningen werd gestuurd.
[479] Interview met Peter Boer in *Meerstemmig*, ho. 15.
[480] De veldgraven van de verzetsmensen Roelfsema, Boekhoven en Kerkhoven op de Appelbergen en Aikema op Vosbergen.
[481] Gesprekken met Ad Mulder (voormalig POD-functionaris) op 18 augustus 2006 en 24 november 2006.
[482] OVCG. Map 528. Proces-verbaal door Reinder Paul Houwen, 3 december 1945.
[483] Siekmans. *Onnen tot 2000*, pp. 123-124. Siekmans was samen met drie jongens uit Onnen '*op strooptocht'* toen ze zagen dat opgravingen werden verricht. Wachtmeester Jacob Akkerman stuurde hen weg.
[484] OVCG. Map 276.
[485] En de lengte werd bij benadering, '*circa*', vermeld.
[486] OVCG. Map 528. Processen-verbaal van identificatie.

De kisten werden verzegeld en overgebracht naar het lijkenhuisje op de begraafplaats van Haren.[487] Het stond vast dat het de zestien burgers uit Marum, en Berend Trip en Jan Postema betrof. Uit de kleding werden kleine lapjes stof geknipt. Deze dienden als basis voor de identificaties.

Willem Wester was wachtmeester van de marechaussee te Marum en tevens werkzaam bij de POD, district Groningen. Hij had al tijdens de bezetting vernomen dat de slachtoffers uit Marum op de Appelbergen waren begraven. Op zondag 2 december bezocht hij de verwanten van één van de gevonden slachtoffers in Marum en maakte hij het eerste proces-verbaal van identificatie op.[488]
De POD stuurde persberichten naar diverse landelijke en regionale dagbladen, omdat men nog in het duister tastte over de identiteit van het negentiende slachtoffer. De omschrijving van dit slachtoffer kwam namelijk niet overeen met het signalement van Jogchum van Zwol.

Op de derde pagina van de Nieuwe Provinciale Groninger Courant verscheen op maandag 3 december het nieuwsbericht: '*Een massagraf in de Appelbergen. Negentien lijken van terreurslachtoffers gevonden. Wederom hebben opgravingen plaatsgevonden in de Appelbergen, op vermoeden dat zich daar een massagraf bevond. Op 30 November en 1 December zijn, mede op aanwijzing, verstrekt door den groepscommandant der Marechaussee te Haren, opgravingen verricht. Werklieden der gemeente Haren verleenden daarbij de noodige hulp, terwijl van de medewerking en ervaring op dit gebied van den heer De Wolf, assistent bij het Pathologisch Anatomisch laboratorium dankbaar gebruik werd gemaakt. De stoffelijke overblijfselen van de negentien mannelijke personen van verschillende leeftijden werden geborgen, voor het merendeel afkomstig uit de provincie, hetgeen valt af te leiden uit de resterende kledingstukken. Het is zeer waarschijnlijk dat het in dit geval slachtoffers van de Duitsche terreur betreft uit de stakingsdagen in Mei. Een ieder die mededelingen of aanwijzingen kan doen omtrent terreurslachtoffers van begin Mei wordt verzocht dit ten spoedigste te doen en zich te wenden tot de plaatselijke politie. Voor slachtoffers afkomstig uit de stad wende men zich tot den POD, afdeling buitendienst, kamer 11, Westerkade 10, Groningen'*.[489]
Ons Noorden toonde eenzelfde nieuwbericht, ook op de derde pagina.[490]
In de Provinciale Drentsche en Asser Courant verscheen het artikel: '*Massagraf in de Appelbergen gevonden. In de Appelbergen, een boschrijke streek onder de gemeente Haren, is dezer dagen een massagraf ontdekt. Men is nog bezig met de identificatie der slachtoffers. Het betreft hier waarschijnlijk een graf van ongeveer twintig personen, die door de Duitschers op wreedaardige wijze om het leven zijn gebracht'*.[491]
Wachtmeester Wester hoorde die dag opnieuw twee getuigen in Marum en maakte het tweede proces-verbaal van identificatie op.
Reinder Paul Houwen deed op 3 december schriftelijk verslag van de ruiming van het massagraf.[492]

Op dinsdag 4 december verschenen ook in de Leeuwarder Koerier[493] en in het landelijke blad Trouw nieuwsberichten over het gevonden massagraf, vergezeld van een oproep om informatie te verstrekken over slachtoffers die tijdens de April-Meistakingen waren gevallen. De Provinciale Drentsche en Asser Courant herhaalde het artikel van de dag ervoor, dit maal onder de rubriek '*Provincie'*.[494]
Wester hoorde die dag 22 getuigen en sloot dertien processen-verbaal van identificatie.
Marechausseewachtmeester Tonnis Uil maakte in het Drentse Veenhuizen het proces-verbaal op van de identificatie van Berend Assies.
Wachtmeester Ynze Jurjen Jaarsma van de marechaussee te Tjerkwerd bezocht de familie de Witte in Blauwhuis. Hij behoorde tot dezelfde kerk als de familie De Witte en had het artikel in Trouw gelezen. Hij bracht het onmiddellijk in verband met de vermissing van Broer de Witte. Nog diezelfde dag maakte hij een proces-verbaal op, met een gedetailleerd signalement van Broer.[495]

Theodorus Gerardus van Rijssel, patholoog-anatoom van het Academisch Ziekenhuis te Groningen, verrichtte op woensdag 5 december sectie op de negentien lichamen. Dit deed hij in opdracht van de

---

[487] OVCG. Map 528. Proces-verbaal door Reinder Paul Houwen, 3 december 1945.
[488] OVCG. Map 528.
[489] 'Een massagraf in de Appelbergen' in: *Nieuwe Provinciale Groninger Courant, 3 december 1945*.
[490] 'Een massagraf in de Appelbergen' in: *Ons Noorden, 3 december 1945*. Met de extra vermelding dat De Wolf 'technicus 1e klasse' werd genoemd. De Wolf was een assistent van Dr. Van Rijssel.
[491] 'Massagraf in de Appelbergen gevonden' in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant, 3 december 1945*.
[492] OVCG. Map 528.
[493] 'Massagraf bij Haren ontdekt' in: *Leeuwarder Koerier, Dagblad voor Friesland, 4 december 1945*.
[494] 'Massagraf in de Appelbergen gevonden' in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant, 4 december 1945*.
[495] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Processen-verbaal van aangifte van vermissing.

advocaat-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof te Groningen, Jonkheer Mr. Van Wijk. Ruim vier maanden later, op 15 april 1946 verscheen daarvan een rapport.[496]
Wester sloot die dag het zestiende proces-verbaal van identificatie. Wachtmeester Ruurd Leegstra[497], opsporingsambtenaar van de POD te Groningen, bezocht de weduwe van Jan Postema in Roden en maakte het proces-verbaal van identificatie op. Van Jan Postema en Jogchum van Zwol waren de signalementen al bekend voor de ruiming van het graf. Van de overige slachtoffers niet.

Jaarsma sloot op donderdag 6 december het proces-verbaal over de vermissing van Broer de Witte, en stuurde het document met een portretfoto en een lapje stof[498] naar zijn groepscommandant in Witmarsum. Hij refereerde aan het artikel van 4 december 1945 in Trouw.
Wachtmeester Wiert Kruise bezocht die donderdag mevrouw Trip in Nieuw-Buinen en maakte het proces-verbaal van de identificatie van haar zoon Berend. Hij sloot het proces-verbaal diezelfde dag.

Op 7 december bezocht Wester de ouders van Frits van de Riet in Hilversum, in opdracht van Houwen. Wester reisde diezelfde dag naar de broer van Frits in Amsterdam en naar Frits' voormalige hospita in Heemstede. Frits was sinds april 1943 ondergedoken in Marum. Daarvoor was hij vier maanden '*in de kost'* geweest in Heemstede.
Opmerkelijk is dat de identificatie van Frits van de Riet abusievelijk gebaseerd werd op twee signalementen die elkaar op een aantal punten uitsloten. Het ene beschreef een jong persoon met een driedelig kostuum, een gaaf gebit, 12 cm lang haar en een lichaamslengte van circa 1.60 m. Het andere beschreef werkkleding, militaire bretels, een lichaamslengte van circa 1.80 m en een gebitsprothese.
Frits werd geïdentificeerd op grond van het driedelig kostuum en het lange haar. Maar de door Wester getoonde gebitsprothese werd óók door de ouders van Frits herkend.[499] Ook zijn broer en de hospita herkenden de stofmonsters als de stof van Frits' kostuum.
Wester bezocht vervolgens de onderduikgever in Marum. Deze verklaarde '*niet voor de volle honderd procent zeker te zijn'* dat de getoonde kledingmonsters toebehoorden aan Frits, omdat hij tweeënhalf jaar voor de identificatie slechts veertien dagen bij hem had ingewoond. Wel herkende hij met grote stelligheid de klompen uit de diverse klompen die Wester toonde. Deze waren los in het graf gevonden.[500] Vervolgens werd het lichaam van 1.60 m met een gaaf gebit, een driedelig kostuum en lang dun haar als Frits geïdentificeerd en herbegraven.[501] De lichaamslengte en de militaire bretels waren in geen enkel gesprek aan de orde gekomen. Frits was 1.822 m en was in dienst geweest.[502]

Jan de Haas, de oom van Will van Rossum, stuurde op zaterdag 8 december een brief met een uitgebreid signalement van Will naar de POD te Groningen. Hij schreef dat hij op 27 november 1945 al uitvoerig informatie had verstrekt aan een militaire instantie, omdat deze instantie had aangegeven een onderzoek te kunnen laten instellen naar de graflocatie van Will. De Haas schreef dat hij inmiddels via dagbladen had vernomen dat er in Haren een massagraf was gevonden, en dat de POD de leiding over de berging had. In het artikel werd het adres van de POD genoemd, wat hij zeer op prijs stelde. De genoemde militairen hadden hem weliswaar twee dagen daarvoor nog bezocht, maar hadden toen niets verteld over de Appelbergen. Hij had hen zijn motorfiets uitgeleend, en de militairen zouden dezelfde avond terugkomen. Dit was niet gebeurd. Omdat De Haas niet langer wilde wachten, stuurde hij een uitgebreide brief naar de POD. Hij schreef niet te weten of het werk van de militairen overeenkwam met werkzaamheden rond het massagraf in de Appelbergen.

---

[496] Nationaal Archief. CABR-dossier Mechels.
[497] Interview met Teunis Reijm in *Meerstemmig*, ho 11; De Witte e.a., *Vijf Jaar Onvoorwaardelijk*, pp. 92-98: Wachtmeester Ruurd Leegstra was op 9 oktober 1944 samen met Reijm betrokken bij de bevrijding van 'Bob' Houwen uit het Groninger Huis van Bewaring. Na de bevrijding maakte hij net als Reijm deel uit van de buitendienst van de POD, onder leiding van Houwen.
[498] Het was in die tijd gebruikelijk dat er een extra lapje stof werd meegeleverd, wanneer een kostuum werd gekocht. Broer de Witte droeg tijdens zijn arrestatie zijn driedelige zondagse kostuum. Zodoende kon de familie een stukje stof overhandigen dat exact overeenkwam met de kleding van Broer.
[499] Gesprek met Willem Wester op 2 juni 1999. Wester vertelde dat verschillende inwoners van Marum hadden aangegeven dat het kunstgebit van 'de onderduiker' was.
[500] OVCG. Map 528. Processen-verbaal van identificatie. Lijst los gevonden voorwerpen.
[501] OVCG. Map 528. Processen-verbaal van identificatie. Het signalement kwam overeen met dat van Broer de Witte.
[502] Dienst Zorg Postaktieve Militairen, afdeling Pensioenzaken, ministerie van Defensie, brief 24 januari 1994 aan Corts over de lichaamslengte bij dienstkeuring van onder andere Frits van de Riet; Gesprek Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel van Defensie op 11 november 1996: Frits diende van februari 1935 tot augustus 1935 en van mei 1939 tot de capitulatie in mei 1940, waarna hij 'groot verlof' kreeg.

Houwen schreef die dag een persoonlijke brief aan de moeder van Berend Trip. Hij schreef dat het schietterrein van de Rabenhauptkazerne te Groningen in mei 1943 als executieplaats was gebruikt, en hij prees Berend om zijn moed.

Op maandag 10 december arriveerde het op 4 december opgemaakte proces-verbaal met het signalement van Broer de Witte bij de marechaussee te Witmarsum. De instantie stuurde het document door naar de POD te Groningen. Sieger Zwart, marechausseewachtmeester en opsporingsambtenaar bij de POD te Groningen, maakte diezelfde dag een proces-verbaal op met een gedetailleerd signalement van Cornelis Luinstra.

Op dinsdag 11 december werden de zestien slachtoffers die in Trimunt waren gefusilleerd, herbegraven in Marum. De herdenkingsdienst vond plaats in de Gereformeerde Kerk te Marum, waarna de de begrafenis plaatsvond op het Nederlands Hervormde kerkhof te Marum.
In de Provinciale Drentsche en Asser Courant verscheen die dinsdag onder de kop '*Nieuw-Buinen' het bericht dat 'in het massagraf in de Appelbergen het lijk is gevonden van onzen plaatsgenoot B.E. Trip'*.[503]

Berend Trip werd op woensdag 12 december herbegraven in Nieuw-Buinen.
Diezelfde dag arriveerde de brief die De Haas op 8 december 1945 had geschreven bij de POD. De brief bevatte een gedetailleerd signalement van Will van Rossum. Ook arriveerde een brief met het signalement van Dirk Fokkens, geschreven door de vader en de weduwe van Dirk.
De POD nam die woensdag telefonisch contact op met de gemeente Westerbork, met de vraag of zij inlichtingen konden verstrekken over Harm Bos, met het oog op de identificatie van het nog onbekende slachtoffer.[504] In de Provinciale Drentsche en Asser Courant verscheen diezelfde dag een beschrijving van '*Lijk 10'*, het lichaam dat nog niet geïdentificeerd was.[505]

Op donderdag 13 december werd Jan Postema herbegraven in Roden.
Die donderdag arriveerde het op 10 december 1945 opgemaakte proces-verbaal met het signalement van Cornelis Luinstra bij de POD. Naar aanleiding van het telefonische contact tussen de POD en de gemeente Westerbork maakte wachtmeester Peter Albertus Selles van de marechaussee te Westerbork in opdracht van zijn groepscommandant het proces-verbaal op met het signalement van Harm Bos. Hij stuurde dit samen met een portretfoto van Harm naar de POD te Groningen.
In de Provinciale Drentsche en Asser Courant verscheen die dag een artikel over vermissingen in Duitsland: '*Vermisten in Duitsland. Te Wiesbaden heeft de vorige maand een vergadering plaats gehad van afgevaardigden van de verschillende belanghebbende nationale informatie- en opsporingsbureaux over de georganiseerde opsporing van vermiste personen in Duitschland. Daarbij werd onder meer besproken dat verzoeken tot opsporing slechts door het Central Tracing Bureau, dat gevestigd is in het UNRRA Hoofdkwartier te Hoechst (DLD) kunnen worden behandeld, indien ze zijn aangevraagd door de nationale opsporingsbureaux. Het Nationaal Opsporingsbureau voor Nederland is het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruisgebouw 'Petrolea', Benoordenhoutscheweg 7 te Den Haag. Alle aanvragen moeten dus via dit bureau worden ingediend. Met de meeste bureaux welke zich kort na de bevrijding eveneens op dit terrein bewogen, heeft dit bureau nauw contact, zoodat reeds ingediende aanvragen in den regel niet behoeven te worden herhaald'*.[506]

Op zaterdag 15 december arriveerde het proces-verbaal met het signalement van Harm Bos bij de POD.
De volgende dag kwam het proces-verbaal dat op 4 december 1945 door wachtmeester Jaarsma was opgemaakt bij de POD aan. Het bevatte een gedetailleerd signalement van Broer de Witte. Een portretfoto en een lapje stofwaren aan de brief toegevoegd.
Op maandag 17 december 1945 maakte wachtmeester Jan Willems van de marechaussee te Oudega-W, op telefonisch verzoek door de burgemeester van Wymbritseradeel een proces-verbaal op met de signalementen van Bouke de Vries en Broer de Witte. Hij stuurde het document naar de burgemeester, die het doorstuurde naar de POD. Daar arriveerde de brief op 27 december 1945.

---

[503] 'Nieuw-Buinen' in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant, 11 december 1945.*
[504] OVCG. Map 528.
[505] *Provinciale Drentsche en Asser Courant, 12 december 1945*; OVCG. Map 526.
[506] 'Vermisten in Duitschland' in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant, 13 december 1945*.

Achttien van de negentien in het massagraf gevonden lichamen waren geïdentificeerd en op 11, 12 en 13 december 1945 herbegraven. In de processen-verbaal had de kleding centraal gestaan, persoonlijke kenmerken als lengte en gebitsgegevens waren nauwelijks aan de orde gekomen.
Na de identificaties en herbegrafenissen arriveerden de signalementen van Broer de Witte, Bouke de Vries, Will van Rossum, Dirk Fokkens, Cornelis Luinstra en Harm Bos. Deze werden vergeleken met de beschrijving van het ene, nog niet geïdentificeerde slachtoffer. Geen van de verstrekte signalementen kwam met deze beschrijving overeen.
Op 2 januari 1946 werd het niet geïdentificeerde slachtoffer daarom herbegraven op het Harener kerkhof de Eshof, in afwachting van een latere identificatie. Wachtmeester Jacob Akkerman maakte hiervan een proces-verbaal op: '*Bovengenoemd lijk werd op Maandag drie Mei 1943 omstreeks zeventien uur door en vanwege de Duitsche Bezetting (Grüne Polizei) in een massagraf, in de Appelbergen, in de gemeente Haren begraven'*.[507]
Hoewel Akkerman in mei 1945 had gemeld dat hij twee maal had gezien dat '*Duitsers lijken naar de Appelbergen brachten*', namelijk op zondagmorgen 2 mei 1943 om 10.30 uur en op maandagmiddag 3 mei 1943 om 17.00 uur, was alleen het graf van de tweede waarneming geruimd. Jogchum van Zwol, over wie op 29 november 1945 aangifte was gedaan, was niet aangetroffen in het graf.
Op 19 december 1945 antwoordde de burgemeester van Haren op de eerder ontvangen brief van de Secretarie van H.M. de Koningin van 12 november 1945: '*Het massagraf in de Appelbergen, waarvan het bestaan reeds lang bekend was, is eerst op 30 November en 1 December j.l. geopend. Het bleek negentien lijken te bevatten, waarvan inmiddels achttien zijn geïdentificeerd. Alle slachtoffers werden op 3 Mei 1943 gefusilleerd'*.[508]
Op 10 januari 1946 zond Houwen alle processen-verbaal van identificatie naar de Officier van Justitie van de Arrondissements Rechtbank te Groningen. Hij schreef dat het sectierapport van Dr. Van Rijssel spoedig zou volgen.[509]

2.2.6 '*Op een onbekende plaats begraven'* in Nederland[510]

In mei 1943 hadden de bezetters 90 slachtoffers van de April-Meistakingen '*op een onbekende plaats begraven*' in Nederland.[511] Het massagraf op de Appelbergen was het eerste graf dat werd gevonden.
Wel waren al eerder slachtoffers van de April-Meistakingen herbegraven, maar zij waren niet vermist. Het betrof de acht slachtoffers die op 3 mei 1943 door de *Ordnungspolizei* waren gefusilleerd in het natuurterrein De Broeierd te Enschede, zogenaamd '*op de vlucht'*. Ze waren op 5 mei 1943 begraven op de dichtstbijzijnde begraafplaats te Enschede. Na de bevrijding, op 6 september 1945, werden ze waardig herbegraven in hun woonplaats Haaksbergen.[512]
Na de ruiming van het graf op de Appelbergen werden nog twee massagraven gevonden.

Op 16 april 1946 werd door toeval een massagraf gevonden naast de voormalige schietbaan in het natuurgebied De Waterberg bij Arnhem. Al langer bestond het vermoeden dat de ter dood veroordeelde slachtoffers in die omgeving gefusilleerd en begraven moesten zijn.[513] Het bleek om vier graven te gaan die op 16, 17 en 23 april 1946 werden geruimd. Er werden negentien lichamen gevonden[514] die alle konden worden geïdentificeerd. Het betrof slachtoffers die op 3, 4 of 5 mei 1943 standrechtelijk waren gefusilleerd. Ze werden herbegraven in hun woonplaatsen. De opgravingen werden verricht door de DIB. Onder leiding van majoor Siedenburg van het DIB-peloton Amersfoort werd na de opgravingen, van 20 tot 25 mei 1946, een onderzoek naar de fusillades ingesteld.[515] De drie op 2 mei gefusilleerde slachtoffers bleven vermist.

---

[507] OVCG. Map 528. Proces-verbaal terzake het begraven van een onbekend lijk op den openbaren gemeentelijke begraafplaats te Haren, 2 januari 1946.
[508] Archief gemeente Haren. De informatie was niet geheel juist. Berend Trip was de avond ervoor gefusilleerd. Dit was op 19 december 1945 nog niet bekend bij de Nederlandse autoriteiten. De telexen, die de exacte data en tijden meldden, kwam pas op 27 april 1948 in het bezit van de POD te Groningen.
[509] OVCG. Map Regiopolitie Groningen.
[510] Zie ook bijlage 3.
[511] Tien andere slachtoffers waren gecremeerd.
[512] Oorlogsgravenstichting, informatie verstrekt door Johan Teeuwisse.
[513] Gesprek met René Taselaar op 17 juni 2008.
[514] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, p. 72: Bouman noemt drie van de negentien namen, '*zij werden eerst Februari 1949 teruggevonden in een massagraf op de Galgenberg bij Arnhem*'.
[515] Oorlogsgravenstichting, Slachtofferregister; Oorlogsgravenstichting, informatie verstrekt door Johan Teeuwisse; Nederlandse Rode Kruis, informatie verstrekt door Victor Laurentius;

Tien weken later werd een massagraf gevonden in Limburg.[516] Al langer bestond een sterk vermoeden '*dat zich op den derden berg, hoogte 18 op de kaart, in de Loonsche duinen het massagraf der gefusilleerde Tilburgers zou bevinden. Dit is thans waarheid gebleken. De voormalige "Hauptmann" en de luitenant van de SD, die bij de terechtstellingen der Tilburgers ten nauwste betrokken waren, bevinden zich in een kamp in Engeland. Zij zullen binnenkort naar Nederland worden overgebracht'*.[517] Het betrof de *SS-Hauptscharführer* Richard Heinrich Nitsch van de *Aussenstelle* te Maastricht, die ten tijde van het *Standgericht* aanklager was geweest in het ressort Limburg. In de nacht van 1 op 2 mei 1943 waren destijds de eerste doodvonnissen uitgesproken. In totaal werden zeven veroordeelden gefusilleerd en begraven op de Wellsche Heide.
Na de bevrijding had Nitsch zijn ware identiteit kunnen verbergen door zich in IJmuiden in een parachutistenuniform bij de Canadese bevrijders te melden. Eind juni 1946 werd in een krijgsgevangenenkamp in de Duitse plaats Esterwegen bekend wie hij werkelijk was, en werd hij overgebracht naar het politiebureau te Venlo. Nitsch verklaarde niet schuldig te zijn aan de moorden omdat hij in opdracht van *Hauptsturmführer* Max Ströbel had gehandeld, de leider van de Maastrichter *Aussenstelle*.
Op 30 juni 1946 wees Nitsch, vastgeketend aan twee wachtmeesters van de marechaussee, de executie- en graflocatie aan. Het graf werd geruimd door gemeentemedewerkers. Alle slachtoffers werden gevonden, allen konden zij worden geïdentificeerd. Op 5 juli 1946 vond een waardige herbegrafenis plaats in hun woonplaatsen.[518]

2.2.7 *Verschwinden* door crematie

In Duitsland was crematie al langere tijd een methode om lichamen van slachtoffers te laten verdwijnen. Maar ook in Nederland hadden de bezetters al ruim honderd maal het bevel tot crematie gegeven, voordat de April-Meistakingen uitbraken. De asbussen werden door de bezetters in beslag genomen.
Nederland kende ten tijde van de April-Meistakingen één civiel crematorium, in het Noord-Hollandse Velsen. Ook waren er twee kampcrematoria. In welke mate werden deze crematoria door de bezetters ingezet tijdens de April-Meistakingen?

2.2.7.1 Velsen

Het *Standgericht* van het ressort Noord-Holland en Utrecht zetelde in Amsterdam. Er werden tijdens de April-Meistakingen geen doodvonnissen uitgesproken tegen inwoners van de provincie Utrecht. Wel werden drie inwoners uit Utrecht door een andere Duitse rechtsinstantie veroordeeld en op 2 en 7 mei 1943 gefusilleerd. Het betrof Aloys Heijligers (27), Johannes Petrus Huijbregts (21) en de pater Jacobus Hubertus Maria Kerssemakers (46).[519]
In Noord-Holland daarentegen werden al meteen na het uitbreken van de stakingen arrestaties verricht, hoewel er maar kort en op kleine schaal werd gestaakt. Alle arrestanten waren afkomstig uit de omgeving van Velsen, Krommenie en Beverwijk. Op 2 mei 1943 sprak *Standgericht*-rechter Arlt tien doodvonnissen uit. Deze werden in alle landelijke en lokale nieuwsbladen bekendgemaakt.[520]
De lichamen van de tien gefusilleerden uit Noord-Holland en de drie gefusilleerden uit Utrecht werden meteen na de executie naar het crematorium van Velsen gebracht om te worden verast. De asbussen werden door de Duitsers in beslag genomen en overgebracht naar Duitsland.[521]
Van de crematies, waartoe opdracht werd gegeven door de Duitse bezetters, werden doorgaans alleen de data en de nummers opgenomen in de administratie van het crematorium. Een daarin genoteerd nummer kwam overeen met het nummer van het metalen plaatje dat op de betreffende asbus was gesoldeerd en niet verwijderd kon worden.[522] De civiele crematies werden uiteraard met volledige persoonsgegevens in de administratie opgenomen.
Na de bevrijding kon het Nederlandse Rode Kruis (NRK) aan de hand van de administratie van het crematorium eenvoudig nagaan wanneer er op bevel van de bezetters crematies hadden plaatsgevonden en welke nummers dat betrof. Aan de hand van lijsten van gevallenen, vermistenlijsten en getuigenverklaringen

---

[516] 'Massagraf in Limburg ontdekt' in: *Leeuwarder Courant, 2 juli 1946*.
[517] 'Massagraf Loonsche duinen' in: *Leeuwarder Courant, 20 juni 1946*. Bedoeld werd een 'geallieerd kamp' in het Duitse Nedersaksen.
[518] Van Lieshout. *Oranje boven in Limburg*, pp. 29-33.
[519] Overwater. *De gevallenen in de forten van Utrecht*, pp. 17, 77, 78; Columbarium Velsen 14428, 14442, 14443.
[520] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 179-182; *Trouw, 3 mei 1943; Nieuwsblad van het Noorden, 3 mei 1943*.
[521] Columbarium Velsen 14418, 14419, 14420, 14421, 14422, 14423, 14424, 14425, 14426, 14427, 14428, 14442 en 14443.
[522] Archief Corts. Brief van de directeur Abraham Harry Paape van het RIOD aan de heer Regeling van Wereldhave BV, 21 mei 1986; Gesprek met Marianne Bol, crematorium Velsen Driehuis, 23 juli 2008.

kon het NRK achterhalen welke persoonsgegevens bij welke crematienummers, en dus ook bij welke asbusnummers hoorden. De Oorlogsgravenstichting verleende hierin een belangrijke bijdrage.
Het NRK heeft een aantal asbussen teruggevonden in Duitsland, vaak vele jaren na de oorlog. Deze asbussen werden bijgezet in het *Columbarium Velsen* te Driehuis, of ze werden begraven op de Erebegraafplaats te Loenen of op de begraafplaats in de woonplaats van het slachtoffer.[523]
Het Columbarium beschikt over een *Gedenkboek*, waarin de namen van 324 gefusilleerde Nederlanders staan opgetekend die in opdracht van de bezetters in Velsen werden gecremeerd.
De tien in Velsen gecremeerde slachtoffers van de April-Meistakingen waren Jacob Wijker (50), Gerard Wiersma (38), Hendrik Marinus Strating (48), Theodorus Rijkhoff (28), Herman Pieter de Noo (56), Nicolaas van Nieuwkoop (30), Johannes Antonius van Lemmeren (40), Pieter Houtkooper (45), Theodorus Sander Hendrikse (36) en Hendrik Blank (54). Hun asbussen zijn niet teruggevonden, die van twee van de drie slachtoffers uit Utrecht wel.
Buiten deze tien slachtoffers werden geen andere slachtoffers van de April-Meistakingen gecremeerd. Rauter was dit wel van plan geweest, maar Himmler had daarvoor geen toestemming gegeven. Van alle crematies die in mei 1943 zijn uitgevoerd op bevel van de bezetters, zijn de personalia van de gecremeerden bekend. Onder hen bevinden zich geen slachtoffers van de April-Meistakingen uit andere provincies dan Noord-Holland.[524]

2.2.7.2 Westerbork

De crematies te Velsen waren bedoeld om de slachtoffers te laten '*verschwinden'*. Dit gebeurde later in de oorlog ook in Kamp Westerbork, maar nog niet met slachtoffers van de April-Meistakingen.
Het crematorium bij het kamp was op 15 maart 1943 in gebruik genomen, omdat kampcommandant Albert Konrad Gemmeker niet langer wilde dat de in kamp Westerbork overleden gevangenen op de Joodse begraafplaats in Assen werden begraven. Het crematorium werd alleen gebruikt voor overledenen van het kamp zelf. De Joodse Duitser Werner Stertzenbach, die vanaf februari 1941 werkzaam was in kamp Westerbork, kreeg de leiding over het crematorium. Omdat hij buiten het kamp ook rioleringswerk deed, beschikte hij over een doorgangspasje waarmee hij zich vrij binnen en buiten het kamp kon begeven.[525]
In de nacht van 20 op 21 september 1943 werd Stertzenbach uit zijn slaap gewekt,. Hij moest de verbrandingsoven van het crematorium in werking te stellen. Enkele Duitse militairen hadden aanvankelijk geprobeerd de oven zelf te starten, maar waren hier niet in geslaagd. Daarom werd Stertzenbach gehaald. Stertzenbach deed wat hem gevraagd werd. Samen met vier Joodse gevangenen van het kamp cremeerde hij de tien '*misdadigers, moordenaars en dieven'* die door de Duitse militairen naar Westerbork waren overgebracht. De tien mannen waren kort daarvoor ter dood veroordeeld en gefusilleerd.
Stertzenbach en de Joodse assistenten mochten met niemand over de geheime crematies praten, en zouden '*de kogel krijgen'* als ze dit toch deden. De vier jongemannen werden die ochtend meteen op transport naar Polen gezet, Stertzenbach wist het kamp te ontvluchten dankzij zijn doorgangspasje.
Hij schreef onmiddellijk een verslag over wat hij had meegemaakt. Na de bevrijding meldde hij zich met deze informatie bij de autoriteiten.
Tot die bewuste nacht werden alleen overleden zieken en ouderen gecremeerd, en altijd betrof het inwoners van kamp Westerbork zelf. Het was de eerste keer dat personen van buiten het kamp werden gecremeerd, op last van Duitse bezetters, met de bedoeling hen te laten verdwijnen.[526]
De kuil met de as van de tien slachtoffers werd in februari 1949 op aanwijzingen van Stertzenbach gevonden.[527] Hun identiteit was al lange tijd bekend. Het betrof tien verzetsmensen die op 20 september 1943 in Assen ter dood waren veroordeeld.[528]
Op 10, 17, 25, 26 en 27 oktober 1944 vonden in Westerbork opnieuw crematies plaats van personen van buiten het kamp. Het betrof 48 verzetsmensen, voornamelijk uit de gevangenis van Assen, die achter het crematorium werden gefusilleerd door leden van de *SD*, de *SS* of de *Ordnungspolizei*. Nadat de executies

---

[523] Nederlandse Rode Kruis. Informatie verstrekt door Victor Laurentius; Informatie Columbarium Velsen Driehuis; Oorlogsgravenstichting, Slachtofferregister.
[524] Kooistra. *Een laatste saluut*, pp. 255, 260, 322, 332: Kooistra schrijft dat Jan Eisenga, Dirk Fokkens, Bouke de Vries en Broer de Witte '*vermoedelijk zijn gecremeerd, waarna hun as is verstrooid op een niet nader aangegeven plaats*'. Dit is onjuist. Ook onjuist is overigens dat Jan Eisenga, Bouke de Vries en Broer de Witte samen zijn gefusilleerd op 5 mei 1943 op de voormalige schietbaan aan het Kalverdijkje te Leeuwarden, pp. 255, 322, 332.
[525] Mulder en Prinsen. *Portretten van Overleven: getuigen van kamp Westerbork*, pp. 11-21.
[526] OVCG. Map 271. Verklaring Werner Stertzenbach; Stertzenbach. *Rood en Jood*, pp. 83-87.
[527] Tien verzetsstrijders werden in het Witterveld gefusilleerd. Het massagraf eerst nu in Kamp Westerbork ontdekt. Een mysterie opgehelderd. *Provinciale Drentsche en Asser Courant, 22 februari 1949*.
[528] OVCG. Map 271. Verklaring Werner Stertzenbach.

waren uitgevoerd, gaven de Duitsers twee Joodse medewerkers van het crematorium het bevel de lichamen te verbranden.[529] De as werd achter het crematorium begraven. Ook van deze slachtoffers was de identiteit al snel na de bevrijding bekend[530], en van de crematies zijn na de bevrijding uitgebreide processen-verbaal opgemaakt.[531]

2.2.7.3 Vught en Amersfoort

Kamp Vught werd in de loop van 1942 gebouwd. De eerste gevangenen arriveerden er op 13 januari 1943. Zij moesten helpen het kamp verder op te bouwen. In de loop van 1943 kreeg het kamp een kleine mobiele verbrandingsoven. Ondertussen werd een crematorium gebouwd. Eind 1943 was dat gereed. Het gebouw telde drie verbrandingsovens. Het stond op een afgesloten terrein dat verboden was voor onbevoegden. Geïnterneerden die in het kamp overleden of omkwamen, werden aanvankelijk begraven. Toen het crematorium klaar was, werden alle reeds begraven stoffelijk overschotten opgegraven en gecremeerd. De as werd aanvankelijk in kuilen bij het crematorium begraven, later werd de as verzameld in twee grote asputten achter het crematorium.[532]

In Vught zijn tijdens de April-Meistakingen, op 4, 5 en 8 mei 1943 drie mannen omgekomen, Hendrikus Joannes Gerardus Waanders (58) uit Zwolle, Theodorus Antonius Smulders (56) uit Bussum en Jan Willem Vermeulen (36) uit Den Haag[533], die samen met vele tientallen anderen door de verschillende *Standgerichte* tot tuchthuisstraffen waren veroordeeld. Zij bezweken aan ontberingen, uitputting en ziekte. Ze werden aanvankelijk begraven en later gecremeerd. Hun as ligt begraven te Vught, hun namen staan opgetekend in het digitale *In Memoriam* van kamp Vught. De drie mannen zijn dus niet op Rauters bevel '*op een onbekende plaats'* begraven. Ze hebben weliswaar een aanwijsbaar verzamelgraf, maar niet een persoonlijke laatste rustplaats.[534]

Kamp Amersfoort, dat vanaf 18 augustus 1941 in gebruik was, beschikte niet over een crematorium. De bezetters maakten vanuit Amersfoort geregeld gebruik van het Velser crematorium. Ten tijde van de April-Meistakingen was kamp Amersfoort niet in gebruik. Het was gesloten van 8 maart 1943 tot 17 mei 1943. Vanaf de heropening zijn enkele tientallen Nederlanders op grond van Keitels *Nacht und Nebel-Erlass* vanuit Amersfoort naar Duitsland gedeporteerd, waarna, zoals het *Erlass* het voorschreef, geen enkele informatie meer werd vrijgegeven over de lotgevallen van de gevangene.[535]

2.3 Op zoek naar getuigen

Het massagraf op de Appelbergen was op 30 november en 1 december 1945 geruimd. Alle slachtoffers waren geborgen, en op één na geïdentificeerd. Op 10 januari 1946 zond Reinder Paul Houwen een verslag van de ruiming naar de Officier van Justitie van de Arrondissements Rechtbank te Groningen.

Met het oog op de berechting van verdachten van oorlogsmisdaden, beschreef hij daarin de samenstelling van het *Standgericht* dat tijdens de stakingsdagen de doodvonnissen had uitgesproken: '*Rechter Wendt, afkomstig uit Hamburg, bijzitters waren respectievelijk Georg Haase en Friedrich Bellmer, alsmede enkele onbekende SS-officieren van de Ordnungspolizei. De verantwoordelijke persoon in dien tijd was W.G. Mechels*[536]*, Major und Kommandeur des Sicherungsbereichs Groningen, Friesland en Drenthe. Bij dit proces-verbaal wordt een fotografische afdruk bijgevoegd van een brief die door Mechels gericht is aan den toenmaligen Politiepresident Y. De Boer te Groningen, gedateerd 10 Mei 1943'*.

Houwen voegde ook een stafkaartje van de Appelbergen toe. Met rood potlood was daarin het Grote Veen aangegeven als de plek waar de negentien slachtoffers waren gevonden.

De Officier van Justitie stuurde de afdruk van Mechels' brief rechtstreeks door naar de advocaat-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof te Groningen, Jonkheer Mr. A.H.S. van der Wijck, die belast was met de

[529] Oorlogsarchief Nederlandse Rode Kruis, Collectie Westerbork, Inventarisnummer 337. In de brochure *Memoriam* van kamp Westerbork zijn de namen van de verzetsmensen opgenomen. Hun executiedata liggen tussen 25 september en 28 oktober 1944 en komen niet overeen met de data, genoemd door het Nederlandse Rode Kruis in de Collectie Westerbork.

[530] OVCG. Map 271. Rapport door J.A. Veldkamp 24 april 1945.

[531] Oorlogsarchief Nederlandse Rode Kruis, Collectie Westerbork, Inventarisnummer 337.

[532] Informatie Kamp Vught.

[533] Oorlogsarchief NRK. EU-dossier 30.749, Waanders en EU-dossier 28.824, Vermeulen; Informatie Kamp Vught.

[534] Oorlogsgravenstichting, Slachtofferregister; Oorlogsgravenstichting, informatie verstrekt door Fred Bijsmans; Nederlandse Rode Kruis, informatie verstrekt door Victor Laurentius.

[535] Informatie Kamp Amersfoort.

[536] Bedoeld wordt Johann Gerhard Mechels. Mechels had de brief van 10 mei 1943 met 'Mechels' ondertekend, zonder voorletters.

berechting van oorlogsmisdadigers. De verhoren die de basis voor de berechting moesten vormen, werden afgenomen door de rechercheurs van sectie I van de POD , onder leiding van Kerkhof.[537]
De sectie startte onmiddellijk een onderzoek naar het lot van de in de brief vermelde 54 slachtoffers, met het oog op de mogelijke veroordeling van de hoofddader, Mechels.
Achttien van de 54 slachtoffers waren gevonden in het massagraf op de Appelbergen. Het nog niet geïdentificeerde slachtoffer moest dus één van de 36 andere personen uit Mechels' brief zijn. Daarnaast moesten 35 slachtoffers nog gevonden worden. Alle slachtoffers waren volgens Mechels begraven '*op een plaats die niet mocht worden bekendgemaakt'*.

Foto graflocatie 1945 (OVCG, foto Akkerman)

Toen alle personalia waren nagetrokken, bleek Mechels' lijst onjuist te zijn. Van de 54 vermelde slachtoffers waren er negentien op straat achtergelaten nadat ze tijdens patrouilles van de *Ordnungspolizei* waren doodgeschoten. Zij bleken reeds te zijn begraven op de begraafplaatsen in hun woonplaatsen. Andries Sikkinga uit Marum die op 3 mei 1943 tijdens een patrouille was doodgeschoten, ontbrak in de brief. Eén slachtoffer, Roelof Kuiper, bleek zijn schotwonden te hebben overleefd.
Mechels had niet 54 maar 34 slachtoffers '*op een onbekende plaats'* laten begraven.

Het natrekken van de personalia was tijdrovend, omdat veel namen onjuist waren gespeld. Ook bleken enkele geboortedata niet te kloppen. Het natrekken werd ook bemoeilijkt doordat Mechels de geboorteplaatsen had vermeld in plaats van de laatste woonplaatsen. Na het onderzoek concludeerde Kerkhof dat er nog zestien slachtoffers vermist waren. *SD*'ers wisten te vertellen dat alle slachtoffers in hetzelfde gebied waren begraven. Kerkhof liet putjes graven op de Appelbergen, in de buurt van het geruimde graf. Akkerman nam foto's van de omgeving van het geruimde graf.[538]

2.3.1 De hoofddader

De hoofddader moest worden berecht, met name voor de bewezen moord op de zestien inwoners van Marum. Van deze moord waren inmiddels enkele getuigenverklaringen opgemaakt. Maar ook moest hij berecht worden voor de moord op Grietje Dekker uit Musselkanaal. Zij was in koelen bloede doodgeschoten door de *Ordnungspolizei*, nadat ze op de avond van 1 mei 1943 geraakt was door hun patrouillevuur.

[537] OVCG. Map 528.
[538] OVCG. Map Regiopolitie Groningen.

Kerkhof ontving een brief van wachtmeester Blank van de marechaussee te Musselkanaal: '*Hiermede moge ik U berichten dat op 1 Mei 1943 alhier door de Duitsche Bezetting, in verband met de staking, is aangeschoten en daarna mede genomen een meisje, genaamd Grietje Dekker, 24 jaren, waarvan nadien niets meer is gehoord. Het vermoeden ligt voor de hand dat of Grietje is aan de bekomen verwonding overleden of later verder is afgemaakt omdat alle naspeuringen dienaangaande op niets zijn uitgeloopen. Hedenmorgen kreeg ik bezoek van de vader van Grietje, die mij een advertentie toonde, hierbij gevoegd, dat gisteren was voorgekomen in de Provinciale Groninger Courant, waarin wordt aangekondigd van het vinden van een massagraf te Appelbergen. Hoewel hier duidelijk in uitkomt dat alle overblijfselen afkomstig zijn van manlijke personen wil de vader van Grietje gaarne dat omtrent bovenstaande kennis wordt gegeven ter bevoegde plaatse, opdat dezen van het verdwijnen van zijn dochter volledig worden ingelicht'*.[539]
Grietjes naam stond in de brief van Mechels, als '*Grietge Dekker, geboren te Wildervank'*.
Kerkhof verhoorde Haase, die in de Groninger gevangenis geïnterneerd was en wiens naam in de linker benedenhoek van de brief was geschreven. Haase verklaarde dat de moorden onder de volledige verantwoordelijkheid van Mechels waren gepleegd. Haase wist niets van de heimelijke graflocaties omdat daar destijds niets over mocht worden meegedeeld. Hij had nauwelijks met Mechels gesproken omdat Mechels slechts een kleine twee weken in het Groninger Scholtenhuis gestationeerd was geweest, van 1 mei 1943 tot half mei 1943.[540]

Kerkhof liet getuigenverklaringen opmaken waarin de moorden in Marum en Musselkanaal gedetailleerd werden beschreven. Deze verklaringen zouden de bewijslast vormen voor Mechels' verantwoordelijkheid voor de moorden, als *Kommandeur* van de *Ordnungspolizei*. Op grond van de omschreven feiten zou Mechels opgespoord kunnen worden en zou er een verzoek tot uitlevering kunnen worden ingediend, zodat Mechels kon worden berecht door het Bijzonder Gerechtshof te Groningen.[541]

Kerkhof nam op 19 april 1946 persoonlijk contact op met de ouders van Grietje Dekker. Deze vertelden hem dat ze overal waren geweest, maar steeds met een kluitje in het riet waren gestuurd. Kerkhof schreef in de inleiding van de verzameling getuigenverklaringen: '*Omdat de afschuwelijke moord op Grietje Dekker nog niet was opgelost of dat althans de daders hiervan nog niet waren opgespoord en zelfs de ouders omtrent de begraafplaats van hun dochter nog niets bekend is heb ik, verbalisant, een nader onderzoek ingesteld'*. Hij liet dezelfde dag twee processen-verbaal opmaken en ging daarna door met het verzamelen van getuigenverklaringen.[542] Ook in de zaak Marum liet hij getuigenverklaringen opmaken.[543]

Kerkhof trok zich het lot van de nabestaanden van de zestien nog vermiste slachtoffers persoonlijk aan. Hij hoopte dat Mechels spoedig gearresteerd en uitgeleverd zou worden, zodat hij de plaats op de Appelbergen kon aanwijzen waar de slachtoffers begraven lagen.[544]
Deze hoop vervloog toen enkele geïnterneerde *SD*'ers verklaarden dat Mechels '*ergens in Joegoslavië of Italië*' gesneuveld zou zijn.[545] Ook Kösterbeck, de vroegere commandant van het *28e Polizei Regiment Todt*, verklaarde dat Mechels in Italië was omgekomen.[546]

2.3.2 Johann Gerhard Mechels

Enkele maanden later, op 28 januari 1947, ontving Kerkhof een brief van het Bureau Opsporing Oorlogs Misdadigers (BOOM) van het ministerie van Justitie. Daarin werd gemeld dat een aantal Duitsers ter beschikking was gesteld van de Nederlandse justitie om in Nederland berecht te kunnen worden. Vijf van de genoemde Duitsers waren echter nog niet in Nederland geïnterneerd, '*waaronder Johann Gerhard Mechels, commandant van een bataljon Grüne- of Ordnungspolizei van het Regiment Todt, gelegerd te Assen of Zuidlaren'*.

---

539 OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief 4 december 1945 van wachtmeester Blank aan zijn commandant te Stadskanaal.
540 Gesprek met Jan Kerkhof op 10 oktober 1995.
541 Interviews met de voormalig POD-functionarissen Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10 en Teunis Reijm, ho. 11.
542 OVCG. Map 279. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op Grietje Dekker.
543 OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op de zestien burgers te Marum.
544 Gesprek met Jan Kerkhof op 10 oktober 1995.
545 OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Brief Nienhuis, voorzitter Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdadigers aan BOOM, 11 februari 1947.
546 OVCG. Map 94. Rapport advocaat-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof Jhr. Mr. A.H.S. van der Wijck te Groningen, 23 april 1947. Hij had net van het BOOM vernomen dat Mechels tóch in leven was, nadat hij Mechels' naam op 11 februari 1947 bij de instantie had opgevraagd.

Mechels bleek dus niet te zijn gesneuveld. Hij was in het voorjaar van 1944, tijdens de inzet van het *28e Polizei Regiment Todt* tegen Tito's partizanen in het Joegoslavische Oberkrain zwaar gewond geraakt en in het plaatselijke hospitaal opgenomen. Toen hij enigszins hersteld was, was hij naar Bremen vertrokken. In april 1945 werd hij krijgsgevangen genomen door de Amerikanen. In februari 1946 lieten ze hem weer vrij omdat hij geen lid bleek te zijn van de *SS*, de organisatie die voor oorlogsmisdaden werd aangeklaagd. Mechels had altijd geweigerd lid te worden van deze *SS.* Hij droeg daardoor de titel majoor en niet de ermee corresponderende *SS*-titel *Sturmbannführer*, zoals Haase.[547] Mechels trad na zijn vrijlating in dienst bij de politie in zijn woonplaats Ihrhoven en vervulde daar een hoge functie.[548]

Nienhuis, de voorzitter van de Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdadigers Groningen, richtte op 11 februari 1947 een verzoek aan het BOOM om Mechels uit te leveren. Nienhuis schreef dat '*het late uitleveringsverzoek*' te maken had met het feit dat tot dusver op grond van verklaringen van geïnterneerde *SD*'ers was aangenomen dat Mechels gesneuveld zou zijn.
Kerkhof schreef drie dagen later, op 14 februari 1947, rechtstreeks een brief naar de Netherlands War Crimes Commission (NWCC) in het Duitse Herford. Hij meldde niet veel vertrouwen in het BOOM te hebben en verzocht sergeant-majoor G.Kamp om rechtstreeks aan de uitlevering mee te helpen: '*Ik richt me nu rechtstreeks tot U omdat aanvraag via BOOM niet het minste effect sorteert. Ik ben bereid de arrestanten aan de grens over te nemen, bij voorkeur te Nieuweschans. De commandant van Trimunt wilde de zestien gearresteerde burgers in vrijheid stellen, maar Mechels zei: "Nichts davon, an die Wand mit ihnen". Gaarne uitlevering op korte termijn. Als ik het langs de officiële weg doe komt er toch niets van. Wel zal ik betreffende PV's opzenden naar het BOOM, wat echter evengoed achterwege kan blijven, aangezien het toch niet helpt. Als U Mechels even mee zou kunnen nemen naar Groningen om als "getuige" gehoord te worden is het natuurlijk ook al goed. Mocht dat allemaal niet gaan, zou U Mechels dan willen laten arresteren, zodat hij geen kans krijgt om er tussen uit te knijpen?'* [549]

Kerkhof handelde met deze brief echter buiten de voorgeschreven regels en procedures om.

De hoogste autoriteit van het Bijzonder Gerechtshof te Groningen, advocaat-fiscaal Jonkheer Mr. A.H.S. van der Wijck, schreef daarop op 24 april 1947 een verklaring. Deze zou moeten leiden tot de uitlevering van Mechels: '*De Marummers waren willekeurig bijeen geveegd. De lijken zijn na de bevrijding in de Appelbergen gevonden. Het is gebleken dat de SD weinig of niets met deze zaak te maken heeft. De zaak dreigt nu in de vergetelheid te raken met het oog op de beëindiging van de PRA'*.[550]
Van der Wijck noemde Mechels de hoogste Duitse gezagsdrager in de drie noordelijke provincies, die belast was met de onderdrukking van de staking: '*Alles, ook de SD te Groningen, was aan hem ondergeschikt. Tot dusver was aangenomen dat Mechels in Italië was gesneuveld, maar enige weken geleden heb ik ontdekt dat hij in leven is en in Ihrhoven woont. Mechels heeft persoonlijk de opdracht tot schieten gegeven in de Radarstelling van Trimunt. De overbrenging van Mechels is dringend en snel gewenst, anders heeft het geen zin meer. Ik zal de zaak Mechels persoonlijk voorbereiden'*.
Deze verklaring werd door Nienhuis naar het landelijke BOOM gestuurd. Drie maanden later kreeg Nienhuis een antwoord. Het BOOM had Mechels op de lijst van gezochte oorlogsmisdadigers geplaatst en de United NWCC te Londen verzocht '*Mechels naar Nederland te doen overbrengen als hij nog in leven is'*.[551]

Kerkhof ontving op 27 april 1948 een map met veertig telexberichten van het Directoraat Generaal voor Bijzondere Rechtspleging, Bureau Coördinatie, afdeling Politieke Zaken. Deze telexberichten waren tijdens de April-Meistakingen vanuit het Scholtenhuis naar Rauter en Harster in Den Haag gestuurd. De berichten boden nieuwe feiten op grond waarvan Mechels aangeklaagd kon worden. Kerkhof verhoorde geïnterneerde *SD*'ers, onder andere Harster en Haase over de inhoud ervan. De verhoren spitsten zich toe op de telexen

[547] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers te Marum. Verklaring Mechels op 19 maart 1949.
[548] Toen Mechels werd gearresteerd was hij *Polizeirat*, in ranghoogte te vergelijken met commissaris van politie, een rang hoger dan hoofdinspecteur.
[549] OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Brief van Kerkhof aan Kamp, 14 februari 1947.
[550] Politieke Recherche Afdeling, de instantie die volgde op de POD; Interviews met de voormalig POD-functionarissen Ad Mulder in *Meerstemmig*, ho. 10 en Teunis Reijm, ho. 11.
[551] OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Brief BOOM aan de Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdadigers Groningen, 22 juli 1947.

1003 en 1005 die op 3 mei 1943 om 17.15 uur en 18.03 uur door Haase naar Harster werden gezonden inzake de gebeurtenissen in Marum die middag.[552]

Op 17 juni 1948, een jaar na het verzoek aan het BOOM om Mechels te laten uitleveren, werd Mechels gearresteerd in zijn woonplaats. Ruim een half jaar later, op 11 januari 1949, werd hij overgebracht naar Nederland. Op 13 januari 1949 arriveerde hij onder bewaking in het Groninger Huis van Bewaring. Daar werd hij onmiddellijk door Kerkhof verhoord. Kerkhof richtte zich daarbij meteen op de heimelijke graflocatie van de zestien vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen.
Mechels verklaarde echter niets te weten van deze graflocatie. Hij noemde de namen Lang, Neubert en Koll, destijds officieren van het 3e bataljon, en Kösterbeck, de commandant van het gehele *Polizei Regiment Todt*. Lang, Koll en Neubert waren waarschijnlijk gesneuveld, aldus Mechels. Mechels verklaarde dat hij één van zijn onderofficieren had belast met het begraven van de lichamen van de gefusilleerden, *Oberleutnant* Albert Düreck. Mechels zei niet te weten waar Düreck de lichamen had begraven, maar '*wel weet ik dat alle slachtoffers van de Meistaking zijn begraven op hetzelfde terrein'*.[553] Ook meldde hij dat Lottmann de bevelen voor de standrechtelijke executies had gegeven.[554]

Kerkhof nam meteen contact op met de NWCC in Herford, met het dringende verzoek deze Albert Düreck op te sporen en te verhoren. Ook schreef hij naar de Garnizoenscommandant van de kazerne te Groningen met de vraag hem militaire hulp te verlenen bij '*het laten doorgraven van het voormalige oefenterrein van de Duitsche Wehrmacht in de Appelbergen, omdat het zeer waarschijnlijk wordt geacht dat daar zestien burgers uit de drie Noordelijke provinciën begraven liggen die tijdens de Meistaking 1943 door de bezetter werden gefusilleerd*'.[555]

Op 1 april 1949 liet Kerkhof de gemeenten van de zestien nog niet gevonden slachtoffers aanschrijven, met het verzoek processen-verbaal op te maken van wat er tijdens de stakingsdagen was gebeurd en wie daarbij betrokken waren. Tevens gaf hij de opdracht uitgebreide signalementen van de zestien slachtoffers te verzamelen.[556]
De NWCC had de opsporing van Düreck gedelegeerd naar een ander district, en ontving op 13 mei 1949 een bericht van T. McVicar van het *Headquarters Regierungsbezirk Cologne Area 19*, met daarin alle verzamelde bevindingen. De door Mechels genoemde Albert Düreck was gevonden en op 26 maart 1949 verhoord. Hij was werkzaam als hoofdinspecteur van politie in Aken. Düreck had verklaard van niets te weten, omdat hij naar zijn zeggen ten tijde van de April-Meistakingen rekruten trainde in Assen. Daarom kon hij '*keine Information geben über die Gräber der Erschossenen'*. Düreck had verklaard dat Otto deze verklaring kon bevestigen.
Ook Otto was opgespoord en op 2 mei 1949 verhoord. Otto verklaarde bataljonsklerk te zijn geweest en voordat de April-Meistakingen uitbraken al overgeplaatst was naar Arnhem. Otto vertelde: '*dat Rauter de fusillades had laten verrichten om de bevolking angst aan te jagen, de staking te breken en herhalingen te voorkomen. De lichamen werden vervoerd in afgesloten wagens en ik heb gehoord dat ze begraven werden op de schietbaan in Groningen. Lottmann kan daar informatie over verstrekken'*.[557]
Vervolgens had hij geprobeerd Lottmann op te sporen. Lottmann bleek echter al op 23 juli 1948 te zijn gedeserteerd en naar de oostzone te zijn gevlucht. Vermoed werd dat hij vreesde dat hij net als Mechels zou worden gearresteerd voor de moorden die tijdens de patrouilles in Friesland onder zijn bevel waren gepleegd, voor de standrechtelijke executies waartoe hij het bevel had gegeven en voor de oorlogsmisdaden waarvoor hij in Frankrijk werd gezocht.[558] De westerse geallieerde opsporingsinstanties hadden geen zeggenschap over deze oostzone.
McVicar besloot zijn verslag van 13 mei 1949 aan de NWCC met de woorden: '*It is regretted that the information available from these German Police Officers is negative*'.

---

[552] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers te Marum, verklaring Haase, ongedateerd, pp. 27-28, verklaring Harster, 7 april 1949, pp. 28-30; OVCG. Map 439. Telexen 1003 en 1005.
[553] OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers te Marum, verklaring Mechels, 19 maart 1949, p. 6.
[554] Gesprek met Kerkhof op 10 oktober 1995.
[555] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van Kerkhof aan de Commandant van de kazerne te Groningen, 4 maart 1949.
[556] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van de Hoofdcommissaris van Politie te Groningen, S.W. Moolenaar aan de gemeenten van de zestien vermiste slachtoffers, 1 april 1949.
[557] OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Verklaring Otto aan T. McVicar van de Netherlands War Crimes Commission, 2 mei 1949.
[558] Archief Corts. Brief *Zentralen Staatsarchiv* aan Corts, 21 mei 1991: Lottmann werd in Nederland en Frankrijk voor '*Mehrfachen Mord*' gezocht.

Ondertussen maakte Kerkhof een rapport op waarin hij vroeg om de uitlevering van Düreck, Neubert, Lang, Koll, Bock en Lottmann. Hij benadrukte daarbij dat het niet ging om de berechting van de daders, maar om het aanwijzen van de exacte plaats waar de zestien nog vermiste slachtoffers begraven lagen.[559] Advocaat-fiscaal Van der Wijck stuurde dit verzoek naar de Jonkheer Mr. F.A. Groeninx van Zoelen van de NWCC, met de mededeling dat degenen die de graflocaties zouden aanwijzen niet bang hoefden te zijn dat ze zouden worden gearresteerd.[560]

Groeninx van Zoelen antwoordde op 23 maart 1949 aan Van der Wijck dat hij Kösterbeck had verhoord. Kösterbeck had verklaard tijdens de April-Meistakingen naar een cursus in Dresden-Hollehau te zijn geweest. Hij zocht nu nog naar drie Duitsers, de monteur Gerhard Bock, wonend in Welper-Hüttenau en Johannes Lottmann, politiefunctionaris te Bochum of Gelsenkirchen. Bock en Lottmann maakten beide deel uit van het *28e Polizei Regiment Todt*. De derde was Lankenau, destijds commandant van de *Ordnungspolizei* in Nederland. Neubert, Lang en Koll, om wiens uitlevering was gevraagd, bleken te zijn gesneuveld.[561]
Mechels had op 19 maart 1949 inmiddels ook verklaard dat de drie mannen niet meer leefden.[562]
Groeninx van Zoelen stuurde op 6 mei 1949 opnieuw een bericht naar Van der Wijck. Hij had Bock op 20 april 1949 verhoord. Bock had verteld niet zelf getuige te zijn geweest van de executies in mei 1943, maar te weten dat de Beukemafabriek, de Woudbloemfabriek en de schietbaan van de Groninger kazerne executieplaatsen waren geweest in die dagen. Bock had met klem verklaard niet te weten waar de lichamen van de slachtoffers begraven waren. Groeninx van Zoelen schreef dat getracht werd om Düreck opnieuw te horen, maar verzocht Van der Wijck om na te gaan of Mechels naast Düreck nog andere namen kon noemen van personen die inlichtingen over de graflocatie konden geven.[563]
J.Th. Mekers van de NWCC vond Helmut Knollmann en verhoorde hem op 27 mei 1949. Knollmann was tijdens de stakingsdagen rekruut op Groninger Rabenhauptkazerne. Hij verklaarde dat hij deels uit eigen waarneming wist dat er tijdens de stakingsdagen Nederlanders waren doodgeschoten op de schietbaan van de kazerne. De slachtoffers waren mishandeld door leden van de *Ordnungspolizei*. Hij had zich daar zeer aan geërgerd. Knollmann vertelde dat de slachtoffers door de *Ordnungspolizei* werden weggebracht in auto's. Hij had horen zeggen '*dat ze begraven waren op de hei, naar hij meende tussen Helpman en Haren, op een oefenterrein van de Wehrmacht'*.[564]

Kerkhof schakelde paranormale hulp in. Dat leverde geen bruikbare aanknopingspunten op. De paragnosten vertelden dat ze beelden doorkregen als '*50 of 500 meter van de weg tussen grote bomen, 14 stuks*', '*op het kruispunt staat een groot bord, het bord staat scheef*' en '*heeft iets met suikerbieten te maken*'.[565]

Kerkhof rapporteerde op 19 mei 1949 aan zijn hoofdcommissaris, S.W. Moolenaar, dat Mechels opnieuw had verklaard dat Düreck de begravingen had verricht. Molenaar stuurde deze mededeling door naar het Bijzonder Gerechtshof.[566] Van der Wijck schreef daarop op 25 mei 1949 aan Groeninx van Zoelen dat Düreck beslist verhoord moest worden, omdat Mechels bleef benadrukken dat Düreck de begravingen had uitgevoerd en dat Düreck hem daar naderhand over had gerapporteerd.[567]

Op 3 juni 1949 verklaarde Mechels dat '*zijn voorganger Neubert hem had bevolen dat de lijken van eventuele slachtoffers mee naar Groningen genomen moesten worden en daar in de omgeving worden begraven. Ik neem aan dat het lijk van Grietje Dekker naar Groningen is vervoerd en aldaar begraven. Waar dit lijk is begraven weet ik niet. Dit moet volgens mij de Oberleutnant Düreck weten, die met het begraven van de slachtoffers was belast'*.[568]

---

559 OVCG. Map 94. Dossier Mechels, Rapport Jan Kerkhof, 14 maart 1949.
560 OVCG. Map 94. Dossier Mechels, Brief van Van der Wijck aan Groeninx van Zoelen, 17 maart 1949.
561 OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Brief van Groeninx van Zoelen aan Van der Wijck, 23 maart 1949.
562 OVCG. Map 95. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op zestien burgers te Marum, verklaring Mechels, 19 maart 1949, p. 6.
563 OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Brief van Groeninx van Zoelen, aan Van der Wijck, 6 mei 1949.
564 OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Rapport opgesteld door Mekers, NWCC, 30 mei 1949.
565 OVCG. Map 527. Aantekeningen 5 mei 1945 door Kerkhof.
566 OVCG. Map 279.
567 OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Brief van Van der Wijck aan Groeninx van Zoelen, 25 mei 1949.
568 OVCG. Map 279. Proces-verbaal contra Mechels inzake de moord op Grietje Dekker, verklaring Mechels, 3 juni 1949.

Terwijl er gezocht werd naar getuigen die de graflocatie konden aanwijzen, werd er ook gezocht naar de identiteit van het nog niet geïdentificeerde slachtoffer. Kerkhof had de ouders en de weduwe van de vermiste Dirk Fokkens al in de zomer van 1948 verzocht naar Groningen te komen. Hij wilde nagaan of het niet geïdentificeerde lichaam, dat voorlopig te Haren was herbegraven, misschien van Dirk Fokkens was. Moolenaar bracht verslag uit aan Van der Wijck, en verwees daarbij naar de zestien nog niet gevonden slachtoffers. Hij schreef op 22 juni 1949 dat '*aangenomen moet worden dat het onbekende lijk niet identiek is aan dat van Fokkens, aangezien ongeveer een jaar geleden de familie Fokkens aan mijn bureau is ontboden om, hoewel dit ook reeds na het blootleggen van het massagraf in de Appelbergen had plaatsgevonden, nogmaals de zich aan mijn bureau bevindende restanten kleren van het onbekende lijk met het signalement van Dirk Fokkens te vergelijken. Het resultaat was negatief. Het onderzoek naar de nog niet opgedolven zestien slachtoffers van de Meistaking 1943 is in handen van de tot mijn corps behorende Inspecteur van Politie J. Kerkhof. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat alle of althans een groot deel van de vermiste lijken hoogstwaarschijnlijk moet worden gezocht in de Appelbergen. Snelle resultaten in deze kunnen echter niet worden verwacht, aangezien de ondergeschikten van de oorlogsmisdadiger Mechels, óf zijn gesneuveld, óf zich aan verhoor in Duitsland hebben onttrokken. Het onderzoek wordt echter voortgezet en zodra hiervoor aanleiding bestaat, zal ik U nader doen inlichten'*.[569]

Op 31 augustus 1949 belde Kerkhof de NWCC rechtstreeks op om aan Groeninx van Zoelen te vertellen dat Mechels bleef herhalen dat Düreck de lichamen van de vermiste slachtoffers had begraven. Groeninx van Zoelen beloofde moeite te zullen doen om Düreck over te halen naar Nederland te gaan om de graven aan te wijzen. Hij zou dit via het Bureau Coördinatie van het ministerie van Justitie regelen.[570]

Op 3 oktober 1949 werd Mechels tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeeld door het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden, Kamer Groningen. Mechels probeerde aanvankelijk zijn schuld te ontkennen en te benadrukken dat hij op bevel had gehandeld. Hij was er naar zijn zeggen van uitgegaan dat het *Standgericht* de doodstraf reeds had uitgesproken tegen de zestien gearresteerde burgers in Marum en dat hij dit vonnis alleen nog maar hoefde uit te voeren. Deze verklaring stond echter haaks op het telexbericht van 3 mei 1943, waarvan Mechels zelf de tekst had geformuleerd: hij zou de opstandelingen op heterdaad hebben betrapt en doodgeschoten. Mechels' pleidooi voor zijn onschuld werd dan ook niet gehonoreerd. Het hof achtte bewezen dat Mechels '*op leugenachtige gronden, koelbloedig zestien weerloze onschuldige burgers uit Marum had laten vermoorden, waaronder twee kinderen van 13 en 17 jaar'*. Mechels optreden werd als '*onmenselijk'* aangeduid en volkomen in strijd met de elementaire begrippen van recht en menselijkheid. Als verzachtende omstandigheid voerde het hof aan '*dat het in Nederland in de eerste dagen van mei 1943 woelig was en verdachte naar het noorden was gekomen om de rust en orde te herstellen, en dat verdachte niet de indruk maakt van iemand van wie een herhaling van onmenselijk optreden te duchten is'*.
Mechels was ook aangeklaagd voor de moord op Grietje Dekker. Echter, omdat er geen stoffelijk overschot was ontbrak ook het bewijs dat het om een moord ging.[571] Deze aanklacht en het grote aantal getuigenverklaringen werden niet meegenomen in de rechtszitting, waarin bewijs als essentiële voorwaarde gold.[572] De fusillades van de standrechtelijk veroordeelde slachtoffers, de moord op slachtoffers tijdens de patrouilles, de heimelijke begravingen en het bewust geheim houden van de graflocaties kwamen wel in verzamelde verklaringen aan de orde, maar niet tijdens de rechtszitting en het uiteindelijke vonnis.[573]

2.3.3 Albert Düreck

In hetzelfde voorjaar van 1949, waarin naarstig werd gezocht naar Düreck en mogelijk andere getuigen die de graflocatie op de Appelbergen konden aanwijzen, ontving Kerkhof de processen-verbaal met uitgebreide informatie over en signalementen van de zestien nog vermiste slachtoffers.[574] Kerkhof was diep onder de indruk van de wanhoop, de onzekerheid en het verdriet van de ouders en weduwen van de nog niet gevonden

[569] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van hoofdcommissaris van politie te Groningen, S.W. Moolenaar aan Van der Wijck, 22 juni 1949.
[570] OVCG. Map Regiopolitie Groningen.
[571] Bij de secties die op 5 december 1945 door Van Rijssel werden uitgevoerd op de lichamen van de negentien in de Appelbergen gevonden slachtoffers werd een relatie tussen (schot)wonden en de fusillades beschreven, om tijdens de rechtspraak te kunnen bewijzen dat het om moord ging.
[572] Mechels was ook aangeklaagd voor de moord op Carel Frederik Kwant en Jan ten Cate op 3 augustus 1943 in Zuidlaren, maar omdat zijn schuld niet bewezen kon worden werd hij voor deze aanklacht vrijgesproken.
[573] OVCG. Map 94. Dossier Mechels. Vonnis 3 oktober 1949.
[574] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Processen-verbaal, dd. 8 april 1949 t/m 5 mei 1949.

slachtoffers.[575] Het vinden van de graflocatie was daarom van cruciaal belang. Er zat echter geen schot in een mogelijke uitlevering van Düreck. Ook een vriendelijke uitnodiging oogstte geen enkel effect. In het najaar van 1949 besloot Kerkhof Düreck in Duitsland te bezoeken om met hem te praten over het belang van het vinden van het graf. Kerkhof legde dit plan voor aan hoofdcommissaris Moolenaar. Moolenaar keurde het goed en nam contact op met Mr. Jeanne Romeijn, hoofd van het Bureau Coördinatie in Den Haag. Na deze introductie kon Kerkhof mevrouw Romeijn bezoeken om de zaak uitvoerig te bespreken.
Mevrouw Romeijn scheef vervolgens een korte brief naar het Consulaat der Nederlanden te Keulen, met het verzoek Kerkhof te willen ontvangen inzake '*de opsporing van een nog niet gevonden massagraf. De aangelegenheid is van zodanige aard dat het op hoge prijs zal worden gesteld wanneer U Hoog Edel Gestrenge de heer Kerkhof persoonlijk zoudt willen ontvangen'*.[576]

De Consul, G. Key, wilde eerst nadere informatie voordat hij het verzoek kon honoreren.
Moolenaar antwoordde op 23 november 1949 '*de eer te hebben zich tot hem te wenden'* en maakte uitgebreid verslag van de heimelijke begravingen van de zestien vermiste slachtoffers.
Hij schreef '*dat het reeds bestaande vermoeden dat bedoelde lijken in de omgeving van Groningen zouden zijn begraven, door de verklaringen van Mechels waren bevestigd, maar hij bleek helaas niet in staat gedetailleerde aanwijzingen te doen. Uit het zeer uitgebreide onderzoek tegen deze verdachte is komen vast te staan dat de destijds tot zijn staf behorende officieren zich eveneens aan oorlogsmisdrijven hebben schuldig gemaakt. Het zijn deze officieren die volgens verdachte bij het begraven van bovenbedoelde slachtoffers tegenwoordig zijn geweest en dus de zo begeerde nadere aanwijzingen kunnen geven. Na dezerzijds gepleegd overleg met het in deze zaken competente orgaan van het Openbaar Ministerie is aan de destijds werkzame Nederlandse Commissie tot Opsporing van Oorlogsmisdadigers bij de Geallieerde Bestuursraad verzocht bedoelde Polizei-officieren nader te horen, waarbij voorop werd gesteld dat van deze mensen alleen inlichtingen werden gevraagd omtrent de locatie van de nog vermiste slachtoffers en dat hunnerzijds geen vrees aanwezig hoefde te zijn om zich door het afleggen van een verklaring als oorlogsmisdadiger te qualificeren. In de eerste plaats zou niet in die richting worden gevraagd en in de tweede plaats, mocht het nodig zijn dat één der officieren naar Nederland diende te komen om de plaats aan te wijzen, kon hem worden gegarandeerd dat hij niet in Nederland zou worden vastgehouden, daar alleen zijn medewerking werd gevraagd om de ontbrekende slachtoffers te vinden. Helaas is het niet gelukt om het vertrouwen van deze Duitsers te winnen. Thans, nu bedoelde Nederlandse Commissie in Duitsland is opgeheven, blijkt dat het verhoor niet heeft plaatsgevonden door Nederlandse ambtenaren, zelfs niet door Engelse, maar door Duitse!! Dat het resultaat hiervan negatief was zal U wellicht niet verbazen, te meer als U weet dat twee van de ondervraagde Duitsers zelf Oberinspector bij de Duitse politie zijn! Anderzijds is het ook wel te begrijpen dat het moeilijk zal zijn om deze mensen tot het afleggen van een verklaring te bewegen daar de vrees om in een oorlogsmisdrijf te worden betrokken niet licht zal zijn weg te praten. Dat deze vrees inderdaad bij deze mensen zeer groot is blijkt uit het feit dat één hunner uit de politiedienst gedeserteerd en naar de Russische zone gevlucht is. Al met al is deze zaak nog niet opgelost. Ik acht mij niet alleen ambtelijk maar tegenover de nabestaanden van de slachtoffers ook moreel verplicht om alles in het werk te stellen de lijken van hun familieleden te vinden. Onlangs is deze zaak door één mijner Inspecteurs op het Bureau Coördinatie uitvoerig besproken. Hierbij is gebleken dat thans alle middelen zijn uitgeput, uitgezonderd één, en dat is de uitlevering van bedoelde officieren als oorlogsmisdadiger alsnog bij de Geallieerden aan te vragen. Van tevoren staat echter vast dat, mocht deze procedure succes hebben, zij zeer veel tijd zal vergen. Hier komt bij dat de Bijzondere Rechtspleging in Nederland in haar laatste stadium verkeert en in het terugvinden van de nog ontbrekende slachtoffers wellicht een groter Nederlands belang schuilt dan het aan de reeds lange lijst van veroordeelde oorlogsmisdadigers toevoegen van nog enkele delinquenten'*. Molenaar verzocht met klem een onderhoud met Kerkhof te willen toestaan.[577]

Key stond een bezoek toe, en schreef dat de vereiste reisdocumenten het beste konden worden aangevraagd door bemiddeling van het Departement van Justitie met de British Military Mission in Den Haag.[578]

Moolenaar richtte op 9 december 1949 opnieuw een uitgebreide brief aan Key. Hij zond fotografische afdrukken van enkele tussen de NWCC en de Engelse autoriteiten uitgewisselde documenten. Daaruit bleek dat Düreck, Lottmann en Bock de personen waren die inlichtingen over de graflocatie zouden kunnen geven.

[575] Gesprek met Kerkhof op 10 oktober 1995.
[576] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Romeijn aan het Consulaat te Keulen, 4 november 1949.
[577] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Moolenaar aan Key, 23 november 1949.
[578] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Key aan Moolenaar, 28 november 1949.

'*Düreck, die in Uw ambtsgebied woont, is juist de man die de gevraagde inlichtingen moet kunnen geven. Düreck is bij name door Mechels genoemd als de man die met het begraven van de slachtoffers was belast en die hem na afloop daarover ook heeft gerapporteerd*'.
Moolenaar benadrukte nogmaals dat het ging om het aanwijzen van graflocaties, niet om strafvervolging: '*Teneinde moeilijkheden met de bezettings-autoriteiten te voorkomen zou ik U willen voorstellen bij voorbaat vast te stellen dat hier van een "verhoor" geen sprake is maar alleen van het inwinnen van inlichtingen omtrent de juiste plaats van een zich in de omgeving van Groningen bevindend massagraf. Voor een "verhoor" in streng juridische betekenis is namelijk toestemming nodig van het Openbaar Gezag, in casu de Engelse autoriteiten, een toestemming die, nu zelfs het Hoofd van de Nederlandse Missie in Duitsland dit destijds aan de Engelse en Duitse autoriteiten moest overlaten, niet behoeft te worden verwacht. Ik zou U dus willen voorstellen dat Uwerzijds contact wordt opgenomen met Düreck. Mocht het U gelukken deze man te bewegen om nader inlichtingen te verschaffen, dan zou U mij dit kunnen doen weten waarna ik, mocht dit nodig blijken te zijn, voor bedoelde Inspecteur (Kerkhof) bij het Departement van Justitie een zogenaamde Ordre de Mission*[579] *en een visum zou kunnen aanvragen. In het laatste geval zou dan op Uw Consulaat en in Uw tegenwoordigheid een nadere bespreking met Düreck en zo nodig met Lottmann en Bock kunnen volgen. De bijlagen ontvang ik te zijner tijd gaarne van U terug*'.[580]

Key antwoordde op 17 december dat het Moolenaar '*niet ontgaan zal zijn dat het verhoor van Oberinspector Düreck in mei j.l. werd afgenomen door de Engelse Politie-inspecteur T. McVicar, mij persoonlijk zeer goed bekend. Genoemde Oberinspector Düreck is nog gestationeerd in Bad Godesberg. Door middel van Inspecteur McVicar heb ik gearrangeerd dat een onderhoud kan plaatsvinden op een nader te bepalen dag na 1 Januari 1950. Ik maak U erop attent dat Oberinspector Lottmann te Bochum gedeserteerd is en de plaats Welper van Bock buiten mijn ambtsgebied valt'*.[581]

Mechels schreef eind 1949 vanuit het Groninger Huis van Bewaring een brief aan Düreck.[582] Alle brieven van en naar Mechels werden volgens strikte voorschriften door Kerkhof gecontroleerd.[583]

'Lieber Kamerad Düreck!
Ihnen, Lieber Kamerad Düreck sowie allen Kameraden in der Heimat sende ich meine herzlichsten Grüsse. Ich befinde mich seit dem 11 Januar dieses Jahres in Holland und hatte mich wegen des Einsatzes in Mai 1943 anlässlich des Generalstreiks zu verantworten. Am 3 Oktober '49 wurde ich zu einer langen, zeitigen Gefängnisstrafe verurteilt, das Urteil ist jedoch noch nicht rechtskräftig. Es wird auch noch einige Monate dauern und ich hoffe, dass es dann gut für mich verlaufen wird. Die Ermittlungen über den Einsatz sind volkommen abgeschlossen und als verantwortlichen Kommandeur hatte ich die Konzequenzen zu tragen. Ich habe die volle Wahrheit gesagt und mich nicht geschont.
Bereits am 6 Mai '43 habe ich einen genauen Gesamtbericht an General Rauter vorgelegt, der gleiche Bericht ist von mir auch an den niederländischen Polizeipräsidenten, Herrn Oberstleutnant De Boer, gegeben worden. Dieser Bericht liegt jetzt noch vor; demnach hatte die Bevölkerung insgesamt anlässig des Streiks und seiner Auswüchse in den drei nördlichen Provinzen 54 Tote zu beklagen. Von diesen sind bisher 16 Opfer noch nicht gefunden, so dass diese an die Familien nicht zur Bestattung freigegeben werden konnten.
Ich selbst hatte als Kommandeur des Bataillons keine Gelegenheit, damals die Beisetzungen zu überwachen und die betreffende Aktenstücke darüber sind in Oberneuland bei Bremen gegen meiner Willen verbrannt worden.

---

[579] Een *Ordre de Mission* was een schriftelijke reisopdracht, verstrekt door het Departement van Justitie, die aangevraagd kon worden na de beschrijving van het doel van de reis, de duur van het verblijf, de te bezoeken plaatsen en instanties, de personalia van de reiziger, de datum waarop het paspoort is afgegeven en het nummer van het paspoort. Tevens moest aan de procureur-generaal van het gerechtshof een reisvergunning worden aangevraagd, omdat het gerechtshof de deviezenvergunning af gaf. Het visum moest bij de Centrale Veiligheidsdienst te Den Haag worden aangevraagd; OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van Moolenaar aan Officier van Justitie Jonkheer Mr. A.H.S. van der Wijck, voormalig advocaat-fiscaal van de inmiddels opgeheven Bijzondere Rechtspleging.
[580] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Moolenaar aan Key, 9 december 1949.
[581] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van Key aan Moolenaar, 17 december 1949.
[582] OVCG. Map 527. Brief van Mechels aan Düreck, 28 december 1949.
[583] Gesprek met Jan Kerkhof op 10 oktober 1995. Hij vertelde nog steeds kwaad te worden als hij dacht aan de '*suikerzoete toon*' van vooral de brieven tussen het echtpaar Mechels.

Soweit ich mich entsinne, ist jedoch in jedem Falle ein Offizier zugegen gewesen. Können Sie, lieber Kamerad Düreck, mir helfen bei der Suche nach den Gefallenen? Ich meine mich nicht zu irren in dem Bewusstsein, dass Sie mit der Beisetzung beauftragt wurden.
Es ist mein Bestreben, keinen Weg unbeschritten und keine Mittel unversucht zu lassen und den Familien ihre Toten zurückzugeben. Dieses betrachte ich auch als meine moralische und geistige Pflicht und auch als die meiner Offiziere und Beambten.
Von mir aus kann ich hier leider nicht weiter helfen, weil mir jegliche Unterlagen fehlen. Darum bitte ich Sie, lieber Kamerad Düreck, mir zu helfen, damit die Gefallenen würdig beigesetzt werden können. Sie erweisen mir dadurch einen grossen Dienst und wir hätten dann unsere letzte Pflicht in dieser leidvollen Angelegenheit dem niederländischen Volk gegenüber erfüllt.
Ich darf noch hinzufügen, dass keinem Angehörigen des Bataillons irgendwelche Nachteile wegen diese Angelegenheit entstehen können. Hinzufügen möchte ich auch noch, dass ich in den Niederlanden sehr gute Verpflegung und Versorgung nebst einer einwandfreien Behandlung gefunden habe.
So grüsse ich Sie, lieber Kamerad Düreck, recht herzlich und ich wünsche Ihnen ein gesegnetes Neues Jahr 1950!
In alter Kameradschaft bin ich immer Ihr, Mechels.'

De brief werd niet beantwoord.

Eind februari 1950 reisde Kerkhof naar Duitsland, '*mits de aan deze, niet zuiver justitiële, reis verbonden kosten door de gemeente Groningen worden gedragen, en onder de voorwaarde dat de betrokkene zich slechts in burger gekleed en ongewapend over de grens mag begeven en dat hij zich ter plaatse van bestemming onverwijld in verbinding stelt met de bevoegde autoriteiten'*.[584]
Kerkhof kreeg een deviezenvergunning van *DM* 96,- die na afloop van de reis onder bijvoeging van in- en verkoopnota's aan het Bureau Kabinet van de Afdeling Politie van het Ministerie van Justitie diende te worden teruggezonden.[585]
Kerkhof bezocht Düreck. Düreck bleef benadrukken niet bij de begravingen aanwezig te zijn geweest en van niets te weten. Hij verwees naar Neubert.
Moolenaar deed op 4 maart 1950 een poging om Neubert te laten uitleveren via de Nederlandse Consul te Belgrado, Mr. Th.F. Valck Lucassen.[586] Hij kreeg geen antwoord, en stuurde daarom enkele rappels. Op 4 augustus 1950 kreeg Moolenaar eindelijk het bericht dat Neubert in Joegoslavië ter dood was veroordeeld en dat het vonnis op 18 augustus 1947 was voltrokken.[587]

Moolenaar richtte zich op 12 augustus 1950 tot de Bijzondere Raad van Cassatie met het verzoek Kerkhof toe te staan nog één keer met Mechels te praten. Hier was haast bij met het oog op de Cassatiezaak die enkele weken later zou plaatsvinden. Moolenaar schreef: '*Mechels schijnt bevreesd te zijn uitlatingen te doen, hoewel hem duidelijk werd gezegd dat het onderzoek slechts wordt ingesteld om ten behoeve van de nabestaanden de plaats van het graf te vinden'*.[588]
Kerkhof had zo nu en dan contact met Jan de Haas, de oom van Will van Rossum, om hem op de hoogte te houden van het onderzoek naar de graflocatie. Hij verzekerde De Haas ervan dat hij altijd naar Groningen kon komen, zelfs op een zaterdag of zondag, en schreef op 9 maart 1950: '*Mocht Joegoslavië niet lukken, dan moeten we ons maar weer op Mechels richten. Hij heeft dan mogelijk zijn cassatie achter de rug en is wat meedeelzamer. Hoe dan ook, we geven het nog niet op, maar het is niet eenvoudig'*.[589]
Mechels bleef ontkennen iets van de graflocaties te weten. Hij bleef bij de verklaring dat Düreck de begravingen had verricht. Düreck bleef dat ontkennen.

Tijdens de Cassatiezitting van 9 december 1950 werd Mechels' gevangenisstraf verlaagd tot veertien jaar. Op 22 december 1954 werd hem gratie verleend, waarna hij opnieuw in dienst trad bij de Duitse politie. Hij overleed in juni 1978 op tachtigjarige leeftijd. In 1960 werd Mechels door het Openbaar Ministerie te

[584] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van Mr. H.R. de Zaaijer, procureur-generaal van het gerechtshof te Leeuwarden en fungerend directeur van politie in de drie noordelijke provincies, aan Moolenaar, 16 februari 1950, aangetekend.
[585] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van Mr. De Zaaijer aan Moolenaar, 16 februari 1950.
[586] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief van Moolenaar aan Mr. Th.F. Valck Lucassen, Gezant der Nederlanden in Belgrado, 4 maart 1950.
[587] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Valck Lucassen aan Moolenaar, 4 augustus 1950.
[588] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Moolenaar aan Mr. A.M. Baron van Tuyll van Serooskerken, procureur-fiscaal Bijzondere Raad van Cassatie, Den Haag, 12 augustus 1950.
[589] Archief Van Rossum, Brief Kerkhof aan De Haas, 9 maart 1950.

Bremen ondervraagd over de executies in Trimunt. Mechels verklaarde in eerste instantie dat hij in 1954 uit '*Holländischen Kriegsgefangenschaft'* was ontslagen en verzweeg aanvankelijk dat het om een gevangenisstraf ging. Hij heeft altijd zijn onschuld benadrukt.[590]
Naast Mechels zijn geen andere functionarissen van de *Ordnungspolizei* veroordeeld. De compagnie-commandanten Koll en Lang waren tijdens de oorlog gesneuveld. Neubert was in Joegoslavië ter dood veroordeeld, het vonnis was op 18 augustus 1947 voltrokken. Lottmann, die het bevel had gevoerd over de standrechtelijke executies, was kort na de arrestatie van Mechels op 23 juli 1948 naar de oostzone gevlucht[591] en had zich daarmee aan een mogelijke Nederlandse berechting onttrokken. Lottmann overleed in 1991 op 79-jarige leeftijd.[592] Bock is niet vervolgd omdat hij buiten het ambtsgebied woonde van de autoriteiten waar Kerkhof contact mee had. Düreck is niet vervolgd omdat hij zijn betrokkenheid bleef ontkennen. Ook rechter Wendt is niet berecht.

2.4 Het zoeken naar de zestien vermisten ging door

Het onderzoek naar de vermiste slachtoffers werd in de loop van 1951 afgesloten. Alle mogelijkheden om informatie over de exacte graflocatie te verkrijgen waren uitgeput. Wel was vast komen te staan dat alle slachtoffers van de April-Meistakingen uit de drie noordelijke provincies in hetzelfde gebied waren begraven, in de omgeving van Groningen, richting Haren, in een heideachtig, moerassig, voormalig Wehrmacht oefenterrein in de buurt van Haren, en dat kon alleen de Appelbergen zijn. Omdat in 1945 negentien slachtoffers in de Appelbergen waren gevonden, moesten de overige zestien slachtoffers er ook nog begraven liggen. Eén van de door Kerkhof verhoorde *SD*'ers had de Appelbergen als het '*persönliches Friedhof van de SD*' omschreven.[593]

2.4.1 Stille activiteiten tussen 1950 en 1970

In 1950 verzocht het Bijzonder Gerechtshof Kerkhof inlichtingen te verstrekken over het *Standgericht* tijdens de bezetting. Kerkhof schreef daarop een 'geheim' rapport en zond dat naar de advocaat-fiscaal van het gerechtshof. Hij verklaarde dat een dergelijke rechtsvorm alleen tijdens de April-Meistakingen actief was geweest, en wel in de vorm van een *Polizeistandgericht*, en dat '*de zwaarte der straf in een wanverhouding stond tot het begane delict, bijvoorbeeld het omgooien van bussen melk. De student Van Rossum was door een NSB-meisje verraden en nog dienzelfden dag doodgeschoten, hoewel hij niets met de gehele staking had uit te staan en vast stond dat hij de buks alleen maar had om er mussen mee te schieten en natuurlijk niet om de SD of de Wehrmacht er mee aan te vallen'*.[594]

Kerkhof ging door met het zoeken naar de onbekende graflocatie en naar de identiteit van het onbekende slachtoffer. In 1955 verzocht Kerkhof de familie van Dirk Fokkens wederom naar Groningen te komen. Hij had de gebitsprothese bewaard die in het massagraf was gevonden en die het onbekende slachtoffer zou toebehoren.[595] Zou de prothese van Dirk Fokkens zijn? De broers en zusters van Dirk ontmoetten Kerkhof in een hotel in Haren. De ouders waren niet meegekomen. Zij konden het niet opbrengen om opnieuw geconfronteerd te worden met de vermissing van hun zoon Dirk, en weer teleurgesteld te worden in hun hoop dat Dirk misschien gevonden zou zijn. De prothese kon niet van Dirk zijn. Dirk had een gaaf gebit. Over de Appelbergen werd niet gepraat.[596]

---

[590] Klemp. *Einsatz im Westen*, p. 54; Zie ook Olde Guet april 2005, interview met ds. Foppe de Jong: De Jong studeerde theologie in Kampen toen hij in 1951 van een uit Ihrhoven afkomstige medestudent hoorde dat een kerkgenoot onschuldig gevangen zat in Groningen, en dat heel Ihrhoven erg boos was over dit onrecht. De Jong heeft hem verteld dat deze 'onschuldige man' zijn vader en vijftien dorpsgenoten zonder enige vorm van proces had laten doodschieten, waarop de geschokte medestudent hem liet beloven er met niemand over te praten.
[591] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Key aan Moolenaar, 17 december 1949.
[592] Cortsarchief. Brief Brilman aan Corts, 8 januari 1992, met kopie overlijdensakte Zentrale Stelle Ludwigsburg.
[593] Gesprek met Kerkhof op 10 oktober 1995, het betrof een uitspraak van een *SD*'er die in september 1943 in dienst kwam bij de Groninger *Aussenstelle*; 'Graven in bermen bij Appelbergen, Appelbergen was privékerkhof *SD*' in: *Nieuwsblad van het Noorden, 31 januari 1993*: De slachtoffers van de April-Meistakingen waren niet door de *SD* maar door de *Ordnungspolizei* gefusilleerd. De andere slachtoffers, die in juni 1945 in veldgraven op de Appelbergen waren gevonden, waren op 19 en 25 maart 1945 wél gefusilleerd door leden van de *SD*.
[594] OVCG. Map 527. '*Geheim Rapport betreffende het Standrecht'*, Kerkhof, 10 maart 1950.
[595] Brief van Kapitein Harry Jongen, Landmacht Opleidingscentrum Logistiek aan de Oorlogsgravenstichting, 20 april 2000, punt 3 en 8: Wester verklaarde op 23 november 1999 aan kapitein Harry Jongen en sergeant Fred Bolle dat deze gebitsprothese toebehoorde aan Frits van de Riet, en dat de identificatie in 1945 '*nogal slordig was verlopen*'. De prothese bevindt zich thans in de (niet openbare) collectie van de OVCG.
[596] Gesprek met Jan Fokkens op 9 augustus 2007.

Op 23 januari 1964 richtte het College van Burgemeesters en Wethouders zich tot de gemeentepolitie van Groningen, met het verzoek inlichtingen te verstrekken over de slachtoffers van de April-Meistakingen van 1943. De kwestie van de Duitse schadeloosheidsstelling, die *Wiedergutmachungsentschädigung*, was in de aandacht, en de gemeente Groningen was kort daarvoor door een Duitse man benaderd die de namen van de leden van het in mei 1943 actieve *Standgericht* kon geven. Voordat hij die namen zou prijsgeven, wilde hij de namen weten van berechte Duitsers, of van nationaal-socialistische misdadigers die thans nog werden berecht in Nederland. Ook vroeg hij welke Duitse gerechtelijke instanties zich bezig hielden met de berechting van oorlogsmisdaden die in Nederland waren gepleegd.[597]
Kerkhof antwoordde de burgemeester dat de daders van het Groninger *Standgericht* nimmer terecht hadden gestaan, en voegde een afschrift van zijn '*geheim'* rapport van 1950 toe. Hij schreef het idee te hebben dat de Duitser '*gegevens aanbiedt die we al hebben, tegen gegevens uit Nederland die hij blijkbaar nodig heeft voor zijn eigen schadeloosheidstelling, een kwestie dus van eigenbelang*'.
Kerkhof adviseerde de burgemeester de brief onbeantwoord te laten of slechts met '*ja, nee en onbekend'* te antwoorden. Hij besloot met '*ten slotte zij vermeld dat de leden van bedoeld Polizeibataljon in de meidagen van 1943 buiten het Standgericht om een groot aantal mensen naar het voorbeeld van hun chef J.G. Mechels op eigen houtje hebben vermoord. Een massagraf van zestien Nederlanders is tot op heden niet gevonden, vermoedelijk Appelbergen, ondanks de meest uitgebreide naspeuringen mijnerzijds en ondanks een reis in 1950 naar Keulen, waar één der officieren van Mechels opnieuw deel uitmaakte van de politie!! Destijds is getracht, toen bleek dat enkele officieren van voormeld bataljon, na de arrestatie van Mechels door de Geallieerden, naar Oost-Duitsland waren gevlucht of ondergedoken, langs officiële weg inlichtingen te krijgen over de locatie van bedoeld massagraf, maar men achtte het toentertijd niet opportuun deze kwestie bij de Duitse regering aan te snijden. In de toekomst is er hopelijk nog eens gelegenheid om op deze zaak terug te komen*'.[598]

2.4.2 Jan Kerkhof (1908-1999) met pensioen

Kerkhof had ervoor gezorgd dat alle documenten die betrekking hadden op de Appelbergen, de 34 slachtoffers van de stakingen en zijn naoorlogse zoektocht naar getuigen gebundeld werden in één dossier. Dat dossier bleef tot aan zijn pensionering in 1968 in zijn eigen beheer, waarna het werd overgedragen aan het archief van de Groninger politie. Vlak voordat hij met pensioen ging verzamelde hij duplicaten[599] van documenten uit dit dossier, onder andere een fotografische afdruk van de brief van Mechels van 10 mei 1943, duplicaten van processen-verbaal die de POD-functionaris Houwen en marechausseewachtmeester Akkerman hadden opgemaakt over de ruiming van het graf in de Appelbergen, duplicaten van de achttien processen-verbaal van identificatie en de beschrijving van de negentien in 1945 gevonden slachtoffers. Deze documenten nam hij mee naar huis. Ook nam hij de foto's mee die Akkerman had gemaakt van het geruimde graf en de route ernaar toe. Verder nam hij de gebitsprothese mee die het niet geïdentificeerde slachtoffer zou toebehoren, en de portretfoto's van de vermiste slachtoffers die door de familieleden aan de politiefunctionarissen waren meegegeven toen deze in april 1949 de processen-verbaal van vermissing hadden opgemaakt. De documenten die betrekking hadden op de zoektocht tussen 1945 en 1950 naar Duitse getuigen bleven achter in het politiedossier. Justitiële stukken, zoals processen-verbaal van de verhoren van verdachten en getuigen, waren volgens voorschrift al afgedragen aan het ministerie van Justitie.

Ruim drie jaar later, in juni 1971, vormde Kerkhof een persoonlijk dossier met als titel *De vermiste slachtoffers in de Appelbergen.* Hij stelde een '*lijst van vermiste personen'* samen als eerste document van het dossier. In die lijst werden de zestien vermiste slachtoffers in dezelfde volgorde genoemd als in Mechels' brief. Grietje Dekker, het eerste slachtoffer, werd dus als laatste genoemd. Ook werden enkele onjuiste spellingen van namen overgenomen, zoals Riwold en Eiber in plaats van Rienold en Egbert.
Kerkhof vervolgde het document met: '*Aangenomen moet worden dat de tot dusver vermiste lijken zijn begraven in de Appelbergen, gemeente Haren. Hier is namelijk ook het massagraf ontdekt van de slachtoffers van Trimunt te Marum. Alle slachtoffers uit dit massagraf zijn geïdentificeerd, met uitzondering van één. Dit lijk is als onbekend ter aarde besteld op het kerkhof te Haren. Voor zover ik heb kunnen nagaan*

[597] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Breuning aan de burgemeester van Groningen, 20 januari 1964.
[598] OVCG. Map Regiopolitie Groningen. Brief Kerkhof aan de burgemeester van Groningen, 25 september 1964.
[599] Rond 1950 was in de Verenigde Staten het eerste kopieersysteem uitgevonden. Vanaf de jaren zeventig werden kopieersystemen op groter wordende schaal in organisaties in Nederland gebruikt. Voor die tijd werd vooral gewerkt met door carbonpapier gevormde doorslagen van originelen. In dringende gevallen werd een fotografische afdruk van een document gemaakt, een kostbare en omslachtige methode.

was dit niet het lijk van één der hierboven vermelde vermiste personen. In de Appelbergen zijn diverse nasporingen gedaan, militairen hebben zelfs op grote schaal proefputten gegraven, echter zonder resultaat. Om geen enkel middel onbeproefd te laten is zelfs de helderziende Croiset ingeschakeld, echter zonder resultaat. Niettemin ben ik er persoonlijk van overtuigd dat de stoffelijke resten van voormelde slachtoffers in de Appelbergen zijn begraven'.
Hij voegde een tweede verslag aan het dossier toe. '*Tellen we het niet geïdentificeerde lijk mee dan ontbreken er thans nog zestien slachtoffers. Het moet echter als vrijwel zeker worden aangenomen dat het niet geïdentificeerde slachtoffer niet één van de zestien ontbrekende is. Destijds is door de buitendienst van de PRA, de heer Houwen, een uitvoerig onderzoek ingesteld. Men kwam er echter niet uit en er bleef een lijk over terwijl de stoffelijk overschotten van zestien slachtoffers nog zoek waren. Mechels was echter toen nog niet gearresteerd, maar toen die eindelijk in 1948/1949 ter beschikking kwam, was er teveel tijd verstreken om alles precies na te gaan. Voorts had Mechels er geen enkel belang bij iets op te helderen, en gaf hij alleen die zaken toe die honderd procent konden worden bewezen. Wel is het voor 99 procent, althans volgens mijn opvatting, zeker dat de ontbrekende slachtoffers moeten worden gezocht in de Appelbergen. Waarschijnlijk is het één massagraf van vijftien personen, waarvan de signalementen en de op deze slachtoffers betrekking hebbende processen-verbaal apart in deze ordner zijn opgeborgen'*.[600]
Kerkhof voegde ook een persoonlijk verslag van de naoorlogse verhoren van Mechels en Düreck toe. Düreck zou slechts administratief werk hebben verricht en alle schuld op Mechels hebben geschoven, en Mechels had geen namen genoemd. '*Nu stond het van den beginne af vast dat Mechels geen namen zou noemen van mensen die iets van het begraven van de slachtoffers zouden afweten. Immers, het lag voor de hand dat deze politie-officieren van Mechels ook iets wisten van het vermoorden van deze mensen en derhalve had Mechels er geen belang bij namen te noemen van mensen die iets zouden kunnen verklaren, daarbij de kans lopende dat zij bezwarende verklaringen tegen hem zouden afleggen. Ik heb Mechels er persoonlijk van beschuldigd dat hij opdracht had gegeven tot de laffe moord op het jonge meisje Grietje Dekker'*.
Kerkhof verwees in het verslag naar het dossier van Mechels dat zich op het ministerie van Justitie bevond. Hij noemde de exacte personalia van Mechels, omdat die nodig waren bij een aanvraag van het dossier.

Jan Kerkhof 1944 en 1968 (foto's Libbe Henstra)

Ruim tien jaar later, in 1981, werd de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen (SVPG) opgericht De stichting kwam onder leiding te staan van oprichter Reinder Paul Houwen, het voormalige hoofd van de POD Buitendienst. Houwen werd al gauw geassisteerd door Ad Mulder, één van de rechercheurs van de vroegere POD Sectie I. Elf jaar na de oprichting droeg Kerkhof half maart 1992 zijn persoonlijke dossier *De vermiste slachtoffers in de Appelbergen* over aan Ad Mulder.
Kort daarvoor had Kerkhof ervoor gezorgd dat het bij de Groninger Regiopolitie aanwezige dossier over de Appelbergen werd uitgeleend aan Albert Heijerman van de gemeente Haren, die op initiatief van Kees Corts een nieuw onderzoek naar de graflocaties op de Appelbergen was gestart.

[600] OVCG. Map 528. Dossier Kerkhof, '*Lijst van vermiste personen*', juni 1971.

Op 14 maart 1992 verscheen het artikel *Nieuw onderzoek bij Appelbergen* in het Nieuwsblad van het Noorden. Twee weken later kreeg de stichting een nieuwe coördinator, Robert Boxem.[601]

Eind jaren zeventig streefde de Oorlogsgravenstichting (OGS) naar een beperking van verspreid liggende oorlogsgraven. Men wilde de stoffelijke resten van burgerslachtoffers zoveel mogelijk naar de Erebegraafplaats van de OGS te Loenen overbrengen. De OGS verzocht daarom op 27 oktober 1978 de gemeente Haren het op 2 januari 1945 als '*onbekende'* begraven stoffelijk overschot vrij te geven, zodat het kon worden herbegraven in Loenen.[602] Op de Harener begraafplaats lagen nog vier oorlogsgraven, die alle overgebracht zouden worden.
De gemeente Haren bracht de overbrenging van deze '*onbekende Nederlander'* via een lokaal nieuwsbericht onder de aandacht. Daarbij viel de naam van '*ene Bakker uit Hoogezand'*.[603]
De gepensioneerde Kerkhof zag een nieuwe kans om de identiteit van het niet geïdentificeerde slachtoffer te achterhalen. Hij meldde bij de gemeente dat het signalement van Harm Bakker zich in het archief van de gemeentepolitie bevond. Hij benadrukte dat onderzocht moest worden of dit overeen kwam met dat van het niet geïdentificeerde slachtoffer. De gemeente antwoordde echter dat de Gravendienst van de Koninklijke Landmacht een onderzoek zou verrichten, op verzoek van de Oorlogsgravenstichting.[604] De Gravendienst nam geen contact op met de gemeentepolitie maar benaderde de familie Bakker voor een signalement van Harm. Het vervolgens verstrekte signalement kwam niet overeen met de kenmerken van het aangetroffen onbekende slachtoffer.[605]
Omdat het onbekende slachtoffer niet geïdentificeerd kon worden, moest er volgens voorschrift exhumatie worden verricht. Een exhumatie is een zeer gedetailleerde beschrijving van een stoffelijk overschot. Het exhumatierapport werd op 16 januari 1979 opgesteld, en beschrijft een man met een geconstrueerde lichaamslengte van ongeveer 1.78 m. en een leeftijd van 28 jaar.[606] Wanneer een identificatie uitblijft dient er ook een tweede onderzoek, een second opinion te worden verricht. Dit is niet gebeurd.[607] Op 9 maart 1979 werd het onbekende slachtoffer herbegraven op het ereveld te Loenen, vak E nummer 1192.[608]

Op 26 juni 1986 las Kerkhof in het Harener Weekblad dat de gemeente Haren van plan was de Appelbergen te reorganiseren. Hij schreef onmiddellijk een brief met de mededeling dat hij in de jaren 1945 tot 1951 belast was met het verhoren van verdachten van oorlogsmisdrijven. Hij attendeerde de gemeente op '*de aanwezigheid van een massagraf met minstens vijftien slachtoffers van de Duitse terreur tijdens de Meistaking van 1943. Tijdens graafwerkzaamheden kan de gemeente op mogelijke stoffelijke resten stuiten. Een dossier met gegevens, door mij samengesteld, is gedeponeerd bij de Gemeentelijke Politie te Groningen. De zeer uitgebreide nasporingen van destijds hadden geen resultaat, ondanks de uitgebreide hulp van Nederlandse militairen'*.[609]
De gemeente Haren antwoordde dat '*een nader door ons ingesteld onderzoek ons geen concreet antwoord heeft gegeven op de mogelijke aanwezigheid van een massagraf in de Appelbergen. Evenals u in uw brief suggereert sluiten wij de aanwezigheid niet uit en zullen wij bij de voorgenomen werkzaamheden in het kader van de herstructurering van de Appelbergen daarmede zorgvuldig rekening houden. Overigens zijn wij u zeer erkentelijk voor uw opmerkzaamheid en vertrouwen u met deze informatie van dienst te zijn geweest*'.[610]
Kerkhof werd in diezelfde zomer van 1986 benaderd door Cornelis Willem Corts. Hij gaf Corts alle mondelinge informatie waarover hij beschikte en vertelde dat er meer informatie voorhanden was bij de Groninger politie.

---

[601] Gesprek met Jan Kerkhof op 10 oktober 1995. De stichting had toen net de naam OVMG gekregen.
[602] Archief gemeente Haren. Het ging naast het niet geïdentificeerde slachtoffer om nog drie oorlogsgraven.
[603] 'Harens '*onbekende Nederlander'* weg. Na ruim 30 jaar naar ereveld Loenen' in: *Nieuwsblad van het Noorden, 14 december 1978*. Bedoeld wordt Harm Bakker uit het Drentse dorp Steenbergen.
[604] Gesprek met Jan Kerkhof op 10 oktober 1995.
[605] Archief De Witte. Kopie brief van Kapitein Harry Jongen, Landmacht Opleidingscentrum Logistiek aan de Oorlogsgravenstichting, 20 april 2000, punt 9.
[606] Gesprek met Johan Teeuwisse, Oorlogsgravenstichting, 10 oktober 1996; Archief De Witte. Brief Oorlogsgravenstichting aan Truus de Witte, 16 augustus 2001;
[607] Gesprek met Harry Jongen op 5 maart 1999. Omdat deze '*second opinion'* was uitgebleven, werd getracht een DNA-profiel van 'de onbekende' te genereren. Het resultaat was een onvolledig en sterk beschadigd DNA-profiel. Ook was er maar één eerstelijns verwante in leven, in plaats van de vereiste twee, wiens DNA-profiel vergeleken kon worden met dat van 'de onbekende'. Het ontbrak dus aan voldoende betrouwbaarheid en validiteit.
[608] Archief Corts. Brief Oorlogsgravenstichting aan Corts, 21 januari 1991.
[609] Archief gemeente Haren. Brief Kerkhof aan de gemeente Haren, 30 juli 1986.
[610] Archief gemeente Haren. Brief gemeente Haren aan Kerkhof, 8 augustus 1986.

2.4.3 Cornelis Willem Corts[611] (1920-2005) met pensioen

De families Corts en Van Rossum[612] waren al bevriend vanaf hun verblijf in de jaren twintig in Nederlands-Indië. De moeders waren hartsvriendinnen. Al sinds zijn jeugd noemde Kees Corts mevrouw Van Rossum tante Bertha. Toen beiden weer in Nederland woonden bezocht hij haar vaak. Bij ieder bezoek bracht mevrouw Van Rossum ter sprake dat ze geen rust kon vinden zolang het lichaam van haar zoon Will niet was gevonden.

Jan de Haas, de zwager van de familie Van Rossum, had na de bevrijding alles in het werk gesteld om het lichaam van Will te vinden. Hij had de gemeenten Hoogezand en Haren benaderd, de stationchef van Haren gevraagd navraag te doen bij zijn personeel, de adressen opgevraagd van de andere zeven slachtoffers die naast Will op het aanplakbiljet van 4 mei 1943 waren vermeld[613], het RIOD benaderd, meerdere malen contact opgenomen met de POD te Groningen, de Dienst Identificatie en Berging in Amersfoort bezocht, de gebitsstatus van Will opgevraagd om aan de POD te verstrekken, maar was geen stap verder gekomen. Toen mevrouw Van Rossum in 1947 vanuit Medan naar Nederland werd geëvacueerd, probeerde ook zij instanties te bewegen om de graflocatie van Will te zoeken, ditmaal als moeder. Ook dit leverde niets op, evenals de pogingen van Wills oudste broer. Will was '*ergens op de Appelbergen begraven'*, maar waar?[614]

Na het horen van al deze vruchteloze pogingen zag Corts in dat een onderzoek naar Wills graf veel tijd zou kosten. Hij beloofde zijn tante dat hij na zijn pensionering, in mei 1985, een onderzoek zou starten. Mevrouw Van Rossum was toen al 93 jaar. Corts liet haar een verklaring opstellen waarin ze hem volmachtigde om namens haar informatie in te winnen, omdat de meeste instanties geen informatie aan '*derden'* zouden willen verstrekken.[615]

Direct na zijn pensionering bezocht Corts de Stichting 1940-1945, district Groningen en Drenthe. In hetzelfde pand was de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen gehuisvest, die vijf jaar ervoor van start was gegaan en nu onder leiding van Ad Mulder stond. Beide instanties wisten echter niets te vertellen over een mogelijke plek in de gemeente Haren waar Will van Rossum begraven zou zijn.[616]

Ook benaderde Corts de gemeente Haren en probeerde hij een audiëntie te krijgen bij de commissaris der koningin van Friesland, Hans Wiegel. Wiegel zag echter geen meerwaarde in een gesprek en verwees Corts naar het Rode Kruis.[617]

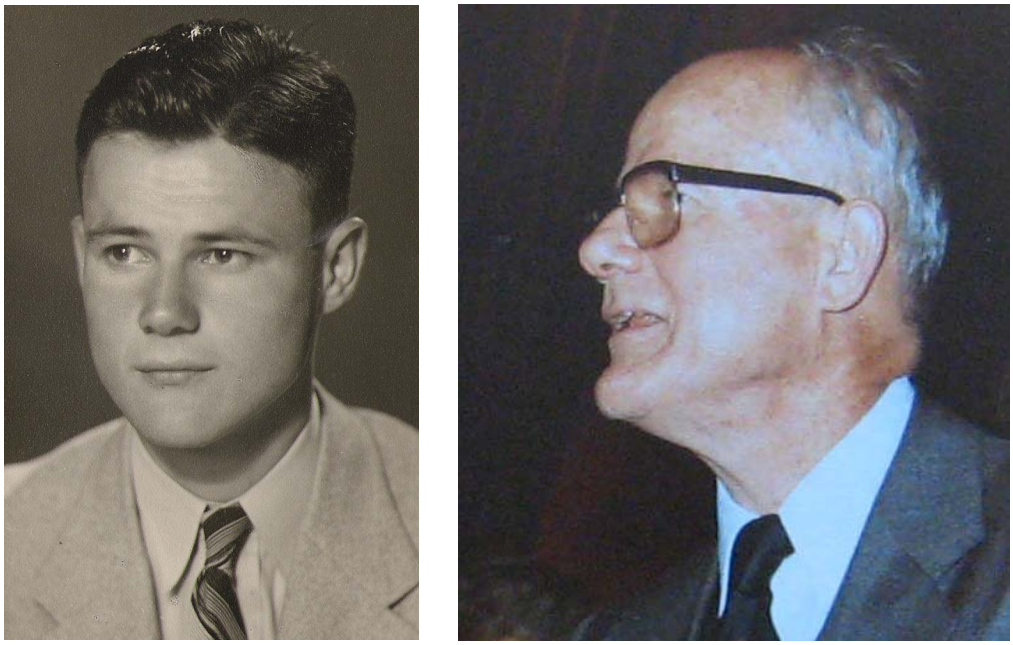

Kees Corts 1940 en 1983 (foto Karen van Rossum)

[611] Cornelis Willem Corts. *Meerstemmig*, ho. 1
[612] Will van Rossum, gefusilleerd op 4 mei 1943 te Hoogezand, was de middelste van de drie zoons Van Rossum.
[613] De Haas kreeg alleen het adres van de familie Imbos, omdat alleen dat bij de gemeente bekend was.
[614] Archief Van Rossum, tijdelijk overgedragen aan Corts.
[615] Archief Corts. Verklaring mevrouw Van Rossum, 16 januari 1986.
[616] Archief Corts. Aantekeningen 30 januari 1986.
[617] Archief Corts. Brief van Wiegel aan Corts, 20 oktober 1986.

Van de provincie Groningen kreeg Corts een lijst met adressen van alle Groninger gemeentehuizen. Hij schreef alle Noord-Nederlandse gemeenten aan die in de publicatie van Bouman[618] werden genoemd, met de vraag of ze informatie in hun archief hadden over de April-Meistakingen. Van de meeste gemeenten kreeg hij alle medewerking.[619] Vooral Marum en Groningen waren zeer bereidwillig. Corts ontving vele kopieën uit hun archieven, die betrekking hadden op de April-Meistakingen en het gevonden massagraf in de Appelbergen, en die bevestigden dat de vermiste slachtoffers gezocht moesten worden in de Appelbergen.[620] Corts had van Kerkhof begrepen dat de slachtoffers in de buurt van het in 1945 geruimde graf begraven moesten liggen. Mechels had dit tegen Kerkhof gezegd, en Akkerman had op twee verschillende tijdstippen gezien dat Duitsers lichamen naar dezelfde omgeving brachten. Alleen de waarneming van het tweede tijdstip had geleid tot de ruiming van het graf in 1945. De andere graven moesten dus wel in de *directe omgeving* liggen. De exacte locatie van het geruimde graf stond echter nergens genoteerd en was na ruim veertig jaar door niemand meer nauwkeurig aan te wijzen. De locatie moest opnieuw worden bepaald, was de redenering van Corts, om een startpunt voor het vervolgonderzoek te kunnen vormen.
Corts benaderde de families Imbos, Terpstra, Nieuwold en Luinstra, de families van de andere vier slachtoffers die bij de Beukemafabriek waren gefusilleerd. Tot zijn verbijstering wist de familie Terpstra niet dat Rienold in 1943 bij deze fabriek was gefusilleerd. Ze hadden jarenlang gehoopt op zijn terugkeer uit '*het oosten'*. Evenals de familie Luinstra waren ze niet op de hoogte van de herdenking die jaarlijks bij de Beukemafabriek werd gehouden.

Corts schreef informatieverzoeken naar het RIOD en de Oorlogsgravenstichting. Beide instanties antwoordden geen informatie te hebben over graven op de Appelbergen en de vermiste slachtoffers. Beide instanties waren echter zeer geïnteresseerd in de zaak en wilden indien mogelijk beslist hun medewerking verlenen. Bij het RIOD werd Corts gewezen op het daar aanwezige *Rauterarchief*, dat mogelijk informatie bevatte over de April-Meistakingen.

Samen met de families Terpstra en Luinstra vond Corts verschillende ooggetuigen die de executies in mei 1943 hadden gezien. Aan hen was na de bevrijding nooit gevraagd een verklaring over hun waarneming af te leggen.[621] Ook vond Corts een ooggetuige van de begravingen van 1943, Boer, de oud-eigenaar van het theehuisje van de Appelbergen. Verder sprak hij met Buist, de Harener gemeentewerker die in 1945 had geholpen bij de ruiming van het graf. Hij vroeg de beide mannen de locatie van het geruimde graf aan te wijzen. De mannen liepen beide het pad tegenover het paviljoen in maar wezen vervolgens twee verschillende plekken aan.[622]

Op advies van de Oorlogsgravenstichting benaderde Corts de Gravendienst van de Koninklijke Landmacht met het schriftelijke verzoek om informatie over het in 1945 geruimde graf.[623] Vijf maanden later kreeg Corts antwoord. De Gravendienst schreef dat men geen toegang tot de gegevens had en verwees Corts naar het Rode Kruis.[624]

Corts schreef vervolgens namens vijf families een brief aan het Rode Kruis. Hij vroeg om inlichtingen over het in 1945 geruimde graf. Ook verzocht hij om bemiddeling bij het alsnog benaderen van nog in leven zijnde SD'ers die mogelijk iets over de graflocatie konden vertellen.[625] Tien maanden later antwoordde het Rode Kruis dat de instantie niet over de gevraagde informatie beschikte en verwees Corts naar de Oorlogsgravenstichting en het RIOD.[626]

Op aanraden van Kerkhof bezocht Corts het archief van de politie te Groningen. Door een misverstand bezocht Corts echter een ander politiebureau dan Kerkhof had bedoeld en trof de archieven van dit bureau tot

[618] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 81-118.
[619] Archief Corts. Aantekeningen en antwoorden voorjaar en zomer 1986.
[620] Archief Corts. Brief Corts aan Libelle, 9 mei 1986.
[621] Archief Corts. Brieven 16 augustus 1986
[622] Archief Corts. Brief Corts aan gemeente Groningen, 1 april 1986.
[623] Archief Corts. Brief Corts aan de Gravendienst, 24 februari 1986.
[624] Archief Corts. Brief Gravendienst aan Corts, 1 juli 1986.
[625] Archief Corts. Brief van Corts aan het Rode Kruis, 29 oktober 1986.
[626] Archief Corts. Brief van het Rode Kruis aan Corts, 31 augustus 1987.

zijn grote verbijstering '*geschoond'*.[627] Deze schoning irriteerde Corts enorm, evenals de dichte archiefdeuren, de verdwenen processen-verbaal van ruiming, de verdwenen processen-verbaal van identificatie, de verdwenen processen-verbaal van vermissing en het verdwenen sectierapport van Van Rijssel. Daarnaast maakte hij zich erg boos over het feit dat het geruimde graf nooit was gemarkeerd, waardoor het aanknopingspunt naar het resterende graf ontbrak.[628]
Ook bezocht Corts het Groninger Rijksarchief[629] op aanraden van Kerkhof. Daar vroeg hij de dossiers van het Militair Gezag op om de documenten van de POD te bestuderen. Hij vond geen relevante informatie. Aan de samenwerking tussen Kerkhof en Corts kwam een einde toen Corts het gevoel kreeg '*dat Kerkhof de zaak over wilde nemen en op eigen houtje acties ondernam*', zoals het aanschrijven van Vonhoff, de commissaris der koningin in Groningen.[630]

Corts was mijnbouwkundig ingenieur.[631] Hij dacht daarom al in een vroeg stadium van zijn onderzoek aan de inzet van grondradartechnologie, waarmee bodemverstoringen in beeld konden worden gebracht. Deze technologie werd gebruikt bij het controleren van waterkeringswallen. Het onderzoeken van het volledige terrein was te duur en te tijdrovend. Er moest een aantal concrete onderzoeksarealen worden bepaald die gericht onderzocht konden worden. Daarvoor moesten luchtfoto's, die voor en na de begravingen waren gemaakt, worden vergeleken. Verschillen tussen de foto's zouden op bodemveranderingen kunnen wijzen. Corts bestelde de luchtfoto's bij de Topografische Dienst en de Air Photograph Library van de University te Keele in Groot-Brittannië.[632]

Op 29 augustus 1990 bestudeerde Corts het Rauterarchief bij het RIOD. Hij vond de telexen die tijdens de April-Meistakingen vanuit het Scholtenhuis naar Rauter en Harster waren gestuurd en kreeg toestemming ze te kopiëren. De telexen bevatten de exacte data en tijdstippen van executies en de verslagen van de *Standgericht*-zittingen.[633] Hij maakte meteen een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen en concludeerde dat de op 3 mei 1943 om 15.00 uur gefusilleerde Broer de Witte in het geruimde graf gevonden had moeten zijn.[634]

Vier jaar na de start van zijn onderzoek constateerde Corts dat nergens bruikbare informatie over het geruimde graf en de vermiste slachtoffers te vinden was. Hij had diverse instanties geraadpleegd, zoals de Oorlogsgravenstichting, het Rode Kruis, het RIOD, het Nationaal Archief, Defensie en Gravendienst, Stichting 1940-1945 en het Rijksarchief te Groningen. Ook de jurist Paul Brilman kon geen bruikbare informatie meer verstrekken. Brilman was als Officier van Justitie belast met de opsporing van oorlogsmisdadigers en andere politieke delinquenten uit de Tweede Wereldoorlog. Tot slot konden diverse auteurs van publicaties over de April-Meistakingen, '*vele oud-verzetsmensen'* en ooggetuigen geen bruikbare inlichtingen over de gezochte graflocatie verschaffen.[635]
Corts besloot zich te richten op twee doelen. Het ene doel was het alsnog laten verhoren van betrokken SD'ers en functionarissen van de voormalige Ordnungspolizei, Lottmann en Düreck. Het andere was de localisering van het graf op de Appelbergen.[636]

De verhoren vonden niet plaats. De localisering van het geruimde graf bleef over. Corts nam opnieuw contact op met de gemeente Haren. Albert Heijerman, ambtenaar Burgerzaken van de gemeente Haren, kreeg

---

[627] Later bleek dat Kerkhof het archief van de Regiopolitie had bedoeld, dat alle documenten over de April-Meistaking bevatte. Het dossier, dat Kerkhof aan de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen had gegeven, bleef tot een melding door Mulder op 30 januari 1991 buiten beeld. Corts heeft het nooit ingezien.
[628] Gesprekken met Corts vanaf 1996. Archief Corts: Diverse brieven. De '*verdwenen'* documenten lagen echter in het archief van de Groninger Regiopolitie, de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen en het CABR-dossier van Mechels.
[629] Thans Groninger Archieven.
[630] Archief Corts. Brief 20 oktober 1986 aan een bevriende contactpersoon van de familie Terpstra.
[631] En tandarts. Na de dood van zijn vader wilde hij niet langer de wereld rond reizen als ingenieur. Hij wilde zijn moeder tot steun zijn door een vaste baan in de buurt van haar woonplaats Hilversum te aanvaarden. Op veertigjarige leeftijd begon hij daarom aan een studie tandheelkunde.
[632] Archief Corts. Brief van Corts aan University of Keele, 10 februari 1989.
[633] Het verslag bestond uit hooguit één zin, namelijk dat de verdachte de bepalingen van het *Standgericht* had overtreden door niet op het werk te verschijnen of geweigerd had melk aan de fabrieken te leveren, en daarom werd veroordeeld.
[634] Archief Corts, diverse brieven september 1990.
[635] Archief Corts. Brieven 20 oktober 1996 en 25 juni 1987: zes ooggetuigen.
[636] Archief Corts. Brieven tussen 3 februari 1991 en 13 april 1992. Van Mr. Paul Brilman hoorde Corts op 8 januari 1992 dat Lottmann op 1 februari 1991 te Münster was overleden.

half juni 1990 de taak om als contactpersoon op te treden in het Appelbergenonderzoek. Hij deed dit naast zijn reguliere taken.
Heijerman bestudeerde de informatie die door Corts was verzameld. Ook Heijerman constateerde dat alle bronnen leken te zijn uitgeput. Hij besloot een artikel in het plaatselijke huis-aan-huis blad te plaatsen, waarin de bevolking werd gevraagd of ze iets wisten van de begravingen van 1943 en opgravingen van 1945. Het artikel verscheen begin november 1990. Er kwamen ruim honderd reacties. Wanneer een tip steekhoudend leek, bezocht Heijerman de Appelbergen samen met de tipgever. Er werden verschillende locaties aangewezen, waarvan men '*zeker wist dat ze daar begraven waren'*. Unaniem gaven de tipgevers echter aan dat het gebied erg was veranderd in zestig jaar. Wel sloeg iedereen het pad tegenover het paviljoen in. Heijerman: '*Maar het kan meegespeeld hebben dat in de pers vermeld stond dat er een vermoeden over die richting bestond. Dit vermoeden was gebaseerd op oude documenten'*.

Heijerman nam ook contact op met Kerkhof: '*Kerkhof was echter al oud, en had de zaak helaas niet meer helder in beeld. Wel kon de gemeente Haren via hem contact leggen met de Regiopolitie van Groningen. Daar moest zijn oude dossier liggen, gaf hij aan. Archieffunctionarissen hebben dit dossier opgezocht. We hebben het mogen inzien. Gelukkig was dat dossier bewaard gebleven en werd niet moeilijk gedaan over regels van vertrouwelijkheid. Elders waren veel oude politiearchieven al vernietigd, voornamelijk vanwege de rol die het politieapparaat in de oorlog had gespeeld. Al met al kreeg ik een aardig beeld van de zaak. Maar we konden niets tastbaar maken'*.[637]

Het Londense bedrijf Geospace Consultancy vernam dat op de Appelbergen naar oorlogsgraven werd gezocht. Het bedrijf bood aan om kosteloos bodemscans te maken van zeven als verdacht aangemerkte locaties in de Appelbergen, in ruil voor naamsbekendheid. Deze scans werden in maart 1991 gemaakt. Drie maanden later werden de onderzoeksresultaten gepresenteerd. Eén van de gemeten locaties bleek verstoringen te vertonen. Het bedrijf raakte failliet en kon de resterende verdachte locaties niet meer onderzoeken. In juli 1991 deden studenten van de Universiteit van Groningen onderzoek '*op de schop'*. De verstoringen bleken niet op een graf te wijzen.[638]

Corts verzocht de Tweede Kamer het ministerie van Defensie de opdracht te geven een F16 over de Appelbergen te laten vliegen die uitgerust was met infraroodapparatuur. De geconstateerde bodemverstoringen zouden vervolgens onderzocht kunnen worden met grondradarapparatuur.[639]
Toen Corts op 12 augustus 1992 door een beroerte getroffen werd, nam Heijerman de volledige coördinatie van het Appelbergenonderzoek op zich.

Op 25 januari 1993 maakte een F16 van het 306 squadron luchtfoto's en infraroodopnamen van de Appelbergen. Het foto-interpretatieteam van de Koninklijke Luchtmacht vergeleek de opnamen met de oude luchtfoto's die door Corts waren verzameld. Er werden dertien '*verdachte'* locaties gemarkeerd. De locaties in het Grote Veen vielen af omdat de grondradarapparatuur niet ingezet kon worden op een drassige bodem. Bovendien leek het moeras een onwaarschijnlijke graflocatie.
Professor Jacob Fokkema, hoogleraar in de Technische Geofysica van de subfaculteit der Technische Aardwetenschappen, leidde het grondradaronderzoek. Dit werd van 27 mei tot 4 juni 1993 uitgevoerd. De onderzochte locaties bleken niet op oorlogsgraven te wijzen, tot grote teleurstelling van Heijerman, Fokkema en het onderzoeksteam.

Fokkema besloot op basis van oude gegevens over de locatie van het geruimde graf een extra onderzoek te verrichten op 25 juni 1993.[640] Deze locatie bleek tijdens het onderzoek ernstige bodemverstoringen te vertonen die zouden kunnen wijzen op het feit dat daar in 1945 een graf was geruimd.[641] Die zomer sloot de gemeente Haren het Appelbergenonderzoek formeel af.
Corts ging door. Hij benaderde het ICT International Institute for Aerospace Survey and Earth Sciences in Enschede. Dit instituut kon oude luchtfoto's digitaliseren, inkleuren en vervolgens over elkaar heen leggen.

---

[637] Interview met Albert Heijerman in *Meerstemmig*, ho. 4.
[638] Archief gemeente Haren.
[639] Archief Corts. Briefwisseling tussen 12 december 1991 en 13 april 1992.
[640] Het globale kaartje, dat bij de verklaring van Jan Ubels was gevoegd en de omschrijving van de locatie in het proces-verbaal van ruiming van Houwen, dat in het archief van de Regiopolitie was gevonden.
[641] Technische Universiteit. *Verslag Grondradaronderzoek Appelbergen*; Fokkema. 'De integriteit van de onderzoeker' in: *Natuur & Techniek*, pp. 87-91.

Corts verstrekte hen luchtfoto's die voor en na de begravingen waren gemaakt. Kleurverschillen wezen op verschillen tussen de foto's. Echter, een wit vlekje '*can be graves, but can also be sandy spots with high reflection*' of bloeiende vegetatie, of de weerspiegeling van de zon in de vele waterplassen in het moeras van de Appelbergen. De verzamelde foto's bleken niet bruikbaar genoeg te zijn. De onderzoeksresultaten gaven geen verdere aanknopingspunten.[642]

De Appelbergen, augustus 1943,
met open plekken en met bomen vanwege een 50 cm lagere waterstand.
De cirkels (8, 9 en 10) zijn getekend door leden van het
foto-interpretatieteam van de Koninklijke Luchtmacht.

In 1995 startte de Werkgroep Appelbergen zijn onderzoek. In de herfst van 1995 vonden de eerste gesprekken plaats met Kerkhof, Corts en Heijerman. Op 2 juli 1999 gaf Corts zijn dossier over het Appelbergenonderzoek, met daarin vele tientallen brieven en aantekeningen, aan de werkgroep.

2.5 De beschikbaarheid van informatie

Na de bevrijding boden verschillende bronnen informatie over de Tweede Wereldoorlog, en over de April-Meistakingen.
Een belangrijke bron werd gevormd door de archieven. Ze bevatten een schat aan informatie. Echter, zeer verspreid, zeer onoverzichtelijk, zeer ontoegankelijk en zeer incompleet.[643] Veel archiefmateriaal was vanaf Dolle Dinsdag door de bezetters vernietigd om te voorkomen dat het ooit als bewijsmateriaal zou kunnen

[642] Van Leeuwen en Walaardt. *Locations of war graves in the Appelbergen. Report Final Project DIP 5*.
[643] Interview met Hubert Berkhout in *Meerstemmig*, ho. 23.

dienen. Ook hadden ze veel dossiers vanuit de bezette gebieden overgebracht naar Duitsland. Een deel van deze archieven werd tijdens en na de bevrijding samen met andere Duitse archieven buitgemaakt en naar Washington[644] verscheept. Daar liggen de dossiers thans in de *National Archives*.[645]
Enkele archieven, zowel in Duitsland als in Nederland, werden vernietigd door bombardementen, zoals het bombardement van 3 maart 1945 op Den Haag. Daarbij werden zes van de zeven gebouwen van het Nederlandse Rode Kruis verwoest, inclusief alle aanwezige dossiers en kaartsystemen.[646]
Ook tijdens de bevrijding raakten veel archieven verloren, zoals de volledige documentatie van de SD van Noord-Nederland. Dat ging samen met het Scholtenhuis, de Groninger *Aussenstelle*, in vlammen op tijdens de hevige bevrijdingsgevechten in Groningen van 13 tot 16 april 1945. Deze brand was op 14 april door de bezetters zelf aangestoken om zoveel mogelijk bewijsmateriaal te vernietigen.[647]
Na de bevrijding werden enkele archieven moedwillig '*geschoond'*. Om bewijzen van mogelijke collaboratie uit handen van de naoorlogse rechtspleging te houden, werden in verschillende gemeentehuizen en politiebureaus documenten vernietigd die betrekking hadden op de Tweede Wereldoorlog.[648]
Een tweede bron van informatie bestond uit naoorlogse getuigenverklaringen van zowel daders als ooggetuigen van een oorlogsmisdrijf.
Publicaties vormden een derde bron.
Welke instantie had informatie over de April-Meistakingen en de Appelbergen? Wie had toegang tot welke informatie? Wie leverde die informatie en wat gebeurde daarmee? Wie kon informatie verstrekken en aan wie? Wie kon waar terecht met vragen?

2.5.1 Militair Gezag

Na de bevrijding vormde het Militair Gezag de hoogste tijdelijke autoriteit. Het Militair Gezag had bindende bevoegdheden, gericht op het herstellen van orde en rust in de ontwrichte Nederlandse samenleving. Het Militair Gezag was op meerdere vlakken betrokken bij de April-Meistakingen en de Appelbergen. Ten eerste liet deze instantie nieuwsberichten verspreiden, waarin de bevolking werd opgeroepen om inlichtingen over clandestiene graven te verstrekken. Ten tweede leidde de POD de ruiming van het massagraf op de Appelbergen in 1945. Ten derde had het Militair Gezag een belangrijke rol in de naoorlogse rechtspleging.

De snelle '*zuivering'* van de samenleving had een grote prioriteit. De vele aangiften van verraad en collaboratie moesten snel en zorgvuldig worden behandeld. Al snel bleek het onmogelijk te zijn om de vele tienduizenden zaken te behandelen. Door tijdgebrek, personeelsgebrek, financiële krapte en vooral de dreigende escalatie in Nederlands-Indië werden alleen de '*zwaardere'* verdachten berecht. Om hen te kunnen berechten werd bewijslast verzameld uit dossiers en in verhoren. Tijdens deze verhoren werd de verdachte zelf ondervraagd, maar ook medeverdachten en onschuldige getuigen. Op grond daarvan werd een dossier gevormd waarin de strafbare gebeurtenissen minutieus werden beschreven. Het Tribunaal of het Bijzonder Gerechtshof bepaalde vervolgens of het voldoende bewezen kon worden geacht dat de aangeklaagde zich schuldig had gemaakt aan het strafbare feit, en sprak een vonnis uit.

Na de bevrijding deden vrijwel alle nabestaanden van de slachtoffers van de April-Meistakingen aangifte van de vermissing van hun familielid. Dikwijls meldden ze daarbij wie ze verdachten van '*verraad'* dat geleid had tot de arrestatie van hun familielid. Op het strafrechtelijke gebied kon alleen het laatste worden behandeld, dus de bestraffing van het al dan niet bewuste verraad.

Bij dit proces was een aantal instanties betrokken. De eerste aangifte werd doorgaans genoteerd door een marechausseewachtmeester of een politieman. De verhoren werden vervolgens afgenomen door de POD, of in opdracht van de POD door de marechaussee of de politie. Naast verhoren vormden documenten een bron van bewijslast. Als hoogste autoriteit had de POD de toegang tot alle archieven.

Dankzij deze verhoren en documenten kreeg de POD gaandeweg de beschikking over de meest volledige en meest gedetailleerde informatie. Deze informatie was nadrukkelijk bedoeld als bewijsmateriaal voor een misdaad en het bepalen van een strafmaat. Ook konden in de informatie aanknopingspunten worden

---

[644] En Moskou en Praag.
[645] Victor Laurentius en Jan Rijnders hebben de files doorzocht die betrekking hebben op de April-Meistakingen.
[646] Van de Vosse. *Het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. Verslag over zijn werkzaamheden van 1939 tot en met mei 1947*, pp. 7, 21, 97, 109, 187; Interview met Victor Lautentius, Nederlandse Rode Kruis, in *Meerstemmig*, ho. 16.
[647] Brinks. *Het Scholtenhuis*, p. 181.
[648] Onder andere de gemeenten Oostdongeradeel en Bedum.

gevonden voor de arrestatie van andere oorlogsmisdadigers.[649] De dader stond in het middelpunt. Deze moest worden afgerekend op zijn of haar daden.[650] De informatie, waarover het Militair Gezag en de strafrechtelijke instanties beschikten, was '*vertrouwelijk'*, en decennialang niet toegankelijk voor '*derden'*. De dossiers van het Militair Gezag werden na verloop van tijd overgebracht naar de provinciale archieven. Daar kunnen ze momenteel worden geraadpleegd op grond van een onderbouwd schriftelijk verzoek en na schriftelijke toestemming. De dossiers van de marechaussee werden na verloop van tijd overgebracht naar het ministerie van Defensie (zie 2.5.2). Die van de POD werden opgenomen in de archieven van het ministerie van Justitie, samen met alle andere dossiers van de bijzondere rechtspleging (zie 2.5.3). Omdat Kerkhof na de beëindiging van de POD/PRA door ging met het zoeken naar de zestien nog niet gevonden slachtoffers van de April-Meistakingen, bleef hij een deel van de betreffende dossiers bewaren op het Groninger politiebureau.

2.5.2 Defensie

Het ministerie van Defensie is op drie gebieden betrokken bij de April-Meistakingen en de Appelbergen. Ten eerste werden de processen-verbaal van de aangifte van vermissing door de marechaussee opgemaakt. Ten tweede nam de marechaussee getuigenverklaringen af. En ten derde was de marechaussee in 1945 betrokken bij de ruiming van het massagraf op de Appelbergen. De informatie was in de eerste naoorlogse decennia niet toegankelijk voor '*derden'*.

De marechaussee vormde één van de vier krijgsmachtonderdelen van Defensie. Vlak na de bevrijding functioneerde de marechaussee onder de autoriteit ven het Militair Gezag. De informatiestroom was eenzijdig, van de marechaussee naar het Militair Gezag en niet vise versa. De marechaussee kreeg dus geen verslag van de informatievergaring binnen het strafrechtelijke gebied, tenzij deze een aanleiding vormde voor een opdracht aan de marechaussee om bepaalde getuigen gericht te verhoren.
Wachtmeester Akkerman van de Harener marechaussee had direct na de bevrijding bij zijn autoriteiten gemeld dat hij op 2 en 3 mei 1943 had gezien '*dat Duitsers lijken naar de Appelbergen brachten'*.[651]
Op 30 november en 1 december 1945 was de Harener marechaussee betrokken bij de ruiming van het graf in de Appelbergen. Eén van de aanleidingen om het graf te openen was de aangifte die de vader van Jogchum van Zwol had gedaan bij de marechaussee te Wehe den Hoorn. De marechausseeposten van Marum, Roden, Veenhuizen en Nieuw-Buinen waren betrokken bij de identificaties van de gevonden slachtoffers. Er was dus contact tussen de verschillende posten van de marechaussee.

De marechaussee beschikte evenals de andere drie krijgsmachtonderdelen over een eigen kortlopend archief, dat vervolgens gecentraliseerd werd bij de Staf van de betreffende krijgsmacht. Na vijf tot tien jaar werd dit Stafarchief overgebracht naar het Centraal Archievendepot van het ministerie van Defensie, van waaruit het vijftig jaar later werd overgedragen naar het Nationaal Archief. Defensie hanteerde de regel dat de archieven de eerste vijftig jaar 'gesloten' moesten blijven, dus alleen toegankelijk voor Defensie. In de jaren zestig werd deze regel versoepeld en konden belanghebbenden schriftelijke informatieverzoeken indienen.

2.5.3 Justitie

Het ministerie van Justitie is op één gebied betrokken bij de April-Meistakingen en de Appelbergen, namelijk op het gebied van de berechting van daders. Daardoor beschikte Justitie over zeer gedetailleerde informatie. De archieven waren in de eerste naoorlogse decennia echter niet toegankelijk voor '*derden'*.

De meeste informatie over de April-Meistakingen en de Appelbergen werd verzameld tijdens de berechting van Mechels. Over de moorden in Trimunt en de moord op Grietje Dekker werden tientallen getuigenverklaringen en belastende documenten verzameld. Die verklaringen waren afkomstig van ooggetuigen en van *SD*'ers zoals Haase en Lehnhoff. Ook Rauter en Harster zijn verhoord over de April-Meistakingen en Rauter heeft daarbij verklaringen over de crematies en heimelijke graflocaties afgelegd.
De moorden die de *Ordnungspolizei* tijdens de patrouilles had gepleegd, de executies van de standrechtelijk veroordeelden en de heimelijke begraving van de slachtoffers kwamen slechts marginaal ter sprake en vormden geen gronden waarop Mechels uiteindelijk werd veroordeeld.

---

[649] Interview met Peter Boer in *Meerstemmig*, ho. 15.
[650] Interview met Jan Kompagnie in *Meerstemmig*, ho. 25.
[651] Akkerman had aangifte van deze waarnemingen gedaan bij de marechaussee, na een oproep in de politiecirculaires van 16 en 26 mei 1945.

Ook dossiers van gearresteerde landverraders en collaborateurs geven informatie over de April-Meistakingen, zoals die van de Sneeker NSB-burgemeester Schut en de Friese NSB'er en *SD*'er Lammers.[652] Na de bevrijding werden tientallen getuigen door de POD en de marechaussee gehoord inzake de aanklacht tegen Lammers en Schut. Ook werden de mannen zelf uitgebreid verhoord. De verklaringen en verzamelde documenten geven een gedetailleerd beeld van de April-Meistakingen in Oudega-W. Van de berechting van Lammers werd verslag gedaan in de Friese dagbladen.[653] Het '*gewone volk*' was aangewezen op deze publieke verslaggeving en had in de eerste naoorlogse decennia geen inzage in de dossiers van de bijzondere rechtspleging.[654]

De POD- en PRA-dossiers dienden bij de formele beëindiging van de bijzondere rechtspleging op 31 december 1951 te worden overgedragen aan het ministerie van Justitie. Daar werden ze opgenomen in het archief van het Centraal Bureau Bijzondere Rechtspleging (CABR). Dit is in lang niet alle gevallen gebeurd, waardoor diverse instanties[655] in Nederland nog steeds over opsporingsmateriaal beschikken. Ook zijn er dossiers aan het RIOD/NIOD afgestaan en is materiaal van het CABR naar andere archieven overgegaan.[656] In november 2000 is het CABR-archief overgedragen aan het Nationaal Archief.

Het CABR-archief bevat momenteel vier kilometer dossiers over honderdduizenden Nederlanders en enkele Duitsers die na de Tweede Wereldoorlog werden verdacht van oorlogsmisdaden, collaboratie, verraad of NSB-lidmaatschap. De dossiers zijn niet openbaar. Voor inzage moet schriftelijk om toestemming worden gevraagd aan het Nationaal Archief, waarbij de aanvrager onderbouwt wat hij of zij wil weten en aangeeft wat er met de informatie gaat gebeuren.[657] Een dossier mag momenteel worden ingezien op grond van de volgende voorwaarden: de persoon wiens dossier men wil inzien heeft een persoonlijke machtiging afgegeven, de persoon is aantoonbaar overleden[658], of de persoon is meer dan honderd jaar geleden geboren. Met de verkregen informatie mogen geen derden worden geschaad.

2.5.4 Nederlandse Rode Kruis

Het Nederlandse Rode Kruis (NRK) is op twee gebieden betrokken bij de April-Meistakingen.
Ten eerste had het NRK een taak op het gebied van de ruiming van veld- en massagraven. En ten tweede richtte het NRK zich op de opsporing van en informatieverstrekking over vermiste personen.
Al tijdens de bezetting kon het NRK worden aangeschreven of bezocht om informatie over een vermiste verwante op te vragen. Na de bevrijding kon opgave van vermissing worden gedaan.
De Dienst Identificatie en Berging (DIB) van het NRK richtte zich op het ruimen van veld- en massagraven en het identificeren van de gevonden slachtoffers, het Informatiebureau van het NRK op vermissingen.

Na de bevrijding hielden veel instanties en particulieren zich bezig met het ruimen van clandestiene graven. Vanaf 12 september 1945 was de DIB de enige bevoegde instantie die veld- en massagraven mocht ruimen. De DIB legde dossiers aan over de ruimingen, die bij het NRK werden gearchiveerd. In 1951 werden de bergingstaken overgeheveld naar de Gravendienst van de Koninklijke Landmacht, een krijgsmachtonderdeel van Defensie. Onder de overgedragen dossiers bevond zich geen dossier over de Appelbergen, omdat het graf op de Appelbergen niet door de DIB was geruimd maar door de POD, de marechaussee en de gemeente Haren. De verslaglegging van de ruiming lag dus bij de POD en niet bij de DIB.[659] Ook de constatering dat er naast de gevonden negentien slachtoffers nóg een veldgraf met zestien slachtoffers op de Appelbergen aanwezig was, bleef binnen de POD.
De verslaglegging van de POD werd gearchiveerd bij het Militair Gezag, voor zover het niet documenten betrof over de bijzondere rechtspleging. Deze justitiële documenten werden gearchiveerd bij het CABR.

---

652 Het betreft geen limitatieve opsomming van veroordeelden.
653 'Ook Lammers zoekt heil bij beproefde ontkenningstactiek' in: *Leeuwarder Courant 3 september 1949*, p. 3; 'Lammers voor zijn rechters' in: *Leeuwarder Courant 7 september 1949*, pp. 1-2; 'Lammers blijft steeds maar ontkennen en is ook nog brutaal' in: *Leeuwarder Courant 7 september 1949*, p. 5; 'Na urenlange zitting hoorde Lammers de doodstraf tegen zich eisen' in: *Leeuwarder Courant 14 september 1949*, p. 2; 'Tegen Lammers werd de doodstraf geëist' in: *Friesch Dagblad 14 september 1949*, p. 1; Opmerkelijk is dat de dagbladen melding maakten van Lammers' betrokkenheid bij de April-Meistakingen, terwijl het CABR-dossier over Mechels geen informatie over de stakingen bevat.
654 Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig.*
655 En particulieren.
656 Interview met Jan Kompagnie in *Meerstemmig*, ho. 25.
657 Een onderzoek naar een '*foute buurman'* wordt in de regel niet gehonoreerd. Met de verkregen informatie mogen geen '*derden*' worden geschaad. Voor publicatie van de verkregen informatie dient wederom toestemming te worden gevraagd.
658 Ter illustratie: Mechels overleed in 1978, Lammers in 1971 en Schut in 1957.
659 Interview Johan Teeuwisse in *Meerstemmig*, ho. 8.

Sectie I van de POD werd geleid door Jan Kerkhof, inspecteur van de Groninger politie. Hij bleef zich ook na de beëindiging van de bijzondere rechtspleging richten op het vinden van de graflocatie van de zestien nog vermiste slachtoffers. De documenten over deze acties werden gearchiveerd bij de Groninger politie. Dit archief was evenals de archieven van het Militair Gezag, Defensie en de DIB in de eerste naoorlogse decennia niet toegankelijk voor '*derden'*.

Het tweede terrein betrof de vermissingen. Al meteen na de capitulatie in 1940 kreeg het Informatiebureau van het NRK honderden brieven en telefoontjes. Bezorgde familieleden kwamen naar Den Haag om informatie in te winnen over hun vermiste familielid. Het NRK besloot luidsprekers voor het gebouw te plaatsen om te kunnen omroepen over welke gebieden nog geen informatie beschikbaar was. Ook werden er speciale spreekkamers ingericht, waar '*berichten van ernstige aard door één der speciaal daarmee belaste dames op tactvolle wijze werd medegedeeld'* aan de verwanten.
Gedurende de hele oorlog ontving het NRK verzoeken om informatie over vermiste personen. Toen de bezetters op 19 november 1944 de collaborateur Carel Piek als secretaris-generaal van de instantie benoemden, legden bijna alle medewerkers hun werk neer. Ze namen zoveel mogelijk archiefmateriaal mee om thuis op te bergen of te vernietigen.
Tijdens het bombardement van 3 maart 1945 op Den Haag werden zes van de zeven gebouwen van het NRK verwoest, onder andere het gebouw dat het archief van de oorlogsgraven bevatte.[660] In het enige bewaard gebleven gebouw werden na de bevrijding 2500 ongeopende brieven gevonden.

Toen het NRK de taken op 1 juni 1945 kon hervatten, werd het werk belemmerd door een grote schaarste aan papier, ordners, mappen, schrijfmachines, meubilair en personeel. En vanwege het gebrek aan brandstof en elektriciteit was aanvankelijk geen enkele drukker in staat om voldoende voorgedrukte informatiekaarten te leveren die nodig waren voor de opgaven van vermissing. De dossiers van het NRK lagen in de eerste naoorlogse maanden noodgedwongen op de vloer. Medewerkers moesten over stapels papier lopen om '*ergens'* een document te vinden. Het personeel kon maar halve dagen werken, omdat de Hongerwinter en het nog steeds heersende voedselgebrek hen erg hadden verzwakt.

Vlak na de bevrijding, vanaf juni 1945, kon bij plaatselijke afdelingen van het NRK opgave van vermissing worden gedaan. Op speciale formulieren konden gegevens worden ingevuld. De meeste mensen schreven echter rechtstreeks naar het NRK. In korte tijd stroomden tienduizenden informatieverzoeken binnen. De behandeling ervan kostte veel tijd, terwijl de verwanten in spanning en onzekerheid leefden en snel een antwoord verwachtten. Voor beide partijen was dat een frustrerende situatie.

Vanaf begin 1946 werd niet langer een dossier gemaakt op de naam van de aanvrager, maar op de naam van de gezochte persoon. Daardoor kwamen de informatieverzoeken die verschillende verwanten over één persoon indienden in één dossier terecht.

Na de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 moest het NRK zich ook richten op de zorg voor de Nederlandse geïnterneerden in Nederlands-Indië en het vervullen van een brugfunctie tussen deze gevangenen, de uitgezonden militairen en hun verwanten in Nederland. Het NRK had het daardoor immens druk. Naast het grote aantal vermisten in Nederland en Duitsland was er nu ook een groot aantal vermisten in Nederlands-Indië.

Het NRK was tot eind 1946 één van de ruim vijftien instanties die zich bezighielden met vermissingen. Ook het Militair Gezag, het Regeringscommissariaat voor Repatriëring, het Joods Informatiebureau Amsterdam, de Stichting 1940-1945, de Nederlandse Informatiedienst Arbeiders Duitsland en ruim tien andere grotere en kleinere instanties hielden zich bezig met de opsporing van vermisten. Bij al deze bureaus kon opgave van vermissing worden gedaan. Al deze bureaus deden verslag van hun onderzoeken, waarbij de uitkomsten soms haaks op elkaar stonden. Dit wekte veel verwarring, zowel binnen en tussen de instanties als bij de nabestaanden. Daarom centraliseerde het ministerie van Sociale Zaken eind 1946 de taken bij het NRK. De meeste archieven werden door de '*ontslagen'* instanties overgedragen aan het NRK. Ze gaven deels aanvullingen, deels overlappingen, deels tegenstrijdige informatie, en het kostte erg veel tijd om de verschillende archieven samen te voegen. Ook kampte het NRK met het probleem dat aanvragers het

[660] Gesprek met Victor Laurentius op 6 december 2007: De dossiers van de DIB lopen tot de overname van het werk door de Gravendienst, en helaas is veel DIB-materiaal meeverhuisd naar Kassel toen de begraafplaats Ysselsteijn werd overgedragen aan de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*. Daar ligt het materiaal in een kelder.

dikwijls niet doorgaven wanneer hun vermiste familielid overleden of terecht was, of wanneer men via andere kanalen over het lot van de vermiste had vernomen. Vooral in de eerste chaotische naoorlogse maanden bleven door deze nalatigheid veel vermisten onterecht als vermist te boek staan.
Tot eind mei 1945 lieten de geallieerden geen enkele particuliere hulporganisatie in Duitsland toe. Pas vanaf begin juni mochten Nederlanders met ambulances vanuit Duitsland naar Nederland worden overgebracht. In juli 1945 werd het NRK in Duitsland toegelaten als enige particuliere hulporganisatie, omdat het NRK zich toevallig als eerste had aangediend. De '*grote'* repatriëring was toen al bijna voltooid, zodat het NRK zich richtte op de overbrenging van de laatste Nederlanders, het opsporen van vermisten en het vinden van veld- en massagraven.[661] Om de opsporingstaken te kunnen uitvoeren, was het NRK afhankelijk van een groot aantal Nederlandse en buitenlandse instanties. Het NRK kreeg uitgebreide faciliteiten van de geallieerden, zoals typemachines en secretaresses. Ook kon de instantie contact leggen met de nog in Duitsland aanwezige Russen. Door de bijzondere positie en talrijke contacten heeft het NRK veel informatie kunnen vergaren. Ondanks deze positieve condities stuitte het NRK ook op problemen. Vanwege de administratie in verschillende talen stuitte het NRK geregeld op spellings- en typefouten in de personalia, wat het opsporingswerk ernstig bemoeilijkte. Ook waren veel kampadministraties en officiële dossiers vernietigd of door de geallieerden buitgemaakt. Daarnaast werd het gaandeweg moeilijker om te informeren naar vermissingen in Rusland. De informatieverzoeken moesten in het cyrillische schrift worden geformuleerd, en bovendien diende het laatste Russische adres bekend te zijn. Vaak moest het NRK vele maanden wachten op een antwoord, en de meeste antwoorden waren negatief.
Deze *Missie Berlijn* was aanvankelijk volledig in handen van het NRK. In opdracht van het ministerie van Sociale Zaken werd het opsporingswerk op 1 juli 1947 overgedragen aan de *Nederlandsche Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd* (NMO), een zelfstandig opererende opsporingsinstantie. Het NRK droeg alle lopende dossiers over aan de NMO. Het NMO deed vanaf dat moment onderzoek naar de als vermist opgegeven personen. Wanneer de NMO een vermissing had opgelost, werd het dossier aan het NRK teruggegeven met het verzoek de nabestaanden in te lichten over het lot van de opgespoorde persoon. Meestal ging het om het afgeven van een overlijdensakte. Deze werd dikwijls persoonlijk aan de verwanten overhandigd door een medewerker van een plaatselijke afdeling van het NRK.

In het eerste naoorlogse jaar verstrekte het NRK '*mededelingen van overlijden'* wanneer er zekerheid bestond over het feit dat de gezochte overleden was.[662] Meestal gaf dit document voldoende grond voor het verkrijgen van pensioenen en uitkeringen van levensverzekeringen. Voor erfeniszaken en huwelijken van kinderen waren echter officiële overlijdensakten nodig. Sinds mei 1946 bemiddelde het NRK, na de zaak onderzocht te hebben, bij het verkrijgen van deze overlijdensakten. Voor vermisten kon echter alleen een '*vermistenakte'* worden afgegeven. Deze had aanvankelijk geen enkele rechtskracht. Eind december 1946 werd besloten rechtskracht aan deze akte te geven wanneer een grote mate van waarschijnlijkheid van overlijden kon worden geconstateerd, zoals na een bombardement of de torpedering van een schip.

In een aantal gevallen kwam als resultaat van een opsporingsactie door het NRK een ambtelijk bericht van overlijden binnen, bijvoorbeeld de bijschrijving van het overlijden in de burgerlijke stand. Die ambtelijke berichten dateerden meestal uit de eerste vier oorlogsjaren. De verwanten bleken destijds dikwijls al te zijn ingelicht door de toenmalige autoriteiten. Een ambtelijke bron werd, in tegenstelling tot een getuigenverklaring, als betrouwbaar getypeerd, ook al bestond die ambtelijke bron uit een bezettende macht. Met betrekking tot de slachtoffers van de April-Meistakingen bleken de berichten van overlijden ambtelijk te zijn verwerkt, in opdracht van politiepresident De Boer. Ook de verwanten bleken al officieel in kennis te zijn gesteld van het overlijden van hun familielid. Om de plaatselijke afdelingen van het NRK te ontlasten, werd besloten om deze overlijdensberichten niet opnieuw aan de verwanten te laten doorgeven. Het informatieverzoek en het dossier werden daarom zonder verdere berichtgeving afgesloten.

Op 1 januari 1948 stonden nog ruim 30.000 mensen als vermist te boek. Het NRK ontving tot die datum 384.000 schriftelijke en ruim 134.000 mondelinge opsporingsverzoeken. Pas in 1953 waren alle

[661] Beening. *Machtsstrijd en machteloosheid*, pp. 54-57.
[662] Deze *mededeling van overlijden* bevatte in de regel het feit van overlijden, de datum en de plaats van overlijden. Verwanten wilden echter vaak meer weten, zoals de doodsoorzaak, de plaats van het graf en informatie over de laatste levensdagen van de overledene. Het NRK probeerde in deze verzoeken zoveel mogelijk te bemiddelen. In de meeste verzoeken ging het om omgekomen militairen in Nederlands-Indië.

informatieverzoeken verwerkt. Momenteel zijn nog ruim 550 Nederlandse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog in Nederland vermist.[663]
Het NRK beschikt thans over 250.000 dossiers van meer dan een miljoen mensen. Familieleden kunnen een schriftelijk informatrieverzoek indienen. Recentelijk kunnen verwanten het NRK op afspraak ook bezoeken om de dossiers over hun familielid in te zien.[664]

2.5.5 Oorlogsgravenstichting

De Oorlogsgravenstichting (OGS) is op twee gebieden betrokken bij de April-Meistakingen.
Ten eerste konden verwanten een verzoek bij de OGS indienen om het graf van een oorlogsslachtoffer in de eigen woonplaats te verzorgen of over te brengen naar de erebegraafplaats te Loenen. Ten tweede was de OGS in 1978 betrokken bij de overbrenging van het niet geïdentificeerde slachtoffer van de April-Meistakingen vanuit Haren naar Loenen. De OGS kon meteen na de oprichting worden aangeschreven om informatie over een graf of graflocatie van een verwante op te vragen.

De OGS werd op 13 september 1946 opgericht op initiatief van de Eindhovense arts Van Anrooy.[665] De doelstelling van de OGS was '*het aanleggen, inrichten, in stand houden en verzorgen van graven en erevelden, waar ook ter wereld, van na 9 mei 1940 gevallen militairen van de Nederlandse krijgsmacht en van Nederlandse burgers die, hetzij metterdaad de vijand bestrijdende dan wel ten gevolge van hun handelingen of houding tegenover de vijand, het leven hebben verloren'*.[666]
Meteen na de oprichting van de OGS werd begonnen met het samenstellen van een necrologisch[667] archief. Uit een groot aantal archieven, onder andere uit dat van het NRK, werden gegevens verzameld van Nederlanders die tijdens de oorlog waren omgekomen. Dit waren er ongeveer 180.000, onder wie 106.000 Joden. Vervolgens werden de nabestaanden van deze omgekomen Nederlanders opgespoord en werd op de gemeentesecretarieën gecontroleerd of de gegevens correct waren. De OGS kreeg bij dit zeer omvangrijke werk hulp van veel vrijwilligers. Ook de gegevens van de slachtoffers van de April-Meistakingen werden opgenomen in dit necrologisch archief.

Van ruim 130.000 van de 180.000 omgekomen Nederlandse oorlogsslachtoffers is geen exacte grafligging bekend. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om slachtoffers die omkwamen in de vernietigingskampen. Echter, zij zijn niet allemaal vermist. De OGS spreekt alleen van vermissing als het lot van het slachtoffer niet bekend is. Het slachtoffer is dan zonder een spoor '*bei Nacht und Nebel'* verdwenen. Van de slachtoffers van de April-Meistakingen is het lot wel bekend, doch de laatste rustplaats niet. De telexen vanuit het Scholtenhuis naar Den Haag en de officiële bekendmakingen van De Boer en Rauter aan de gemeentesecretarieën vormden het officiële bewijs dat de slachtoffers waren overleden: '*de vonnissen zijn voltrokken, de teraardebestelling heeft plaatsgevonden, verzocht wordt het overlijden aan de familie te melden en in de registers op te nemen*'. Voor de OGS zijn zij dus niet vermist.

Van 50.000 oorlogsslachtoffers is de grafligging wel bekend. Zij werden meestal begraven op de begraafplaatsen in hun woonplaatsen. Aanvankelijk werden deze graven verzorgd door familieleden van de slachtoffers. Al snel na de bevrijding kregen de graven van burgers die door de bezetters waren gefusilleerd evenals de graven van gesneuvelde militairen een '*beschermde status'* van de overheid. De OGS plaatste een eigen grafmonument op deze graven.
Particuliere graven van oorlogsslachtoffers werden aanvankelijk alleen geregistreerd door de OGS. Later nam de instantie van een groot aantal van deze graven het beheer en het onderhoud op zich. In de loop der jaren zijn veel van deze particuliere graven overgebracht naar Loenen. Dit gebeurde bijvoorbeeld als de begraafplaats werd gesloten of geruimd, wanneer de nabestaanden het graf niet langer konden verzorgen, of wanneer de huurtermijn van het graf was verstreken.
De eerste herbegrafenis te Loenen vond plaats op 21 maart 1949. Het betrof een oorlogsslachtoffer dat tijdens de oorlog zonder een behoorlijke begrafenis in Duitsland was begraven. In 1960 hadden al 1400

[663] Zie ook het nawoord: *Het ontstaan van de Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog.*
[664] Interview met Victor Laurentius in *Meerstemmig*, ho. 16.
[665] Dr. Van Anrooy hield zich al tijdens de oorlog bezig met het identificeren van slachtoffers van bombardementen, en werd in mei 1945 hoofd van de Dienst Identificatie en Berging van het Nederlandse Rode Kruis.
[666] Statuten Oorlogsgravenstichting.
[667] Een necrologie is de levensbeschrijving van een overleden persoon.

herbegravingen plaatsgevonden te Loenen. In Nederland beheert de OGS naast het ereveld te Loenen de militaire erebegraafplaats Grebbeberg te Rhenen.[668]

Vanaf de jaren zeventig streefde de OGS ernaar om de verspreid over Nederland liggende oorlogsgraven samen te brengen in Loenen. Ook de gemeente Haren werd op 27 oktober 1978 aangeschreven met de vraag enkele oorlogsslachtoffers te mogen herbegraven in Loenen. Eén van die slachtoffers was het niet geïdentificeerde slachtoffer van de April-Meistakingen. De gemeente gaf toestemming. De opgraving vond plaats op 13 december 1978. De Gravendienst stelde op 16 januari 1979 een exhumatierapport op van het als '*onbekende'* begraven slachtoffer. Het slachtoffer werd op 9 maart 1979 herbegraven op E 1192 te Loenen.[669]
De OGS heeft nimmer als taak gehad om oorlogsgraven op te sporen. Dit was de taak van de DIB van het NRK, vanaf 1951 van de Gravendienst en later van de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht. De OGS kwam pas in beeld na het werk van deze bergingsdiensten, dus als er een graf moest worden ingericht.
De OGS zag het als een belangrijke taak om de nagedachtenis van die 130.000 landgenoten in ere te houden, wier laatste rustplaats onbekend was gebleven. De namen van deze slachtoffers werden tussen 1961 en 1973 opgenomen in de 42 *Gedenkboeken* van de OGS. Deze liggen thans ter inzage in de kapel van het ereveld te Loenen.

Sinds 2002 onderhoudt de OGS een *Slachtofferregister* op internet, waarin de namen van alle 180.000 oorlogsslachtoffers staan vermeld. Ook hun geboorteplaatsen, geboortedata, plaatsen van overlijden en de graflocaties worden genoemd, mits deze gegevens bekend zijn. Achter 18.000 slachtoffers die in dit digitale Slachtofferregister zijn opgenomen staat vermeld dat zij '*lid verzet'* waren. Dit komt overeen met een V achter hun naam in de *Gedenkboeken*. Deze V is afgeleid van Verzetsdeelnemer, gebaseerd op de vermelding van de naam op de *Erelijst van Gevallenen*. Deze erelijst is na de bevrijding samengesteld door het RIOD.

Tot in de jaren zestig werd de OGS frequent benaderd door verwanten. Meestal vroeg men naar een grafligging, maar soms werd ook gevraagd naar het verhaal achter de dood van een oorlogsslachtoffer. Hoewel al meteen vanaf de oprichting van de OGS contact met de instantie kon worden opgenomen, groeide de hoeveelheid informatie met het verstrijken van de tijd, waardoor er later uitgebreidere informatie kon worden verstrekt. Momenteel beschikt de OGS over een kleine 200.000 dossiers. Verwanten kunnen de dossiers over hun familielid niet zelf inzien. Informatieverzoeken worden door de medewerkers van de OGS beantwoord.[670]

2.5.6 RIOD / NIOD[671]

Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), voorheen het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) is op meerdere gebieden betrokken bij de April-Meistakingen. Ten eerste verzamelde en ontsloot het RIOD informatie over de Tweede Wereldoorlog. Ten tweede gaf het RIOD aandacht aan de April-Meistakingen: twee RIOD-medewerkers, de historicus Pieter-Jan Bouman en Benjamin Aäron Sijes, stelden in 1950 een publicatie samen, *De April-Mei-stakingen van 1943*. Ten derde deed het RIOD verificatieonderzoek voor uitkeringen aan '*nagelaten betrekkingen'*, op verzoek van de Stichting 1940-1945. Ten vierde stelde het RIOD de *Erelijst van Gevallenen* samen. Tot slot nam het RIOD al vroeg na de bevrijding een verwijsfunctie op zich.

Meteen na de oprichting van het RIOD konden verwanten er terecht met een verzoek om informatie. Ter illustratie: in 1947 brachten ruim 2400 mensen een bezoek aan het instituut, vaak met de vraag naar de lotgevallen van familieleden.[672]

Het RIOD werd opgericht op 8 mei 1945. Louis (Loe) de Jong werd chef van het instituut. Het RIOD verzamelde materiaal via verschillende bronnen.

---

[668] De OGS beheert ook erevelden in Duitsland, Engeland, Frankrijk, Noorwegen en op Java.
[669] Archief gemeente Haren; Archief familie De Witte, brief van de Oorlogsgravenstichting, 3 december 1996. Het slachtoffer is op 14 oktober 2008 overgebracht naar Marum en herbegraven bij de andere slachtoffers van de April-Meistakingen.
[670] Interview met Johan Teeuwisse in *Meerstemmig*, ho. 8; Teeuwisse e.a. *Ereveld Loenen. Laatste rustplaats van Nederlandse oorlogsslachtoffers*.
[671] Sinds 1 januari 1999 is de naam Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
[672] Cohen. *Het bewaren van de oorlog*, p. 31.

Al tijdens de bezetting waren er plannen gesmeed om een centrum voor oorlogsdocumentatie op te richten. Men was alvast begonnen met het verzamelen van verzetsblaadjes en andere documenten. Daarnaast werd de Nederlandse bevolking opgeroepen om brieven, dagboeken, toespraken en ander alledaags materiaal aan het RIOD af te staan. Dit verzoek werd onder andere in een radiorede door De Jong in april 1946 gedaan.[673] Deze oproep werd royaal beantwoord.
Veel materiaal werd gevonden in Duitsland, dat nog onder controle van de geallieerden stond. Medewerkers van het RIOD vonden in 1946 een groot deel van het archief van het *Reichskommissariat* in Münster. Het materiaal was volledig intact omdat de betreffende Duitse archivarissen nog geen opdracht tot vernietiging hadden gekregen van hun leidinggevenden. In Berlijn werd een groot deel van het archief van Rauter gevonden, met onder andere de telexen die tijdens de April-Meistakingen vanuit de verschillende *Aussenstellen* naar Den Haag waren verstuurd.[674]
Het RIOD was grotendeels afhankelijk van wat ooit op schrift was gesteld in processen-verbaal, verslagen, krantjes, vlugschriften, verklaringen, brieven of dagboeken. Het kostte veel tijd om al het binnenstromende materiaal te lezen, inventariseren, rubriceren en indexeren.
Het RIOD leende ook documenten zoals strafrechtelijke dossiers van het ministerie van Justitie. Medewerkers van het RIOD typten deze documenten woord voor woord over.[675]

Het RIOD wilde een herdenkingsboek voor gevallen verzetsmensen samenstellen. Hiervoor werd een aparte afdeling *Erelijst van Gevallenen* opgezet. Iedereen die verzet tegen de Duitse bezetters had gepleegd zou in de lijst worden vermeld. Het was moeilijk en tijdrovend om alle namen te verzamelen. Op 4 mei 1960 was de lijst klaar. Het was een boekwerk met 18.000 namen die aangevuld en verbeterd konden worden. Koningin Juliana droeg de erelijst over aan de Staten-Generaal.[676] Vanaf dat moment wordt dagelijks een bladzijde van het boekwerk omgeslagen. Alle slachtoffers van de April-Meistakingen staan in de erelijst vermeld.

Drie jaar na de oprichting werd het RIOD bedreigd met opheffing, omdat er in verband met de wederopbouw van Nederland geen geld zou zijn voor een instituut als het RIOD. Het Nationaal Steunfonds, dat tijdens de bezetting het verzet had gesteund, nam de subsidiëring voorlopig over. Het RIOD ging zich toeleggen op wetenschappelijke bestudering van oorlogsdocumentatie om zekerder te blijven van financiering.[677]

In 1948 gaf het RIOD expliciet aandacht aan de April-Meistakingen. Tussen 1946 en 1950 publiceerde het RIOD het tweemaandelijkse tijdschrift *Nederland in Oorlogstijd*. Het april-mei nummer van 1948[678] werd volledig gewijd aan de April-Meistakingen. In 1949 werd in het blad op de op handen zijnde publicatie *De April-Mei-stakingen van 1943* van Bouman gewezen.
Op 1 mei 1955 kreeg De Jong de opdracht van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen om een wetenschappelijk verantwoorde en gedetailleerde beschrijving van de Tweede Wereldoorlog in Nederland samen te stellen.[679] De focus van het werk van het RIOD kwam vanaf dat moment op dit geschiedwerk, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* te liggen. Alle medewerkers kregen de taak om onderdelen van dit geschiedwerk te verzamelen en beschrijven.[680] De April-Meistakingen werden beschreven in deel 6, dat in 1975 verscheen.[681]
Tussen 1960 en 1965 werden 21 afleveringen van *De Bezetting* op de Nederlandse televisie uitgezonden. De serie was door het RIOD voorbereid en de meeste uitzendingen werden door De Jong gepresenteerd. Gelijkertijd verschenen de uitzendingen in boekvorm. De April-Meistakingen werden in het vierde deel beschreven, dat in 1964 verscheen.[682]

Het RIOD speelde na de bevrijding een belangrijke rol bij het opsporen en berechten van oorlogsmisdadigers, omdat de instantie op aanvraag documentatie kon aandragen. Ook werd het RIOD

---

[673] Bouman. 'De April-Mei-stakingen van 1943. Onderzoek door het Rijksinstituut' in: *Nederland in oorlogstijd, jaargang 3, nummer 3.*
[674] Pam. *De onderzoekers van de oorlog*; Cohen. *Het bewaren van de oorlog*.
[675] Interview met Hubert Berkhout in *Meerstemmig*, ho. 23.
[676] Cohen. *Het bewaren van de oorlog*, pp. 33-34.
[677] Pam. *Veertig jaar RIOD*.
[678] Bouman. 'De April-Mei-stakingen van 1943. Onderzoek door het Rijksinstituut' in: *Nederland in oorlogstijd, jaargang 3, nummer 3.*
[679] Kristel. *Geschiedschrijving als opdracht*, pp. 77-79.
[680] De eerste dertien delen van het geschiedwerk verschenen tussen 1969 en 1988, in 1991 kwam het veertiende deel uit.
[681] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6-b*, pp. 765-825.
[682] De Jong. *De bezetting*. Deel 4, pp. 38-57.

ingeschakeld door de Stichting 1940-1945, wanneer bij deze stichting een aanvraag voor een invaliditeitsuitkering was binnengekomen. Het RIOD kon verificatieonderzoek verrichten op grond van de zeer uitgebreide oorlogsdocumentatie. De gedetailleerde aanvragen van de Stichting 1940-1945 leverden vervolgens ook voor het RIOD weer een schat aan informatie op.

De collectie van het RIOD bestond uit een openbaar en een vertrouwelijk gedeelte. Het openbare gedeelte bevatte materiaal dat al eens gepubliceerd was. Om informatie uit het vertrouwelijke gedeelte te mogen inzien was toestemming van het RIOD-bestuur vereist. Dit betrof persoonlijk, gevoelig, strafrechtelijk of nooit eerder gepubliceerd materiaal.
Vanaf de oprichting van de instantie konden schriftelijke informatieverzoeken worden ingediend.[683] De medewerkers beantwoordden de vraag of nodigden de verzoeker uit om de studiezaal te bezoeken. Het RIOD beschikte vanaf 1946 over een studiezaal die op afspraak te bezoeken was.
Vanwege de nauwe samenwerking met de Stichting 1940-1945, de OGS, het NRK en de verschillende ministeries kon het RIOD aanvragers van informatie naar één van deze instanties verwijzen, indien het zelf niet over de gevraagde informatie beschikte.

Na het vertrek van De Jong in 1989 werd de onderzoeksfunctie van het RIOD breder, zoals onderzoek naar de mogelijke oorzaken van het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog in het Interbellum of het vanuit historisch perspectief bestuderen van een bepaald dorp in bezettingstijd. Ook gaf het RIOD meer aandacht aan hoe 'de gewone man of vrouw' de oorlog had beleefd.
Op 1 januari 1999 werd de naam RIOD veranderd in Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Thans beschikt het NIOD over drie kilometer dossiers met documentatie, 50.000 boeken en 150.000 foto's over de Tweede Wereldoorlog. Voor een bezoek hoeft geen afspraak meer te worden gemaakt. Ongeveer zestig medewerkers zijn aan het instituut verbonden, de helft van hen is bezig met onderzoek.[684]

2.5.7 Regionale Verzetscentra en Verzetsmusea

Het RIOD / NIOD was en is gehuisvest in Amsterdam, de OGS, het NRK en de diverse ministeries in Den Haag. De archieven van de ministeries waren in de eerste decennia na de bevrijding '*vertrouwelijk'* en niet toegankelijk voor '*derden'*. Aan het RIOD, de OGS en het NRK konden informatieverzoeken worden gericht, maar geen van deze organisaties kon informatie verstrekken over de zestien nog vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen.
Vanuit de drie noordelijke provincies was het zo goed als onmogelijk om in de eerste maanden na de bevrijding een bezoek aan Amsterdam of Den Haag te brengen. Was er in de regio ook informatie te vinden? En zo ja, welke informatie en vanaf wanneer?

2.5.7.1 Friesland (1979): Verzetsmuseum

Het Verzetsmuseum is op meerdere gebieden betrokken bij de April-Meistakingen. Ten eerste heeft het museum documentatie over de stakingen. Ten tweede vond in 1993 de tentoonstelling *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt* in het museum plaats.
Het Verzetsmuseum werd op 27 september 1979 geopend, maar de plannen voor de oprichting ervan dateerden al van 1970. In dat jaar werd in Leeuwarden een tentoonstelling georganiseerd ter ere van de vijfentwintig jaar eerder plaatsgevonden bevrijding. In de loop der jaren werd door particulieren veel materiaal afgestaan aan het museum, zoals boeken, voorwerpen, documenten, brieven, dagboeken, affiches en illegale blaadjes, maar ook juridische documenten zoals POD-dossiers. Vanaf de oprichting van het museum konden informatieverzoeken worden ingediend.
In het Verzetsmuseum is een permanente expositie ingericht. Vanaf 1985 vinden daarnaast tentoonstellingen rond bepaalde thema's plaats, zoals de expositie *Der Kreisauer Kreis* over het Duitse verzet tegen Hitler in het voorjaar van 1990. Ook worden er ruilbeurzen en boekenbeurzen georganiseerd, dikwijls in samenwerking met de landelijke Documentatiegroep '40-'45.[685]
Voor de opening van de nieuwe huisvesting van het museum in 1995 aan de Turfmarkt te Leeuwarden, werd een permanente Eregalerij ingericht onder de titel *Unrjucht en slavernij, dat wij yn frede foar rjocht en frijdom weitsje.*[686] De Eregalerij bevat 290 zuilen, met op elke zuil de naam en foto van een Fries

[683] De laatste jaren stimuleert het NIOD het zélf doen van onderzoek door een informatievrager, en vanaf 1997 hoeft voor een bezoek aan de studiezaal geen toestemming meer te worden gevraagd.
[684] Interview met Hubert Berkhout in *Meerstemmig*, ho. 23.
[685] Interview met Dirk Docter in *Meerstemmig*, ho. 24.
[686] Vertaling: '*Onrecht en slavernij, opdat wij voor recht en vrede waken.'*

oorlogsslachtoffer. Voor acht van de 21 slachtoffers die tijdens de April-Meistakingen standrechtelijk of tijdens patrouilles werden omgebracht is een zuil ingericht, voor Jonas Elzinga, Fokke Polet, Freerk Wijma, Broer de Witte, Cornelis Luinstra, Bouke de Vries, Dirk Fokkens en Jan Eisenga.[687] Het Verzetsmuseum beschikt over dossiers van deze personen.
Een Laatste Saluut[688], met daarin de namen van 4100 tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen of omgebrachte Friezen of aan Friesland gerelateerden, staat sinds het voorjaar van 2008 op de website van het Verzetsmuseum, vergezeld van de oproep eventuele correcties op de vermelde gegevens door te geven.[689]

2.5.7.2 Groningen (1981): Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen
De Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen (OVMG) is op meerdere gebieden betrokken bij de April-Meistakingen. In de eerste plaats was de voorloper van de OVMG opgericht door Reinder Paul (Bob) Houwen. Als hoofd POD Buitendienst had hij in 1945 de ruiming van het massagraf in de Appelbergen en de identificatie van de slachtoffers geleid. In de tweede plaats was de instantie gehuisvest in het regionale districtskantoor van de Stichting 1940-1945 en werd er tussen de twee instanties veel informatie uitgewisseld. In de derde plaats gaf Jan Kerkhof in 1992 een persoonlijk dossier met informatie over de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen aan de stichting. De voormalig coördinatoren van de OVMG, Robert Boxem en Peter de Jong, participeerden samen met mij in de Werkgroep Appelbergen, Robert vanaf 1995 en Peter vanaf 1999. Vanaf de oprichting van de stichting konden informatieverzoeken worden ingediend.

De Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen (SVPG) werd in 1981 opgericht door de oud-verzetsman en oud-POD-functionaris Houwen. Hij was na zijn pensionering in 1978 begonnen met het verzamelen van namen en gegevens van voormalige verzetsmensen uit de provincie Groningen. De Stichting 1940-1945 bood hem een kantoor met een telefoon aan in hun pand aan de Westersingel te Groningen. Daar kreeg Houwen frequent bezoek van oud-verzetsmensen en andere personen die bij het verzet betrokken waren geweest, zodat hij zijn archief gestaag kon uitbreiden met de informatie die hem werd verteld of overhandigd. Ook de gesprekken tussen Houwen en de medewerkers van Stichting 1940-1945 bracht beide partijen veel informatie. Daarnaast onderhield Houwen contacten met verschillende Groninger gemeenten en het provinciaal bestuur.
Houwen legde een kaartensysteem aan dat snel groeide tot ruim 4000 persoonskaarten van verzetsmensen uit de provincie. Op deze kaarten noteerde hij de verrichte verzetsactiviteiten, de verzetsgroep, de onderhouden contacten, schuilnamen, gegevens over arrestaties en interneringen en verwijzingen naar andere kaartnummers.
In de zomer van 1982 benaderde hij de oud-verzetsman en zijn oud-POD-collega Ad Mulder met de vraag hem te komen helpen. Mulder deed dit graag en nam enkele weken verlof van zijn werk. Op 29 november van dat jaar overleed Houwen plotseling. Toen Mulder een maand later met vervroegd pensioen ging, zette hij op verzoek van het bestuur het werk van Houwen voort. Hij voerde lange gesprekken met zijn voormalige chef Jan Kerkhof en ontving in maart 1992 zijn dossier *De vermiste slachtoffers op de Appelbergen*.
In 1986 publiceerde Mulder samen met Jan Niemeijer *Verzet in Groningen*. Daarin werden, naar het idee van Houwen, 524 namen van omgekomen Groninger verzetsmensen opgenomen.[690] Van de dertig Groninger slachtoffers van de April-Meistakingen werden echter alleen Grietje Dekker en Paulinus Nieuwold genoemd. Dit had een aantal redenen. De stichting richtte de aandacht in eerste instantie vooral op georganiseerde verzetsmensen en verzetsgroepen van de laatste twee oorlogsjaren. Over hen was bovendien de meeste documentatie en informatie voorhanden. Daarnaast waren van veel gevallenen de personalia nog niet bekend, en moest er nog veel documentatie worden geordend.[691]

Toen Corts vanaf 1986 naar zijn jeugdvriend Will van Rossum zocht, had hij geregeld contact met Mulder. Corts schreef vele lange brieven en stuurde Mulder fotokopieën van zijn onderzoeksbevindingen. Mulder bewaarde deze in het dossier *April-Meistakingen*. In 1992 werd Kerkhofs persoonlijke dossier eraan

---

[687] Van de overige slachtoffers was ten tijde van de oprichting van de Eregalerij nog niets of weinig bekend. Over Polet, Wijma en Elzinga waren al in mei 1943 processen-verbaal opgemaakt, waarin de moorden werden beschreven.
[688] Kooistra. *Een laatste saluut*.
[689] In 2.2.7.1 is al aan bod gekomen dat in *Een laatste saluut* ten onrechte wordt beschreven dat Bouke de Vries, Jan Eisenga en Broer de Witte samen op 5 mei 1943 op het Kalverdijkje te Leeuwarden zijn gefusilleerd, vervolgens zijn gecremeerd, waarna hun as zou zijn verstrooid. Er zijn namelijk geen April-Meisstakingen-slachtoffers gecremeerd uit andere provincies dan Noord-Holland.
[690] Mulder en Niemeijer. *Verzet in Groningen*, pp. 185-193.
[691] Gesprekken met Ad Mulder op 18 augustus en 24 november 2007.

toegevoegd en 1998 een fotokopie van Kerkhofs volledige Appelbergendossier uit het archief van de Groninger Regiopolitie.
Op 18 november 1991 kreeg de stichting een nieuwe naam, de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen (OVMG). Per 1 april 1992 volgde Robert Boxem Ad Mulder op als coördinator van de stichting. In 1993 was de OVMG mede-organisator van de landelijke tentoonstelling *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt.* Deze tentoonstelling vond tussen 29 april tot 20 juni 1993 plaats op elf locaties, verspreid over alle provincies.[692] Boxem gaf de tentoonstelling een grote prioriteit, omdat hij vanuit de OVMG betrokken was bij het onderzoek naar de vermiste slachtoffers op de Appelbergen in 1992 en 1993 (zie ook 2.5.8.5). Tussen 1995 en 2004 participeerden Boxem en de OVMG opnieuw in het onderzoek naar de vermiste slachtoffers.[693] Vanaf 1999 nam Boxems opvolger Peter de Jong deel aan dit onderzoek.
De dossiers over de April-Meistakingen zijn deels vertrouwelijk. Ze zijn op aanvraag door familieleden van de slachtoffers in te zien. Net als Boxem en De Jong verleent ook de huidige coördinator van de stichting, Monique Brinks, ongelimiteerd inzage aan verwanten van de slachtoffers.
Sinds 2008 heet de instantie Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (OVCG).

2.5.7.3 Drenthe (1983): Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Herinneringscentrum Kamp Westerbork is op één terrein betrokken bij de April-Meistakingen, namelijk vanwege de landelijke tentoonstelling over de stakingen in 1993.
Na de bevrijding deed het kamp al snel dienst als opvangkamp (De Schattenberg) voor de naar Nederland geëvacueerden uit Nederlands-Indië. In 1983 werd het Herinneringscentrum Kamp Westerbork opgericht. Het centrum werd gehuisvest bij het voormalig doorgangskamp, van waaruit 107.000 mensen waren gedeporteerd. Slechts 5000 van hen hadden de oorlog overleefd. Vanaf de oprichting van het centrum konden informatieverzoeken worden ingediend.

In de loop der jaren stonden particulieren veel materiaal af aan het centrum, waardoor de collectie oorlogsdocumentatie snel groeide. De geschiedenis van het kamp staat daarin centraal.
Vanaf de oprichting van het centrum werd een permanente tentoonstelling ingericht en werden rondleidingen verzorgd. Later vonden daarnaast ook wisselende exposities plaats, zoals de landelijke tentoonstelling *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt* in 1993.
Thans worden in het Herinneringscentrum geregeld lezingen gegeven en geeft het centrum publicaties uit. In enkele van deze publicaties doet Werner Stertzenbach verslag van de nacht van 21 september 1943, waarin hij door de bezetters gedwongen werd tien gefusilleerde verzetsmensen te cremeren. Het was de eerste keer dat personen werden gecremeerd die buiten het kamp waren omgebracht, met de bedoeling hun lichamen te laten verdwijnen en de sporen van de executies uit te wissen.[694]

2.5.8 Publicaties

Niet alleen archieven en documentatiecentra, maar ook tal van publicaties vormden een mogelijke bron van informatie over de April-Meistakingen. In welke mate werd aandacht gegeven aan de April-Meistakingen, de heimelijke begravingen en vermissingen?

In Groot-Brittannië schreef Loe de Jong al in 1944 over de April-Meistakingen in het derde deel van Je Maintiendrai. Voor het eerste nummer van het blad *'t Venster op de vrije wereld* maakte hij een samenvatting in de vorm van het artikel *De Mei-Opstand*. In het artikel worden de stakingen als de enig mogelijke reactie op de groeiende terreur getypeerd, waarna de verzetsgeest voorgoed een feit was. Het blad verscheen in de lente van 1945, toen het grootste gedeelte van Nederland nog niet bevrijd was, en handelt vooral over de '*schanddaden van de Duitschers en hun gore trawanten van de NSB*' tegenover het '*heldhaftige en offervaardige Nederlandsche volk'*. Ter illustratie van het ongekend wrede optreden van de bezetters worden enkele slachtoffers genoemd. Tweemaal wordt gerefereerd aan verdwijningen: '*De lichamen werden in vrachtwagens gesmeten en weggevoerd'*.[695]

---

[692] Groningen: De Der A Kerk te Groningen; Drenthe: Herinneringscentrum Kamp Westerbork te Hooghalen; Friesland: Verzetsmuseum te Leeuwarden.
[693] Interview met Robert Boxem in *Meerstemmig*, ho. 2.
[694] Stertzenbach. *Rood en Jood*, pp. 83-87; Westerborkcahier 6. *Portretten van overleven*, pp. 15-16; Westerborkcahier 3. *Verhalen uit Kamp Westerbork*, pp. 17-20 .
[695] De Jong. *De Mei-Opstand*, pp. 114-128; *Je Maintiendrai* verscheen in vier delen tussen 1941 en 1945.

Veel naoorlogse publicaties over de Tweede Wereldoorlog gingen over het '*goede'* vaderlandse verzet tegen het '*foute'* Duitse en Duitsgezinde regime. De veelheid aan publicaties over dit thema had deels te maken met de behoefte aan een duidelijke scheiding tussen goed en fout, deels met de oproep van de toenmalige minister Gerrit Bolkestein in september 1944. Hij had de bevolking opgeroepen om een dagboek bij te houden over oorlogsbelevenissen. Aan deze oproep werd ruimschoots gehoor gegeven. Men leefde in de veronderstelling dat de oorlog niet lang meer zou duren. *Dolle Dinsdag* en de *Slag bij Arnhem*[696] hadden plaatsgevonden, en een groot deel van Nederland was al bevrijd. Veel mensen gingen pas toen bij 'het verzet' en beschreven vervolgens hun spectaculaire verzetsbijdragen.[697] De eerste naoorlogse publicaties bevatten daarom vooral stoere verzetsverhalen, vaak in de derde persoon over zichzelf.[698] Dit 'stoere' is typerend voor de eerste periode, die loopt tot en met de uitzending van de televisieserie *De Bezetting*.[699]
Een treffend voorbeeld van deze duidelijke scheiding tussen goed en fout is *Den vijand wederstaan*, dat al in 1946 verscheen. Diverse auteurs beschreven de geschiedenis en het werk van verzetsorganisaties LO, de LKP en de CID.[700] Spannende acties rond het vinden van onderduikadressen, het plegen van een kraak, het falsificeren van persoonsbewijzen en het installeren van een geheim telefoonnet, werden uitgebreid in beeld gebracht. Betrouwbare ambtenaren hadden een belangrijke bijdrage geleverd aan het verzet. Ze hadden hun functie ingezet ten gunste van het verzet, door bijvoorbeeld arrestanten toe te staan het toilet te bezoeken, in de wetenschap dat ze daar belastende papieren konden doorspoelen.
De auteurs wilden met hun publicatie verschillende doelen bereiken. Ze riepen lezers op namen van gevallen verzetsmensen naar hen op te sturen. Ook wilden ze '*het ontstellend tekort aan inzicht en mentaliteit en practische uitvoering van het verzet opheffen*' en stilstaan bij de offers die voor de vrijheid der natie gebracht moesten worden.[701] Ze benadrukten dat het grootste gevaar van het nationaal-socialisme was geweest '*dat het uit was op de vernietiging van alle geestelijke vrijheden en leidde tot de vreeselijkste slavernij*', een '*duivelse kracht die tegen Gods kracht streed, de geest van Satan die streed tegen den geest van Christus in onze jongens en meisjes'*.[702]
Eén van de auteurs, Anne de Vries, stelde de houding van een groot deel van de Nederlandse bevolking tegenover de Joden ter discussie.[703] In de publicatie werden de concentratiekampen en vernietigingskampen beschreven, evenals '*het geestelijk leven achter celdeur en prikkeldraad'*.
Heimelijke begravingen en crematies kwamen ter sprake in het hoofdstuk over '*de overval*' op de gevangenis aan de Weteringschans te Amsterdam. Beschreven werd dat één van de gearresteerde overvallers was overleden aan zijn verwondingen, '*waarna zijn lijk is gecremeerd te Westerveld'*. En '*op 25 juli 1945 zijn de slachtoffers van den overval op de Weteringschans in de duinen gevonden. Ze zijn opgegraven, geïdentificeerd en weer begraven op dezelfde plaats. Hun stoffelijk overschot ligt met dat van meer dan vierhonderd illegale strijders in een wondermooie duinpan, waar al deze helden rust gevonden hebben na de onrust en den strijd van hun laatste levensjaren. Wat de Duitschers als wegstoppen van hun misdaden hebben bedoeld, is door God en de natuur tot iets wondermoois geworden. God zelf heeft in het voorjaar*

---

[696] Dolle Dinsdag: 5 september 1944, De Slag bij Arnhem: van 17 tot 26 september 1944.
[697] Interview met Hubert Berkhout in *Meerstemmig*, ho. 23.
[698] Een zeer bekend voorbeeld is *De Overval*, over de bevrijding van gevangen verzetsmensen uit het Leeuwarder Huis van Bewaring op 8 december 1944. Het script voor de film werd gemaakt door Loe de Jong. Het boek *De Overval* en de gelijknamige film kwamen beide uit in 1962.
[699] De 21 afleveringen werden uitgezonden tussen 1960 en 1965. De afleveringen werden op schrift gesteld in vijf boekjes, die van 1961 tot 1965 werden uitgegeven.
[700] Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en Centrale Inlichtingendienst
[701] Norel, e.a. *Den vijand wederstaan*, pp. 10-11.
[702] Slomp, 'Frits de Zwerver'. *De geest van ons verzet*, pp. 13 en 18.
[703] Anne de Vries. Het opgejaagde volk, pp. 23-25: '*Laten wij het nu maar eerlijk bekennen en het ronduit neerschrijven, want alleen de waarheid heeft nog een kans om ons vrij te maken: wij moesten de Joden niet. Wij waren bijna allen antisemiet. Het Nationaal-Socialisme heeft met succes geappelleerd aan onze zondige hartstochten en voor zijn anti-Joodsche propaganda in ons land een rijke voedingsbodem gevonden. Sommige Christenen beweerden dat de goddelijke gerechtigheid bezig was, zich aan de Joden te voltrekken, als straf voor hun hardnekkige weigering, om den Messias te erkennen, en gebruikten dit als drogreden voor hun handenvouwen en toezien. En overigens goede vaderlanders, die zich zonder aarzeling bereid verklaarden, om aan verzetswerk mee te doen, lieten dikwijls de Joden over aan de aasgieren, die hen voor fabelachtige prijzen ergens een schuilplaats verschaften, terwijl enkelen bij arrestatie zonder gewetensbezwaren hun 'beschermelingen' overleverden aan de SD. Er zijn waarschijnlijk meer groote en kleine Fergonets* (verwezen wordt naar de verrader Frans Vergonet, een Nederlandse *SD'*er*) in ons land geweest dan wij nu nog weten!*' De Vries vervolgt op pp. 26-27 dat het werken met Joden moeilijk was '*vanwege hun door eeuwen wreedheid gevormde karakter van egoïsme, veeleischendheid, nerveusiteit, overdreven angst, maar ook hun roekeloosheid, bemoeizucht, babbelzucht bij een verhoor*', maar hij beschuldigde het volk, omdat '*het kwaad in dien omvang voorkomen had kunnen worden. Niet iedere Nederlander is om Christus wil een beschermer voor deze vervolgde medemenschen geweest, omdat wij Christus niet zóó lief hebben gehad dat wij alles voor Zijn volk over hadden.'* Frans Vergonet werd op 27 oktober 1943 door de KP (Knokploegen) geliquideerd in Groningen.

onze vlag over hen uitgebreid: roode klaproosjes, wit walstroo en het mooie statige blauwe slangenkruid. Op 27 November 1945 is deze plaats tot eeregrafhof verklaard'.[704]
Ook verschenen in de eerste naoorlogse jaren veel publicaties waarin een overzicht van een dorp, stad of regio in oorlogstijd werd gegeven, zoals *En tóch staat de Martini* (1945)[705] over de stad Groningen, *Het illegale werk van de gemeente Heerenveen* (1945)[706] en *Harlingen in oorlogstijd* (1946)[707].
In enkele publicaties stonden de werkzaamheden van een instantie centraal, bijvoorbeeld in *Friesland en het Militair Gezag* (1945). Het boek brengt het zware, bijna onmogelijk uit te voeren werk van de verschillende secties van het Militair Gezag in beeld.[708]

Al vrij snel na de bevrijding stelden enkele auteurs de strenge scheiding tussen goed en fout ter discussie. Zij legden een verband tussen collaboratie en de massale moord op de Joden. In *De Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste bedrijf* (1946) bracht Sam de Wolff tweeduizend jaar Nederlands-Joodse geschiedenis in beeld naast de stelselmatige negatieve stigmatisering van Joden. Hij beschreef de vanaf de bezetting collaborerende Nederlandse en Joodse autoriteiten. Maar hij benadrukte tevens dat het vertrouwen en optimisme van de Joden achteraf gezien totaal misplaatst was en dat ze in opstand hadden moeten komen. Hij eindigde het boek met: '*Ook de Joodse historicus van de toekomst zal met liefde zich verdiepen in de lotgevallen van de kinderen van zijn volk, die meer dan drie eeuwen veilig woonden aan de lage landen aan de Noordzee. Hij zal vermelden hoe zij tijdens de donkere dagen in de geschiedenis der mensheid daar door hun medeburgers zijn beschermd en verdedigd en met ontroering zal hij verhalen, hoe het Nederlandse volk, zoals geen enkel ander volk ter wereld, ter wille van de Joden heeft gestreden en geleden!*'.[709]
Ook Heinz Wielek stelde collaboratie ter discussie. In *De oorlog die Hitler won* (1947) beschreef hij hoe Nederlandse instanties en ambtenaren tijdens de oorlog plichtsgetrouw hun taken hadden vervuld en gehoorzaam hadden gedaan wat de nieuwe bezettende overheid hen opdroeg. Hij schreef dat met name de Joden massaal de dupe waren geworden van deze houding. Hij bracht een groot aantal voorbeelden van ambtelijke gehoorzaamheid in beeld, gerelateerd aan het steeds onmogelijker worden van het dagelijkse leven van de Joden.[710]
In het boekenweekgeschenk *De nacht der Girondijnen* (1957) bracht Jacques Presser in beeld hoe de hoofdpersoon assisteerde bij de administratief nauwkeurig georganiseerde deportaties vanuit Westerbork en steeds meer verstrikt raakte in de discussie met wat aan het einde van het boek zijn winnende geweten blijkt te zijn. Presser beschreef de door de bezetters ingezette verdeel-en-heers politiek, '*het is ik, de mijnen, of de ander*'.[711]

In 1955 kwam de Franse documentaire *Nuit et Brouillard* uit, een compilatie van Duits en geallieerd foto- en filmmateriaal over de concentratie- en vernietigingskampen. Het waren reële beelden, met rustig ingesproken commentaar. De nadruk lag op de mens en zijn gedrag, niet op nationaal-socialisme en antisemitisme. De film besloot met het aan de orde stellen van schuldontkenning en het gebrek aan waakzaamheid. Een Duitse uitgever kocht onmiddellijk het recht om de film te mogen vertalen, zodat *Nacht und Nebel* in 1956 in de bioscopen en in 1957 op de Duitse televisie verscheen. Ook werd de film in schoolklassen vertoond, ter ondersteuning van beschouwing van het recente verleden. De film maakte vooral onder jongeren een verpletterende indruk en doorbrak de sinds de capitulatie heersende zwijgcultuur. De film luidde in Duitsland een periode van reflectie op de oorlog en het menselijk handelen in.[712]

Drie personen kregen na de oorlog expliciet de opdracht om de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog op historisch verantwoorde wijze op schrift te stellen.

---

[704] Anne de Vries. *De tweede overval op de Weteringschans*, pp. 172-174. Met Westerveld werd het crematorium te Velsen bedoeld. De asbus van de omgekomen overvaller, Trestorff, is door de bezetters naar Duitsland overgebracht en niet teruggevonden.
[705] Leeninga en Westra. *En tóch staat de Martini*.
[706] De Jong. *Het illegale werk van de gemeente Heerenveen*. Collectie Verzetsmuseum Friesland.
[707] Drost. *Harlingen in Oorlogstijd*.
[708] Bosma. *Friesland en het Militair Gezag*.
[709] De Wolff. *De geschiedenis van de Joden in Nederland. Laatste bedrijf*. De Wolff groeide op in het Friese Sneek. Op negentienjarige leeftijd ging hij in Amsterdam studeren; Informatie Rijksuniversiteit Groningen: de publicatie was in 1945 als gestencilde versie verschenen.
[710] Wielek. *De oorlog die Hitler won*. Wielek (pseudoniem van Wilhelm Kweksilber) was een Joodse journalist, die als jongeman in 1933 met zijn ouders vanuit Duitsland naar Nederland vluchtte. Al tijdens de bezetting werkten de Joodse journalisten Heymans en Minkenhof aan *De oorlog die Hitler won*. Wielek voltooide het werk, nadat de beide journalisten waren gedeporteerd en vermoord.
[711] Presser. *De nacht der Girondijnen*.
[712] Resnais. *Nuit et Brouillard*, documentaire; Van der Knaap. *De verbeelding van Nacht en Nevel*.

Ten eerste was dat Abel Herzberg. Hij werd door de redactie van *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd* gevraagd om een bijdrage te leveren voor het verzamelwerk. Herzberg schreef de *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945*, die in 1950 verscheen als Deel 3 van *Onderdrukking en Verzet*.
Jacques Presser werd in 1950 door het RIOD gevraagd om een monografie over de Jodenvervolging te schrijven. Deze monografie, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* verscheen vijftien jaar later, in 1965.
In 1955 gaf het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen de opdracht aan Loe de Jong om de gehele geschiedenis van de oorlog in Nederland te beschrijven. De dertiendelige serie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* verscheen tussen 1969 en 1988.[713] Zoals al vermeld in 2.5.6 werd in deel 6 (1975) aandacht aan de April-Meistakingen gegeven.[714]

De April-Meistakingen kregen na de oorlog vooral aandacht in artikelen in regionale dagbladen, aanvankelijk vooral rond de meidagen, later dikwijls in een lustrumjaar.[715] Enkele publicaties werden expliciet aan de stakingen gewijd. De heimelijke begravingen en crematies, de massagraven en vermissingen kwamen daarin tot 1993 nauwelijks aan de orde.

2.5.8.1 Zijp (1946): Storm...! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945[716]

Begin 1946 verscheen *Storm...! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945*. Het kleine boekje werd in beperkte oplage uitgegeven en op kleine schaal verspreid, voornamelijk in de omgeving van Marum.
De Marumer slachtoffers stonden in het boekje centraal. De informatie voor het boekje was afkomstig van ooggetuigen en verwanten van de slachtoffers.
De aanleiding tot de publicatie was de herbegrafenis van de zestien slachtoffers van de April-Meistakingen op 11 december 1945. In het boekje werd in beeld gebracht wat er op 3 mei 1943 in Marum was gebeurd, en van alle slachtoffers was een foto en een levensbeschrijving opgenomen. Burgemeester Jacob Willem Alberda van Ekenstein van Marum leidde het boekje in met: '*In Neurenberg staan zij terecht, de groten van het Derde Rijk, die de wereld in puin sloegen en het mensdom in rouw dompelden. Zij weten thans niets te zeggen dan: Ich weis es nicht, en alle verantwoordelijkheden af te schuiven op hun afgod, die helaas niet meer ter verantwoording kan worden geroepen. Overal elders staan hun zeer volgzame onderdanen terecht. Laat het bewijsmateriaal zich opstapelen, laat het hen verpletteren, opdat eindelijk het recht zegeviere'*. Het boekje besloot met de letterlijke weergave van de herdenkingsrede die dominee Honig uitsprak tijdens de kerkdienst, die voorafging aan de herbegrafenis.[717]
Het feit dat de slachtoffers bijna drie jaar lang vermist waren geweest, in 1943 heimelijk waren begraven en in 1945 op de Appelbergen waren gevonden, werd in de publicatie niet genoemd.

2.5.8.2 Bouman (1948): De April-Mei-stakingen van 1943

In 1948 verscheen *De April-Mei-stakingen van 1943* als uitgebreid artikel in *Nederland in Oorlogstijd*[718], het landelijke contactorgaan van het RIOD. RIOD-medewerker Pieter-Jan Bouman was de auteur.
Kort na de bevrijding had het RIOD besloten om de verzetsgeest, die in de drie grote stakingen naar voren was gekomen, te beschrijven en publiceren. Daarmee wilde het RIOD bijdragen aan het herstel van positieve morele waarden die na de bevrijding ernstig bleken te zijn aangetast. De stakingen zouden in monografieën worden beschreven. De eerste zou over de Februaristaking gaan, de tweede over de April-Meistakingen, en de derde zou de Spoorwegstaking beschrijven.[719]
In *Nederland in Oorlogstijd* werd de tweede monografie aangekondigd: '*Sinds de zomer van 1947 verrichtten Prof. Dr. P.J. Bouman en zijn staf onderzoek naar de tweede grote staking, waarbij de drie kenmerken van de stakingen bepalend waren voor de methoden van onderzoek'*. Deze kenmerken betroffen

---

[713] Kristel. *Geschiedschrijving als opdracht.*
[714] De Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6, tweede helft*, pp. 765-825.
[715] Onder andere 'Meistaking zometeen twintig jaar geleden. Fel stakend toonde Friese volk zijn eigen karakter' in: *Leeuwarder Courant, 20 april 1963*. Gebaseerd op *Friesland Annis Domini 1940-1945* van Ypma werden 21 Friese slachtoffers met naam vermeld; 'Skoallestaking, 25 jier lyn Jan Eisenga fusilleare' in *Drachtster Courant, mei 1968*; Niemeijer. 'Schooljongen van dertien jaar stierf voor het vuurpeloton' in: *Nieuwsblad van het Noorden, 3 mei 1975*; 'De Molkestaking yn 1943' in: *Frysk en Fry, 27 april 1985*; Kruisinga. 'De stakingen van april-mei 1993' in: *Leeuwarder Courant, 24 april 1993*; 'Meistaking Oudega 1943' in: *Sneeker Nieuwsblad, 6 mei 1993*; Kooistra. 'Meistaking spontane daad van volksverzet' in: *Friesch Dagblad, 1 mei 1993.*
[716] In 2008 verscheen een herdruk, waarin extra hoofdstukken waren opgenomen.
[717] Zijp. *Storm...! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945*, pp. 12-35 en 3.
[718] *Nederland in Oorlogstijd*, RIOD, april-mei 1948, derde jaargang, nummer 3; 'Stakers halen herinneringen op aan Duitse bezetting' in: *Algemeen Dagblad, mei 1993.*
[719] Cohen. *Het bewaren van de oorlog*, pp. 32-40; De monografie over de Februaristaking verscheen van de hand van Sijes als vijfde monografie.

het spontane karakter en de massale omvang van de stakingen en de snelle verspreiding van de opstand over een groot gebied. Benadrukt werd dat er zelfs op het platteland onrust werd veroorzaakt, terwijl daar voordien weinig op '*de Duitse druk'* was gereageerd. '*Bij de bestudering van een streng georganiseerde verzetsactie kan men zich wenden tot de illegale werkers die daarin als voormannen een leidende rol hebben gespeeld. Bij de April-Mei-stakingen daarentegen ontbrak in vele plaatsen iedere vorm van leiding. Het is meestal niet meer vast te stellen wie het werk als eerste neerlegde'*.
Bouman schreef dat niet iedereen om principiële redenen had gestaakt. Sommige personen hadden niet durven ingaan tegen de stemming van de meerderheid van de groep waartoe men behoorde. Hij meldde dat enkelen zelfs persoonlijk voordeel hadden geput uit de stakingen, zoals enige boeren die hun melk zwart hadden verkocht. Bouman vond het opmerkelijk dat er tijdens de stakingen een gevoel van opwinding en bevrijding had geheerst, omdat men eindelijk had kunnen handelen. Dit gezamenlijke handelen had een bijna als feestelijk te omschrijven stemming veroorzaakt.
In het artikel werd beklemtoond dat zowel de spontane en massale volksbeweging als de regionale verschillen interessant waren om te bestuderen.[720] Deze verschillen zouden inzicht kunnen geven in de volks- en streekkarakters, bijvoorbeeld in hoe het kwam dat er op het Friese platteland heel anders was gestaakt dan op het platteland van Groningen. Bij het RIOD stond niet iedereen achter deze vraagstelling, die uit ging van de hypothese dat regionale volksaarden deze verschillen veroorzaakt zouden hebben. Toch werd fiat voor de publicatie gegeven.[721]
Bouman kondigde de publicatie van *De April-Mei-stakingen van 1943* aan, die in 1950 zou verschijnen. Het artikel noemde de bronnen voor de publicatie: honderden brieven die na de radiorede van Loe de Jong van 20 april 1946 waren binnengekomen, vele mondelinge mededelingen, Duitse archieven, NSB-rapportages, illegale blaadjes en rapporten uit de stakingsdagen, en rapporten van de Nederlandse politie die tijdens de stakingsdagen '*echter dikwijls opzettelijk beknopt en onvolledig werden gehouden zodat ze als bron van informatie van beperkte waarde zijn*'. Ook werd systematisch navraag bij betrokkenen gedaan. Aan duizend burgemeesters waren enquêtes gestuurd, evenals aan directeuren van postkantoren, rijksbureaus en rechtbanken. Verder werd de geïnterneerde voormalige *Wehrmachtsbefehlshaber* Christiansen ondervraagd. Enkele medewerkers voerden onderzoek op locatie uit. De RIOD-medewerker Benjamin Sijes deed onderzoek in Twente, Boumans neef W.H. Bouman in Zuid-Holland en de oud verzetsman Klaas '*Kobus'* Leijenaar in Friesland.[722]

2.5.8.3 Bouman (1950): De April-Mei-stakingen van 1943

De publicatie *De April-Mei-stakingen van 1943* verscheen zoals gepland in 1950.
Zoals in *Nederland in Oorlogstijd* was aangekondigd, had Bouman de beschikking over zeer veel archiefmateriaal. In de opbrengst van de op brede schaal verspreide enquête was hij echter teleurgesteld. Deze was zeer uiteenlopend beantwoord. Sommigen hadden totaal niet gereageerd, anderen hadden korte bevestigingen of ontkenningen gegeven, weer anderen hadden met uitgebreide verhalen geantwoord. Sijes, Leijenaar, Bouman en Van de Poel hadden uitgebreide rapportages over Twente, Friesland, Zuid-Holland en Noord-Brabant geleverd. De rapportages van de drie laatsten werden in de publicatie verwerkt. De bijdrage van zijn collega Sijes werd niet geïntegreerd in de monografie maar er als bijlage aan toegevoegd. De samenwerking verliep stroef tussen de twee RIOD-medewerkers. Bouman was socioloog, Sijes was een joods-communistische autodidact en naaste medewerker van RIOD-chef De Jong.[723] Van Sijes' bijdrage werden twee hoofdstukken niet opgenomen, namelijk *De slachtoffers van de staking* en *De financiële bestraffing der stakers*. Ook bleven alle bijlagen ongepubliceerd. Eén van de twee ongepubliceerde hoofdstukken behandelde uitvoerig de omstandigheden waaronder mensen waren gearresteerd en/of gefusilleerd.[724]
De werkwijzen van de beide onderzoekers verschilden enorm van elkaar. Bouman was een verzoener van sociale tegenstellingen en een tegenstander van methoden als staking. Hij was geïnteresseerd in de

[720] Ten tijde van zijn onderzoek en de publicatie van *De April-Mei-stakingen van 1943* was de historicus Bouman hoogleraar Sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Vanuit deze sociologische interesse zocht hij een verband tussen geschiedenis en sociologie.
[721] Cohen. *Het bewaren van de oorlog*, pp. 36-38.
[722] Een lokatieonderzoek in Groningen en Drenthe werd noch in *Nederland in Oorlogstijd* noch in *De April-Mei-stakingen van 1943* genoemd.
[723] Roegholt. *Ben Sijes, een biografie*, p. 97; In 1954 publiceerde Sijes *De Februaristaking, 25-26 Februari 1941*, RIOD Monografieën nr 5.
[724] Sijes. *De April-Mei-stakingen in Twente*, pp. 202 en 193: Dit, in opdracht van de directie van het RIOD. De stukken zouden na bewaring op het RIOD aan het Nationaal Archief worden overgebracht; Dit is niet gebeurd. Het materiaal ligt onder dossiernummer 255 1A in het archief van het RIOD.

volkskarakters. Sijes wilde daarentegen het collectieve en massale optreden analyseren en wat dit teweeg had gebracht. Ook stelde hij zichzelf vragen over de methode van onderzoek. Tijdens zijn interviews in Twente stuitte hij op veel emoties, met name onder weduwen en ouders van de slachtoffers. Hij vroeg zich al na twee interviews af of hij de geschiedenis wel zou verrijken door met die vraaggesprekken door te gaan. Hij vond het historisch niet van belang om wonden open te rijten.[725]

Bouman beschrijft de stakingen per provincie. Hij maakte daarbij gebruik van regionale volksaardstudies, zoals *De Nederlandse Volkskarakters* van Meertens en De Vries (1938), *Het Drentse volkskarakter* van Van der Kley (1943) en *Het volkskarakter van de Friezen* van Koek (1946), waarbij '*het Fries-Groningse grensgebied een bijzonder interessant terrein van studie*'[726] was. Van de 175 bladzijden die de stakingen beschrijven, gaan 38 bladzijden over de drie noordelijke provincies.
De publicatie bevat veel onjuistheden. Een aantal namen is fout gespeld, veel executiedata en plaatsen zijn onjuist vermeld[727] of achterwege gelaten. De Marumer broers Van der Wier worden neven genoemd, de student Will van Rossum fabrieksarbeider. Over de ene gebeurtenis wordt uitgebreid gerapporteerd en worden de betrokkenen met hun volledige personalia beschreven, van andere acties wordt alleen de achternaam van het slachtoffer genoemd, zonder beschrijving van de gebeurtenissen die tot de arrestatie en het vonnis hadden geleid. Cornelis Luinstra, op 4 mei 1943 standrechtelijk gefusilleerd bij de Beukemafabriek in Hoogezand, wordt in de publicatie niet genoemd.

Sijes beschrijft in zijn bijdrage over Twente hoe instructies van hogerhand werden opgelegd. Rauter had orders aan de directeur-generaal van politie gegeven. Via de gewestelijk politiepresidenten en de commandanten van politie en marechaussee waren deze doorgegeven aan het lagere personeel. Sijes benadrukte dat echter niet moest worden geconcludeerd dat de politie de bezetters zonder meer had geholpen om de stakingen te breken. Veel politiemensen hadden hun taken weliswaar uitgevoerd, doch in veel gevallen zo minimaal mogelijk. Zij hadden noodgedwongen hun plicht moeten doen, '*omdat de spoorwegstaking uitbleef*' en '*omdat de andere politiebureaus ook werkten'*. Weidlich, de *Beauftragte* van Overijssel, had op 15 mei 1943 aan Seyss-Inquart geschreven dat de politie de orders had uitgevoerd, '*ziemlich schlapp, aber die Niederlandische Polizei tat wohl im grossen und ganzen ihre Pflicht*'.[728]

In de publicatie wordt geen melding gemaakt van Rauters eis om de slachtoffers '*op een onbekende plaats'* te fusilleren en begraven. Ook wordt geen aandacht besteed aan de reeds gevonden massagraven. Voordat het boek uitkwam waren er namelijk al massagraven gevonden op de Appelbergen (1945), de Wellsche Heide in Limburg (1946) en de Waterberg in Gelderland (1946). De inzet van crematies komt in de publicatie niet aan de orde, evenals de vermissing van een groot aantal slachtoffers.
Twee maal noemt Bouman een heimelijke begraving: '*Ir Loep werd gearresteerd en korte tijd later gefusilleerd (Dinsdag 5 Mei – zijn lijk is tot op heden niet gevonden)*' en '*De lijken van deze slachtoffers (J. Tjalkens en B. Pessink, beide te Velp en J.A. Versteeg te Arnhem) werden eerst in Februari 1949 teruggevonden in een massagraf op de Galgenberg bij Arnhem*'.[729]
In de inleiding van de publicatie wordt de lezer gevraagd aanvullingen en correcties te leveren die in een tweede druk verwerkt zouden worden. Het boek was snel uitverkocht. Er verscheen geen tweede druk.[730]
Bouman gaf verschillende lezingen over het onderwerp. De conclusie dat de April-Meistakingen '*de eerste, grote, massale uiting van collectief verzet*' was, bevestigde het naoorlogse beeld van '*het heldhaftige verzet'*.[731]

---

[725] Harmsen. 'Benjamin Aäron Sijes' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1986-1987*, pp. 148-163.
[726] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 106-107.
[727] Bijvoorbeeld pp. 102-103: '*Bouke de Vries werd op Donderdag 6 Mei met J. Eisenga uit Gorredijk en met een boerenzoon uit de naaste omgeving (B. de Witte uit Greonterp) gefusilleerd.*' De genoemde slachtoffers werden op 4 en 5 mei in Leeuwarden en 3 mei in Groningen gefusilleerd.
[728] Sijes. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 282-284; Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943,* pp. 401-405.
[729] Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*, pp. 62 en 72. De lichamen van Tjalkens, Pessink en Versteeg werden op 17 april 1946 gevonden naast de voormalige Duitse schietbaan aan de Waterbergseweg bij Arnhem. Op 16, 17 en 23 april 1946 zijn ook de lichamen van zestien andere slachtoffers uit Gelderland gevonden in hetzelfde terrein. Dinsdag 5 mei moet zijn: dinsdag 4 mei; Galgenberg moet zijn: Waterberg.
[730] Van Faassen. 'P.J. Bouman en 'De Nieuwe Orde'' in: *Maatstaf 30, 1982, 7*, pp. 1-16: Van Faassen vermoedde dat Boumans kritiek op de parlementaire democratie invloed had op het uitblijven van vervolgdrukken; Ook: Cohen. *Het bewaren van de oorlog*, pp. 36-37.
[731] Cohen. *Het bewaren van de oorlog*, pp. 137-138.

2.5.8.4 Tjoelker (1981): De April-Maaiestaking 1943. Fryslân yn ferset tsjin de nazi's

In 1981 verscheen het Friese boekje *De April-Maaiestaking 1943*. Tjoelker wilde met de publicatie de '*vergeten staking'* onder de aandacht brengen. Het bevreemdde hem dat de Februaristaking jaarlijks door ruim 10.000 mensen werd herdacht, terwijl de April-Meistakingen, één van de grootste en duidelijkste uitingen van verzet tegen de bezetter, in de vergetelheid scheen te zijn geraakt.
Als bron voor *De April-Maaiestaking 1943* gebruikte hij de publicatie van Bouman, maar ook latere Friese, provinciale en regionale oorlogsliteratuur en de documentatie van het pas geopende Friese Verzetsmuseum. Tjoelker beschrijft het effect van Christiansens proclamatie in Friesland. Het gewone leven had zich in Friesland aanvankelijk min of meer voortgezet nadat de Duitsers Nederland hadden bezet. Er woonden niet veel Joden in de provincie, en Duitsers werden amper waargenomen. Maatregelen werden nonchalant weggewaaid met een '*och lit dy Poepen mar kletse'*.[732]
De proclamatie van Christiansen verscheen vlak voor een zeer arbeidsintensieve veldwerkperiode, en trof daarmee bijna iedere Fries. Tjoelker benadrukte dat de bezetters zelf het lont in het kruitvat staken door de sterkste mannen terug te eisen. Ook getuigde de oproep van een totaal gebrek aan inzicht in wat er leefde onder de bevolking van Friesland: men was niet langzaam in slaap gesust door de gestaag ingevoerde maatregelen, integendeel, de spanning was juist gestegen. De bevolking had al paarden en materieel moeten inleveren, het gedwongen afstaan van zoons en knechten vormde de laatste druppel.
Tjoelker beschrijft dat in Leeuwarden kort en heftig werd gestaakt. Op het platteland brak een grootschalige opstand uit. Nergens in Nederland werd zo omvangrijk, met zoveel saamhorigheid en met zoveel geweld en sabotage gestaakt als in Friesland. Toen Harster op 3 mei om 12.00 uur alle *Aussenstellen* per telex opriep om in onrustgebieden onmiddellijk doodvonnissen te vellen en bekend te maken, wierp dit in Friesland olie op het vuur. Tjoelker borduurt voort op de door Bouman omschreven volksaard: '*Terreur mei oare minsken skruten meitsje, se makke Friezen wyld. De staking waard in opstan*'.[733] Tjoelker schrijft dat scheidingen in rang, stand en kerk wegvielen en dat de *Grüne Polizei* dorpen binnenraasde die nog nooit eerder waren bezocht, en daar wild om zich heen schoot.
Tjoelker meldt 21 slachtoffers, '*waarvan vier of vijf voor het vuurpeloton, de 35-jarige vrachtrijder Bauke de Vries, de 19-jarige boerenzoon B. de Witte, de 25-jarige landarbeider D. Fokkens en de 35-jarige onderwijzer Jan Eisenga'*.[734] Ook in deze publicatie ontbreekt Cornelis Luinstra. De heimelijke begravingen en de vermissingen worden niet genoemd.

Tjoelker schrijft dat iedereen zich na de staking teneergeslagen en boos had afgevraagd of de staking nut had gehad. Immers, de Engelsen waren niet gekomen, de spoorwegen hadden niet meegestaakt en er was geen leiding vanuit Londen gegeven. Na enkele dagen werd de verzetsgeest herwonnen. De staking had laten zien dat nette en fatsoenlijke, vaak Christelijke burgermannen hun remmen konden losgooien. Nu de Duitsers hun ware gezicht hadden laten zien was verzet het enige wat overbleef. De aanvankelijk getolereerde vijand had zich als beul getoond, hun slappe volgelingen bleken aanhangers te zijn. De '*vergeten staking'* betekende een keerpunt. Het draagvlak voor verzet werd verveelvoudigd.
In het nawoord pleit Tjoelker voor een blijvende herinnering aan de April-Meistakingen. De oorlog was bijna vergeten, behalve voor een minderheid, wiens wonden nooit konden helen, maar '*by de kwestje fan solidariteit mei underdrukte folken en by it gelaat fan wer opkommend fassisme, yn El Salvador, Súd-Afrika, Chili, Afghanistan, u.o. is de halding fan it folk hjirre yn maaie 1943 in grut foarbyld. It mei nea fergetten wurde'*.[735]

2.5.8.5 Van der Horst (1993): April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt

In 1993 vond een landelijke tentoonstelling over de stakingen plaats, ter nagedachtenis aan de April-Meistakingen van vijftig jaar daarvoor.[736] Hiermee werden de stakingen voor het eerst herdacht.[737] De

---

[732] Vertaling: '*Laat die moffen maar kletsen*.' Een Poep kon destijds ook op inwoners van andere provincies slaan.
[733] Tjoelker. *De April-Maaiestaking*, p. 27, vertaling: '*Terreur mocht dan andere mensen schuchter maken, Friezen maakte ze wild. De staking werd een opstand.*'
[734] Tjoelker. *De April-Maaiestaking*, pp. 21-22.
[735] Tjoelker. *De April-Maaiestaking*, pp. 29-32, vertaling: '*Met betrekking tot solidariteit met onderdrukte volkeren en het gevaar van weer opkomend fascisme is de houding van het volk hier in mei 1943 een groot voorbeeld. Dat mag nooit vergeten worden.*'
[736] De tentoonstelling was opgezet door het Verzetsmuseum Amsterdam, in samenwerking met Museum Jannink in Enschede en de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.
[737] Brugman. 'Uit April-Meistakingen kwam illegaliteit voort. Vandaag de herdenking van de meest massale verzetsactie uit de bezettingsgeschiedenis' in: *Drentse Courant en Groninger Dagblad, 29 april 1993.*

expositie vond gelijktijdig op elf locaties plaats, in iedere provincie één. De opening werd in de vorm van een estafette verricht die symbool stond voor de verspreiding van de stakingsoproepen in 1943.[738]
Ter begeleiding van de tentoonstelling schreef de historica Liesbeth van der Horst van het Amsterdamse Verzetsmuseum het boekje *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt*.
Als bron werd de '*lang uitverkochte en voor het grote publiek niet erg toegankelijke*' monografie van Bouman gebruikt, naast de uitgebreide collecties van onder andere het Verzetsmuseum en het RIOD. Het RIOD gaf echter geen toestemming om het vele materiaal te bestuderen dat Bouman eind jaren veertig voor zijn monografie had verzameld, omdat dit nog niet was uitgezocht en gearchiveerd.[739]
In de publicatie worden de eerste oorlogsjaren in beeld gebracht naast de toenemende spanning die tot het uitbreken van de stakingen leidde. Vervolgens wordt beschreven hoe de stakingen hadden plaatsgevonden en hoe de bezetters er op hadden geantwoord. Ook Van der Horst stelt de vraag of de stakingen mislukt waren. De stakingen waren immers bloedig neergeslagen, een algemene staking was achterwege gebleven en de eis dat oud-krijgsgevangenen zich moesten melden was niet ingetrokken. Maar ook nu werd het '*verlossende'*, het '*hanteren van een strijdmiddel'*, de '*bereidheid tot verzet, waarvan men zeker wist dat het persoonlijke offers zou brengen'*, de '*uiting van verontwaardiging, woede en gekwetst eergevoel*' en '*de overschreden drempel'* benadrukt, en het feit dat de bezetters kennis hadden gemaakt met de kracht van het Nederlandse volk.[740]
Van der Horst schrijft dat van tientallen slachtoffers het graf nog niet was gevonden. '*De lichamen van de slachtoffers werden meestal onmiddellijk zonder kist op een geheime plek begraven. Alle vormen van herdenking, ook bijvoorbeeld een overlijdensadvertentie, waren streng verboden. Direct na de oorlog trachtten de nabestaanden de graven van de slachtoffers op te sporen. In de loop der jaren zijn diverse graven gevonden, drieëntwintig lichamen zijn tot op de dag van vandaag spoorloos. Recentelijk zijn er vanuit een F16-straaljager luchtfoto's gemaakt bij Appelbergen om de plaats te traceren waar vermoedelijk zestien April-Meistakers begraven zijn'*.[741]
In een bijlage worden alle slachtoffers genoemd, voor zover zij achterhaald konden worden. De lijst is uitgebreider dan in Boumans publicatie. Enkele namen zijn onjuist gespeld. Enkele namen staan ten onrechte op de lijst als slachtoffer van de April-Meistakingen.[742]

2.5.8.6 Van Lieshout (1993). Oranje boven in Limburg. De April-Meistakingen van 1943
In Limburg werd gelijktijdig met de opening van de landelijke tentoonstelling over de April-Meistakingen[743] een regionale monografie over de stakingen uitgegeven *Oranje boven in Limburg*. De April-Meistakingen van 1943. De publicatie werd op beperkte schaal uitgegeven.
De auteur, de journalist Jan van Lieshout, gebruikte niet alleen de boeken van Bouman en De Jong als bron, maar ook regionale archieven, artikelen uit 1946, het archief over de April-Meistakingen van het RIOD, interviews met getuigen en zijn eigen eerder verrichte onderzoek naar de April-Meistakingen in de jaren zeventig. Van Lieshout brengt gedetailleerd het ontstaan, het verloop en de betekenis van de stakingen in beeld. Ook schrijft hij over de executies en heimelijke begravingen van zeven stakers. Hij beschrijft hoe de oud-*SD*'er Richard Heinrich Nitsch anderhalf jaar na de bevrijding gearresteerd werd en het massagraf van de zeven omgebrachte Limburgse slachtoffers aanwees op de Wellsche Heide. '*Onder overstelpende belangstelling vond op 5 juli 1946 de uitvaart plaats'*.[744]

---

[738] 'Staking bij Stork Hengelo na vijftig jaar herdacht. Dochter Ir. F.M. Loep onthulde in burgerzaal van Hengelose stadhuis gedenkteken met gedichtstrofe van Remco Campert' in: *Drentse Courant en Groninger Dagblad, 30 april 1993.*
[739] Vijftien jaar later, in 2007, werd wél toestemming verleend om dit niet-uitgezochte materiaal in te zien.
[740] Van der Horst. *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt*, pp. 27-29.
[741] Van der Horst. *April/Mei 1943. De stakingen als keerpunt*, pp. 26-27. De tentoonstelling vond plaats op het moment dat vanuit een F16 infraroodopnamen van de Appelbergen waren gemaakt en de bodemonderzoeken door de Technische Universiteit in het gebied van start zouden gaan. Het nog niet gevonden massagraf op de Appelbergen kreeg in 1993 veel nationale publiciteit.
[742] Bijvoorbeeld, de vermelde K. Gorter en W. Emmens waren de verzetsmensen Klaas Gorter en Wilko Emmens uit het Drentse Nieuw-Amsterdam. Gorter werd in juli 1944 gearresteerd en via Assen en Amersfoort overgebracht naar Neuengamme. Tijdens de bevrijdingsgevechten werden de gevangenen geëvacueerd naar het vrachtschip De Athen. Dit is op 3 mei 1945 door de Britse geallieerden bij de Lübeckerbocht gebombardeerd, waarbij Gorter en de meeste opvarenden om het leven kwamen; Berends. *Woeste Hoeve*, pp. 18-19 en 63-64: Emmens werd op 10 januari 1945 gearresteerd en als represaille op de aanslag van Rauter, die in de nacht van 6 op 7 maart 1945 was gepleegd, met 116 anderen, onder wie 29 uit het Huis van Bewaring te Assen, op 8 maart 1945 gefusilleerd bij de Woeste Hoeve te Apeldoorn. Bouman had de namen van beide mannen in zijn publicatie opgenomen als slachtoffers van de April-Meistakingen.
[743] In het Gouvernement in Randwijck-Maastricht.
[744] Van Lieshout. *Oranje boven in Limburg. De April-Meistakingen van 1943*, p. 33.

2.5.8.7 Taselaar (2008). April-Meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen
Recentelijk verscheen de publicatie *April-Meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen*. De auteur onderzocht de achtergrond van de namen op het oorlogsmonument in zijn woonplaats Vaassen, '*omdat er altijd zoveel aangrijpende verhalen over werden verteld'*. Hij brengt in zijn publicatie zeer gedetailleerd in beeld wat de achtergronden van de stakingen waren en wat er van dag tot dag gebeurde nadat de stakingen waren uitgebroken. Ook beschrijft hij dat er in april 1946 massagraven werden gevonden bij het voormalig militair terrein de Waterberg bij Arnhem.
René Taselaar gebruikte een groot aantal bronnen voor zijn publicatie, zoals de archieven van het RIOD en het NRK, en verschillende regionale archieven.

2.5.8.8 De April-Meistakingen in regionale publicaties
In Friesland en Groningen kwamen de stakingen al vroeg aan de orde in regionale publicaties over de Tweede Wereldoorlog. In Drenthe was dat niet het geval.

In 1953 verscheen *Friesland Annis Domini 1940-1945*. Ysbrand Ypma brengt in deze publicatie in opdracht van de Vereniging Friesland 1940-1945 het Friese verzet in beeld. Hij interviewde hiervoor veel Friese oud-verzetsmensen, verzamelde documentatie en kreeg van de Stichting Friesland 1940-1945 en de Stichting Sneek 1940-1945 lijsten met personalia van slachtoffers. Van het RIOD kreeg hij toestemming om de Duitse dossiers van de RIOD-collectie in te zien. Voor het hoofdstuk over de April-Meistakingen baseerde Ypma zich op de monografie van Bouman, aangevuld met informatie uit interviews met oud-verzetsmensen en informatie van de beide afdelingen van de Stichting 1940-1945. Als bijlage voegt Ypma een lijst toe, waarin van ieder slachtoffer de geboortedatum, de burgerlijke staat, het aantal kinderen, het beroep, de godsdienst, de overlijdensdatum en de wijze en plaats van overlijden wordt genoemd.[745]

Tussen 1970 en 1978 kwam de trilogie *Bezettingstijd in Friesland* uit, geschreven door de oud-verzetsman en journalist Pieter Wijbenga. Het eerste deel verscheen in 1970, en bevat negentien bladzijden informatie over de April-Meistakingen. Wijbenga uit aan het begin van het hoofdstuk zijn ongenoegen over het feit dat Bouman alleen Klaas Leijenaar had benaderd om regionaal onderzoek te doen voor de monografie *De April-Meistakingen van 1943.* Wijbenga schrijft dat Leijenaar in mei 1943 voorzitter van het in de oprichtingsfase verkerende Friese Nationaal Comité van Verzet was, waardoor dit comité een nogal prominente rol in het verloop van de stakingen had gekregen. Leijenaar had Bouman geen enkele informatie over de al op 25 november 1942 opgerichte Landelijke Organisatie (LO) voor hulp aan onderduikers gegeven. Wijbenga, die als verzetsman '*Geale'* al sinds de oprichting deel uitmaakte van deze LO, vond het onterecht dat deze organisatie werd verzwegen. Wijbenga schrijft dat ook Ypma in Friesland Annis Domini teveel op het kompas van Leijenaar, één van zijn adviseurs, had gezeild.[746]
Wijbenga geeft vervolgens een beschrijving van de stakingen, waarbij de LO een meer leidende rol kreeg. De op vrijdag 30 april 1943 door onder andere Wijbenga opgestelde stakingsoproep is in het boek opgenomen. Wijbenga brengt een aantal gevallen van collaboratie naar voren. Ook beschrijft hij door de bezetters bestuurde ambtenaren, die voor het oog hun plicht deden, maar die de stakers ondertussen hun gang lieten gaan.
Hij noemt twaalf slachtoffers en schrijft dat de slachtoffers die voor het peloton stierven '*op volstrekt willekeurige wijze gekozen*' waren.[747] Eénmaal verwijst Wijbenga naar een geheime begraafplaats. Over het tijdens een patrouille omgebrachte jongetje Willem de Vries schrijft hij dat '*het lijkje door de beulen werd meegenomen*'.[748] Over de vermissing van slachtoffers wordt niets vermeld.

In 1972 verscheen *Löwe, de stelling Trimunt*. Kroes brengt de geschiedenis van de *Radarstellung* in Trimunt uitgebreid in beeld en beschrijft de April-Meistakingen in Marum.[749] De heimelijke graven en de Appelbergen komen in de publicatie niet aan de orde.

---

[745] Ypma. *Friesland Annis Domini 1940-1945*, pp. 5 en 83-101 en 353-363. Enkele onjuistheden: Luinstra werd niet in Groningen omgebracht maar in Hoogezand, De Witte niet in Leeuwarden maar in Groningen, de overlijdensplaats van Fokkens is Leeuwarden.
[746] Wijbenga. *Bezettingstijd in Friesland I*, pp. 366-367 en 371.
[747] Wijbenga. *Bezettingstijd in Friesland I*, p. 377.
[748] Wijbenga. *Bezettingstijd in Friesland I*, p. 382. Willem de Vries werd in zijn woonplaats Opeinde begraven, maar, volgens de strenge eisen van Rauter, zonder een waardige uitvaartdienst.
[749] Kroes. *Löwe, de stelling Trimunt*, pp. 83-105.

In 1977 verscheen *Mobilisatie collaboratie liberatie. De jaren 1938-1948 in Stadskanaal*. Verspreid over de hele publicatie komen de April-Meistakingen aan de orde. Hans Onderwater schrijft over het ontstaan van de stakingen, de gebeurtenissen die plaatsvonden, het verraad door NSB'ers, de schietpartij waarbij Grietje Dekker gewond raakte en de daaropvolgende moord op het meisje net buiten het dorp, de dood van Harm Wessels en Gerrit Buwalda, en het ontslag van de Onstwedder burgemeester Karel Gerrits omdat hij in de ogen van de bezetters '*te slap was geweest'*. Hij vermeldt de vermissing van Grietje Dekker: '*Herhaaldelijk proberen de ouders van Grietje Dekker gewaar te worden waar het lichaam van hun dochter gebleven is. Zij zijn daar nooit in geslaagd. Tot op de huidige dag is onbekend wat er gebeurde met het lichaam van Grietje Dekker uit Musselkanaal*'.[750]

In 1980 kwam *Groningen in oorlogstijd* uit. Marten Buist, hoogleraar Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen nam het hoofdstuk *De april-mei staking* voor zijn rekening. Hij baseerde zich onder andere op de publicaties van Bouman, Onderwater en Kroes over de April-Meistakingen, maar ook op de archieven van het RIOD, de Duitse Justitie en de provinciale en gemeentelijke archieven van Groningen. De stakingen worden van dag tot dag in beeld gebracht en van de meeste slachtoffers worden de personalia vermeld. Het hoofdstuk bevat een foto van het aanplakbiljet waarop het doodvonnis van Jogchum van Zwol staat vermeld. Ook is een foto opgenomen van de illegale prentbriefkaart die na de executies in Trimunt als eerbetoon aan de slachtoffers door de bevolking was gemaakt en ten bate van het verzet werd verspreid. Op de kaart staan de foto's van de zestien slachtoffers.
Buist schrijft dat er in Groningen 32 doden vielen. '*Van de 175 doden in heel Nederland vielen er volgens de opgave van Conring aan Seyss-Inquart tweeëndertig in Groningen, dat is achttien procent van het totaal en dat bij een bevolking die nog geen vijf procent van het geheel uitmaakte. Bij deze tweeëndertig komen dan nog de acht doden die de concentratiekampen later opeisten'*.
Over de geheime graflocatie, de Appelbergen en de vermissingens wordt niet geschreven.[751]

In hetzelfde jaar verscheen *Friesland 1940-1945*. De April-Meistakingen worden in enkele zinnen beschreven: '*Met niets ontziend geweld werd de staking in bloed gesmoord en overal in de provincie knalden de schoten. Friesland had kennisgemaakt met de Teutoonse furie en betreurde doden die, hetzij als stakers, hetzij als mensen die toevallig op straat waren zonder meer waren neergeknald*'. Namen en gebeurtenissen worden niet vermeld.[752]

In 1983 kwam *Groningen 1940-1945* uit. In het vierde hoofdstuk worden de April-Meistakingen beschreven: *1943: Stakingen en wrede terreur*. Jan Niemeijer beschrijft de stakingen, maar ook dat er slachtoffers op een geheim gehouden locatie werden begraven. Over Trimunt meldt hij dat '*de lichamen van de slachtoffers na de executies in het diepste geheim in de Appelbergen werden begraven. Na het einde van de oorlog zijn ze daar gevonden en samen herbegraven op het kerkhof van de Nederlands Hervormde kerk te Marum'*.
De vermissing van nóg negen Groninger slachtoffers wordt niet vermeld.
Ook Niemeijer noemt 32 slachtoffers zonder de namen te noemen: '*In de provincie Groningen stierven door Duits geweld tweeëndertig mensen, terwijl er later nog acht gearresteerden in concentratiekampen omkwamen*'.[753] De personalia van deze slachtoffers ontbreken. Net als in *Groningen in oorlogstijd* werden foto's opgenomen van het aanplakbiljet met het doodvonnis van Jogchum van Zwol en van de illegale ansichtkaart met de foto's van de zestien slachtoffers uit Marum.[754]

In 1986 verscheen *Verzet in Groningen* onder redactie van Jan Niemeijer en Ad Mulder.[755] De April-Meistakingen komen in de publicatie niet ter sprake. Wel wordt geschreven dat vanaf de stakingen geprobeerd werd het verzet beter te organiseren en de samenwerking te bevorderen.[756] In een erelijst staan 524 namen van in de oorlog omgebrachte Groninger verzetsmensen. Van de slachtoffers van de April-Meistakingen worden alleen Grietje Dekker en Paulinus Nieuwold vermeld.

---

[750] Onderwater. *Mobilisatie collaboratie liberatie*, pp. 99-100, 102, 170, 228, 253-264.
[751] Buist. *De april-mei staking*, pp. 69-80.
[752] Van Kampen e.a. *Friesland 1940-1945*, pp. 48-49.
[753] Niemeijer. *Groningen 1940-1945*, pp. 56-61.
[754] Niemeijer. *Groningen 1940-1945*, pp. 56 en 59.
[755] Zie ook 2.5.7.2 Groningen (1981): Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.
[756] Niemeijer en Mulder. *Verzet in Groningen*, p. 80.

In 1990 werd *De nadagen van het verzet* uitgegeven. De April-Meistakingen komen in de publicatie niet aan de orde. Wel bevat het boek foto's van de schietbanen bij de Groninger Rabenhauptkazerne en het Leeuwarder Kalverdijkje. Eén van deze foto's, die tegen de orders van Rauter was gemaakt, was tijdens de arrestatie van de *SD*'ers in Zoutkamp op 31 mei 1945 in het bezit van de POD gekomen.[757] De foto toont Jan Eisenga en Harm Bos, omringd door leden van de *Ordnungspolizei*, op woensdagochtend 5 mei 1943 op het Kalverdijkje te Leeuwarden, vlak voor hun executie.[758]

Illegaal door *Ordnungspolizei* genomen foto: Jan Eisenga en Harm Bos, 5 mei 1943

In 1991 verscheen *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*. De auteurs Klaas en Jacob Bos beschrijven de April-Meistakingen in het derde hoofdstuk. Ze hadden voor de publicatie oudere en nieuwere literatuur geraadpleegd, het gemeentearchief van Hoogezand bestudeerd en een groot aantal interviews gehouden, onder andere met Kees Corts.
Beschreven wordt dat vijf mannen bij de Beukemafabriek en drie bij De Woudbloem werden gefusilleerd. Ook het verraad dat uitliep op de arrestatie van Will van Rossum komt aan bod. In de publicatie werden foto's opgenomen van Gerrit Imbos, het aanplakbiljet met de aankondiging van het voltrokken doodvonnis van de acht mannen, en het straatnaambordje van de Gerrit Imbosstraat. De vermissing van de slachtoffers wordt niet vermeld.[759]
In 1998 kwam *De gemeente Slochteren tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945* uit. De auteur, Klaas Bos, schrijft over de geheimgehouden graflocatie, de vermissingen en de Appelbergen. Hij meldt in de dichtfrasen '*de lijken in d'auto gedragen, die nam men zorgvuldig mee, geen mens weet waar ze zijn begraven! Vermeerd'ring van jammer en wee'*. De slotzin luidt: '*Zowel in Woudbloem als in Hoogezand werden de stoffelijke overschotten door de Duitsers meegenomen. Tot op heden niet teruggevonden. Voor de nabestaanden een extra belasting. Liggen ze toch in de Appelbergen*?'[760]

[757] Mulder en Reinders. *De nadagen van het verzet*, pp. 132 en 140.
[758] Opgenomen in overleg met de beide families.
[759] Bos en Bos. *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, pp. 47-50.
[760] Bos. *De gemeente Slochteren tijdens de Tweede Wereldoorlog*, pp. 48-53.

3. Vermist sinds de Tweede Wereldoorlog

Om de vraag '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren'* te kunnen beantwoorden werd in de eerste twee hoofdstukken de historische context in beeld gebracht waarin deze vraag ontstond. Naast een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen werd aangegeven wie vanaf welk moment over welke informatie kon beschikken.
Tijdens de gesprekken naar aanleiding van de recente Appelbergenonderzoeken gaven de nabestaanden unaniem aan dat het ontbreken van informatie veel spanning en verdriet had veroorzaakt. Doordat zekerheid ontbrak bleven de vragen rondmalen. Men gaf aan dat de gebeurtenissen daardoor niet echt verwerkt konden worden, niet afgesloten konden worden en geen plek konden krijgen.
Hoe komt het dat de nabestaanden de gebeurtenissen van 1943 en de vermissing van hun familielid nauwelijks konden verwerken? In hoeverre wijkt vermissing af van andere ingrijpende gebeurtenissen? Welke factoren spelen een rol bij de gestage groei van wanhoop en frustratie die door veel nabestaanden werd beschreven? Op welke manier kunnen getroffenen een gebeurtenis als vermissing een plek in hun leven geven? Welke factoren maken het leven met vermissing moeilijk en wat is nodig om het leven met vermissing mogelijk te maken? Welke rol spelen informatie, zekerheid, erkenning en herkenning hierin?
Een geheimgehouden graflocatie heeft niet alleen met de Tweede Wereldoorlog te maken, maar ook met de tijd erna. Het betreft geen reguliere vermissing. Het gaat om oorlogsvermissing.
In 3.1 wordt ingegaan op verlies en vermissing. In 3.2 wordt beschreven hoe er na de bevrijding in Nederland werd omgegaan met oorlogservaringen en de mogelijke problemen die het gevolg waren van deze ervaringen. Tot slot wordt in 3.3 ingegaan op oorlogsvermissing.

3.1 Leven met vermissing

Tijdens de April-Meistakingen werd plotseling een aantal vaak willekeurig aangewezen slachtoffers weggevoerd. Hun verwanten vernamen middels aanplakbiljetten en krantenberichten dat hun familielid standrechtelijk gefusilleerd was. Enkele weken later ontvingen ze hierover officieel bericht. Echter, ze hadden de overledene niet met eigen ogen gezien, ze hadden geen afscheid van hem of haar kunnen nemen en de graflocatie was onbekend. Toch werden ze door de realiteit gedwongen dit verlies te verwerken en een plek te geven.

3.1.1 Rouwen en het verwerken van een onherroepelijk verlies

In de afgelopen zestig jaar zijn de inzichten over rouw en verliesverwerking ingrijpend veranderd. Wel werd rouw altijd gedefinieerd als '*droefheid, smart, treuren, in het bijzonder om iemands dood'*. Rouwen is het verwerken van het onherroepelijke verlies van een dierbare die voorgoed uit het leven van de betrokkene is verdwenen, en waarvan vaststaat dat hij of zij dood is.
Tot begin jaren zestig maakten rouw- en verliesverwerking nauwelijks deel uit van de maatschappelijke discussie. Rouw was één van de vele thema's van psychiatrisch onderzoek. Dit vloeide voort uit het feit dat zich onder de psychiatrische patiënten ook rouwenden bevonden. De bevindingen van deze onderzoeken naar rouw werden gegeneraliseerd. Het werd als normaal gezien dat de band met de overledene moest worden verbroken om het eigen leven te kunnen voortzetten. Verdriet dat niet afnam en een band die niet werd losgelaten, werden als pathologisch bestempeld.[761]

Begin jaren zestig verrichtten de Britse psychiaters John Bowlby en Colin Parkes afzonderlijk van elkaar baanbrekend onderzoek. Ze herkenden een aantal opeenvolgende fasen in het rouwproces. Daarbij schetsten ze nadrukkelijk een grote variatie in de manier en de snelheid waarop rouwenden de fasen doorliepen.[762]
Ook de Amerikaanse psychiater Elisabeth Kübler-Ross herkende een aantal fasen. In 1969 beschreef ze vijf fasen die terminaal zieken doorliepen na het horen van hun prognose.
Ze nam waar dat er allereerst een fase van ontkenning plaatsvindt, waarna de patiënten in de fase van woede glijden. Daarna komt een fase van onderhandeling, met de bedoeling het verdriet op te splitsen in beheersbare delen. Vervolgens treedt een fase van heroriëntatie in, waarin het leven praktisch en emotioneel opnieuw wordt ingericht rond de nieuwe situatie. Tot slot komt de fase van acceptatie.[763]

[761] Maes (2007). *Leven met gemis*.
[762] Maes (2007). *Leven met gemis*.
[763] Kübler-Ross (1971). *Lessen voor levenden.* Vertaling van: *Death and dying* (1969).

Deze vijf fasen werden ook herkend in de reacties die mensen vertoonden na het horen van de dood van een dierbare. Tot begin jaren tachtig werd aangenomen dat rouwenden een aantal elkaar overlappende fasen doorlopen, waarbij men met het verstrijken van de tijd automatisch van de ene fase in de andere glijdt. Op die manier wordt het verdriet zonder extra moeite verwerkt, en heelt de tijd de wonden. Kübler-Ross benadrukte wel dat het toelaten en uitspreken van emoties essentieel is voor een zo gezond mogelijk verwerkingsproces, en dat zwijgen het psychische lijden onnodig vergroot. Voor de jaren zestig waren dat zeer ongebruikelijke uitspraken.[764]

De Amerikaanse rouwtherapeut William Worden had kritiek op de passieve rol die rouwenden werd toebedeeld. Hij benadrukte dat tijd alleen wonden kan helen, als die tijd wordt gebruikt om deze wonden te verzorgen. Tijd kan juist een extra probleem vormen als het verdriet wordt ontkend, weggestopt of uitgesteld. Hij bracht in 1982 in beeld dat getroffenen actief een aantal rouwtaken moeten verrichten. Niet de rouwfasen hebben de regie, maar de getroffene zelf. Dat vergt arbeid, *Trauerarbeit*, zoals Freud aan het begin van de twintigste eeuw schreef. Echter, Freud zag het verbreken van de band met de overledene als onderdeel van de '*zware arbeid'*. Worden vindt dat deze band behouden blijft maar een nieuw karakter krijgt. Hij omschreef de vier rouwtaken als volgt:[765]
De eerste en meest essentiele taak is het aanvaarden van de realiteit van het verlies. Aanvaarding betekent dat geaccepteerd wordt dat de situatie is zoals die is. Aanvankelijk dringt de realiteit van het verlies meestal niet tot de getroffene door. Dikwijls realiseert men zich verstandelijk wel dat een dierbare er voorgoed niet meer is, gevoelsmatig blijft men vaak herhalen dat het verlies niet mogelijk kan zijn. Door het voldongen karakter van het verlies, wordt men echter gedwongen het onherroepelijke ervan onder ogen te zien. Na het aanschouwen van de overledene kan diens dood niet meer ontkend worden. De realiteit zelf helpt de realiteit te aanvaarden. De Amerikaanse gezinspedagoge Pauline Boss noemt het zien en het ritueel begraven van het stoffelijk overschot van een dierbare een universele menselijke behoefte en een voorwaarde voor rouw.[766]
De tweede taak houdt het doorleven van de pijn van het verlies in. Deze taak is gerelateerd aan de eerste. Door pijn de ruimte te geven kan het verlies worden ervaren, en door het aanvaarden van de realiteit van het verlies ontstaat ruimte voor pijn. Omdat het voelen van pijn moeilijk is, is het een begrijpelijke reactie dat getroffenen proberen deze pijn te vermijden. Worden benadrukt dat de pijn beslist doorleefd moet worden.
De derde taak is de aanpassing aan het nieuwe leven waarin de overledene niet meer aanwezig is. Met de dood van een dierbare vallen vaak veel rollen weg, bijvoorbeeld huishoudelijke taken, tuinieren, de kostwinner of het luisterend oor. Deze taken vragen om een nieuwe verdeling onder de achterblijvers. Maar ook de omgeving reageert anders op een gezin dan op een weduwe, op een 'stel' dan op een alleenstaande.
De vierde taak houdt in dat er aan de overledene emotieel een plaats wordt gegeven en dat de draad van het leven weer wordt opgepakt. Worden was aanvankelijk van mening dat de plaats achtergelaten diende te worden om als nabestaande het eigen leven te kunnen vervolgen. Later herschreef hij deze taak tot het creëren van een vaste plaats van de overledene in het lopende leven van de nabestaande.[767]

De fasen- en takenmodellen van vooral Kübler-Ross en Worden raakten zo in zwang, dat ze in plaats van beschrijvend vaak als dwingend werden gehanteerd. Op die manier ontstond een aantal onjuiste aannames, '*rouwmythes*'[768] of '*rouwsluiers*'[769] genaamd. Zo werd er een strikte volgorde gesuggereerd die lineair moest worden doorlopen. Er moest '*veel en zwaar werk'* worden verricht tijdens de rouwverwerking, waarbij rouwenden de confrontatie met het verlies moesten aangaan en veel emotionele pijn moesten doorleven. De overledene moest worden losgelaten voordat nieuwe banden konden worden aangegaan. Er moest uiteindelijk een eindpunt worden bereikt waarin de nabestaande het verlies had geaccepteerd en het evenwicht in zijn of haar leven had hersteld. Dit eindpunt bevestigde de afsluiting van het rouwproces, waar men '*sterker uit kwam'.* De lengte van het rouwproces stond min of meer vast, waarbij zo'n anderhalf tot twee jaar normaal was. Daarna moest het verlies een plekje hebben gekregen in het leven van de nabestaande.[770] Praten werd als norm gehanteerd, in plaats van als middel om zich de nieuwe werkelijkheid eigen te maken.

---

[764] Polspoel (2003). *Wenen om het verloren ik*.
[765] Worden (1992). *Verdriet en rouw.* Vertaling van: *Grief counseling and grief therapy* (1982).
[766] Boss (2004). *Ambiguous loss research, theory and practice, reflections after 9/11.*
[767] Worden (2002). *Grief counseling and grief therapy*.
[768] Wortman & Silver (1989). *The myths of coping with loss*.
[769] Van Erp en Donders (2004). *Leven met verandering*; Van den Bout (1996). *Rouwsluiers*.
[770] Maes (2007). *Leven met gemis.*

De rouwmythes laten zien dat een strikt gehanteerde norm met zich meebrengt dat alles wat buiten die norm valt als afwijkend kan worden getypeerd.[771]

Recente onderzoeken naar rouw en verliesverwerking brengen grote verschillen in rouwgedrag in beeld, die afhangen van karakter, persoonlijke voorkeuren en vaardigheden, leeftijd, netwerken, sekse, handelingsruimte, de band die men met de overledene had, het plotselinge of verwachte karakter van diens dood, de rol die de overledene in het leven van de nabestaanden had. Deze verschillen in rouwgedrag kunnen geen van alle als pathologisch getypeerd worden.
De Nederlandse psycholoog Jan van der Wal (1988) geeft aan dat de mate waarin betekenis aan het verlies gegeven kan worden, de mate waarin de nabestaande zijn of haar zelfbeeld kan bewaren, de mate waarin de nabestaande zich een beeld van de toedracht van het overlijden kan vormen, en de mate waarin steun wordt gegeven vanuit de sociale omgeving veel invloed hebben op het leven met het verlies van een dierbare.[772] De Nederlandse psycholoog Jan van den Bout (1998) nuanceert Wordens tweede taak dat pijn beslist doorleefd moet worden. Hij geeft aan dat nabestaanden vrede kunnen hebben met een verlies, bijvoorbeeld als een hoogbejaarde dierbare overlijdt.[773] De Britse theoloog Rowan Williams (2000) benadrukt dat er grote interculturele verschillen bestaan in het ervaren van verlies en het ervaren en doorleven van pijn bij verlies.[774] De Nederlandse pastoraal theoloog Arthur Polspoel (2003) geeft aan dat rouwen inhoudt dat het verlies in het leven van de betrokkene wordt toegelaten terwijl deze tegelijkertijd doorgaat met het eigen leven.[775]
Het rouwproces staat niet langer centraal, maar de individuele rouwende. Recentelijk wordt ook ingezien dat een rouwproces nooit voltooid is. Rouwtaken worden simultaan én in continu wisselende volgorde verricht, en het verdriet om het gemis van de overledene kan steeds opnieuw terugkeren naar aanleiding van situaties die herinneringen aan de overledene oproepen.[776]
Hoewel de modellen van Kübler-Ross en Worden in de hulpverlening nog steeds als richtlijnen gehanteerd worden, groeit het oog voor de grote persoonlijke verschillen in rouw en verliesverwerking, en wordt niet meer in termen van een lineair verlopend en afgerond verwerkingstraject gedacht.[777]

Inzichten over verliesverwerking worden recentelijk in toenemende mate gerelateerd aan inzichten over stress en trauma. De door het verlies sterk veranderde omstandigheden kunnen stress oproepen. En aannames van veiligheid en voorspelbaarheid kunnen ernstig zijn aangetast door een plotseling of gewelddadig verlies.[778]
Al in het begin van de jaren tachtig toonden onderzoekers aan dat verliesverwerking niet een voorwaarde vormt om na de voltooiing ervan het leven te kunnen vervolgen, maar dat verliesverwerking plaatsvindt tijdens het leven dat doorging. Eén van hen was de Israëlische psycholoog Simon Rubin. Rubin ontwikkelde in 1981 het *Two-Track Model of Bereavement*, waarbij het ene spoor zich richt op het bio-psychosociale effect van het verlies, en het andere spoor op de veranderde relatie met de overledene. Hij benadrukte dat de beide sporen elkaar beïnvloeden en dat het rouwproces gelijktijdig verloopt langs beide sporen.[779]

De Nederlandse psychologen Margaret Stroebe en Henk Schut onderscheidden halverwege de jaren negentig twee vormen van ontwrichting die door het blijvende verlies van een dierbare worden opgeroepen. De ene betreft het verlies zelf, de andere de gevolgen van het verlies op het continuerende leven. Beide vormen vroegen om passende verwerkingsprocessen. Stroebe en Schut relateren verliesgerichte processen aan hechtingstheorieën en modellen van verliesverwerking, en herstelgerichte processen aan stresstheorieën. Ze ontwikkelden een model voor een parallel coping-traject[780], het *Dual Process Model of Coping with Bereavement* of het *Duale Procesmodel*, waarbij nabestaanden rouwen om de overledene en tegelijkertijd

[771] Maes (2007). *Leven met gemis*; Polspoel (2003). *Wenen om het verloren ik*.
[772] Van der Wal (1988). *De nasleep van suïcides en dodelijke verkeersongevallen*.
[773] Van den Bout, Boelen en De Keijser (1998). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw- en verliesverwerking.*
[774] Williams (2000). *Lost icons.*
[775] Polspoel en Strootman (2003). *Gids na een overlijden*; Polspoel (2003). *Wenen om het verloren ik*.
[776] Neimeyer (2002). *Meaning reconstruction and the experience of loss.*
[777] Maes (2007). *Leven met gemis.*
[778] Maes (2007). *Leven met gemis*. Polspoel (2003). *Wenen om het verloren ik*.
[779] Rubin (1981). *A Two-Track Model of Bereavement*. Rubin was één van de eerste onderzoekers die stelde dat de band met overledenen gehandhaafd bleef, in een nieuwe vorm.
[780] Coping impliceert meer het 'leven met' en het 'omgaan met' dan verwerking.

hun eigen leven continueren.[781] Ze pendelen dus heen en weer tussen verliesgerichte en herstelgerichte processen, op basis van confronterende en vermijdende strategieën. In beide processen is ruimte voor positieve en negatieve gevoelens. In de confronterende, verliesgerichte strategieën zijn de nabestaanden bezig met de realiteit van het verlies en de dierbare die voorgoed uit hun leven is verdwenen. Ze erkennen de realiteit ervan, laten hun verdriet toe en praten over het verlies. In de vermijdende, herstelgerichte strategiëen gaan nabestaanden om met de realiteit van het leven dat verder gaat. Ze leren zichzelf opnieuw kennen onder veranderde omstandigheden en investeren in dit nieuwe leven.
Dit simultane traject creëert balans in het leven van de nabestaanden. Vermijding wordt niet meer als pathologische verdringing gekarakteriseerd, maar als actieve en positieve handeling om het verdriet te doseren, zodat de draad van het leven gemakkelijker kan worden vervolgd. Wel is het belangrijk dat beide polen in balans zijn en elkaar voordurend afwisselen.

De Nederlandse psychologen Jan van den Bout, Paul Boelen en Jos de Keijser geven aan dat er alleen van gecompliceerde rouw gesproken kan worden als één van de twee polen domineert, dus als het verlies blijvend wordt ontkend of als de nabestaande er onafgebroken mee bezig is. In beide reacties wordt de werkelijke verwerking van het verlies vermeden. In het begeleiden van gecompliceerde rouw staat het werken aan een verstandelijke en gevoelsmatige aanvaarding van het onherstelbare verlies en het nemen van afscheid centraal. Verwerken houdt in dat de getroffene en het verlies niet meer identiek zijn, maar dat ze gaandeweg twee aparte eenheden vormen, dus dat men naar het verlies kan kijken zonder er door overspoeld te worden.[782]
Hoewel de inzichten in rouw en verliesverwerking in de afgelopen eeuw zijn veranderd, bleef het accepteren van de onomkeerbare realiteit van het onherroepelijke verlies de meest essentiële voorwaarde voor verliesverwerking.

3.1.2 Het verwerken van traumatische ervaringen

Een verlies kan ontstaan tijdens een schokkende gebeurtenis of onder ingrijpende omstandigheden. Dit kan als zeer traumatisch worden ervaren.
Het Griekse woord trauma betekent '*verwonding'*. De term, die sinds de negentiende eeuw in de wetenschap wordt gebruikt, wijst zowel naar een lichamelijke als een psychische verwonding.[783] Niet de gebeurtenis is het trauma, ook niet de reacties die door de gebeurtenis worden opgeroepen, maar de verwonding die naar aanleiding van de gebeurtenis is ontstaan.

In 1994 omschreven de Nederlandse psychologen Rolf Kleber en Jan van den Bout een psychisch trauma als een verwonding, bestaande uit langdurige of ernstige klachten, als reactie op een schokkende gebeurtenis. Het betreft een ongewone gebeurtenis die plotseling en onverwacht plaatsvond, die het leven van de getroffene onmiddellijk voor een kortere of langere tijd ontwrichtte, en die bij de getroffene een intens besef van angst en machteloosheid opriep. De als normaal ervaren zekerheid en veiligheid waren van het ene op het andere moment weggevallen, en de getroffene kan de gebeurtenis niet vatten. Het voelt als een boze droom, waaruit men ieder moment kan ontwaken.[784]
De Amerikaanse psycholoog Richard Tedeschi voegde in 1995 aan de definiëring van een traumatiserende gebeurtenis toe dat getroffenen het onaangename gevoel hebben dat de gebeurtenis op enigerlei wijze voorkomen had kunnen worden.[785]

Kleber geeft aan dat traumatiserende gebeurtenissen verschillende oorzaken kunnen hebben. Er kan toeval in het spel zijn, zoals bij een natuurramp. Het betreft in dat geval geweld van de natuur tegen de mens. Schokkende gebeurtenissen kunnen ook door mensen worden veroorzaakt, al dan niet met opzet. Een verkeersongeval als gevolg van een menselijke fout heeft veel invloed op het intermenselijke gevoel van veiligheid. Een vanuit kwaadaardige opzet teweeggebrachte gebeurtenis vormt niet alleen een grote aanslag op het besef van veiligheid en zekerheid, maar ook op het basale intermenselijke vertrouwen.[786]

---

[781] Stroebe en Schut (1999). *The Dual Process Model of Coping with Bereavement. Rationale and description*; Zie ook 3.1.5.3: Hulp bij vermissing.
[782] Van den Bout, Boelen en De Keijser (1998). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw- en verliesverwerking.*
[783] Herman (1993). *Trauma en herstel*.
[784] Van den Bout en Kleber (1994). *Omgaan met verlies en geweld*; Janoff-Bulman (1992). *Shattered assumptions.*
[785] Tedeschi (1995). *Trauma and transformation*.
[786] Kleber (2007). *Gevolgen van traumatische stress*.

De Amerikaanse psychologe Ronnie Janoff-Bulman wijst er op dat zekerheid, verwachting, eerlijkheid, vanzelfsprekendheid, redelijkheid en voorspelbaarheid de kern vormen van de aannames, waar mensen in het dagelijkse leven van uit gaan. Meestal doen ze dat onbewust. De aannames geven vertrouwen in het leven, in anderen en in de toekomst. De aannames vormen het referentiekader van het leven, van waaruit het leven wordt geïnterpreteerd en begrepen, en van waaruit men handelt. Een schokkende gebeurtenis ontneemt deze aannames hun vanzelfsprekendheid. Het voorspelbare en vanzelfsprekende in het leven is verdwenen, waardoor het houvast is weggevallen. De gevoelens van machteloosheid en ontwrichting die hierdoor ontstaan, moeten weer overwonnen worden. Verwerken houdt in dat de orde en de zekerheden in het leven worden hersteld, zodat men weer verder kan leven zonder steeds overvallen te worden door de gedachten, beelden en gevoelens over de schokkende gebeurtenis.[787]
Janoff-Bulman geeft aan dat verschillende factoren een rol spelen bij de mate van machteloosheid die getroffenen ervaren, en de mate waarin ze een schokkende gebeurtenis doorstaan.[788]
Eén van die factoren is de voorspelbaarheid van de gebeurtenis. Bijvoorbeeld, één van de aannames die houvast geven in het dagelijkse leven is dat '*mij en mijn dierbaren niet zomaar iets overkomt'*. Bij een ernstige ziekte of een hoge leeftijd wordt de dood echter verwacht, zodat de betrokkene en de omgeving zich op het verlies kunnen voorbereiden. Bij bijvoorbeeld een hartaanval is het verlies volstrekt onverwacht. En wanneer een verlies voortvloeit uit schokkende omstandigheden, zoals een dodelijk ongeval of onder oorlogsomstandigheden, dan moeten de nabestaanden zowel het verlies verwerken als de schokkende gebeurtenis waaronder het verlies plaatsvond. Van den Bout wijst er op dat de angst die door de gebeurtenis wordt opgeroepen, rouwen onmogelijk kan maken, waardoor van getraumatiseerde rouw gesproken kan worden.[789]
Een andere factor is de intensiteit en de uitgestrektheid van de gevolgen van de gebeurtenis op het leven van de getroffene. Soms is er een mogelijkheid tot herstel of tot vervanging, soms zijn de levensomstandigheden van de getroffene onherstelbaar veranderd. Ook is het van invloed of de gevolgen van korte duur zijn of zich eindeloos uitstrekken.
Een derde factor betreft de persoonlijkheid, het karakter en de leeftijd van de getroffene. Personen met een veerkrachtige, leergierige, volhardende en optimistische levenshouding blijken effectiever met eventuele gevolgen van een schokkende gebeurtenis te kunnen omgaan. Ze ervaren de gebeurtenis minder als traumatisch, en herkennen achteraf zelfs een positieve invloed van de gevolgen van de gebeurtenis, zoals toegenomen wijsheid, toegenomen medeleven en een toegenomen waardering voor het leven. Bij kinderen heeft de leeftijd en de plaats in het gezin een grote invloed op de mate van veiligheid en bescherming die wordt ervaren, en op de mate waarin de gebeurtenis en de gevolgen kunnen worden begrepen.
Een vierde factor wordt gevormd door de mogelijkheden om adequaat te kunnen handelen na het doorstaan van de schokkende gebeurtenis. Als de gebeurtenis plaatsvindt onder oorlogsomstandigheden, geïnitieerd door een regiem of bezettende macht, heeft dit grote consequenties voor de handelingsruimte van de getroffenen. Ze zijn onder bedreigende omstandigheden op zichzelf aangewezen, waarbij niet alleen de veronderstellingen van redelijkheid, maar ook van intermenselijk inschattingsvermogen zijn beschadigd.
Janoff-Bulman geeft aan dat een gebeurtenis op zich niet traumatiserend is. Een gebeurtenis kan door iedere getroffene op een andere manier worden ervaren, op grond van persoonlijke veronderstellingen en de mate waarin deze zijn aangetast. Hoe groter het gevoel van machteloosheid en ontwrichting, des te schokkender wordt de gebeurtenis ervaren. En de uiteindelijke invloed van de gebeurtenis op de gezondheid en het welbevinden van de getroffene, bepaalt of de gebeurtenis al dan niet traumatiserend is geweest.
De Nederlandse psychiater Johan Hovens benadrukt dat persoonlijkheidskenmerken van invloed zijn op de mate waarin getroffenen een gebeurtenis als schokkend ervaren. Biologische kwetsbaarheid, de leeftijd van de getroffene ten tijde van de gebeurtenis, eerdere ervaringen, verwachtingen en veronderstellingen, het reeds aanwezig zijn van psychische problemen, en de persoonlijke draagkracht voor spanningen spelen een grote rol in het al dan niet optreden van traumata.[790]

Tedeschi wijst er op dat schokkende gebeurtenissen invloed hebben op de gedachten, de gevoelens en het gedrag van de getroffene. Op het gebied van gedachten treedt een grote alertheid op, afgewisseld met het onvermogen om na te denken. Getroffenen gaan '*malen'*, in een poging controle over het gebeurde te krijgen. Op het emotionele gebied kan, afhankelijk van de persoon en de gebeurtenis, een groot scala aan gevoelens optreden, zoals woede, schuldgevoel, angst, verdriet, en dikwijls depressie. Op het gebied van het

[787] Janoff-Bulman (1992). *Shattered assumptions*.
[788] Tedeschi (1995). *Trauma and transformation*; Hovens (2007). *Psychopathologische gevolgen van trauma*.
[789] Van den Bout, Boelen en De Keijser (1998). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw- en verliesverwerking*.
[790] Hovens (2007). *Psychopathologische gevolgen van trauma*.

gedrag wordt vaak afsluiting en een toenemende behoefte aan alcohol en nicotine waargenomen. Gedachten, gevoelens en gedrag beïnvloeden elkaar en kunnen zowel een negatieve als een positieve spiraal ontketenen.[791]

De Amerikaanse psychologe Heather Littleton geeft aan dat er op verschillende manieren omgegaan kan worden met traumatische gebeurtenissen. Effectief werken de opdeling van een immens probleem in kleine hanteerbare delen, het zoeken naar ondersteuning en het bewust hanteren van de afwisseling tussen herbeleving en vermijding. Niet effectief werken zelfbeschuldiging, langdurige vermijding, sociale isolatie, verwijt, alcohol- en drugsgebruik, cynisme en pessimisme.[792]

De Amerikaanse psychiater Judith Lewis Herman beschreef in 1993 twee typen traumata.
Traumatype I kan veroorzaakt worden door een eenmalige, schokkende gebeurtenis. Dit type leidt vaak tot symptomen van een *Post Traumatisch Stress Syndroom* (PTSS).
Traumatype II kan het gevolg zijn van langdurige, herhaalde, ernstig ingrijpende omstandigheden. Dit type uit zich in ontkenning, psychische verdoofdheid, zelfhypnose, dissociatie en een afwisseling tussen extreme passiviteit en woedeuitbarstingen. Vaak leiden ze tot een *complexe* PTSS die diep in de persoonlijkheid ingrijpt, waarbij de symptomen zich pas na verloop van tijd manifesteren en vaak gepaard gaan met andere problemen, zoals angststoornissen, paniekstoornissen, alcohol-, drugs- of medicijnverslaving en persoonlijkheidsstoornissen.[793]

Het begrip PTSS deed haar intrede in 1980, nadat herhaaldelijk was waargenomen dat Amerikaanse Vietnam-veteranen nog jaren na hun inzet in Vietnam ernstige klachten hadden die rechtstreeks verband hielden met hun in Vietnam opgedane ervaringen.
De symptomen van PTSS kunnen in drie categorieën worden onderverdeeld.
Ten eerste vertoont de getroffene een verhoogde prikkelbaarheid, als gevolg van een permanent alarmgevoel en een blijvende verwachting van gevaar. De getroffene schrikt snel, raakt snel geïrriteerd, slaapt slecht en kan weinig prikkels verdragen.
Ten tweede vindt er een dwangmatige herbeleving van de schokkende gebeurtenissen plaats. De herinneringen komen voortdurend en spontaan boven in gedachten en angstdromen, zonder enige verhaalstructuur. De gebeurtenissen kunnen daardoor nauwelijks als herinnering in de levensgeschiedenis worden opgenomen.
Ten derde treedt er vervlakking en verdoving op. De getroffene ziet geen uitweg meer dan te ontsnappen in '*bevriezing'*.[794]
De Nederlandse therapeute Petra Aarts voegde een vierde kenmerk toe: PTSS veroorzaakt lichamelijke uitputting die op zichzelf weer de conditie schept voor het aanhouden van de overige symptomen van PTSS.[795]

Van den Bout en Kleber gaven in 1994 aan dat schokkende gebeurtenissen doorgaans op een karakteristieke manier worden verwerkt, namelijk door een instinctmatig optredende wisselwerking tussen herbeleving en ontkenning. Bij herbeleving richt de getroffene zich op de gebeurtenissen, in gesprekken, herinneringen, emoties, dromen en schrikreacties, alsof de gebeurtenis nog steeds plaatsvindt. Door deze herbeleving maakt de getroffene zich de gebeurtenissen gaandeweg eigen, zodat deze onderdeel van het leven van de getroffene worden. Er groeit grip op wat er is gebeurd en hoe het kon gebeuren. Er ontstaat inzicht in wat de getroffene al dan niet had kunnen doen. Van den Bout en Kleber benadrukken dat zelfs het meest minimale gevoel van grip essentieel is voor het welbevinden. De grip hoeft niet eens reëel te zijn. Ook de gedachte aan grip voldoet al aan de behoefte aan controle, bijvoorbeeld door de gebeurtenissen op een andere manier te bekijken, waardoor ze min of meer begrepen kunnen worden.
Bij ontkenning weigert de getroffene over de gebeurtenissen te praten. Situaties en locaties die herinneringen aan de gebeurtenissen oproepen worden vermeden. Ontkenning gaat vaak gepaard met emotionele dofheid, soms met geheugenverlies. Ontkenning biedt afstand, zodat de getroffene tot rust kan komen.
Dit voortdurend wisselen tussen herbeleving en ontkenning is normaal, en vormt zelfs een voorwaarde om een schokkende gebeurtenis te kunnen verwerken. Door herbeleving en ontkenning voortdurend af te

[791] Tedeschi (2000). *Trauma and transformation*.
[792] Littleton e.a. (2007). *Trauma coping strategies and psychological distress.*
[793] Aarts (2007). *De geschiedenis van het trauma*; Herman (1993) *Trauma en herstel*.
[794] Herman (1993). *Trauma en herstel*.
[795] Aarts (2007). *De geschiedenis van het trauma*.

wisselen neemt de intensiteit van de verwerking langzaam af, als een pendel die steeds minder ver uitschiet.[796] Herbeleving en ontkenning vormen in gematigde vorm een gezonde verwerkingsstrategie voor schokkende gebeurtenissen. Gaandeweg nemen ze in intensiteit af, en worden de gebeurtenissen opgenomen in het levensverhaal van de getroffene. Bij PTSS treden herbeleving en ontkenning ook op, maar in een ernstiger vorm, en niet afnemend in intensiteit.[797]

De Amerikaanse psychologe Susan Nolen-Hoeksema heeft jarenlang onderzoek gedaan naar herhaald en passief piekeren, het zogenaamde rumineren, en de invloed ervan op de gezondheid. Vooral onverwachte, ernstige gebeurtenissen, waaraan getroffenen onmogelijk betekenis kunnen geven, kunnen rumineren teweegbrengen. Nolen-Hoeksema toonde het belang aan van actieve afleiding en gedoseerde ontkenning, omdat het voortdurend vasthouden aan negatieve gevoelens tot een negatieve spiraal van méér negatieve gevoelens leidt.[798]

Kleber geeft aan dat een schokkende gebeurtenis doorgaans wordt verwerkt in drie fasen die pendelend tussen herbeleving en ontkenning worden doorlopen.[799]
In de eerste fase wordt vol ongeloof, verbijstering en verdoving op de gebeurtenis gereageerd.
In de tweede fase dringt de realiteit door en ontstaan heftige emoties zoals angst, woede, neerslachtigheid en zelfverwijt.
In de derde fase treedt herstel en reorganisatie van het leven op. In deze fase wordt *betekenis* gegeven aan de gebeurtenis, waardoor de getroffene de grip op het leven kan herstellen. Betekenis houdt in dat aan de gebeurtenis strekking, bedoeling, inhoud of zin wordt gegeven. De gebeurtenis of de gevolgen ervan worden niet goedgekeurd, maar *begrepen*. Ze krijgen een strekking die voldoende rust geeft, zodat ze een plek kunnen krijgen in het lopende levensverhaal van de getroffene.
Kleber wijst er op dat op verschillende manieren betekenis kan worden gegeven.
Vaak wordt een verklaring gevonden die het logische ontstaan van de specifieke gebeurtenis verklaart en de angst voor herhaling wegneemt. Een verklaring kan ook in zelfbeschuldiging worden gevonden, immers, de gebeurtenis vond plaats omdat men iets had nagelaten of fout had gedaan. Zelfbeschuldiging verschuift vaak naar de beschuldiging van de dader die de gebeurtenis heeft veroorzaakt.
Ook het herhaaldelijk vertellen van het verhaal kan betekenis genereren. Langzaam, telkens opnieuw vertellend, komen steeds meer details en bijzonderheden naar boven, waardoor het verhaal reëler wordt en het gevoel van controle herwonnen wordt. Het verhaal wordt letterlijk geuit en buiten de getroffene geplaatst, waardoor het verhaal vanaf een zekere afstand bekeken kan worden. Als het verhaal '*compleet'* is kan het worden geïntegreerd in het lopende levensverhaal van de getroffene.

Tedeschi en Williams geven aan dat veel getroffenen troost vinden in het verklaren van de gebeurtenis vanuit een hogere macht. '*Het was Gods wil, hij heeft het beste met mij voor en zal er wel een bedoeling mee hebben'*, blijkt betekenis aan het gebeurde te geven, en troost en steun bij het vervolgen van de levensweg.[800]
Tedeschi wijst er op dat betekenisgeving ook gevonden kan worden in een positieve interpretatie van het leven. Hij nam waar dat veel getroffenen hadden ervaren dat ze sterker bleken te zijn dan ze, voordat de gebeurtenis hen overkwam, dachten. Ze merkten dat ze na de ervaring gaandeweg wijzer waren geworden, anderen beter begrepen, empatischer waren geworden, meer konden relativeren en meer van het leven konden genieten. Zo gaven ze aan dat ze zonder de ervaring niet die wegen in hun leven waren ingeslagen, en niet die mogelijkheden hadden aangeboord die hen hadden gemaakt tot wie ze nu waren, en gaven daarmee de gebeurtenis achteraf zin.[801]
Tedeschi benadrukt dat lotgenotencontact een vruchtbare conditie vormt voor zowel het hanteren van de gevolgen van de doorstane gebeurtenis als het genereren van positieve invloeden. In lotgenotencontact zien getroffenen dat er geleefd kan worden met de gevolgen van de gebeurtenis. Er wordt inzicht geboden in hoe andere getroffenen dat op hun manier doen. Herkenning biedt troost. Erkenning biedt betekenis. Door uitwisseling kunnen nieuwe gezichtspunten worden ontdekt.[802]

---

[796] Van den Bout en Kleber (1994). *Omgaan met verlies en geweld.*
[797] Aarts (2007). *De geschiedenis van het trauma.*
[798] Nolen-Hoeksema (2002). *Ruminative coping ans adjustment to bereavement*.
[799] Kleber (2007). *Trauma en verwerking*.
[800] Williams (2000). *Lost icons:* Bij ongrijpbare, onverklaarbare, indringende gebeurtenissen wordt religie als de meest effectieve betekenissteun ervaren; Tedeschi (1995). *Trauma and transformation.*
[801] Tedeschi (1995). *Trauma and transformation.*
[802] Tedeschi (1995). *Trauma and transformation.*

Herman geeft aan dat schokkende gebeurtenissen onmogelijk vergeten en weggestopt kunnen worden. De verwerking ervan is een onvermijdelijk en noodzakelijk proces dat nooit afgelopen is, en waarvan het herstel nooit is voltooid. Ze wijst er op dat herinneringen in een nieuwe levensfase of onder nieuwe omstandigheden opnieuw kunnen opkomen, ook al leken de gebeurtenissen verwerkt. Een huwelijk, een echtscheiding, de geboorte van een kind of kleinkind, ziekte, de dood van een dierbare, pensionering of het verlies van een baan vormen vaak aanleidingen tot de terugkeer van de herinneringen.[803]
Ze benadrukt dat er een wisselwerking bestaat tussen gebeurtenis, getroffene en diens omgeving. Wanneer alle aandacht op de reactie van de getroffene wordt gericht, dan bestaat het gevaar dat de getroffene zélf tot probleem wordt gemaakt, in plaats van het probleem te zoeken in de context waarin de gebeurtenis plaatsvond. Omdat de gevolgen van een schokkende gebeurtenis via de getroffene ook diens omgeving raken, heeft ook deze omgeving invloed op de verwerkingskansen van de gebeurtenis.
Heersende normen en de mate van sociale steun kunnen zowel een stimulerende als remmende invloed op het verwerkingsproces hebben. Vaak denken niet-getroffenen dat zij anders zouden hebben gereageerd op eenzelfde gebeurtenis. Bewust of onbewust kunnen ze de getroffene verwijten: '*Laat toch los, maak je toch niet zo druk, kwel jezelf niet zo, wat blijf je toch doorzeuren over dat voorval'*, waarmee ze de getroffene voor de tweede maal slachtoffer maken.[804]

3.1.3 Stress door schokkende gebeurtenissen

De Nederlandse psychiater Jan Bastiaans benadrukte dat er niet over (oorlogs)traumata gesproken kon worden zonder *stress* te noemen. Hij beschreef de shockfase, de alarm- of contrashockfase, de aanpassingsfase en de uiteindelijke uitputtingsfase na het ondergaan van een schokkende gebeurtenis of ernstig ingrijpende omstandigheden.[805]
Het begrip stress bestond al eerder. In 1936 maakte de Canadese endocrinoloog Hans Selye bekend dat mensen en dieren een verdedigingsreactie vertoonden nadat ze werden blootgesteld aan bedreigingen.[806] In deze verdedigingsreactie nam hij een aantal fasen waar. Hij noemde dit het *General Adaptation Syndrome*. Later werd dit syndroom stress genoemd, verwijzend naar druk, spanning of belasting. Door de verdedigingsreactie kon de getroffene zo snel en efficiënt mogelijk reageren op de plotselinge bedreiging. Het maakte daarbij niet uit of het om een splinter of infectie ging, of om een bedreiging of psychische overbelasting.
Selye beschreef de drie waargenomen fasen als volgt.
Allereerst treedt de alarmfase in. Het systeem schrikt van de bedreiging en verzamelt zoveel mogelijk energie om deze te verwijderen. Dit kan door er tegen te vechten, er voor weg te vluchten, of door als het ware te bevriezen. Deze verdedigingsreactie kost veel energie, en kan daarom niet te lang duren.
Als de bedreiging blijft aanhouden, treedt er noodgedwongen een fase van aanpassing in. De acute stress wordt chronische stress, waarmee de getroffene moet zien te leven. De getroffene moet zich zien aan te passen aan een situatie waarin de stressveroorzaker voortdurend aanwezig is. Met zo weinig mogelijk moeite moet zoveel mogelijk welbevinden worden bewaard.
Als het de getroffene niet lukt zich aan de aldoor aanwezige stressor aan te passen of deze in zijn of haar leven te integreren, treedt de fase van uitputting in. De stressor tast het lichaam uiteindelijk zo aan dat ziekte ontstaat. Selye benadrukte dat niet de vorm van de stressor de reactie bepaalt, maar de persoonlijk ervaren hoeveelheid stress. Het is dus niet de stress op zich maar de ervaren hoeveelheid en duur van de stress die uitputting en ziekte kan veroorzaken.[807]
In 1967 toonden de Amerikaanse psychiaters Thomas Holmes en Richard Rahe aan dat stress een grote invloed op de gezondheid heeft. Ze ontwikkelden een schaalmodel waarin stress kan worden gemeten, ervan uitgaande dat verschillende gebeurtenissen, zoals de dood van een partner of pensionering, verschillende hoeveelheden stress veroorzaken.[808] De studie van Holmes en Rahe vormde het startsein voor een groot aantal onderzoeken naar stress.

---

[803] Herman (1993). *Trauma en herstel*.
[804] Herman (1993). *Trauma en herstel.*
[805] Bastiaans (1986). *Isolement en bevrijding*.
[806] Hij had dit bij toeval ontdekt, nadat hij tijdens experimenten in het kader van hormoononderzoeken laboratoriumratten lichaamsvreemde stoffen had ingespoten.
[807] Selye (1993). *History of stress concepts*; Voor Selye hadden enkele artsen al vermoedens dat langdurige psychische overbelasting tot ziekte leidde.
[808] Holmes & Rahe (1967). *The Social Readjustment Rating Scale*. Uitzonderlijke omstandigheden zoals oorlog en vermissing zijn niet in de lijst opgenomen.

Recente onderzoeken brengen in beeld dat er grote verschillen bestaan in het ervaren van stress en de reacties op stress. Een stressor kan bij de ene getroffene extreme angst oproepen, terwijl de andere getroffene er een gevoel van uitdaging aan ontleent. Persoonlijkheidskenmerken, leeftijd, ervaring, handelingsruimte, veerkracht en een ondersteunende omgeving spelen hierbij een grote rol. Een flexibele persoonlijkheid past zich gemakkelijker en sneller aan veranderde omstandigheden aan, en een stabiele basisomgeving bevordert het herstel van stress die in andere situaties, zoals de werkomgeving, wordt opgeroepen. Ook worden thans verschillende omstandigheden betrokken bij onderzoeken naar stress, zoals werkomgeving, woonomgeving en relationele sfeer. Daarnaast heeft men oog gekregen voor de onderlinge beïnvloeding van spanningveroorzakers en individuele houdingen, en worden onderzoeken verricht op het gebied van effectievere stresshantering.[809]
Thans wordt algemeen onderschreven dat het belangrijk is dat personen die stress ervaren zich uiten. Daarmee wordt de kans verkleind dat de stress tot uitputting en ziekte leidt.[810] Ook brengen recente onderzoeken in beeld dat dit uiten afgewisseld dient te worden met positieve afleiding. Onderzoeken naar biochemische reacties op stress tonen aan dat onder andere lichaamsbeweging, ademhalings- en ontspanningstechnieken en uitgebalanceerde voeding bijdragen aan de correctie van de biochemische disbalans die door langdurige stress wordt veroorzaakt.[811]

Selye benadrukte dat stress het antwoord op een stressor is, een reactie op druk of een prikkel van buitenaf. Stress is noodzakelijk om zich voortdurend te kunnen aanpassen aan veranderende omstandigheden en om acties en prestaties te kunnen verrichten. Te veel en te weinig stress hebben beide een negatief effect op de gezondheid, evenals een te langdurige en te minimale stress. Selye onderscheidde twee vormen van stress. Distress omschreef hij als onplezierig en soms vernietigend. Eustress relateerde hij aan een gevoel van uitdaging. Eustress geeft vanwege de alertheid plezierige en bevredigende resultaten.[812] Cruciaal voor distress is dat de getroffene die zich bedreigd voelt. Hij of zij is niet tegen de ervaren spanning of druk opgewassen en voelt zich machteloos. De draaglast wordt als groter dan de draagkracht ervaren. Cruciaal voor het ontstaan van uitputting en ziekte is de duur van dit gevoel van bedreiging, machteloosheid en onvermogen.[813]

Sommige gebeurtenissen hebben zulke verstrekkende gevolgen voor het leven van de getroffene, dat ze het dagelijkse leven blijven doordringen als een gebeurtenis die voortdurend plaatsvindt. Gebeurtenis en gevolgen vinden tegelijkertijd plaats. Vermissing kan als zo'n gebeurtenis worden getypeerd.

3.1.4 Vermist

Bij een overlijden is de fysieke afwezigheid van een dierbare onherroepelijk. Bij vermissing is dit niet het geval. En er is geen enkele zekerheid over het al dan niet tijdelijk zijn van het verlies, noch over het moment waarop onzekerheid verandert in zekerheid. Bij vermissing ontbreekt ieder spoor naar de plaats en omstandigheden van de vermiste. Zelfs de zekerheid over het al dan niet in leven zijn ontbreekt.
Momenteel wordt in Nederland jaarlijks tussen de 16.000 en 20.000 maal een vermissing gemeld bij de politie. De meeste vermisten zijn binnen enkele uren of dagen terecht. Ongeveer 700 tot 800 vermissingen duren langer dan drie weken. Tien tot vijftien vermissingen duren langer dan een jaar, waarna van '*langdurige vermissing'* wordt gesproken. Momenteel staan in Nederland ongeveer 300 langdurig vermisten geregistreerd. Het gaat hierbij om naoorlogse vermissingen.

Er is een grote verscheidenheid in vermissingen. Een persoon kan vrijwillig verdwijnen, door een ongeval, tijdens een verre reis, door natuurgeweld of door een misdrijf.[814] De leeftijd, zorgbehoevendheid, levenssituatie en ingeschatte mate van vrijwilligheid bepalen of de politie al dan niet onmiddellijk in actie komt en welke actie wordt ondernomen.[815]
In 3.1.1 werd in beeld gebracht dat het aanvaarden van de realiteit van het verlies de basis van verliesverwerking vormt. En in 3.1.2 werd beschreven dat tijdens een herstelproces na een traumatische ervaring de vele beelden, gedachten en gevoelens gaandeweg geordend worden tot een samenhangend geheel

[809] Somers (1999). *Stress*.
[810] Dadich (2003). *Someone is missing.*
[811] Gesprekken met Edna Krull op 6 en 13 februari 2007 n.a.v. haar artikel *Mit dem Trauma leben lernen*.
[812] Selye (1993). *History of stress concepts.*
[813] Somers (1999). *Stress*.
[814] Boss (2004). *Ambiguous loss research*.
[815] Interview met Carlo Schippers en Franske Eendebak in *Meerstemmig*, ho. 12.

dat een plek krijgt in het langetermijngeheugen van de getroffene. Echter, de zekerheid van het verlies als voldongen feit, en de ingrediënten om verhaalfragmenten tot een samenhangend geheel te ordenen, ontbreken bij vermissing. Zonder deze zekerheden ontbreekt het fundament waarop betrokkenen hun leven opnieuw kunnen inrichten, omdat de voor verlies- en traumaverwerking noodzakelijke ingrediënten ontbreken.[816]
Bij vermissing ontbreekt een verhaal dat in het levensverhaal van achterblijvers geïntegreerd kan worden. Het verhaal van de vermissing bestaat uit vele scenario's die allemaal een open eind hebben. Er ontbreekt een tastbaar, voldongen feit dat er één verhaal van maakt en er een punt achter zet. Alle scenario's roepen vragen op, waarop vele antwoorden mogelijk zijn. Daarom blijven achterblijvers heen en weer wankelen tussen hoop en wanhoop. Alleen een tastbaar bewijs, een voldongen feit en sluitende informatie kunnen een eind aan deze impasse maken. Blijven deze '*verlossende*' zekerheden uit, dan blijft de impasse eindeloos doorgaan.[817] Zolang er '*niks'* wordt gevonden blijven achterblijvers hopen dat de vermiste nog steeds leeft en ooit terug zal keren.[818] De Amerikaanse gezinstherapeute Pauline Boss omschrijft vermissing als '*leaving without goodbye, a goodbye without leaving, so the absent are always present*'. Ze benadrukt dat er bij vermissing geen lichaam is waar afscheid van genomen kan worden. Er is geen rouwplechtigheid die steun geeft. Er is geen graf om te herdenken. Er is geen afgebakend verhaal dat een plaats kan krijgen.[819]
Achterblijvers durven dikwijls niet te rouwen, omdat dat hen het gevoel geeft de vermiste dood te verklaren of in de steek te laten. Dat ervaren ze als verraad.[820]
Nabestaanden kunnen zoeken. Het opsporen, reconstrueren en verstrekken van informatie aan de achterblijvers ligt in handen van instanties. En die instanties doen dat volgens hun eigen regels, protocollen en mogelijkheden.

3.1.5 Hulpverlening bij vermissing

Tot de jaren negentig bestond er geen vorm van hulpverlening die speciaal was toegespitst op vermissing. In 1994 werd de Vereniging Achterblijvers na Vermissing opgericht, een oprichting die alles te maken had met het onvermogen om een vermissing te verwerken.[821]

3.1.5.1 '*Er was niets'*

Achterblijvers bleken gaandeweg in een isolement te raken nadat een dierbare vermist was geraakt. Ze stonden met lege handen, ze misten passende opvang, ze stuitten op onbegrip in hun omgeving, instanties leken amper iets te doen en opsporingsresultaten bleven uit.
In 1990 nam de huisarts van een achterblijversgezin contact op met de in 1984 opgerichte instantie Slachtofferhulp Nederland, om te vragen naar wie hij het gezin kon verwijzen voor passende ondersteuning. De huisarts was bekend met verliesverwerking. Hij kon de inzichten over verliesverwerking echter niet gebruiken bij vermissing, en van verwerking als een ooit af te sluiten proces scheen geen sprake te zijn. Hij gaf de achterblijvers de opdracht om hun ervaringen en gevoelens op te schrijven, en nam zelf contact op met Slachtofferhulp.
Een medewerkster van deze instantie, de psychologe Ina van Beek, kende meer achterblijversgezinnen en herkende het dilemma van de huisarts. Ze besloot enkele bij vermissingen betrokken instanties en personen bijeen te roepen, waarna in 1991 een studiedag voor politie en hulpverleners werd belegd. Deze werd in 1992 gevolgd door een landelijke lotgenotendag. Achterblijvers gaven aan dat er voor het eerst naar hen werd geluisterd. Hun frustratie tegenover '*logge, bureaucratische en onwetende'* opsporingsinstanties leidde tot de invoering van het *Vermiste Personen Systeem* in 1992, de verspreiding van een informatiefolder voor personen die aangifte van een vermissing deden in 1993[822], en de samenstelling van het *Handboek Vermiste Personen* voor opsporingsinstanties in 1996 en 2002[823].

---

[816] Waring (2001). *It's the hope that hurts.*
[817] Boelen (1998). *Anders Rouwen. Rouwen bij vermissing*.
[818] O'Hagan (1995). *The missing*.
[819] Boss (1999). *Ambiguous loss*.
[820] Van Beek (1999). *Dag van de vermisten*.
[821] Interview met Gerard en Joke Schook in *Meerstemmig*, ho. 19.
[822] De folder werd samengesteld door het ministerie van Justitie.
[823] Schouten (1996). *Vermiste Personen, registratie en opsporing*; Schouten en Van den Eshof (2002) *Handboek Vermiste Personen*, deel 1, p. 11: '*Het is verboden om deel 2 van dit handboek, De Opsporing, aan niet-politiefunctionarissen ter inzage te geven*'; Schouten (1999). *Van onderzoek naar praktijk, het verbeteren van de opsporing van vermiste personen*.

De Universiteit van Utrecht startte in 1994 een onderzoek onder 77 achterblijvers, onder leiding van de psycholoog Jan van den Bout.[824] Dit onderzoek werd in 1997 afgerond en mondde uit in de publicatie *Taal noch teken*.[825] De landelijke lotgenotendag van 1992 leidde tot de oprichting van de Vereniging Achterblijvers na Vermissing.[826]

3.1.5.2 Ruimte voor slachtoffers

Bij vermissing hebben achterblijvers een immense behoefte aan informatie over de verblijfplaats en het lot van de vermiste. Informatie overbrugt de onzekerheid vanaf het punt van verdwijning tot het punt waar de vermiste zich nu bevindt. Informatie geeft zekerheid over de toestand van de vermiste, een zekerheid die bezorgdheid kan wegnemen, de basis voor rouw kan vormen of het startsein voor acties kan betekenen. Informatie geeft afbakening, controle en betekenis aan de vermissing en de vermiste, zodat deze een plaats in het leven van de achterblijvers kunnen krijgen.

Achterblijvers hebben daarbij opsporingsinstanties nodig. Achterblijvers kunnen zoeken, opsporen kunnen ze niet. Richten achterblijvers hun zoektocht nog op de vermiste dierbare persoon, bij opsporing wordt de vermiste een case naast andere cases. Achterblijvers kunnen elkaar steunen, praktisch en emotioneel. Bij instanties is hun plaats meer aan de zijlijn.

Tot halverwege de jaren tachtig waren de territoria van burgers en opsporingsinstanties duidelijk omlijnd: als een burger het slachtoffer van een misdrijf was geworden, dan bestond zijn of haar enige taak uit het doen van aangifte, waarna de politie en strafrechtelijke instanties 'de boef' gingen vangen, berechten en straffen. De dader stond in het middelpunt. Andere zaken, zoals de begeleiding van het slachtoffer, vielen buiten de taken van opsporingsinstanties.[827]

Hierin kwam verandering, toen het ministerie van Justitie de nota *Samenleving en criminaliteit*[828] publiceerde, naar aanleiding van de verviervoudiging van de kleine criminaliteit in ruim tien jaar. Eén van de oorzaken werd gezien in het feit dat veel criminaliteit onopgelost en onbestraft bleef.[829] In de jaren zeventig hadden strafrechtgeleerden geregeld verkondigd dat straffen zinloos was en dat straf eerder een negatieve dan een positieve invloed had op de bestrafte.[830] De victimologen Hans Boutellier en Jan van Dijk benadrukten dat bij een delict naast daders ook slachtoffers betrokken waren, en dat die groep slachtoffers dus ook enorm gestegen moest zijn. Zij vonden dat er iets voor deze slachtoffers moest worden gedaan, ook als de dader niet bestraft werd.[831]

Slachtoffers kwamen niet voor het eerst in beeld. In 1948 schreef de Duits-Amerikaanse criminoloog Hans von Hentig *The criminal and his victim*, waarin hij stelde dat slachtoffers een rol speelden in het feit dat ze slachtoffer waren geworden.[832] Deze mening werd in de jaren zeventig afgekeurd vanuit de gedachte dat niet het slachtoffer zélf maar diens onderdrukte positie kwetsbaarheid voor slachtofferschap veroorzaakte.

Vanaf 1976 volgden de ontwikkelingen in slachtofferkunde elkaar in snel tempo op. In dat jaar werd een Schadefonds Geweldsmisdrijven ingesteld, omdat Justitie zichzelf de plicht had gesteld om slachtoffers bij te staan.[833] Een jaar later verscheen het artikel *Conflicts as property* van de Noorse criminoloog Nils Christie. Daarin belichtte hij dat slachtoffers dubbele verliezers waren, eerst van het misdrijf, en vervolgens van het strafrechtelijke systeem. Hij bracht in beeld dat slachtoffers niet mee mochten doen in hun eigen conflict. Het conflict was gestolen door de staat, door instanties en professionals, terwijl zijzelf aan de zijlijn moest blijven staan.[834] Vier jaar later werd het *Post Traumatisch Stress Syndroom* wetenschappelijk aangetoond. Dit betekende de erkenning van slachtofferleed in het algemeen.

Deze juridische en psychologische ontwikkelingen resulteerden in de slachtofferbeweging en in slachtofferhulpverlening. Emancipatiebewegingen droegen veel bij aan de ontwikkeling van het slachtofferperspectief.

---

[824] Gesprek met Astrid Röhl-Loep op 8 januari 2006: als dochter van de sinds de April-Meistakingen vermiste Frits Loep deed ze mee aan het onderzoek. Onder andere haar dochter Brita Röhl, politie, recherche, Slachtofferhulp en VAV participeren in de geconstrueerde dialoog van hoofdstuk 5.

[825] Giesen (2003*). Taal noch teken*.

[826] Interview met Gerard en Joke Schook in *Meerstemmig*, ho. 19; Van Beek (1992). *Verslag van de ontmoetingsdag voor familieleden van vermiste personen, 28 november 1992.*

[827] Interview met Gerben Brouwer in *Meerstemmig*, ho. 13; En met Antony Pemberton, ho. 20.

[828] Commissie Roethoff (1985). *Samenleving en Criminaliteit*.

[829] Luten (2000). *Thuiskomen. Leven na de dood van Andrea*; Horn (2005). *The restless sleep*: Slachtoffers ervaren het als een extreme druk dat '*de onbekende dader ergens vrij rondloopt en in tegenstelling tot zijzelf, weet wat er is gebeurd*'.

[830] Boutellier e.a. (2001). *De straf voorbij*.

[831] Interview met Antony Pemberton in *Meerstemmig*, ho. 20;

[832] Von Hentig (1948). *The criminal and his victim*.

[833] Gebaseerd op de *Wet Schadefonds Geweldsmisdrijven* (1975) van het ministerie van Justitie.

[834] Christie (1977). *Conflicts as property*.

Vanaf 1982 ontwikkelden enkele lokale politiebureaus initiatieven om slachtoffers bij te staan. Toen de ministeriële nota *Samenleving en criminaliteit* in 1985 verscheen, viel deze dus in vruchtbare aarde.
In 1985 kwam ook het proefschrift *Schadevergoeding voor slachtoffers van delicten in het strafgeding* van de victimoloog Marc Groenhuijsen uit.[835]
De aandacht voor daders kon vanaf de jaren tachtig niet meer los worden gezien van de aandacht voor slachtoffers. Sinds 2000 werkt de politie met familiekoppels, wanneer een ernstig delict heeft plaatsgevonden. Twee vaste politiefunctionarissen houden de getroffen familie op de hoogte van het lopende onderzoek. Daarnaast fungeren ze als vertrouwenspersoon en klankbord voor de familie. Een vermissing kan als zo'n ernstig delict worden aangemerkt.[836]
Sinds 2005 kunnen slachtoffers van zware geweldsmisdrijven gebruik maken van spreekrecht. Dit spreekrecht blijkt de strafmaat niet te beïnvloeden, noch draagt het bij aan het gevoel van opluchting bij het sprekende slachtoffer. Spreekrecht biedt slachtoffers een actieve rol in het strafproces, een erkenning van de stem en de positie van het slachtoffer.[837]

3.1.5.3 Hulpverlening

Bij vermissing ontstaat bij achterblijvers dikwijls een immense drang om de vermiste te redden, vanuit een diepgeworteld gevoel van liefde, zorg en verantwoordelijkheid.
Als de vermissing voortduurt komt er een moment waarop '*alles is gedaan'*. Noch het moment, noch het '*alles'* ligt echter vast. Nieuwe opsporings- en onderzoekstechnieken kunnen nieuwe kansen in het opsporingstraject creëeren. Nieuwe signalen, ook van achterblijvers, kunnen om de heropening van een zaak vragen. En ook de politie kan rekening houden met de verjaarstermijn van een zaak, door op tijd *Röhrung* te bewerkstelligen, dus door de zaak opnieuw te activeren via een oproep of een nieuwsbericht.[838]

Tijdens de landelijke lotgenotendag in 1992 brachten achterblijvers verschillende probleemgebieden in beeld die het gevolg waren van de vermissing.
Ten eerste werden opsporingsactiviteiten dikwijls als te langzaam, te bureaucratisch, te ongecoördineerd en onvoldoende beoordeeld. Ook gaven ze aan moeite te hebben met het vertrouwelijke karakter van het onderzoek. Dit was '*niet bestemd voor derden'*, waarbij ook zij als derden werden aangemerkt.[839]
Ten tweede werd aangegeven dat iedere achterblijver een ander moment had '*waarop alles gedaan is'*. Dit kon tot conflicten leiden. Terwijl het ene familielid verder wilde zoeken, had de ander besloten er een punt achter te zetten, vaak vanuit een behoefte aan rust. Sommige familieleden verweten elkaar dat ze de zaken bleven oprakelen of dat ze te passief waren. Ook werd benadrukt dat er juist een hechte onderlinge band kon ontstaan, vanwege het gedeelde leed.
Ten derde werd aangegeven dat de hulpverlening niet aansloot bij de specifieke situatie van vermissing. Onder andere om handvatten aan hulpverleners te kunnen bieden, werd in 1993 een onderzoek uitgevoerd onder 77 achterblijvers. De uitkomsten resulteerden in de publicatie *Taal en Teken, Hulpverlening aan achterblijvers van vermiste personen*[840] van de sociaal-psychologe Carin Giessen. Centraal in de publicatie staat dat vermissing niet verwerkt kan worden, omdat het uitgangspunt van verwerking, het aanvaarden van het onherroepelijke verlies, ontbreekt. Er kan dan ook niet van '*verwerking'* van vermissing worden gesproken, maar van '*leven met'* vermissing.[841] Uit het onderzoek werd de conclusie getrokken dat het leven met vermissing over het algemeen moeilijker is dan het verwerken van een overlijden. Ook blijkt de pijn van het gemis niet af te nemen met het verstrijken van de tijd.[842]

De hulpverlening bij vermissing richt zich vooral op het leven met onzekerheid.
Omdat niet uitgegaan kan worden van het aanvaarden van de realiteit van het verlies, wordt uitgegaan van de realiteit van de onzekerheid. Er wordt niet gestreefd naar een oplossing of afsluiting, maar naar het zo goed mogelijk omgaan met deze onzekerheid. Niet de rouwtaken, maar de inzichten in stresshantering en traumaverwerking zijn centraal komen te staan in de hulpverlening bij vermissing. Leven met een vermissing

---

[835] Groenhuijsen (1985). *Schadevergoeding voor slachtoffers van delicten in het strafgeding*.
[836] Interview met Antony Pemberton, in *Meerstemmig*, ho. 20; En met Gerben Brouwer, ho. 13.
[837] Interview met Antony Pemberton, in *Meerstemmig*, ho. 20.
[838] Interview met Gerben Brouwer in *Meerstemmig*, ho. 13.
[839] Interview met Gerard en Joke Schook, in *Meerstemmig*, ho. 19; Van den Bout en Boelen (1999). *Achterblijven na vermissing: rouwen in onzekerheid.*
[840] Giesen (2003). *Taal noch teken*.
[841] Van den Bout en Boelen (1999). *Achterblijven na een vermissing: rouwen in onzekerheid*.
[842] Van den Bout, Boelen en De Keijser (1998). *Behandelingsstrategieeën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*; Giesen (2003). *Taal noch teken*; Dadich (2003). *Someone is missing*; Boss (1999). *Ambiguous loss*.

vormt vanwege de intense en aanhoudende stress een ernstige aanslag op de gezondheid van de achterblijvers. In 3.1.3 werd in beeld gebracht dat stress een grote invloed heeft op zowel het fysieke, mentale, cognitieve als het emotionele gebied. Eenderde van de achterblijvers glijdt gaandeweg in een ernstige depressie, krijgt alcohol- of drugsproblemen of ontwikkelt een angststoornis. Het onbegrip vanuit de omgeving en instanties, over het '*hysterische, drammerige, en fanatieke'* gedrag van de achterblijvers draagt hieraan bij.[843] De stressor, de vermissing, is niet weg te nemen.

Inzichten in stresshantering bieden handvatten voor hulpverlening.
In de eerste plaats wordt een actieve rol gestimuleerd. Studies over stress tonen aan dat van de stressreacties vechten, vluchten en bevriezen, het vechten doorgaans het meeste gevoel van controle geeft. Om zoveel mogelijk controle in het leven met vermissing te ervaren, is het belangrijk dat achterblijvers een actieve rol in het zoekproces innemen. Ook om uiteindelijk zeker te kunnen zijn van het feit dat '*alles is gedaan'* is deze actieve rol van groot belang.[844]
In de tweede plaats richt hulpverlening zich op fysieke en biochemische stresshantering door goede voeding en goede ademhaling en voldoende lichaamsbeweging te benadrukken.[845]
Ten derde richt hulpverlening zich op het emotionele gebied. De Australische psychologe Ann Dadich toonde aan dat het belangrijk is dat achterblijvers overheersende gevoelens bij zichzelf herkennen. Ze ontwikkelde een lijst waarop alle mogelijke gevoelens staan genoteerd die achterblijvers kunnen aankruisen en bespreken met naasten. Dit geeft achterblijvers zowel inzicht in de emoties van zichzelf als inzicht in de emoties van de naasten. Bij het ter sprake komen van de aangekruiste gevoelens ontstaat wederzijds begrip en brengt men elkaar op nieuwe ideeën en mogelijkheden. Dadich geeft aan dat de regie op deze manier wordt verschoven van de vermissing en de overheersende emoties naar de achterblijvers zelf.[846] Ze benadrukt dat het belangrijk is om oog te hebben voor de persoonlijke verschillen in de beleving van vermissing. Achterblijvers schrikken vaak van hun eigen reacties, gevoelens en gedrag. De bevestiging van het normale en het herkenbare ervan geeft vaak opluchting. Lotgenotencontact kan hierin veel betekenen. Ook het bestaan van een passende term houdt erkenning in, zoals *ambiguous loss, unresolved grief,* of zoals de psychologen Jan van den Bout en Paul Boelen aanduiden: *onvoldongen verlies, of rouwen in onzekerheid*.[847]

Naast inzichten omtrent stress bieden inzichten rond traumata handvatten voor hulpverlening.
Een vermissing vormt een ernstige aanslag op aannames van voorspelbaarheid, waardoor achterblijvers een grote mate van controleverlies ervaren. Het is belangrijk dat het noodzakelijke gevoel van vertrouwen wordt herwonnen door de aannames die dit vertrouwen kunnen ondersteunen, zoals de talenten, kracht en vaardigheden die de achterblijver bezit, te benadrukken. Ook het eigen maken van aannames die meer ruimte aan onzekerheid bieden draagt bij aan ondersteuning.[848]
Traumata worden doorgaans verwerkt door heen en weer te pendelen tussen herbeleving en vermijding. Dit is een normaal en noodzakelijk proces, waarbij er een balans is tussen de getroffene en het trauma.
Als het leven van de achterblijver beheerst wordt door verdriet en de zoektocht, dan blijft zijn of haar leven volledig gericht op de vermiste. Het eigen leven van de achterblijver wordt steeds beperkter. De kans is groot dat de achterblijver gaandeweg uitgeput raakt. Veel achterblijvers voelen zich echter schuldig als ze het zoeken staken en gaan daarom voortdurend door, ten koste van zichzelf. Het is een moeilijke opgave een zinvol leven te leiden waarin het verdriet en het zoeken een plek heeft. Verdriet en zoeken gaan over de vermiste, zingeving gaat over het eigen leven van de achterblijver. De balans tussen deze twee is noodzakelijk. Die balans ontstaat door het eigen leven centraal te stellen en de vermissing daarin een rol te geven.[849]

De Australische psychologe Ann Dadich benadrukt dat er in geval van onzeker verlies geen afsluiting geforceerd dient te worden. Ze wijst op het *Dual Process Model*[850] van de Nederlandse psychologen Stroebe

---

[843] Dadich (2003). *Someone is missing.*
[844] Ardita (1999). *Searching for life*; Giesen (2003). *Taal noch teken*; Dadich (2003). *Someone is missing;* Boss (1999). *Ambiguous Loss*.
[845] Dadich (2003). *Someone is missing*; Gesprek met Edna Krull op 6 en 13 februari 2007 n.a.v. haar artikel *Mit dem Trauma leben lernen*.
[846] Dadich (2003). *Someone is missing*.
[847] Dadich (2003). *Someone is missing*; Van den Bout en Boelen (1999). *Achterblijven na een vermissing: rouwen in onzekerheid*.
[848] Boss (1999). *Ambiguous loss*; Dadich (2003). *Someone is missing*.
[849] Piet van Beek, coach bij het leven met vermissing, gesprek op de ontmoetingsdag voor achterblijvers op 12 november 2004.
[850] Dadich (2003). *Someone is missing*; Stroebe en Schut (1999). *The Dual Process Model of Coping with Bereavement.:* Boss (2002). *Ambiguous loss;* Maes (2007). *Leven met gemis*; Zie ook 3.1.1.

en Schut, dat een context biedt waarin bewust heen en weer kan worden gependeld tussen twee processen die elkaar lijken uit te sluiten. In dit model worden twee los van elkaar staande procesgebieden gecreëerd. Het ene is actief gericht op het verlies, het andere is actief gericht op het herstel. In het verliesgebied wordt bewust gerouwd en wordt herstel vermeden, in het herstelgebied oriënteert de achterblijver zich op een nieuw leven en nieuwe rollen, en wordt rouw vermeden. Verliesbeleving geeft ruimte aan het verlies én het verlies van de zekerheid over dit verlies, waardoor deze realiteit gaandeweg realistischer kan worden. De herstelbeleving geeft ruimte aan het leven van de achterblijver, geeft rust en de gelegenheid tot herstel. In beide procesgebieden is ruimte voor positieve en negatieve betekenisgeving.[851]

verliesgeoriënteerd proces	**herstelgeoriënteerd proces**
• Vermiste staat centraal • Eigen leven is ondergeschikt • Vermijden van herstel	• Eigen leven staat centraal • Geen ruimte voor de vermiste • Vermijden van rouw en verdriet
positief • Stilstaan bij het gemis en het verdriet • Rouwen om het verlies • Mooie herinneringen aan de vermiste • Trots op de vermiste als persoon • Terugkeer als optie openhouden, hoop • Trots op het kunnen pendelen tussen verlies- en hersteloriëntatie	**positief** • Aandacht voor verandering in het leven • Het ondernemen van nieuwe activiteiten • Het vervullen van nieuwe rollen • Oriëntatie op nieuwe identiteit en relaties • Leven mag verder gaan • Trots op het kunnen pendelen tussen verlies- en hersteloriëntatie
negatief • Leven kan en mag pas verder gaan als de vermiste terecht is • Frustraties over het gemis en de frustratie over het wachten • Eenzaamheid, machteloosheid, wanhoop	**negatief** • Schuldgevoel over het verder leven • Moeite die herstel kost • Moeite die de nieuwe rollen kosten

Het Duale Procesmodel (Stroebe en Schut) met aanbevelingen bij vermissing (Dadich; Boss).

Het parallelle, zoals in dit *Duale Procesmodel* in beeld wordt gebracht, kan ook concreet worden vormgegeven door een tastbare plek te creëren. Deze plek kan op gezette tijden worden bezocht, om daarna weer letterlijk achtergelaten te worden. De plek symboliseert het voortdurende contact met de vermiste. Buiten die plek kunnen nabestaanden de draad van hun eigen leven vervolgen zonder de continue aanwezigheid van de vermiste in hun leven.[852] Het in 1999 in Utrecht onthulde Pauzemonument refereert hieraan. Bij het monument kunnen achterblijvers, op ieder zelfgekozen moment, stilstaan bij de vermissing. Op de jaarlijkse Dag van de Vermisten vindt een gezamenlijke herdenking met lotgenoten en andere betrokkenen plaats, en wordt publiekelijk aandacht voor vermissing gevraagd.[853]

De Amerikaanse gezinspedagoge Pauline Boss geeft aan dat achterblijvers het beste met vermissing kunnen leven als ze over drie kwaliteiten beschikken. De eerste kwaliteit is het aankunnen van twijfel en het kunnen leven met de aanname dat er vragen zijn die mogelijk nooit beantwoord zullen worden. De tweede kwaliteit is dat ze zich niet hulpeloos en emotioneel ontwricht voelen bij het uitblijven van antwoorden. En de derde

[851] Dadich (2003). *Someone is missing*; Boss (2004). *Ambiguous loss research*; Maes (2007). *Leven met gemis*.
[852] Gesprek met Paul Engberts, coach in rouw- en verliesverwerking, maart 2005.
[853] Interview met Gerard en Joke Schook in *Meerstemmig*, ho. 19; De Nationale Dag van de Vermisten vindt jaarlijks in Utrecht plaats op de eerste vrijdag in juni.

kwaliteit is het gelijktijdig kunnen leven vanuit meerdere overtuigingen, waarbij ze zowel hun leven voortzetten, als zoeken, hopen en rouwen. Achterblijvers kiezen niet tussen 'ik of de vermiste', maar geven 'ik én de vermiste' beide bestaansrecht. De achterblijver leeft zowel met de hoop dat de vermiste terugkeert, als de rouw om diens dood, zoals ook in het *Duale Procesmodel* naar voren komt.
Ze geeft aan dat hulpverlening alleen effect heeft als gewerkt wordt aan de ontwikkeling van de drie genoemde kwaliteiten en als de hulpverlener over een groot empatische vermogen beschikt. Ze geeft tevens aan dat de beste hulp verleend kan worden door ervaringsdeskundige hulpverleners, dus door hulpverleners die uit eigen ervaring weten wat vermissing inhoudt voor achterblijvers.[854]
Boss noemt enkele voorwaarden voor hulpverlening bij vermissing:
Lotgenotencontact tussen verschillende generaties achterblijvers is van essentieel belang. In een dergelijk contact wordt ruimte gegeven aan het uitwisselen van ervaringen en gezichtspunten, zodat achterblijvers van elkaars gezichtspunten kunnen leren. Omdat het contact in lotgenotencontact gelijkwaardig is, wordt ieders individuele ruimte gewaarborgd.
Een ondersteunend netwerk, zowel professioneel als in de naaste omgeving, is van groot belang.
Het is belangrijk om enige strekking in het verhaal van de vermissing te vinden, dus een min of meer eensluidend verhaal in plaats van vele rondmalende onvoltooide verhalen. De uitwisseling van de betekenis die door ieder afzonderlijk aan de vermissing wordt gegeven, helpt bij deze betekenisgeving, omdat men op ideeën voor eigen betekenisgeving komt. Achterblijvers moeten gesteund worden in het geven van betekenis aan de vermissing, zodat die een plek in hun leven kan krijgen.
Het is belangrijk om zoveel mogelijk informatie over zowel de onderzoekstechnische als de psychosociale kant van vermissing te verzamelen en aangereikt te krijgen.
Vermissing dient gekarakteriseerd te worden als '*immense stressor'*.[855]

3.1.6 Nieuwe regelingen en technieken: DNA

Niet alleen juridisch en op het gebied van hulpverlening vonden vanaf halverwege de jaren negentig grote veranderingen plaats, ook technische onderzoeksmethoden ontwikkelden zich snel.
Sinds 1 april 2006 is een regeling[856] van kracht die voorschrijft dat niemand meer als '*onbekende'* begraven mag worden zonder dat het DNA-profiel[857] van deze persoon is bepaald. Dit, om de kans te vergroten dat de onbekende later alsnog kan worden geïdentificeerd.
Deze regeling maakt het mogelijk dat achterblijvers van vermisten DNA-materiaal kunnen afstaan, om na te gaan of een als onbekend begraven persoon, of een in de toekomst gevonden ongeïdentificeerd lichaam, mogelijk hun vermiste dierbare betreft. Sinds deze datum coördineert het Landelijk Bureau Vermiste Personen een databank, met daarin een groeiend aantal DNA-profielen van achterblijvers van vermisten en als onbekend begraven slachtoffers. Deze twee profielen worden digitaal vergeleken. Een match betekent dat twee DNA-profielen met elkaar overeenkomen.
Geeft een gemelde vermissing aanleiding tot nader onderzoek, dan verzamelt de politie na een vastgestelde periode DNA-materiaal. De voorkeur gaat uit naar DNA-materiaal van de vermiste zelf, zoals van een tandenborstel of van gedragen kleding. Deze vergelijking kan een volledige match geven. Als er geen DNA-materiaal van de vermiste beschikbaar is, dan wordt in eerste instantie de biologische moeder of een biologisch kind van de vermiste benaderd. Dit, omdat in deze erfelijke lijn de helft van het ouderlijke DNA wordt doorgegeven. Bij deze vergelijking kan alleen een mate van waarschijnlijkheid worden vastgesteld.
Ook oudere vermissingen komen voor de uitvoering van de regeling in aanmerking. Meestal is bij oudere vermissingen geen DNA-materiaal van de vermiste meer beschikbaar.
Vanaf 1 april 2006 zijn alle Nederlandse gemeenten aangeschreven om na te gaan of daar ooit personen als '*onbekende'* zijn begraven. Vanwege ruimtegebrek en financiële druk zijn veel van deze graven al geruimd.

---

[854] Boss (1999). *Ambiguous loss*; Boss (2004). *Ambiguous loss research*.
[855] Boss (1999). *Ambiguous loss*; Campbell & Demi (2004). *Adult children of fathers missing in action.*
[856] Wet op de Lijkbezorging, artikel 21, lid 3: '*Indien de identiteit van het lijk niet kan worden vastgesteld draagt de burgemeester er, met het oog op de identificatie en opsporing van vermiste personen, zorg voor dat door of onder verantwoordelijkheid van een arts celmateriaal wordt afgenomen van het lijk, ten behoeve van het bepalen en verwerken van zijn DNA-profiel. Afname blijft achterwege indien het de burgemeester bekend is dat in opdracht van de officier van justitie reeds celmateriaal van het lijk is afgenomen*'.
[857] Bruijning-Van Dongen, NFI: Desoxyribo Nucleic Acid is een dimere macromolecule dat in levende wezens de drager is van erfelijke informatie. Hoewel DNA al in 1869 werd ontdekt, werd pas in 1952 duidelijk dat DNA de drager van erfelijke informatie is. Elke DNA-molecule bevat een wisselende volgorde van vier soorten stoffen, die samen een soort ketting vormen. Tegenover deze ketting ligt een tweede ketting, in tegenovergestelde richting. De volgorden en de herhaling van combinaties van volgorden bepalen het DNA-profiel, dat per persoon strikt uniek is.

Van de onbekenden, van wie nog wel DNA-materiaal afgenomen kan worden, wordt dit DNA-profiel vergeleken met de profielen van de achterblijvers van vermisten.
Er is geen tijdsgrens verbonden aan het behandelen van vermissingen, en de regeling houdt dus in dat ook vermissingen uit de Tweede Wereldoorlog onderzocht kunnen worden. Dit heeft echter uiteraard alleen zin als er stoffelijke resten zijn of in de toekomst gevonden worden, waarmee het DNA-profiel van nabestaanden vergeleken kan worden.[858]

3.2 Leven met de oorlog

In de afgelopen eeuw zijn de inzichten rond oorlogstraumata en het getroffen zijn door de oorlog ingrijpend veranderd. Welke facetten kregen belangstelling, en wanneer en in welke vorm? Welke hulp werd aan getroffenen geboden?

3.2.1 Getroffen door de oorlog

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog was er veel wetenschappelijke belangstelling voor de psychische gevolgen van oorlog. Het verschijnsel *Shell-shock* was bij een aantal artsen bekend. Er werd erkend dat soldaten psychische problemen konden krijgen na ernstig schokkende ervaringen aan het front, bijvoorbeeld wanneer ze een strijdmakker zagen sneuvelen of wanneer ze gedwongen werden bij executies aanwezig te zijn. De soldaten werden behandeld met de bedoeling hen zo snel mogelijk terug te kunnen sturen naar het front.[859]
Na de Tweede Wereldoorlog bloeide de wetenschappelijke belangstelling voor de psychische gevolgen van oorlogservaringen weer op, om af te nemen toen het gewone leven zijn gang weer leek te gaan. Na de bevrijding heerste er gedurende enkele weken op maatschappelijk niveau een grote informatiehonger. Deze honger hield gelijke tred met de drang van oorlogsgetroffenen om hun ervaringen te vertellen. Echter, vooral de verhalen over de concentratiekampen leken te erg om geloofwaardig gevonden te worden. Nederland was bevrijd en de bevolking probeerde al gauw de herinnering aan de vervolging van zich af te zetten.

De eerste jaren na de bevrijding stonden vrijwel geheel in het teken van de wederopbouw. Het overheidsbeleid en de mentaliteit in de samenleving waren gericht op de toekomst. Passende hulp en troost konden pas geboden worden als men zich opnieuw zou richten op de doorstane oorlogservaringen, en die terugblik paste niet in de naoorlogse tijdgeest. Bovendien werden psychische problemen vaak als een gevolg gezien van lichamelijke kwalen als ondervoeding, infectie of verwonding. Men ging er van uit dat psychisch herstel automatisch zou volgen als men lichamelijk was opgeknapt. Voortbordurend op Selye werd verondersteld dat herstel vanzelf volgde als de stressor was verdwenen. Aangenomen werd dat blijvende problemen door een hersenbeschadiging waren veroorzaakt, of al aanwezig waren sinds de kindertijd, dus voordat een schokkende gebeurtenis had plaatsgevonden. Deze overtuigingen verhoogden bij getroffenen de drempel om hulp te vragen. Bovendien was de houding van '*kiezen op elkaar en doorzetten'* al tijdens de bezettingstijd een tweede natuur geworden.[860]

Gaandeweg kreeg men meer oog voor psychische gevolgen van extreme stress, en voor het optreden van symptomen na een ogenschijnlijke rustperiode, waarin getroffene geen klachten leken te hebben, maar vaak wel door angstdromen en schrikreacties werden geplaagd.[861]
In 1952 verscheen het proefschrift *Het Duitse concentratiekamp*, waarin de Nederlands-Joodse arts Elie Aron Cohen het gedrag van kampgevangenen psychologisch verklaarde en een antwoord zocht op de vraag hoe het kwam dat de *SS'*ers tot het plegen van hun onmenselijke daden in staat waren. Hij wilde met de publicatie bijdragen aan het maatschappelijke begrip voor '*mijn lotgenoten'*. Hij nam waar dat begrip nogal te wensen overliet. Hij schreef dat veel ex-gevangenen in hun kamptijd jaloers waren geweest op de buitenwereld die '*in weelde leefde en niets deed'*, maar de meeste personen zonder kampervaring stelden daar tegenover dat zij wel weer ándere spanningen hadden meegemaakt. Iedereen leek genoeg te hebben aan zijn of haar eigen zorgen. Men wilde na de bevrijding niet voortdurend aan het leed van anderen herinnerd worden, en zich niet verantwoordelijk gesteld voelen voor de omgekomen slachtoffers en voor hen die in de kampen ondraaglijk geleden hadden.

---

[858] Interview met Carlo Schippers en Franske Eendebak in *Meerstemmig*, ho. 12.
[859] Interview met Dirk Docter in *Meerstemmig*, ho. 24; Van der Linden en Piersma (2001*). Terug in het gareel*; Noemenswaardig in dit kader is ook de trilogie *Weg der geesten* van Pat Barker, waarin de lotgevallen, o.a. *shell-shock*, van frontsoldaten worden beschreven.
[860] Op den Velde (2007). *De Tweede Wereldoorlog: gevolgen van oorlog en verzet*.
[861] Begemann (2001). *Oud worden met de oorlog*.

Cohen, die zelf het vernietigingskamp Auschwitz had overleefd, bracht in beeld hoe men de kampen had kunnen overleven. Hij benadrukte daarbij dat dit voor Joden zo goed als onmogelijk was. Cohen gaf aan hoe belangrijk het in de kampen was geweest om gezond te lijken, niet op te vallen, en met ijzige gehoorzaamheid en zonder na te denken alle bevelen van de kampleiding op te volgen. De extreem slechte omstandigheden, zoals het harde werken, de kou, het weinige en slechte voedsel, de vele infectieziekten, de voortdurende angst, ondermijnden de fysieke en mentale weerbaarheid van de gevangenen. Cohen introduceerde het begrip 'concentratiekampziekten' en schreef: '*Er is een onverbrekelijk verband tussen psyche en soma. De erkenning hiervan vindt bevestiging in de psychosomatische geneeskunde. Thans worden psychogene factoren als één der belangrijkste oorzaken beschouwd van bijvoorbeeld colitis ulcerosa of astmatische bronchitis'*.[862]
Beschreef Kogon in 1946[863] de psychologie van terreur, Cohen bestudeerde de aanpassing aan deze terreur en aan de levensbedreigende omstandigheden in de kampen. Deze aanpassing doorliep drie stadia, de aanvankelijke inpassing, de aanpassing en de berusting.

Hoe beter de vooraf gemaakte voorstelling overeenkwam met de werkelijkheid, hoe vloeiender de eerste fase van inpassing verliep. Werd men plotseling met een totaal onverwachte en vooral levensbedreigende werkelijkheid geconfronteerd, dan trad onmiddellijk een afweermechanisme in werking dat het gevoel gaf naar een film te kijken, een subject-objectsplitsing.[864] Cohen noemde drie maten van verdringing van de werkelijkheid, om die te kunnen overleven. De zwaarste vorm bestond uit de volledige verdringing, waarbij de persoon zich het verdrongene noch willekeurig noch door gesprekken bewust kon worden. Minder zwaar was onderdrukking, waarbij de onderdrukte ervaringen door gesprekken en gebeurtenissen weer in het bewustzijn konden worden opgeroepen. De mildste vorm was beheersing, waarbij de getroffene zich volledig bewust was van de gebeurtenissen, maar er voor koos om de reacties op de gebeurtenissen bewust te remmen, vaak om de veiligheid van zichzelf en lotgenoten te waarborgen.

De tweede fase, die van aanpassing, was beslissend voor het al dan niet in leven blijven van de gevangene. Echter, vanwege het onvoorspelbare gedrag van de bewakers was ook deze overlevingskans nooit zeker. De gevangenen hadden geen enkele zeggenschap over hun omstandigheden en over de duur ervan. Ze bezaten geen enkele privacy. Ze hadden een nummer in plaats van hun naam, en stonden als *Du* ver beneden de *Sie* van de bewakers. De acceptatie van deze onzekerheid en degradatie was van levensbelang. Honger bleek bij veel gevangenen een niets en niemand ontziende drift die krachtiger was dan het '*normale'* en het '*geweten'*. Zingeving was een overlevingsfactor die de gevangenschap draaglijker maakte. Overtuigde christenen, communisten en overtuigde verzetsmensen handhaafden zich door dit houvast over het algemeen het best, zoals ook degenen die voor hun gevangenschap al gelouterd waren door doorstane moeilijkheden.[865] Zingeving viel totaal weg voor de Joden, wiens recht op leven werd ontzegd *omdat* ze Jood waren.

De derde fase, die van berusting, ging in als de gevangene een ingewijde was geworden, een '*oud nummer'* dat het kamp door en door kende en zich aan de kampomstandigheden had aangepast. Het kamp was niet de definitieve maar wel de '*normale werkelijkheid'* geworden.
Cohen concludeerde dat het aanpassings- en uithoudingsvermogen van het menselijk lichaam onder schokkende omstandigheden vele malen groter bleek te zijn dan onder normale omstandigheden, maar dat dit wel met gezondheid werd betaald. Hij vroeg begrip voor de getroffenen.[866]

Ook de psychiater Jan Bastiaans[867] borduurde voort op het stressconcept, toen hij eind jaren vijftig de *verlate* psychosomatische gevolgen van extreem beangstigende ervaringen die verzetsmensen hadden doorstaan, in beeld bracht. Bastiaans was betrokken bij de observaties voor de Wet Buitengewoon Pensioen die op 1 oktober 1947 was ingetreden. Deze wet bood schadeloosstelling aan mensen die door hun in de oorlog

---

[862] Cohen (1952). *Het Duitse concentratiekamp*.
[863] Kogon (1946). *Der SS-Staat.* Nederlandse (uitgebreide) vertaling (1976) *De SS-staat*.
[864] Cohen borduurde, zonder Selye te noemen, voort op de stressreacties vluchten, vechten en bevriezen, waarbij *fysiek* vechten en vluchten in een concentratiekamp onmogelijk was. Ook de drie fasen aan aanpassing aan een stressor kwamen overeen met die van Selye; Bettelheim (1960). *The informed heart*. Nederlandse vertaling (1985) *Het verlichte hart:* Bruno Bettelheim, ook een overlevende van een concentratiekamp, vond dat van splitsing geen sprake hoefde te zijn. Men kon ook heel bewust naar die film kijken, om een maximaal gevoel van controle en actie te behouden
[865] Ook: Knol (2001). *De triomf van het geloof*, pp. 115-118: Jehova's getuigen putten kracht uit hun geloof dat hun lot de wil van God was.
[866] Cohen (1952). *Het Duitse concentratiekamp*.
[867] Bastiaans (1957). *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*.

verrichtte verzetswerk geheel of gedeeltelijk, tijdelijk of blijvend invalide waren geworden.[868] De juridische regeling van deze schadeloosstelling lag in handen van de Buitengewone Pensioenraad (BPR). Deze werd praktisch bijgestaan door de Stichting 1940-1945.
De BPR gaf aan tal van medici de opdracht om de gezondheidstoestand van aanvragers te beoordelen, en een *oorzakelijk* verband aan te tonen tussen het verrichte verzetswerk en de waargenomen invaliditeit. Men ging er van uit dat ziekte, spanning en hun relatie eensluidend gemeten konden worden. Deze veronderstelling bleek onjuist te zijn. De meningen onder de artsen liepen nogal uiteen. De ene arts was meer gericht op het lichaam, de andere meer op de psyche. Ook de definities en waarderingen van verzet liepen uiteen. Onmiddellijk opgetreden lichamelijke aandoeningen zoals tuberculose en maagzweren werden vaak wel in verband gebracht met verzet, arrestatie en verhoor of een verblijf in gevangenis of kamp. Bij psychische klachten ontbraken echter normen om gefundeerde uitspraken te kunnen doen. Ook bij pas na verloop van tijd optredende lichamelijke en psychische klachten waren de meningen onder de artsen, en tussen de aanvrager en de arts, vaak verdeeld. De BPR schakelde soms meerdere artsen per aanvrager in, maar dat leverde dikwijls verschillende invaliditeitspercentages op.
Bastiaans, die observaties verrichtte onder neuropsychiatrische patiënten, opperde dat het zinvol zou zijn verslag te doen van zijn bevindingen en een uiteenzetting te geven over de betekenis van psychosomatiek en psychosomatische onderzoeksmethoden. Dit mondde uit in zijn proefschrift Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet. Hij bracht een groot aantal ziektebeelden in verband met maten van stress, en betrok daarbij de draagkracht, het karakter en de genoten opvoeding en jeugd van de patiënt. Hij introduceerde het begrip KZ-syndroom, het *concentratiekampsyndroom*, een ziektebeeld dat vaak na een ogenschijnlijke rustperiode optrad na het doorstaan van een levensbedreigend verblijf in een concentratiekamp. Het emotioneel herbeleven en doorleven van de onderdrukte doorstane ervaringen, desnoods veroorzaakt door halucinogene middelen (LSD), zag hij als essentieel voor het genezingsproces.[869]

In de jaren zeventig werd in bredere maatschappelijke kring bekend dat veel Nederlanders met klachten kampten als gevolg van hun oorlogservaringen. In die jaren vond op maatschappelijk niveau een emancipatiegolf plaats, waardoor er meer ruimte voor eigen meningen en ervaringen werd geclaimd. Ook groeide de aandacht voor slachtoffers nadat in voorgaande decennia alle aandacht naar daders was gegaan. De naoorlogse rechtspleging bleek voor veel frustraties onder de bevolking te hebben gezorgd, doordat de straffen laag waren geweest, de gratiëringen veelvuldig, en het merendeel van de daders en collaborateurs zelfs nooit was berecht. Het huwelijk tussen prinses Beatrix en de Duitser Claus von Amsberg stuitte op veel weerstand, en toen sprake was van gratiëring van de laatste in Breda geïnterneerde Duitse oorlogsmisdadigers, leidde dit tot een uitbarsting van protesten onder oud-verzetsmensen. Met de vrijlating werd het leed dat verzetsmensen was aangedaan ontkend, zo luidde het protest. Anderen pleitten juist voor vrijlating, om niet steeds aan de oorlog herinnerd te worden door de voortslepende discussies over de gratiëring.
De film *Begrijpt u nu waarom ik huil*[870] werd ingezet om de overheid te overtuigen van de noodzaak tot verlenging van de internering van de oorlogsmisdadigers. In de film beleefde een getraumatiseerde oud-verzetsman zijn extreem bedreigende kampervaringen opnieuw, met behulp van halucigene middelen. Hij werd daarin begeleid door Bastiaans. Op 26 februari 1972 werd de film als documentaire op de Nederlandse televisie uitgezonden. De documentaire deed veel stof opwaaien. Lotgenoten herkenden de klachten en zochten erkenning en hulp. Erkenning en genoegdoening bleken essentieel te zijn voor het herstel van het gevoel van orde en rechtvaardigheid[871]: erkenning in de vorm van het op waarde schatten van de ernst van gebeurtenissen en ervaringen, genoegdoening in de vorm van sancties die in verhouding stonden met de gepleegde delicten. Het KZ-syndroom bleek ook van toepassing te zijn op mensen die geen kampervaringen hadden, maar hevig belastende oorlogservaringen hadden doorstaan. De term werd vervangen door *existentieel overlevendensyndroom*.[872]

---

[868] Tussen de bevrijding en 1 oktober 1947 had de Stichting 1940-1945 deze uitkeringen geregeld, ook op grond van medische verklaringen.
[869] Bastiaans (1957). *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*; Gersons (2007). *Trends in traumabehandeling: een kritische beschouwing*: Tegenwoordig worden deze methode en middelen niet meer zinvol gevonden, maar wordt juist het bewustzijn als belangrijk hulpmiddel gezien om zich traumatiserende ervaringen en de ermee gepaard gaande emoties bewust te worden en ze onder de regie van het bewustzijn in het leven te integreren.
[870] Van Gasteren en Bastiaans (1969) *Begrijpt u nu waarom ik huil*.
[871] Piersma (2005). *De drie van Breda*.
[872] Het overlevendensyndroom viel vanaf 1980 onder PTSS.

De aandacht voor vervolgingsslachtoffers leidde tot de invoering van de Wet Uitkeringen Vervolgingsslachtoffers (WUV) in 1972 en de oprichting van Centrum '45, een medisch-psychologisch behandelcentrum voor verzetsdeelnemers en oorlogsgetroffenen uit de Tweede Wereldoorlog, in 1973. Met de wet en het centrum werd erkend dat getroffenen jarenlang konden lijden onder de gevolgen van hun ervaringen met verzet en onderdrukking. De behoefte aan hulp bleek niet af te nemen, maar gestaag te stijgen.[873] In 1984 volgde de Wet Uitkeringen Burger Oorlogsslachtoffers (WUBO) voor burgeroorlogsgetroffenen.[874]

Tussen 1978 en 1981 onderzocht het Nederlands Psychoanalytisch Instituut hoe psychoanalytische hulpverlening kon bijdragen aan de opvang en behandeling van oorlogsgetroffenen. Uit het onderzoek bleek dat oorlogservaringen niet automatisch een trauma veroorzaakten.
De gebeurtenis zelf, de mate van lichamelijke en psychische veerkracht, de leeftijd die de getroffene had tijdens de ervaringen, de mate waarin men voorbereid was op de gebeurtenissen, de mate waarin men tot zingeving in staat was, de sociale steun, karaktereigenschappen en overtuigingen waren van grote invloed op het al dan niet ontstaan van oorlogstraumata.
Ook de fase van de oorlog, waarin de gebeurtenissen plaatsvonden, speelde een rol. De fase had invloed op de mate waarin mensen zich min of meer op verwachte gebeurtenissen en bedreigingen konden voorbereiden. In de eerste oorlogsjaren vond een gestage stijging van vrijheidsbeperking en terreur plaats. Daarna kwam er een fase, waarin het grootste deel van de bevolking passief was, een klein deel verzet pleegde, en Joden werden gedeporteerd en vermoord. Vervolgens trad een periode in van extreme terreur en onzekerheid, opsluiting in arbeidskampen, en blootstelling aan willekeur, wreedheid, mishandeling en uithongering. In die fase veranderde hoop in overlevingsdrift. Tot slot kan ook de naoorlogse periode als traumatiserend worden getypeerd. Na de bevrijding was er nauwelijks hulp, in de vorm van concrete hulp, informatie en psychologische begeleiding.[875]
De bevindingen vormden een startsein voor talloze onderzoeken op het gebied van hulpverlening aan oorlogsgetroffenen in de breedste zin.[876]
In 1980 richtte de Nederlandse overheid de Stichting Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen (ICODO) op. De stichting, thans Stichting Cogis genaamd, fungeert sinds die tijd als informatiepunt voor oorlogsgetroffenen en hulpverleners. De stichting geeft adviezen over wetten en regelingen, ondersteunt bij het vinden van passende hulpverlening, verricht onderzoek en biedt deskundigheidsbevordering op het gebied van het getroffen zijn door oorlog en geweld.
Er bleek geen definitie te kunnen worden geformuleerd van '*de oorlogsgetroffene'* In de jaren tachtig had een kwart van de bevolking de oorlog meegemaakt als baby, kind of jongvolwassene. Bijna allemaal hadden ze ingrijpende ervaringen doorstaan. De meeste van hen hadden deze ervaringen een plek kunnen geven. Ze waren de ervaringen niet vergeten, maar werden er niet door beheerst. Maar ook waren er oorlogsgetroffenen die alleen verder konden leven door de herinneringen te onderdrukken of te verdringen.
Verschillende gebeurtenissen konden iemand tot oorlogsgetroffene maken. Een bombardement of beschieting, een gedwongen arbeidsinzet of een evacuatie kon iemand tot burger-oorlogsgetroffene maken. Verzetsmensen, hun partners en kinderen kunnen onder de getroffenen worden gerekend, vanwege de vaak grote spanningen waarmee het verzetswerk gepaard ging. Uitgezondenen naar Nederlands-Indië, militairen, krijgsgevangenen, kampgevangenen, maar ook kinderen van collaborateurs kunnen als oorlogsgetroffene worden aangemerkt.[877]

De traumatoloog Rolf Kleber geeft aan dat oorlogsgetroffenen ondanks hun grote verscheidenheid enkele kenmerken gemeen hebben. Ze hebben blootgestaan aan doodsdreiging, waardoor hun gevoel van veiligheid blijvend is verstoord. Ze hebben zich machteloos gevoeld, doordat de noodzakelijke grip op de omstandigheden wegviel.[878] De Cogismedewerkers[879] Wim Visser en Sytse van der Veen noemen als derde kenmerk dat oorlogsgetroffenen verlies hebben geleden. Dikwijls betreft het een als zinloos ervaren dood van een dierbare, wier herinnering levend gehouden moet worden.

---

[873] Withuis (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*; Van der Linden en Piersma (2001). *Terug in het gareel.*
[874] Kristel (2002). *Binnenskamers*.
[875] Mourits (1981). *Psychotherapie aan oorlogsgetroffenen*.
[876] Mourits (1981). *Psychotherapie aan oorlogsgetroffenen.*
[877] Van der Veen en Visser (2000). *Verder leven met de oorlog.*
[878] Kleber (1999). *Trauma en verwerking*.
[879] Cogis, voorheen ICODO: Kenniscentrum vervolging, oorlog en geweld.

Door deze doodsdreiging, onmacht en verliezen worden mensen in hun wezenlijke kern van hun bestaan getroffen. Visser en Van der Veen geven aan dat daardoor de verwerking ervan zowel moeilijk als noodzakelijk is. De verwerking is moeilijk, omdat de confrontatie met de ervaringen en herinneringen dikwijls pijnlijk en beangstigend is. De verwerking is noodzakelijk, omdat getroffenen de kans lopen om van zichzelf en hun omgeving te vervreemden, als ze de ervaringen buiten hun leven blijven sluiten. De verwerking is tevens noodzakelijk, omdat getroffenen door de voortdurende stress een grote kans lopen om uitgeput te raken.[880]

Traumatische oorlogservaringen worden doorgaans verwerkt als iedere traumatische ervaring, namelijk door voortdurend heen en weer te pendelen tussen herbeleving en verdringing. De psychiater Wybrand op den Velde wijst er op dat er dikwijls klachten ontstaan als dit proces wordt vermeden of uitgesteld, of wanneer het pendelen niet in hevigheid afneemt. Deze klachten vloeien voort uit de aanhoudende stress. Er kan een breed spectrum aan lichamelijke, psychische en emotionele klachten optreden, soms zelf tientallen jaren na het ervaren van de traumatiserende gebeurtenissen. Lichamelijke uitputting na een lang volgehouden afweer leidt dikwijls tot symptomen van PTSS.[881]

De historica Judith Schuyf geeft aan dat traumatische oorlogsherinneringen dikwijls pas '*boven komen'* met het stijgen van de leeftijd. Het is echter niet de '*ouderdomsaftakeling*' die de herinningen reactiveert, maar de ontwikkelingstaken die inherent zijn aan het ouder worden. Deze ontwikkelingstaken blijken grotendeels overeen te komen met de verwerkingstaken na schokkende gebeurtenissen. Ouderdom is een fase van afscheidnemen: van gezondheid, dierbaren, arbeid, toekomstplannen, enzovoort. Deze vele vormen van afscheidnemen roepen tevens alle zaken op waarvan men nog geen afscheid heeft genomen of kunnen nemen. Tevens ontstaat meer tijd voor herinneringen.[882]

De Amerikaanse psychiater Judith Lewis Herman benadrukt dat de meeste oorlogsgetroffenen geen PTSS ontwikkelen, hoewel de ervaringen een blijvend diepe indruk op hen hadden gemaakt. Uit de ervaringen kon zelfs een positieve invloed worden ervaren, zoals een vergroot relativeringsvermogen, en een diepere waardering voor het leven, voor vrede en luxe. Wel bleven de gebeurtenissen existentiële beschouwingen oproepen, vanwege de aanslag die ze hadden gevormd op de kern van het bestaan. Vragen over leven en dood, normen en waarden, maar ook dankbaarheid of schuldgevoelens over het feit dat men de gebeurtenissen had overleefd.[883]

In 2.1.2 werd beschreven dat enkele '*losse radertjes'* tijdens de naoorlogse rechtspleging centraal hadden gestaan en niet het bezettende systeem op zich dat de terreur ten uitvoer had gebracht, naast de instanties die de bezetters plichtsgetrouw ten dienste waren geweest en het grootste deel van de Nederlandse samenleving, dat niet had ingegrepen bij onrecht en dreigend gevaar. Daardoor bleven vragen liggen zoals: '*Hoe heeft de samenleving deze oorlogsverschrikkingen kunnen toelaten en hoe komt het dat de samenleving zijn burgers niet heeft beschermd of kunnen beschermen?*' De antwoorden op deze vragen stuitten op zoveel grijstinten tussen '*goed'* en '*fout'* dat ze verstomden tot een zwijgcultuur. Maar ook was er een groot verschil in de doorstane oorlogservaringen. De groep oorlogsgetroffenen was verre van homogeen. Het leed van de ene getroffene kon zelfs veroorzaakt zijn door een handeling van een andere getroffene, zoals het verlies van een onschuldige vader door een willekeurige represailledaad van de bezetters als vergelding voor een liquidatie van een mogelijke verrader door een gewapende verzetsgroep.
Gratiëringen werden niet geïntieerd door onafhankelijke rechters maar door de Nederlandse overheid. Dezelfde overheid die het naoorlogse beleid concentreerde op rust, orde en wederopbouw en nauwelijks oog had voor de invloed die de doorstane oorlogservaringen op zijn burgers had. Dezelfde overheid die de 'zuivering' van de maatschappij snel wilde laten verlopen. Daardoor kon er geen maatschappelijke discussie over een gezamenlijk ervaren oorlog ontstaan en bleef maatschappelijke erkenning voor het doorstane leed uit.[884] De frustraties die hierdoor groeiden vonden hun uitweg naar aanleiding van de regeringsdebatten in 1972 over de vrijlating van de laatste oorlogsmisdadigers uit de Koepelgevangenis van Breda. Maar ook toen bleef een maatschappelijke discussie uit en werd alleen persoonlijk leed erkend. De Nederlandse sociologe

[880] Van der Veen en Visser (2000). *Verder leven met de oorlog.*
[881] Op den Velde (2007). *De Tweede Wereldoorlog. Gevolgen van oorlog en verzet.*
[882] Schuyf (1999). *De ouder wordende oorlogsgetroffene.*
[883] Herman (1993). *Trauma en herstel*; Ook Steven Spielberg (1998), de film *Saving Privat Ryan*, waarin de soldaat Ryan, zich aan het graf van zijn drie gesneuvelde broers geëmotioneerd afvraagt: '*Heb ik goed genoeg geleefd?'*
[884] Wolff (1994). *Zwart en wit.*

Jolande Withuis benadrukte in 1994 dat de ontstane onlust geen ruimte kreeg in de maatschappelijke dialoog en de maatschappelijke erkenning maar in de spreekkamers van artsen en psychiaters.[885] En pas wanneer aangetoond kon worden dat psychische en lichamelijke klachten het onbetwistbare gevolg waren van doorstane oorlogservaringen was er sprake van erkenning.[886]

3.2.2 Kinderen van oorlogsgetroffenen

Aanvankelijk werd er alleen onderzoek verricht onder oorlogsgetroffenen die de oorlog als volwassene hadden meegemaakt. Vanaf de jaren tachtig groeide de aandacht voor de gevolgen van oorlog op de psychische ontwikkeling van kinderen. Het betrof getroffenen die tijdens de oorlog baby, kind of jongvolwassene waren geweest, óf pas na de oorlog geboren waren en opgroeiden bij door de oorlog getraumatiseerde ouders. Zij kampten met problemen die verband leken te houden met de oorlogservaringen van henzelf of hun ouders.[887]
De groep kinderen van oorlogsgetroffenen is niet homogeen, en kinderen kunnen deel uitmaken van meerdere groepen. Oorlogsgetroffen kinderen behoren in ieder geval tot de *eerste generatie*. Hebben ze schokkende oorlogsgebeurtenissen meegemaakt, dan kunnen ze '*jonggetraumatiseerd'* zijn geraakt. Ze zijn naast dat ze een trauma hebben ontwikkeld, vanwege hun leeftijd geschaad in hun ontwikkeling. Groeiden kinderen op met getraumatiseerde ouders of één overgebleven getraumatiseerde ouder, dan maken ze deel uit van de '*tweede generatie'* oorlogsgetroffenen. Ze kunnen secundair getraumatiseerd zijn, doordat ze tijdens hun opgroeien indirect beschadigd zijn door hun reactie op de schokkende oorlogservaringen van hun ouders of overgebleven ouder. De '*naoorlogse generatie'* bestaat uit kinderen die na de oorlog geboren zijn. Ook zij kunnen secundair getraumatiseerd zijn. Bij de tweede en naoorlogse generatie gaat het niet zozeer om de traumata, maar om een ontwikkelingsproblematiek.[888]

Aanvankelijk werd aangenomen dat kinderen een trauma van ouders konden erven. Een trauma kan echter niet geërfd worden, omdat een trauma alleen kan ontstaan na een plotselinge, onverwachte, ongewone gebeurtenis die het leven van de getroffene onmiddellijk ontwricht en een gevoel van intense machteloosheid oproept. Later werd herkend dat het de gezinssfeer was die voor problemen zorgde.[889] Deze gezinssfeer kon bepaald worden door traumatische oorlogservaringen van de ouders, maar ook door bijvoorbeeld het feit dat ouders als kind het slachtoffer waren geworden van mishandeling, verwaarlozing of incest. Kinderen konden in deze gezinssfeer getraumatiseerd raken en ernstig in hun ontwikkeling worden geschaad.[890]

De eerste onderzoeken naar de oorlogsgevolgen op kinderen vonden eind jaren tachtig in de Verenigde Staten plaats, onder een groep na de oorlog geboren volwassen kinderen van Joodse overlevenden. Uit de onderzoeken bleek dat ze ernstige psychische problemen hadden die onvermijdelijk waren veroorzaakt door het feit dat ze door oorlogsgetraumatiseerde ouders waren opgevoed. De uitkomsten maakten een diepe indruk op de bevolking, temeer omdat het om slechts een topje van de ijsberg zou gaan. Het was de naoorlogse generatie zélf die protesteerde. Ze wilden niet bestempeld worden als weerloze en beschadigde slachtoffers van gestoorde ouders, terwijl ze geen enkel probleem ervoeren. Latere onderzoeken bevestigden dat ernstige psychische problemen kunnen optreden, maar dat deze eerder uitzondering dan regel zijn.[891]

Ook kinderen die zelf schokkende oorlogservaringen hadden doorstaan, raakten niet per definitie getraumatiseerd. Naast de concrete gevolgen van de gebeurtenissen speelden persoonlijkheidskenmerken, opvang, de plaats in het gezin en de leeftijd een grote rol. Baby's bleken vooral geschaad te raken als ze gescheiden werden van hun ouders of ouder, peuters en kleuters als ze in hun beweging werden geremd, schoolkinderen als ze in hun leergierigheid werden belemmerd, pubers als ze hun eigen identiteit niet voldoende konden opbouwen, en adolescenten als ze zich niet veilig van hun ouders of ouder konden losmaken.[892]

---

[885] Withuis (1994). *Het verhaal van de een en het zwijgen van de ander*.
[886] Interview met Marie-José Smits in *Meerstemmig*, ho. 17.
[887] Kleber (2000). *Late gevolgen van de oorlog*.
[888] Begemann (1992). *De oorlog van mijn ouders*; Groen-Prakken (2007). *Psychoanalytische behandeling na traumatisering.*
[889] Withuis. 'Trauma is niet erfelijk en dat is nog altijd taboe' in: *Trouw, 10 mei 2006*; Withuis (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*.
[890] Kleber (2000). *Late gevolgen van de oorlog*.
[891] Aarts (2000). *Oorlog als erfenis*.
[892] Mourits (1981) *Psychotherapie aan oorlogsgetroffenen*; Groen-Prakken (2007). *Psychoanalytische behandeling na traumatisering*; Schreuder (2007). *Psychoanalyse en trauma*.

Het welbevinden van de ouders of ouder had veel invloed op het welbevinden van de kinderen. Als één van de ouders door een plotselinge oorlogshandeling was weggevallen, dan stond de overblijvende ouder voor de taak de opvoeding van de kinderen te combineren met het verwerken van de gebeurtenis en het verlies, en het overnemen van de rollen van de weggevallen ouder. Als de nog aanwezige ouder hier niet toe in staat was, verdween ook voor de kinderen de stabiele omgeving, waarin ze veilig hadden kunnen opgroeien. Een omgeving die al ontwricht was door het plotselinge verlies van een ouder.[893]
Lange tijd werd aangenomen dat kinderen te klein waren om schokkende gebeurtenissen te begrijpen, en dus niet getraumatiseerd konden raken. In de jaren tachtig werd aangetoond dat kinderen juist extra kwetsbaar voor interne en externe bedreigingen waren, *omdat* ze de gebeurtenissen nog niet konden vatten. Hun referentiekader was nog niet voldoende ontwikkeld om gebeurtenissen te kunnen plaatsen of het hoofd te kunnen bieden. Ze waren volledig afhankelijk van hun thuissituatie, ook als die onveilig was.[894]

De andragoog Freddy Begemann verrichtte vanaf de jaren tachtig onderzoek onder na de oorlog geboren kinderen van oorlogsgetroffen ouders. Hij geeft aan dat de oorlog voor deze kinderen dikwijls een spannend onderwerp is uit een tijd die hun ouders écht hadden meegemaakt. Ze identificeerden zich graag met de helden van de oorlogsverhalen. Dat er ook een verhaal van slachtofferschap, angst en dreiging was, kwam meestal minder aan de orde. De ouders hadden zich daar kennelijk niet tegen kunnen beschermen. Echter, om veilig te kunnen opgroeien, hebben kinderen de zekerheid nodig dat hun ouders beschermers zijn. Wanneer deze zekerheid ontbreekt, kan bij kinderen het gevoel ontstaan dat ze hun ouders moeten opvangen. Deze rolomkering leidt tot gevoelens van machteloosheid. Jongere kinderen fantaseren bijvoorbeeld over het goedmaken van het leed, bijvoorbeeld over het terugbrengen van de vermoorde vader bij de verdrietige moeder, oudere kinderen gedragen zich vaak heel flink, om hun gevoelens van onmacht te verbergen. In feite geven ze aan de ouder wat ze zelf nodig hebben.
Begemann nam waar dat veel ouders niet over de oorlog praatten. De herinneringen waren te pijnlijk, of ze wilden hun kinderen niet met ellende belasten. Daardoor werd '*de oorlog'* een onbesproken geheim tussen de volwassenen, een geheim dat de nieuwsgierigheid en de fantasie van de kinderen enorm prikkelde. Vaak werden verhalen kort ter sprake gebracht, met de nonverbale boodschap niet door te vragen. Daardoor was de oorlog zowel aanwezig als onbespreekbaar. Kinderen concludeerden hieruit dat achter het verboden onderwerp kennelijk een te verschrikkelijke waarheid schuilging. De angst voor deze waarheid weerhield kinderen om door te vragen over wat er nu precies was gebeurd. Zowel de ouders als de kinderen hadden dus belang bij het verzwijgen. Het was een samenzwering van zwijgen, waarbij de nadruk op de onbespreekbaarheid lag, niet op het geheim. Dat geheim was juist zeer aanwezig.[895]

In 1981 verrichtte de Amerikaanse psychologe en traumatologe Yael Danieli onderzoek onder Joodse overlevenden van de Holocaust. Ze wees er op dat de wijze waarop oorlogsgetraumatiseerde ouders met hun herinneringen omgingen, een grote invloed had op de manier waarop hun kinderen zich konden ontwikkelen. Ze bracht vier dominante stijlen in beeld van waaruit getraumatiseerde ouders hun gezin vormgaven om met hun herinneringen te kunnen leven. Deze copingstijlen noemde ze de slachtoffers, de vechters, de verdoofden en de rechtzetters. Dikwijls werden de stijlen afwisselend gevolgd, en was er sprake van een dominante stijl. De stijlen beïnvloedden de ontwikkeling van de opgroeiende kinderen elk op een specifieke manier.
Bij '*de slachtoffers'* lag de nadruk op het slachtofferschap van één of beide ouders. De gezinssfeer werd bepaald door overbezorgdheid, angst, neerslachtigheid en wantrouwen naar de buitenwereld. De leden waren erg op elkaar gericht, en de kinderen voelden het leed van hun ouders voortdurend. Omdat ze hen onbewust wilden troosten en steunen, ontstond rolomkering. Kinderen namen een deel van de ouderrol over, terwijl ze zelf onvoldoende steun ontvingen, een steun die nodig was om tot evenwichtige volwassene te kunnen opgroeien. Vaak leidde dit tot innerlijke conflicten, kinderen wilden én hun eigen leven leiden, én hun ouders bijstaan. Kozen ze voor zichzelf, dan hadden ze vaak het gevoel dat ze hun hulpeloze ouders in de steek lieten. Ouders konden onbewust op dit schuldgevoel inspelen, om de gezinsband te waarborgen en verlies te voorkomen. In deze gezinssfeer was doorgaans wel ruimte voor lichamelijke ziekte, niet voor psychische problemen.
Bij '*de vechters'* benadrukten de ouders voortdurend dat ze vanwege hun flinkheid en kracht alle ellende hadden overleefd. Meestal deden ze dit, om hun gevoelens van machteloosheid en angst op afstand te houden. In het gezin was geen plaats voor kwetsbaarheid, verdriet, medelijden en zelfmedelijden, omdat een uiting ervan de onderdrukte gevoelens van de ouders konden losmaken. Aan de kinderen werden doorgaans

[893] Groen-Prakken (2007). *Psychoanalytische behandeling na traumatisering*.
[894] Aarts (2007). *De geschiedenis van het trauma*.
[895] Begemann (1992). *De oorlog van mijn ouders.*

te hoge eisen gesteld. Onderling ontstond vaak rivaliteit over wie de beste of de sterkste was. Kinderen groeiden op met onderdrukte minderwaardigheidsgevoelens. Ze waren nooit goed genoeg. Ook in dit gezin was alleen plaats voor lichamelijke ziekte, niet voor psychische problemen.
Bij '*de verdoofden'* heerste er een strakke en killle orde die door niets mocht worden verstoord. Iedere verandering vormde een bedreiging die de ouders niet konden verdragen. Meestal waren beide ouders overlevende, en waren ze hoofdzakelijk op elkaar gericht. De kinderen voelden zich dikwijls buitengesloten. Ze groeiden vooral op eigen kracht op, en kampten met het innerlijk conflict dat de ouders zowel goed als afwezig waren. Ze waren rustig en loyaal, soms ook zelf verdoofd. Tegelijkertijd eisten ze ook aandacht voor zichzelf, vaak opstandig. Ze deden meestal erg hun best om de goedkeuring van hun ouders te verdienen. Vaak verwachtten ze van hun latere partner dat die hen de steun, warmte en goedkeuring gaf die ze als kind hadden gemist.
Bij '*de rechtzetters'* wilden de ouders rechtzetten wat hen was overkomen. Ze streefden naar aanzien, status en zekerheid, om te laten zien dat de gebeurtenissen hen niet klein hadden gekregen. Vaak was er geen plaats voor gevoelens in het gezin, omdat alle aandacht was gericht op het beeld dat de buitenwereld van het gezin moest hebben. De kinderen voelden zich alleen gewaardeerd en ondersteund als het om hun succes en prestaties ging, niet om wie ze waren als persoon.[896]

De traumatherapeute Petra Aarts geeft aan dat een partner en een gezin na de bevrijding voor veel oorlogsgetroffenen een nieuw begin, een betere toekomst, en nieuwe hoop betekenden. Dikwijls werden hoge verwachtingen aan kinderen gesteld. Zij zouden alle verloren idealen weer herstellen. De gezinssferen die door Danieli in beeld werden gebracht, richtten zich op het in bedwang houden van de emoties van de ouders. Aarts wijst er op dat onderdrukte emoties altijd een uitweg vinden in onbeheerste huilbuien of woedeuitbarstingen. Voor kinderen is het schokkend om getuige van zo'n uitbarsting te zijn. Ze proberen die te allen tijde te voorkomen door hun gedrag aan te passen aan de grenzen van hun ouders. Ze leren om sterke gevoelens te beheersen, en de kans bestaat dat ze zich later onbewust bedreigd voelen als hun eigen kinderen normaal kinderlijk gedrag vertonen. Zo kan een patroon van generatie op generatie worden doorgegeven.[897]

Begemann benadrukt dat er in de gezinssfeer plaats moet zijn voor gedrag dat bij een normale ontwikkeling van kind tot volwassene hoort. Pas dan zijn de condities gewaarborgd die een normale ontwikkeling mogelijk maken. Kinderen zijn van nature druk, ze knoeien met eten, ze drammen, ze puberen, ze maken lawaai, ze zijn ongehoorzaam, ze klagen en protesteren. Dat hebben ze nodig om zich hun eigen plaats in de wereld eigen te maken en een persoonlijk interpretatiekader te ontwikkelen. Vanuit dat interpretatiekader ontstaan vervolgens argumenten, meningen en protesten die het interpretatiekader op hun beurt weer verder vormen. Als er geen plaats is voor protesten, dan stopt deze wisselwerking en ontstaan structurele onzekerheid, twijfel, angst en eenzaamheid. Om deze onzekerheid en angst te overwinnen moet het kind, eenmaal volwassen geworden, alsnog een interpretatiekader opbouwen. Dit lukt de meeste kinderen. Vanuit dit kader kunnen ze hun leven leiden, en binnen dit kader kunnen hun vaak ingewikkelde herinneringen een plaats krijgen.[898]

3.2.3 Partners van oorlogsgetroffenen

Na de bevrijding vreesde de overheid een dreigende ontaarding van de bevolking op moreel, wettelijk en autoritair gebied. De oorlog had een normen- en waardenverwildering veroorzaakt die snel moest worden opgevangen. Vrouwen kregen een belangrijke taak, niet alleen in het gezin, maar ook in de samenleving. Ze moesten meehelpen aan het herstel van het moreel in de samenleving, door middel van 'sociaal moederschap'. Door hun zorg zou de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de mannen herstellen, en zou de lust tot werken worden gewaarborgd. Dat dit op een aantal partners een zware wissel trok, kwam pas veertig jaar na de oorlog in beeld.[899]

De arts en psychotherapeute Gerda van Tiel-Kadiks verrichtte vanaf de jaren tachtig onderzoek onder partners van oorlogsgetroffenen. Ze nam waar dat veel getraumatiseerde oorlogsgetroffenen redelijk konden functioneren dankzij de steunende aanwezigheid van hun partner. Door deze steun herwonnen ze het vertrouwen in de wereld en konden ze hun ervaringen verwerken en een plek geven. Vaak hielp de partner de

[896] Danieli (1981). *Differing adaptional styles in families of survivors of the Nazi Holocaust.*
[897] Aarts (2000). *Oorlog als erfenis*.
[898] Begemann (1992). *De oorlog van mijn ouders*.
[899] Van der Linden en Piersma (2001). *Terug in het gareel.*

getroffene om de schokkende en verzwegen herinneringen onder ogen te zien en bespreekbaar te maken. Pas dan konden ze gaandeweg worden verwerkt en een plek krijgen.[900]
Soms lukte het de getroffene niet om de herinneringen te verwerken, en lukte het de partner niet de getroffene hierin bij te staan. De onverwerkte ervaringen bleven dan niet alleen invloed uitoefenen op de getroffene, maar ook op zijn of haar naaste omgeving. Doordat de getroffene vooral gericht was op zijn of haar eigen herinneringen, was de ruimte voor de partner en de kinderen dikwijls klein. Sommige getroffenen hielden hun partner en kinderen zelfs op afstand, om niet opnieuw gekwetst te worden, of om hen niet te '*besmetten'* met de herinneringen.[901]
Van Tiel-Kadiks nam waar dat veel partners zichzelf opwierpen als een buffer tussen de oorlogsgetroffen partner en de kinderen. Ze probeerden de kinderen zo te sturen dat het rustige evenwicht in het gezin gehandhaafd bleef en de partner werd ontzien. Ze voelden zich verantwoordelijk voor het voorkomen van situaties die hun partner uit zijn of haar evenwicht konden brengen. Voor zowel de getroffene als de partner was het behoud van een rustige sfeer immers belangrijk. Een krantenartikel, een documentaire, een verhaal van een bezoeker, een Duits muziekstuk, alles wat het evenwicht kan verstoren, werd onopvallend weggemoffeld. Uit loyaliteit met hun partner konden ze dit vaak heel lang volhouden. Verloren de partners echter langzamerhand hun veerkracht, of bleven de omstandigheden teveel inspanningen vragen, ontstond uitputting en kon de ervaren stress klachten veroorzaken, vooral depressie en een scala aan lichamelijke aandoeningen.[902] Inzichten in stress en traumata bevestigden dat deze problemen een normale reactie op abnormale omstandigheden vormden. De erkenning van hun problemen was voor de oververmoeide partners vaak een opluchting. Niet alleen de hulpvragende partner was gebaat bij hulp. Omdat het een gezinssfeer betrof, was het noodzakelijk dat zowel de beide partners als de kinderen werden geholpen met het bespreekbaar maken van de verzwegen oorlogservaringen, en het herstellen van ieders individuele ruimte in het gezin.[903]

3.2.3 Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen

Van naoorlogse geestelijke opvang en hulpverlening was na de bevrijding amper sprake.
Het devies was: '*Niet zeuren, kijk vooruit en ga hard aan het werk'*.[904] Opvang was meer op het geheel gericht, op de 'genezing van de samenleving', en niet op de delen die dit geheel vormgaven.[905]
De naoorlogse hulpverlening vond in eerste instantie op het materiële vlak plaats.

De Stichting 1940-1945 werd opgericht op 13 oktober 1944. Na de bevrijding trad de stichting naar buiten. De stichting nam de opvangtaak op zich van arbeidsongeschikt geworden verzetsdeelnemers, en van weduwen en gezinnen van zieke of omgebrachte verzetsmensen. Het was in de jaren veertig en vijftig niet gebruikelijk dat een vrouw buitenshuis ging werken, en het werd als een morele taak gezien hen een gang naar de Gemeentelijke Bijstandsloketten te besparen. Mensen kwamen via buren, een dominee, hun gemeente of via kennissen in contact met de stichting. De stichting was volledig afhankelijk van giften. Vanaf 29 september 1947 werden de pensioenen door de overheid betaald. De hoogte van het weduwepensioen werden gekoppeld aan het laatst genoten weekloon. De stichting ondersteunde bij een goede afwikkeling van een pensioenaanvraag. Maatschappelijk werksters bezochten de gezinnen die een uitkering ontvingen en vormden voor velen een luisterend oor.[906]

Sinds 1980 richt de Stichting ICODO, thans Stichting Cogis, zich op bemiddeling, onderzoek en deskundigheidsbevordering op het gebied van hulpverlening aan oorlogs- en geweldsgetroffenen.
De andragoog Freddy Begemann was vanaf 1981 tot 1996 wetenschappelijk functionaris bij de stichting. Hij geeft aan dat de meeste oorlogsgetroffenen er in slaagden hun ervaringen te verwerken en een plaats te geven. Maar ook was er een grote groep oorlogsgetroffenen die een ondermijnende invloed van de doorstane gebeurtenissen ondervonden. Doordat in de eerste naoorlogse decennia geen maatschappelijke aandacht was voor de psychische gevolgen van oorlogservaringen, kwam het verwerkingsproces bij de meeste oorlogsgetroffenen niet of nauwelijks op gang. Begemann benadrukt dat er sprake was van een vicieuze

[900] Van Tiel-Kadiks (2000). *Partners van eerste generatie oorlogsgetroffenen*.
[901] Ook: Begemann (2001). *Oud worden met de oorlog*.
[902] Van Tiel-Kadiks (2000). *Partners van eerste generatie oorlogsgetroffenen*.
[903] Schneiders (1995). *Levensverhalen als spiegels.*
[904] Van der Linden en Piersma (2001). *Terug in het gareel*.
[905] Veraart (2002). *Sanders contra Lieftinck.*
[906] Interview met Marie-José Smits in *Meerstemmig*, ho. 17; Kristel (2002). *Binnenskamers*.

cirkel. Er was nauwelijks psychologische opvang. Herinneringen werden verzwegen. Men hield zich flink en werkte hard. Pas als één van de componenten faalde, werd de cirkel doorbroken.[907]
Begemann geeft aan dat eind jaren zeventig in beeld kwam dat gedoseerd praten over de doorstane oorlogservaringen de basis vormde voor herstel. Veel oorlogsgetroffenen vonden het echter moeilijk om over hun ervaringen te praten. Soms uit schuldgevoel, omdat men dacht aan de gebeurtenissen te hebben bijgedragen. Soms uit schaamte, omdat men dacht niets te hebben ondernomen om de gebeurtenissen te voorkomen. Soms uit angst, omdat de gebeurtenissen door overweldigende emoties omgeven werden. Vaak werd in grappige anekdotes over gebeurtenissen gepraat, om ze controleerbaar en minder pijnlijk te maken. Begemann benadrukt dat het afschermen van emotionele herinneringen een isolement veroorzaakt, en dat een isolement psychische problemen versterkt. De problemen gaan woekeren, waardoor hun ongrijpbaarheid toeneemt. Bovendien leidt deze woekering onherroepelijk tot uitbarstingen. De getroffene kan schrikken van deze ongecontroleerde uitbarstingen, of zich schuldig of beschaamd voelen. Deze reactie kan het isolement versterken en het praten nog moeilijker maken. Hoe langer wordt gezwegen over schokkende gebeurtenissen, hoe moeilijker het wordt om er over te praten.

Begemann wijst er op dat praten helpt om de herinneringen te ordenen en aan de werkelijkheid te toetsen. Praten brengt gaandeweg samenhang en grip. Door te praten ontstaat onderscheid tussen aannames en feiten, en tussen verleden en heden. Praten helpt ook om de gevoelens, die de gebeurtenis vergezelden, op te kunnen zoeken en ervaren. Door te praten worden deze gevoelens gekoppeld aan geordende gedachten en heldere beelden. De gebeurtenissen krijgen een plaats in het levensverhaal van de getroffene en de herinneringen worden beter hanteerbaar. Praten herstelt ook de innerlijke dialoog van de getroffene, waardoor het vermogen om zelf problemen op te lossen weer toeneemt. Begemann benadrukt dat het belangrijk is om heen en weer te pendelen tussen feiten en gevoelens, dus tussen het observerende redelijke deel en het subjectieve belevende deel van de dialoog. De objectieve feiten vormen het houvast voor de subjectieve beleving ervan.[908]

De meeste oorlogsgetroffenen slagen erin met hulp en steun van hun partner, gezin en omgeving hun oorlogservaringen een geïntegreerde plek in hun levensverhaal te geven. Anderen nemen contact op met professionele hulpverlening. Het doel van alle vormen van hulpverlening is het vormgeven van het persoonlijke levensverhaal, om daarmee de continuïteit in het leven te herstellen.
In de publicatie *Trauma, diagnostiek en behandeling*, onder redactie van de traumatherapeute Petra Aarts en de historicus Wim Visser, worden diverse therapievormen genoemd. Deze heb ik buiten het kader van dit onderzoek gelaten.[909]

In de jaren zeventig raakten lotgenotengroepen in zwang, als effectieve vorm van hulp en steun. In de Verenigde Staten ontstonden de eerste lotgenotengroepen al in 1935, rond gedeelde alcoholproblematiek. Eind jaren zeventig werden de eerste lotgenotengroepen in Nederland opgericht, gestimuleerd door de emancipatiebeweging. Ze werden geformeerd rond welzijns-, ontwikkelings- of gezondheidsthema's.
Eind jaren zeventig ontstond ook de eerste lotgenotengroep voor oorlogsgetroffenen. Deze werd opgericht door ex-cliënten van Centrum '45. Ze wilden de onderlinge steun die ze in het centrum hadden ervaren voortzetten in een lotgenotengroep. Vanaf 1981 werden ook andere lotgenotengroepen opgericht door oorlogsgetroffenen. Er ontstonden groepen voor mensen die als kind in een Jappenkamp hadden gezeten, groepen voor partners van oorlogsgetroffenen, groepen voor kinderen van '*foute'* ouders, kinderen van verzetsdeelnemers, kinderen uit de Indische en Joodse naoorlogse generatie, groepen waarin de dialoog tussen '*goede'* en '*foute'* ouders centraal stond en groepen voor oud-Indiëveteranen en hun partners. De meeste van deze groepen bestaan nog steeds.
In lotgenotencontact staan herkenning en erkenning van ervaringen, opvang en sociale steun centraal. De Amerikaanse gezinspedagoge Pauline Boss wijst erop dat erkenning een cruciale factor in een verwerkingsproces is. In lotgenotencontact worden deelnemers aangesproken op hun eigen vaardigheden om veranderingen in hun leven in gang te zetten, en de uit de doorstane gebeurtenissen voortvloeiende problemen beter te hanteren. De kerngedachte hier achter is dat mensen zelf weten wat goed voor hen is en zelf weten wat ze nodig hebben. Door de getroffenen op hun kracht aan te spreken, gaan ze zelf mogelijkheden aanboren, zelf gesprekken beginnen, zelf informatie vergaren, in plaats van zich te laten

[907] Schneiders (1995). *Levensverhalen als spiegels.*
[908] Begemann (1991). *Het onvertelbare.*
[909] Aarts e.a. (2007). *Trauma, diagnostiek en behandeling.*

leiden of passief af te wachten. De steun van lotgenoten vormt hierbij een stimulans. Door vragen van lotgenoten worden blinde vlekken belicht. Gedeelde ervaringen brengen lotgenoten op nieuwe ideeën.[910] Cogis-medewerkster Wendy de Pater geeft aan dat het aanvankelijk dikwijls gemakkelijker lijkt om ervaringen te delen met lotgenoten dan met gezinsleden die de schokkende gebeurtenissen niet hebben meegemaakt. Dit kan een valkuil vormen, waardoor deelnemers zich aan de groep vastklampen en zich afschermen voor het leven dat ze buiten de groep leiden. Het persoonlijke isolement wordt vervangen door een sociaal isolement. Doordat lotgenoten elkaar zonder woorden menen te begrijpen blijft de ordende werking van het *praten* over ervaringen achterwege. Herkenning kan alleen dienen als voorwaarde, nooit als einddoel van een proces.[911]

In 2000 voerde het Trimbosinstituut een onderzoek uit naar de effectiviteit van lotgenotengroepen van oorlogsgetroffenen en hun familie. In dit onderzoek werd bevestigd dat de deelnemers veel baat hadden bij de steun die ze in de groepen ontvingen. Het vertellen van ervaringen en de herkenning en de erkenning van deze ervaringen bleken een zeer positieve invloed op het welbevinden van de deelnemers te hebben. Ze vertoonden minder psychische klachten dan lotgenoten die niet in een groep participeerden, en maakten minder gebruik van professionele hulp. Ze kregen meer inzicht in hun problemen en hun zelfvertrouwen nam toe. Als meest heilzaam ervaren effect van de lotgenotengroepen was dat men '*niet de enige'* was, dat men steun en begrip kreeg en dat er een veilige ruimte was voor het praten over ervaringen en het tonen van de emoties.[912]

3.3 Leven met oorlogsvermissing

Bijna drie jaar na de bevrijding stonden nog ruim 30.000 mensen als vermist te boek in Nederland. De OGS geeft aan dat 130.000 van de 180.000 omgekomen Nederlandse oorlogsslachtoffers geen aanwijsbaar graf hebben. Het betreft vooral slachtoffers die omkwamen in vernietigingskampen.
Wanneer er een geliefd persoon al dan niet voorgoed uit iemands leven verdwijnt door een oorlogshandeling, moeten hun verwanten zien om te gaan met deze vermissing en met de omstandigheden waaronder de verdwijning plaatsvond: de oorlog. Vermissing betrof één van vele gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Hun verwanten maakten deel uit van de zeer gemengde groep oorlogsgetroffenen. Welke aandacht werd in de naoorlogse tijd aan vermissing gegeven? En welke hulp werd daarbij geboden?

3.3.1 Vermist in oorlogstijd

In 3.1 werd beschreven dat niet iedere vermissing hetzelfde is. Onder oorlogsomstandigheden kunnen nog viijf specifieke vormen van vermissing optreden. Dit onderscheid is van belang in verband met de gevolgen.
Ten eerste kan vermissing veroorzaakt worden door krijgsgevangenschap.
Ten tweede kan vermissing ontstaan tijdens de uitzending van militairen naar oorlogsgebieden. Vermissing, ontstaan door krijgsgevangenschap en militaire acties, gaat meestal militairen aan. De achterblijvers weten zich enerzijds verzekerd van de steun van hun eigen overheid, anderzijds zijn zij mijlenver verwijderd van de plaats van verdwijning.
Ten derde kan vermissing het gevolg zijn van een bewuste actie van een eigen regiem om mensen via gevangenschap te laten verdwijnen.
Ten vierde kan verdwijning een bewuste actie van een bezettende macht zijn.
Vermissing, ontstaan door terreur van een regiem of bezettende macht, richt zich doorgaans op burgers. Het betreft vooral burgers die door het regiem als gezagsondermijnend worden gezien. De vermissingen vinden weliswaar plaats in de directe omgeving van de verwanten, maar hun mogelijkheden tot actie zijn minimaal. Het regiem of de bezettende macht heeft ten tijde van de verdwijning het eerste en het laatste woord over de wet en het recht. De tactiek van verdwijning wordt vooral ingezet om martelaarschap te voorkomen. Bij een verdwijning ontbreekt het tastbare bewijs van iemands dood, zodat er geen concrete reden tot protest of wraakacties is.[913]
Ten vijfde kan verdwijning een gerichte verzetsactie zijn tegen landgenoten die collaboreren met de bezettende macht, bijvoorbeeld om verraad te voorkomen. Dergelijke acties worden tijdens de bezetting doorgaans met ernstige represailleacties beantwoord door de bezetters. Na de bevrijding krijgen de

[910] Boss (1999). *Ambiguous loss.*
[911] De Pater (1995). *Het dodelijke gewicht gaat er af.*
[912] Van den Bout e.a (2000). *Uitspreken.*
[913] Arditti (1999). *Searching for life.*

nabestaanden van deze verdwenen personen dikwijls weinig steun vanwege de typering van collaboratie als '*fout'* en verzet als '*goed'*.[914]

Het zoeken naar vermisten vanwege militaire acties en in krijgsgevangenschap, ligt in en na oorlogstijd vooral in handen van de verschillende krijgsmachtonderdelen en het Rode Kruis. Daarbij vormen de nauwkeurige registraties van de militairen doorgaans het aanknopingspunt.[915] In en na de Tweede Wereldoorlog lagen deze taken ook bij de krijgsmachten en het Rode Kruis.
Het zoeken van burgers ligt in en na oorlogstijd in handen van het Rode Kruis. Daarbij vormen de opgaven van vermissing van burgers de basis voor de zoekacties. In en na de Tweede Wereldoorlog lagen deze taken ook bij het Nederlandse Rode Kruis, wanneer het Nederlandse vermisten betrof.
De Tweede Wereldoorlog betrof een bezetting van de eigen natie door een vreemde en vijandige natie. Vermiste burgers worden gedurende een bezetting vooral door hun eigen familie gezocht. Deze zoekacties zijn dikwijls minimaal, vanwege de angst zélf ook het slachtoffer van de bezettende macht te worden, en vanwege de angst dat actieve navraag de kansen voor de vermiste zouden kunnen verkleinen. Meestal wachten de verwanten noodgedwongen af.[916] De hoop die voortvloeit uit het ontbreken van het tastbare bewijs van de dood van een dierbare richt zich niet alleen op de mogelijke terugkeer van de vermiste uit de handen van de 'verslagen' bezetters, maar ook op de hulp die ná de capitulatie van de bezetters door de eigen instanties geboden gaat worden, waarbij de '*oude vertrouwde wetten'* weer zullen gaan gelden.

In tegenstelling tot Nederland hadden veel omringende landen al voor de Tweede Wereldoorlog ervaring met oorlogsvermissingen. In de Eerste Wereldoorlog, waarin Nederland officieel neutraal bleef, sneuvelden ruim *negen miljoen* Engelse, Duitse en Franse militairen. Ruim 800.000 van hen bleven vermist. Hun verwanten kregen een telegram met daarin de korte mededeling dat hun zoon of vader '*vermist'* was. Dat bleek van alles te kunnen inhouden. Hij was gesneuveld, zwaar gewond, in krijgsgevangenschap genomen of hij doolde ergens rond. Een enkeling trok onmiddellijk naar de slagvelden om de vermiste te zoeken. De meesten wachtten af, vaak vanwege de geografische afstand, in afwachting van tastbare bewijzen. Die bleven uit. Veel weduwen vroegen na de oorlog geen weduwepensioen aan, in de blijvende afwachting van de thuiskomst van hun vermiste man. Er was geen overlijdensbericht gekomen, er was geen graf, dus waarom zouden ze rouwen, en hoe kónden ze rouwen?[917]

Sinds lange tijd wordt erkend dat het belangrijk is om een tastbare plek in te richten, waar onbekende gesneuvelden geëerd en herdacht kunnen worden. Al in 1840 werd een dergelijk monument in Spanje geplaatst.
Na de Eerste Wereldoorlog waren de Britten de eersten die in 1920 een gedenkplaats inrichtten voor de onbekende soldaat, als troost voor de nabestaanden wiens gesneuvelde familielid geen aanwijsbaar graf had. Vier omgekomen Britse soldaten die na hun opgraving niet geïdentificeerd konden worden, werden onder grote belangstelling herbegraven in de Westminster Abbey in Londen. Hun lichamen waren gevonden in veldgraven te Ieper, Arras, de Somme en Aisne, plaatsen waar heftig was gevochten en waar duizenden militairen waren gesneuveld. Het graf werd afgedekt met aarde uit Ieper. Binnen twee weken was *The Unknown Soldier* door een half miljoen mensen bezocht. Zij zagen in de tombe een concrete, symbolische laatste rustplaats voor hun vader, zoon, broer of strijdmakker.
Frankrijk volgde in 1921 met een tombe voor de onbekende soldaat onder de Arc de Triomphe, en België, Tsjecho-Slowakije, de Verenigde Staten, Italië en Portugal in 1922. Andere landen volgden het voorbeeld.[918] Toch bleven veel verwanten de slagvelden opzoeken. Ze zochten zekerheid over leven en dood, en wilden het verhaal rond hun vermiste familielid reconstrueren. Nog steeds zetten kinderen en kleinkinderen de zoektocht voort, opgegroeid met de wanhoop en het verdriet van hun ouders en grootouders. Ze worden daarbij geholpen door het Rode Kruis en de Oorlogsgravenstichtingen, maar ook door de zogenaamde

[914] Ook in de woelige dagen na de bevrijding in 1945 zijn enkele Duitse bezetters en Nederlandse collaborateurs 'verdwenen' door toedoen van verzetsmensen.
[915] Webb (2007). *Prisoner of war / Missed in action history.*
[916] Arditti (1999). *Searching for life*.
[917] Dekker (2003). *De onbekende soldaat*; Noemenswaardig is ook *Un long dimanche de fiançailles* van Sébastien Japrisot (1991, Nederlandse vertaling: *De lange zondag van de verloving*) en de gelijknamige film, geregisseerd door Jeunet (2004): De jonge Mathilde blijft jarenlang zoeken naar haar verloofde Manech die tijdens de Eeerste Wereldoorlog zou zijn omgekomen. Ze vindt hem uiteindelijk in een hospitaal, lijdend aan totaal geheugenverlies.
[918] Nederland richtte niet een monument voor de onbekende soldaat op, omdat Nederland officieel neutraal was gebleven en niet te maken kreeg met gesneuvelde, niet identificeerbare militairen.

diggers, die toestemming van de overheid hebben gekregen om de voormalige slagvelden te onderzoeken in afwachting van de bouw van een weg, een industrieterrein of een stadswijk.
Ook nabestaanden die een officieel overlijdensbericht hadden ontvangen, bleken dikwijls geen rust te kunnen vinden. Ze hadden de dode en de kist niet met eigen ogen gezien. De identificaties hadden plaatsgevonden met behulp van militaire identificatieplaatjes, niet op grond van persoonlijke kenmerken. De verwanten twijfelden. Misschien betrof het iemand anders, waren de plaatjes verwisseld, of had iemand zich met de registratie vergist.
Jaarlijks worden nog tientallen stoffelijk overschotten gevonden, van Fransen, Britten en Duitsers. Slechts een enkeling kan nog worden geïdentificeerd.[919]
De Amerikaanse gezinspedagoge Pauline Boss benadrukt: '*People seem to need a body to bury, even when common sense suggested that the missing person was dead'*. Ze wijst er op dat mensen verward en cognitief geblokkeerd raken als er geen lichaam is dat begraven kan worden. Zonder zekerheid over de plaatsgevonden gebeurtenissen, ontbreekt hen alle grip. Ze kunnen niet rouwen en gefundeerde besluiten nemen. Hun veronderstelling van de wereld als eerlijk, voorspelbaar en hanteerbaar zijn vernietigd door het mysterie. Niets lijkt nog zin te hebben, ze blijven als bevroren achter.[920]

In de Tweede Wereldoorlog sneuvelden 25.000 Britse militairen tijdens de bevrijdingsgevechten aan de kust van Normandië. Bijna tweeduizend van hen staan als vermist te boek.[921] Van alle bij de oorlog betrokken landen werden vele honderden niet identificeerbare slachtoffers begraven als '*onbekend'*, '*unknown'* of '*unbekannt'*.

Op de Waalsdorpervlakte konden van de vele gevonden slachtoffers 28 niet worden geïdentificeerd. Zij werden overgebracht naar het ereveld van de OGS te Loenen, waar zij met zestien anderen als '*onbekende Nederlander*' werden herbegraven.[922] Ook ruim zeventig anderen werden, na in veldgraven in het buitenland gevonden te zijn, als '*onbekende Nederlander'* herbegraven. Van hen zijn namen bekend waarvan de spelling niet juist is. Daarom is het niet mogelijk hen te identificeren.

Graven van 'onbekenden'

In november 1945 telde Nederland driehonderd comité's die zich bezig hielden met de oprichting van monumenten. Het Nederlandse monumentenbeleid was gericht op het uitdragen van een thema of gebeurtenis. De verering van personen moest worden voorkomen.[923]
In Nederland werd op 2 mei 1952 een monument voor de *Onbekende Verzetsstrijder* geplaatst op het ereveld van de Oorlogsgravenstichting in Loenen, om nabestaanden van omgekomen verzetsmensen die geen aanwijsbare begraafplaats hadden een herdenkingsplaats te bieden. In 1947 was al een urn in de nis van de kapel van het ereveld geplaatst. In deze urn was de as verzameld van onbekende slachtoffers, waaronder Nederlanders die in het concentratiekamp Buchenwald waren gecremeerd.[924]

[919] Dekker (2003). *De onbekende soldaat*.
[920] Boss (2004*). Ambiguous loss research*.
[921] Dekker (2003). *De onbekende soldaat*.
[922] Van drie '*onbekende Nederlanders'* zijn de in Duitsland teruggevonden asbussen begraven te Loenen.
[923] Drenth (2001). *Illegalen in vredestijd*; Rademaker en Van Bohemen (1980). *Sta een ogenblik stil...*
[924] Teeuwisse e.a. (1999). *Ereveld Loenen. Laatste rustplaats voor Nederlandse oorlogsslachtoffers*.

Ook op lokaal niveau werden initiatieven genomen, bijvoorbeeld door enkele voormalig politieke gevangen uit het Huis van Bewaring in Groningen. Zij verzamelden eind 1945 as uit de verbrandingsovens van kampen in Duitsland en Polen in een urn. Deze urn plaatsten ze in een nis in de hal van het Huis van Bewaring, ter nagedachtenis aan de politieke gevangen die er tijdens de bezetting gevangen hadden gezeten en elders waren omgebracht.[925]
In Overloon werd ruim vijftig jaar na de bevrijding, op 29 mei 1996, een monument onthuld ter nagedachtenis aan de ongeveer dertigduizend omgekomen (dwang)arbeiders in Duitsland.[926]

In de oorlogen die na de Tweede Wereldoorlog volgden, groeide het aantal *Prisoners of War* en *Missed in Action* (POW/MIA) slachtoffers, zoals de vermiste militairen in de Koreaanse oorlog en de vroege Koude Oorlog[927], en de bijna 1800 vermiste Amerikanen[928] in de Vietnam oorlog.[929] Van deze vermisten ontbreekt ieder spoor, en hun verhalen hebben alle een open eind.
Eind jaren zestig groeide in de Verenigde Staten de aandacht voor deze vermiste militairen, nadat nabestaanden hun wanhoop in persoonlijke verhalen in de publiciteit hadden gebracht. Waar was hun man of zoon, en wat was er gebeurd?[930] Ook tijdens de '*Dirty War'* van 1976-1983 in Argentinië kregen moeders van verdwenen kinderen al in 1977 internationale publiciteit, omdat ze de moed hadden gehad om publiekelijk antwoord te eisen op hun vraag naar het lot van hun kinderen en kleinkinderen.[931] In voormalig Joegoslavië konden georganiseerde vrouwengroepen de publiciteit zoeken om op die manier druk uit te oefenen op het onderzoek naar de mysterieuze verdwijning van hun mannen, zonen en vaders, om aandacht te eisen voor hun toekomstloze omstandigheden, en om te voorkomen dat hun verhalen werden overwoekerd door een geschiedschrijving die geen ruimte aan hen liet.[932]

3.3.2 Kinderen en partners van oorlogsvermisten

In 1968 werd in de Verenigde Staten het persoonlijke verhaal van een POW/MIA-echtgenote gepubliceerd. Haar echtgenoot was als militair naar Vietnam uitgezonden en daar vermist geraakt. Ze beschreef haar wanhoop en onzekerheid, en riep lotgenoten op zich aaneen te sluiten en met hun verhalen naar buiten te treden.[933] De publicatie vormde het startsein voor de oprichting van *The National League of Families POW/MIA* op 28 mei 1970. Begin jaren zeventig volgde de publicatie van een groot aantal ervaringsverhalen. Vanaf dat moment werden verschillende onderzoeken verricht naar de invloed van oorlogsvermissing op de achtergebleven verwanten. De eerste onderzoeken richtten zich op de echtgenotes, en op de manieren waarop ze met de vermissing omgingen. De nadruk lag daarbij op het ontdekken van effectieve en niet effectieve copingstijlen. In alle onderzoeken kwam naar voren dat het ontbreken van zekerheid tot intense en langdurige stress leidde die een scala aan klachten veroorzaakte.[934]

Enkele onderzoeken richtten zich op de effecten van de vermissing op de gezinssfeer. De Amerikaanse psychiaters Richard Hall en William Simmons brachten in 1973 in beeld dat kinderen dikwijls verlatingsangst, slaapstoornissen en rolverwarring vertoonden als reactie op de afwezigheid en onzekerheid over het lot van hun vader. Daarbij speelde de houding van de moeder een grote rol. Aan sommige kinderen was bijvoorbeeld verteld niet te huilen, omdat de vader misschien terug zou keren. Door deze houding verdween ook de ruimte voor emoties over onzekerheid en gemis.[935]
Ook de Amerikaanse onderzoeker Hamilton McCubbin, de psychotherapeute Edna Hunter en de psycholoog Philip Metres verrichtten onderzoek (1974) naar het verband tussen de houding van de moeder en het welzijn van de kinderen. Ze namen waar dat kinderen van overbeschermende moeders die de kinderen als uiterst

---

[925] De Witte e.a. (2007). *Vijf jaar onvoorwaardelijk*.
[926] Van der Linden en Piersma (2001). *Terug in het gareel*.
[927] Cole (1994). *POW/MIA issues, Volume I, II*.
[928] En 200.000 vermiste Vietnamezen, aan wie amper publiciteit wordt gegeven.
[929] National League of Families POW/MIA (2008). *Help get answers.*
[930] Zoals de op werkelijke feiten gebaseerde roman *Limbo* (1972) van Gottlieb &Silver: '*Zijn wij echtgenotes of weduwen?'*
[931] Arditti (1999) *Searching for life*; Amnesty International schat dat in die jaren tussen de 20.000 en 30.000 mensen verdwenen zijn.
[932] Interview met Snežana Jovanović in *Meerstemmig*, ho. 21; Leydesdorff (2008). *De leegte achter ons laten*; Van Loon (2005). *Vrouwen van Srebrenica*. Zie in dit kader ook Antjie Krog (2000), *De kleur van je hart*, over de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika, waarin vermissing één van de besproken onderwerpen is.
[933] De publicatie leidde tevens tot de oprichting van de *National League of Families POW/MIA* op 28 mei 1970 in Virginia. Deze non-profit organisatie kan haar werk verrichten dankzij giften.
[934] Campbell & Demi (2004). *Adult children of fathers missing in action.*
[935] Hall & Simmons (1973). *The POW-wife*.

kwetsbaar behandelde en hen wilde beschermen door alle aandacht op de afwezigheid van hun vader te vermijden, als het ware juist 'gevangen werden in Vietnam'.[936]

De Amerikaanse psychologen Barbara Dahl en Gary Lester en de onderzoeker Hamilton McCubbin onderzochten in 1976 hoe kinderen gedijden in verschillende gezinssituaties. Ze vergeleken herenigde gezinnen waarbij de vader terug was gekeerd, niet-herenigde gezinnen waarbij de vader vermist bleef, en nieuwe gezinnen waarbij de moeder was hertrouwd. Ze namen waar dat kinderen van herenigde gezinnen zichtbaar betere schoolprestaties hadden en beter met spanningen om konden gaan dan kinderen waarvan de moeder was hertrouwd. Kinderen wiens vader vermist bleef of gesneuveld was, waren zichtbaar nerveuzer en onzekerder in de sociale omgang dan de kinderen uit de twee andere gezinstypen.[937]

Ruim tien jaar later werden onderzoeken verricht naar gezinssferen die de meest gunstige condities vormden voor het leven met de onzekere situatie van oorlogsvermissing. De Amerikaanse psychotherapeute Edna Hunter bracht in 1988 factoren in beeld die het leven met oorlogsvermissing konden ondersteunen of juist verzwaren. Ze nam waar dat kinderen die door hun vader voldoende waren voorbereid op zijn lange afwezigheid, en met wie was doorgesproken '*dat er misschien iets zou kunnen gebeuren'*, beter met de vermissing konden omgaan.
Ook de houding van de moeder, nadat het gezin het bericht van vermissing had ontvangen, was van grote invloed. Was ze vooral op zichzelf gericht en negeerde ze de kinderen, dan versterkte dit het al negatieve effect van de afwezigheid van de vader en de onzekerheid over zijn lot bij de kinderen. De kinderen moesten in dat geval op eigen kracht een houding zien te vinden tegenover de vermissing en tegenover de hulpeloze moeder. Maar ook in hun eigen ontwikkelingsproces moesten ze zelf hun weg vinden. Eenmaal volwassen, bleven deze kinderen kampen met een fundamenteel gevoel van onzekerheid en verlatingsangst. Zoons waren daarnaast onzeker over hun rol als echtgenoot en vader.
Hunter ontdekte dat drie factoren cruciaal waren voor het welbevinden van de kinderen en het behoud van een grote mate van veiligheid en vertrouwen. Ten eerste was het belangrijk dat de kinderen al rekening hielden met een mogelijk verlies. Ten tweede was het belangrijk dat de moeder als persoon en als ouder krachtig bleef. En ten derde was het cruciaal dat ze de kinderen de ruimte gaf om te reageren op het onzekere verlies. Hunter nam waar dat de familieband dikwijls hecht en warm was, dat de kinderen vroeger en krachtiger volwassen werden en dat hun waardering voor het leven toenam.[938]

De Amerikaanse gezinspedagoge Pauline Boss wees er op dat het voor alle gezinsleden duidelijk moest zijn dat er één ouder tastbaar aanwezig was, en dat met die ene ouder gecommuniceerd kon worden. Een fysiek afwezige doch psychologisch sterk aanwezige vader, leidde dikwijls tot grote verwarring in het gezin over wie 'wel en niet bij het gezin hoorde'. Ze beklemtoonde dat het vooral bij vermissing erg moeilijk was om de afwezige een passende plaats in het gezin te geven. Er heeft geen afscheid plaatsgevonden, en de vermiste heeft geen tastbare begraafplaats gekregen. Dit maakt afsluiting en afbakening bijna onmogelijk.[939] Ze nam waar dat verwanten van vermisten eindeloos rouwden: '*Deze eindeloze rouw is in andere omstandigheden misschien pathologisch. Gecompliceerde rouw kan echter ook een normale reactie op een gecompliceerde situatie zijn, en mag in dat geval nooit als een persoonlijk defect worden getypeerd*.'[940]

In 2004 publiceerden de Amerikaanse sociaal-psychologe Cathy Campbell en de onderzoekster Alice Demi de resultaten van een explorerend onderzoek naar de langetermijneffecten van oorlogsvermissing. Campbells vader was één van de in Vietnam vermist geraakte POW/MIA's. Voor hun onderzoek benaderden Campbell en Demi twintig volwassen geworden kinderen van POW/MIA-vaders. Ze waren tussen enkele maanden en achttien jaar oud geweest, toen hun vader vermist raakte. Hoe verging het hen nu, vijfentwintig jaar later? Hoe had het gezin, waarin ze opgroeiden ten tijde van de verdwijning, daarin bijgedragen?
Tijdens het onderzoek kwam naar voren dat alle kinderen nog onverminderd verdriet voelden en aangedaan waren over de vermissing van hun vader, en dat de vermissing geen dag uit hun gedachten was.
De onderzoekers vergeleken de kinderen met volwassen geworden kinderen die in hun jeugd een schokkende gebeurtenis hadden meegemaakt. Ze namen waar dat de kinderen van vermiste vaders intensere en frequentere emoties ervoeren, terwijl de mate van vermijding in beide groepen gelijk was.

---

[936] McCubbin, Hunter & Metres (1974). *Children in limbo*.
[937] Dahl, McCubbin & Lester (1976). *War induced father absence*.
[938] Hunter (1988). *Long-term effects of parental wartime captivity on children of POW and MIA servicemen*.
[939] Boss (1977). *A clarification of the concept of psychological father presence in families experiencing ambiguity of boundery.*
[940] Boss (1999). *Ambiguous loss.*

Bij de verwerking van een schokkende gebeurtenis volgde na een periode van heftige emoties een fase van reorganisatie en herstel. De onderzoekers namen waar dat kinderen van vermiste vaders leken te blijven steken in de emotiefase terwijl ze *tegelijkertijd* reorganiseerden en herstelden. Het ontbreken van zekerheid omtrent het verlies van hun vader, hield hen voor een deel gevangen in wanhoop en verdriet. Tegelijkertijd dwong het dagelijkse leven hen om ondertussen door te gaan. Ze leken zich op *twee parallelle paden* te bevinden. Het lopende, herstelde en gereorganiseerde gewone leven, én het gestagneerde en uitzichtloze pad van wanhoop en verdriet.
De volwassen geworden kinderen gingen daar op verschillende manieren mee om. Sommigen voelden zich onophoudelijk herinnerd aan het onzekere verlies, anderen probeerden tegen iedere prijs te voorkomen dat ze aan het onzekere verlies van hun vader werden herinnerd. Ze bouwden een psychologische muur rond het onderwerp '*vader'*, ze stortten zich op hun werk. Een dochter omschreef het als volgt: '*I burried the wound rather than actually allowing it to heal'*.
Campbell en Demi vergeleken de kinderen ook met volwassen geworden kinderen, wier vader tien jaar daarvoor was overleden. De kinderen van vermiste vaders bleken veel vaker aan hun vader te denken, ook al was die al vijfentwintig jaar geleden uit hun leven verdwenen. Sommige kinderen koesterden zijn foto's, anderen een cassettebandje met hun vaders stem, '*I still have his voice'*. Ook hadden enkele kinderen hun zoons naar hun grootvader vernoemd, om de naam van de vermiste present te houden. Sommigen wensten bij belangrijke gebeurtenissen frequent dat hun vader er getuige van zou zijn geweest, en stonden onophoudelijk stil bij de lege plaats die misschien ooit, maar misschien ook nooit opgevuld zou worden. Enkele kinderen gaven aan dat ze hadden besloten dat eindeloos piekeren niet hielp, dat op sommige vragen toch geen antwoord zou komen en dat hun vader niet zou willen dat ze zouden lijden onder de onzekere situatie. Op die manier gaven ze betekenis aan het verlies en gaven ze het een plek.
Veel kinderen benadrukten hun woede jegens de overheid die hun vader onvoldoende had beschermd, en die na de vermissing onvoldoende moeite had gedaan hem te vinden en duidelijkheid over de toedracht rond de vermissing te achterhalen. Voor de overheid betekende de *aanname* dat de militair dood was een definitieve afsluiting, voor de kinderen betekende deze aanname een open eind, in afwachting van tastbare bewijzen.
Campbell en Demi vergeleken de kinderen ook met gezinsleden van chronisch zieken, vanuit de gedachte dat beide groepen met onzekerheid en onvoorspelbaarheid kampten. Ze namen waar dat de gezinsleden van de zieken meer uitdaging in hun omstandigheden vonden, en een grotere mate van controle voelden dan de kinderen van vermiste vaders.
De houding van hun moeder bleek een grote invloed te hebben gehad op de mate van veiligheid die ze tijdens hun opgroeien ervoeren. De onderzoekers brachten een aantal gunstige eigenschappen in beeld. De moeders praatten openlijk met de kinderen. Ze creëerden ruimte voor ieder gezinslid. Ze waren krachtig en bleven actief voor de kinderen zorgen. Ze lieten zien hoe ze zelf op een constructieve manier met stress omgingen. Ze praatten over verleden, heden en toekomst met de kinderen. Ze boden ruimte aan emoties. Ze hadden bewust besloten om het hoofd niet te laten hangen. De onderzochte kinderen gaven aan dat de gezinsband hierdoor zeer hecht was geworden, bijna '*we against the world'*. Echter, hoe goed deze kinderen de draad van hun leven ook hadden kunnen vervolgen, deze bleef onverminderd vergezeld gaan van intense emoties over de vader en de vermissing.[941]

3.3.3 Hulpverlening bij oorlogsvermissing

Al lange tijd werd het belang van een kunstmatig gecreëerde tastbare plek ingezien, wanneer een werkelijke begraafplaats ontbrak. In navolging van de herdenkingsplaatsen voor de tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog vermist geraakte militairen, werden in 1958 en 1984 ook monumenten onthuld voor de Amerikaanse *unknown soldiers* van de oorlogen in Korea en Vietnam.
Niet alleen een tastbare plek, maar ook een symbool kon steun bieden bij de betekenisgeving van vermissing. De verwanten van Amerikaanse POW/MIA's ontwierpen in 1971 een tastbaar symbool voor hun vermiste familieleden, dat later in een vlag werd vormgegeven. Deze vlag en dit symbool symboliseerden de blijvende herinnering aan de vermisten en de blijvende zoektocht die werd ondernomen.[942]

Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er geen Nederlandse militairen vermist geraakt, omdat Nederland tijdens die oorlog officieel neutraal was gebleven. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog was het aantal vermiste militairen niet te vergelijken met het aantal vermissingen aan vooral Britse, Amerikaanse, Canadese en Duitse militaire zijde.

---

[941] Campbell & Demi (2004) *Adult children of fathers missing in action*.
[942] National League of Families POW/MIA (2008). *History of the POW/MIA flag.*

Toen de inzichten in rouw- en verliesverwerking, stress en traumaverwerking in de naoorlogs decennia groeiden, maakten oorlogsvermissingen daar nauwelijks deel van uit. Toen er begin jaren negentig aandacht voor vermissing ontstond in Nederland, betrof dat vooral recente vermissingen die niet direct met oorlog in verband werden gebracht.[943] De eerste onderzoeken die inzichten in passende hulpverlening bij oorlogsvermissing bieden, zijn vooral in de Verenigde Staten en Zuid-Amerika verricht. Deze onderzoeken vingen aan nadat verwanten hun persoonlijke ervaringen met oorlogs- en terreurvermissing kenbaar hadden gemaakt. De onderzoeken tonen aan dat de verschillende oorlogs- en tereurgerelateerde vermissingen verschillende gevolgen hebben. Ten eerste op het gebied van de aannames die worden aangetast. Ten tweede in de vorm en mate waarin achterblijvende verwanten kunnen handelen. Ten derde op het gebied van de manieren die achterblijvende verwanten kunnen hanteren om de vermissing zo goed mogelijk het hoofd te bieden.

In alle onderzoeken naar oorlogsvermissingen wordt *lotgenotencontact* als cruciaal beschouwd.
De Argentijnse mensenrechtenactiviste en biologe Rita Arditti verrichtte onderzoek onder Argentijnse moeders en grootmoeders van verdwenen kinderen en kleinkinderen. Ze wees er op dat lotgenotencontact het passieve wachten naar een actieve uitwisseling van ervaringen en mogelijkheden verschoof, en zwijgen verschoof naar spreken. En gesprek vormde de basis voor heling.[944] In gesprek kon een sterkere gezamenlijke stem worden gevormd om de internationale druk te verhogen. Die druk kon vervolgens leiden tot erkenning en opheldering van de onzekerheden en verbetering van de omstandigheden waaronder de achterblijvende verwanten leefden.[945]
Ook de Amerikaanse psycholoog Richard Tedeschi benadrukt het belang van lotgenotencontact, wanneer een ernstige gebeurtenis verstrekkende gevolgen heeft op het leven van de getroffenen. Hij geeft aan dat lotgenoten erkenning vinden in de ervaringen van anderen. Ook leren ze nieuwe gezichtspunten en mogelijkheden kennen, doordat anderen vertellen hoe zij met de vergelijkbare omstandigheden omgaan. In lotgenotencontact kunnen ervaringen met instanties en zoekstrategieën worden uitgewisseld, naast ervaringen over het omgaan met de onzekerheid en tips over passende professionele hulpverlening. Hij wijst er op dat '*wat werkt'* besloten ligt in een gunstige uitkomst van ervaringen.[946]

De hulpverlening bij oorlogsvermissingen ligt in Nederland in handen van het NRK. Na de bevrijding verstrekte de instantie inlichtingen over het al dan niet in leven zijn van een als vermist opgegeven persoon. Later werden meer uitgebreide informatie verstrekt, als antwoord op de vraag van verwanten naar de omstandigheden waaronder iemand overleden was. Uit de verzoeken van verwanten bleek dat het verhaal vanaf het moment van de verdwijning tot het moment van de dood, net zo belangrijk was als de zekerheid over de dood. Door het verhaal werd de dood tastbaarder, en werd deze beter begrepen.

Het NIOD en de OGS onderstrepen de noodzaak van het vinden van het onbekende, dus '*vermiste'* verhaal, ook al is het lot bekend.[947] De Argentijnse mensenrechtenactiviste Rita Arditti schrijft hierover: '*Om klakkeloos te accepteren dat iemand dood is zonder de omstandigheden rond de dood te weten, houdt in dat we de persoon psychisch zélf moeten doden. Dit is één van de grootste martelingen voor nabestaanden. Het kennen van de omstandigheden waaronder de persoon stierf vermindert de noodzaak om zelf te doden om diens dood te kunnen accepteren.*'[948]
Het vinden van het ontbrekende verhaal is ook bij de Vereniging Kinderen van Verzetsdeelnemers 1940-1945 een belangrijk aandachtspunt. De vereniging werd in 1989 in Nederland opgericht als lotgenotencontact van volwassen kinderen die voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog geboren waren. Zij kampten niet met een vermist familielid maar met een ontbrekend verhaal achter de traumatiserende oorlogservaringen van hun ouders. In de oorlog was het verhaal dikwijls onbespreekbaar, omdat het te gevaarlijk was. Na de bevrijding paste het verhaal vaak niet in de sfeer van de naoorlogse samenleving. Echter, in de meeste gevallen was het verhaal voor de kinderen vermist omdat ze buiten het verhaal werden gehouden. Dit had een isolement veroorzaakt, dat ze konden doorbreken door te praten en te zoeken naar het

---

[943] Astrid Röhl-Loep, dochter van de in 1943 in Hengelo-Ov vermiste ingenieur Frits Loep heeft als één van de 77 respondenten meegedaan aan het onderzoek van de Universiteit van Utrecht in 1994.
[944] Arditti (1995). *Searching for life*.
[945] Arditti (1995). *Searching for life*; Leydesdorff (2008). *De leegte achter ons laten*; Van Loon (2005). *Vrouwen van Srebrenica*; Interview met Snežana Jovanović in *Meerstemmig*, ho. 21.
[946] Tedeschi (1995). *Trauma and transformation*.
[947] Interview met Victor Laurentius, in *Meerstemmig*, ho. 16; Met Johan Teeuwisse, ho. 8; Met Hubert Berkhout, ho. 23; En met Monique Brinks, ho. 22.
[948] Arditti (1995). *Searching for live*.

verhaal. Enkele leden van de vereniging hebben zich gespecialiseerd in het zoeken van de puzzelstukjes van het ontbrekende verhaal in archieven. En het actief zoeken op zich is al een helingsproces.[949]

In 2008 heeft de recentelijk opgerichte Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog ruim vijfhonderd vermiste slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog geregistreerd, van wie ieder spoor naar een graf ontbreekt. De reden voor de oprichting van deze Werkgroep was dat instanties steeds weer benaderd werden door nabestaanden die op zoek waren naar de lotgevallen van een familielid, van wie het lot, het verhaal en de verblijf- of begraafplaats niet bekend was.
Op de erevelden van Loenen ligt een aantal slachtoffers als '*onbekende Nederlander'* begraven. In diverse nog niet gevonden veldgraven, verspreid over Nederland, liggen nog slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. De Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog verzamelt DNA-materiaal van nabestaanden van oorlogsvermisten, in de hoop ooit deze als '*onbekende'* begraven Nederlanders te kunnen identificeren. Ook de slachtoffers van de April-Meistakingen staan op deze lijst. Aan nabestaanden wordt nu de kans geboden DNA-materiaal af te staan, met het oog op een latere mogelijke vondst en grafruiming.

[949] Interview met Marian Meeks-Schilstra in *Meerstemmig*, ho. 18.

4. Handelingsruimte in beweging

In hoofdstuk 1 werd beschreven hoe het kwam dat een aantal slachtoffers van de April-Meistakingen heimelijk werd begraven. Het betrof een geheime regel over een geheime teraardebestelling, terwijl de bezetters bekend maakten dat het om rechtspraak en strafmaatregelen ging. Het ging echter niet om de juiste dader en een passende straf, maar om het zo snel mogelijk bekendmaken van voltrokken doodvonnissen in omgevingen waar opstand heerste.
In hoofdstuk 2 werd geschetst hoe er naar de vermiste slachtoffers werd gezocht. De instanties waren er zeker van dat de slachtoffers niet meer in leven waren. Hun inspanningen richtten zich op het vinden van de graflocatie, waarbij zo goed als vast stond dat deze zich in de Appelbergen bevond. De nabestaanden misten zekerheid over de dood van hun vermiste familielid. Zij hielden er zowel rekening mee dat de vermiste niet meer leefde als met diens terugkeer '*uit het oosten'*.
In hoofdstuk 3 werden vermissing, het getroffen zijn door de oorlog en oorlogsvermissing bekeken tegen de achtergrond van theorieën over rouw en verliesverwerking, stress en traumaverwerking: een vermissing kan pas worden afgesloten als er voldoende zekerheid is over de lotgevallen van de vermiste, of als de vermiste wordt gevonden.
In de jaren tachtig ontstond het inzicht dat mensen aannames hanteren van waaruit ze de wereld interpreteren en begrijpen, en van waaruit ze reageren. Aannames bepalen de gekregen en genomen handelingsruimte en de mate van regie daarin. Deze aannames verschillen per persoon. Een traumatische gebeurtenis vormt een ernstige aanslag op de vanzelfsprekendheid van deze aannames.
In hoofdstuk 4 wordt met behulp van theorieën over deze aannames een '*bril'* geconstrueerd. Met behulp van deze bril wordt in hoofdstuk 5 naar enkele thema's gekeken. Deze thema's zijn gegenereerd uit reacties van zowel nabestaanden als instanties op de geschiedenis van de April-Meistakingen, de gevolgen ervan, en het leven met een oorlogsvermissing. Twee theorieën bieden hiervoor bruikbare bouwstenen, de *Structuratietheorie*[950] van de Engelse socioloog Antony Giddens en het *Narratieve Identiteitsmodel*[951] van de Franse filosoof Paul Ricoeur.

4.1 Anthony Giddens: we zijn in principe tot handelen in staat

De meeste sociaalwetenschappelijke theorieën bevinden zich in een spanningsveld van antwoorden op de vraag: worden mensen door de samenleving bepaald of zijn we[952] vrije, autonome en interpreterende personen? In de structuralistische richtingen wordt vooral de werking van instituties, zoals schoolsystemen en van sociaaleconomische systemen, zoals het kapitalisme geanalyseerd: we worden door die wereld gevormd. De interpretatieve richtingen analyseren daarentegen vooral ons eigen handelen als individu: we bepalen onze eigen wereld. De dualiteit tussen deze twee uitersten staat centraal in de Structuratietheorie. Structuratietheoretici benadrukken dat beide benaderingen een dialectische eenheid vormen, simpel gezegd, de kip en het ei bestaan dankzij elkaar.
Vertaald naar de praktijk betekent dit dat we tijdens ons opgroeien enerzijds leunen op de aanwezige sociale structuren, maar dat deze structuren anderzijds door ons handelen worden beïnvloed. De structuur beperkt ons handelen, schept er mogelijkheden voor én is het resultaat van ons handelen. We worden dus niet geregisseerd door de structuur, noch hebben we er alle regie over. De Structuratietheorie definieert ons als handelende actoren die nadrukkelijk het startpunt vormen van structuratieprocessen. We kunnen handelen binnen een handelingsruimte die door de structuur wordt gecreëerd én beperkt.
De theorie stoelt op een aantal concepten: *actor, tot handelen in staat zijn, systeem, praktische (onbewuste) en discursieve (bewuste) kennis, structuur, regels en hulpbronnen, reflectie.* Deze begrippen komen in de volgende drie paragrafen aan de orde.

---

[950] Giddens (1986). *The constitution of society*; Giddens (1991). *Modernity and self-identity*; Kaspersen (2000). *Anthony Giddens*; Giddens (2006). *Sociology 5th Edition*; Gesprekken met Ben Boog, Rijksuniversiteit Groningen.
[951] Ricoeur (1984). *Time and narrative*; Ricoeur (1992). *Oneself as another*; Ganzevoort (1998). *De praxis als verhaal*; Ricoeur (2004). *Memory, history, forgetting*; De Visscher (2005). *Paul Ricoeur: Het verhaal geeft te denken*; Cools (2005). *Soi-même comme un autre: Ricoeurs pleidooi voor de filosofie van het getuigenis*; Van den Heuvel (2005). *Een morele overtuiging in politieke beslissingen*; Gesprekken met Ben Boog, Rijksuniversiteit Groningen.
[952] Paul Ricoeur heeft een sterke voorkeur voor het spreken in de ik- en wijvorm, om zijn eigen betrokkenheid bij sociaalwetenschappelijke theorieën te benadrukken. Ik volg deze voorkeur in mijn woordkeuze voor het hele vierde hoofdstuk.

4.1.1 Handelen

We zijn in principe *tot handelen in staat*. We kunnen dus een spreekwoordelijke steen verleggen en de rivier anders laten stromen dan voorheen. We kunnen een *systeem* construeren: een sociale gang van zaken die door ons als actoren wordt geproduceerd en gereproduceerd over ruimte en tijd, en waarin een patroon van sociale verhoudingen naar voren komt. Systemen zijn bijvoorbeeld '*gezin'*, '*Grüne Polizei'*, '*gemeente'* of '*Rode Kruis'*. De meest duurzame systemen worden instituties genoemd, zoals '*justitie'* en het schoolsysteem.

Omdat we tot handelen in staat zijn, kunnen we veranderingen aanbrengen in het verloop van de gebeurtenissen in de wereld. Dit handelen vereist kennis. Die kennis bestaat deels uit *praktische*, vanzelfsprekende, stilzwijgend gehanteerde, doorgaans onbewuste kennis, en deels uit *discursieve*[953], rationeel verwoordbare en bewuste kennis. De redenen achter ons handelen en het afleggen van verantwoording liggen in deze depots met praktische en discursieve kennis.

Praktische kennis is belangrijk. Het betreft onze omgangsvormen, manieren van eten, praktische kennis geeft aan hoe het hoort, hoe we met problemen omgaan, wat mag en wat niet mag, hoe de taal wordt toegepast, enzovoort, zonder dat we dat steeds onder woorden moeten brengen. En het is vooral deze praktische kennis die we opdoen in systemen en structuren, en die we vervolgens steeds opnieuw reproduceren.

Discursieve kennis is kennis waarvan we ons door reflectie bewust zijn geworden.

4.1.2 Structuur, regels en hulpbronnen

Systemen vereisen structuur in de vorm van voortdurend opnieuw georganiseerde *regels en hulpbronnen*. Regels hebben een buiten tijd en ruimte bestaande orde van morele inhoud, zoals '*iedereen heeft recht op informatie*', '*je hoort kinderen te sparen'*, of '*een straf moet bij een misdrijf passen'*. Hulpbronnen zijn de interactiemiddelen waarmee we onze handelingsvaardigheid vormgeven. Als regels en hulpbronnen binnen een systeem unaniem worden erkend, zorgen ze voor een bindende factor in het systeem. We zijn het met elkaar eens, en we zijn van nature geneigd om veiligheid en zekerheid te zoeken en onze eigenwaarde te garanderen.

Systemen hebben drie structuurniveaus.

Twee ervan bevinden zich in het praktische kennisdepot: de niveaus van *dominantie* en *legitimatie*. Het niveau van dominantie heeft macht als interactiehulpmiddel: '*wij bepalen wat mensen onder ogen krijgen, en op welke manier*'. Het niveau van legitimatie heeft sanctie als hulpbron voor interactie: '*onze archieven zijn vertrouwelijk, want zo zijn de regels*'. Hanteert een systeem de twee praktische niveaus, dan worden 'derden' doorgaans buitengesloten.

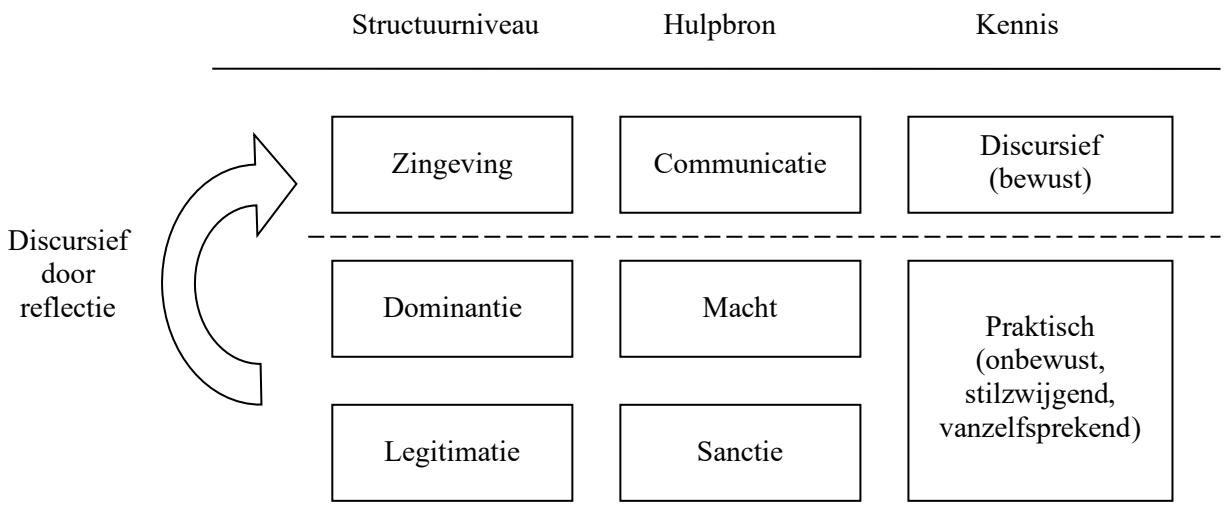

Het derde structuurniveau, dat van zingeving, ligt in het discursieve kennisdepot. De interactiehulpbron van dit niveau is *communicatie*: '*mensen hebben informatie nodig om gezonder verder te kunnen leven'*. Zingeving heeft overigens niets te maken met de vraag of iets zin heeft. Zingeving wijst naar het geven van betekenis. Zin is een logische en beredeneerbare opeenvolging of samenstelling van gegevens. Die samenstelling kan afkeurenswaardig zijn of desastreuze gevolgen hebben. Het gaat er bij zingeving echter

[953] Discursief is afgeleid van het woord *discours*: het ter sprake brengen, ter discussie stellen, onder woorden brengen, zodat anderen er op kunnen reageren.

niet om of we iets waarderen of goedkeuren, maar of we iets begrijpen en logisch kunnen beredeneren waarom iets is zoals het is.
Vanuit deze drie structuurniveaus handelen, interpreteren, begrijpen, verwachten en reageren we. De structuren worden steeds opnieuw gereproduceerd, omdat ze door ons handelen in praktijk worden gebracht en daardoor bevestigd. Immers, als we bijvoorbeeld in het dominante niveau bepalen wat '*derden'* mogen weten, dan volgt daaruit de regel dat '*de mappen 10 t/m 500 vertrouwelijk zijn'*. Deze regel bevestigt vervolgens de structuur. Regels kunnen zelfs zichzélf gaan legitimeren: '*de mappen zijn vertrouwelijk omdat ze nu eenmaal vertrouwelijk zijn'*, waardoor sancties na een overtreding vanzelfsprekend lijken.

De grens tussen de praktische en discursieve kennis is flexibel. We verleggen die grens voortdurend, onder invloed van leer- en socialisatieprocessen. Vanzelfsprekende, praktische kennis kan daardoor discursief en bespreekbaar worden. We kunnen op die kennis *reflecteren* en regels eventueel wijzigen, waardoor nieuwe vormen van handelen, interpreteren en reageren ontstaan.

Praktische kennis uit zich vooral in taal, zowel in de zinsbouw als in de woorden zelf. In woorden klinken waarderingen, afkeuringen, aannames, normen en meningen door, meestal onbewust. Bijvoorbeeld, de naoorlogse uitspraak: '*ga maar flink aan het werk, dan knap je vanzelf op'*, bevat veel praktische kennis. Het woord '*vanzelf'* houdt een wetmatigheid in, '*flink'* wijst naar een norm, de hele zin wijst naar een aanname dat werken problemen reduceert.
Iedere zin, ieder woord, maar ook iedere houding en ieder zwijgen kan bevraagd worden op: '*Waarom zeg ik dit, doe ik dit, verwacht ik dit, laat ik dit, zwijg ik, op dit moment, in deze vorm, in deze situatie, tegen deze persoon?*' Het zijn deze reflectieve vragen die de overgang van praktische naar *discursieve* kennis mogelijk maken. Echter, vanuit onze behoefte aan veiligheid zijn we niet snel geneigd ons deze vragen voortdurend en vrijwillig te stellen.
Het stellen van reflectieve vragen wordt van *buitenaf* uitgedaagd door een crisis, een conflict, een schokkende gebeurtenis of een traumatische ervaring, maar ook doordat we kennis maken met regels van andere systemen.
Reflectieve beschouwingen worden van binnenuit uitgedaagd door de behoefte aan zingeving. Beide uitdagingen kunnen veranderingen bewerkstellingen, maar ook resulteren in verstarring, afhankelijk van het structuurniveau van waaruit we interpreteren, reageren en handelen. Veranderingen zijn alleen mogelijk op het niveau van *zingeving*, met behulp van *communicatie*. Blijven we reageren vanuit legitimatie en dominantie, dan blijven we vasthouden aan macht en sancties. We kunnen heen en weer pendelen tussen deze structuurniveaus.

Systemen kunnen naast elkaar bestaan, elkaar overlappen en met elkaar botsen. We maken deel uit van vele systemen, zoals een vereniging, een vriendenclub, een familie, een kerk, een bedrijf en een schoolbestuur. Al deze systemen hebben hun eigen kennisdepots, regels en hulpbronnen. De regels van het ene systeem zijn niet zonder meer toe te passen op het andere systeem. Vaak kijken we daarom eerst de kat uit de boom als we kennis maken met een nieuw systeem. Tijdens deze kennismaking leren we hoe het er kennelijk aan toe gaat. Vanuit ons eigen kennisdepot kunnen we het oneens zijn met de regels van het nieuwe systeem. We kunnen kiezen voor aanpassing of afwijzing. Maar we kunnen ook kiezen voor *communicatie* op het *zingevingniveau*, waarbij zowel ons eigen kennisdepot als dat van de ander in een *discursief* daglicht wordt gesteld. Een compromis is alleen mogelijk als we daar samen toe bereid en in staat zijn, en als we beide de moed kunnen opbrengen de oude vertrouwde veiligheid op te geven. Wanneer één van de beide partijen hier niet toe in staat is, blijft alles bij het oude. Overigens, ook op het zingevingniveau kan '*het oude'* gehandhaafd blijven, door er bewust verantwoording over af te leggen en samen in te zien dat dit oude nog zo gek niet is.

Sommige systemen zijn immens groot, en door hun langdurige functioneren *instituties* geworden. Instituties hebben de neiging hun regels en hulpbronnen een absolute en objectieve waarheid toe te dichten. De codes van instituties zijn dikwijls zo dwingend, dat we er diep door bepaald worden en ze daardoor weer krachtig reproduceren. Maar zoals ieder systeem, zijn ze ooit door actoren gevormd, en worden ze in stand gehouden door actoren, wiens kennisdepot voortdurend wordt uitgedaagd door andere systemen, door ingrijpende ervaringen en vanuit een intrinsieke behoefte tot zingeving. Dit kan tot botsingen leiden die deuren openen voor verandering óf verstarring.

Praktische kennis kan *onbedoelde gevolgen* hebben als deze als vanzelfsprekend wordt verondersteld. Dit kan tot misverstanden of conflicten leiden die op hun beurt kunnen uitdagen tot het discursief maken van praktische kennis, waardoor communicatie en verandering mogelijk is.

Een *tijdgeest* wordt gevormd door een aantal dominante systemen en instituties die elkaar grotendeels overlappen, maar die tegelijkertijd dikwijls op gespannen voet met elkaar staan en daardoor reflectie afdwingen. Een tijdgeest verandert ook van binnenuit, doordat we vanuit onze behoefte tot zingeving reflecteren op de gang van zaken. Daardoor is er voortdurend een potentie voor verandering, waarin wijzelf een grote mate van regie hebben.

4.1.3 Wankelende structuur

Conflicten, misverstanden, schokkende gebeurtenissen en traumatische ervaringen vormen bij uitstek een uitdaging tot verandering. Verandering is echter alleen mogelijk als we *praktische kennis* door *reflectie discursief* maken en als we vervolgens middels *communicatie* op het *zingevingniveau* mogelijkheden verkennen. Giddens benadrukt dat we in principe bereid zijn tot reflectie en zingeving, maar dat we ook de veiligheid van vanzelfsprekendheden nodig hebben. Deze twee tegengestelde krachten maken verandering mogelijk én, vooral als reflectie door een schokkende gebeurtenissen van buitenaf wordt *afgedwongen*, vaak ook heel moeilijk.

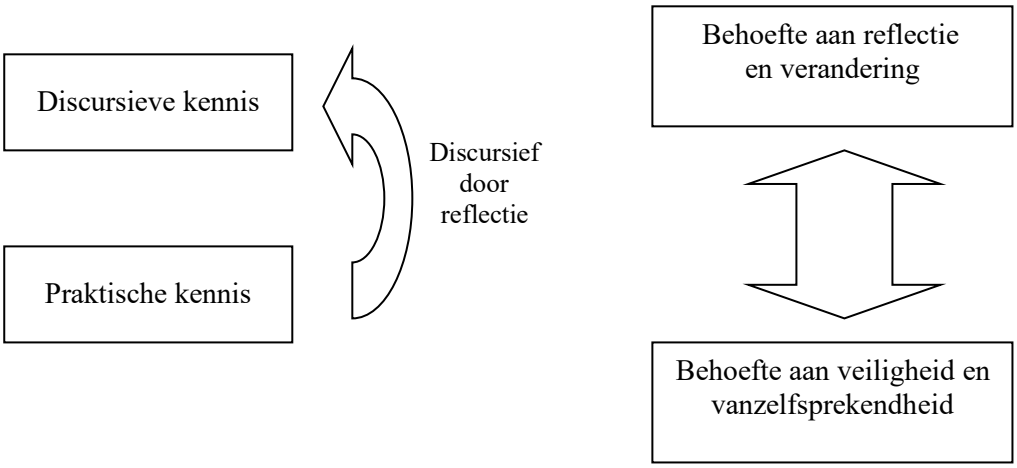

4.2 Paul Ricoeur: we zijn ons lopende levensverhaal

De twee tegengestelde krachten die Giddens schetst, staan ook centraal in het *Narratieve Identiteitsmodel* van Paul Ricoeur: de kracht om vast te houden aan het vanzelfsprekende oude, en de kracht om ons te ontwikkelen tot een unieke, moreel betrokken persoon.
Onze identiteit staat niet vast, benadrukt Ricoeur. We construeren onze identiteit door ons bestaan te *interpreteren* zodat we de zin ervan ontdekken. Dat doen we in een *verhaal*[954]. Ons verhaal maakt ons tot *ik*. Ons hele leven zijn we op zoek naar een *narratief*, een samenhangend verhaal met een begin, een midden, een eind en een *plot*. We doen dat omdat we een fundamentele behoefte hebben aan *samenhang* en *eenheid*, om ons een unieke persoon te kunnen voelen. Deze eenheid moet duurzaam zijn, met andere woorden, we veranderen niet ieder uur van eenheid, maar blijven ons hele leven dezelfde herkenbare persoon, *onszelf*. Deze eenheid moet bovendien uitdrukken dat we bijzonder zijn en *erkenning* en waardering verdienen. Deze eenheid, duurzaamheid en erkenning geven de noodzakelijke zekerheid en voorspelbaarheid in het leven. Ons verhaal is ons medium, waarmee we onze identiteit construeren.
De verschillende levensfasen, maar ook de verschillende manieren waarop wij ons ooit manifesteerden en thans manifesteren, worden door het Narratief tot een eenheid gevormd. Door in het verhaal een *plot* aan te brengen, proberen we een *zinvol* geheel te maken uit allerlei verschillende elementen: waarom iets gebeurde, waarom iets moest gebeuren, waarom het die afloop had, enzovoort. Net als bij Giddens ligt de *zingeving* in het logisch kunnen beredeneren van de waarom-vraag, niet in waardering of afkeuring.

[954] Narratief is afgeleid van het Latijnse woord narrare: vertellen, verhalen.

4.2.1 De plot als referentiekader

De *plot* is de ordenende kracht in ons levensverhaal. De plot, de planmatige opzet van het intrige van ons levensverhaal, koppelt vanuit de behoefte aan samenhang en eenheid het op zich betekenisloze aan betekenisvolle *structuren*. Plots vormen dus het referentiekader van waaruit we dat wat in ons leven gebeurt interpreteren en begrijpen.
De plot maakt gebruik van *praktische kennis*, een depot met vanzelfsprekende regels over ons handelen en onze beleving. Deze regels geven ons leven structuur, stabiliteit en duurzaamheid. Het depot komt overeen met Giddens' praktische kennis van '*hoe het hoort'*. Wanneer we geboren worden, hoeven we onze plot niet zelf te construeren. We krijgen die aangereikt door onze ouders, ons gezin, onze omgeving en de geldende tijdgeest. We nemen dus taal, taalgebruik, gewoonten, verwachtingen en oordelen over, en doen wat van ons verwacht wordt. Dit gebeurt onbewust, omdat we nu eenmaal plots nodig hebben om eenheid in ons levensverhaal te brengen.
Persoonlijke plots kunnen zijn: '*mij lukt nooit iets'*, '*ik moet sterk zijn'* of '*ik hoor als meisje voor iedereen te zorgen*'. Verschillende personen kunnen dus vanuit hun eigen plot dezelfde gebeurtenis totaal verschillend interpreteren en er van overtuigd zijn dat hún interpretatie de waarheid vertegenwoordigt.
Culturen en tijdgeesten bieden talloze voorbeeldplots, zoals: '*loop niet met je problemen te koop'*, '*kinderen zijn te jong om ellende te begrijpen'*, of '*psychische ervaringen kunnen niet tot lichamelijke kwalen leiden*'. Ook een levensloop kan een voorkeurplot bieden, bijvoorbeeld '*dokter weet alles'* voor artsen. Deze plots kunnen heel krachtig bepalen wat de toegestane handelingsruimte is.

Mijn levensverhaal is te vergelijken met een toneelstuk wat ik zelf geschreven heb, waarin ik de hoofdrol speel, en wat ik zelf voor een groot deel regisseer. Daarin komen talloze andere personen voor. Als hoofdrolspeler ben ik handelend aanwezig. Ik heb plannen en bedoelingen. Ik reageer op wat anderen doen of misschien ons aandoen. Ik houd rekening met hen. En ik heb te maken met natuurlijke invloeden zoals ziekte, dood of natuurgeweld. We hebben daarom niet de volledige regie over ons levensverhaal, noch zijn we het willoze slachtoffer van wat ons overkomt.
De rode draad in ons leven wordt gevormd door ons actieve handelen enerzijds, en het ontdekken waartoe het leven leidt anderzijds. We stellen ons levensbeeld voortdurend bij binnen de gegeven mogelijkheden, als reactie op '*wat ons overkomt'*. En deze bijstelling vloeit voort uit onze behoefte onszelf als een *eenheid* te blijven ervaren die *duurzaam* en *uniek* is en *waardering* verdient.
Onze eenheid en samenhang wordt onophoudelijk bedreigd. Iedere nieuwe gebeurtenis vormt een aanleiding tot een onverwachte wending in ons levensverhaal, een uitdaging voor de stabiliteit van ons verhaal, of zelfs een ondermijning of vernietiging ervan. Hoe complexer de wereld is en hoe ontwrichtender de gebeurtenissen zijn die ons overkomen, hoe moeilijker het is om ons levensverhaal steeds opnieuw weer bij te stellen.

De werkelijkheid waarin wij leven heeft geen verhaalvorm. Die verhaalvorm brengen wij aan in de manier waarop wij de realiteit ervaren. De werkelijkheid heeft feiten. Ons verhaal heeft naast feiten ook betekenissen en beweegredenen. Ons verhaal is dus een concreet gemaakte interpretatie van de werkelijkheid. Ons verhaal is dus niet *de* werkelijkheid maar *onze* werkelijkheid.

4.2.2 Stilstaan én bewegen

Het *Narratieve Identiteitsmodel* houdt in dat we onze identiteit steeds opnieuw samenstellen en aan anderen laten zien door middel van levensverhalen. Dit model gaat uit van twee verhoudingen die in een dialoog tot oplossingen komen.

De ene verhouding bevindt zich tussen *Zelfde* en *Zelf*. *Zelfde* betreft onze behoefte aan het bewaren van een herkenbare stabiele eenheid en '*erbij te horen'*. *Zelf* wijst naar onze behoefte ons te ontwikkelen, persoonlijke en hogere waarden na te streven en uniek te zijn. Deze twee behoeften zijn onverenigbaar en creëren een spanningsveld.
Het *Zelf* heeft twee verschijningsvormen, door Ricoeur aangeduide met *Idem* en *Ipse*.
Idem is het gelijkblijvende, het voortborduren van ons levensverhaal op het bekende. Als ons iets overkomt, put Idem uit het praktische kennisdepot dat gebeurtenissen bekende betekenissen geeft zodat ze passen in ons lopende levensverhaal. Bijvoorbeeld, een neutrale vraag kan, afhankelijk van ons interpretatiekader, opgevat worden als belangstellend, bemoeizuchtig, controle, argwaan, dom of bedreigend. *Idem* vormt ons karakter,

het geheel van gewoonten en reactiepatronen, en maakt ons herkenbaar voor anderen als bijvoorbeeld '*typisch Peter'*.
Ipse is het Latijnse woord voor zelf. *Ipse* is onze reflectieve identiteit. Het stelt zichzelf morele vragen. *Ipse* doet beloftes en streeft die na. *Ipse* is overtuigd van bepaalde waarden. *Ipse* is het moreel betrokken *zelf* dat reflecteert op onze aanvankelijk als vanzelfsprekend overgenomen plots. *Ipse* bekijkt die plots voortdurend vanuit de vraag: '*wil ik dit, past dit bij mij, wat wil ik echt?*'
Zowel *Idem* als *Ipse* streven continuïteit na. *Idem* in het karaktervolle, stabiele en gelijkblijvende, *Ipse* in het vervullen van morele beloftes en overtuigingen. In die zin streven ze dus ook het *Zelfde* na.
We hebben in uitgebalanceerde vorm het spanningsveld tussen *Idem* en *Ipse* nodig. Totale *Idem* maakt ons star en gesloten, totale *Ipse* geeft een onbegrensde ruimte met onbeperkte mogelijkheden. *Idem* geeft stabiliteit aan *Ipse*, en *Ipse* geeft beweging aan *Idem*. Ze vormen een eenheid in een constante dialoog, en in die dialoog stellen we ons levensverhaal, dus onze identiteit, onophoudelijk bij. De *Ander* of het *Andere* is in dit proces essentieel.

De tweede verhouding bevindt zich tussen *Zelf* en *Ander*. Met *Ander* worden andere personen bedoeld, maar ook gebeurtenissen en '*het andere'* in het algemeen. De *Ander* helpt het *Zelf* in een dialoog vorm te geven. Ik heb de *Ander* en het *Andere* nodig om mijn identiteit te kunnen construeren.
Dit gebeurt op drie manieren.
Ten eerste identificeren we ons met anderen. We imiteren, voornamelijk onbewust, gedrag, taal, opvattingen, verwachtingen, overtuigingen, enzovoort.
Ten tweede maken anderen deel uit van ons levensverhaal, en daarmee helpen ze onze identiteit af te bakenen, zoals het Rode Kruis mij de identiteit van informatieverzoeker geeft.
Ten derde spelen wij een rol in verhalen van anderen, zoals het Nederlandse Rode Kruis ook zijn eigen verhaal heeft, waarin ik een rol speel.
De *Ander* daagt mij uit mijn identiteit steeds opnieuw te construeren. De *Ander* daagt mijn rode draad uit, mijn stabiele eenheid door me steeds '*het andere'* op te dringen. Onze *Idem* wil zo snel mogelijk de stabiele eenheid herstellen en het *Andere* interpreteren vanuit onze plot van praktische kennis en vanzelfsprekendheden. Maar onze *Ipse* wil zich ontwikkelen en onze plots bijstellen tot plots die beter bij ons passen.

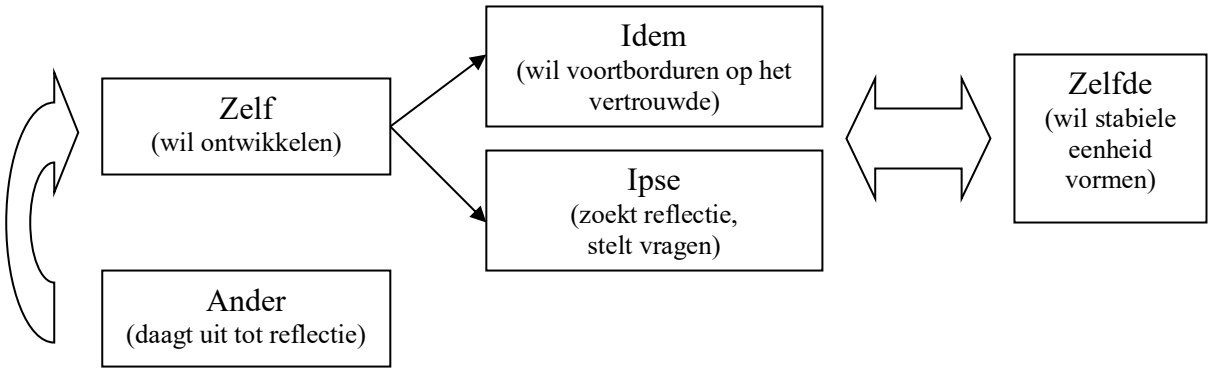

Deze twee dialectische relaties, tussen *Zelf* en *Zelfde* en tussen *Zelf* en *Ander*, spelen in ieder verhaal. Ieder verhaal zit daarom vol dynamiek. Ieder verhaal heeft steeds een nieuw begin en een aldoor voorlopig einde. Ricoeur noemt ons leven een onophoudelijke narratieve zoektocht. De constructie van de identiteit op zich is niet belangrijk, omdat die identiteit steeds verandert. Het gaat om het *proces van construeren*.
Deze visie schept op drie manieren ruimte.
In de eerste plaats is er naast continuïteit ruimte voor discontinuïteit, dus voor twijfel, tegenstrijdigheden, ontwikkeling, voorlopigheid en openheid naar de toekomst.
In de tweede plaats wordt niet het eindpunt maar het proces gewaardeerd. Dat biedt ruimte aan verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, aan uitproberen, herziening en bijstelling. Onze ontwikkeling staat niet langer in dienst van het eindproduct waarop we kunnen worden afgerekend, maar onze ontwikkeling zélf is het doel.
In de derde plaats biedt onze *Ipse*, die principieel een relationeel en ethisch karakter heeft, ruimte aan de *Ander* en het *Andere*, maar ook aan het *goede* en *juiste*.

Ontwikkeling vloeit dus automatisch voort uit ons leven. Ricoeur gaat nog een stap verder. Hij zegt dat we geneigd zijn ons te identificeren met onze eigen reeds gerealiseerde mogelijkheden, en dus eerder '*achterom kijken'* naar wat lukte en werkte. Vanuit dat perspectief kijken we vervolgens naar wat er nog meer op ons pad komt. Ricoeur geeft aan dat fictieve verhalen, dus ook levensverhalen die door *Anderen* worden verteld, ons perspectief aanzienlijk kunnen verbreden. Ze bieden een blik op nieuwe kansen en mogelijkheden die we kunnen verkennen en uitproberen.

4.2.3 Giddens en Ricoeur

Giddens *Structuratietheorie* beschrijft het interactieproces tussen ons en onze omgeving. Hij werkt toe naar een narratieve identiteit, zonder dat begrip expliciet te noemen. Ricoeur doet dat wel in zijn *Narratieve Identiteitsmodel.* Zowel Giddens als Ricoeur benadrukken de tegengestelde krachten van duurzaamheid enerzijds en ontwikkeling anderzijds.
Beide zien reflectie als middel tot het belichten van het stilzwijgende, vanzelfsprekende en onbewuste, waarna onze bewust geworden *praktische* kennis (Giddens) of *plots* (Ricoeur) kunnen worden bijgesteld tot wat beter bij ons past.
Beide zien reflectie als gevolg van een conflict, een schokkende gebeurtenis of traumatische ervaring. Beide zien reflectie als onze intrinsieke behoefte aan zingeving.
Beide geven aan dat structuren en plots de gereedschappen bieden voor de regie over ons leven. Ze reiken ons de handvatten voor het interpreteren van gebeurtenissen op een manier die bij ons past. We hebben op deze manier grip op wat we meemaken.
Beide geven aan dat structuren en plots *veranderbare constructies* zijn. Giddens beschouwt de veranderbare werkelijkheid meer vanuit structuren, Ricoeur vanuit levensverhalen.
Beide zien ze structuur en verhaal als onlosmakelijk met elkaar verbonden, zonder lineaire causaliteit van structuur naar verhaal of andersom.
Zowel de *Structuratietheorie* als het *Narratieve Identiteitsmodel* houdt in dat we niet alle regie over ons leven hebben, maar dat we ook geen willoze slachtoffers zijn van wat ons overkomt. We kunnen actief aanspraak maken op onze regie en daarmee een zo groot mogelijke handelingsruimte creëren. De theorieën geven inzicht in de mogelijkheden en beperkingen daartoe, waarbij beperkingen, nogmaals, mogelijkheden uitdagen.

5. Discussie

In dit hoofdstuk vindt een dialoog plaats tussen nabestaanden, vertegenwoordigers van instanties en enkele andere betrokkenen.[955] In een door mij geconstrueerde dialoog, op basis van in werkelijkheid gemaakte opmerkingen, beschouwen ze de April-Meistakingen, de naoorlogse tijd, het leven met een onzeker verlies, het decennialang uitblijven van verlossende antwoorden voor de nabestaanden, terwijl deze antwoorden verspreid lagen over verschillende archieven. Wie had welke handelingsruimte? Welke regie kon daarin worden genomen?
De dialoog vindt plaats met behulp van handvatten die door de *Structuratietheorie* en het *Narratieve Identiteitsmodel* worden aangereikt. Deze theorieën bieden inzicht in de werking en effecten van systemen, van regels en hun beoogde én onbedoelde gevolgen, en van aannames en verwachtingen. Ze bieden bij uitstek hulp bij het verklaren van '*hoe het ging zoals het ging'*, en bij het construeren van een logische, te beredeneren en te begrijpen opeenvolging of samenstelling van gegevens. Het gaat daarbij niet om goed- of afkeuring, maar om de logische navolgbaarheid van A naar Z. Dit kan een hulpmiddel zijn bij het geven van betekenis.
De theorieën bieden in de eerste plaats inzicht in *intenties* achter gedrag, achter houdingen als '*regels zijn regels*' of '*laten we tot oplossingen komen die ons allebei dienen'*. In de tweede plaats bieden ze handvatten waarmee naar bedoelingen en onbedoelde gevolgen gekeken kan worden. Met andere woorden, hielden de bezetters of de overheden expres informatie achter of was het achterhouden een onbewust en onbedoeld gevolg van een regel? Ten derde staat in de theorieën het potentieel tot verandering centraal, zowel verandering van perspectief als verandering van handelingsruimte.
In principe zou iedere uitspraak en iedere handeling vanuit de beide theorieën kunnen worden beschouwd. Echter, de vele herhalingen die daardoor zouden ontstaan, zouden de leesbaarheid niet ten goede komen. De theorieën worden daarom vooral aangehaald bij de beschouwing van zaken die hebben bijgedragen tot het ontstaan van de probleemsituatie. Enkele begrippen komen daarbij voortdurend naar voren:

- *Plot*: het ordenende mechanisme van het levensverhaal, het referentiekader of de levensvisie van waaruit wordt begrepen, geïnterpreteerd, gehandeld en verwacht. De *plot* vloeit voort uit de behoefte aan eenheid en samenhang in het leven en in het levensverhaal.
- *Systeem*: een sociale gang van zaken, over tijd en ruimte geproduceerd en gereproduceerd door actoren, waarin een patroon van sociale verhoudingen naar voren komt.
- *Regels*: een buiten tijd en ruimte staande morele orde. Deze geeft structuur aan een systeem.
- *Hulpbronnen*: hulpmiddelen voor interactie. Deze geven structuur aan een systeem.
- *Structuurniveau*: een systeem heeft drie niveaus. Dominantie en Legitimatie, met respectievelijk macht en sanctie als hulpmiddel, en Zingeving met communicatie als hulpmiddel.
- *Praktische kennis*: kennis van de structuurniveaus Dominantie en Legitimatie, met vanzelfsprekende, stilzwijgend gehanteerde, doorgaans onbewuste kennis.
- *Discursieve kennis*: kennis van het structuurniveau Zingeving, met gereflecteerde, rationeel verwoordbare en bewuste kennis.
- *Zelfde*: de stabiele eenheid in het levensverhaal, bestaand uit *Idem* (voortborduren op het bekende) en *Ipse* (ontwikkelen vanuit het bekende).
- *Andere*: indrukken en ervaringen die de rode draad van het levensverhaal aantasten en uitdagen tot verandering.

In 5.1 worden de April-Meistakingen beschouwd, in 5.2 de tijdgeest van de jaren veertig en vijftig. In 5.3 komt het zoeken naar vermiste slachtoffers ter sprake, in 5.4 de Appelbergen. In 5.5 komt de veranderende tijdgeest opnieuw aan bod, in 5.6 wordt besproken hoe omgegaan werd en wordt met oorlogsvermissingen. Tot slot wordt in 5.7 teruggeblikt op het meest recente Appelbergenonderzoek.

5.1 De April-Meistakingen

In hoofdstuk 1 werden de April-Meistakingen beschreven en hoe de bezetters er op reageerden. Daarbij kwam een groot aantal systemen in beeld, zoals de *SS*, de *SD*, de politie, de marechaussee, het *Standgericht* en de *Ordnungspolizei*.
Giddens geeft aan dat een *systeem* niets anders is dan een sociale gang van zaken die door actoren over ruimte en tijd wordt geproduceerd en gereproduceerd en waarin een patroon van sociale verhoudingen naar

[955] Zie bijlage 7, geïnterviewden.

voren komt. Een systeem wordt altijd gevormd met een bedoeling. Binnen systemen kan gekozen worden voor het niveau van waaruit men wil produceren en reproduceren: dominantie, legitimatie of zingeving. Systemen kunnen in de ene situatie anders functioneren dan onder andere omstandigheden. Systemen op zich zijn levenloos. Het zijn de mensen, de actoren die systemen een kloppend hart geven. Het zijn de actoren die de systemen in stand houden of bijstellen, die de regels bedenken en die de uitvoering ervan vormgeven. Ricoeur geeft aan dat mensen hun identiteit onophoudelijk construeren in een Narratief, een samenhangend levensverhaal met een begin, een midden, een eind en een plot. De plot is het ordenende mechanisme van het levensverhaal. Vanuit plots worden indrukken geïnterpreteerd en begrepen. Plots geeft aannames die sturend zijn voor wat men doet of laat. Vanuit plots ontstaan waarschuwingen, verwachtingen en zekerheden over '*hoe het leven gaat en zal gaan'*.
Met de April-Meistakingen nam de Tweede Wereldoorlog een wending. Er gebeurde tijdens de stakingen dus iets dat een draai gaf aan het verloop van de oorlog. Hoe kan deze ommekeer met behulp van begrippen uit de *Structuratietheorie* en het *Narratieve Identiteitsmodel* worden verklaard?

5.1.1 '*Dit hadden we nóóit verwacht!!'*

Unaniem benadrukten de geïnterviewden die de April-Meistakingen zelf hadden meegemaakt, dat ze volledig werden overvallen door het optreden van de bezetters. Op geen enkele manier hadden ze zich een voorstelling kunnen maken van de manier waarop de bezetters zouden reageren op de staking. Er waren in hun ogen geen waarschuwende signalen geweest op grond waarvan ze hun verwachtingen hadden kunnen bijstellen. Met andere woorden, hun plots hadden een dusdanig karakter dat de lijn der verwachting geen ruimte liet aan de manier waarop de bezetters op de stakingen reageerden.
De eerste drie oorlogsjaren waren voor de Noord-Nederlandse niet-Joodse bevolking redelijk rustig verlopen.

'*De oorlog was voor de Meistaking heel rustig, je merkte er amper wat van dat het oorlog was. Je hoorde wel eens het afweergeschut bij de grens, en je hoorde 's nachts wel vliegtuigen overvliegen, maar dat was het dan. En je hoorde wel eens wat in de verhalen.'* V9-1925 [956]

In 1.1.2 werd beschreven dat de spanning vanaf januari 1943 gestaag steeg, zowel onder de bevolking als bij de bezetters. Eind april 1943 verscheen de proclamatie van Christiansen met de aankondiging dat alle Nederlandse voormalige krijgsgevangenen opnieuw werden opgeroepen. Het betrof een strafmaatregel. De bezetters werden in de proclamatie als coulant bestempeld, de Nederlandse bevolking als opstandig en ondankbaar. De strekking van de tekst was '*nu is het genoeg'*.
De bevolking ervoer deze proclamatie als een laatste druppel, die een beslissende aanslag vormde op hun onder grote druk staande gevoelens van rechtvaardigheid. Ook zij ervoeren: '*Nu is het genoeg'*. Zowel de formulering van de proclamatie als de meldingsplicht van de oud-militairen werd als onrecht ervaren.
In de opstand die uitbrak vond alle gestaag opgebouwde frustratie een uitweg. Iedereen leek mee te doen. Er heerste een sfeer van bevrijding en euforie. De solidariteit was groot, verhalen werden gedeeld. In de uitspraken van de nabestaanden konden plots worden herkend waaruit voortvloeide: '*iedereen deed mee'* en '*we zagen geen gevaar'*. Het feit dat '*iedereen meedeed'* gaf een gevoel van veiligheid.

'*Mijn ouders drukten mijn broers op het hart voorzichtig te doen. Maar we zagen geen gevaar. Iedereen deed toch mee? Het waren meer kwajongensstreken. Ze hebben achteraf ook in geuren en kleuren aan een dorpsgenoot verteld dat ze melkbussen hadden geleegd. Die vond dat wel spannend, en hij ging de volgende dag naar de melkfabriek om te kijken wat daar gaande was. Hij werd aangehouden en heeft toen hun namen doorgegeven, overbluft door geschreeuw, uniformen, geweren.*' V6-1921

'*Mijn broer had met een hele groep anderen meegedaan aan de Meistaking. Er werd melk opgehaald, en de melkrijder reed weg, maar dát was de bedoeling niet. Dus de mannen gingen er achteraan. Mijn broer hield het paard tegen, zodat de anderen de bussen konden legen. Maar die melkrijder vertelde aan iedereen wat er was gebeurd en dat mijn broer de teugels vast had gehouden. Hij had niet door dat dat beslist niet kon, dat praten, en hij werd er ook voor gewaarschuwd dat hij zijn mond moest houden. Maar toen was de naam van mijn broer al heel vaak gevallen. En toen werd hij de volgende morgen heel vroeg opgehaald*.' V2-1932

[956] De V in V9-1925 staat voor het levensverhaal dat is opgetekend in het onderzoeksverslag *Dat het zo lang moest duren*. V9 betreft het negende verhaal in het verslag. Het jaartal staat voor het geboortejaar van de geïnterviewde. De nabestaanden hadden te kennen gegeven hun verhaal openhartig maar anoniem te willen vertellen.

‘*We hadden de ernst van de situatie niet door. Ze moeten achteraf gezien nog alle gelegenheid hebben gehad om weg te vluchten. Er zijn meer mensen ondergedoken. Hoe wisten die ervan? Hoe wisten ze dat ze gezocht werden? En zagen zij de ernst van de situatie wel in?*’ V9-1925

Mevrouw Sassen-Trip, zuster van de op 2 mei 1943 omgebrachte Berend Trip[957]: ‘*Hij zag geen gevaar. Hij had alle gelegenheid gehad om onder te duiken, achteraf gezien.*’

Vele honderdduizenden staakten of pleegden sabotageacties. Honderden arrestaties werden verricht. Dit leek met grote willekeur te gebeuren. Zo kregen enkele grote sabotageacties geen enkele aandacht van de bezetters. Iemand die door zijn eigen leidinggevende naar huis was gestuurd, werd daarentegen voor werkweigering opgepakt. Uit een groep arrestanten die samen melkbussen hadden geleegd, wezen de bezetters willekeurig één persoon aan. Die kreeg de doodstraf of een lange tuchthuisstraf.
In Noord-Nederland was vanaf 1870 geen doodstraf uitgesproken. De doodstraf was dus een volstrekt onverwachte strafmaatregel in Noord-Nederland, vooral als deze werd uitgesproken tegen enkele willekeurig gekozen personen, voor werkweigering of het legen van melkbussen.
Vanaf zondag 2 mei raakte de bevolking op de hoogte van het *Standgericht* en de opsomming van overtredingen die op ‘*de scherpste maatregelen’* konden rekenen. Het woord doodstraf viel voor het eerst op het plakkaat met de naam van Jogchum van Zwol, dat op zondagmorgen 2 mei in de drie noordelijke provincies werd aangeplakt.
Niet alleen in de rechtspraak, maar ook op straat leken met grote willekeur slachtoffers te vallen.
Leden van de *Ordnungspolizei* schoten tijdens hun patrouilles op onschuldige burgers, zoals op zondag 2 mei op de tienjarige Willem de Vries uit Opeinde toen hij na de kerkdienst de kerk verliet. Deze willekeur gaf het onverwacht heftige optreden van de bezetters een nog grotere mate van onvoorspelbaarheid en ongrijpbaarheid, waardoor de gebeurtenissen nog moeilijker ‘*betekenis’* konden krijgen. De gebeurtenissen waren niet te vatten.

‘*Zoveel willekeur, ik begrijp het niet. En wat hadden ze gedaan? Ze waren naar het werk gegaan dat op dat moment niet draaide, dus ze kónden alleen maar naar huis gaan. Achteraf redeneer je toch anders over dingen. Maar dat het zo verschrikkelijk af zou lopen had niemand verwacht.*’ V9-1925

‘*Hoe dat is gegaan met die namen van die stakers is een groot raadsel voor mij. Waarom werd de ene gijzelaar vrijgelaten terwijl de gezochte nog niet was opgepakt, en waarom werd er op andere verdachten zo’n klopjacht gevoerd? Het lijkt volstrekt willekeurig wie er ter dood werd veroordeeld en wie naar de gevangenis werd gestuurd. Hoe zijn die namen doorgegeven? Hebben mensen hun eigen hachje proberen te redden door anderen als leider aan te wijzen? Ook de stukken van Justitie geven hier geen duidelijkheid in. Waarom mijn vader? Maar ik kan het naast me neer leggen, want je komt er toch niet uit. Ik wil het me niet teveel laten beïnvloeden. Ik kan me wel voorstellen dat mijn vader als persoon het voortouw heeft genomen. Hij was een doorpakker. En hij was wat ouder dan de rest.’* V12-1935

‘*Vele vragen. En ook: hoe kwamen de Duitsers in zo’n onbeduideld dorpje bij zo’n onbeduidend fabriekje? Hoe hadden ze het kunnen vinden! Wie had hen getipt?*’ V9-1925

Onbegrip, vragen, raadsels, onverwacht en willekeur, het ongeloof was dan ook groot.

‘*We zagen zijn naam op die grote aanplakbiljetten. Maar we hebben nooit geloofd dat hij werkelijk gefusilleerd was. Ook lazen we al die namen in de krant, maar we konden het domweg niet geloven. We dachten dat het bluf was van de Duitsers. We geloofden stellig dat de jongens weggevoerd waren naar Duitsland.*’ V3-1925

‘*Op een briefje stond aangeplakt dat er drie man gefusilleerd waren, daar stond de naam van mijn broer ook op. Maar is hij wel gefusilleerd? Het kan zijn dat ze hem voorgehouden hebben om voor het Oostfront te tekenen, dan kregen we de kogel niet. Dat hebben ze mij ook voorgehouden, maar ik heb het niet gedaan. Maar wat heeft mijn broer gedaan?’* V1-1925

[957] Berend Trip werd op 30 november 1945 in het massagraf op de Appelbergen gevonden en herbegraven in zijn woonplaats Nieuw-Buinen. Mevrouw Sassen-Trip werd geïnterviewd voor *Meerstemmig*.

Het *Standgericht* werd in de dagbladen en op aanplakbiljetten gepresenteerd als een juridisch systeem. Er waren bepalingen afgekondigd, waaraan burgers zich dienden te houden. Overtredingen konden op de '*scherpste'* en '*strengste'* maatregelen rekenen. Dit leek rechtvaardig, of op zijn minst juridisch van karakter. De indruk werd gewekt dat er rechtszittingen zouden plaatsvinden, waarin naast een aanklacht ruimte was voor verdediging. Er zou een procedure worden gevolgd, waarin '*alles zou worden gedaan wat tot de ontdekking van de waarheid noodzakelijk*' was. Dit kwam overeen met de aannames van de Nederlandse bevolking over een normale rechtsgang.
De bezetters demonstreerden echter een dubbele plot. De ene werd bekendgemaakt, de andere werd in het strikte geheim gehanteerd. De acties van de bezetters vonden plaats vanuit deze geheime plot: '*onderdruk de opstand onmiddellijk, met alle middelen, voordat deze zich uitbreidt en zich sterker organiseert*'.
De bekendgemaakte plot met de zorgvuldige rechtspraak was te begrijpen door de Nederlandse burgers. Ze konden zich hier een voorstelling van maken. De geheime plot was gebaseerd op de angst van Rauter dat de opstand zich zou uitbreiden. Dit wilde hij met alle middelen voorkomen.
In 1.1.4 werd beschreven dat hij daarom twee geheime orders gaf.
Ten eerste moest er willekeurig, her en der verspreid over de gebieden waar opstand heerste, een aantal slachtoffers vallen. Zij dienden als voorbeeld voor de bevolking: *Dit gebeurt er als jullie doorgaan*. Zo zou er angst en onzekerheid onder de bevolking worden gezaaid. Ten tweede moest voorkomen worden dat het verzet blijvend gevoed zou worden doordat martelaars als aanzet tot wraakneming zouden fungeren, en door plaatsen die een bedevaartsoord voor verzetsgroeperingen konden vormen. Deze martelaars en plaatsen moesten onzichtbaar en ongrijpbaar blijven. Op grond van deze overwegingen gaf Rauter de opdracht de veroordeelde slachtoffers op een geheim te houden plaats te fusilleren en begraven.
Om vanuit deze geheime plot te kunnen handelen werd de rechtspraak uit de bekendgemaakte plot gebruikt. De in het *geheim, willekeurig* aangewezen veroordeelden, werden *ogenschijnlijk* gedegen berecht. In de woorden van Ricoeur werd in de bekendgemaakte plot het *legitimatieniveau* weergegeven, terwijl de geheime plot zich volledig op het dominantieniveau bevond.
Terwijl de rechtspraak aansloot bij de logica van de Nederlandse bevolking, deden de willekeur en de extreem strenge straffen dat niet. Daarnaast stond ook het laten verdwijnen van slachtoffers haaks op deze logica. Het was bij de getroffen families niet bekend dat dit een geheime instructie betrof, juridisch onderbouwd door het eveneens geheime *Keitel Erlass*. De nabestaanden werden geconfronteerd met de gevólgen van deze instructie, die ze niet konden plaatsen.
Dat de bezetters naast bekendgemaakte ook geheime plots hanteerden, kon op geen enkele manier gekend en begrepen worden door de verwanten van de slachtoffers. Ze bleven de werkelijkheid daarom interpreteren vanuit de bekendgemaakte plot. Ze bleven uitgaan van enige mate van rechtspraak, zelfs toen ze drie weken na de stakingen bericht van hun burgemeesters ontvingen dat hun familielid op een plaats was begraven die niet bekendgemaakt mocht worden. De bezetters, die hun verordeningen en eisen altijd uitgebreid onder de aandacht van de Nederlandse bevolking brachten, hadden nooit gerept over '*verdwijningen'* en '*geheime begraafplaatsen*'. Voor de meeste nabestaanden leek het daarom de meest logische reactie om te blijven wachten op de terugkeer van de vaders, zoons en broers die zo plotseling en spoorloos waren verdwenen.

'We wisten niet zeker of hij wel echt gefusilleerd was. Misschien was hij wel weggevoerd. Er kwamen nog heel lang mensen uit het oosten terug. En we bleven hopen dat ook mijn broer op een goede dag terug zou komen.' V2-1932

'*Maar de andere jongens waren weer teruggekomen, mijn broer zou toch ook wel terugkomen? De deur mocht niet meer op slot. Hij moest wel binnen kunnen als hij werd vrijgelaten. En we hebben lang rekening met zijn terugkomst gehouden.*' V5-1939

'De deur mocht niet meer op slot, overdag niet en 's nachts niet. De naam klopte niet, de datum klopte niet, mijn jongere broer kwam opeens terug, en het kon toch niet dat kwajongens om zoiets onschuldigs werden doodgeschoten? Misschien zat hij gevangen, misschien was hij naar Duitsland gestuurd, of naar Rusland. En in Rusland was de kans groot dat hij was gehersenspoeld en zijn verleden was vergeten.' V6-1921

'*Nooit werd er over de Meistaking gepraat. Ik weet wel dat in de oorlog de deur nooit meer op slot mocht, want iedereen verwachtte dat hij op een goede dag terug zou komen'* V4-1943

'Oma is nooit weer getrouwd, hoewel ze begin vijftig was toen ze weduwe werd. Ik denk wel eens: zou ze met de gedachte hebben geleefd dat opa ergens in een vluchtelingenkamp of interneringskamp zat? Of in de

bossen van Rusland, niet wetend dat Nederland al lang bevrijd was? Nog zo laat zijn er mensen teruggekomen.' V15-1947

Het draagvlak voor dit wachten werd door twee situaties versterkt.
Ten eerste startte vlak na de April-Meistakingen de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland. Het was al een tijdlang bekend dat er dringend arbeidskrachten nodig waren in Duitsland. Er waren zelfs razzia's geweest, waarbij jonge mannen waren opgepakt om naar Duitsland te worden overgebracht. Toen de brieven van de burgemeesters over de doodvonnissen en de heimelijke begravingen bij de families arriveerden, waren de gedwongen reizen van de arbeiders naar Duitsland in volle gang.
Ten tweede werd een groot aantal mannen die tijdens de April-Meistakingen waren gearresteerd, naar Vught en later naar Duitse concentratiekampen gedeporteerd.
Van de ingrepen waarmee de nabestaanden in mei 1943 plotseling werden geconfronteerd, sloot een '*goede rechtsgang*' en '*inzet voor arbeid'* beter aan bij hun eigen plots dan de onbekende regel van de heimelijke begravingen. Veel nabestaanden namen dus aan dat hun vader, broer of zoon met de naar Duitsland gezonden arbeiders was meegestuurd. Het was dus niet uitgesloten dat ze ooit weer terug zouden komen.

Hubert Berkhout, NIOD: '*Het is vanzelfsprekend dat men in onzekerheid vasthoudt aan strohalmen als 'Rusland'. Er is geen enkele waarheid die dit rechtzet, maar er is ook geen waarheid die het bevestigt. Die onzekerheid is heel erg.*'

Jacques Wallage, burgemeester van Groningen: '*Bij vermissing ontbreekt de reële dimensie. En zonder een reële dimensie kan een verhaal niet geplaatst worden. Als een verhaal ontbreekt, gaan mensen uitvluchten bedenken om tóch maar iets van grip te krijgen. Ze zien bijvoorbeeld iemand lopen die op hun vermiste vader of broer lijkt. Of ze maken het verhaal af op een voor hen zo logisch mogelijke manier. Een ontbrekend verhaal geeft altijd een impuls om een werkelijkheid te creëren. Je kiest een werkelijkheid om die vervolgens een plek te geven. En naarmate je minder weet, vul je meer in.*'

De door Ricoeur als noodzakelijk benadrukte samenhang en eenheid in het levensverhaal van de nabestaanden werden door het ontbreken van een reële dimensie ernstig aangetast. Met betrekking tot de instructie de veroordeelden op een geheime locatie te fusilleren en begraven, hielden de bezetters de reële dimensie bewúst geheim. Maar ook de instructie als zodanig was geheim en miste daardoor de reële dimensie. Het betrof dus een dubbele geheimhouding.
Ricoeur geeft aan dat plots worden bijgesteld door confrontaties met het *Andere*, door dat wat niet verwacht werd. De rode levensdraad, die door de interventie van het *Andere* beschadigd raakte, wordt gaandeweg hersteld, waarbij het Andere wordt ingepast.
In de geheime instructies over de heimelijke fusillades en begraafplaatsen bleef het *Andere* onzichtbaar, terwijl een gedegen rechtspraak wél concreet als het *Andere* kon worden herkend. De gevolgen van het heimelijke *Andere* kwamen niet overeen met het bekendgemaakte *Andere*. Er zat voor de getroffenen niets anders op dan te proberen de rode draad te herstellen vanuit het bekende, het *Zelfde*. En dat bleek maar matig te lukken, aldus de geïnterviewde nabestaanden.[958]

5.1.2 Het systeem Bezetter

De bezetters wilden met het *Standgericht* de indruk wekken dat overtreders van de bepalingen een passende straf kregen die vooraf als '*scherpste maatregel'* bekend was gemaakt. De praktijk wees uit dat het optreden van de bezetters weliswaar juridisch onderbouwd leek te zijn, maar meer met macht dan met recht te maken had. Giddens noemt in de Structuratietheorie beide niveaus, namelijk *dominantie* (macht) en *legitimatie* (sanctie). Hoe kon het systeem *Bezetter* legitimatie dienstbaar maken aan dominantie? Hoe kan het systeem Bezetter omschreven worden vanuit de Stucturatietheorie?
Toen Duitsland Nederland in mei 1940 binnen viel, of beter, toen een groot aantal actoren, die in verschillende rangen deel uitmaakten van het Duitse systeem *Wehrmacht* op bevel van hun meerderen de grens tussen Duitsland en Nederland overstaken en hun hoogste leider verkondigde dat het land vanaf dat moment van hem was, werden alle in Nederland aanwezige systemen in principe ondergeschikt aan de regels van het bezettende systeem. Het betrof een *totalitair systeem* dat in Duitsland al zeven jaar lang de volledige controle uitoefende op politiek, juridisch, maatschappelijk, sociaal, economisch, godsdienstig en filosofisch terrein. Nederland kende tot de Duitse inval een democratie, waarin systemen op de genoemde terreinen

[958] In 5.6.2 wordt in beeld gebracht hoe de geïnterviewde nabestaanden leefden met de oorlogsvermissing.

naast elkaar opereerden, elkaar overlapten, aanvulden of uitsloten. Nederland werd plotseling geconfronteerd met een onbekend systeem, het totalitaire systeem van de bezetters.
Dit bezettende systeem bestond uit vele grotere en kleinere systemen. Het ene richtte zich op civiele beheersing, het andere op militaire, weer een ander op '*zuivering'* van '*onzuivere elementen'*. Het totalitaire systeem had maar één doel: de nazificatie van Nederland. Een dergelijke politiek was volstrekt nieuw voor Nederlandse burgers. Ze waren niet opgegroeid binnen een dergelijk systeem en waren daarom niet bekend met de regels ervan.
In de eerste jaren behielden de oorspronkelijke Nederlandse systemen een groot deel van hun handelingsruimte, zolang deze de ideologie van het bezettende systeem diende of op zijn minst niet in de weg stond. Meer en meer werden deze Nederlandse systemen door het bezettende systeem ingezet om diens eigen doelen te verwezenlijken: Bevolkingsregisters die oorspronkelijk vanuit sociaal-economische overwegingen waren opgezet om demografische gegevens in kaart te brengen, werden nu gebruikt om in beeld te brengen waar zich Joden en arbeidskrachten bevonden. Marechaussee en politie werden nu door het nieuwe systeem ingezet bij opsporingsactiviteiten en het begeleiden van deportaties. Burgemeesters moesten er nu alles aan doen om de orde te handhaven, dat wil zeggen: de *nieuwe* orde.

Giddens geeft aan dat actoren binnen systemen in principe de beschikking hebben over drie structuurniveaus: dominantie, legitimatie en zingeving. De niveaus van dominantie en legitimatie gaan hand in hand en functioneren op het *praktische*, vanzelfsprekende en doorgaans onbewuste kennisniveau. Ze reproduceren het oude en ze streven het onveranderlijke na. Ze dwingen verandering van anderen af om de eigen onveranderlijkheid te waarborgen. Het derde niveau, dat van zingeving, speelt zich af op het *discursieve*, bewuste en verwoordbare kennisniveau. Vanuit dit niveau wordt kritisch beschouwd, worden ethische keuzes gemaakt en wordt tot veranderingen besloten die alle betrokkenen dienen.
Totalitaire systemen geven geen ruimte aan dit laatste niveau. Iedere handeling dient één ideologie. Voor de nazi-bezetters was dat de nazificatie van bezette naties. Het is de nadrukkelijke bedoeling van een totalitair systeem om dominantie uit te oefenen. De legitimatie van die dominantie is daarbij volledig gewaarborgd. De kennis is bewust en verwoordbaar, maar een totalitair regiem weigert in principe ruimte te geven aan ethische reflectie vanuit het niveau van zingeving.

Het systeem *Bezetter* functioneerde op de niveaus van dominantie en legitimatie, met macht en sanctie als hulpbronnen voor interactie. Het totalitaire systeem *Bezetter* was totalitair dominant, het duldde niets buiten het eigen systeem. Binnen een totalitair systeem is het niveau van dominantie (macht) het belangrijkste niveau. Het niveau van legitimatie (sanctie) wordt ingezet om het niveau van dominantie te waarborgen. Hoewel sanctie doorgaans een interactiemiddel van legitimatie is en macht van dominantie, overlappen macht en sanctie elkaar in een totalitair systeem.
Omdat het totalitaire systeem *Bezetter* alle terreinen besloeg, kon het systeem zélf voortdurend nieuwe regels bedenken die al zijn handelingen legitimeerden, ook al bestonden die regels, zoals het geheime *Keitel Erlass*, uit het heimelijk laten verdwijnen van arrestanten, een regel die door authentieke rechtssystemen als ernstig strafbaar zou zijn gekarakteriseerd.
De voortdurend nieuw ingevoerde regels boden een scala aan legitieme, *juridisch* onderbouwde sanctiemogelijkheden tegen andersdenkenden. Omdat alle systemen werden geregeerd door het totalitaire systeem, stond diens ideologie centraal, niet het doel waarmee de meeste systemen, zoals Justitie of onderwijs, oorspronkelijk waren geproduceerd. Recht stond in dienst van de macht van het systeem.

'*Er was een Standrecht, dus een rechtspraak, dat stond in de krant. En er was een verdediger. En de aanklacht zou goed uitgezocht worden. Maar waar is het verslag van die rechtspraak? Hoe kon hij als enige uit het gearresteerde groepje ter dood veroordeeld worden, en werden de anderen vrij gelaten? Wat voor rechtspraak was dat? Daar klopt toch niks van?*' V5-1939

Mevrouw Sassen-Trip, de zuster van Berend Trip: '*Ik wilde vooral weten op grond van welke aanklacht Be ter dood was veroordeeld en hoe die rechtszaak had plaatsgevonden.'*

De onduidelijkheid over de aanklacht en de rechtzaak gold voor alle slachtoffers van de April-Meistakingen. Jogchum van Zwol, Broer de Witte, Berend Trip en Bouke de Vries werden veroordeeld voor overtredingen die bij hen nog niet als zodanig bekend waren. Ook waren ze er niet van op de hoogte dat er '*ernstige maatregelen'* tegen overtreders genomen zouden worden.

Het verslag van de rechtsgang bestond uit één of twee regels in een telexbericht dat vanuit de *Aussenstellen* naar Den Haag werd gestuurd. Met het *Standgericht* wilden de bezetters de indruk wekken dat het om legitimatie en sanctie ging, maar in de praktijk ging het om dominantie en macht.

Los van oorlog en bezetting heerste er in de jaren dertig, veertig en vijftig een tijdgeest waarin gehoorzaamheid als deugd werd gezien. Ricoeur zou die plots typeren als '*houd je aan de regels'*, '*doe wat je opgedragen wordt*' en '*spreek je meerderen niet tegen'*. In bezettingstijd leek het dus legitiem om gehoorzaam te zijn aan regels van systemen waarin men participeerde, ook al pakten die regels negatief uit voor mensen die van die systemen afhankelijk waren. Bijvoorbeeld, een wachtmeester, in dienst van de marechaussee, gedroeg zich zoals een wachtmeester betaamde door correct de bevelen van meerderen op te volgen. De meerdere droeg de verantwoordelijkheid. De wachtmeester handelde volstrekt legitiem door gehoorzaam te zijn. Sterker, het gedrag was juist incorrect als de bevelen niet werden uitgevoerd. En in zeer hiërarchische systemen was er altijd een scala aan meerderen verantwoordelijk, en was er altijd een scala aan ondergeschikten aan wie bevelen konden worden doorgegeven.

Snežana Jovanović, Emancipatie Adviesbureau Drenthe en betrokken bij de vrouwen van Srebrenica over regels en reflectie: '*Bij ieder systeem kun je je afvragen wat het stelsel van normen en waarden is dat er voor zorgt dat systemen functioneren zoals ze functioneren, dus het ene overwaarderen en het andere onderwaarderen, niet zien of zelfs afwijzen. Die normen en waarden ontstaan niet uit het niets, maar worden gecreëerd en in stand gehouden door degenen die de touwtjes in handen hebben. Bij iedere regel kun je je afvragen: wie dient die regel? Regels zijn gemaakt door mensen. Welk belang steekt er achter die regels? Welke keuzes zijn gemaakt, en door wie, en met welke bedoeling?'*

De haastige instelling van het systeem *Standgericht* is illustratief voor het feit dat systemen werden opgericht met bepaalde bedoelingen en belangen. De bezetters hadden nooit verwacht dat de Nederlandse bevolking zo massaal in opstand zou komen tegen de oproep van Christiansen. Deze opstand moest snel gebroken worden. Haastig werd daarom een nieuw tijdelijk systeem in het leven geroepen, het *Standgericht*. Met grote spoed werden nieuwe regels geformuleerd, de standrechtbepalingen, die de dominantie zouden helpen herstellen en alle middelen daartoe legitimeerden. Een groot aantal handelingen, zoals werkweigering en samenscholing, kon daarmee als overtreding worden getypeerd. Het met grote haast ingezette systeem *Ordnungspolizei* kreeg het geheime bevel de opstand met alle middelen de kop in te drukken. Alle handelingen werden door dit bevel juridisch gedekt.

In 5.1.1 werd stilgestaan bij de plots die het referentiekader vormden voor de Nederlandse burgers. Deze verschilden aanzienlijk van die van de *Ordnungspolizei* en het *Standgericht*.
Het derde bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt* van deze *Ordnungspolizei* was vijf weken voor het uitbreken van de April-Meistakingen zwaar gehavend uit het Oostfront in Nederland aangekomen. Toen de April-Meistakingen uitbraken werd dit regiment van de *Ordnungspolizei* ingezet om de stakingen de breken. Vier compagnieën van het derde bataljon kregen Noord-Nederland als *Bereichsgebiet*. Ervaringen aan het Oostfront, waar honderden collega's waren gesneuveld, hadden hun plots gevormd. Ze sloegen de opstand neer op een manier die niet alleen aan de geheime orders van Rauter beantwoordde, maar die ook voortvloeide uit hun recentelijk bijgestelde referentiekader. Naast het feit dat ze aan het Oostfront aangrijpende ervaringen hadden doorstaan, waren de politiemannen al tien jaar lang gewend aan de strijd tegen en arrestatie van andersdenkenden in Duitsland en maakten zij deel uit van het *dominante, totalitaire systeem*.
Ook de rechters van het *Standgericht* maakten al tien jaar lang deel uit van dit systeem. Behalve Arno Arlt kwamen alle rechters rond 1 mei 1943 over uit Duitsland, om recht te spreken in het kader van de April-Meistakingen. Zo was Hans Wendt, de voorzitter van het *Standgericht* van Groningen, Friesland en Drenthe, *SS*'rechter in Hamburg. Hij sprak vonnissen uit die voor hem bekend en legitiem waren, maar die voor de Noord-Nederlandse bevolking volslagen nieuw waren.

Zo kon het gebeuren dat twee fietsers als '*samenscholers'* werden doodgeschoten, dat een toeschouwer als '*ophitser'* ter dood werd veroordeeld, dat een in een klerenkast bewaarde oude windbuks als '*verboden wapenbezit'* werd verraden en dat een jonge vrouw doodgeschoten werd omdat ze om acht uur, '*na de avondklok*', nog buiten was. De zestien totaal onschuldige gijzelaars die in Trimunt werden vastgehouden, werden als '*communisten'* die '*op heterdaad waren betrapt'* bij het '*opwerpen van straatbarricaden'* ter

plekke gefusilleerd door de *Ordnungspolizei*, aldus de verklaringen die op geen enkele manier overeenkwamen met de werkelijkheid.

Hoewel Rauter het bevel had gegeven dat alles geoorloofd was, '*als er maar doden vielen die op de aanplakbiljetten vermeld konden worden'*, gaven verschillende actoren verschillende invullingen aan die regels. Verslagen van de naoorlogse rechtspleging brengen in beeld dat rechter Boulanger van het *Standgericht*-ressort Overijssel en Gelderland de enige van de vijf rechters was die iets van recht leek te willen spreken. Terwijl in alle andere *Standgericht*-ressorten sancties werden ingezet om dominantie te herstellen, wilde hij alleen sancties uitvoeren die juridisch min of meer gelegitimeerd konden worden. Hoewel alle *Standgerichte* in persberichten de *indruk* wekten recht te spreken, riep Boulanger daadwerkelijk getuigen op om hen te horen. Ook wilde hij alleen de echte aanstichters berechten en niet de toevallig door de *Ordnungspolizei* gearresteerden. Dit, tot ongenoegen van Rauter, die vond dat juist in het gebied waar de opstand was ontstaan hard opgetreden moest worden. Boulanger leidde de *Standgericht*-zaak tegen Frederik Martinus Loep, ingenieur bij het Hengeloose bedrijf Stork. De rechtzaak werd op bevel van Rauter overgenomen door Arlt. Boulanger had Loep willen vrijspreken. Arlt gaf Loep onmiddellijk de doodstraf.[959]

Brita Röhl, de kleindochter van de op 4 mei 1943 in Hengelo (Ov) ter dood veroordeelde en sindsdien vermiste Frederik Martinus Loep: '*Mijn moeder, een klein meisje toen, logeerde bij haar grootouders in Amsterdam. Mijn grootvader had een dag vrij genomen om haar op te kunnen halen. Toen hij de volgende dag op zijn werk verscheen werd hij wegens werkweigering gearresteerd.'*

De veroordeling van Loep brengt in beeld dat de regels van de ene, bekende autoriteit, haaks stonden op de regels van de andere, bezettende autoriteit. Loep had bij zijn werkgever Stork verlof aangevraagd, en dat had hij gekregen. Hij had dus gehandeld volgens de regels van het systeem *Stork*. Het systeem *Bezetter* nam echter het laatste woord, en beoordeelde het volstrekt legale handelen van Loep volgens eigen regels, waardoor het handelen van Loep als illegaal veroordeeld kon worden: Het *Standgericht* oordeelde dat hij door zijn passieve houding de staking had gesteund: hij had met het oog op de staking zijn verlof moeten intrekken om zijn ondergeschikten tot werken te kunnen dwingen. Loep kon dit laatste advies niet meer opvolgen. Het maakte deel uit van zijn doodvonnis.
In 1.2.4 werd beschreven dat ook in Woudbloem twee systemen elkaars regels uitsloten. De broers Kleefman waren door hun leidinggevende voorlopig naar huis gestuurd omdat er bijna niemand op het werk was verschenen. Ook zij werden even later veroordeeld volgens andere regels, dan de regels die hen de ruimte hadden gegeven om tot nader order naar huis te gaan.

Niet alleen Boulanger, ook Haase, de *Aussenstelle*-leider van Groningen, leek nog iets van recht te willen handhaven. Tijdens de naoorlogse verhoren verklaarde Haase dat hij erg was geschrokken van de vele doden die in Trimunt waren gevallen. Hij meldde de gebeurtenissen onmiddellijk bij zijn superieur Harster, die het kantoor deelde met Mechels' superieur Rauter. Op het niveau van zingeving zou het hem niet zijn gelukt om Mechels aan te spreken en te reflecteren op de gebeurtenissen. Op de niveaus van dominantie en legitimatie kon hij alleen Rauter laten inlichten over het voorval, via zijn eigen leidinggevende Harster. Ook verklaarde hij dat hij na de moorden in Trimunt hoopte dat hij verdere bloedbaden kon voorkomen, door op de telexen bijzondere gezinsomstandigheden van de veroordeelden te vermelden.
Hij verklaarde er tevens voor gepleit te hebben om de *Standgericht*-sancties later te laten ingaan dan de vereiste vroege ochtend van 1 mei, omdat hij wist dat de bevolking onmogelijk op de hoogte van de bepalingen en de sancties kon zijn. Deze verklaring is echter in strijd met de telexen en krantenberichten van 1 en 2 mei, waarin staat dat Jogchum van Zwol en Berend Trip '*bekend waren met de bepalingen'*. Half mei 1943 bevestigden de *Beauftragten* van Groningen, Friesland en Drenthe dat de bevolking inderdaad op 1 en 2 mei nog niet op de hoogte kon zijn van de bepalingen en de sancties.
Haase verklaarde ook dat de regel van de heimelijke executies en begraafplaatsen hem tegen de borst stuitte, omdat de nabestaanden volledig in het ongewisse zouden blijven over het lot van hun weggevoerde familielid. Daarom vroeg hij Mechels om een afschrift van diens verslag aan Rauter, om naar politiepresident De Boer te sturen. Op grond van de lijst zou de politiepresident de opdracht kunnen geven om de gevallen van overlijden in de gemeentelijke registers te laten opnemen. Ook zou hij de nabestaanden een officiele

[959] Het is mogelijk dat vanwege de overplaatsing van Arlt naar Hengelo (Ov), de mogelijkheid van crematie van de slachtoffers in dat *Standgericht*-ressort ter sprake kwam. Arlt was, als rechter van Noord-Holland, bekend met de crematies in Velsen op 2 mei 1943. Himmler gaf echter geen toestemming voor de crematies in Overijssel. In andere *Standgericht*-ressorten is geen sprake geweest van crematies of plannen daartoe.

kennisgeving van overlijden en teraardebestelling kunnen verstrekken. Zo zouden de verwanten zekerheid over de dood van hun familielid hebben en zou hun dood officieel geregistreerd zijn, aldus Haase.
Deze handeling leidde ertoe dat de families eind mei 1943 een brief van hun burgemeester kregen met de mededeling dat hun zoon, dochter, vader '*op grond van de regelen van het Politie-Standrecht is doodgeschoten. De teraardebestelling heeft plaatsgevonden doch de plaats daarvan kon niet worden bekendgemaakt. Overeenkomstig het mij gedaan verzoek doe ik U van het overlijden hierbij officiële bekendmaking'*.

Hoewel het totalitaire systeem geen ruimte scheen te geven aan het niveau van zingeving, met communicatie als interactiemiddel, bleef het een systeem dat zoals alle systemen geproduceerd en gereproduceerd werd door mensen. Deze handelende actoren kwamen ook in aanraking met regels van andere systemen waarin ze participeerden, zoals gezin, kerk, vereniging, vroegere studie of werk. Op de niveaus van dominantie en legitimatie kunnen deze andere regels als irrelevant worden afgedaan, op het niveau van zingeving niet. Ricoeur benadrukt dat we altijd streven naar zingeving. Het is de vraag hoe het *Andere* wordt belicht. Het *Andere* kan vanuit *Idem* worden geïnterpreteerd, waardoor het bekende behouden blijft. Het referentiekader kan ook worden bijgesteld door vanuit de kracht van *Ipse* op het *Andere* te reflecteren. Ter illustratie, Haase was jurist en bewoog zich voor mei 1940 in andere systemen dan de militaire en politionele. Hij ambieerde een juridische carrière. Hij werd, zo verklaarde hij na de oorlog, tegen zijn zin gemobiliseerd en naar Nederland overgeplaatst, omdat hij lid was van de SS. Zoals alle andere actoren van het systeem *Bezetter* kende ook Haase regels van andere systemen waarin hij participeerde. Zoals iedere handelende actor kon hij kiezen welke ruimte hij aan die regels gaf, hoe hij ze inkleedde en welke handelingsruimte hij nam binnen de grenzen die hem werden gegeven door het totalitaire systeem *Bezetter*.

5.1.3 Ondergeschikt aan het totalitaire systeem Bezetter

Na de Duitse inval raakten alle Nederlandse systemen in principe ondergeschikt aan het totalitaire systeem *Bezetter*. De nieuwe ideologie botste met de bedoelingen waarmee de geconfisqueerde systemen oorspronkelijk waren geproduceerd. Giddens geeft aan dat conflicten bij uitstek een uitdaging tot verandering vormen. Verandering is echter alleen mogelijk als vanzelfsprekende kennis discursief wordt gemaakt, en als vervolgens op het niveau van zingeving mogelijkheden worden verkend met behulp van reflectie en communicatie.
Het totalitaire systeem *Bezetter* bood echter geen ruimte aan dit niveau. Het niveau van zingeving vraagt om de inzet van individuele handelende actoren. Het systeem liet geen ruimte aan dit individuele. Het benadrukte daarentegen zijn dominantie in uiterlijke uniforme herkenbaarheid. Door middel van uniformen werd de ondergeschiktheid van het individuele aan het collectieve benadrukt, en werden daarnaast alleen rangen en hiërarchieën zichtbaar gemaakt.

Giddens benadrukt dat het niveau van zingeving toch wordt afgedwongen. Dit gebeurt via twee krachten. Hij geeft aan dat mensen in de eerste plaats in principe bereid zijn tot reflectie en zingeving, maar dat ze tegelijkertijd ook veiligheid, vaststaande patronen en vanzelfsprekendheden nodig hebben. Deze twee tegengestelde krachten maken verandering mogelijk én moeilijk. Een totalitaire systeem laat weliswaar geen ruimte aan zingeving, echter, de behoefte aan zingeving is inherent aan het mens zijn.
In de tweede plaats maken mensen deel uit van talloze systemen zoals gezin, familie, dorp, vereniging, werksfeer, kerk of beroepsgroep. Ook al confisqueert een totalitair systeem al deze systemen en kan '*subversief*' gedachtengoed op sancties rekenen, de inbeslagname op zich veroorzaakt al een conflict. Alle vertrouwde structuren en regels staan immers onder spanning, en spanning eist verandering.

Een totalitair systeem schrijft echter dwingend voor waar de verandering naar toe moet leiden, en straft wanneer dit niet wordt opgevolgd. Er blijft niets anders over dan in het geheim een handelingsruimte in te nemen die, zoals Ricoeur aangeeft, voldoet aan de behoefte om een waardevol en gewetenvol mens te zijn. De oud-POD-functionaris en marechausseewachtmeester Ad Mulder illustreerde hoe men onder het bezettende systeem in het geheim tot op zekere hoogte een handelingsruimte kon innemen die men waardevol en goed achtte. Hij schetste hoe ook de marechaussee aanvankelijk net als de Nederlandse bevolking door de April-Meistakingen werd overvallen: *'Tot de April-Meistakingen voerde de marechaussee hoofdzakelijk de bekende, normale taken uit, het oppakken van zwarthandelaren, dieven, enzovoort. Er was een groot verschil tussen de criminele en de politieke gevangenen. En die laatste groep groeide na de April-Meistakingen vrij snel.*'

Tijdens de April-Meistakingen kwam de marechaussee plotseling onder het bevel van de *Ordnungspolizei* te staan. Het derde bataljon van het *28e Polizei Regiment Todt* telde slechts tweehonderd man. De bezetters achtten de versterking met de Nederlandse politie en marechaussee noodzakelijk.

Ad Mulder: '*Ik werkte tijdens de April-Meistakingen als chauffeur voor de rechtbank, en hoefde dus niet het werk van de Verkeersdienst te doen. Die Verkeersdienst moest de buitengebieden controleren en werd dus ook ingezet bij de ongeregeldheden van de stakingsdagen. Ik hoorde achteraf wel een beetje wat er gebeurd was, maar de sfeer was al zo dat je voorzichtig moest zijn. Je kon niet meer vrijuit praten en vragen. Er hoefde maar één collega iets door te geven aan een superieur en het was afgelopen met je.'*

Mulder wees erop dat het belangrijk was om een indruk van gehoorzaamheid te wekken, niet alleen ter bescherming van het eigen leven en de eigen positie, maar ook om in staat te blijven om zoveel mogelijk burgers te kunnen beschermen. De informatie die hem als actor binnen het systeem Marechaussee ter ore kwam, kon immers uiterst voorzichtig buiten dit systeem worden benut. Dit gebeurde echter vooral ná de April-Meistakingen, omdat de bezetters met hun reactie op de stakingen hadden laten zien welke handelingsruimte werd getolereerd en met welk gewelddadig machtsvertoon deze werd begrensd.
En deze ruimte bleek zich alleen op het niveau van dominantie en legitimatie af te spelen. Echter, deze conclusie kon pas na de stakingen worden getrokken, na gereflecteerd te hebben op wat er tijdens de stakingsdagen was gebeurd.
Bevindt *gehoorzaamheid* zich op de niveaus van dominantie en legitimatie, op het niveau van zingeving kan bewust voor *schijngehoorzaamheid* worden gekozen. Mulder schetste dat de marechaussee weliswaar geconfisqueerd was door de bezetters, maar dat er juist daardoor ook ruimte ontstond voor deze schijngehoorzaamheid. De uniformen die het systeem *Marechaussee* moesten illustreren, boden tevens een dekmantel voor de mens die dat uniform droeg, en die buiten de regels van het systeem kon handelen.

Mulder: '*De Duitse politie beschouwde ons als een soort collega's. Veilig vermomd in onze uniformen hebben we veel voor het verzet kunnen doen.'*

Teunis Reijm, oud-politieman en POD-functionaris bevestigde dit. Hij trad pas in de vroege zomer van 1944 in dienst van de Groninger politie: '*Er waren toen al veel 'foute' politiemensen. Ook had je een groep 'slappe' politiemensen die met alle winden meewaaiden om hun eigen hachje te redden. Je hoorde zodoende veel, maar je moest ook extra voorzichtig zijn. Ik heb veel informatie door kunnen geven aan verzetsmensen. Vanuit hulpbureautjes kon je meer doen dan vanuit het hoofdbureau dat vlak bij het Scholtenhuis stond. Je schreef als politieman iedere dag een dagrapport. Daar golden geen protocollen voor. Je schreef gewoon op wat je had gedaan. Als je de hele dag voor het verzet in touw was geweest, zoog je iets uit je duim. Na de oorlog heb ik me vaak moeten verantwoorden waarom ik pas bij de politie ging toen het optreden van de bezetters harder werd. Maar het was juist een bewuste keuze.'*

In 1.2 werd in beeld gebracht dat de bezetters van burgemeesters, fabrieksdirecteuren en commandanten van politie en marechaussee persoonlijk eisten dat ze namen van werkweigeraars doorgaven en ongeregeldheden onmiddellijk meldden. Op het niet of niet juist beantwoorden van deze eis stonden zware sancties. In Noord-Nederland was dit plotseling ingevoerde beleid volstrekt nieuw. Functionarissen moesten opeens hun eigenlijke taken onder nieuwe regels uitvoeren. Dit vroeg om aanpassing, op welk niveau dan ook. En dat kostte enige bezinning en tijd. De ene functionaris maakte daarin andere keuzes dan de andere.

Albert Heijerman, gemeente Haren: '*De bezetters hanteerden een beleid van 'verdeel en heers'. De overheid moest wel meewerken. Slechts enkelen lukte het om én het ambt te vervullen én het onderdrukte Nederlandse volk te dienen.'*

Peter Boer, Defensie, bracht de menselijke factor binnen een opgelegd systeem in beeld: *'Belangrijk is het om het micro-macroperspectief hierbij te betrekken. Op macroniveau bestaan protocollen, regels, wetten, taken en functies. Maar hoe gaan individuele mensen daar op microniveau mee om? Om inzicht in een problematiek te krijgen moet je beide niveaus bekijken, evenals de wederzijdse beïnvloeding van de beide niveaus. Zonder het op 1 mei 1943 ingestelde standrecht, een verordening op macroniveau, kon geen doodvonnis worden uitgesproken voor bijvoorbeeld staking. Aan de verordening was een meldingsplicht gekoppeld. Maar hoe gingen individuele functionarissen met die verordeningen om? Gaven ze namen door? Schoven ze de verantwoordelijkheid af op ondergeschikten of andere instanties? Deden ze gehoorzaam mee*

om hun eigen positie niet in gevaar te brengen of om bij de bezetters in een goed blaadje te komen? Deden ze alsof ze de verordeningen nastreefden, maar merkten ze zogenaamd geen enkele overtreding op? Kortom, hoe vervulden ze onder déze verordening hun éigenlijke taak om de orde te handhaven of hun bedrijf draaiende te houden? En kortom, welke ruimte hadden ze, wat kónden ze doen? Als je een case goed bekijkt ontdek je grote verschillen op microniveau, die invloed hebben op de uitvoerbaarheid van het macroniveau. Andersom beperkt het macroniveau het handelen op microniveau.'

De zuster van één van de gefusilleerde slachtoffers bevestigde dit. Ze begreep dat ook systemen die opeens onder het gezag van de bezetters stonden, eerst moesten ervaren dat hun handelingen anders uitpakten dan ze gewend waren. Ze illustreerde dit met het optreden van een plaatselijke politieman die tijdens de stakingsdagen door de bezetters werd gedwongen om de huizen van de '*daders'* aan te wijzen, wier namen de bezetters ter ore waren gekomen. Dat had hij plichtsgetrouw gedaan: '*Ik denk dat die politieman niet in de gaten heeft gehad dat er doden zouden vallen. En dat denk ik, omdat ik hem een paar weken later bij toeval voor onze boerderij zag langsfietsen met rare zwaaibewegingen, alsof hij muggen wegsloeg. We wisten nog goed wat er in mei was gebeurd, dus hebben we gauw alle onderduikers het hooi in gestuurd, en ja hoor, vijf minuten later arriveerde een motor met zijspan van de marechaussee. Die politieman bleek niet voor de onderduikers te komen, maar voor mijn broer. Hij was heel vriendelijk. Dus dan denk je weer dat het wel meevalt. Of mijn broer even mee wilde komen naar het politiebureau om een paar vragen te beantwoorden. Mijn broer heeft zich verkleed en is in de zijspan gestapt. Op het politiebureau is hij meteen opgesloten en aan de Duitsers overgedragen. Onze politieman moet dat vooraf hebben geweten en kon ons alleen op deze manier waarschuwen.*'

Ze had er begrip voor dat de man in mei 1943 onnadenkend zijn normale plicht had gedaan en dat hij, na erg geschrokken te zijn van de *onbedoelde gevolgen* van zijn plichtmatige handelen, leek te hebben gekozen voor schijngehoorzaamheid. Hij had ook legitimatie kunnen vinden in het feit dat hij in mei 1943 nu eenmaal zijn plicht had gedaan, en had zijn schouders kunnen ophalen nadat hij vernomen had dat er opnieuw een arrestatie zou worden verricht. Ze vond het erg jammer dat ze zijn waarschuwingssein niet had begrepen.

Tijdens recente gesprekken met nabestaanden bleek een aantal van hen te worstelen met de vraag wie hun vader of broer 'verraden' had. Het kunnen aanwijzen van de verrader zou bijdragen aan het begrijpen van een logische opeenvolging der gebeurtenissen.
In de brieven en telexberichten naar het Scholtenhuis werd melding gemaakt van brandstichtingen in Drenthe, van stakingen bij de aardappelmeelfabriek De Woudbloem en van het feit dat in Friesland schoolkinderen tot staking werden aangezet. Het betrof berichten met concrete namen en locaties. Andere namen werden afgedwongen tijdens verhoren, zoals een jongen vertelde: *'Ik had van dorpsgenoten gehoord dat er heel wat melkbussen op straat waren geleegd, en dat wilde ik natuurlijk met mijn eigen ogen zien. Maar toen werd ik meteen door de Duitsers aangehouden. Ze schreeuwden wat ik daar deed. Ik zei dat ik had gehoord dat er melk op straat zou liggen, maar toen wilden ze weten van wie ik dat had gehoord. En toen heb gezegd wie mij dat had verteld. Achteraf zag ik hoe dom het van me was geweest om daar naar toe te gaan, maar op het moment zelf had ik dat niet door.*'[960]

Ad Mulder reageerde: '*Verraad is voor mij het moedwillig doorgeven van namen, in de wetenschap dat die persoon vervolgens wordt opgepakt. Ik heb vanwege mijn functie bij de POD enige verraadbriefjes gezien, zogenaamde klikbriefjes. Dat is verraad. Het onder zware druk of marteling noemen van namen noem ik geen verraad. Je bekentenis is afgedwongen, niet moedwillig of vrijwillig door jou gegeven. De Duitsers werkten met het psychologische effect van hun uniformen en geweren, hun arrogante blik, hun geschreeuw en hun zware laarzen. Geen wonder dat je daar bang van werd. En in angst kun je niet nadenken.'*

Een groot aantal leidinggevenden van politie, marechaussee en bedrijven had plichtsgetrouw opgave gedaan van werkweigeraars. Enkelen hadden gemeld dat in hun regio alles rustig was, terwijl dat in de praktijk niet het geval was. Maar er waren ook NSB'ers die vrijwillig en ongevraagd ongeregeldheden doorgaven aan de bezetters, al dan niet in de zekerheid dat de vermelde personen de doodstraf of een zware tuchthuisstraf zouden krijgen. Het is een feit dat de Nederlandse systemen *Politie* en *Marechaussee* ook zelfstandig en actief arrestaties hebben verricht en verhoren hebben afgenomen, zoals in Hoogezand en Zuidhorn. Het is een feit dat de Marechaussee de termen '*de werven van Hoogezand'*, '*De Woudbloem'*, '*Westerbork'* en '*het*

[960] Uit een proces-verbaal van verhoor in het kader van de naoorlogse rechtspleging.

betrekken van kinderen bij de staking' terecht liet komen bij de bezetters, nadat de plakkaten met het voltrokken doodvonnis van Jogchum van Zwol op grote schaal waren aangeplakt. Het is een feit dat Harm Bakker, Egbert Thoma, Paulinus Nieuwold, Gerrit Imbos en Cornelis Luinstra door Nederlandse politiediensten zijn gearresteerd, al dan niet in opdracht van de bezetters of van NSB-autoriteiten.

5.1.4 Afwachten...
In 3.3 werd beschreven dat oorlogsvermissingen onder verschillende omstandigheden kunnen ontstaan, namelijk door uitzending naar een oorlogsgebied, onder een eigen totalitair regime of onder een bezettend regime. De vermissingen van de April-Meistakingen ontstonden onder de laatstgenoemde omstandigheid: Nederlandse burgers verdwenen door toedoen van een bezettende macht die tevens alle 'vertrouwde' Nederlandse systemen had geconfisqueerd. Deze situatie bracht met zich mee dat verwanten maar beperkt konden zoeken.

'*Je hoorde zoveel, er werd zoveel gepraat, maar je wist nooit iets zeker'.* V9-1925

'Je wist vaak amper wat je moest geloven'. V2-1932

'*Op straat heb ik nog geprobeerd om iets over mijn broer te weten te komen, maar niemand wist iets'.* V1-1925

'*Mijn vader heeft kennissen ingeschakeld om in het Scholtenshuis te informeren naar mijn broer. Maar we kregen niets te weten'.* V6-1921

Het was niet mogelijk instanties te benaderen met een verzoek tot opsporing, omdat die instanties gecontroleerd werd door de bezetters. In 1.2.3 werd beschreven dat de vader van Jogchum van Zwol samen met een jonge Nederlandse advocate toegang probeerde te krijgen tot het Scholtenhuis. Dit werd hen niet toegestaan. Ook de moeder van Berend Assies bezocht het Scholtenhuis om naar haar zoon te informeren. Haar werd te kennen gegeven dat Berend opgesloten zat en dat ze moest maken dat ze weg kwam.
Via persoonlijke contacten kregen enkele nabestaanden soms enige informatie.

Jan Fokkens, de broer van de op 4 mei gefusilleerde Dirk Fokkens: *'Mijn ouders waren bevriend met de gemeentesecretaris van onze gemeente. Hij en mijn vader waren ouderling in onze kerk. Deze gemeentesecretaris vertelde dat de Duitsers martelaars en bedevaartsplaatsen wilde voorkomen. Dat had hij op het gemeentehuis gehoord. Maar over mijn broer Dirk wist hij verder niets.'*

Niet alle nabestaanden tastten volledig in het duister over het lot van hun vermiste familielid. Tegen de voorschriften van Rauter in waren op 4 mei publiekelijk executies uitgevoerd bij de strokartonfabriek Beukema en de aardappelmeelfabriek De Woudbloem. De lichamen van de slachtoffers werden na de fusillades door de bezetters meegenomen. Enkele personen waren ooggetuige van de executies. Ook waren er ooggetuigen van de moorden op de stelling te Trimunt.
De moord op Grietje Dekker kon worden gereconstrueerd, waardoor de familie zekerheid had over de dood van het meisje. Er werd een begrafenis geregeld en er werden rouwkaarten gedrukt. Echter, de bezetters gaven het lichaam van het meisje niet vrij, maar begroeven het op een geheime plaats.

Voor de Nederlandse burgers was het optreden van de bezetters tijdens de stakingsdagen volstrekt nieuw, zoals in de citaten onder woorden werd gebracht. In de eerste drie oorlogsjaren hadden de vertrouwde Nederlandse systemen veel handelingsruimte behouden. Na de Duitse inval moest de Noord-Nederlandse bevolking weliswaar een aantal verwachtingen bijstellen, maar vrij geleidelijk en op kleine schaal. De politie bleef herkenbaar als politie, de directeur van de melkfabriek als de directeur van de melkfabriek. In veel dorpen was nog nooit een Duitse bezetter gesignaleerd. Het dagelijkse leven leek redelijk veilig en vertrouwd, slechts een enkeling 'moest in de gaten worden gehouden'.
Door het plotselinge, gewelddadige en willekeurige optreden van de bezetters tijdens de stakingen werden alle aannames van voorspelbaarheid en veiligheid onmiddellijk versplinterd. Er zat geen enkele lijn en logica, laat staan rechtvaardigheid in het optreden van het systeem dat zich presenteerde als recht- en ordehandhaving. De vertrouwde Nederlandse systemen leken zelfs deel uit te maken van het systeem Bezetter. Daarmee raakte ook het vertrouwen in de '*eigen'* systemen beschadigd. Arrestanten konden geen beroep op doen rechtvaardigheid, omdat alle handelingsruimte werd gecontroleerd door het totalitaire systeem van de bezetters.

Tot de April-Meistakingen kon de aanname dat een straf in een passende verhouding tot de overtreding of gepleegde misdaad stond, redelijk standhouden. Er hadden in de eerste drie oorlogsjaren al wel rechtszaken plaatsgevonden waarbij doodstraffen waren uitgesproken, maar nog niet in Noord-Nederland en nog niet zo massaal. De plotselinge doodstraffen, tijdens snelle processen uitgesproken door een haastig ingesteld rechtssysteem, waren volstrekt nieuw. En van de order dat de gefusilleerde slachtoffers op een geheim te houden locatie begraven moesten worden, was de bevolking niet op de hoogte.
De bevolking leefde in mei 1943 de veronderstelling dat de oorlog niet lang meer zou duren. De geallieerden wonnen terrein en de bezetters kampten met verliezen. Het was een kwestie van afwachten.
Er was geen lichaam. Er was geen graf. Vele landgenoten waren gedwongen tewerkgesteld in Duitsland. Omdat de handelingsruimte tijdens de oorlog minimaal was, zat er niets anders op dan af te wachten.

5.2 Verstrijkende tijd I

De April-Meistakingen vonden plaats in 1943. Inmiddels zijn er ruim zestig jaar verstreken. Zowel de nabestaanden als de contactpersonen van instanties gaven aan dat er in die zestig jaar enorm veel was veranderd op het gebied van techniek en levensomstandigheden, maar ook in gangbare ideeën, kennis, overtuigingen, houdingen, normen, waarden, vanzelfsprekendheden, verhoudingen en inzichten. Op sommige gebieden leken zelfs veranderingen van 180 graden te hebben plaatsgevonden, bijvoorbeeld van de overtuiging van '*zeur niet, kijk vooruit en werk hard',* via *'spreek je uit, want dat is de basis voor genezing'* naar *'combineer actieve afleiding met bewuste verwerking'*.
Enkelen van de geïnterviewden wezen erop dat het niet juist zou zijn gebeurtenissen uit de jaren veertig en vijftig te beoordelen volgens hedendaagse maatstaven. Beter was het om de naoorlogse omstandigheden en de tijdgeest van die jaren in beeld te brengen, omdat die in grote mate konden verklaren waarom zaken destijds gingen zoals ze gingen.

In 2.1.1 werd in beeld gebracht hoe Nederland er na de bevrijding uitzag. Vele doden, evacués, vluchtenden en vermisten, algehele nood en schaarste, ontwrichting en chaos, en een volledige controle door het Militair Gezag en de geallieerden, gericht op een snel herstel van orde en rust in het zwaar beschadigde Nederland. Los van deze toestand was een aantal voorzieningen die in de huidige tijd vanzelfsprekend destijds zijn nog niet ontdekt of gemeengoed geworden, zoals een telefoon, televisie en auto voor bijna iedereen, of technische hulpmiddelen zoals een kopieerapparaat of een computer.
Ook heersten er normen die vanzelfsprekende omgangsvormen met zich meebrachten. Zo was hiërarchie vanzelfsprekend, en was het normaal dat men zweeg over tragische ervaringen, elkaar spaarde en ontzag. Deze factoren droegen er toe bij dat er op een andere manier met informatie werd omgegaan dan tegenwoordig gebruikelijk is.

5.2.1 *'Zo ging dat vroeger'*

Het leven zag er vijftig, zestig jaar geleden anders uit dan nu. Men ging anders met elkaar om, men had een andere kijk op de maatschappij, de handelingsruimte was anders dan die van nu. Er waren, om met Ricoeur te spreken, andere plots dan nu. Die vormden vaak onbewuste referentiekaders van waaruit de wereld werd geïnterpreteerd. Ze hielden vaak onbewuste aannames in over hoe het er aan toe ging in het leven, en brachten vaak onbewuste verwachtingen met zich mee. De wat oudere nabestaanden schilderden:

'*Vader was de baas, moeder volgde, en als kinderen hadden we eigenlijk niets te vertellen. Dat was gewoon zo in die tijd, en dat was gewoon in het kleine dorpje waar we woonden. Daar stond je niet bij stil, daar kwam je niet tegen in opstand.*' V3-1925

'*Alles was vrij dorps en afgesloten, toen. Je had geen telefoon en televisie, en nieuws bereikte je maar met mondjesmaat. We kwamen ook bijna nooit ons dorp uit. Zo was dat toen. Groningen was al een hele trip. Nu is alles veel anders, veel opener. Vroeger werd er veel minder gepraat en werd er veel gezwegen.*' V5-1935

'*Tegenwoordig is men opener dan vroeger. Na de oorlog zat ieder met zijn eigen problemen. Er was armoede, je moest een huishouden draaiende houden, je moest doorzetten, en dan is er niet veel tijd en ruimte om te praten. Vroeger was het veel geslotener. En je kwam nergens. De bakker en de melkboer kwamen wel bij jou. Televisie was er niet. De wereld was beperkt, de karakters zwijgender.*' V17-1951

Er heersten vanzelfsprekende hiërarchieën in gezin en samenleving, er werd doorgaans niet veel gepraat, er werd hard gewerkt, de financiële budgetten waren klein. Door de ogen van nu leek de wereld destijds klein. Toen was dat echter 'gewoon'. Het was vanzelfsprekende, praktische kennis waar niet bij werd stilgestaan. Als het al bekend was dat het NIOD, het Nederlandse Rode Kruis en de Oorlogsgravenstichting over mogelijke informatie beschikten, paste een reis naar deze instanties amper in de handelingsruimte van de eerste naoorlogse tijd. Een treinkaartje betekende een grote financiële belasting. Een dag naar het westen betekende een gemiste werkdag, terwijl het loon niet gemist kon worden. Voor een bezoek aan het NIOD moest vooraf een afspraak worden gemaakt. Schriftelijk? Telefonisch?
Een reis vanuit Noord-Nederland naar het westen geschiedde meestal per veerboot over het IJsselmeer. Echter, voor het vrije reizen was in de eerste naoorlogse tijd toestemming nodig van het Militair Gezag. Benzine was op de bon. Bijna niemand had een auto. Zelfs POD-functionarissen die verklaringen verzamelden voor de naoorlogse rechtspleging, waren afhankelijk van permissies van de geallieerden:

Teunis Reijm, oud-politieman en POD-functionaris: '*Ik heb tussen 1945 en 1948 het hele land afgereisd om verhoren af te nemen. Er was benzineschaarste, dus dat was wel eens moeilijk. Ook waren belangrijke bruggen kapot. Vaak moest ik omrijden. Ik reed in mijn eigen DKW'tje, en soms heb ik zelfs gevangenen in mijn eigen auto naar Groningen gebracht. Ik had van de geallieerden een bewijs gekregen dat ik overal heen mocht rijden, en van de officier van Justitie had ik een bewijs dat ik verhoren af mocht nemen. Zonder die bewijzen was je ruimte behoorlijk beperkt in die tijd.*'

Zijn POD-collega en marechausseewachtmeester Ad Mulder beschreef hoe er in de samenleving een strakke hiërarchie heerste. Ieder kende zijn plaats en de handelingsruimte die bij die plaats hoorde. Uniformen en insignes bevestigden de systemen en rangen visueel, zodat met één blik zichtbaar was tot welk systeem een functionaris behoorde en welke plaats deze had in de rangorde van het systeem. Het handhaven van de duidelijk omkaderde handelingsruimte paste in de tijdgeest van die decennia, maar paste ook in de plot achter het naoorlogse beleid: '*Rust, orde, zekerheid, moreel, fatsoen, herstel van het vertrouwen in de overheid'*. Iedere vorm van beweging druiste in tegen de behoefte aan orde in de ontwrichte samenleving. De structuurniveaus dominantie en legitimatie, die zich doorgaans in het praktische kennisdepot bevinden, leken het beste aan deze behoefte te voldoen, waarbij macht en sanctie als hulpbronnen voor communicatie werden ingezet. Doordat deze niveaus rust en orde creëerden, leken ze in die specifieke naoorlogse omstandigheden zinvol te zijn voor hen die bij deze rust en orde gebaat waren. En dat was eigenlijk iedereen. De hiërarchie en de nadrukkelijk omkaderde systemen schiepen duidelijkheid: bruggen zouden hersteld worden, 'foute' Nederlanders en Duitsers zouden berecht worden, scholen zouden weer open gaan, vermisten zouden opgespoord en gevonden worden, en het rechtvaardige karakter van de samenleving zou worden hersteld. Daar zou voor worden gezorgd. Zolang burgers zich aan de regels hielden, kwam het goed.

Ad Mulder: '*In die tijd was hiërarchie vanzelfsprekend. Als bijvoorbeeld de President van de Rechtbank door de gangen schreed, bleef jij als chauffeurtje stokstijf in de houding staan. Vanuit de marechaussee, waar ik bij zat, werd daar nog een schepje bovenop gedaan: hoe correcter je stond, hoe correcter je groette en je aan de regels hield, hoe meer kans je maakte op promotie. Dus die hiërarchie werd van twee kanten afgedwongen, van bovenaf en vanuit de marechaussee zelf. Ook artsen waren bijna goden in die tijd. Daar ging je niet tegen in, daar peinsde je niet over! Ik begrijp dus dat de nabestaanden ontzag hadden voor politie, Justitie of gemeenteambtenaren. Dat was vanzelfsprekend in die tijd.'*

Mulder en Reijm gaven aan dat ze het beeld van vroeger schetsten door de ogen van nu, en dat ze vanuit het huidige perspectief verschillen opmerkten. Vroeger zouden ze dit geschetste beeld nooit onder woorden hebben gebracht. De geschilderde situatie was destijds immers vanzelfsprekend, maar had wél invloed op wat men deed, wat men verwachtte, hoe het hoorde en hoe men reageerde. In Giddens' woorden werd een groot aantal regels stilzwijgend geleefd. In Ricoeurs optiek heerste een aantal dominante plots, zoals '*respecteer de overheid'*, '*als de lichamelijke ongemakken zijn verholpen verdwijnen de psychische klachten vanzelf*', '*kinderen zijn te jong om ellende te begrijpen'*, '*spaar en ontzie elkaar'* en '*ieder kent zijn plaats'*. Dominante plots vormen een tijdgeest. Vooral als het dagelijkse leven stilzwijgend vanuit deze referentiekaders wordt vormgegeven, worden ze onbewust overgenomen, nageleefd en bevestigd. De regels en plots van die tijd bepaalden de ruimte waarin men dacht en handelde.
De nabestaanden schetsten het naoorlogse beeld om aan te geven dat informatie hen enerzijds moeilijk kon bereiken, en áls er al informatie binnenkwam, dan werd deze niet per definitie binnen het gezin gedeeld. Anderzijds was het voor hen ondoenlijk om zelf informatie te vergaren. Dit werd door de twee POD-

functionarissen bevestigd. Alle hoop was op de overheid gevestigd. Vooral na de oorlogsjaren, waarin bezetters de overheid hadden gevormd.

5.2.2 Zwijgen en ontzien

In de jaren veertig en vijftig heersten met betrekking tot kinderen enkele krachtige plots. Zo hadden kinderen hun eigen ondergeschikte plaats in de hiërarchie van het gezin. Men was er van overtuigd dat kinderen niet met moeilijkheden uit het verleden belast moesten worden. Ze konden daar beter voor gespaard blijven. Maar ook heerste de overtuiging dat kinderen te jong waren om ellende te begrijpen en er daardoor geen last van konden hebben.

Een kleindochter vertelde echter: '*Mijn opa is gefusilleerd tijdens de Meistaking. Ik ben met deze kennis opgegroeid. Het is me niet verteld. Ik heb het altijd geweten en altijd gevoeld. Natuurlijk wordt er over van alles gepraat als je als klein baby'tje in je wagentje ligt. Daar staat men niet bij stil. Maar je doet alle indrukken op, alle verhalen, alle sferen, alle verdriet. Ook als ongeboren baby'tje in zo'n verdrietige en gespannen situatie. Dat weet ik zeker. En dat is heel moeilijk. Je voelt, maar je mist de feiten die bij die gevoelens horen. Die worden je niet verteld, misschien omdat je te klein bent, misschien omdat het te moeilijk is om er over te praten. Qua feiten hoor je er dus niet bij, want je deelt niet in de ervaringen en je weet de feiten niet, maar qua gevoel ben je er volledig bij betrokken. Je hoort er dus zowel wél bij als niet bij.*' V14-1946

Daarnaast heerste er een krachtige plot op grond waarvan in de samenleving met doorstane oorlogservaringen werd omgegaan: '*zet je kiezen op elkaar en richt je op de toekomst'*.
Deze plots creëerden een situatie die het verzwijgen van ervaringen mogelijk maakte. Ouders spaarden kinderen, kinderen spaarden ouders, partners spaarden elkaar. De plots brachten met zich mee dat vooral kinderen van informatie verstoken bleven. En de *huidige* oudste nabestaanden waren *destijds* kind of jongvolwassene en zijn dus met deze plots opgegroeid.

Een jongere nabestaande vertelde: '*Praten is belangrijk. Juist door niet te praten wordt het erger gemaakt. Sommige ouders wilden hun kinderen alle ellende besparen door niet over hun gruwelijke ervaringen met de oorlog te praten, maar de kinderen voelden het toch wel. Ze krijgen gevoelsinformatie zonder dat die tastbaar kan worden gemaakt door feitelijke informatie. Dat gevoel kan dan gaan woekeren en grote invloed uitoefenen terwijl de grip ontbreekt. Door hen te sparen worden ze juist tekort gedaan. Het is niet een bewuste fout, maar het pakt heel fout uit. Zo zal het ook gegaan zijn met het verstrekken van informatie door de overheden. Spaar de mensen maar... En daardoor zijn ze juist ernstig tekort gedaan. Je hebt juist zoveel mogelijk informatie nodig om dingen te kunnen plaatsen.*' V13-1950

Oud-POD-functionaris Teunis Reijm vulde aan: '*Vergeet niet dat we in de oorlogsjaren moesten zwijgen, omdat praten te gevaarlijk was. Als je jarenlang zwijgt of je woorden zorgvuldig moet wegen, wordt dat gaandeweg een tweede natuur, dat heb je bijna niet door.*'

Marian Meeks-Schilstra, Vereniging Kinderen van Verzetsdeelnemers 1940-1945, voegde er aan toe dat verzet tegen een vijandige overheid een bijzondere situatie binnen het gezin had gecreëerd. Het gezin was vanwege verzetsactiviteiten extra kwetsbaar geworden, en kinderen werden dikwijls beschermd door hen onwetend van de verzetservaringen te houden: '*Voor verzetskinderen was het verhaal onbespreekbaar, bijvoorbeeld omdat praten te gevaarlijk was, of omdat het verhaal niet meer paste in de naoorlogse samenleving, maar in de meeste gevallen omdat ze buiten het verhaal werden gehouden. Ze kénden het verhaal dus niet.*'

Mevrouw Sassen-Trip bevestigde dit. Nadat haar broer Berend was gefusilleerd had haar moeder alle papieren verbrand waarin Berend zijn meningen en ideeën had verwoord. Ook werd ze als kind buiten besprekingen gehouden. Nog steeds heeft ze prangende vragen over de beweegredenen van Berend om op zaterdagavond 1 mei 1943 zo'n grote menigte in Nieuw-Buinen toe te spreken en na zijn arrestatie alle schuld op zich te nemen: '*Die 2 mei 1943 was als een droom. De dominee kwam en praatte met mijn moeder. Als kind telde je niet mee in die tijd. Ook al was je zeventien jaar. Be was altijd erg bevlogen en idealistisch, hij schreef spreekbeurten en referaten. Mijn moeder heeft die papieren na mei 1943 allemaal verbrand, omdat ze bang was dat ze als belastend materiaal nog meer ellende konden veroorzaken. Jammer, ik had die stukken nu graag willen hebben en lezen, maar ik heb alle begrip voor haar handelen.'*

Een nabestaande vertelde over het zwijgen waarmee hij was opgegroeid: '*Er werd niet gepraat. Wij kinderen hoefden niet alles te weten. Zolang je in huis woonde was je kind, ook al was je twintig. Zo was dat in die tijd. Als de dominee kwam werden wij naar de koeien gestuurd. We stelden geen vragen, en als we vragen stelden werd dat afgewimpeld met een "daar hebben we het later wel eens over".*' V3-1925

Hij kon als jongvolwassene nog een verband leggen tussen het bezoek van de dominee en het gesprek over zijn vermiste broer. Enkele jongere nabestaanden die de April-Meistakingen niet bewust hadden meegemaakt, vertelden iedere grip te missen:

'*Ik heb die tijd niet bewust meegemaakt, maar ik heb wel heel veel gevoeld. Het viel me op dat mijn grootouders altijd begonnen te huilen als ze mij zagen. Hoe kon dat? Ze zouden toch blij moeten zijn? Hun kleinzoon kwam toch? Maar vragen werden meteen afgekapt. En vragen eindigden meteen in tranen, van mijn moeder en mijn grootouders. En dan vraag je op een gegeven moment ook niet meer. Antwoorden kreeg je toch niet. Wel tranen. Maar jouw verschijning riep kennelijk iets heel verdrietigs op, en je weet niet wat het is, en je mag het kennelijk ook niet weten. Later vond ik stukken in de krant. Rond de herdenkingstijd kwamen er altijd artikelen over de oorlog. Ik wachtte dan tot mijn moeder de krant uit had, en dan scheurde ik de artikelen er stiekem uit. De krant gooide ik gauw weg, zodat ze niet zag dat ik er wat uit had gehaald. Zo kwam ik aan informatie. In de vakanties kon ik dan bij mijn oom terecht met vragen. Je zag elkaar alleen in vakanties, zo ging dat vroeger. Mijn opa heeft artikelen uitgeknipt, en die kreeg ik na zijn overlijden toen mijn tante alle spullen verdeelde. Die spullen kijk je dan door en je leest het... Er zat ook een brief bij dat Koningin Wilhelmina haar leedwezen betoonde, en ook de brief van de gemeente dat het vonnis voltrokken was en de teraardebestelling had plaatsgevonden. Ook het grote roze papier zat er bij, met de naam van mijn vader helemaal verkeerd opgeschreven. En krantenartikelen. Dat had hij allemaal bewaard. En dat kreeg ik allemaal. Maar toen kon ik mijn opa niets meer vragen.*' V10-1942

'*Er hing een schilderij van mijn oom in de slaapkamer van mijn ouders. Als kind was ik daar heel bang voor. Hij keek op zo'n indringende manier op je neer, zo ernstig, met een frons. Hij volgde je overal. En we wisten dat hij in de oorlog doodgeschoten was, en dat had iets heel beangstigends, hij was dood en keek je aan. Ook werd ik heel verdrietig van dat schilderij, want het had alles te maken met mijn vaders onbeschrijflijke verdriet. Ik merkte wel dat mijn vader het heel moeilijk vond om te praten over mijn oom. Je vraagt dan met voelsprieten. Wat zullen de reacties zijn? Ik wilde alles weten en tegelijk wist ik hoe beladen het was. Die geheimzinnigheid laat me met veel vragen achter. Het schilderij gaf destijds wel een aanleiding om door te vragen. "Vertel nog eens wat over vroeger", was een veilige vraag om iets te weten te komen. Je hoopte met die veilige vraag stukjes informatie te horen te krijgen over je verleden en je afkomst. De geschiedenis was ó zo aanwezig en ó zo ongrijpbaar. En je voelt dat er veel meer is dan je te horen krijgt.*' V11-1955

'*Die geheimzinnigheid was afschuwelijk. Waar was dat nou voor nodig? Maar ja, vroeger werd er sowieso niet zo gepraat.*' V10-1942

Marian Meeks-Schilstra, VKV 1940-1945, benadrukte dat kinderen die de verhalen wel voelden maar buiten de expliciete bespreking ervan werden gehouden, een grote kans hadden om in een isolement te raken. De plot hield weliswaar in dat kinderen vanuit goede bedoelingen gespaard moesten worden. Het onbedoelde gevolg was echter dat ze met onzekerheid en ongrijpbaarheid werden belast, met een '*onbekend verhaal'* dat hen bleef vergezellen.

De goede bedoelingen achter dit sparen werden door een oudere broer van één van de vermiste slachtoffers onder woorden gebracht: '*Ik ben nog onder de indruk van de net gelezen documentatie, en het feit dat je er ook geen droge ogen bij kunt houden, bewijst dat deze gebeurtenissen toch een diepere indruk op je hebben gemaakt dan je geneigd bent toe te geven. Dat jij je er zoveel moeite voor getroost hebt om het naadje van de kous te weten, doet mij een beetje inzicht geven in het verwijt dat ik vroeger wel eens van mijn kinderen heb gehad, namelijk dat ik hen te weinig over mijn oorlogservaringen heb verteld. Ik stelde daar dan tegenover dat ik hun jeugd daar helemaal niet mee wilde belasten en mijn kinderen liever leuke verhalen vertelde.*'

Het wederzijdse sparen werd door bijna alle nabestaanden genoemd:

'*Ik heb met het idee geleefd dat ik de spanningen van mijn vader moest opvangen. Ik voelde me verantwoordelijk voor hoe het met hem ging. We moesten rustig zijn, geen hoge geluiden maken, geen lawaai maken. Veel van zijn gedrag hing af van ons doen en laten. Hij was het middelpunt van mijn leven waar ik rekening mee moest houden. Dat ging ook wel eens mis, je bent toch een kind, en dan voelde ik me verschrikkelijk schuldig, dan had ik een vreselijk rotgevoel, een brandende maag. Door mijn nalatigheid of door mijn toedoen was hij nu zo boos geworden'*. V11-1955

'*De kinderen hebben ons wel eens verweten dat we hen zo weinig over de oorlog vertelden, dat we hen buitensloten en hen niet meenamen naar de herdenkingen. Maar dat was onze bedoeling natuurlijk niet.*' Partner van V9-1928

'*Waarschijnlijk wilden ze me dat besparen, zoals ik ook altijd zoveel mogelijk probeerde hén te sparen. Ik heb daar alle begrip voor. Ik heb zelf kinderen, en je wilt ze zoveel mogelijk verdriet en ellende besparen, ook al realiseer je je achteraf dat je dat beter niet had kunnen doen. Tóch doe je het. Ik ben er van overtuigd dat mijn vader ons als kinderen heeft willen sparen. Hij heeft ons die ellende waarschijnlijk niet willen meedelen. Dat heb ik ook vaak gehoord: 'Ik hoop dat jullie dát nooit meemaken.' Maar je wilt dan natuurlijk wel graag weten wat dat "dát" nou inhoudt...*' V18-1957

'*Wij als kinderen probeerden de sfeer zo gemoedelijk en gezellig mogelijk te houden, dus wij ontzagen onze ouders en spaarden elkaar als vanzelfsprekend. Later denk je daar anders over, maar toen was dat normaal. Zo deden we altijd de radio uit als mijn vader binnenkwam. Hij kon die drukte niet aan zijn hoofd verdragen. Als hij weg was deden we hem weer aan.*' V3-1925

Ter illustratie van de Structuratietheorie wordt nu het naoorlogse systeem *Gezin* geschetst. In het systeem *Gezin* heersten regels die enerzijds als vanzelfsprekende praktische kennis werden doorgegeven en overgenomen, maar die anderzijds voortdurend werden uitgedaagd. De praktische regel van de ouders, die inhield dat kinderen tegen ellende beschermd moeten worden, kon botsen met de praktische regel van de kinderen dat ze alles wilden weten. Uit deze praktische kennis werden strategieën gegenereerd, bijvoorbeeld zwijgen, afkappen, het afdoen van ervaringen met anekdotes door de ouders, en het rechtstreeks of omslachtig stellen van vragen door de kinderen. De bedoeling achter de strategieën van beide partijen was identiek: het geven van een plek aan de gebeurtenissen. De strategieën konden echter botsen en daarmee een uitdaging tot reflectie vormen.

Een kleindochter vertelde dat ze waarnam dat verschillende ouderen, met wie ze geregeld contact had, verschillend met deze botsingen omgingen: '*Ik denk dat de voorzichtige vragen die ik oma stelde haar wel aan het denken hebben gezet. Ze moet gevoeld hebben dat ik zo graag wilde weten wat er allemaal was gebeurd in de tijd vlak voordat ik geboren was. Ze moet mijn behoefte aan een fundament hebben gevoeld.*' V14-1946.

De grootmoeder leek na te denken over haar eigen regels en daarin wijzigingen aan te brengen door haar kleindochter tóch te vertellen over de gebeurtenissen, hoe onzeker de afloop ervan ook was gebleven. Ze had ook vanuit het praktische dominantieniveau kunnen handelen, gelegitimeerd door praktische regels die in de naoorlogse decennia goed en zinvol werden geacht: '*kinderen hoeven geen grotemensenzaken te weten'*, of '*bespaar kinderen verdrietige herinneringen'*.
Als het dominantieniveau gehandhaafd blijft, wordt het discursieve niveau niet bereikt. Reflectie en veranderingen blijven dan achterwege, zoals de kleindochter over een andere oudere in beeld bracht:

'*Hij kapte het altijd af. Het was geweest, het was vroeger, daar hoefde je het niet meer over te hebben. En dan vraag je niet zo gauw meer. Je wilt geen ruzie.*' V14-1946

Verschillende geïnterviewden benadrukten de historiciteit, namelijk dat terug gekeken werd naar het verleden met ogen die door datzelfde verleden waren gevormd.
Eén nabestaande gaf aan dat de houding van zwijgen en ontzien vroeger weliswaar vanzelfsprekend was, maar dat ze het nu, een halve eeuw later, heel anders zou doen. Ze was in haar eigen gezin met de plot opgegroeid die ruimte bood aan gesprek. Begin jaren vijftig zat ze met haar verloofde te praten, die de wereld vanuit een andere plot interpreteerde, namelijk dat de April-Meistakingen en de vermissing van zijn broer onbespreekbaar waren. Heel argeloos, omdat ze het verhaal van de vermiste broer niet kende, vroeg ze

haar verloofde naar zijn broer. De reactie van haar verloofde leerde haar de gebeurtenissen nooit meer ter sprake te brengen en hem voor altijd te ontzien. En zichzelf te sparen voor een herhaling:

'*En toen vroeg ik heel argeloos waar zijn broer begraven lag. Hij zou beginnen te antwoorden, maar begon verschrikkelijk te huilen. Ik versteende van schrik. Wat had ik aangeraakt! Ik heb de armen stijf om hem heengeslagen en hem laten huilen. En ik heb steeds gefluisterd dat het me zo speet. Als ik dit geweten had had ik het nooit gevraagd. Hij huilde en huilde, heel wanhopig, en zei "ik weet het niet, ik weet het niet..." Ik bleef bij hem zitten, de armen stijf om hem heen, en langzaam werd hij rustig, en zaten we stil, een hele poos, te staren naar de muur, met dat ene kaarsje. Hij zei: "Dit kon je ook niet weten." En dat was het. Toen hij weg was heb ik het mijn moeder verteld en heel erg gehuild.*' V7-1928

Ze had haar tranen bewaard tot haar verloofde weg was. Daardoor merkte hij niet wat hij had aangericht, een botsing die hem de kans zou hebben gegeven om op zijn eigen regels te reflecteren. Hij beschreef de gebeurtenissen van mei 1943 enkele dagen later in een brief, omdat hij er, naar zijn zeggen, niet over kon praten. Daardoor werd verdere communicatie omzeild. Hij schreef: '*Meisje, doe met de brief wat je wilt, maar denk er aan dat niemand hem vindt. Het kon eens uitlekken en mijn vader en moeder ter ore komen. Dat zou te hard aankomen voor die stakkers. Beloof je me dat?'*

De verloofde vervolgde: '*Ik heb de brief in één keer uitgelezen en heb heel erg gehuild, ik was er kapot van. Toen ben ik naar mijn moeder gegaan en heb haar de brief laten lezen. Ook zij huilde en was erg overstuur, ze mocht hem zo graag. Maar het was een uitgemaakte zaak, er kon niet meer over gepraat worden. Ik voelde me heel erg schuldig dat ik er over begonnen was en heb er natuurlijk nooit meer over gepraat. Ik had het nu heel anders gedaan, ik zou naar de dominee zijn gegaan om te praten, bijvoorbeeld, maar in de afgelopen tientallen jaren, nadat mijn man is overleden, is er zo verschrikkelijk veel veranderd*' V7-1928

Hubert Berkhout, NIOD, vertelde dat hij geregeld werd geconfronteerd met de gevolgen van de plot dat kinderen het best gedijden als ze gespaard werden en er niet openlijk binnen gezinnen werd gepraat: '*Heel bijzonder is dat we in het kader van familieonderzoek vaak op vragen stuiten die al eerder zijn uitgezocht. De nieuwe generatie stelt de vragen opnieuw, onwetend van het feit dat de vorige generatie al eerder op onderzoek is uitgeweest. Dit is dus kennelijk niet in familieverband besproken.*'

Victor Laurentius, NRK, bevestigde dit: '*Momenteel worden de informatieverzoeken ingediend door de latere generatie. Het NRK heeft de families in de eerste naoorlogse tijd weliswaar informatie verstrekt, maar het blijkt keer op keer dat dit niet aan andere familieleden is doorgegeven. Er werd wat stiekem over gedaan, kinderen hoorden niets, en soms werden de antwoorden van het NRK zelfs weggegooid of vernietigd. Kinderen bleven dus met vragen achter en namen later (opnieuw) contact met ons op. Meestal bestaat het aanwezige dossier uit het vroegere verzoek om informatie en ons antwoord daarop. En zelfs dat is dan nieuw voor de huidige aanvragers.*'

Ook Johan Teeuwisse, OGS, vertelde dat hij geregeld op de gevolgen van het naoorlogse zwijgen stuitte: '*Na de oorlog heerste er een tijdgeest van voorzichtigheid. Men ging in familieverband vaak erg beschermend met elkaar om. Men zweeg op grote schaal over tragische gebeurtenissen, om zichzelf en anderen geen verdriet te doen. Nu weten we dat verdringing niet helpt en dat verdringing zich juist tégen je keert. Dat inzicht was er toen nog niet. We zien vaak dat direct betrokkenen hebben gezwegen, dus de ouder(s), grootouders en de wat oudere kinderen, of lieten merken niets te weten. En vooral kinderen hebben de onuitgesproken boodschap meegekregen niet over 'die pijnlijke zaak' te beginnen. De laatste jaren krijgen we talloze vragen van nabestaanden die nog heel jong waren toen bijvoorbeeld hun vader in de oorlog omkwam. Ze zijn vervolgens in een 'mondiger' tijdgeest opgegroeid en leggen zich niet meer zo gemakkelijk neer bij het feit dat er niets bekend zou zijn. Ze komen onder andere bij ons terecht. Ze zeggen totaal niets te weten, en dat hun moeder nooit iets heeft verteld 'omdat ze zelf ook niets wist'. Lange tijd formuleerden we zelf een antwoord op grond van de informatie die in onze archieven bekend was. De laatste tijd sturen we vaak fotokopieën van originele dossierstukken mee. We merken dat dit erg op prijs wordt gesteld, vooral als het een kopie van een door bijvoorbeeld de grootvader of moeder geschreven brief betreft. Maar ook verbazing kan worden opgeroepen, omdat uit zo'n brief kan blijken dat grootvader of moeder veel meer wist dan ooit aan de kinderen is verteld: "Waarom hebben ze destijds gezwegen?" Ik vind het belangrijk om dit zwijgen te bekijken tegen het licht van de tijdgeest. Ik ga er van uit dat iedereen deed wat hij of zij het beste vond op dat moment, ook al blijkt dat later anders uit te pakken. Zwijgen is iets anders dan bewust*

vérzwijgen. Ik roer dit geregeld aan in gesprekken met nabestaanden. Ook het inzicht in dit zwijgen kan een vorm van rust met zich meebrengen.'

Teeuwisse vervolgde dat dit zwijgen en ontzien niet alleen de familiesfeer bepaalde, maar dat ook instanties jarenlang erg voorzichtig waren in hun contacten met nabestaanden. Er heersten in de meeste instanties onuitgesproken regels als: '*zeg niet teveel'*, '*benader nabestaanden niet actief*', en '*haal maar geen herinneringen op want je zou eens pijn kunnen oproepen of onrust kunnen veroorzaken'*: '*Ook de Oorlogsgravenstichting had door de jaren heen van deze voorzichtigheid een bedrijfscultuur gemaakt. Deels begrijpelijk, omdat de directie en het personeelsbestand van de stichting aanvankelijk werd gevormd door mensen die onder deze normen van voorzichtigheid van de jaren veertig en vijftig waren opgegroeid. Deze houding vind ik echter erg bevoogdend en misleidend. Het is immers niet correct om over slachtoffers te schrijven dat ze 'overleden' zijn, terwijl ze zijn vermoord. Of over Joden dat ze 'niet teruggekomen' zijn? Nu worden deze verzachtende woorden niet meer gebruikt. De slachtoffers zijn 'omgebracht.*'

Hubert Berkhout, NIOD, gaf aan dat niet alleen de beschermende houding in de familiesfeer en de bevoogdende houding van instanties, maar ook de voor die tijd gebruikelijke afwachtende houding van de nabestaanden een tragische geschiedenis heeft gecreëerd: '*Die houding die in die tijdgeest heel normaal, geaccepteerd én door instanties verwacht werd, zie je nu niet meer.*'

Albert Heijerman, gemeente Haren, bevestigde dit: '*Onder de bevolking heerste een mentaliteit van lijdzaamheid en afwachten.*'

Snežana Jovanović, EAD, gaf aan dat de dominante plots van waaruit de wereld werd geïnterpreteerd, werden gevormd en in stand gehouden door een dominante, selecte, homogeen samengestelde groep : '*Wie maakten de dienst uit in de eerste naoorlogse decennia, die vanuit hun 'rugzak' naar de wereld keken? Hoofdzakelijk blanke mannen van middelbare leeftijd, keurig in het pak, stropdas om, thuis een gezin, middelbaar tot hoger geschoold, zakelijk, rationeel, thuis in onderhandelen en hiërarchie. Dit beeld was zo vanzelfsprekend dat je er amper bij stil staat. De 'zittende macht' bepaalt altijd de norm. Sommige eigenschappen worden daardoor meer gewaardeerd dan andere. Zo kan er een overwaardering voor het mannelijke, zakelijke, rationele, economische ontstaan naast een onderwaardering voor meer vrouwelijke eigenschappen zoals teamwork, sfeer, de menselijke kant, inlevingsvermogen, hulp en zorg.*'

Jan Rijders, kleinzoon van de in Tiel vermiste Goossen Rijders, bracht in beeld dat door de dominante plots selectief informatie werd gegenereerd in het kader van de naoorlogse rechtspleging: '*De tijdgeest van de jaren veertig, vijftig heeft een enorme invloed gehad. Bijvoorbeeld, vriendinnen en vrouwelijke medewerkers van de bezetters zoals secretaresses, werden meestal slecht verhoord, hoewel ze over een schat aan informatie moesten beschikken. Vrouwen waren minder in beeld, destijds, ze werden minder serieus genomen.*'

Door dit zwijgen en ontzien, door deze afwachtende en sparende houding, door de plot dat kinderen buiten '*grotemensenzaken'* dienden te worden gehouden, door een selectieve informatievergaring, bleef de beschikbare informatie achter bij instanties en de oudere generatie. In de woorden van Giddens gebeurde dit vanuit goede bedoelingen, maar met het onbedoelde gevolg dat nabestaanden, en vooral de *jongeren*, van informatie verstoken bleven.

5.3 Zoeken naar de vermiste slachtoffers

De meeste nabestaanden gaven aan dat ze rekening hielden met twee opties, namelijk dat hun weggevoerde familielid zou terugkeren, of dat hij overleden was en ergens begraven lag. In mei 1943 had een aantal van hen pogingen ondernomen om te achterhalen wat er met hun familielid was gebeurd. Dit had hooguit enkele vage aanwijzingen opgeleverd, zoals '*vervoerd richting Assen'*, '*vanuit Helpman in zuidelijke richting'*, en '*van Leeuwarden richting Groningen'*. Ook de Appelbergen werd in de geruchten genoemd. Maar niets was zeker, aldus de nabestaanden. Tijdens de laatste twee oorlogsjaren richtten ze hun hoop daarom op de hulp die ze na de bevrijding van de vertrouwde Nederlandse instanties zouden krijgen bij het vinden van hun vermiste familielid of het vinden van het graf.
Het systeem *Bezetter* maakte na de bevrijding plaats voor deze vertrouwde systemen, met vertrouwde regels, die de vertrouwde aannames over rechtvaardigheid en hulp nieuw leven inbliezen.

De nabestaanden konden zélf enkele acties ondernemen. Allereerst konden ze zonder gevaar uitgebreid navraag doen. Ook konden ze, wanneer er sprake was van verraad, aangifte doen bij de politie. En ten derde konden ze opgave van vermissing doen bij het Nederlandse Rode Kruis.

5.3.1 Nabestaanden zoeken zelf

Veel nabestaanden vertelden dat ze meteen na de bevrijding opnieuw begonnen te zoeken naar de lotgevallen, de verblijfplaats of begraafplaats van hun vermiste familielid. Omdat er nog vele duizenden dwangarbeiders in Duitsland verbleven, werd deze zoekactie meestal gecombineerd met afwachten. Er was een grote behoefte aan informatie, aanknopingspunten en zekerheid, maar ook naar gerechtigheid. Enkele nabestaanden vertelden:

'*Het verbaasde me als klein kind altijd heel erg dat mijn grootouders zo vaak Duitse kostgangers hadden. In de fabriek stonden machines waar vaak Duitse monteurs voor kwamen. En mijn grootmoeder stond altijd vooraan als ze onderdak moesten hebben. Ik begreep er niets van. Anders had ze het altijd over die verrekte rotmoffen. Later hoorde ik van mijn oom dat ze altijd meteen vroeg: "Bist im Krieg west?" Waarschijnlijk hoopte ze informatie te krijgen over mijn vader, misschien kreeg ze verhalen, misschien kwam ze er achter waar hij gebleven was. Er was immers geen lichaam? Was hij wel dood? Zou hij nog terugkomen? Er waren immers zoveel mensen teruggekomen na de oorlog, soms na een lange reis, soms zelfs te voet. Mijn vader zou toch ook weer thuis kunnen komen? De deur kwam nooit op slot.*' V10-1942

'*De vrouw van mijn vermiste broer ging vaak naar het station, als er weer een trein met arbeiders en bevrijde gevangenen uit het oosten kwam. Dan zocht ze of hij er bij was, en informeerde ze bij verschillende mensen of ze iets van mijn broer wisten. Als ze weer naar het station was geweest, dan werd daar over gepraat. Dan huilde mijn vader, dan was hij kapot.*' V3-1925

'*Meteen na de bevrijding ben ik gaan zoeken naar de begraafplaats van mijn vader, maar vooral naar gerechtigheid. Ik wilde weten wat er precies gebeurd was. Ik wilde daders zien, ze moesten gestraft worden. Het was een gevoel van rechtvaardigheid wat me dreef. Ik ging naar instanties, gemeentelijke instanties en de commissaris van de koningin, Ebels was dat toen. Ik wilde opheldering. Ik werd netjes ontvangen en netjes te woord gestaan, maar ik heb helaas niks zwart op wit. Er werden toezeggingen gedaan over het uitzoeken van de zaak, maar daar bleef het bij. Ook heb ik brieven naar het ministerie en zelfs naar de koningin gestuurd. Ik heb nog een brief uit 1948 waarin het Kabinet van de Koningin belooft zorg te dragen voor onderzoek. Die brief was aan mijn moeder gericht, omdat ik namens mijn moeder de brieven verstuurde, mijn moeder kon dat zelf niet.*' V9-1925

Maar voor sommigen was het onbegonnen werk om zelf onderzoek te verrichten:

'*We hebben nooit gezocht. We hadden geen idee waar we moesten zoeken. Ook mijn broers en zusters niet. We probeerden het te accepteren, want je moest verder. En om dingen uit te zoeken moet je denk ik ook wel wat gestudeerd hebben, anders lukt dat zomaar niet. Want waar moest je beginnen, en hoe doe je dat allemaal? Na de oorlog had je heel veel praatjes en sterke verhalen. De mensen die écht iets wisten en écht wat hadden meegemaakt hielden zich vaak stil. Je wist vaak niet wat je moest geloven.*' V2-1932

Marie-José Smits, Stichting 1940-1945, vertelde dat ze schrijnende voorbeelden kende van verwanten die op verdwenen dierbaren wachtten: '*Vermissing is enorm tragisch. Je kunt niet verder als iets niet goed is afgesloten. Bij de Stichting is een aantal zaken bekend van vrouwen die na de oorlog op hun vermiste man bleven wachten, maar op een gegeven moment de draad van hun leven toch weer wilden oppakken. Ze wilden graag een gezin stichten, ontmoetten een nieuwe partner en vroegen een overlijdensverklaring aan bij de gemeente waar de man als laatste stond ingeschreven. Zo'n overlijdensverklaring kon na vijf jaar worden afgegeven*[961]*. Op grond van deze verklaring kon een vrouw hertrouwen. Ze was dan immers weduwe? En het is voorgekomen dat opeens de overleden gewaande man weer voor de deur stond, meestal na gevangenschap in Rusland. Zulke situaties zijn zowel juridisch als emotioneel zeer moeilijk.*'

Gerard Schook, Vereniging Achterblijvers na Vermissing, benadrukte dat nabestaanden en achterblijvers konden *zoeken*, maar dat voor *opsporing* instanties nodig waren. Voor opsporing moesten de nabestaanden

[961] Door het Nederlandse Rode Kruis.

de vermissing uit handen geven en overdragen aan instanties. Nabestaanden konden de politie inschakelen, of contact opnemen met het Nederlandse Rode Kruis, de aangewezen instantie als het ging om opsporing van oorlogsvermisten. Schook gaf aan dat hierbij automatisch drie vormen van onevenwichtigheid ontstonden. De eerste onevenwichtigheid lag in het feit dat de verwanten al hun informatie ter beschikking dienden te stellen aan instanties die op hun beurt spaarzaam waren met hun eigen informatieverstrekking: '*De families waren de buitenstaanders voor de autoriteiten, de insiders waren hun eigen mensen en andere instanties. Families kregen geen inzicht in het opsporingsproces, ze kunnen niet meedenken en meehelpen om in samenwerking de zaak tot een oplossing te brengen. Als verwante geef je volledige openheid van zaken, maar het proces blijft gesloten voor jou.*'

Peter Boer, Defensie, bevestigde dit: '*Het is waar dat instanties informatie hebben die nabestaanden houvast in onzekerheid zou kunnen geven. Een gebeurtenis die búrgers overkomt, wordt als het ware ingelijfd in een (rechts)systeem. Als getroffene of nabestaande speel je opeens een bijrol, terwijl je voor je gevoel de hoofdrol hebt. Nabestaanden en systemen kijken verschillend tegen de zaak aan. Beide noemen de ander buitenstaander.*'

Antony Pemberton, Slachtofferhulp, vulde aan: '*Voorheen speelden slachtoffers geen enkele rol. Hij of zij keek toe terwijl zich voor zijn of haar ogen een toneelstuk afspeelde waarin anderen de hoofdrol hadden overgenomen die het slachtoffer toebehoorde. En juist dit gegeven is sterk uitvergroot in de Appelbergenzaak: de getroffenen speelden geen enkele rol'.*

Een tweede door Schook aangegeven onevenwichtigheid lag in de hoeveelheid tijd waarmee de verschillende partijen met de vermissing bezig waren. Voor de verwanten betrof het de enige zaak die de volledige aandacht kreeg. Voor instanties betrof het één van de vele zaken waarover de aandacht verdeeld moest worden.

Johan Teeuwisse, OGS, reageerde: '*Het is belangrijk om stil te staan bij het feit dat nabestaanden één vraag hebben, en dat wij talrijke dossiers hebben, die wijd verbreid liggen en zeer uitgebreid en complex zijn. Voor nabestaanden speelt één zaak, wij zijn met tienduizenden bezig.*'

Peter Boer, Defensie, bevestigde het verschil tussen de ene zaak voor de familieleden en de vele zaken voor instanties: '*Terwijl bij getroffenen één zaak het dagelijkse leven kan beheersen, heeft een systeem vele zaken in beheer. Afhankelijk van instantie wordt gearchiveerd op dader, zaak, locatie, datum, misdrijf, enzovoort, maar zelden op slachtoffer.*'

Een derde onevenwichtigheid lag in de betrokkenheid. Voor verwanten bleef de zaak actueel, voor instanties konden zaken gaandeweg naar de achtergrond verdwijnen doordat zich steeds nieuwe zaken aandienden.

Jan Willem Tuinman, technisch rechercheur: '*Dit is een natuurlijk proces. Als zich een nieuwe zaak aandient kan deze rekenen op alle aandacht. Zaken die al langer spelen, verdwijnen langzaam uit het aandachtsveld. En vooral bij ingewikkelde, onopgeloste zaken die blijven liggen, bestaat het gevaar dat ze min of meer vergeten worden. Je kunt nu eenmaal niet alles paraat houden, aangezien er zich dagelijks nieuwe zaken voordoen waarvoor je andere kennis paraat moet hebben. Ik heb daarin voor mezelf een manier gevonden, door enkele foto's van hedendaags vermisten boven mijn bureau te hangen, zichtbaar voor mezelf en mijn collega's. Zo blijven ze in het blikveld, en wordt er blijvend aan hen gedacht. Maar dit speelt nu. Ik kan me goed voorstellen dat dit in de naoorlogse tijd, met vele duizenden vermisten, onmogelijk was.*'

5.3.2 Aangifte bij de politie

Veel nabestaanden vertelden dat het voor hen na de bevrijding niet duidelijk was welke instantie zich bezig hield met het opsporen van vermisten of het opsporen van graven. Moesten ze contact opnemen met een grote landelijke instantie als de Oorlogsgravenstichting? Vaak was een bezoek aan het plaatselijke politiebureau de meest voor de hand liggende eerste stap. De politie maakte in hun ogen deel uit van 'de grote overheid', op wie alle hoop was gericht. De aanname was dat informatieverstrekking en verzoeken aan de politie zouden automatisch terecht zouden komen bij de juiste functionarissen en instanties.

'*Mijn vader heeft de jongen, die de naam van mijn broer had doorgegeven, aangegeven bij de politie, de allereerste dag na de bevrijding. En bij die aangifte heeft hij ook vermeld dat hij het graf van mijn broer wilde weten.*' V6-1921

Echter, het was niet de taak van de politie om vermisten op te sporen, maar daders. Gerben Brouwer, groepschef recherche, bracht dit helder in beeld: '*Het is belangrijk je te realiseren dat de taak van de politie oplossingsgericht is, dus gericht op het vinden van een dader. Er moet een vermoeden van een dader en een oplossing zijn, wil de politie in actie kunnen komen. In dit licht kan ik verklaren waarom de politie met lege handen stond bij het zoeken van de vermisten op de Appelbergen. Daarnaast was alle focus gericht op de dader, deze kreeg alle bijstand en aandacht. Voor het slachtoffer was er maar op één moment aandacht: tijdens het opnemen van de aangifte. Nu is dat totaal anders. Dat het fout voor de nabestaanden heeft uitgepakt staat buiten kijf.*'

Maar juist wat de daders tijdens hun verhoren meedeelden, leverde veel informatie op.

Teunis Reijm, voormalig POD-functionaris en politieman: '*De verhoren waren gericht op het verzamelen van belastend materiaal tegen de verhoorde en tegen andere daders. We verzamelden informatie om recht te kunnen plegen en om andere daders te kunnen opsporen en arresteren, niet om de informatie zelf. Om te straffen, dus, niet om bijvoorbeeld een voorlichtingscentrum op te zetten. Maar juist in die verhoren kreeg je de meest gedetailleerde informatie over zaken waarover de samenleving grote vragen had.*'

Peter Boer, Defensie, vulde aan: '*Het doel van justitiële instanties was opsporing en berechting, niet voorlichting. Er werden getuigen gehoord, niet met de bedoeling om getroffenen te kunnen informeren, maar om daders te kunnen opsporen en berechten. Er werden in dit kader ook mensen gehoord die niets met de zaak te maken hadden, maar die mogelijk wel informatie konden verstrekken die tot arrestatie en berechting van daders konden leiden. Die mensen moesten beschermd worden, als voorwaarde om hen te kunnen horen. Hen werd dus geheimhouding verzekerd, zodat ze vrijuit konden praten. Het was niet de bedoeling dat ze vervolgens door allerlei burgers zouden worden benaderd met vragen over hun verklaringen. En de instanties die de verhoren afnamen dachten er kennelijk niet aan dat ze de gevolgen van misdaden door de verhoorde daders, zoals vermissing of een verborgen graflocatie, door konden geven aan burgers die in ongerustheid leefden. Dat lag niet in hun doelstelling. Daar waren andere instanties voor. En vanwege de naoorlogse chaos en de muren tussen de verschillende instanties ontbrak het nogal aan communicatie. Tragisch, maar zo was de realiteit toen.*'

Bij de naoorlogse rechtspleging was een groot aantal instanties betrokken, zoals de politie, marechaussee, Politieke Opsporingsdienst, de advocaten-fiscaal, de Bijzondere Gerechtshoven, de Tribunalen, het landelijke Bureau Opsporing Oorlogs Misdadigers, de Netherlands War Crimes Commission en de geallieerden. Deze systemen richtten zich, afhankelijk van hun taak, op opsporing, arrestatie, verhoor of berechting. Ieder systeem had zijn eigen doelen en eigen regels.
De daders waarnaar de aandacht van de naoorlogse rechtspleging uitging, hadden tijdens de bezetting deel uitgemaakt van verschillende systemen zoals de *SS*, de *SD*, de *Sipo*, de *Ordnungspolizei*, de *Wehrmacht* of de NSB.[962] Ook betrof het individuen die van collaboratie of verraad werden verdacht.

Na de bevrijding werden vele tienduizenden arrestaties verricht. In 2.1.2 werd in beeld gebracht dat in de eerste chaotische naoorlogse maanden al gauw geen ruimte, geld en tijd beschikbaar was voor de berechting van '*lichte gevallen'*. Daarom werden duizenden van hen vervroegd vrijgelaten zonder ooit verhoord en berecht te zijn. Onder hen bevonden zich mogelijkerwijs personen die verklaringen hadden kunnen afleggen over het lot en het graf van de vermisten.
Vanuit hun plots verwachtten de nabestaanden daarentegen dat 'de overheid' er alles aan zou doen om de rechtvaardigheid in Nederland te herstellen: het vinden van de vermiste, het vinden van het graf en het straffen van de daders. Veel nabestaanden waren hierin zeer teleurgesteld.

'*Ik heb altijd verdenkingen gehad, en dorpsgenoten hadden die ook. Maar bewijzen hebben we nooit gekregen. Die onzekerheid maakt kapot. Nu zijn al die mensen die ik verdacht al overleden. Tóen had het nut*

[962] In 1.3.1 werd in beeld gebracht dat de door Rauter opgedragen bepalingen verschillend werden uitgevoerd in de verschillende *Sicherungsbereiche* en *Standgericht*-ressorten in Nederland, waardoor er van generatie in het onderzoek naar de landelijk vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen niet zonder meer sprake kan zijn.

om daders te vinden, nu heeft dat geen zin meer. Dat heeft me wel bitter gemaakt. Zij zijn vrijuit gegaan en wij hebben levenslang gekregen.' V9-1925

'*Er waren NSB'ers en NSB-politiemensen. Weten zij er meer van? Hebben zij de namen doorgegeven? Hebben zij op moord aangestuurd?*' V14-1946

In de interviews met de nabestaanden kwam naar voren dat zij leefden met de aanname dat de verschillende overheidsinstanties een geolied en samenhangend geheel vormden, waarin ieder met elkaar samenwerkte, ten dienste van de burgers. De politie vormde daarbij het eerste aanspreekpunt. Deze aanname werd bevestigd door het feit dat er na de bevrijding geregeld bericht werd gedaan van de vondst van massagraven. De politie en de marechaussee waren daar dikwijls bij betrokken, en voor het verstrekken van inlichtingen werd altijd verwezen naar de plaatselijke politie of marechaussee. In de praktijk hadden verschillende instanties verschillende taken.

Jan Kompagnie, Nationaal Archief: '*Niet de bijzondere rechtspleging maar het Rode Kruis richtte zich op vermissingen. De taken van de verschillende instanties waren duidelijk gescheiden. Het was niet zo dat bijvoorbeeld de politie naar het Rode Kruis kon bellen, toen tijdens de vervolging van daders duidelijk werd dat uit hun daden vermissingen waren voortgevloeid. Daar waren ze helemaal niet op gericht, want dat viel buiten hun taken.*'

In 2.2.2 werd beschreven dat het de taak van de Dienst Identificatie en Berging (DIB) van het NRK was om in actie te komen als er een veldgraf geruimd moest worden. Dit gebeurde op grond van tips van burgers of op aanwijzingen van instanties als de politie. De DIB spoorde niet actief clandestiene graven op. Wel werd actief om tips en aanwijzingen verzocht.
Bij een andere afdeling van het NRK, het Informatiebureau, kon opgave van vermissing worden gedaan. Hiervoor konden lokale afdelingen van het NRK worden benaderd, of het hoofdkantoor in Den Haag.

5.3.3 Opgave van vermissing bij het Nederlandse Rode Kruis
Vlak na de bevrijding richtten ruim vijftien instanties zich op het opsporen van vermisten. Vanaf eind 1946 centraliseerde het ministerie van Sociale Zaken deze opsporingstaak bij het NRK. De meeste instanties droegen hun archieven daarna over aan het NRK. Ieder archief had echter een eigen gebruiksaanwijzing, gemaakt op de regels van het systeem dat de opsporingen reeds had gearchiveerd. Het NRK moest deze verschillende archieven omvormen en inpassen binnen zijn eigen systeem en regels.
Meteen na de bevrijding kon middels voorgedrukte informatieformulieren, die in tweevoud moesten worden ingevuld, opgave van vermissing worden gedaan bij het Informatiebureau van het NRK. Op dat formulier konden de personalia en het signalement van de vermiste worden ingevuld, de datum waarop en de plaats waar de vermiste voor het laatst was gezien, en omstandigheden waaronder de persoon vermist was geraakt. Aanvankelijk archiveerde het NRK de opgaven op naam van de aanvrager. Omdat verschillende mensen opgave deden van de vermissing van dezelfde persoon, veranderde het NRK de registratie van aanvrager naar vermiste.
Het is opmerkelijk dat geen enkele nabestaande tijdens de recente interviews aangaf dat het NRK na de bevrijding was benaderd, terwijl hun oudere familieleden dat meestal wel hadden gedaan. Dit bleek uit de archieven van het NRK. Een geïnterviewde nabestaande ontdekte dit pas vele jaren later:

'*In ons kerkgebouw kwam een keer een man spreken van het Rode Kruis. Dat was in 1990. Mijn vrouw was daar, ik niet. In de pauze is ze heel vlug naar me toe gekomen, want die man had verteld dat het Rode Kruis ook zocht naar vermisten uit de Tweede Wereldoorlog. Ik ben meteen met mijn vrouw mee teruggegaan, en heb hem onmiddellijk aangesproken. Het was nog pauze. Ik heb een poos met hem gepraat, en hem de naam en geboortedatum van mijn vermiste broer gegeven. Hij heeft alles opgeschreven en na een maand lag er een enveloppe in de bus. Dan gaat er wat door je heen! In de enveloppe zaten kopieën van telexen van Duitsers, waarin de vonnissen werden bekrachtigd door Rauter. Alle namen en tijden stonden er op. Maar de meeste indruk maakte de handgeschreven brief van mijn vader, waarin hij beschreef wat er in de Meistaking met mijn broer was gebeurd, en waarin beschreven stond hoe hij er uit zag. Zijn handschrift. Dat maakte zo'n indruk.*' V5-1939

Zoals in 5.2 is beschreven, werden kinderen meestal buiten deze '*grotemensenzaken'* gehouden. De huidige oudste nabestaanden waren destijds kind of jongvolwassene.

Victor Laurentius, NRK, schilderde de omstandigheden waaronder de instantie destijds haar werk moest doen: '*Op 1 juni 1945 kon het NRK weer aan de slag, belemmerd door een enorme schaarste aan papier, schrijfmachines, meubilair en personeel. Omdat er aanvankelijk geen brandstof en elektriciteit was, was geen enkele drukker in staat om de voorgedrukte informatiekaarten te leveren. Het archief lag de eerste maanden noodgedwongen op de vloer, bij gebrek aan ordners, mappen, kasten of rekken. Medewerkers moesten over stapels papieren lopen om 'ergens' een document te kunnen vinden. Het personeel kon maar halve dagen werken, omdat men ernstig verzwakt was door de doorstane Hongerwinter. Tienduizenden informatieverzoeken stroomden binnen, die allemaal om een correcte behandeling vroegen. Dat kostte tijd, terwijl verwanten in spanning op een snél antwoord wachtten. Voor beide partijen dus een frustrerende situatie.*'

Het NRK verrichtte onderzoek op grond van een opgave van vermissing. In een aantal gevallen kwam als resultaat van een opsporingsactie een ambtelijk bericht van overlijden binnen, bijvoorbeeld een bijschrijving in de burgerlijke stand.

Victor Laurentius: '*Deze berichten dateerden meestal uit de eerste vier oorlogsjaren. De verwanten bleken destijds al te zijn ingelicht door de autoriteiten. Een ambtelijke bron werd als betrouwbaar getypeerd, ook al bestond die ambtelijke bron uit een bezettende macht. In de Appelbergenzaak waren de berichten van overlijden ambtelijk verwerkt.*'

Mechels had Haase op diens verzoek een afschrift van de lijst met slachtoffers van de April-Meistakingen gegeven om naar politiepresident De Boer te sturen, zodat De Boer de gemeenten de opdracht kon geven de opgaven van overlijden in hun bevolkingsregisters te registreren en de familieleden officiële kennisgevingen van overlijden te kunnen sturen.

Victor Laurentius: '*De dood van de slachtoffers van de April-Meistakingen was dus ambtelijk bevestigd en de familieleden waren ervan op de hoogte. Om de plaatselijke afdelingen van het NRK te ontlasten werd besloten om deze overlijdensberichten niet opnieuw aan de verwanten door te geven. De nabestaanden hadden het immers al tijdens de bezetting gehoord van de toenmalige autoriteiten? Wel werd gecontroleerd of het overlijden daadwerkelijk in het bevolkingsregister van de laatste woonplaats van de overledene was opgenomen.*'

Zo kon het gebeuren dat de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen na de bevrijding een vermissing hadden gemeld bij het NRK, dat het NRK ontdekte dat de vermiste al officieel als overleden stond geregistreerd, dat het NRK aannam dat de nabestaanden dit ook al officieel hadden vernomen, en dat de zaak hiermee voor het NRK was afgesloten. Achteraf gezien een reconstructie met een tragische lading, aldus Victor Laurentius.
Deze gang van zaken brengt in beeld hoe bedoelingen en onbedoelde gevolgen uiteen kunnen lopen. Het systeem *Nederlandse Rode Kruis* had als taak oorlogsvermisten op te sporen. Vermissing werd gedefinieerd als '*de volstrekte onbekendheid met het lot van de vermiste persoon'*. En van vele tienduizenden Nederlanders waren deze lotgevallen niet bekend, omdat ze gevlucht of geëvacueerd waren, woonden in gebombardeerde gebieden of als arbeider of gedeporteerde mogelijk ergens in Duitsland verbleven.
Het NRK probeerde te achterhalen wat er met de vermiste was gebeurd en waar deze zich bevond. Het uitsluitsel hiervan werd meegedeeld aan de aanvrager. Als bleek dat de vermiste was omgekomen, dan werden de verwanten persoonlijk op de hoogte gebracht door speciaal daarvoor aangestelde medewerkers. Het systeem hanteerde deze regel, met als doel duidelijkheid te verschaffen over het lot van de vermiste: het al dan niet in leven zijn, de verblijfplaats van de vermiste of de plaats waar deze was omgekomen. Een onbekende graflocatie viel niet onder de definitie van vermissing. Immers, er was toch zekerheid over de dood van het slachtoffer?

Ook Johan Teeuwisse, OGS, vertelde hoe vermissing verschillend gedefinieerd kon worden: '*Van ruim 130.000 van de 180.000 omgekomen Nederlandse oorlogsslachtoffers is geen grafligging bekend, maar zij zijn niet allemaal 'vermist'. De OGS spreekt alleen van vermissing als het lot van een persoon niet bekend is. Hij of zij is dan zonder een spoor verdwenen. In het geval van de slachtoffers van de April-Meistakingen is het lot van de slachtoffers bekend, maar hun laatste rustplaats helaas niet. We realiseren ons heel goed dat dit voor de nabestaanden anders ligt. Immers, zij hadden decennialang geen inzicht in de informatie die*

zekerheid kon bieden over het lot van de slachtoffers. Instanties hadden die informatie, dus die zekerheid wel. Hoe weet je iets zeker? Er is een groot verschil tussen bewijs, aanwijzing en gerucht. Een bewijs is bijvoorbeeld een document, opgesteld door een autoriteit, met de bedoeling iets officieel te registreren. Een bewijs is onomstotelijk. In de Appelbergenzaak vormden de telexen vanuit het Scholtenhuis een bewijs, evenals de brieven van politiepresident De Boer aan de burgemeesters van de gemeenten waar de slachtoffers woonden. Aanwijzingen zijn iets anders. Aanwijzingen geven op grond van betrouwbare informatie een duidelijke richting aan, waarvan het einddoel echter niet bewezen kan worden. Aanwijzingen kunnen ook aan logica worden ontleend, maar vormen geen waterdichte bewijzen. Het is belangrijk om aanwijzingen van geruchten te onderscheiden. In de Appelbergenzaak is het lot van de slachtoffers bekend. Daar zijn bewijzen voor.'

Het NRK richtte zich op het vaststellen van het lot van de als vermist opgegeven persoon en het informeren van de verwanten over dit lot. Deze verschafte duidelijkheid zou een einde maken aan de onzekerheid waarmee de verwanten leefden. In het geval van de April-Meistakingen was deze duidelijkheid, in de ogen van het NRK, reeds verschaft. Voor de nabestaanden lag dit anders. Immers, waarom zou een officiële mededeling door een officiële instantie die in een zeer chaotische tijd allerlei misleidende en tegenstrijdige signalen uitzond, niet óók een leugen zijn?
Het systeem NRK hanteerde als *regel* dat duidelijkheid geen tweemaal hoefde te worden verschaft, met als *doel* de aandacht te kunnen richten op verwanten die geen enkele zekerheid hadden.[963] Het *onbedoelde gevolg* van deze regel was dat de nabestaanden van de slachtoffers van de April-Meistakingen op antwoord bleven wachten dat in veel gevallen uitbleef, waardoor het gevoel werd gevoed dat 'de overheid' niets deed om hun vermiste familielid op te sporen.
De verschillende manieren van interpreteren door nabestaanden en het NRK kan verklaard worden door de verschillende plots te vergelijken. Beide partijen waren niet bekend met elkaars plot, zodat signalen verschillend geïnterpreteerd konden worden. Bij het NRK ging het om vele tienduizenden vermisten, bij de nabestaanden om slechts één familielid. Het NRK was bekend met de tienduizenden deportaties, met *Nacht und Nebel* gevangenen, met clandestiene teraardebestellingen en heimelijke crematies. Voor de nabestaanden bleef het onbegrijpelijk dat hun familielid willekeurig, om niets of om een kleinigheid, de doodstraf zou hebben gekregen. Ze leefden met de tegenstrijdigheid van een zorgvuldig gepresenteerde *Standgericht*-rechtspraak enerzijds en een onaangekondigde spoorloze verdwijning van hun dierbare anderzijds. Tegelijkertijd deden verhalen de ronde dat vele tientallen mannen die tijdens de April-Meistakingen gearresteerd waren, naar Vught en later naar Duitse concentratiekampen waren gestuurd. Dit maakte de zaak niet alleen moeilijk grijpbaar voor henzelf, maar misschien ook wel voor instanties.

Henny de Rooij-Bouwman, dochter van de op 3 mei 1943 in Rotterdam ter dood veroordeelde en sindsdien vermiste Hendrikus Wilhelmus Bouwman: '*Meteen na de bevrijding hebben we contact opgenomen met het Rode Kruis, de Stichting 1940-1945 en het RIOD. Van het Rode Kruis kregen we bericht dat de zaak moeilijk was en dat gemakkelijker gevallen voorgingen. Het RIOD antwoordde dat de zaak een nummer kreeg en dat te zijner tijd contact met ons werd opgenomen. Ook de Stichting 1940-1945 antwoordde dat het een moeilijk geval was. Maar moeilijk betekende het ontbreken van zekerheid, en dat betekende uitzoeken, en uitzoeken betekende hoop, in onze beleving. Wat kun je doen als je alles al hebt geprobeerd en alle instanties hebt benaderd? Dan houdt het op. En het komt niet in je op om het na vijf, tien, vijftien jaar opnieuw te proberen. Je hebt vertrouwen in de instanties.*'

In de uitspraken van de nabestaanden komen de plots in beeld van waaruit de wereld in de eerste naoorlogse decennia werd geïnterpreteerd. Een plot was '*de overheid staat de bevolking ten dienste, vertrouw daar maar op*'. Een andere was dat een aangifte of opgave voor altijd gold, en dat '*de overheid'* daar voortdurend actief mee bezig zou zijn. Deze aanname werd bevestigd toen de nabestaanden in april 1949 actief door de plaatselijke politie werden benaderd om gedetailleerde omschrijvingen van de gebeurtenissen van mei 1943 te geven, naast een nauwkeurig signalement van hun vermiste familielid.[964]
Richtte het Informatiebureau van het NRK zich op vermissingen, de DIB van het NRK richtte zich op het ruimen van veld- en massagraven en het identificeren van de gevonden slachtoffers. Meteen na de bevrijding

[963] Op 1 januari 1948 stonden er nog ruim dertigduizend mensen als vermist te boek. Het NRK ontving tot die datum 384.000 schriftelijke en 134.297 mondelinge opsporingsverzoeken. Pas in 1953 waren alle aanvragen verwerkt.
[964] De families in de gemeenten Hoogezand en Slochteren werden niet benaderd. De processen-verbaal aangaande deze families werden door de plaatselijke politie zelf opgemaakt.

werden verschillende massagraven gevonden. En vanaf juni 1945 werden van overheidswege actieve pogingen gedaan om massagraven, veldgraven en clandestiene graven in beeld te brengen en te ruimen. Eén van die actieve pogingen dateerde van eind juni 1945, en werd gedaan door het Militair Gezag: '*HM de Koningin heeft den wensch geuit, zoo snel mogelijk te worden geïnformeerd omtrent de belangrijkste plaatsen in Nederland, waar gedurende de bezetting door of vanwege den vijand terechtstellingen van Nederlanders of Nederlandsche onderdanen hebben plaatsgevonden...*'.

De gemeente Haren antwoordde op 10 juli 1945: *'...Vermoedelijk bevindt zich nog een graf in de Appelbergen, ongeveer 150 meter ten Oosten van de kiosk, hetwelk echter nog niet geroerd is...*'

De families in Noord-Nederland hadden eind mei 1943 weliswaar een officieel document van hun burgemeester ontvangen, waarin melding werd gemaakt van de dood en de heimelijke teraardebestelling van het familielid, maar een tastbaar bewijs hadden ze niet. Er was geen dode van wie ze afscheid hadden kunnen nemen, en er was geen graf.

5.4 De Appelbergen vanaf 1945

In 2.2.3 werd beschreven dat er tijdens de oorlog al geruchten gingen dat '*de Duitsers in mei 1943 lijken hadden begraven op de Appelbergen*'. Enkele personen hadden dit gezien, onder andere Jan Ubels, de toenmalige toezichthouder van de Appelbergen. Ook marechausseewachtmeester Akkerman was tweemaal getuige geweest van heimelijke begravingen. Hij had na de bevrijding een schriftelijke verklaring afgelegd van het feit dat hij op zondagmorgen 2 mei omstreeks 10.30 uur en op maandagmiddag omstreeks 17.00 uur had gezien dat de bezetters gefusilleerde slachtoffers naar de Appelbergen hadden gebracht. Toch duurde het nog zeven maanden, voordat actie ondernomen werd om deze veldgraven te openen.
Op 29 november 1945 deed de vader van Jogchum van Zwol aangifte van '*de vermoedelijke verblijfplaats van een massagraf in de Appelbergen, gemeente Haren'* bij de marechaussee. Deze aangifte vormde de directe aanleiding tot de grafruiming, die de volgende dag startte.

5.4.1 De ruiming van het graf

Vanaf 12 september 1945 was de DIB van het NRK de enige instantie die zich bezig mocht houden met het ruimen van veldgraven en identificeren van slachtoffers. Het Militair Gezag had dit geboden, om te voorkomen dat verschillende instanties deze werkzaamheden nog langer verrichtten, zonder de essentiële expertise en coördinatie.
In 2.2.4 werd beschreven dat niet de DIB, maar de Buitendienst van de Politieke Opsporingsdienst (POD) van de provincie Groningen, de marechaussee en de gemeente Haren op 30 november het massagraf op de Appelbergen openden. De dienst was daar niet voor opgeleid, maar had ervaring opgedaan tijdens de ruiming van twee kleine graven op de Appelbergen en een graf in de nabij gelegen Vosbergen, in juni 1945[965], dus twee maanden voordat de bergingstaken gecentreerd werden bij de DIB.
De eigenlijke taak van de POD lag op het gebied van de opsporing van vermeende oorlogsmisdadigers en landverraders. De POD werd vooral bemand door politie- en marechausseemannen en oud-verzetsmensen, en bestond uit verschillende secties die elk hun eigen takenpakket hadden. Sectie I van de Groninger POD was belast met het verhoren van oorlogsmisdadigers in het kader van de bijzondere rechtspleging, onder leiding van Jan Kerkhof. Ad Mulder maakte direct vanaf de bevrijding deel uit van deze sectie. Teunis Reijm en Reinder Paul Houwen bemanden met een aantal collega's de Buitendienst van de POD, die zich op het platteland richtte. Houwen was hoofd van deze Buitendienst.
Kerkhof vertelde dat het na de oorlog moeilijk was om goed, kundig en betrouwbaar personeel te vinden voor de POD. [966]

Ad Mulder bevestigde en illustreerde dit met te vertellen hoe hij bij de POD terecht was gekomen: '*Ik rolde daar via via in, zo ging dat in die tijd. Tijdens de laatste oorlogsmaanden zat ik ondergedoken bij Mr. Louët Feisser, Officier van Justitie bij de Groninger rechtbank. Ik kende hem via mijn werk en hij wist dat ik verzetswerk deed. Louët Feisser werd na de bevrijding benoemd tot hoofd van de POD in Groningen. Hij*

[965] Het betrof de graven van de omgebrachte verzetsmensen Pieter Roelf Roelfsema, Gerrit Jacobus Boekhoven en Mélisande Tatiana Marie Kerkhoven op de Appelbergen en Dina Alberta Brechine Aikema op de Vosbergen.
[966] Gesprek met Jan Kerkhof op 10 oktober 1995.

werd advocaat-fiscaal van de bijzondere rechtspleging en vroeg mij om de POD te komen versterken. Zo ging dat toen, en vanwege mijn verzetswerk had ik het vertrouwen van mijn collega's.'

Mulder gaf aan dat goede referenties van grote waarde waren om gevraagd te kunnen worden voor een functie bij de POD. Hij vertelde dat de meeste functionarissen niet opgeleid waren als rechercheur en dat ze een opleiding kregen tijdens hun werk. Ook Mulder volgde deze rechercheopleiding. Hij gaf aan dat veel van zijn collega's aanvankelijk vooral handelden vanuit de ervaringen die ze tijdens hun verzetswerk hadden opgedaan.
In Giddens woorden bleven ze in eerste instantie de regels van het systeem *Verzet* hanteren, omdat ze nog niet voldoende bekend waren met het systeem *POD*. In Ricoeurs woorden borduurden ze voort op het *Zelfde*, omdat het *Andere* van hun nieuwe functie nog niet voldoende in hun plot was opgenomen.
Mulder benadrukte, achteraf beschouwend, dat de bedoelingen goed waren, maar dat een goede verzetsman niet automatisch een goede rechercheur was. Er moest echter geroeid worden met de riemen die men had, en betrouwbaarheid en goede contacten waren daarbij belangrijke criteria.

Ook Teunis Reijm rolde via contacten in het POD-werk. Hij was al opgeleid als politieman en kende Houwen van het verzetswerk in Groningen: '*Ik ging na de bevrijding weer naar mijn ouders in Santpoort. Toen vroeg Bob*[967] *Houwen of ik bij zijn sectie Buitendienst van de POD in Groningen kwam werken. Zo ging dat in die tijd. Je ging na wie je kende, wie je vertrouwde en wie je kon gebruiken. Ik kwam dus bij de POD en nam verhoren af in het hele land, onder andere Lehnhoff en Knorr van het Scholtenhuis, maar ook Seyss-Inquart. Het was een gigantische chaos die eerste naoorlogse tijd. Veel mensen waren vrijgevochten, ook politiemensen en bewakers. Er was amper samenwerking tussen instanties, ieder was druk bezig met zijn eigen taken, zo goed en kwaad als dat ging.*'

Omdat de Appelbergen in de gemeente Haren lag en Haren onder de POD Buitendienst viel, nam Houwen de leiding over de ruiming van het massagraf in de Appelbergen. Hij werd daarbij geassisteerd door marechausseewachtmeester Akkerman. Akkerman kon precies aanwijzen waar de lichamen in 1943 waren begraven. Het graf op de Appelbergen werd geruimd op 30 november en 1 december 1945. Teunis Reijm en Ad Mulder waren niet bij de ruiming aanwezig. Reijm kon er niets over vertellen, Mulder wel.

Ad Mulder: '*Ik weet dat meerdere instanties en meerdere personen bij de opgravingen betrokken waren. Naast de POD was de marechaussee er bij, maar ook mensen van de gemeentewerken van Haren. Ook de boswachter was er bij, meen ik, en mensen die niet bij een instantie hoorden. Er was amper coördinatie, maar dat was ook wel begrijpelijk vanwege de chaos in die tijd. Er was geen plan, er was geen takenverdeling. Er was alleen een serieuze tip en enkele eerdere getuigenverklaringen, en toen ging men meteen aan de slag. Ik was niet aanwezig bij de opgravingen, Bob Houwen van de Buitendienst wel. Samen met Louët Feisser ben ik wel op de Appelbergen geweest. We hebben de kuil gezien die na de opgravingen was ontstaan.*'

De Structuratietheorie kan verhelderen waarom de POD met behulp van de marechaussee het graf zélf opende, en deze taak niet overdroeg aan de DIB. De POD had immers ervaring opgedaan op het gebied van grafruiming. Deze ervaring was deel gaan uitmaken van het kennisdepot als praktische, vanzelfsprekende kennis. Nu was er bij de marechaussee een serieuze tip binnengekomen over de vermoedelijke begraafplaats van Jogchum van Zwol. Een functionaris van dezelfde marechaussee, Akkerman, wist waar de vermiste Jogchum begraven moest liggen. Dat had hij immers waargenomen. Het leek logisch dat Jogchum gevonden zou worden als deze graflocatie geopend zou worden. De eerdere ruimingen van veldgraven waren goed verlopen. Waarom zou een eenvoudige zaak als het vinden van Jogchum van Zwol uit handen worden gegeven in de chaotische naoorlogse maanden waarin er teveel werk verricht moest worden door te weinig mensen en niet algemeen bekend was dat de DIB vanaf september 1945 de enige instantie was die grafruimingen mocht verrichten? '*We hadden geleerd hoe een graf geruimd moest worden*', speelde op het legitimatieniveau, en '*degene die de tip kreeg en de graflocatie kende mocht ermee aan de slag gaan'*, op het dominantieniveau.
Mulder vertelde dat hij achteraf hoorde dat men bij het openen van het graf meer slachtoffers vond dan men had verwacht. Snel werd daarom de opdracht gegeven om extra kisten aan te leveren. De opgegraven lichamen werden in deze kisten gelegd. In de woorden van Giddens stuitte men bij het openen van het graf

[967] Bob was de schuilnaam van Houwen tijdens zijn verzetswerk.

op een ongekende praktijk die reflectie op de praktische kennis afdwong. Men koos ervoor om voort te borduren op de bestaande kennis. Beschouwd vanuit Ricoeur kwam het *Zelfde* in conflict door het onvoorziene *Andere*. Men had vanuit *Ipse* het werk uit handen kunnen geven aan een meer gespecialiseerde instantie, dus vanuit de ethische drijfveer een zo zorgvuldig mogelijke ruiming te realiseren. Men besloot echter vanuit *Idem* de ruiming toch zelf te verrichten.

Uit de manier waarop de gevonden slachtoffers beschreven werden, blijkt dat men niet beschikte over de nodige expertise op dit gebied. De beschrijving vond namelijk niet plaats volgens een protocol met vaste richtlijnen. Tijdens de eerdere grafruimingen was het beschrijven van de gevonden slachtoffers niet nodig geweest. Ten eerste was het destijds al bekend wie er in de veldgraven gevonden zouden worden. Ten tweede ging het destijds om veldgraven met één of twee stoffelijk overschotten, bekende verzetsmensen die kort ervoor waren begraven. Was het ruimen van deze kleine veldgraven deel gaan uitmaken van de praktische kennis van de POD en de marechaussee, het ruimen van een groot massagraf en het identificeren van een groot aantal gevondenen was dit niet.
In 2.2.4.1 werd beschreven dat de identificaties voornamelijk plaatsvonden op kledingmonsters. Lichaamslengte, gebitsgegevens en overige kenmerken ontbreken in de meeste processen-verbaal die werden opgemaakt tussen zondag 2 december en vrijdag 7 december 1945.
Hoewel de aangifte van de vermoedelijke verblijfplaats van een massagraf in de Appelbergen door de vader van Jogchum van Zwol was gedaan, kwam het opgegeven signalement van Jogchum met geen van de omschrijvingen van de gevonden lichamen overeen. Achttien slachtoffers werden geïdentificeerd, één lichaam bleef over. De POD Buitendienst gaf een persbericht uit met de vraag om inlichtingen over mogelijke slachtoffers van de April-Meistakingen. Dit bericht verscheen vanaf maandag 3 december in diverse regionale en landelijke dagbladen.
Marechausseewachtmeester Willem Wester verzorgde alle processen-verbaal van identificatie voor de inwoners en onderduikers van Marum, de processen-verbaal betreffende Berend Trip en Jan Postema werden uitbesteed aan andere groepen van de marechaussee.

Mevrouw Sassen-Trip, de zuster van Berend Trip, herinnert zich nog goed hoe wachtmeester Wiert Kruise bij hen thuis kwam: '*In december 1945 werd aangekondigd dat er een politieman langs zou komen, want mijn moeder moest mijn broer Be identificeren. Ik zie hem nog komen, agent Kruise uit Borger. Hij had een metalen kistje bij zich, met daarin stukjes stof. Die zaten onder de witte poeder, waarschijnlijk om te desinfecteren. Ik zag meteen dat de stof uit Be's pak was geknipt. Verschrikkelijk. Het was opeens echt, tastbaar.*'

Ella Postema, de dochter van Jan Postema, kan zich er niets van herinneren: '*Eind 1945 werd mijn vader gevonden. Onder enorme belangstelling is hij herbegraven op de begraafplaats van onze woonplaats. Er was een vlag om zijn kist gedrapeerd. De kerk was overvol. Ik was drieëneenhalf jaar. Ik kan me niets van die tijd herinneren, maar kinderen werden in die tijd ook buiten zulke zaken gehouden.*'

Ad Mulder: '*Ik weet dat de identificaties zijn gedaan met stukjes stof die uit de kleding van de slachtoffers werden geknipt. De slachtoffers zijn al gauw herbegraven.*'

De herbegrafenissen van de achttien slachtoffers vonden plaats op 11, 12 en 13 december 1945.
Het persbericht dat op 3 en 4 december in verschillende regionale en landelijke dagbladen verscheen, leverde één persoonlijke en zes schriftelijke reacties op.
De persoonlijke reactie kwam van Karel Dekker, de vader van Grietje Dekker. Hij had de ruiming van het Appelbergengraf aangegrepen om navraag te doen naar de graflocatie van zijn dochter.
De schriftelijke reacties arriveerden tussen 12 en 27 december, dus tijdens en na de herbegrafenissen van de reeds geïdentificeerde slachtoffers. Alle aandacht van de POD was gericht op de identificatie van het ene, nog niet geïdentificeerde lichaam. Geen van de schriftelijk opgegeven signalementen kwamen echter overeen met de beschrijving van deze '*onbekende'*.
Het nog niet geïdentificeerde lichaam bleef aanvankelijk onder beheer van de POD, maar werd op 2 januari 1946 als '*onbekende'* begraven te Haren, in afwachting van een eventuele identificatie.

Houwen maakte op 10 januari 1945 een proces-verbaal op van de grafruiming en de identificaties. Hij voegde een fotografische afdruk toe van Mechels brief van 10 mei 1943. Ook noemde hij de namen van de

leden van het *Standgericht*: Wendt, Haase en Bellmer, en noemde Mechels '*de verantwoordelijke persoon in die tijd'*. Het noemen van namen van deze vermeende daders lag op het eigenlijke terrein van de POD.

Victor Laurentius, NRK: '*Dat het Appelbergengraf in 1945 op initiatief van de Politieke Opsporingsdienst is geruimd, is een voorbeeld van de naoorlogse chaos en de onduidelijke taakverdeling tussen allerlei verschillende instanties. De Dienst Identificatie en Berging had dit moeten doen. Doordat dit niet algemeen bekend was, werden er door andere instanties opgravingen en bergingen verricht. Ook geallieerden verrichten opgravingen, meestal van hun eigen gesneuvelde mensen.*'

Johan Teeuwisse, OGS: '*Het verbaasde me dat de toenmalige Dienst Identificatie en Berging niet betrokken is geweest bij de opgravingen in de Appelbergen in 1945, en niet in actie is gekomen na de latere aanwijzing dat er nóg zestien slachtoffers in de Appelbergen begraven moesten liggen.*'

Peter Boer, Defensie, gaf aan dat instanties bepaalde taken hadden die na de oorlog vanwege de moeilijke omstandigheden maar moeizaam konden worden uitgevoerd. En het bleven mensen die die taken uitvoerden: '*De menselijke factor is altijd erg belangrijk. Door onkunde en onderbezetting ging er wel eens iets mis. Maar ook door de zogenaamde scoringsdrift, de houding het eerst zélf te willen proberen alvorens andere, kundige, collega's of instanties in te schakelen.*'

Marechausseewachtmeester Willem Wester, die alle processen-verbaal van identificatie van de Marumer slachtoffers had opgemaakt, bevestigde dat de chaos groot was. De problemen waren onoverzichtelijk, de tijdsdruk was hoog en de taken waren onduidelijk. Iedereen leek maar wat te doen, en het ontbrak aan coördinatie en uitwisseling: '*Op het moment deed je wat je kon, later zag je wel dat er dingen mis waren gegaan in de chaos en dat er soms finaal langs elkaar heen was gewerkt*.' [968]

5.4.2 Bedoelingen en onbedoelde gevolgen

Ad Mulder wees op tijdgebrek, chaos, scoringsdrift, onkunde, onderschatting en onjuiste verwachtingen. Hij benadrukte echter dat het graf met de beste bedoelingen was geopend en dat het verrichten van de identificaties met alle beschikbare kennis, onder moeilijke omstandigheden, was nagestreefd. Dat dat niet helemaal goed was gegaan, was tragisch:

'*Eigenlijk moest het politieapparaat eerst gezuiverd worden, maar je kon niet zomaar honderden agenten op non-actief stellen. Naast de politie functioneerden de Binnenlandse Strijdkrachten. Jan en alleman zat daar bij, zonder selectie vooraf. Het is in de beginperiode gebeurd dat functionarissen opdracht kregen huiszoekingen te doen, en dat ze daar spullen hebben ontvreemd. Begrijpelijk in een tijd van schaarste en ravage, maar niet goed. Het illustreert dat niet iedereen recht nastreefde. Zo ging ook niet iedereen goed met informatie om. Maar het belangrijkste was dat het chaotische jaren waren, waarin teveel mensen teveel aanpakten in een te korte periode, zonder tijd te hebben voor overleg. We hadden wel wat beters te doen dan overleg en verslaglegging. Er was papierschaarste, er was amper benzine, veel wegen waren verwoest, telefoon was geen gemeengoed. De tijd drong. Veel informatie kon dus verloren gaan. Ondanks de beperkte mogelijkheden hebben we toch veel voor elkaar gekregen. In die tijd was zoveel te doen, je wist vaak niet waar je moest beginnen. Het zoeken naar vermisten kostte veel tijd. We moesten prioriteiten leggen, anders kwam er helemaal niets uit je handen. En dan pak je vaak iets op wat gemakkelijker op te lossen is dan vermissingen. Er waren nog veel landgenoten vermist. Het was niet zeker of ze nog leefden of dat ze in Nederland of Duitsland zwierven. Vermissing was vaak een kwestie van afwachten. Er was teveel om op te pakken. Nederland was een chaos. Vaak pakte je alleen maar op wat je voor de voeten kwam. Jouw werk was waar jouw blik zich op richtte. Dat gold voor alle instanties. Maar er was ook enige rivaliteit tussen instanties. Als er een belangrijke klus was, waarmee eer te behalen viel, dan sprong iedereen er op. Zo waren ook in de Appelbergen meerdere organisaties aan het werk. En die rivaliteit veroorzaakte dat men geneigd was informatie voor zichzelf te houden. Stel je voor dat een andere instantie er mee aan de haal zou gaan? Het gebeurde dus vaak dat je pas achteraf belangrijk nieuws of belangrijke informatie te horen kreeg.*'

Beschouwd vanuit de Structuratietheorie brengt de gang van zaken rond de ruiming van het Appelbergengraf een groot aantal onbedoelde gevolgen van als vanzelfsprekend ingezette kennis in beeld.

[968] Gesprek met Willem Wester op 2 juni 1999.

De ruiming van het graf werd verricht onder leiding van de POD. De instantie hanteerde daarbij zijn eigen regels. Een onbedoeld gevolg hiervan was dat de ruiming door de instantie die daar in gespecialiseerd en exclusief gerechtigd was achterwege bleef. Als de ruiming en de identificaties waren verricht door de DIB, dan waren de gevonden lichamen uitgebreider en nauwkeuriger beschreven, volgens vaste richtlijnen.
De DIB maakte deel uit van hetzelfde NRK dat ook het Informatiebureau herbergde, de instantie die de opgaven van vermissing onderzocht. Er zou meer kans zijn geweest om informatie over graven en vermissingen op landelijk niveau te vergelijken. Immers, het NRK was gespecialiseerd in vermissingen én in veld- en massagraven. Deze kans bleef liggen, als onbedoeld gevolg.
Ook bleef als onbedoeld gevolg achterwege dat de Appelbergenzaak gearchiveerd werd bij het NRK. In 1952 werden de bergings- en identificatietaken en de dossiers van de DIB overgedragen aan Defensie. Een Appelbergendossier ontbrak uiteraard, omdat het niet was opgemaakt. Defensie had als regel dat dossiers vijftig jaar gesloten zouden blijven, dus ontoegankelijk voor '*derden'*. Onder deze dossiers bevond zich geen Appelbergendossier.
Ook de wijze waarop de processen-verbaal in december 1945 waren opgemaakt bracht onbedoelde gevolgen met zich mee. De meeste identificaties vonden passief plaats, dat wil zeggen dat de beschrijvingen van de gevonden slachtoffers niet werden vergeleken met vooraf verzamelde signalementen van vermiste slachtoffers. Alleen van Jan Postema was vooraf een signalement opgegeven. De overige families hoefden slechts de identificaties te bevestigen die door de POD en de marechaussee waren gedaan. De instanties handelden hierbij vanuit de regels van het eigen, praktische kennisniveau. Een onbedoeld gevolg is dat sommige verwanten zich nog steeds afvragen: '*Ging dat wel goed allemaal? Het ging zo vlug, en alleen met lapjes stof*'.[969]
Het ontbrak de POD aan voldoende expertise. Onkunde en onbekendheid met ruimingsprotocollen veroorzaakten dat lichaamslengte en gebitsgegevens bij de identificaties buiten beschouwing bleven. Een onbedoeld gevolg hiervan was de identificatieverwisseling van Broer de Witte en Frits van de Riet.
Tot slot leidde het gekozen tijdpad tot onbedoelde gevolgen. De instanties begonnen met de identificaties voordat bekend was wie zich onder de slachtoffers kon bevinden, en tot voldoende signalementen van vermisten voorhanden waren. Hoewel de pers al vroeg was ingeschakeld om informatie te kunnen verzamelen over de mogelijke slachtoffers, werden de antwoorden niet afgewacht. Toen de reacties op het nieuwbericht bij de POD arriveerden, waren alle identificaties en bijna alle herbegrafenissen al verricht. De signalementen, waarnaar de POD in het persbericht had gevraagd, waren hoofdzakelijk opgegeven in processen-verbaal die waren afgenomen door de marechaussee. Deze processen-verbaal waren door plaatselijke wachtmeesters stipt volgens de regels naar hun meerderen gestuurd. Deze meerderen zonden ze door naar een volgende meerdere. Een onbedoeld gevolg van deze regels was dat het document uiteindelijk pas twee á drie weken na de aanvankelijke oproep bij de POD arriveerde. Toen was alleen '*de onbekende'* nog overgebleven om te worden geïdentificeerd.

Ook het gebrek aan informatie speelde een grote rol. De brief van Mechels noemde 54 heimelijk begraven slachtoffers. Terwijl de POD naarstig zocht naar de identiteit van het niet geïdentificeerde slachtoffer werden enkele gemeenten, die in Mechels brief werden genoemd, telefonisch benaderd met de vraag of ze inlichtingen konden verstrekken over de in de brief vermelde personen. Daarop bleek dat de brief veel fouten bevatte, niet alleen in de spelling van namen en geboortegemeenten en in enkele geboortedata, maar ook in de lijst op zich. Niet 54, maar 34 slachtoffers bleken op een geheimgehouden locatie te zijn begraven. Eén in de brief genoemde persoon was hersteld van zijn verwondingen. De naam van één omgebrachte persoon ontbrak. De namenlijst kwam niet overeen met de werkelijke chronologie van de data en tijdstippen, waarop de genoemde personen waren omgebracht.
Het kostte de nodige tijd om de in de brief genoemde gegevens met feiten te kunnen staven. De telexberichten, die tijdens de stakingsdagen vanuit het Scholtenhuis naar Rauter en Harster waren gestuurd, vormden een belangrijke, betrouwbare en nauwkeurige bron, waaruit opgemaakt kon worden wie op welk tijdstip gefusilleerd was. Kerkhof kreeg deze telexen echter pas op 27 april en 25 mei 1948. Als deze tijdstippen eerder bekend waren geweest, had al eerder geconcludeerd kunnen worden dat de eerste waarneming van wachtmeester Akkerman de clandestiene begraving van Jogchum van Zwol en Grietje Dekker betrof, met als waarschijnlijke gevolg dat er na de vondst van de negentien slachtoffers verder was gezocht in de omgeving van het massagraf. Jogchum moest er toch begraven liggen? De twee waarnemingen betroffen immers hetzelfde gebied?

[969] Gesprekken met nabestaanden op 4 oktober 2008.

Een onbedoeld maar *positief* gevolg van het feit dat de POD Buitendienst, en niet de DIB de ruiming van het graf had verricht, was dat de POD over alle verzamelde en opgemaakte documenten beschikte. Deze kennis was zeer nuttig in de zoektocht naar de nog voortvluchtige hoofddader, Mechels. Mechels moest als hoofddader worden vervolgd. Later zou blijken dat hij mogelijk ook inlichtingen over de graflocatie van de nog vermiste slachtoffers zou kunnen verstrekken.

5.4.3 Nóg zestien slachtoffers vermist

Jan Kerkhof leidde deze zoektocht. Ook leidde hij de verhoren van andere verdachten in het kader van de bijzondere rechtspleging. Eén van hen was Haase. Haase vormde een aanknopingspunt naar Mechels, omdat zijn naam in de linker benedenhoek van Mechels brief stond getypt. Daardoor kon Haase verhoord worden over de April-Meistakingen. Hij kreeg en nam de gelegenheid veel informatie te verstrekken over de stakingen, en noemde namen van anderen die er bij betrokken waren geweest.

Door een reeks onbedoelde gevolgen van handelingen was Mechels' brief in handen van de POD gekomen. Officieel had Mechels slechts verantwoording hoeven afleggen aan Rauter. Haase had Mechels echter om een afschrift van de brief gevraagd, en dit naar politiepresident De Boer gestuurd. Hierop volgde de officiele bijschrijving van de overledenen in de bevolkingsregisters. In 5.3.3 werd beschreven dat als onbedoeld gevolg van deze registratie ook het NRK concludeerde dat de slachtoffers overleden waren, en dat het NRK en verwanten vermissing verschillend definieerden.
Het zenden van de brief naar De Boer leidde tot een tweede onbedoeld gevolg. De politiepresident rangschikte Mechels' brief volgens de regels van zijn systeem in zijn archief. Dit archief werd vrij snel na de bevrijding buitgemaakt, waarna de inhoud als bewijsmateriaal tegen de politiepresident gebruikt kon worden. De brief werd daarop als aanknopingspunt gebruikt voor het onderzoek naar de slachtoffers van de April-Meistakingen en het verzamelen van bewijslast tegen hoofddader Mechels. Het is de vraag of de brief zo snel na de bevrijding gevonden zou zijn, als Mechels strikt volgens zijn regels had gehandeld en alleen aan Rauter over de slachtoffers had gerapporteerd. Of als Haase strikt volgens zijn regels had gehandeld en deze verslaglegging aan Mechels had overgelaten.

Kerkhof had als taak om bewijslast tegen onder andere Mechels te verzamelen. Hij stuitte op een veelheid aan systemen die bij de April-Meistakingen betrokken waren geweest, actief dan wel zijdelings. In 5.1.2 werd aangegeven dat het systeem *Bezetter* een totalitair systeem was met diverse deelsystemen. Tijdens de April-Meistakingen hadden meerdere van deze deelsystemen handelingen verricht volgens de voor hen geldende regels. Het feit dat het verschillende systemen betrof, maakte de naoorlogse informatievergaring op drie manieren ingewikkeld. Ten eerste konden verhoorden hun daden afschuiven op andere systemen. Ten tweede konden verhoorden aangeven '*van niets te weten'*, omdat de systemen verschillende regels hanteerden, bijvoorbeeld over geheimhouding. Ten derde gaven de hiërarchieën binnen de systemen de verhoorden de gelegenheid zich te verschuilen achter onwetendheid, omdat een meerdere of een ondergeschikte verantwoordelijk voor de ten laste gelegde daden zou zijn geweest.
Hoewel verschillende deelsystemen van het systeem Bezetter betrokken waren geweest bij de April-Meistakingen, beschikte de POD aanvankelijk alleen over één groep informanten, namelijk de gearresteerde voormalige medewerkers van het Scholtenhuis. Anderen bleven aanvankelijk buiten beeld of buiten verhoorbereik, omdat ze niet waren gearresteerd en/of uitgeleverd aan Nederland. Bijvoorbeeld, rechter Wendt was in mei 1943 slechts enkele dagen in Noord-Nederland geweest. Hij behoorde tot de *SS* en bevond zich in Duitsland. Haase en Bellmer waren bijzitters in het *Standgericht* geweest. Zij waren *SD*'ers van het Scholtenhuis[970] en bevonden zich wél in Nederlandse gevangenschap. De executies en heimelijke begravingen waren verricht door de *Ordnungspolizei*, die in 1943 slechts enkele weken in Nederland gelegerd was geweest. Geen enkele functionaris van deze *Ordnungspolizei* was echter in de eerste naoorlogse maanden in beeld.
Ook de regels die de juridische grondslag voor moorden hadden gecreëerd, lagen verspreid over verschillende systemen. Het *Keitel Erlass* viel onder de Duitse *Wehrmacht*, evenals de proclamatie van Christiansen. De orders van Rauter vielen onder de *SS* van Himmler. Ook de *Ordnungspolizei* was tijdens de stakingsdagen slechts verantwoording schuldig aan Rauter. Op hun beurt hadden zij het volledige bevel gekregen over de Nederlandse politie en marechaussee. De *Bereichskommandeur* van de *Ordnungspolizei*, Mechels, was tijdens de stakingsdagen gehuisvest in het Scholtenhuis, waar de *SD* zetelde. Deze *SD*,

[970] Haase bevond zich niet onder de groep die vanuit Schiermonnikoog werd gearresteerd, omdat hij in maart 1945 vanuit het Scholtenhuis naar elders was overgeplaatst. Hij werd later naar Groningen overgebracht.

waarvan de meeste functionarissen overigens ook lid waren van de *SS*, viel onder de verantwoordelijkheid van Harster, en had leden geleverd voor het *Standgericht*. En het *SS*-lidmaatschap van deze *SD*'ers leidde weer naar Rauter.

Aanvankelijk beschikte Kerkhof slechts over de gearresteerde medewerkers van het Scholtenhuis. Het zeer wrede optreden van deze *SD* tijdens de laatste oorlogsmaanden stond in de verhoren centraal. Maar ook de April-Meistakingen bleven niet onopgemerkt. Vooral het in de Appelbergen geruimde massagraf gaf tastbare bewijzen van oorlogsmisdaden.
Om zoveel mogelijk bewijslast tegen Mechels te verzamelen, werd een groot aantal getuigen gehoord over de moorden in Trimunt en de moord op Grietje Dekker, twee zaken waarbij zeker was dat de moorden waren gepleegd in opdracht van of onder leiding van Mechels.[971]

Ad Mulder, POD-functionaris en marechausseewachtmeester, schetste hoe moeilijk het was om informatie en bewijzen te verzamelen: '*Informatie lag niet voor het oprapen. Van de verhoorde Duitsers kwam de informatie maar langzaam boven water. En in die tijd heerste er een strenge hiërarchie binnen instanties. Informatie stroomde nog wel een beetje van de onderste lagen naar boven, maar andersom was dat bijna uitgesloten. Een verticale informatiestroom liep dus moeizaam. Daarnaast bestonden instanties vaak uit hokjes, zoals de verschillende secties binnen de POD. Je wist amper iets van het werk dat door andere secties werd gedaan. Ook tussen instanties onderling bestonden muren. Doelen en taken verschilden en soms was er rivaliteit. Binnen die instanties had je ook nog functionarissen van verschillende kerkgenootschappen en gezindten. Gereformeerden praatten meer met gereformeerden, roomsen met roomsen. Ze troffen elkaar immers ook buiten het werk. Aan de horizontale informatiestroom mankeerde dus ook nogal wat. Het maakte ook uit welke persoonlijke contacten je had. Had je veel contacten, dan kwam jou veel ter ore. Maar ook je eigen interesse speelde een grote rol. Je vroeg naar bepaalde dingen, en mensen vertelden jou dingen die jou mogelijk zouden interesseren. Deze informatiestroom heeft dus niet zoveel met je functie te maken. Ook speelde een rol of iets al vrij bekend was. Van de executies achter de Rabenhauptkazerne wisten we aanvankelijk niets. De drie executies bij De Woudbloem waren daarentegen al tijdens de oorlog bekend. Daar vraag je dus eerder naar, en je legt eerder een link als jou iets ter ore komt, bijvoorbeeld uit verhoren. Daarnaast heb je te maken met allemaal verschillende mensen. De één is spraakzamer dan de ander.*'

Ook de tijd was een belangrijke factor. Het kostte veel tijd om informatie te verzamelen. Het depot aan informatie was continu in beweging, en het houden van overzicht was tijdrovend. Daarnaast speelden technische (on)mogelijkheden een rol. De verzamelde schriftelijke informatie, waarvan slechts één origineel en enkele doorslagen voorhanden waren, rouleerden binnen de vele instanties en afdelingen die betrokken waren bij de bijzondere rechtspleging.

De lijn van de POD Buitendienst naar POD Sectie I was kort. Het bezoek van de vader van Grietje Dekker aan de POD begin december 1945 kwam Kerkhof ter ore. Hij nam contact met Dekker op en trok zich het lot van de familie persoonlijk aan. Niet alleen met betrekking tot de moord, maar vooral ook het feit dat de familie geen enkele zekerheid had over de plaats waar de bezetters het meisje hadden begraven.
Ook had Kerkhof schriftelijk contact met Jan de Haas, de oom van Will van Rossum.
Na Mechels' brief uitgebreid te hebben bestudeerd, nagetrokken en gecorrigeerd concludeerde Kerkhof dat Grietje en Will tot de zestien slachtoffers behoorden die op een geheime plaats waren begraven. Op grond van getuigenverklaringen van zowel ooggetuigen als verhoorde arrestanten werd gaandeweg duidelijk dat hun graf óók in de Appelbergen lag: '*Ze liggen allemaal in hetzelfde gebied, ten zuiden van Haren, een heideachtige omgeving, een Wehrmacht oefenterrein.*' De twee waarnemingen die door Akkerman waren gedaan, wezen op twee heimelijke begravingen in hetzelfde gebied.
Toen Kerkhof bewijslast tegen Mechels verzamelde vormde de moord op Grietje Dekker de schakel naar de heimelijke en nog niet gevonden graflocatie in de Appelbergen.
Hoewel de eigenlijke taak van Kerkhof uitsluitend op het terrein van de bijzondere rechtspleging lag, richtte hij zijn aandacht ook op het vinden van de graflocatie van de zestien nog vermiste slachtoffers. Hij ging er daarbij van uit dat de verwanten van deze slachtoffers dezelfde zekerheid over de dood van hun dierbare hadden als de familie Dekker, de familie Van Rossum en de families van de reeds gevonden slachtoffers.

[971] In 2.3.2 werd beschreven dat de moord op Grietje Dekker tóch niet mee heeft gespeeld in de berechting van Mechels. Er was geen tastbaar bewijs van de moord.

In de visie van Ricoeur trad Kerkhof buiten de kaders van het *Zelfde* van zijn eigenlijke taakomschrijving, nadat hij getroffen was door het *Andere* in de contacten met de vader van Grietje en de oom van Will. Hij leek een ethisch doel na te streven (*Ipse*) buiten zijn taken (*Idem*) omdat het de wanhoop van de verwanten (*Andere*) een uitdaging tot reflectie had gevormd.
Echter, al gauw kreeg Kerkhof te horen dat Mechels gesneuveld was.

In de verhoren die de POD afnam rond de moorden op Trimunt en de moord op Grietje Dekker, was nooit sprake van een mogelijke onzekerheid over het al dan niet in leven zijn van de slachtoffers. De zekerheid over de dood vormde dus het vanzelfsprekende kennisdepot van de POD. Een onbedoeld gevolg hiervan was dat men er niet bij stilstond dat deze zekerheid misschien niet gold voor de verwanten van de andere slachtoffers.

Jan Fokkens, de broer van de vermiste Dirk Fokkens, vertelde: '*Aan de politie vroeg je niets, je antwoordde keurig als jou iets werd gevraagd. Je had de brutaliteit niet om zelf vragen te stellen, dat kwam niet in je op, dat hoorde gewoon niet zo in die tijd. Dirk was vermist, we hadden geen idee waar hij was en of hij nog in leven was, we hielden er nog steeds rekening mee dat hij terug zou kunnen komen. Dat ga je niet opeens uit jezelf vertellen, praten over hoe moeilijk het voor je is. En je gaat er ook van uit dat dat wel duidelijk is dat die politieman ook wel weet dat jij volledig in het duister tast.*'

Er waren van beide kanten geen signalen die opriepen tot reflectie, verklaarbaar vanuit een tijdgeest waarin plots golden als '*wacht af wat de politie vertelt*' of '*die mensen hebben toch een officieel bericht gehad*', en er een streng ontzag voor autoriteiten heerste.
Kerkhof ondervroeg de voormalige medewerkers van het Scholtenhuis over de exacte graflocatie van de zestien nog niet gevonden slachtoffers, maar alle antwoorden wezen naar Mechels.

In 2.3.2 werd beschreven dat Kerkhof er op 27 januari 1947 achter kwam dat Mechels nog leefde.
Mechels was in april 1945 in Duitsland gevangengenomen door de geallieerden. Ze stelden hem in februari 1946 op vrije voeten omdat hij geen lid was geweest van de *SS*. Daarna was Mechels opnieuw in dienst van de Duitse politie getreden, en vervulde er een hoge functie[972], evenals enkele andere bataljonleiders van het *28e Polizei Regiment Todt*, zoals Johannes Lottmann en Albert Düreck.[973]
Een verzoek om de uitlevering van Mechels diende volgens juiste procedures te verlopen, door de juiste functionarissen in de juiste instantie, aan de juiste functionarissen van de juiste instantie. Kerkhof omzeilde echter de regels door zich rechtstreeks tot die instanties te wenden die snel actie zouden kunnen ondernemen, zoals op 18 april 1947 aan de Netherlands War Crime Commission. Hij vroeg met klem om Mechels op korte termijn uit te leveren: '*Als ik het langs officiële weg doe komt er toch niets van. Misschien kan hij even meegenomen worden naar Groningen om als getuige te worden gehoord. Mocht dat allemaal niet gaan, zou U Mechels dan willen laten arresteren, zodat hij geen kans krijgt om er tussen uit te knijpen*'.
Op het gebied van de naoorlogse rechtspleging was de plot van waaruit oorlogsmisdaden en vergeldingen werden geïnterpreteerd, in een korte tijd aanzienlijk veranderd van de eerste wilde fase, via de tweede ordelijke fase naar de derde fase, de fase van matiging die in 1947 was ingegaan. Kerkhof vreesde dat Mechels zijn berechting daardoor zou mislopen. En daarmee zou de kans om de exacte graflocatie van de nog niet gevonden slachtoffers aangewezen te krijgen, verkeken zijn: '*De zaak dreigt in de vergetelheid te raken*'. In vele brieven, door hem en zijn superieuren geschreven, werd aangegeven dat de graflocatie zich op de Appelbergen moest bevinden.
Beschouwd vanuit Ricoeur handelde Kerkhof opnieuw vanuit *Ipse*, hetgeen hij omschreef als zijn morele plicht tegenover de families die niet wisten waar hun dierbare begraven lag. Hij week daarbij af van zijn officiële taakomschrijving, en van hiërarchieën en protocollen.

Een kleine vijf maanden later, op 17 juni 1948, werd Mechels gearresteerd. En nog weer ruim een half jaar later werd hij uitgeleverd aan Nederland. Op 13 januari 1949 arriveerde hij in het Groninger Huis van Bewaring. Kerkhof startte de verhoren onmiddellijk.
Tegelijkertijd werd aan de verwanten van de vermiste slachtoffers gevraagd zo gedetailleerd mogelijk te vertellen wat er tijdens de stakingsdagen was gebeurd, om belastende verklaringen tegen Mechels te verzamelen. Tevens werd hen gevraagd een nauwkeurig signalement van hun vermiste dierbare te

[972] *Polizeirat*, in ranghoogte te vergelijken met commissaris van politie, een rang hoger dan hoofdinspecteur.
[973] Lottmann en Düreck waren hoofdinspecteur.

verstrekken, met het oog op de snel verwachte vondst van het resterende graf.[974] Terwijl de PRA, de opvolger van de POD daarbij uitging van de Appelbergen als graflocatie, werd hierover met geen woord gerept met de meeste families. Slechts één familie werd over de Appelbergen ingelicht:

'*In 1949 nam de politie contact met mijn ouders op. Ze hadden processen-verbaal nodig om de daders te berechten. Mijn ouders hebben op het politiebureau alles verteld over wat er in de Meistaking gebeurd was, en ze hebben een omschrijving van mijn broer gegeven. Die politieagent vertelde toen dat mijn broer met zekerheid doodgeschoten was en met nog veel meer gefusilleerden op de Appelbergen was begraven door de Duitsers. We hadden dus toen zekerheid. Hadden we toen meer aan de bel moeten trekken? Je verwacht ook dat de overheid dat doet. Maar ja, dat is achteraf gepraat.*' V5-1939

Vanuit de Structuratietheorie kan verklaard worden waarom de POD/PRA/politie de kennis over de graflocatie niet meteen prijsgaven.
Ten eerste is het aannemelijk dat de grafruiming van eind 1945 deel was gaan uitmaken van het praktische kennisdepot van de instanties, waarvan Kerkhof leidinggevende was. Dit graf was destijds geruimd volgens drie opeenvolgende stappen. De ervaring met deze volgorde van stappen kon een vanzelfsprekende regel creëren: '*Het graf moet eerst gevonden en geruimd worden, daarna worden de slachtoffers geïdentificeerd, en vervolgens worden ze waardig herbegraven in hun woonplaatsen.*' In 1945 werden de verwanten pas vanaf de tweede stap bij de gang van zaken betrokken, dus bij de identificaties en herbegrafenissen. De eerste stap, het vinden van het graf en de ruiming ervan, lag op het terrein van instanties. In een tijd waarin plots heersten van sparen en ontzien, was het ongebruikelijk om verwanten op voorhand al onrust te bezorgen zonder oplossingen aan te dragen. Eerst moest het graf dus gevonden worden. En de verwachting was dat graf na de recente uitlevering van Mechels snel gevonden zou worden. Bovendien betrof het een zaak die niet op het eigenlijke terrein van de POD/PRA/politie lag, waardoor een proactieve houding op het gebied van het opsporen van vermiste slachtoffers niet vanzelfsprekend was.
Ten tweede is het aannemelijk dat slechts enkele hogere functionarissen van de instanties op de hoogte waren van de graflocatie op de Appelbergen en de exacte bedoelingen achter het verzamelen van processen-verbaal, en dat de uitvoerenden alleen de taken verrichtten die hen waren opgedragen: het verzamelen van bewijslast en het verzamelen van gedetailleerde signalementen.
Als onbedoeld gevolg van deze gang van zaken beschikten instanties over uitgebreide informatie over het lot van de vermiste slachtoffers, hun personalia en het terrein waar hun graf zich moest bevinden, terwijl de verwanten onwetend bleven.

In 2.3.2 werd beschreven dat Mechels iedere betrokkenheid bij de begravingen van de slachtoffers ontkende en Düreck noemde als verantwoordelijke. Nadat, alweer na het volgen van tijdrovende protocollen, Düreck in opdracht van de geallieerden was verhoord en hij met klem had ontkend de begravingen te hebben verricht, besloot Kerkhof Düreck zelf te bezoeken. Inmiddels was het eind 1949.
In 2 3.3 werd in beeld gebracht dat Kerkhof naar Duitsland mocht reizen met een afgemeten en gecontroleerde hoeveelheid geld. Hij mocht een exact bepaalde tijd in Duitsland verblijven en mocht Düreck alleen spreken op neutraal terrein, onbewapend en in burgerkledij.
In Giddens woorden werd de handelingsruimte van Kerkhof streng gereglementeerd. Hij moest voldoen aan de eisen van het systeem dat hij bezocht. Hij moest alle kenmerken van zijn eigen systeem achterwege laten, zoals zijn uniform. De mens Jan Kerkhof bleef over.
Kerkhof probeerde Düreck uit te dagen tot het niveau van zingeving, door hem te overtuigen dat de verwanten van de nog niet gevonden slachtoffers ernstig leden onder een wurgende onzekerheid. Hij beloofde Düreck met klem dat rechtsvervolging achterwege zou blijven als hij in ruil daarvoor de graflocatie zou aanwijzen. Düreck, gesteund door de dominantie van zijn eigen politionele systeem, bleef vasthouden aan het niveau van legitimatie: de begravingen hadden niet tot zijn taken behoord.
Vanuit de optiek van Düreck is zijn reactie verklaarbaar. Zijn plot, van waaruit hij de gang van zaken interpreteerde, was gevormd door zijn ervaringen. Was niet Mechels ook pas jaren na de oorlog gearresteerd, toen de Nederlands-Duitse betrekkingen al weer vriendschappelijker waren geworden? Was niet Lottmann vlak na de arrestatie van Mechels naar de oostzone gevlucht? Ook had Düreck ervaring met de dubbele plot die tijdens de April-Meistakingen werd gehanteerd door het systeem waarvan hij deel uitmaakte. Handelde Kerkhof niet met eenzelfde dubbele plot, die ondanks de mooie praatjes tot een directe arrestatie zou leiden

[974] De families Kleefman, Thoma en Nieuwold zijn niet benaderd. Deze processen-verbaal en signalementen zijn door een groepscommandant van de Rijkspolitie te Slochteren opgesteld buiten het medeweten van de families.

zodra Düreck een stap over de Nederlandse grens zou zetten? Mechels had herhaaldelijk benadrukt dat Düreck de begravingen had verricht, maar die beschuldigingen konden met geen enkel tastbaar bewijs worden gestaafd. Hij hoefde slechts te volharden in zijn ontkenning.
Kerkhof keerde terug: '*Het is mij niet gelukt om het vertrouwen van Düreck te winnen'*.

Hiermee waren alle mogelijkheden om de graflocatie te vinden uitgeput. De zaak was niet opgelost. En het was in de jaren vijftig uitgesloten dat een onopgeloste zaak als zodanig aan de getroffen families werd meegedeeld. De plot '*de autoriteiten staan met lege handen*' was ondenkbaar. Ongetwijfeld zullen er ook plots hebben gespeeld als '*rakel het maar niet op'* en '*spaar en ontzie'*, zoals in 5.2 door Johan Teeuwisse (OGS), Hubert Berkhout (NIOD) en Victor Laurentius (NRK) werd aangegeven.

Kerkhof bleef (hoofd)inspecteur van de Groninger politie. In 2.4.1 en 2.4.2 werd beschreven dat hij nooit vergat dat er nog een massagraf op de Appelbergen lag en dat er nog een '*onbekende'* was.
Terwijl Kerkhof betrokken bleef bij dit nog steeds niet gevonden graf, bleven de meeste families in onzekerheid leven over het lot van hun vermiste dierbare. Voor Kerkhof bestond er zekerheid over de Appelbergen en was alleen de exacte graflocatie niet gevonden. Voor de meeste nabestaanden was *niets* zeker, zelfs het al dan niet in leven zijn van het vermiste familielid.
In de woorden van Giddens interpreteerde ieder de werkelijkheid vanuit zijn eigen praktische, vanzelfsprekende kennisdepot, zonder daarop te reflecteren of open te staan voor reflectie. Verklaarbaar vanuit de tijdgeest, waarin hierarchië vanzelfsprekend was, autoriteit heilig, en sparen en ontzien gemeengoed. Een onbedoeld gevolg hiervan was er volledig langs elkaar heen werd gepraat:

'*Als kinderen zijn we in 1955 nog een keer naar een hotel in Haren geweest. Daar was inspecteur Kerkhof. Hij zei dat hij een gebitsprothese had en met ons wilde praten over onze broer. We hebben alle gebitskenmerken van mijn broer doorgenomen. Er is niet gepraat over de Appelbergen. Kerkhof heeft ook niet verteld dat er nog meer gefusilleerden lagen. We wisten niets*.' V3-1925

Pauline Broekema, verslaggeefster NOS, wees op het gevaar van een te grote betrokkenheid: '*Een te grote betrokkenheid bij een onderwerp kan verlammend werken. Je moet afstand nemen om helder te blijven denken. Het gevaar bestaat dat dingen als bekend worden verondersteld. Daar moet je op verdacht zijn.*'

Voor zijn pensionering nam Kerkhof enkele duplicaten van documenten uit het politiedossier mee naar huis. In 1971 stelde hij een persoonlijk dossier samen, getiteld '*De vermiste slachtoffers in de Appelbergen*'.
De telexberichten van mei 1943 ontbraken, zowel in het politiedossier als in het persoonlijke dossier. De inhoud van de telexen had destijds *alleen* dienst gedaan tijdens de verhoren van Haase, Harster, Lehnhoff en Mechels, omdat ze bewijzen van Mechels betrokkenheid bij de moorden in Trimunt leverden. Er is nooit met een andere blik naar de telexen gekeken, er is bijvoorbeeld nooit een chronologisch overzicht van gebeurtenissen gemaakt op grond van alle data en tijden die in de telexen werden genoemd. Een onbedoeld gevolg hiervan was dat onderzocht bleef worden of de '*onbekende'* één van de nog vermiste slachtoffers was en dat niet aan een identificatiefout is gedacht. Niet een reconstructie, maar de veroordelingen van de daders en het vinden van de graflocatie had voortdurend centraal gestaan.

Kerkhof bleef zich verantwoordelijk voelen voor alle kennis die hij over de Appelbergen had verzameld. Zo berichtte hij de gemeente Haren op 30 juli 1986 over '*een nog niet gevonden graf*', nadat hij in een huis-aan-huisblad had gelezen dat de Appelbergen gereorganiseerd zou worden: '*Er ontbreekt nog een massagraf van tenminste vijftien personen, dat waarschijnlijk in de Appelbergen moet worden gezocht. De zeer uitgebreide nasporingen van destijds hadden geen resultaat, ondanks de hulp van Nederlandse militairen. Een dossier met gegevens, door mij samengesteld, heb ik destijds gedeponeerd bij de administratie van de Gemeentepolitie te Groningen en ook persoonlijk beschik ik nog over gegevens.*'

Vanwege het persoonlijke contact dat Kerkhof tussen 1945 en 1950 met Will van Rossums oom Jan de Haas had gehad, wist de familie Van Rossum dat Will naar alle waarschijnlijkheid op de Appelbergen begraven lag. Tussen de families van de vermiste slachtoffers was, een enkele uitzondering nagelaten, geen contact. Daardoor werd er geen kennis uitgewisseld. Toen Kees Corts in 1986 ging zoeken naar het graf van zijn jeugdvriend Will, ging hij onmiddellijk uit van de Appelbergen. Hij en Kerkhof voerden diverse gesprekken. Kerkhof zorgde er in 1992 voor dat Albert Heijerman van de gemeente Haren inzage kreeg in '*zijn'* dossier

in het politiearchief. Dat inzage zo gemakkelijk ging, had alles te maken met de tijd die inmiddels was verstreken. Op datzelfde moment gaf Kerkhof zijn persoonlijke dossier aan de OVMG.

5.5 Verstrijkende tijd II

In 5.2 werd in beeld gebracht dat in de jaren veertig en vijftig plots heersten als: '*ontzie en spaar elkaar'*, '*zwijg maar over tragische zaken*' en '*houd kinderen buiten grotemensenzaken*', en dat er vanzelfsprekende en alom geaccepteerde hiërarchieën waren in gezin, samenleving en instanties. Deze plots en vanzelfsprekendheden veroorzaakten dat informatiestromen stagneerden en dat vooral kinderen verstoken bleven van informatie. De huidige oudste nabestaanden waren destijds kind of jongvolwassene. Zij zijn dus met deze plots opgegroeid.
Verschillende geïnterviewden gaven aan dat ze eind jaren zestig een mentaliteitsverandering waarnamen. De vanzelfsprekende geslotenheid sloeg om naar een sfeer én eis van openheid. Deze omslag werd door stemmen vanuit de samenleving afgedwongen, maar vond ook van binnenuit in systemen zelf plaats. Kennis omtrent stress, traumata, rouw- en verliesverwerking groeide snel, niet alleen op wetenschappelijk maar ook op maatschappelijk terrein. Slachtoffers kwamen in beeld, als passief getroffenen en als actief handelende personen.
Ook vonden er in snel tempo allerlei vernieuwingen plaats op technisch gebied. De welvaart steeg, waardoor zaken als televisie, telefoon en auto voor een groot aantal burgers binnen bereik kwam en men meer persoonlijke financiële ruimte kreeg dan voorheen.

5.5.1 De omslag van eind jaren zestig

Jacques Wallage, burgemeester van Groningen, bracht treffend in beeld dat de samenleving in de eerste naoorlogse tijd vooral op zwijgen gericht was en dat de omslag van zwijgen naar openheid alles te maken had met oorlogswonden die aanvankelijk waren toegedekt: '*In de eerste jaren na de bevrijding is de scherpte van de problematiek van de nabestaanden van de April-Meistaking-slachtoffers niet opgemerkt. Daardoor kon de beschadiging wortelen. De hele naoorlogse sfeer was gericht op de toekomst en op de wederopbouw. Doordat er een immense aandacht voor de Joodse slachtoffers was, raakten andere slachtoffers op de achtergrond. In de zestig jaar na de oorlog is er veel veranderd. Het perspectief waarmee we nu naar de oorlog kijken verschilt enorm van de verschillende gezichtspunten waarmee door de afgelopen decennia heen naar de oorlog werd gekeken. Voor de samenleving werd "het oorlogsboek" in zekere zin onmiddellijk na de bevrijding gesloten. Over het algemeen wilde men niet meer geconfronteerd worden met de oorlog. Het was moeilijk om op menselijk niveau aandacht te krijgen. De oorlog is als het ware afgekocht met 4 mei, Herinneringskamp Westerbork en de Anne Frank Stichting. Het klinkt hard maar het is waar. Wáár voor de mensen die het oorlogsverhaal hadden afgesloten, hárd voor de mensen die dat niet konden. De gecreëerde stilstand heeft ruim twintig jaar geduurd. Toen kwamen de schandalen. Je kunt die schandalen beschouwen als openbarstende zweren, veroorzaakt door wonden die ontstaan waren tijdens de oorlog en die zonder verzorging waren toegedekt. De oorzaak van die ontstekingen was nooit goed geanalyseerd. Je kunt je wel richten op werk en toekomst, maar een oorlog werkt nu eenmaal minstens een halve eeuw door. Als je wonden negeert kunnen ze gaan zweren. Vroeg of laat barsten ze open. En dat gebeurde.*'

Wallage benadrukte dat de erupties begonnen op politiek terrein, zoals de commotie rond het huwelijk van prinses Beatrix en de Duitser Claus von Amsberg in 1966 en de aanstelling van de vroegere nazigeneraal Von Kielmansegg tot opperbevelhebber van de Navo in 1967. Ze veroorzaakten een omslag van het verzwijgen van de oorlog naar de aandacht ervoor. Deze aandacht werd aanvankelijk sterk gepolitiseerd.

Wallage: '*Pas toen de vrijlating van "de drie van Breda" rond 1972 de gemoederen ging beheersen, kwam er op grote schaal aandacht voor de slachtoffers van de oorlog en verschoof de aandacht van politiek naar de samenleving.*'

In tegenstelling tot omringende landen had Nederland geen recente ervaring met een grote oorlog, met tienduizenden oorlogsslachtoffers en met oorlogsvermissingen. Dit had invloed op het kennisdepot en de plots, van waaruit gehandeld werd.

Wallage: '*Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal gebleven en had daardoor geen ervaring met massavernietiging, in tegenstelling tot bijvoorbeeld België en Frankrijk. In welk dorp of stad je ook komt in die landen, overal zie je monumenten staan met daarop alle namen van hun omgekomen burgers. Een land*

hoort de doden niet met zich mee te dragen, maar ze een plék te geven. Voor de Belgen en de Fransen hebben de doden een plek in hun midden gekregen, in hun dagelijkse leven, tastbaar en concreet, met naam en toenaam, door de tijd heen, centraal in hun leefgemeenschap. Deze traditie werd na de Tweede Wereldoorlog voortgezet. Nederland deed dat anders. De heftige erupties in Nederland van eind jaren zestig wijzen er op dat de doden een meer centrale, tastbare plek in de identiteit van de mensen hadden moeten krijgen, en niet slechts in het meer abstracte Westerbork, 4 mei en Anne Frank.'

Ook anderen brachten de ommekeer van eind jaren zestig in beeld, onder wie Albert Heijerman, gemeente Haren: '*Aanvankelijk was de mentaliteit onder de bevolking een van lijdzaamheid en afwachten. Het was een totaal andere tijd dan de huidige. Ook bij mij thuis werd er in mijn jeugd amper gepraat over de oorlog, hoewel mijn familie wel van alles had meegemaakt. De mentaliteit is zo anders nu, vergeleken met vroeger. In de jaren zestig, zeventig was er een omslagpunt. Veel ouderen 'stierven uit', cru gezegd. De populatie veranderde. De jonge burgers waren opener, spraakzamer, nieuwsgieriger, doortastender, kritischer ook. Decennialang was de gemeente een log apparaat dat wist wat goed voor je was, veel regeltjes hanteerde, waarachter ze zich overigens ook mooi konden verschuilen. Het was een sfeer van 'zo is het'. Sinds een jaar of twintig is alles opener. De overheid was na de oorlog anders, geslotener, en wist zélf waarschijnlijk ook totaal niet wat ze met alle 'erfenissen uit de oorlog' aan moest. De techniek is enorm gegroeid, organisaties zijn opener, er is meer kennis, prioriteiten zijn veranderd.*'

En Sjoerd Fokke Dijkstra, hoofdinspecteur en coach van politie-leidinggevenden: '*In de afgelopen zestig jaar is er veel veranderd. Zestig jaar geleden heerste er een strenge hiërarchie binnen het politieapparaat. Die is in de afgelopen decennia wel wat afgenomen, maar beslist niet verdwenen. Hiërarchie schept scheidslijnen tussen verschillende functies en functieniveaus, die communicatiestromen kunnen bemoeilijken. Maar het zijn ménsen die een organisatie vormgeven.*'

En Peter Boer, Defensie: '*Defensie was aanvankelijk zeer gesloten. Echter, in de jaren zestig vond er een mentaliteitsverschuiving plaats in de samenleving die doorwerkte in vooral het jongere personeel van Defensie. Toen steeds meer oudere ambtenaren met pensioen gingen en er meer jongere werknemers werden aangenomen, ontstond er een natuurlijke verschuiving naar meer openheid.*'

Johan Teeuwisse, OGS, bracht in beeld dat ook instanties hun eigen plot hanteerden. Deze plot van waaruit de werkelijkheid werd geïnterpreteerd, kon veranderen door beïnvloeding van binnenuit en van buitenaf: '*Een bedrijfscultuur slijt gaandeweg in en wordt lang doorgegeven. De directie bepaalt voor een groot deel welk werk op welke manier gedaan moet worden en kan dus bepalen dat een cultuur van voorzichtigheid en passiviteit gehandhaafd blijft. Verandering van aansturing, maar ook interne discussies kunnen een bedrijfscultuur veranderen. Je brengt je persoonlijke ervaringen en houding altijd mee in je werk, in je drijfveren en in je gesprekken met collega's. Persoonlijk heb ik me altijd sterk gemaakt voor openheid en directheid. Veranderingen kunnen ook worden afgedwongen door druk van buitenaf, bijvoorbeeld door mondiger nabestaanden.*'

Door de ommekeer kwamen oorlogsgetroffenen en burgerslachtoffers plotseling in beeld.
In Giddens optiek had de wijze waarop deze burgergetroffenen hun naoorlogse leven leidden, tot die tijd geen deel uitgemaakt van het praktische kennisdepot van de samenleving. Toen in het systeem *Politiek* gedebatteerd werd over de vrijlating van de laatste oorlogsmisdadigers, kwamen er hevige protesten vanuit deze 'onzichtbare' getroffenen en werd reflectie afgedwongen. Door deze reflectie kwam zowel de naoorlogse rechtspleging in beeld als de protesterende actoren. Deze actoren lieten hiaten zien op het gebied van hulpverlening aan oorlogsgetroffenen, erkenning en genoegdoening.

Ter illustratie wordt het systeem *Psychiatrie* geschetst in een '*verstrijkende tijd'*, als een systeem met zich ontwikkelende inzichten. In de eerste naoorlogse jaren was een praktische, vanzelfsprekende regel van het systeem *Psychiatrie* dat problemen na oorlogservaringen te maken hadden met hersenbeschadigingen, ondervoeding, infecties, enzovoort. De problemen zouden automatisch verdwijnen wanneer het ongemak verholpen werd. Bleven de problemen zich tóch voordoen, dan werden die veroorzaakt door een al van kinds af aan aanwezige geestesaandoening. Deze regel had als onbedoeld gevolg dat verwanten, die ernstig leden onder schokkende en onopgeloste gebeurtenissen zoals oorlogsvermissingen, het gevaar liepen het stempel '*geestesziek'* te krijgen als ze met hun klachten therapeutische hulp inriepen.

Stilzwijgende, praktische, niet gereflecteerde kennis handhaaft zich op het dominantie- en legitimatieniveau. Een regel van het systeem *Psychiatrie* is echter dat het systeem zich juist expliciet wil ontwikkelen tot een steeds betere dienstverlening. Het systeem staat dus in principe open voor reflectie en heeft het discursief maken van praktische kennis nodig om zich te kunnen ontwikkelen. Hoe groter en diepgewortelder een systeem, hoe trager deze beweging doorgaans verloopt. Wordt aan een systeem ook nog een grote en vanzelfsprekende autoriteit toegeschreven, dan verloopt de beweging dikwijls nog trager. In een tijdgeest van vanzelfsprekende hiërarchieën werd de dominantie van grote instituties als *Psychiatrie* aanvaard en verwacht, werd deze er aan toegeschreven, geproduceerd en gereproduceerd.
De naoorlogse regel over oorlogservaringen veranderde gestaag. De actoren van het systeem *Psychiatrie* participeerden ook in andere systemen, die hen uitdaagden hun praktische kennis discursief te maken en erop te reflecteren. Maar de regel veranderde ook doordat het systeem intern zingeving nastreefde, door te reflecteren op signalen van huisartsen, ervaringen in de psychotherapie, literatuur, artikelen, onderzoeken, evaluatie, nieuwe fenomenen, enzovoort. In het discursief maken van praktische kennis worden vragen gesteld als: '*Wat zeggen de Vietnam-veteranen ons, wat kunnen we met nieuwe inzichten op het gebied van psychosomatiek, wat vertelt het spanningsveld rond Missed in Action en Prisoners of War ons, wat vertellen de 'Dwaze Moeders' ons over de vermissing van hun dierbaren in Argentinië, welke rol spelen erkenning en genoegdoening?*'
Zodoende ontwikkelde het systeem *Psychiatrie* zich onder invloed van talloze uitdagingen en onderschrijft het systeem thans, in tegenstelling tot de eerste naoorlogse decennia, dat aanvaarding van de realiteit de voorwaarde vormt voor verwerking, dat vanwege het ontbreken van een tastbare eensluidende realiteit een verliesverwerking bij vermissing onder extreme spanning staat, dat voortdurende blootstelling aan stressveroorzakende omstandigheden tot uitputting leidt, dat ontwikkelingstaken van ouderen overeenkomen met verwerkingstaken na schokkende gebeurtenissen, dat traumata zich niet laten wegstoppen, dat traumata niet overgeërfd kunnen worden, dat lotgenotencontact een belangrijke helende bijdrage kan leveren, en dat de meeste oorlogsgetroffenen met hulp van hun directe omgeving goed herstellen van schokkende ervaringen. Het kennisdepot, waaruit het systeem *Psychiatrie* regels en hulpbronnen genereert, is in zestig jaar dus drastisch veranderd en blijft voortdurend in beweging. En een groot deel van dit kennisdepot is gaandeweg deel gaan uitmaken van het brede, maatschappelijke kennisdepot.

Jan Fokkens, broer van de op 4 mei 1943 standrechtelijk gefusilleerde Dirk Fokkens blikte terug op de afgelopen zestig jaar: '*Zo'n twintig, dertig jaar na de oorlog hoorde je opeens dingen als stress, en burgers die getroffen waren en nog steeds problemen hadden. Wisten wij vroeger veel wat stress was? Na de oorlog ging je gewoon weer aan de slag, hard werken, je had veel in te halen. Ik moest daarna nog dik drie jaar naar Indië, totaal onvoorbereid, zonder opvang achteraf. Dat je problemen kon krijgen? Daar stond niemand bij stil. Ouders verwachtten dat hun zoons gewoon weer onder de koeien gingen en dat de draad gewoon weer werd opgepakt. Zoals het nu is met alle opvang en praterij, zo was het vroeger niet. En zo'n twintig jaar na de oorlog kwamen die problemen pas in beeld.*'

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, pleitte ervoor de waargenomen gebeurtenissen en houdingen te plaatsen in de tijdsgewrichten van de jaren veertig, vijftig en vanuit die visie te begrijpen dat dingen gingen zoals ze gingen: '*Er werden toen heel andere overwegingen gemaakt dan nu, er golden andere prioriteiten, andere overtuigingen, er was andere kennis. Psychisch leed was geen item, er bestond alleen fysiek leed. Het Post Traumatische Stress Syndroom, bijvoorbeeld, kennen we pas sinds de Vietnam-oorlog. En tijdens de Eerste Wereldoorlog beschreven artsen het fenomeen Shell-Shock. Die artsen werden uitgelachen. De getroffen jongens moesten meteen weer terug de oorlog in, de maatschappij in. Problemen, kom op, die bestonden niet.*'

Ook Gerben Brouwer, groepschef recherche, gaf aan dat het belangrijk was in beeld te brengen hoe de wereld er destijds uitzag, en dat vanuit dat beeld zaken verklaard konden worden: '*Na de oorlog was er een houding van "richt je op de wederopbouw, wat geweest is, is geweest, we gaan er weer tegenaan en kijken vooruit". De houding van de politie daarin is heel tragisch, maar het is te gemakkelijk om achteraf, met de kennis en de ervaring van nu, met een beschuldigend vingertje te wijzen. Voorop staat natuurlijk: "zo'n impact is verschrikkelijk, dit moet je niet willen". Maar ik denk dat het van twee kanten kwam. Vanuit de politie was er geen besef wat ze met hun optreden de nabestaanden aandeden. En vanuit de nabestaanden was er onvermogen. Ze konden niet voor zichzelf opkomen. Je kwam toen toch niet in actie tegen het wettelijk gezag? Dat deed je niet.*'

Albert Heijerman, gemeente Haren, bevestigde dit: '*Achteraf, met de kennis van nu, kunnen we zeggen dat veel zaken in de afgelopen halve eeuw niet goed zijn gegaan, en dat achter veel dingen vraagtekens gezet kunnen worden. De Appelbergen is daar een tragisch voorbeeld van, omgeven door schrijnende vragen*.'

Peter Boer, Defensie, vergeleek twee gebeurtenissen waarbij oologsvermissingen speelden, die van de April-Meistakingen in de jaren veertig en vijftig, en die van Srebrenica die een halve eeuw later plaatvond. Hij benadrukte daarbij het thema van de verstrijkende tijd: '*Een belangrijke les uit de Appelbergenzaak is de tijd die men heeft laten verstrijken. Als zich een traumatische gebeurtenis, ongeluk of ramp voordoet is het belangrijk onmiddellijk in actie te komen. De gebeurtenissen moeten meteen gereconstrueerd worden, er moet meteen worden gezocht, mensen moeten meteen aangespoord worden zelf onderzoek te doen, informatie moet onmiddellijk verzameld en verspreid worden, bijeenkomsten moeten meteen worden georganiseerd, verhalen moeten onmiddellijk worden verteld en gedeeld. Als dat niet gebeurt, bestaat de grote kans dat stress zich vastzet in een PTSS. Hoe langer de tijd voortduurt, hoe moeilijker het is deze vastgezette stress terug te draaien.*
Ik kan een vergelijking trekken met de vrouwen van Srebrenica. Deze vrouwen konden zich onmiddellijk verenigingen, hun verhalen aan elkaar koppelen en samen druk uitoefenen richting overheid en samenleving. Door die druk werd hun tragische situatie erkend, gingen aangewezen instanties informatie verzamelen én prijsgeven, werd naar vermisten en graven gezocht en werden daders actiever opgespoord. Deze vrouwen beschikten over een aantal middelen waarover de verwanten van de vermisten van de Appelbergen niet konden beschikken: organisatie, druk, moderne communicatiemiddelen, aandacht, een meer geëmancipeerde mentaliteit, minder ontzag voor instanties, enzovoort. Ze konden demonstreren voor het departement, om op die manier aandacht op hun tragiek te vestigen. De pers maakte hun problematiek wereldkundig. De verwanten van de Meistakingvermisten kenden elkaar niet en dachten dat ze de enige waren die een familielid misten. Met de huidige communicatiemiddelen en mentaliteit zou dit nooit gebeurd zijn. Nu heb je onmiddellijk in de gaten dat je ergens de enige niet in bent. Maar nu zijn we vijftig jaar verder en is het eigenlijk te laat. Ook zoiets als een demonstratie was vijftig jaar geleden onmogelijk geweest. Toen werd je al opgepakt als je met een bord voor het gemeentehuis stond. Het is tragisch, maar de nabestaanden van de Meistakingvermisten konden niet veel meer doen dan ze hebben gedaan. Zelfs twintig jaar geleden was het niet mogelijk geweest het Appelbergenonderzoek uit te voeren in de vorm waarin de Werkgroep Appelbergen het gegoten heeft.'

Snežana Jovanović, EAD, vulde aan: '*In de Appelbergenzaak kenden de meeste nabestaanden elkaar niet. In Srebrenica wel, zodat ze zich konden groeperen. Ze woonden tussen lotgenoten die allemaal hetzelfde hadden meegemaakt. Ze ontmoetten dus veel meer begrip dan de nabestaanden van de slachtoffers van de Meistaking. Ze begrepen elkaar, ze konden elkaar steunen, en konden zonder remmingen met elkaar praten. De nabestaanden in de Appelbergenzaak waren losse individuen, anoniem in hun omgeving, anoniem voor instanties. Als ze zich hadden kunnen groeperen hadden ze zich sterker kunnen maken tegenover autoriteiten, onderzoeken kunnen eisen, kunnen lobbyen bij de politiek, een gehoor voor hun verhaal kunnen afdwingen. De vrouwen van Srebrenica konden dat wel. Ze waren als groep veel beter in staat om er achter te komen wat er was gebeurd, en dat konden ze met elkaar bespreken. Ook technische faciliteiten zoals telefoon, computer, televisie, DNA, waren helpende factoren voor hen*.'

Peter Boer, Defensie, vervolgde: '*Verhalen worden met het verstrijken van de tijd passend gemaakt bij het leven van de verteller. De verhalen van de nabestaanden zijn daarom gaan divergeren, hoewel ze bijna dezelfde gebeurtenis hebben meegemaakt. De nabestaanden kunnen nu denk ik geen 'groep' meer vormen, dat had meteen moeten gebeuren. Het verrichten van onderzoek wordt de laatste jaren wel steeds gemakkelijker. Instanties geven steeds meer medewerking. De meeste daders zijn nu toch al overleden, is hun redenering. Maar, heel wrang, de meeste mensen die iets aan die informatie hadden kunnen hebben óók*.'

Juist dankzij de verstrijkende tijd waren andere plots dominant geworden. Er waren andere regels gaan gelden. Het praktische kennisdepot was veranderd. Daardoor waren inzichten verschoven en had er een mentaliteitsomslag plaatsgevonden. Burgergetroffenen waren in beeld gekomen. De inzichten rond het leven met vermissing waren gegroeid. Archieven werden meer ontsloten. Veranderingen die uiteraard niet meer met terugwerkende kracht toegepast konden worden op de tijd die onmiddellijk was gevolgd op de April-Meistakingen en de Tweede Wereldoorlog. Die tijd was *verstreken*.

5.5.2 Meer nieuwe ontdekkingen

In de afgelopen zestig jaar werden technieken ontwikkeld die nieuwe onderzoeksmogelijkheden boden. Eén van deze ontwikkelingen is het verwantschapsonderzoek door middel van DNA. Het DNA-profiel van als '*onbekende'* begraven oorlogsslachtoffers kan worden vergeleken met het DNA-profiel van verwanten van oorlogsvermisten. De techniek verbetert zich razendsnel.

Johan Teeuwisse, OGS: '*DNA-onderzoek biedt zeker mogelijkheden, maar er wordt een magische bewijslast aan deze onderzoeksmethode toegeschreven die niet klopt. DNA correleert alleen op de één-op-één verhouding, dus het DNA uit mijn botten met het DNA op mijn kraag. Daarom wordt recentelijk van alle militairen die op vredesmissies worden uitgezonden een DNA-profiel opgeslagen. Mochten ze sneuvelen, dan kan een DNA-match honderd procent zekerheid over de identificatie geven. Bij een vergelijking met een bloedverwant is er geen zekerheid maar waarschijnlijkheid. Ander onderzoek, bijvoorbeeld archiefonderzoek, moet al uitgebreide aanwijzingen in beeld hebben gebracht. Dan kan een DNA-match het laatste bewijs leveren. Overigens is het moeilijk om uit stoffelijk overschotten, die lang en ongekist in een veldgraf hebben gelegen, DNA te genereren. Zuren en vuil hebben veel aantasting veroorzaakt. Vaak kan slechts een deel van het DNA-profiel worden bepaald, te vergelijken met een kralenketting waarvan teveel kralen ontbreken.*'

Ook op het gebied van documentatietechniek is er veel veranderd in de afgelopen zestig jaar. In 2.1.1 werd beschreven dat er na de oorlog schaarste heerste op bijna alle gebieden: er was papierschaarste, een gebrek aan typemachines, gebrek aan personeel, gebrek aan mogelijkheden om documentatie goed op te bergen. Het politieapparaat moest worden gezuiverd op het moment dat politiepersoneel nodig was om de vele processen-verbaal op te maken in het kader van de naoorlogse rechtspleging. Documenten werden doorgaans getypt op een paar dunne velletjes papier met carbonpapier ertussen, zodat de getypte tekst '*doorsloeg'* op alle volgende vellen. Op deze manier produceerde men duplicaten die naar diverse instanties gestuurd konden worden, vaak met het verzoek het document na gebruik te retourneren.

Johan Teeuwisse, OGS, benadrukte dat er in de loop van de afgelopen decennia veel technische ontdekkingen waren gedaan en technische hulpmiddelen beschikbaar waren gekomen die het werk van informatieverstrekkende instanties gemakkelijker hadden gemaakt, zoals het kopieerapparaat, de computer, de mogelijkheden van scannen en e-mailen. Tegelijkertijd zijn de mensen die om informatie verzoeken, gaandeweg mondiger geworden. Hij wees erop dat de historiciteit nooit uit het oog moest worden verloren, immers, we kijken terug op de geschiedenis met de ogen die door diezelfde geschiedenis zijn gevormd: '*Het is belangrijk om niet een oordeel over vroeger te vellen vanuit de kennis en mogelijkheden van nu. Deze oordelen worden steeds vaker geveld, merk ik, maar ik vind ze niet terecht. Men roeide vroeger met de riemen die men had, zoals we nu met de riemen kunnen roeien die ons nu ter beschikking staan. Tijd, in de zin van tijdgeest, is dus een belangrijke factor. Vooral in de laatste decennia is duidelijk geworden dat er erg veel informatie is, maar dat deze verspreid ligt over zeer veel plaatsen. Er is nu veel meer inzicht, overzicht en openheid gekomen vergeleken bij de eerste naoorlogse tijd. Niet alleen is er meer zicht op archieven gekomen, ook onderzoeken hebben nieuwe informatie gegenereerd en inzichtelijk gemaakt. De huidige technieken en communicatiemiddelen vormen een positieve factor. Een document kan nu eenvoudig gekopieerd worden, archieven kunnen in computerprogramma's geïndexeerd worden, een document kan eenvoudig gescand en gemaild worden, enzovoort.*'

Ook Gerben Brouwer, recherche, bracht de invloed van de nieuwe technische ontdekkingen in beeld: '*De technische factor speelt een zeer grote rol. Ik weet nog dat toen ik zo'n dertig jaar geleden als politieman begon te werken, er in verschillende politiebureaus verschillend werd gewerkt, verslag werd gedaan en werd gearchiveerd. Ik had destijds oude rapportenboeken op zolder zien liggen van het politiebureau waar ik toen werkte. Wat is daarmee gebeurd? En hoe ging het in bijvoorbeeld Oudega of Witmarsum? Hoe schreven ze daar hun activiteiten op? En zijn die bewaard gebleven? Men werkte toen nog met een typemachine en vellen papier met een paar bladen carbonpapier ertussen.*'

Jan Kompagnie, NA, relateerde deze nieuwe technieken aan het toegenomen gemak voor de gebruikers: '*Ik heb in de bijna dertig jaar dat ik hier werkzaam ben, een enorme technische vooruitgang meegemaakt. Ik heb deze vooruitgang altijd wel gesteund en was als jonge medewerker één van de pioniers ervan. Je ziet nu alles met behulp van de computer. Het beheer van het depot, de inventaris, welke planken leeg zijn,*

zoektermen, codes, enzovoort. Je kunt dus thuis, achter de computer, al een heel stuk onderzoek voorbereiden.'

5.5.3 Archief en archivaris

Mensen die archiveren hebben dagelijks te maken met de verstrijkende tijd. Zij sorteren en rubriceren immers informatie, met de bedoeling deze te bewaren, en als dit nodig mocht blijken, in een latere tijd opnieuw te raadplegen. Tussen het moment van verslaglegging en het moment van hernieuwde inzage verstrijkt de tijd. De plots, van waaruit zaken aanvankelijk waren geïnterpreteerd en die leidend waren in de manier van verslaglegging, veranderen echter met het verstrijken van de tijd. In de drie fasen van naoorlogse rechtspleging is zelfs een zeer snelle plotverschuiving waar te nemen.
Informatie, zowel de recente als de ooit genoteerde en daarna in archieven bewaarde informatie, is dus nooit objectief. Iemand heeft immers zaken beschreven, geleid door plots en regels. Iemand anders zou dezelfde zaken op een andere manier hebben kunnen bekijken en beschrijven, zelfs binnen dezelfde geformaliseerde regels, bijvoorbeeld met betrekking tot het opmaken van een proces-verbaal. Er is dus altijd sprake van reconstructie, niet van reproductie. En deze reconstructie kan verschillend worden geïnterpreteerd, horizontaal door verschillende personen, verticaal door de verstrijkende tijd.

In 5.4 werden enkele voorbeelden beschreven, waarin informatie werd bekeken met bepaalde bedoelingen en vanuit bepaalde plots. Het materiaal werd niet vanuit andere invalshoeken bekeken, andere informatie werd niet onderzocht of gezocht, of pas vele jaren later als belangrijk betiteld. Stel dat deze als niet relevant beoordeelde informatie was geschoond, met andere woorden, was vernietigd?

Jan Willem Tuinman, technische recherche, gaf aan dat de manier van verslaglegging, zoals dat in de eerste naoorlogse tijd in processen-verbaal werd gedaan, gelijk bleef tot in de jaren tachtig: '*Met de intrede van de computer werd dat anders. De regels op het gebied van het schonen van archieven verschilden per post, per bureau en per leidinggevende. De bewaartermijnen waren niet overal even duidelijk. Na de reorganisatie van 1994 en de opheffing van de Rijks- en gemeentepolitie zijn veel archieven vernietigd. Zo zijn er dossiers van "cold cases" geheel verloren gegaan.*'

Carlo Schippers, Landelijk Bureau Vermiste Personen van het Korps Landelijke Politie Diensten: '*Die regels met betrekking tot schoning hebben te maken met privacy, ruimte, noem maar op. De regels verschillen per regio. Het kwam voor dat een politiechef "lekker wilde opruimen", ook al lag een zaak nog open.*'

Jan Rijnders, kleinzoon van de sinds 1944 in Tiel vermiste Goossen Rijnders, vertelde dat ook een morele persoonlijke keuze een rol kon spelen bij de manier waarop informatie bewaard bleef. Die keuze kon verregaande consequenties met zich mee kon brengen: '*Het was echt een chaos, de eerste naoorlogse tijd. Ik heb pasgeleden van een zoon van een toenmalige POD-chef een boek met dagrapporten in handen gekregen. Zijn vader was in de oorlog verzetsman geweest. Omdat hij na de bevrijding zag dat zijn 'slappe' en 'licht collaborerende' collega's sneller in rang stegen dan hijzelf, heeft hij dat boek met rapporten niet afgegeven aan het archief, maar uit boosheid mee naar huis genomen. Die rapporten laten zien wat er per dag gebeurde bij de POD-sectie, wie er binnen werd gebracht, wie voor verhoor werd meegenomen, wat er met de andere POD'ers werd overlegd, enzovoort. Deze informatie belandde dus op een zolder, niet in een archief.*'

Monique Brinks, OVMG, bevestigde dit: '*Ik weet dat politiefunctionarissen wel eens dossiers mee naar huis hebben genomen, toen ze met pensioen gingen. Dat lag daar maar op de zolder van het politiebureau, niemand keek naar die oude rommel om, en die vertrekkende functionaris vond het wel interessant materiaal. Als zo'n politieman overlijdt, vindt de familie die oude dossiers. Wat doen ze ermee? Schenken ze de spullen aan het NIOD, aan ons, aan Westerbork, of gooien ze "die oude troep" weg, in de haast om het huurhuis van hun overleden vader leeg te maken?*'

In 5.4.2 bracht de oud POD-functionaris Ad Mulder in beeld dat het van een groot aantal factoren af hing óf en wélke informatie wélke persoon bereikte. De persoonlijke component hierin was cruciaal.

Jan Kompagnie, NA, gaf aan dat vooral jongere medewerkers zich de afgelopen decennia sterk maakten voor vernieuwingen, maar dat oudere medewerkers, vooral als ze al langer verbonden waren aan het systeem, over een grote hoeveelheid kennis en ervaring beschikten: '*We leggen actief nadruk op kennisoverdracht. Deze*

overdracht is erg actueel, vanwege de leeftijdsopbouw van het team. Wat leg je vast? Wat geef je door? Anders bestaat het gevaar dat medewerkers hun kennis meenemen met hun pensionering.'

Tevens benadrukte hij dat er weliswaar regels golden met betrekking tot archivering, maar dat het van individuele functionarissen afhing of deze regels daadwerkelijk werden nagevolgd: '*Bij de formele beëindiging van de bijzondere rechtspleging, 31 december 1951, moesten alle archieven van de POD's en PRA's naar het ministerie van Justitie worden gezonden, om opgenomen te worden in het CABR-archief. Dit is niet in alle gevallen gebeurd. Er bevindt zich nog opsporingsmateriaal bij diverse instanties in Nederland. Ook is er materiaal bij het NIOD terechtgekomen*[975]*, en is reeds aanwezig materiaal uit de CABR-dossiers naar andere archieven gegaan. Het CABR heeft dus nooit helemaal die omvang gekregen die bedoeld was.*'

Ook anderen benadrukten de persoonlijke component, zoals Marie-José Smits, Stichting 1940-1945: '*Ik kwam hier vijfentwintig jaar geleden. Toen waren er meer dan vierhonderd medewerkers, verdeeld over vele districtskantoren. Nu werken er zestien medewerkers, de meeste parttime, en op één lokatie. De meesten van ons hebben een erg lang dienstverband bij de stichting. Als het gaat om het beantwoorden van brieven en telefoontjes heb je veel aan die jarenlange ervaring. We overleggen veel met elkaar, wat de één niet weet, weet de ander wel.*'

En Hubert Berkhout, NIOD: '*Wat weten collega's? Wat kun je aan elkaar doorgeven? Wie weet welke informatie er allemaal is en waar die te vinden is? Een deel van deze menselijke factor is opgevangen door de huidige computersystemen, maar veel kennis is helaas door collega's mee het graf in genomen. Die moest later opnieuw worden uitgezocht*.'

En Gerben Brouwer, recherche: '*De menselijke factor is ook in het politiesysteem enorm belangrijk. Binnen het systeem is van grote invloed wie er langer werkt, wie meer ervaring heeft, wie welke interesse heeft en hoe kennis en ervaringen onderling worden overgedragen. Maar ook hoe getuigenverklaringen worden opgenomen, wie goed kan luisteren en doorvragen, wie als vanzelfsprekend een actieve houding aanneemt, wie een heel goed geheugen heeft.*'

In 5.4 werd in beeld gebracht hoe Kerkhof op een bijzondere manier de persoonlijke component van zijn functie gestalte gaf, de functionaris in de functie, de handelende actor in de systemen *POD, PRA* en *Politie*. Hij toonde zich vanaf het moment dat hij hoorde van de vermiste slachtoffers persoonlijk verantwoordelijk voor deze informatie. Eerst als POD'chef, vervolgens als PRA leidinggevende, daarna als (hoofd)inspecteur van politie en tot slot als gepensioneerd politiefunctionaris. Hij boorde alle mogelijkheden aan om de informatie over te dragen, zodat deze niet zou verjaren, vergeten of zelfs zou worden '*geschoond'*.
Dit had nimmer tot zijn formele taken behoord. Hij had deze taak vrijwillig op zich genomen. Maar tevens kwam in 5.4 in beeld dat verschillende plots hadden teweeggebracht dat deze informatie onbedoeld niet terecht kwam bij die mensen, voor wie de informatie een cruciale voorwaarde vormde voor het verwerken van het onzekere verlies van hun dierbare.

5.5.4 'Het wordt geschiedenis'

Met het verstrijken van de tijd werd de Tweede Wereldoorlog gaandeweg tot geschiedenis. De generatie die de oorlog bewust had meegemaakt, werd ouder, pensioneerde, kwam in verzorgingshuizen, overleed. Voor de generatie die hen opvolgde verschoof de actualiteit van de vragen en de onzekerheid naar de geschiedenis. De mensen die in de loop der jaren deel uitmaakten van de overheid keken met een ander perspectief naar de oorlog dan degenen die de oorlog werkelijk hadden meegemaakt.

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren: '*Dat is een natuurlijk proces. Er bleef wel altijd een sterke overtuiging dat de oorlog goed gedocumenteerd moest worden. Ook de overtuiging dat 'dit nooit meer mocht gebeuren' bleef breed hangen. De oorlog, en met name wat er gebeurd is in de oorlog, is het aambeeld, waarop in de jaren zestig en zeventig het antifascisme is vormgegeven. Dit heeft de bereidheid vergroot om de oorlog goed te documenteren. Het ging daarbij inderdaad meer om de documentatie dan om het oplossen van eventueel nog steeds levende prangende vragen. Ik denk dat er te gemakkelijk van uit is gegaan dat men zich wel verzoend had met de oorlogsgeschiedenis, en zich had neergelegd bij de gebeurtenissen die nu eenmaal voorgevallen waren.*'

[975] Onder andere de documenten die door Bouman zijn gebruikt voor de publicatie *De April-Mei-stakingen van 1943* (1950).

Gerard Schook, VAV, wees er in 5.3.1 op dat een vermissing voor instanties gaandeweg geschiedenis werd. Instanties waren geneigd de vermissing te koppelen aan het tijdstip van verdwijning of aan het tijdstip van aangifte. Terwijl de vermissing voor de achterblijvers actueel bleef, bestond het gevaar dat de vermissing voor instanties gaandeweg weg gleed in de geschiedenis, vooral als een oplossing uitbleef: '*Achterblijvers wachten en wachten, terwijl een instantie misschien helemaal niet meer bezig is met de zaak. Soms denk ik wel eens dat we nog minder zijn dan een nummer. Wáren we maar een nummer, dan wisten we dat we ooit aan de beurt waren, dan wachtten we niet voor niets*.'

Een verdwijning kent een exact aan te wijzen datum en tijdstip. Een vermissing is een situatie die na het tijdstip van deze verdwijning ontstaat. Die situatie stopt pas als er zekerheid wordt verkregen over de lotgevallen van de vermiste.
De April-Meistakingen vonden plaats in de Tweede Wereldoorlog. Doordat de graflocatie niet gevonden werd en voor een aantal families de zekerheid over het lot van de vermiste uitbleef, duurde de vermissing voort na de bevrijding. Maar ook deze '*naoorlogse zaak'* bleef onopgelost.
Waren de April-Meistakingen een '*oorlogsgeschiedenis*', de vermissingen bleven niet beperkt tot een oorlogservaring. Unaniem brachten de nabestaanden naar voren dat ze op onbegrip stuitten in hun omgeving: '*Ben je nou nog met die oorlog bezig? Laat de geschiedenis nou eens rusten?*' Deze uitspraken brengen in beeld dat een ervaring vanuit verschillende plots kan worden geïnterpreteerd.

De nabestaanden keken met teleurstelling terug naar de tijd die was verstreken. Ze benadrukten de gemiste kansen voor uitwisseling van informatie, voor vergaring van informatie, en voor de helende werking van deze informatie:

'*De mensen die destijds veel baat zouden hebben gehad bij de informatie, en de mensen die extra informatie over de toedracht hadden kunnen geven, leven nu niet meer'*. Partner V17-1951

'*Als ze meteen na de oorlog gevonden waren, was alles veel beter verwerkt.*' Partner V10-1942

'*Het is fout dat deze informatie niet meteen vrijgegeven is. Veel mensen hebben hier onnodig door geleden*.' V13-1950

'*Waarom is er toen niet gezocht? Waarom zijn de families toen niet ingelicht? Waarom is de zaak toen niet in de openbaarheid gebracht? Dan was er heel anders mee omgegaan, dan hadden we het heel anders kunnen verwerken, dan waren er veel meer verhalen ter sprake gekomen van mensen die in de stakingsdagen hadden geleefd, en had je nog heel veel puzzelstukjes kunnen vinden. Nu kom je die verhalen niet meer te weten, je komt er niet meer achter. Wat moet je nu nog geloven van wat verteld wordt? Mensen vertellen zo veel. Het had vroeger opgelost moeten worden. Dan was er een gedenksteen gekomen, je had elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar kunnen praten.*' V10-1942

'*Ook bleek dat er al tientallen jaren bloemen werden neergelegd bij de muur waar mijn broer was doodgeschoten. En wij wisten niets. We wisten niet eens zeker of hij leefde of niet. Als we van die muur hadden geweten, hadden we het verhaal boven water kunnen krijgen. Toen we het eindelijk hoorden was die muur er niet meer. En de meeste mensen die iets konden vertellen, leefden niet meer.*' V5-1939

5.5.5 Ouder worden

Eén van de aspecten die de nabestaanden aangaven met betrekking tot de verstrijkende tijd, was het '*bovenkomen'* van herinneringen nadat ze jarenlang door afleiding naar de achtergrond konden worden geschoven. Deels had het ophalen van herinneringen te maken met het feit dat er onderzoeken plaatsvonden op de Appelbergen, maar ook werd er een relatie gelegd met de ruimere tijd die men had gekregen, de verminderde weerstand en het gebrek aan afleiding.
In 3.2.1 werd in beeld gebracht dat het reactiveren van onverwerkte herinneringen inherent is aan het ouder worden. De vele vormen van afscheidnemen die plaatsvinden met het stijgen van de leeftijd, roepen ook die gebeurtenissen op waarvan men nog niet afscheid heeft kunnen nemen, om ze alsnog te verwerken en een plek te geven.

'*Als je ouder wordt komt alles weer boven. Dan heb je tijd, dan ga je nadenken en malen, dan lig je er wakker van.*' V6-1921

'*Er was jarenlang geen tijd om bij andere dingen stil te staan dan de zorgen van het dagelijkse leven. Die tijd kwam pas later. Toen wij allemaal het huis uit waren werd mijn moeder langzamerhand ziek, en werd mijn vader meer op zichzelf teruggeworpen. Ik merkte dat hij zich meer ging bezighouden met vroeger, met de oorlog.*' V17-1951

'*Als je ouder wordt lijkt het ook erger te worden, allemaal. Je kunt minder hebben, lijkt het wel.*' Partner V10-1942

'*Nu vind ik het jammer dat ik niet meer zwart op wit heb gezet in die tijd, en gesprekken heb genoteerd. In het begin ben je heel gedreven, het is intensiever dan later, je zit er nog midden in, maar langzaam verslapt het, je legt andere prioriteiten, je krijgt verkering, je gaat trouwen en krijgt een gezin, en dan veel later komt alles weer boven. Dan is het heel moeilijk om alles weer helemaal vanaf het begin op te rakelen.*' V9-1925

Jan Fokkens, broer van Dirk Fokkens, vatte alle aspecten samen: '*Eerst zoek je Dirk, je probeert van alles, maar je komt er niet achter. Op een gegeven moment word je murw, en zwijg je er maar over. Dat zwijgen wordt gemakkelijk gemaakt door de afleiding van alledag, het harde werken wat van je verlangd wordt, je gezin. Maar als je werk stopt, je kinderen de deur uit gaan, als je weduwnaar wordt, dan is het stil in huis, en heb je alle tijd om na te denken. Vroeger kwam je er niet uit, dus je komt er nog steeds niet uit. Je zweeg vroeger maar, en dan kun je nu niet opeens honderd uit praten. Die murwheid is blijven bestaan. Maar nu heb je alle tijd om te gaan malen en wakker te liggen. En als dan ook nog blijkt dat de antwoorden, die jij zestig jaar geleden nodig had, er wel zijn, dan heb je iets éxtra's om over te malen, namelijk de vraag waarom dit niet aan ons is doorgegeven, en het verdriet omdat de ouderen met vragen zijn gestorven, of er zelfs aan onderdoor zijn gegaan. Nu wil ik alsnog alles weten. Ik ben blij met alle informatie, maar bij alles voel ik ook de gemiste kansen. En dat is moeilijk te verdragen, informatie die oplucht en tegelijkertijd zeer doet. En dat laatste heeft écht te maken met de teveel verstreken tijd.*'

5.6 Leven met oorlogsvermissing

De plots van waaruit de nabestaanden terugkeken naar de tijd die sinds de April-Meistakingen was verstreken, werden voornamelijk bepaald door het feit dat instanties over antwoorden bleken te beschikken die voor hén een einde aan hoop en wanhoop hadden kunnen geven. Zij en hun oudere familieleden waren meer dan een halve eeuw van die antwoorden verstoken gebleven. Op verschillende manieren hadden ze met de onzekerheid en de vermissing geleefd.
De interviews met de nabestaanden vonden eind 2004 plaats, dus nadat ze uitgebreide informatie over de April-Meistakingen en de Appelbergenonderzoeken hadden ontvangen, en nadat er op 3 mei 2004 een monument op de Appelbergen was onthuld.

5.6.1 Doolhof zonder uitgang

In 3.1.2 werd beschreven dat theorieën over traumaverwerking in beeld brengen dat het levensverhaal, als de rode draad ervan ernstig wordt doorkruist en aannames zijn versplinterd, gaandeweg wordt hersteld door heen en weer te pendelen tussen herbeleving en ontkenning. Daarbij geeft feitelijke informatie houvast, zodat de subjectieve beleving aan de realiteit kan worden geankerd. Zowel de oudere familieleden als de jongere generaties misten deze feitelijke informatie. De jongeren misten daarnaast vaak het inzicht in de oorsprong van de emoties van de ouderen, zoals in 5.2.2 naar voren kwam. Welke rol speelde het ontbreken van informatie in de levens van de nabestaanden?

'*Totdat alle informatie in 2003 boven water kwam verwachtte ik mijn zwager nog aan de deur, of ik dacht er wel eens aan als de telefoon ging: stel je voor dat hij opeens voor de deur zou staan, in die groene jas van dat schilderij. Om de paar weken dacht ik dat wel. De informatie geeft me veel rust.*' V7-1928

De feiten maakten een einde aan de vele verhalen die tot dat moment allemaal een open eind hadden. Verschillende nabestaanden vertelden dat ze decennialang hadden gehoopt dat zekerheid een einde aan hun onzekerheid zou maken. Ze hoopten enerzijds dat hun vermiste familielid uit '*het oosten*' zou terugkeren, anderzijds dat het graf werd gevonden.

‘*Na de bevrijding werden er wel massagraven gevonden, en gingen mijn ouders er wel eens achter aan. Ook hebben ze wel eens op het politiebureau naar kleren gekeken of die van mijn broer waren. Maar later lieten ze dat rusten. Het maakte mijn moeder enorm overstuur, en toen hield mijn vader die boot wat af.*’ V2-1932

‘*Als mijn ouders terugkwamen na zo’n identificatie was er een heel beklemmende sfeer in huis, alle verdriet was weer opgestookt, en het hele gezin leed er onder. Er werd niet veel over gepraat. Vaders wil was ook wet, hij bepaalde waarover gepraat werd en waarover niet. We hebben altijd lapjes stof bewaard die overeenkwamen met de kleding van mijn broer. Ook heb ik nog altijd ondergoed van mijn broer in de kast, precies hetzelfde als wat hij op die dag in mei 1943 droeg. Zo konden we hem altijd zo goed mogelijk identificeren, als hij zou worden gevonden.*’ V3-1925

Beide scenario’s hielden een open einde. Veel nabestaanden vertelden dat niet alleen de gebeurtenissen zelf, maar ook de spanning van de voortdurende onzekerheid een grote invloed had (gehad) op de gezondheid van hen en hun familieleden:

‘*Mijn vader is in één nacht grijs geworden toen de jongens waren meegenomen. Mijn vader was de sterkste, mijn moeder was helemaal verslagen. Later was dat andersom.*’ V6-1921

‘*Ikzelf zat nog op school, toen mijn vader was weggehaald, maar ik ben niet meer gegaan. Ik moest een paar weken later examen doen, maar ik kon niet meer leren. Ik kon me niet meer concentreren, ik kon niets meer opnemen. Daarnaast hadden we de zorg voor onze moeder. Ik ben in juni naar het examen in Groningen gegaan, en heb de vragen beantwoord met mijn reserves. Misschien hebben ze me er doorgesleept, maar ik ben geslaagd met goede cijfers*.’ V9-1925

‘*Mijn man was na de bevrijding begonnen met de HTS, vlak voordat hij twintig was. Maar hij heeft over ieder leerjaar twee jaar gedaan. Hij kon zich niet concentreren, hij kon niet goed meer opnemen, daarom begon hij in 1950 pas met het laatste jaar.*’ V7-1928

‘Mijn vader heeft erg onder de dood van mijn broers geleden. Hij werd explosiever, emotioneler, kon veel minder hebben. Als mijn schoonzuster weer naar het station was geweest om naar mijn broer te informeren, dan werd daar over gepraat. Dan huilde mijn vader, hij was kapot. Mijn moeder was minder spraakzaam, ze kon het meer overgeven. Het was een erg gelovige vrouw, en ze vond veel rust in het gegeven dat Gods wegen ondoorgrondelijk waren. Snapte je de dingen niet, zat je in onzekerheid, dan vond zij rust en houvast in het geloof. Mijn vader had het veel moeilijker, hij kon geen rust vinden.’ V3-1925

‘*Mijn oma is heel erg getekend door de dood van haar man. Maar de vermissing heeft daar verschrikkelijk veel leed bovenop gedaan. Ze huilde vaak: “Waar zijn onze jongens nou gebleven, wat hebben ze met hen gedaan, waar zijn ze nou toch!” Dat heeft haar enorm genekt.*’ V14-1946

‘*Thuis vielen na die stakingsdagen weinig woorden, terwijl de buurt schreeuwde en huilde. De Duitsers en de NSB’ers en zelfs God werden verwenst en vervloekt. Mijn moeder is daarna nooit meer naar de kerk geweest. Ze is nooit meer de oude geworden. Ze knipperde met haar ogen, haar pupillen stonden nooit meer stil, die trilden constant. Ze was weg van de wereld. In de campagne ging in de pauze weer de stoomfluit van mijn vaders bedrijf, en als die ging raakte mijn moeder helemaal overstuur. We woonden ook vlakbij de fabriek, je hoefde alleen maar een grasveldje over. De huisarts heeft er toen voor gezorgd dat ze die stoomfluit niet meer gebruikten.*’ V9-1925

‘*Ik weet niet hoe mijn moeder voor de oorlog was, maar na de oorlog kreeg ze het langzamerhand steeds moeilijker. Ze was vaak overspannen, kreeg Parkinson, en had vaak slaapproblemen. Ik had een klein dagboekje als veertien, vijftienjarige, een soort aantekeningenboekje. Dat vond ik een tijdje geleden. We zochten destijds altijd kievitseieren, en dan schreven we op hoeveel we gevonden hadden. Ik zoveel, mijn broertje zoveel. Maar ik schreef ook altijd op of mijn moeder geslapen had of niet. Er staat vaak de opmerking: “Moeder slaapt niet”. Kennelijk heeft het wel indruk op me gemaakt dat het niet goed met haar ging, en ik kan me voorstellen dat we ook wel rekening met haar hielden. Ze had het heel moeilijk. Ze logeerde wel bij de ouders van mijn vader om tot rust te komen. Hele nachten was ze op, dan liep ze rond. Aan dat dagboekje merkte ik dat het indruk moet hebben gemaakt.*’ V12-1935

‘*Toen ik wat ouder werd hoorde ik wel dat mijn oma ontzettend onder de moord op mijn tante heeft geleden. Ze had jaren ervoor al twee zoontjes verloren die allebei maar ongeveer een jaar zijn geworden. Na de moord op mijn tante is ze ziek geworden, een longziekte. En in 1948 is ze overleden, ze was toen 65 jaar oud. Ik hoorde van verschillende mensen dat ze een link legden tussen het overlijden van mijn oma en de dood van mijn tante. Ze heeft het niet kunnen verwerken.*’ V13-1950

‘*Mijn schoonmoeder heeft geen gemakkelijk leven gehad. Ze was altijd verdrietig, ze had het altijd zwaar. Ik heb haar niet gezond gekend. Toen ik mijn man in de jaren vijftig leerde kennen was ze al ziek en kon ze zich amper meer redden. Ze heeft ook veel bij ons gelogeerd. Ze was 58 jaar toen ze overleed. Ik denk wel dat veel van haar problemen met de oorlog te maken hebben gehad.*’ Partner van V12-1937

‘*Ik denk dat het haar dementie ook heeft verergerd, en door de dementie kwam alles van de Meistaking weer naar boven. Het werkte op elkaar in, denk ik. Mijn moeder is overleden in 1983. De laatste jaren woonde ze in een tehuis, en er waren in haar beleving steeds Duitsers op de gang, er werd gevochten en geschoten op de gang. Mijn moeder had het er vaak over, ze was erg bang. En ze praatte steeds over mijn broer. Heel tragisch, heel verdrietig werden we ervan*.’ V5-1935

‘*Mijn moeder was helemaal de kluts kwijt nadat mijn vader was doodgeschoten. Ze was weg van de wereld. De eerste maanden was er met haar niet te praten, en later nog amper. Ze is maar 49 jaar geworden, en was heel ernstig ziek, ze had kanker.*’ V10-1942

‘*Mijn vader is wel enorm getekend door de gebeurtenissen. Hij kreeg al vrij jong hartklachten en is ernstig ziek geworden. Hij is overleden toen hij 67 jaar was*.’ V15-1947

Het leven met de ontstane onzekerheid leek een doolhof zonder uitgang te vormen. De onbeantwoorde vragen hielden de gebeurtenissen recent. Feitelijke informatie die een einde aan de onzekerheid had kunnen maken, ontbrak. Hulpverlening bestond aanvankelijk hoofdzakelijk uit materiële ondersteuning. Inzicht in psychische klachten die konden onstaan na het doorstaan van ernstig schokkende oorlogsgebeurtenissen, groeiden pas vanaf de jaren zeventig. Inzichten in het leven met vermissing ontstonden in Nederland pas in de jaren negentig.
Enkele nabestaanden vertelden dat de gebeurtenissen ogenschijnlijk konden worden ‘*vergeten’* om verder te kunnen leven. Een ziekte of een nieuwe schokkende gebeurtenis activeerde echter dikwijls de weggedrukte herinneringen aan de stakingen en de vermissingen. In 3.1.3 werd beschreven dat te veel en te langdurige stress inderdaad ‘*de dijk kon laten doorbreken*’ die was aangelegd om de spanningen in bedwang te houden. Vaak was er sprake van een ‘*laatste druppel*’:

‘*Twee jaar na de oorlog werd mijn oudere broer opgeroepen om naar Indië te gaan. De spullen waren al verstuurd per boot, geweren en kleding, en zo, en mijn broer zou vlak daarna per schip vertrekken. Alle angst en pijn kwamen toen weer helemaal boven. Mijn moeder kreeg een zenuwaanval, ze kon niet meer lopen, ze raakte helemaal verlamd. Ze was helemaal overstuur, en zei: “Ik ben al een zoon kwijt, en nu moet hij ook nog weg”. Vanwege mijn moeder heeft mijn broer op het allerlaatste moment vrijstelling gekregen.*’ V5-1939

‘*In 1968 had mijn man longontsteking. Hij lag in bed in de voorkamer, beneden. Hij was heel onrustig. Opeens ging hij zitten en keek wild om zich heen. “Waar zijn ze waar zijn ze!” riep hij. Ik vroeg voorzichtig wat hij bedoelde. De Russen. Ze zochten hem. Ik heb geprobeerd hem te kalmeren, en de dokter is ook meteen gekomen. Dat was zo in die tijd, de angst voor de Russen, want als de Russen hier in Nederland zouden komen was het gedaan met de vrijheid van godsdienst.*’ V7-1928

‘*Nadat ik een miskraam kreeg ging het heel snel mis met me, de miskraam was eigenlijk de laatste druppel. Ik had het gevoel dat ik alles kwijt was. Ik wilde niet meer, ik kon het leven niet meer aan.*’ V8-1968

‘*Toen mijn man het na de dood van ons zoontje moeilijk begon te krijgen voelde de gastarbeider, zijn tweede man in het bedrijf, dat feilloos aan. Ook zijn broer was vermist geraakt in de oorlog. Ook de grote angst tijdens mijn levensbedreigende toestand brak iets in mijn man. De gastarbeider voelde het als het mijn man*

even teveel werd: "Ga maar chef, ik draai het hier alleen wel even", en dan ging mijn man naar de Afsluitdijk, naar de branding, de ruimte, de wind, de eenzaamheid.' V7-1928

In 3.1.2 werd aangegeven dat traumata de noodzaak van verwerking in zich dragen. Unaniem vertelden de nabestaanden dat ze rust en zekerheid nodig hadden, maar dat deze ontbrak.
In 5.2 werd in beeld gebracht dat er in de eerste naoorlogse decennia enkele dominante plots heersten. Deze hielden in dat de wederopbouw van Nederland centraal stond, dat hard werken klachten zou laten verdwijnen, dat getroffenen elkaar dienden te ontzien en sparen, en dat '*de overheid'* vermisten opspoorde en daders strafte. Vooral de plot van zwijgen veroorzaakte dat gevoelsinformatie werd doorgegeven, die vervolgens niet aan feiten kon worden gestaafd. De ouderen vertelden meestal niet dat het ook hén aan feiten ontbrak. Vooral jongere nabestaanden raakten hierdoor in de problemen. Enkelen van hen vertelden grip op hun basis gemist te hebben:

'*Je hebt je verleden nodig. Je kunt het hier en nu pas begrijpen als je de weg er naar toe kent, als je weet hoe dat hier en nu is ontstaan. Anders heb je het gevoel of hier en nu op drijfzand is gebouwd. Je hebt geen greep op de bodem. En vooral als die bodem omgeven is met een enorm verdriet, met spanningen, geheimen, onduidelijkheden en pijn, wil je die beslist leren kennen. Het wordt zelfs een voorwaarde om te kunnen leven. Je wilt feiten, omdat ongrijpbare gevoelens je overmannen. Sommige mensen begrijpen niet dat een gebeurtenis van ruim zestig jaar geleden je nog steeds zo ontzettend raakt. Daar ben ik echt zát van. Het gaat niet over, het is verweven met alles. En de gebeurtenis is nooit afgesloten. Er zijn teveel vragen, er is teveel onrecht, en er is teveel verzwegen. Dan blijft het actueel. Dan kun je het niet verwerken en achter je laten.*' V14-1946

'*Ik heb zo verschrikkelijk veel onbeantwoorde vragen, dát is nog eens ballast. Onbeantwoorde vragen over de Meistaking, hoe ging dat, wie zijn met de staking begonnen, waarom zijn juist déze mannen opgepakt. Onbeantwoorde vragen over de persoon, hoe was hij? Die onbeantwoorde vragen zorgen ervoor dat de grip ontbreekt, je grijpt in het niets, het houvast is weg.*' V8-1968

'*Mijn vader praatte er vroeger amper over. Er kwam wel eens wat, maar dat werd meestal aangevuld door mijn moeder. Van háár heb ik eigenlijk de meeste informatie, alsof ze tolkte voor mijn vader. Daar was ik wel blij mee. Als je zoveel verdriet ziet en voelt wil je ook weten waar dat nou vandaan komt.*' V18-1957

Tineke Legger, psychologe en zelf eerste en tweede generatie oorlogsgetroffene: '*Ouderen weten vaak waar de ellende vandaan komt. Het verhaal heeft als het ware wortels in de grond. Kinderen, die na de gebeurtenissen werden geboren of die nog heel jong waren toen de gebeurtenissen plaatsvonden, weten de oorsprong van de ellende niet. Ze pikken van alles op en vermoeden van alles, maar het hangt in de lucht omdat het geen wortels heeft. Ze kennen de wortels niet omdat hun ouders hen daar afzijdig van hielden om hen of zichzelf te sparen. Door het ontbreken van wortels raken de kinderen de grond van hun bestaan kwijt. De ouders groeien scheef omdat ze lijden onder de herinneringen. De kinderen groeien scheef mee, omdat ze solidair zijn met hun ouders en afhankelijk van hen zijn. Maar kinderen gedijen niet in scheefgroei en op de wortels van anderen. Ze moeten alsnog hun eigen wortels zien te vinden die voor een deel in de wortels van hun ouders liggen. Het is dus heel belangrijk om terug te gaan, uit te zoeken en uit te praten. Dan identificeer je je eigen wortels en kun je op je eigen manier verder groeien.*'

Marie-José Smits, Stichting 1940-1945, beaamde dit: '*Je wilt je wortels kennen. In het reconstrueren van de geschiedenis van de Meistaking spelen allerlei vragen een rol, zoals vragen over de feitelijke gebeurtenissen, maar ook over de persoonlijke motieven. Als je je vader nauwelijks hebt gekend, wil je weten wat voor karakter hij had. Als naast het verhaal ook het graf van het slachtoffer niet bekend is, is dat een extra onzekere factor. Zelf denk ik dat het beeld van de persoon belangrijker is dan de plaats waar hij begraven is. Het vreet aan je dat je niet weet wat voor persoon je vader was. Zeker als je moeder er niet over wil of kan praten. Dan loop je als kind tegen een muur.*'

Het was daarbij wel een voorwaarde dat er volledige zekerheid bestond over de dood van het slachtoffer. Snežana Jovanović, EAD, vergeleek de Appelbergen met Srebrenica, en benadrukte de noodzaak van zekerheid: '*Ook van de vrouwen van Srebrenica hoor ik dat de ontwrichting blijft zolang ze zoeken. En ze blijven zoeken zolang er geen zekerheid is. Zolang ze niet hónderd procent zeker weten dat hun man, vader of zoon in een graf gevonden is, blijven ze hopen op hun terugkeer. Ook al zitten duizenden dorpsgenoten in*

dezelfde situatie, die 'optelsom' vergroot op geen enkele manier de waarschijnlijkheid dat hun mannen en zoons écht dood zijn. Immers, misschien is het een enkeling gelukt om de bergen in te vluchten? En iedereen hoopt dat het háár man, zoon of vader is. Logica kan het ene vertellen, gevoel het andere. Gevoelsmatig blijft er altijd hoop, hoe weinig onderbouwd ook, hoe sterk aanwijzingen ook een andere kant op wijzen. Alleen bij een exacte identificatie, een overduidelijk DNA-bewijs, een glasharde zekerheid, zijn ze in staat om te geloven dat het echt hun vader, man of zoon is die gevonden is. Tot die tijd is er hoop. Oneindig.'

Jacques Wallage, burgemeester van Groningen, bevestigde dat tastbare en waterdichte bewijzen een uitgang uit het doolhof hadden kunnen vormen: '*Maar bij een vermissing ontbreekt deze reële dimensie. En `onder deze reële dimensie kan een verhaal niet geplaatst worden. Het intense verdriet is in alle levensverhalen voelbaar. Het is belangrijk of je in staat bent verdriet als een onderdeel van het leven te zien. Verdriet heeft een functie in het leven. Het zet de realiteit scherper in het licht. Verdriet is als een licht dat je de weg wijst in het donker. Je kijkt scherper, je leeft bewuster. Je ziet opeens het pad waarlangs je moet lopen. Daarom is het belangrijk om verdriet toe te laten. Verdriet om wie je mist, om wat er gebeurd is, om wat er mis is gegaan. Vermissing hoeft niet persé tot verminking te leiden. De mate waarin achterblijvers of nabestaanden in staat zijn de vermissing een plek te geven is belangrijk. De persoonlijke factor is van meer doorslaggevende aard dan de gebeurtenis. Ik heb dit duidelijk bij mijn familieleden gezien die de concentratiekampen in Polen hebben overleefd.*'

Er was een grote verscheidenheid in de vragen waarmee de verschillende nabestaanden leefden. Ging het de oudere nabestaanden meer om de zekerheid over leven of dood, de jongere nabestaanden vroegen zich vooral af wat er precies was gebeurd, wat voor persoon de vermiste was en waarom '*niemand iets deed'*. Opstandigheid speelde daarin een grote rol.

Pauline Broekema, journaliste NOS: '*En verdriet om het verdriet van je ouders, een bekend mechanisme*.'

Alle nabestaanden leefden met dezelfde vraag: '*Wat is er precies gebeurd en hoe kon dit gebeuren?*'

5.6.2 '*Je moet verder'*, doorgaan met het leven: strategieën

De nabestaanden vertelden dat de vermissing niet afgesloten kon worden omdat verlossende zekerheden uitbleven. Er ontstond een spanningsveld tussen het enerzijds voortborduren op onbeantwoorde vragen en anderzijds de noodzaak om verder te moeten leven. '*Je móet verder'*, zei een nabestaande letterlijk.
In de woorden van Ricoeur manifesteert een schokkende gebeurtenis zich als het *Andere* dat geïntegreerd moet worden in het levensverhaal. Bij vermissing is het *Andere* instabiel, ongrijpbaar, ontastbaar, onvoltooid. Maar het *Zelfde* is ook aangetast. Het enige wat houvast geeft is het *begrijpen* van het *Andere* vanuit het *Zelfde*, dus vanuit vetrouwde interpretaties, ook al zijn die aangetast.
Het was noodzakelijk om de gebeurtenissen en de vermissing een plek te geven om verder te kunnen leven. Met andere woorden, het was noodzakelijk om de regie over de invloed van de gebeurtenissen in eigen hand te nemen, omdat de vermissing anders het leven onophoudelijk bleef regisseren. Omdat er geen tastbare, vaste plek was, construeerden de nabestaanden op verschillende manieren een plek. Sommige nabestaanden richtten zich op de gebeurtenissen, anderen op de vermiste persoon, anderen op de emoties die door de vermissing werden opgeroepen. Een aantal strategieën werd als constructief ervaren, omdat men het gevoel had zélf de leiding te hebben.

5.6.2.1 Accepteren

Eén strategie was het accepteren van de ongrijpbare veelheid aan verhalen. Ook '*geen tastbaar verhaal'* was een verhaal dat als zodanig verteld kon worden en noodgedwongen kon worden losgelaten, omdat het vinden van verlossende antwoorden onmogelijk leek:

'*We hebben nooit gezocht. We hadden geen idee waar we moesten zoeken. Ook mijn broers en zusters niet. We probeerden het te accepteren, want je moest verder. En om dingen uit te zoeken moet je denk ik ook wel wat gestudeerd hebben, anders lukt dat zomaar niet. Want waar moest je beginnen, en hoe doe je dat allemaal? En ik was er ook wel klaar mee, maar je vergeet het nooit, en het verdriet gaat ook nooit over. Na de oorlog had je ook heel veel praatjes en sterke verhalen. De mensen die écht wat wisten en écht wat hadden meegemaakt hielden zich vaak stil. Je wist vaak niet wat je moest geloven.*' V2-1932

Deze nabestaande was de enige geïnterviewde die vertelde dat er onmiddellijk vanaf mei 1943 in zijn gezin openlijk gepraat kon worden, en dat ervoer hij als een groot geluk.

5.6.2.2 Praten
Praten vormde de tweede strategie. Het leed dat met het ongrijpbare verhaal over de April-Meistakingen en de vermissingen gepaard ging werd door praten verzacht. Ook over de onzekerheid kon worden gepraat en de wanhoop kon worden gedeeld. Daardoor kreeg het ongrijpbare verhaal een plek.
De meeste nabestaanden vertelden dat ze aanvankelijk meezwegen in het gezin waarin ze opgroeiden, maar dat ze de regel van dit zwijgen later in hun eigen gezin doorbraken:

'*Ik kon altijd praten met mijn vrouw. Onze dominee zei dat een vrouw een hellepoort of een hemeldeur kon zijn, nou, mijn vrouw was een hemeldeur.*' V3-1925

'*Ik heb veel steun aan mijn vrouw. We zijn al 41 jaar gelukkig getrouwd. Ik heb die maatschappelijk werker wel gezien op die bijeenkomst in 2003, maar ik zou niet weten wat ik met hem moest bespreken. Ik heb mijn vrouw. We hebben het goed samen. En we kunnen bij elkaar uithuilen.*' V10-1942

Pauline Broekema, journaliste NOS, reageerde hierop: '*Ik ben er van overtuigd dat dat onverwerkte verdriet mensen lichamelijk en geestelijk parten heeft gespeeld. Praten is de enige remedie, daar ben ik van overtuigd. Achteraf gemakkelijk geredeneerd. Want er is zoveel dat dat praten in de weg heeft gezeten, ook in mijn familie. Schuldgevoel, zo heeft mijn moeder zichzelf verweten dat ze haar broer niet tegen zichzelf heeft beschermd. Woede, waarom moest hij zo nodig de held uithangen? Vragen, is hij niet te roekeloos geweest?*'

In 3.2.3 werd beschreven dat inzichten over traumaverwerking aangeven dat het vertellen van het verhaal het begin van herstel is, hoe moeilijk dat vertellen ook is, hoe schokkend en ongrijpbaar dat verhaal ook is, hoe ongrijpbaar de emoties ook zijn.
Bekeken vanuit de theorieën van Giddens en Ricoeur: Door het verhaal te uiten wordt het in het daglicht geplaatst en kan erop worden gereflecteerd. Het verhaal wordt door deze reflectie opgetild naar het discursieve niveau, waardoor het de kans krijgt rationeel verwoordbaar en bewust te worden. Er kan over worden nagedacht en gepraat. Er kan over gecommuniceerd worden.

5.6.2.3 Geloof
Het ontlenen van steun aan een geloofsovertuiging kan als derde strategie worden herkend. Verschillende nabestaanden vertelden dat hun geloof hen had geholpen betekenis te geven aan de gebeurtenissen en de vermissing, en hen hielp verder te leven:

'*Ook het geloof gaf ons altijd veel kracht. Allemaal vonden we dat alles wat er gebeurt Gods wil is, maar die wil begrijpen we soms niet. We zagen het nut beslist niet in van wat er gebeurd was. Waarom was mijn broer doodgeschoten? Het zou wel nut hebben in Gods ogen, maar dat nut zagen wij niet. Maar we konden ons er op deze manier wel bij neerleggen. En je moet verder.*' V2-1932

'*Ik weet niets, alleen dat áls mijn broer leeft, hij in goede handen is omdat hij het geloof heeft. Leeft hij niet meer, dan heeft hij het beter dan wij*.' V1-1925

'*Het gaat om stoffelijke resten, de slachtoffers zelf zijn in de hemel.*' V7-1928

Eén nabestaande noemde de mogelijkheid van vergeving. Ze benadrukte dat vergeven om loslaten ging, niet om goedpraten. Door de te zware last los te laten kon ze de regie over haar eigen leven herwinnen:

'*We hebben al veel meegemaakt, maar gelukkig hebben we een opgeruimde natuur. Dan kun je veel aan. En het geloof geeft ons kracht. Vergeven is moeilijk, het lijkt wel of je het dan goed praat, zo wordt het vaak uitgelegd. Vergeven in de zin van loslaten is wel goed, dan kun je verder, dan blijf je er niet in vast zitten. Je kunt kiezen tussen wijsheid en bitterheid als je veel ellende meemaakt. Als je dingen op een gegeven moment achter je kunt laten kun je er inderdaad wijzer van worden. Blijf niet malen als je er toch niet uit komt, laat het op een gegeven moment los, dan kun je er wijzer van worden.*' V5b-1941

5.6.2.4 Bewust achterlaten
Een vierde strategie was het bewust van zich af zetten van de gebeurtenissen en de vermissing, om zich er niet door te laten beheersen:

'*Maar mijn man zat er ook niet mee, leek het wel, hij had het achter zich gelaten, hij was altijd opgeruimd en ontspannen, altijd aan het glimlachen. Hij zei ook altijd stellig: "Ik laat mijn leven er niet door beïnvloeden". Maar het heeft wel een stempel op zijn leven gedrukt.*' V4-1943

'*Om nou constant met wraakgevoelens rond te lopen, daar schiet je niks mee op, daar heb je alleen jezelf maar mee. En ik wil me er niet te veel door laten beïnvloeden.*' V12-1935

Het bewust van zich afzetten was een actieve daad, waarbij de regie van de gebeurtenis werd verplaatst naar het eigen leven. Deze actie, het '*van zich afzetten*' werd ook als zodanig onder woorden gebracht en aan naasten meegedeeld.

5.6.2.5 Verdringen
Vaak werd echter de toevlucht genomen tot verzwijgen en verdringen. Zo konden de als ondraaglijk ervaren emoties door de situatie werden opgeroepen, worden bezworen. Een broer schreef begin jaren vijftig aan zijn verloofde:

'*Thuis weten ze niets anders dan van het rode aanplakbiljet, waar mijn broer zijn naam ook op stond. Ik heb nooit iets verteld, ik kan het niet. En het is voor vader en moeder beter zo. Vertel jij het ook maar aan niemand. We kunnen er toch niets aan doen. Ik had het je liever gespaard maar je moet het toch een keer weten. Praat er nooit over en probeer met mij te vergeten.*' V1-1925

Maar er waren teveel aanleidingen die de gebeurtenissen steeds opnieuw uit de vergetelheid haalden. Bij alle nabestaanden, bij wie de onuitgesproken familieafspraak van zwijgen gold, groeide ieder jaar weer onrust als de meidagen naderden.

'*Rond de meidagen was de sfeer altijd gespannen bij ons thuis. Mijn vader was dan stiller en afweziger dan anders. Op vier mei gingen mijn vader en moeder altijd met mijn oma naar het monument bij de fabriek, waar mijn opa was gefusilleerd. Mijn zus en ik bleven dan thuis, samen, zo lang ik het me kan herinneren. We zaten dan samen op de bank televisie te kijken, naar de herdenking op de Waalsdorpervlakte. En dan had ik altijd het beeld van de foto van opa voor me, van die foto die bij oma stond. Aan hém dacht ik dan, tijdens die minuten stilte, om hém ging het, die herdenking. Ik heb er eigenlijk nooit met mijn zus over gepraat, en zij begon er ook niet over. Het was een soort stilzwijgende vanzelfsprekendheid dat wij samen naar die herdenking keken en stil waren.*' V18-1957

Jacques Wallage, burgemeester van Groningen, schetste bij wijze van reactie een metafoor: '*Verdringing is gedoemd te mislukken. Als je de illusie hebt dat immens verdriet over gaat, dan word je door de werkelijkheid ingehaald. Een mens heeft, vergelijkbaar met een computer, een "harde schijf" die aanstuurt tot gedachten, handelingen, gevoelens, reacties. Je harde schijf heeft twee soorten informatie. De eerste soort staat het normale leven niet in de weg. De tweede soort wordt gevormd door traumatische gebeurtenissen en heeft een krás in de schijf gemaakt. De informatie blijft hangen in de kras en is daardoor voortdurend aanwezig. Ik zie dat bij mensen die door traumatische gebeurtenissen zijn getroffen, beide soorten informatie voorkomen. Ik zie mensen ondanks een groot verdriet redelijk goed functioneren mét dat verdriet, maar ik zie ook mensen die door hun eigen gedrag vervreemden van anderen. Ik denk dat het je als nabestaande helpt om te erkénnen dat je harde schijf beschadigd is. Die kras komt toch steeds in beeld. Er zijn altijd associaties die die kras raken, zoals 4 mei, Appelbergen, Scholtenhuis, Duitsers, oorlog, staking, moeras, Haren. Of in mijn geval, als ik collega's hoor praten over een vakantie naar Polen, denken zij aan de mooie natuur. Ik denk daarentegen vanwege mijn familiegeschiedenis aan de vernietigingskampen. Het woord Polen raakt de kras in mijn harde schijf. Als je de kras accepteert overweldigt deze je niet meer. Als je weet dat je op een vulkaan leeft, weet je dat er zo nu en dan erupties kunnen optreden. Beheersen verandert in beheren. Beheersen is tegenhouden, beheren is leiden. Jij beheert de vulkaan, de erupties beheren jou niet langer.*'

Beschouwd vanuit Ricoeur wordt de '*kras in de harde schijf'* in de persoonlijke plot genomen. En vanuit die beschadigde plot wordt vervolgens de wereld geïnterpreteerd.

Johan Teeuwisse, OGS, vulde aan: '*Verdringen lukt niet. Vroeg of laat overstelpen de emoties tóch, en dan vaak extra heftig. Door emoties toe te laten worden ze gaandeweg minder scherp. Over gaan ze nooit, maar ze hebben je minder in hun greep.*'

Dirk Docter, Documentatiegroep '40-'45 bevestigde dit: '*Het is inmiddels bekend dat verdringing niet werkt en dat je vroeg of laat altijd door de realiteit wordt ingehaald. Hoe meer tijd er verstrijkt, hoe sterker de vragen en onzekerheden naar boven komen en mensen gaan kwellen.*'

5.6.2.6 Zelfverwijt
Enkele nabestaanden hadden hun hele leven geprobeerd de gebeurtenissen grijpbaar te maken, door zichzelf daarin een leidende rol te geven en zichzelf zelfs de schuld te geven:

'*Zo vertelde mijn vader een keer heel emotioneel dat hij zich schuldig voelde voor de moord op zijn vader. De Duitsers kwamen in de stakingsdagen bij mijn vaders huis, terwijl mijn vader buiten stond. Ze vroegen hardhandig: 'Wo ist dein Vater', waarop mijn vader zei dat hij binnen was. Heel argeloos, niets vermoedend hoe het af zou lopen. En toen is zijn vader meegenomen. Mijn vader heeft zijn hele leven het gevoel meegedragen dat hij zijn vader verraden heeft. En dit heeft mijn vader zo kapot gemaakt, hij was er erg overstuur van toen hij dit vertelde. Dat gaat je door merg en been. En toch is het goed dat het er uit is, want dan kun je praten, dan kun je het ontkrachten zelfs. Hij wist toch niet wat de Duitsers van plan waren? En wat had hij anders kunnen zeggen? Dat schuldgevoel heeft heel erg aan hem geknaagd, het zat heel diep. Nu eindelijk heeft hij het verteld.*' V18-1957

Schuld geeft logica aan een gebeurtenis. Maar deze vorm van regievoering heeft een tragische prijs, doordat de nabestaanden geregeerd worden door schuldgevoel.

5.6.2.7 Verdoven
Eén nabestaande vertelde dat in haar familie de toevlucht werd genomen tot alcohol om pijn te verdoven. De plot '*verdrink de pijn'* werd aanvankelijk aan de volgende generatie doorgegeven, tot de nabestaande deze vanzelfsprekende regel resoluut doorbrak:

'*Het lost niks op, het maakt alleen maar meer kapot. Maar inmiddels is mijn verleden een groot zwart gat, alles is onzeker, ik heb zo weinig greep, ik weet veel te weinig. Ons verleden is een raadsel met vele vragen, drijfzand, zo voelt het.*' V8-1968

5.6.2.8 Raadplegen van paragnosten
Enkele nabestaanden vertelden dat familieleden een paragnost hadden bezocht in een wanhopige poging verlossende antwoorden op hun vele vragen te krijgen. De mededelingen die door de paragnosten werden verstrekt, hadden de grip op de gebeurtenissen echter niet versterkt. De hoop werd zelfs opgelaaid en de onzekerheid vergroot:

'*Mijn moeder dekte de tafel nog altijd met vier borden, alsof mijn vader er nog was. En ze hoorde hem altijd lopen. We hebben vaak gevreesd voor haar dood, we hebben vaak gedacht dat ze er in zou blijven. Een tante heeft ook niet veel goed gedaan. Die is al vrij snel naar een waarzegster geweest om te vragen naar mijn vader, en die waarzegster heeft gezegd dat hij nog leefde. Dat maakte alles nog veel erger, natuurlijk.*' V9-1925

'*In 1969 ging mijn man een keer voor zaken naar Utrecht. Hij moest wel vaker weg voor het bedrijf. Hij kwam 's avonds terug, ernstig, maar hij keek wel vaker ernstig. De kinderen lagen al in bed, ik had thee, en ik vroeg hoe het was geweest. En toen kwam het hoge woord er uit. Hij was niet voor zaken naar Utrecht geweest, maar hij was naar een paragnost gegaan, Croiset. Hij had de portemonnee van zijn vermiste broer mee, en een beschrijving van hem. Maar Croiset was heel vaag geweest, hij had het over het oosten, over de Oekraïne misschien, het was heel vaag.*' V7-1928

Werden de paragnosten geraadpleegd om het ongrijpbare *Andere* grijpbaar te maken, de verkregen informatie vormde voor hen een nieuwe dosis ongrijpbaar *Ander* dat in het levensverhaal ingepast moest worden.

De meeste nabestaanden probeerden verschillende strategieën beurtelings of gelijktijdig. Alle strategieën dienden hetzelfde doel: het geven van een éigen plek aan de gebeurtenissen, om zélf de levensdraad te kunnen vervolgen.

Dirk Docter, Documentatiegroep '40-'45: '*In mijn werk als verpleegkundige heb ik veel te maken met verliesverwerking. Dé verliesverwerking bestaat niet. Er bestaat geen stappenplan, noch een tijdsindeling voor een rouwproces. Rouw is heel individueel. Het bieden van lijstjes en stappen kan zelfs veroorzaken dat mensen zichzelf afwijkend voelen of zich proberen in een keurslijf te persen. Ook de omgeving kan zich ten onrechte laten leiden door een patroon, met de daaraan gekoppelde verwachtingen. Inzicht in rouwprocessen kan een hulpmiddel zijn om het individuele rouwproces aan te gaan, maar beslist geen toetssteen. Het doel van de processen is wel eenduidig, namelijk dat aan het verlies een gezonde plek in het verdere leven wordt gegeven.*'

5.6.2.9 Verzamelen van informatie

Met het verstrijken van de tijd leken nieuwe strategieën beschikbaar te komen. Het werd in praktische zin eenvoudiger om informatie uit archieven te verzamelen. Daarmee kon een concreter beeld worden gevormd van zowel de gebeurtenissen als het vermiste familielid. De mentaliteit was verschoven van passiviteit en zwijgzaamheid in de jaren veertig, vijftig en zestig naar openheid en mondigheid in de jaren tachtig en negentig. Daarnaast was het besef gegroeid dat er meer informatie beschikbaar zou kunnen zijn, en kwám er ook daadwerkelijk meer informatie beschikbaar. Theorieën over traumaverwerking benadrukten hoe belangrijk informatie voor getroffenen was:

'*Als gebeurtenissen in het luchtledige blijven hangen heb je heel veel informatie nodig om het te kunnen grijpen. Gebeurtenissen die een open eind hebben, gebeurtenissen die niet 'af' zijn, gebeurtenissen die met vraagtekens en onzekerheid worden omgeven, kunnen niet worden verwerkt. Die gebeurtenissen blijven actueel, die blijven je achtervolgen. Je kunt ze geen plek geven. En door zoveel mogelijk feiten te zoeken krijg je er een beetje greep op. Als je jarenlang met onbekendheid hebt geleefd heb je nogal wat informatie nodig. Aldoor was er onrust, het was als een sprookje dat maar voor driekwart werd verteld, en de rest hoor je dan niet. En dat wil je dan weten, hoe loopt het af, je wilt het compleet maken, het afsluiten, dan geeft het pas rust. Informatie over de gebeurtenissen en het graf, én een beeld van waar het lichaam van mijn tante gebleven is, geven rust. Met dat ontbrekende deel van het verhaal kan ik niet leven, wíl ik niet leven. Natuurlijk ben ik aangedaan, maar dat geeft me juist een beweegreden om alles uit te zoeken. Het voelt beter om iets te zoeken, zodat ze de aandacht en het respect krijgt die ze verdient, en zodat haar levensverhaal tot een goed einde komt.*' V13-1950

'*Het zat mijn vader wel heel hoog, de laatste jaren, en dan praatte hij er over. Zo is het altijd gegaan bij ons thuis. Je praat over iets wat je hoog zit, je zoekt het uit, je onderneemt actie. Zo pakte hij altijd alles aan. Zo wilde hij grip krijgen en de situatie van alle kanten bekijken. En dan heb je ook het gevoel dat je alles hebt gedaan wat je kon doen.*' V17-1951

'*Toen ben ik begin 1993 een keer naar Haren gegaan, voor die vlucht van de F16. Ik ben alleen gegaan. Ik heb het wel tegen mijn man gezegd. Hij vond het wel goed natuurlijk, maar voor hemzelf hoefde het niet zo. Het was geweest, het was verleden tijd, het was klaar, er werd niet meer over gepraat. Maar ik ben heel anders. En je wilt toch weten wat er is gebeurd? En als hij toch doodgeschoten is, waar is het lichaam dan, dat moet toch ergens zijn?*' V4-1943

Piet van Beek, coach bij het leven met vermissing: '*Welke antwoorden heb je nodig om verder te kunnen, en om het gevoel te hebben de regie weer in eigen handen te hebben? Hoe is de verhouding tussen "het gewone leven" en "het meegemaakte"? Waar ligt het punt waarop je kunt zeggen dat je genoeg weet en het los kunt laten? Wanneer beheerst vermissing niet meer je hele leven. Dat is voor iedereen anders. Heel belangrijk is het om in te schatten welke antwoorden je mogelijkerwijs kunt krijgen, om niet al je inspanningen volledig op te branden. Meestal is het een verrijking om te zien hoe anderen er mee omgaan.*'

Twee nabestaanden vertelden dat ze in het verzamelen van informatie nadrukkelijk een evenwicht inbouwden tussen actie en rust. Ze hanteerden daarmee bewust en onder eigen regie de karakteristieke pendelbeweging, zoals die plaatsvindt bij het verwerken van schokkende gebeurtenissen en traumata, en hadden daar veel baat bij:

'*Betrokkenheid en afstand hebben me er door heen geholpen. Door de betrokkenheid kreeg ik veel kracht om zoveel mogelijk uit te zoeken. En door de afstand kon ik het volhouden. Sommige dingen moest je echt van je af zetten, anders werd je gek.*' V5-1939

'*Ik kan het wel weer van me af zetten. Ik kan ergens heel erg induiken, in aangrijpende gebeurtenissen en herinneringen, en er helemaal in opgaan, maar het lukt me ook wel weer om het van me af te zetten, heb ik gemerkt. Dat evenwicht voelt goed.*' V15-1947

In 3.1.5.3 werd beschreven dat deze pendelbeweging, dus de beurtelingse aandacht voor zowel de vermiste als voor het eigen leven door onder andere de Amerikaanse gezinspedagoge Pauline Boss en de Australische psychologe Ann Dadich als de meest heilzame strategie in rouw- en verliesverwerking, traumaverwerking, stresshantering en het leven met vermissing werd gekarakteriseerd.

5.6.2.10 Concretiseren

Een strategie die aan dit informatieverzamelen verwant was, was het tastbaar en concreet maken van zowel de gebeurtenissen als het vermiste familielid. Door zoveel mogelijk te weten te komen over de gebeurtenissen, de plaatsen waar die zich afspeelden, en door zoveel mogelijk te weten te komen over het vermiste slachtoffer als persoon, verdween de beladenheid en werden de gebeurtenissen en de vermiste in het blikveld buiten de nabestaande zelf geplaatst. Veel nabestaanden gaven aan dat de concrete, tastbare plekken hielpen bij het geven van een emotionele en psychische plek aan de gebeurtenissen en hun vermiste familielid.

'*Ik wist dat er beladen plaatsen waren voor mij, omdat ze voor mijn vader beladen waren. Mijn vader hield rekening met de mogelijkheid dat mijn oom op die plaatsen doodgeschoten was. Dat waren dan op de één of andere manier spannende namen en spannende plaatsen, Kalverdijkje, bijvoorbeeld. Woorden met een lading. En mijn vader hield met alles rekening, ook met het feit dat hij misschien nog leefde, maar dat hoorde ik pas achteraf. Toen was mijn vader al overleden. Maar ook het trappenhuis van de flat waar "de verrader" woonde was zo'n plaats. We mochten daar als kind niet spelen, dat werd ons als een rustig en voldongen feit meegedeeld door mijn vader. En dan vraag je niet verder. Het was een heel belangrijke beladen plaats.*' V11-1955

'*Ik ben twee jaar geleden in de gevangenis geweest, op een open dag. Er zijn twee vleugels met cellen, de rest van de gebouwen biedt ruimte voor recreatie en arbeid. Ik ken een bewaker, en zo probeer ik uit te zoeken waar ze precies hebben gezeten. Op die open dag heb ik het verhaal van mijn vader en oom verteld aan die rondleidende cipier. Die was erg onder de indruk. We zijn in de oude vleugels geweest die ook in 1943 werden gebruikt. Dan gaat er wat door je heen, in déze gang hebben ze gelopen, in zó'n cel hebben ze gezeten, in doodsangst, samen. De executieplaats, de transportroute, en de plek waar hij gedumpt is, dat vind ik zo belangrijk. Dát had ik nodig. Dat ik deze dingen nu weet, daar ben ik dankbaar voor. Dat hij daar-en-daar is opgepakt, daar-en-daar in de gevangenis heeft gezeten, naar Groningen is gebracht, bij de kazerne is mishandeld en doodgeschoten, en naar de Appelbergen is gebracht, dát maakt de beladen woorden van mijn vader grijpbaar. Woorden die me mijn hele jeugd hebben vergezeld.*' V11-1955

'*Ik wilde weten wie ze was. Het raakte me enorm. Ik wilde het hele verhaal kennen. Het wordt levendiger als je er over leest, het komt dichtbij. En die foto was altijd zo dichtbij. Door meer te weten werd het echter, ze gaat voor je leven. Het is een vorm van respect. Ik heb mensen opgezocht die over haar konden vertellen. Ook over wat voor een persoon ze was. Want daar werd nooit over gepraat. Alleen het verhaal van 1 mei 1943 kwam ter sprake, waarbij de afloop in de lucht bleef hangen. Maar wat voor een persoon ze was, of ze bijvoorbeeld kon tekenen of zingen, dat kwam niet ter sprake. Ik wilde zowel meer weten over wat er op 1 mei allemaal gebeurd is, als over haar als persoon. Iemand heeft de route getekend, en de plek verteld waar mijn tante is vermoord. Heel precies. Ik ben er meteen naar toe gegaan. Ik heb in mijn eentje de route gevolgd, en heb bij die plek gestaan, bij de berm waar het is gebeurd...*' V13-1950

Pauline Broekema, journaliste NOS, reageerde vanuit haar eigen ervaring met het onderzoek naar haar in de oorlog omgebrachte oom: '*Door de jaren heen worden verhalen om een dood gesponnen, ontstaan mythes. In de dossiers vond ik de kale feiten over de dood van mijn oom. Het werd, dankzij die kale feiten, een alledaags verhaal. Het kwam dichtbij. De slachtoffers en de daders werden gewone mensen. Het Appelbergenonderzoek brengt de tragedie ook terug tot reële proporties. Dat is goed. Ook omdat je daarmee aantoont dat gewone mensen beulen kunnen worden.*'

Het werd als een vorm van respect ervaren dat de slachtoffers na jaren van stilzwijgen als personen werden gezien. De oudere familieleden hadden de vermiste goed gekend maar waren verstoken gebleven van informatie over de lotgevallen. De latere generaties beschikten gaandeweg over meer informatie, maar konden zich geen beeld vormen van hun vermiste familielid. Unaniem reageerden deze nabestaanden: '*Hadden onze ouders en grootouders maar geweten wat wij nu weten.*'

5.6.2.11 Ervaren van een positieve bijdrage
Vooral jongere nabestaanden vertelden dat de beladen geschiedenis en het leed van de ouderen hen veel verdriet hadden bezorgd, maar dat ze daarin ook een positieve bijdrage aan hun persoonlijke ontwikkeling konden herkennen:

'*Het heeft me wijzer en sterker gemaakt. Ik herken veel problemen van anderen, maar ik laat iedereen wél zijn of haar eigen problemen oplossen. Ik kan hooguit aangeven wat mijn ervaring is, wat ik zou doen.*' V8-1968

'*De Meistaking heeft geen directe invloed op mijn leven gehad, maar indirect wel, denk ik. Ik wil ook graag iets voor de maatschappij betekenen en ik heb een opleiding gekozen in die richting. Met onrecht heb ik moeite.*' V16-oudste-1983

'*Ik zag laatst een programma op televisie, waarin kinderen werd gevraagd naar kennis over de Tweede Wereldoorlog. Die kinderen wisten amper iets. Dat vind ik erg. Als ik les ga geven in de bovenbouw wordt de Tweede Wereldoorlog een belangrijk thema dat ik duidelijk ga belichten. Ik wil graag iets voor de maatschappij betekenen, dat vind ik belangrijk.*' V16-jongste-1984

'*Mijn jeugd heeft me gevoelig gemaakt. Je ontwikkelt zintuigen om sferen te peilen*.' V14-1946

'*Ik ben wel beïnvloed door de oorlog, maar ik lijd er niet onder. Het rekening houden met anderen, het omzichtig omgaan met pijnlijke onderwerpen, heb ik meegekregen.*' V18-1957

Jacques Wallage, burgemeester van Groningen: '*Verdriet heeft een functie in het leven. Het zet de realiteit scherper in het licht. Verdriet is als een licht dat je de weg wijst in het donker. Je kijkt scherper, je leeft bewuster. En mijn ouders leerden me vooral tolerantie, omdat ze zo tragisch hadden ervaren waar intolerantie toe leidde.*'

5.6.3 '*Levenslang*' en nalatigheid
Toen de nabestaanden in 2003 hoorden dat in 1946 al bekend was dat de vermisten wérkelijk omgebracht waren en niet ergens in 'het oosten' verbleven, en dat toen ook al bekend was dat ze op de Appelbergen begraven lagen, was hun verbijstering groot. Enkele nabestaande gaven aan dat de getroffen families levenslang hadden gekregen terwijl de daders vrijuit waren gegaan. De plot '*straffen zijn in balans met het gepleegde delict*' klonk in deze overtuiging door. Het is ook deze plot die ten grondslag ligt aan genoegdoening en erkenning van de ernst van een gebeurtenis.
In 2.3.2 werd beschreven dat Mechels nog geen derde deel van de aanvankelijk geëiste twintig jaar gevangenisstraf heeft uitgezeten voor de moord op de zestien burgers in Trimunt. *Niemand* is veroordeeld voor de moord op de nog vermiste slachtoffers. *Niemand* is veroordeeld voor de heimelijke begravingen. De moord op Grietje Dekker, waarvoor Kerkhof uitgebreide belastende verklaringen had verzameld, werd niet meegenomen in de veroordeling van Mechels: haar lichaam was immers niet gevonden en daardoor kon er geen sprake zijn van een bewezen moord.

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren: '*Slachtoffers, en vooral oorlogsslachtoffers, hebben áltijd levenslang, ook al hebben de daders de doodstraf gekregen. Doodstraffen werden omgezet in levenslang,*

gratiëring volgde op gratiëring. En tegelijkertijd is een straf nooit zwaar genoeg in de ogen van slachtoffers. Maar wordt je leed minder als je weet dat de dader de doodstraf heeft gekregen, de zwaarste straf? Je krijgt je broer of vader of zuster er immers niet mee terug. Het is een complex vraagstuk.'

Albert Heijerman, gemeente Haren: '*De kleinere vissen zijn inderdaad het zwaarst gestraft, als je kijkt naar de naoorlogse rechtspleging. Ik kan me voorstellen dat slachtoffers het onverteerbaar vinden dat sommige mensen na de oorlog zelfs topfuncties kregen, terwijl ze in de oorlog 'fout' waren geweest. Achteraf zien we dat deze mensen ook nog eens hebben bijgedragen aan het weer op poten zetten van de economie. Dat maakt het vraagstuk nog ingewikkelder. Zonder hun hulp had de wederopbouw langer geduurd. Met andere woorden, hoe meer daders uitgebreid gestraft waren, hoe langer de wederopbouw had geduurd.*'

Marie-José Smits, Stichting 1940-1945: '*De uitspraak die enkele nabestaanden deden over het vrijuit gaan van daders, gaat in een aantal gevallen op. Maar de Nederlandse wetgeving is zoals die is, daar kun je niets tegen doen. Ik leef het liefst met de aanname dat straffen naar behoren zijn opgelegd en uitgezeten, ook al had je het liever anders gehad. Ik begrijp die opmerking wel. Maar je hebt er niks aan, integendeel, je hebt jezélf te pakken, je komt er niet verder mee. Wraakgevoelens achtervolgen je en verteren je.*'

Hubert Berkhout, NIOD: '*Ik kan heel goed begrijpen dat nabestaanden aangeven dat de daders vrijuit zijn gegaan, terwijl zij zelf levenslang hebben gekregen. Deze uitspraak is erg actueel. Ook bij Slachtofferhulp hoor je die uitspraak, gekoppeld aan discussies over genoegdoening en schadevergoeding. Als je kijkt naar de naoorlogse rechtspleging hebben de nabestaanden voor een groot deel gelijk. De hoofdverantwoordelijken hebben een relatief lage straf gekregen. De praktische uitvoerders beriepen zich op een bevel dat ze opvolgden. Vooral de kleine daders zijn gestraft, en dan ook nog heel laag.*'

Teunis Reijm had als POD-functionaris de taak om arrestanten te verhoren die van oorlogsmisdaden werden verdacht. Hij vertelde dat de naoorlogse rechtspleging moest voorkomen dat burgers het recht in eigen handen zouden nemen. Daders moesten berecht worden door aangewezen instanties. Hij gaf aan dat het niet altijd meeviel om informatie aan te horen die in vertrouwen door de arrestanten werd meegedeeld: '*Het werd één van de rechercheurs een keer te veel. Hij scheurde zijn riem af en begon de Duitser er mee in zijn gezicht te slaan. We hebben hem weg moeten trekken en tot bedaren moeten brengen. Hij was helemaal overstuur. Niet goed, maar wel begrijpelijk.*'

In 5.5.1 gaf Jacques Wallage, burgemeester van Groningen, aan dat juist de overwogen vrijlating van de laatste gedetineerde oorlogsmisdadigers een felle discussie ontketende, waarna de slachtoffers in beeld kwamen: '*Straf is verbonden met erkenning en genoegdoening. Gratieverlening leek die erkenning en genoegdoening aan te tasten, en de emoties van de toeschouwers liepen daarom hoog op. Onder andere de toenmalige burgemeester van Amsterdam, Ivo Samkalden, bracht het dilemma tussen straf en genoegdoening onder woorden: "Een straf die zijn functie en doel heeft verloren dient te worden beëindigd, anders wordt het een symbool, een sentiment waarmee mensen zich identificeren". Ik ben het met hem eens. Maar door alle commotie rond de Drie kwamen wél de getroffenen in beeld. De aandacht was van de buitenste cirkel, die van politiek en wetenschap, verschoven naar de binnenste cirkel, de kern, die van de direct getroffen mensen en hun omgeving.*'

Vermissing vormt een extra dimensie voor oorlogsgetroffenen. Een dimensie die startte in de oorlog. Gerard Schook, VAV, benadrukte dat vermissing onafgebroken in het actuéle moment voelbaar blijft. Verwanten zijn geen slachtoffer van iets wat óóit gebeurd is maar van iets wat nog steeds aan het gebeuren is. Verwanten ondergaan de vermissing in het huidige moment, levenslang. Tot het moment van zekerheid is het leven met vermissing als het leven in een doolhof zonder uitgang. Veel nabestaanden vonden dat '*de overheid*' nalatig was geweest en hen in de steek had gelaten door hen de uitgang uit het doolhof te onthouden. Een kleindochter zei:

'*Mijn oma wist niets, niets, niets. Zelfs het proces-verbaal dat in 1949 is opgemaakt is door een politieagent opgesteld. Ze heeft het niet gekregen, ze heeft niets ondertekend, voor haar was alles voorbij, weg, vermist, en ze moest leven in de wetenschap dat niemand daar iets tegen deed. De Nederlandse Staat is enorm in gebreke gebleven, onderstreep dat maar'*. V14-1946

Een neef voegde toe: '*Er is sprake van een fout die vaak gemaakt wordt: kennis die niet wordt doorgegeven aan mensen die deze kennis nodig hebben om verder te kunnen.*' V13-1950

Albert Heijerman, gemeente Haren: '*Inderdaad lijkt het er achteraf op dat de nabestaanden enorm in de steek zijn gelaten door de Staat der Nederlanden, en jarenlang moesten zien te overleven met alle verdriet en onzekerheid. Dit is echter niet bewust en met opzet gebeurd, maar mensen kunnen het wel als zodanig beléven.*'

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, haalde de verstrijkende tijd en menselijke intenties aan: '*Niemand kan een personificatie van "de overheid" zijn. De overheid bestaat immers altijd uit mensen die invulling geven aan regels, wetten, procedures. In een betonnen kolos die Ministerie heet, werken mensen. En ergens staat een bureautje, waarachter iemand beslissingen neemt. Er zitten mensen in gebouwen die anderen aansturen en die zelf ook weer worden aangestuurd. De overheid is dus op zich geen levend organisme. De mensen die nu invulling geven aan de overheid kunnen beslissingen, die zestig jaar geleden zijn gemaakt, niet ongedaan maken. Hooguit kunnen ze worden rechtgezet. Bij "in gebreke gebleven" denk ik aan iets moedwilligs. Bij terreur is wel moedwilligheid in het spel. Toen de bezetters de lichamen van de slachtoffers moedwillig verborgen, hadden ze ernstige schuld en bleven ze ernstig in gebreke tegenover de nabestaanden. De Staat der Nederlanden heeft de nabestaanden echter niet moedwillig willen duperen. Er zijn na de bevrijding immers geen bewuste, moedwillige, opzettelijke fouten gemaakt met betrekking tot informatieverstrekking en opsporing. Door een tragische samenloop van omstandigheden zijn de nabestaanden echter wel gedupeerd.*'

Marian Meeks-Schilstra, KVV 1940-1945, benadrukte dat de regering een ereschuld aan de slachtoffers en getroffenen van de Tweede Wereldoorlog diende te vereffenen: '*Pensioenverstrekking, geld voor hulpverlening, scholing voor hulpverlening, subsidie voor projecten, geld voor monumenten, het digitaliseren van archieven, het zijn allemaal vormen van het inlossen van de ereschuld bij verzetsdeelnemers en hun nabestaanden.*'

Brita Röhl, kleindochter van Frederik Martinus Loep: '*Wat ik het meest stuitend vind is ten eerste dát het heeft kunnen gebeuren. Maar ten tweede, de tijd die er op volgde leek in dezelfde trant verder te gaan, qua hulp, qua opvang, qua medeleven, qua inspanningen, anders had hij toch allang gevonden moeten zijn? De Duitsers wilden de plaats niet bekend maken. Maar waarom is daarna niet alles in het werk gesteld om dit ongedaan te maken? Laksheid? Geen moeite? Geen prioriteit?*'

Ook Monique Brinks, OVMG, vond dat er sprake was van nalatigheid: '*Hoe is het mogelijk, waarom hadden instanties niet het fatsoen om nabestaanden beter te informeren? Het is belangrijk om dit laatste onder ogen te zien. Het is belangrijk om openlijk te bevestigen dat nabestaanden ten onrechte informatie is onthouden. Hiermee wordt het leed dat door de wurgende onzekerheid kon ontstaan erkend.*'

Peter de Jong, Werkgroep Appelbergen: '*Ik blijf het schokkend vinden dat alle informatie uit archieven is verzameld, en dus al aanwezig was, ergens. Ik blijf het schokkend vinden dat er nooit actie ondernomen is om de nabestaanden te informeren. Ik heb alle mappen met verzamelde documenten op een middag na werktijd*[976] *mee naar huis genomen, en daar heb ik alles achter elkaar gelezen. Ik moet toegeven dat ik die nacht amper geslapen heb. Ik was verbijsterd. Wat een tragiek achter de Appelbergen, wat een stommiteiten waren er in het verleden begaan. Waarom was er niet verder gezocht na de vondst van de Marumers in december 1945? In het proces-verbaal over Jogchum van Zwol van november 1945, notabene vóór de opgravingen, stond toch létterlijk dat hij op de Appelbergen begraven lag? En hij werd niet gevonden. Waarom is niet alles op alles gezet? Ik had het gevoel dat de nabestaanden als domme kinderen behandeld werden.*'

En Hubert Berkhout, NIOD: '*De uitspraak "de Staat der Nederlanden is in gebreke gebleven" is een bekende zin, die met de Liro-affaire*[977] *weer heel actueel is geworden. Overduidelijk bleek dat de Staat in*

[976] Peter de Jong volgde Robert Boxem in 1999 op als coördinator van de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen, en raakte zodoende bij het Appelbergenonderzoek betrokken.
[977] Liro is afgeleid van de Lippmann-Rosenthalbank, die door de bezetters werd gebruikt om Joden van hun bezittingen te beroven. Het archief bevatte kaarten met uitgebreide gegevens van wie welke kostbaarheden bij de bank had ingeleverd. In december 1997 werd het onbeheerde Liro-archief aangetroffen.

grote gebreke was gebleven wat betreft de opvang en genoegdoening van oorlogsgetroffenen, vooral van Joden. NIOD-onderzoeker Gerard Aalders concludeerde dat 85-90% van de naoorlogse claims goed is afgehandeld in materiële zin. De Wiedergutmachungsgelden uit Duitsland werden daar hoofdzakelijk voor gebruikt. Het immateriële is een heel ander aspect. Hoe ging de samenleving om met leed en trauma? En hoe ging de staat er mee om? Het oog hiervoor ontstond pas enkele decennia na de bevrijding.'

5.6.4 '*Laat die geschiedenis toch rusten'*
Een gebeurtenis met een beginpunt en een afsluiting kan gaandeweg geschiedenis worden. Een gebeurtenis die nog niet is afgesloten, blijft zich afspelen in het huidige moment. Een vermissing is zo'n gebeurtenis.

Sjoerd Fokke Dijkstra, hoofdinspecteur en coach/trainer van politieleidinggevenden, bracht dit treffend in beeld. Hij benadrukte dat een traumatische ervaring als een vermissing niet geschiedenis kón worden: '*Psychologisch gebeurt er veel met achterblijvers, vooral als de vermissing langdurig wordt en niet wordt opgelost. Iemand die wegraakt, een gebeurtenis die geen plek kan krijgen, blijft onbewust in de actuele aandacht. De achterblijvers richten alle aandacht op die lége plek, op die pijnlijke plek waar iemand ontbreekt. Daarnaast wordt bij een traumatische ervaring de tijd stilgezet en raken de getroffenen verankerd in het moment, waarop de gebeurtenis plaatsvond. Ze zijn psychisch niet meer in het hier en nu. Je ziet vaak dat achterblijvers volledig 'vertrekken' als ze er weer aan herinnerd worden. Ze raken afwezig, ogen draaien weg, ze zijn als het ware weer helemaal daar en toen.*'

Snežana Jovanović, EAD, bevestigde dit: '*Ik kan een vergelijking trekken met de vrouwen van Srebrenica. Ik zag dat ze weggleden uit de samenleving, uit het hier en nu, omdat ze alleen maar bezig konden zijn met de vraag waar hun vader, man of zoon was. Mensen blijven leven in het moment waarop de vermissing ontstond, waarop ze hun dierbaren voor het laatst hebben gezien, waarop ze hebben gehoord dat hun dierbaren waren meegenomen. Op dat moment is hun leven stil blijven staan. Ze konden niet verder.*'

Als een ingrijpende gebeurtenis decennialang met vragen omgeven blijft, kan het perspectief van de direct betrokkenen '*bevriezen'*, terwijl het perspectief van buitenstaanders verschuift. Voor de direct betrokkenen is de gebeurtenis nog niet afgerond. Voor buitenstaanders is het begrijpelijk dat een vermissing die ontstond in de Tweede Wereldoorlog, als een oorlogsgebeurtenis wordt getypeerd.
Ook voor instanties leek het logisch dat gebeurtenissen die met de oorlog te maken hadden als *oorlogsgebeurtenissen* werden zien. Met het verstrijken van de tijd werden deze gebeurtenissen gaandeweg *oorlogsgeschiedenis*. En juist tot deze instanties richtten de families zich, in de hoop informatie te vergaren over de lotgevallen van hun vermiste familielid.
Echter, hoe meer tijd er verstreek, hoe meer de start van de vermissing verleden tijd werd. Hoe meer tijd er verstreek, hoe meer de nabestaanden in staat waren naar informatie te vragen. Hoe meer tijd er verstreek, hoe meer informatie er beschikbaar kwam. Hoe meer tijd er verstreek, hoe meer directe getuigen wegvielen. Hoe meer tijd er verstreek, hoe meer de Tweede Wereldoorlog tot de geschiedenis ging behoren.

Brita Röhl, kleindochter van Frederik Martinus Loep: '*Het geloof in autoriteiten heerste vroeger veel sterker dan nu. Toen tegen mijn moeder werd gezegd dat de archieven van het Standgericht naar Duitsland waren vervoerd en daar zijn verbrand, nam ze dat gewoon klakkeloos aan. En ze is halverwege de jaren tachtig bij het RIOD geweest en heeft daar gepraat met Loe de Jong. Ze kreeg geen informatie, tips of doorverwijzing, zelfs geen begrip, en daar liet ze het dan maar bij. Ze kreeg letterlijk te horen dat ze de zaak maar moest laten rusten. De generatie voor ons had meer een houding van 'wilt u me alstublieft helpen'. Onze generatie is meer gewend aan 'kom op, we komen er samen wel uit'. Je hoort wel eens zeggen: "Zestig jaar geleden, wat een drukte." Hoe durft iemand dat te zeggen! Je mag nooit en te nimmer voor een ander uitmaken wanneer iets maar afgelopen moet zijn, of dat nu zes maanden of zestig jaar is.*'

Henny de Rooij-Bouwman, dochter van Hendrikus Wilhelmus Bouwman, schetste het verschil in perspectief tussen haar en medewerkers van instanties: '*Ik kan het niet meer aan om steeds het deksel op mijn neus te krijgen, om steeds weer op dichte archieven te stuiten, op kopieën die veel geld kosten, op snijdende opmerkingen als 'wat een drukte om iets wat zestig jaar geleden is gebeurd, laat het toch rusten, of 'en al die omgekomen zeelui dan, die hebben ook geen graf'. Zulke opmerkingen snijden als een mes door je hart. Je staat daar niet voor je plezier, maar omdat je zonder antwoorden domweg niet verder kunt. Van het RIOD kreeg ik de reactie "mevrouw, het is zestig jaar geleden, moeten we daar nu nog naar zoeken?"*'

Antony Pemberton bracht in 5.3.1 in beeld dat slachtoffers, dus ook nabestaanden van vermiste slachtoffers, in de naoorlogse tijd geen enkele rol speelden. Hij benadrukte dat ze voor de tweede maal monddood worden gemaakt als de Appelbergenzaak wordt afgedaan als 'geschiedenis'.

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, gaf aan dat een onderzoek zoals dat naar de April-Meistakingen doorgaans getypeerd wordt als historisch onderzoek, terwijl de gevolgen zich in de huidige tijd afspeelden. Gerritsen noemde het enerzijds een vorm van erkenning wanneer een onopgeloste geschiedenis gedetailleerd werd gereconstrueerd, anderzijds vond hij het doen van onderzoek een morele plicht, omdat de gemeente Haren over de mogelijkheden beschikte om een einde te kunnen maken aan de wurgende onzekerheid, waarmee de nabestaanden van de vermisten worstelden: '*Ik weet dat veel instanties twijfels hebben als het gaat om het oplossen van een stuk oude geschiedenis: 'moet dat nou, het is zestig jaar geleden, wat kost dat wel niet aan geld en tijd. En dát is nou het enige antwoord dat je niet moet geven! Tijd en geld gelden niet. Voor de nabestaanden heeft de tijd stilgestaan. De meidagen van 1943 zijn gisteren voor hen, vanwege de onzekerheid en hun band met de gebeurtenissen, niet zestig jaar geleden. Het antwoord 'laat toch rusten' kan voor velen gelden, maar beslist niet voor de familieleden van de vermisten. En dan heb je als overheid de plicht om er voor te zorgen dat het lukt om aan die onzekerheid zoveel mogelijk een einde te maken.*'

Hij benadrukte dat het '*oplossen van een stuk oude geschiedenis'* inhield dat er blijkbaar iets in die geschiedenis was wat nog niet was opgelost, en dat het daarom voor de betrokkenen niet geschiedenis kon worden. Pas als het geschiedenis voor hen werd, kon gedacht worden aan het laten rusten ervan. Hij vond het een morele plicht dat ieder die daartoe in de gelegenheid was, bijdroeg aan het completeren van het verhaal. Dit kon door het verstrekken van informatie, het beschikbaar stellen van subsidie, het assisteren bij onderzoeken, het opbrengen van begrip, ieder binnen zijn of haar handelingsruimte. Dit hield in principe een reflectie op het eigen vanzelfsprekende perspectief in: '*Hoe is het voor die ander?*'
Het huidige perspectief verschilt nogal van het perspectief dat zestig jaar geleden gemeengoed was. Toch hieven ook Kerkhof en zijn superieur Moolenaar hun brieven over hun onderzoek naar de graflocatie aan met: '*Ik acht mij moreel verplicht tegenover de families...*'

5.7 De Appelbergen vanaf 1986

In hun reacties op het Appelbergenonderzoek en de levensverhalen van de nabestaanden gaven de geïnterviewde contactpersonen van instanties unaniem aan dat ze verbaasd waren over het feit dat er zoveel informatie aan het licht was gekomen. Ook verbaasde het hen dat deze informatie verspreid lag over verschillende archieven en dat vooral de kleinere en lokale archieven de meeste informatie bleken te hebben prijsgegeven. Ze bevestigden dat archiefonderzoek een moeilijk en tijdrovend karwei was. Ieder archief had zijn eigen regels. Niet ieder archief kon geraadpleegd worden. En de menselijke factor was van groot belang, zoals in 5.5.3 al werd aangegeven.

5.7.1 Een Gordiaanse Knoop

Jan Rijnders, kleinzoon van Goossen Rijnders, vertelde over zijn ervaringen met archiefonderzoek. Hij wilde de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen nadrukkelijk zijn steun betuigen door te schetsen hoe moeilijk oorlogsonderzoek is, zelfs voor iemand die daarvoor is toegerust. Vanwege zijn werk was hij geschoold in het verrichten van onderzoek. Hij beheerste naast Nederlands de Duitse en Engelse taal, dus de taal van de bezetters en de geallieerden, en had daardoor geen moeite met het benaderen van Duitse en Amerikaanse instanties en het bestuderen van Engels- en Duitstalige dossiers betreffende de Tweede Wereldoorlog: '*Onderzoek naar een oorlogsvermissing is zoeken naar een speld in een hooiberg, en dat is ongelofelijk tijdrovend. Het is als een Gordiaanse Knoop, een onontwarbare kluwen waarin een beginpunt lijkt te ontbreken. Zonder een beginpunt is het afwikkelen onmogelijk. Er zijn nogal wat vaardigheden voor nodig om een Gordiaanse Knoop van vermissing te ontwarren. Niet iedereen kan met het huidige beleid, waarbij geen hulp wordt geboden bij het zélf zoeken in archieven, uit de voeten! Het lukt maar een enkeling om tot de noodzakelijke informatie door te dringen.*'

Ook Brita Röhl, kleindochter van Frederik Martinus Loep, vertelde dat onderzoek door veel factoren kon worden belemmerd: '*De geografische barrière speelt een rol. In mijn geval, Amsterdam en Hengelo liggen zo'n 140 kilometer uit elkaar. Ik weet dat mijn moeder, die ook in Amsterdam woonde, niet dagenlang in de Hengelose archieven kon zitten zoeken. Vooral in de laatste jaren liet haar gezondheid dat niet toe. Ikzelf heb weer andere obstakels. Ik heb een drukke baan. Verder heeft het veel invloed of je tijd hebt die je in kunt*

plannen, of je eigen vervoer hebt zodat je van niemand afhankelijk bent, en of je een zoektocht financieel op kunt brengen. Ook is het belangrijk of je een verhaal duidelijk onder woorden kunt brengen en duidelijke brieven kunt schrijven. En daarnaast, kun je strategisch te werk gaan? Kun je genoegen nemen met stap voor stap? Een zoektocht zoals deze is ongelofelijk ingewikkeld en ongelofelijk tijdrovend. En de wortels van de zaak liggen ook nog eens zestig jaar terug.'

Henny de Rooij-Bouwman, dochter Hendrikus Wilhelmus Bouwman, vulde aan: '*Ik weet niet hoe instanties werken, hoe systemen in elkaar zitten, wat ik moet vragen en waar ik moet zoeken. Eén instantie zei dat ik langs kon komen om zelf te zoeken, nadat ik duidelijk had kunnen maken dat ik zonder antwoorden niet verder kon. Maar dat is niet zo eenvoudig voor een ouder iemand die serieuze gezondheidsproblemen heeft, twee uur moet reizen en niet thuis is in de gebruiksaanwijzingen van archieven.*'

Deze reacties komen volledig overeen met de uitspraken van de nabestaanden over het verrichten van onderzoek. Ze brengen in beeld dat hun handelingsruimte niet overeenkomt met de handelingsruimte die door informatieverstrekkende instanties wordt geboden en gevraagd. Verschillende instanties beschikken over dikwijls gefragmenteerde informatie. Nabestaanden hebben echter vooral één vraag: 'Wat is er met mijn familielid gebeurd en waar is hij of zij?'

Kees Corts stuitte enkele keren op de regel dat aan '*derden'* geen informatie mocht worden verstrekt. Enkele nabestaanden waren geconfronteerd met het feit dat juist '*derden'* over informatie bleken te beschikken, zoals onderzoekers:

'*In 1980 kwam het boek "Groningen in oorlogstijd" uit. Een kennis had dat boek en die belde mijn oudere broer, en die belde mij weer. Ik heb het stuk over de Meistaking meteen gelezen en de schrijver meteen opgebeld. Want in dat boek stond dat mijn broer met vier anderen in Hoogezand was gefusilleerd. Wij hebben dat nooit geweten.*' V5-1939

Of getuigen die een halve eeuw na dato hun informatie publiceerden:

'*Ik heb met dominee Ype Schaaf gepraat, die in 1994 "Laarzen op de Lange Pijp" had geschreven. Daarin stond de executieplaats van mijn broer genoemd. Hoe wist hij dat? Dus heb ik hem gebeld om een afspraak te maken. Hij had de informatie uit eerste hand van een cipier van de gevangenis waar mijn broer gevangen had gezeten. Die cipier woonde naast hem. Wij wisten van niets.*' V3-1925

Naast regels over '*informatieverstrekking aan derden'* stuitten enkele nabestaanden in hun zoektocht naar de lotgevallen van hun vermiste familielid op regels van geheimhouding, of strandden ze in procedures. Dikwijls had men echter genoegen moeten nemen met de uitspraak dat er '*geen informatie was'*. De instanties waren in dat geval niet op de hoogte van de aanwezigheid van '*oud materiaal'* of men had geen tijd om '*zomaar naar iets op zoek te gaan'*. Vaak waren oude documenten niet gearchiveerd. Soms waren ze overgedragen aan andere archieven of waren ze 'geschoond'.

Jan Broersma, coördinator van het archief van de Groninger Regiopolitie, bracht dat treffend in beeld: '*De stukken van Kerkhof over Mechels en de Appelbergen zijn in onze archieven beland, omdat Kerkhof destijds in dienst was bij de politie. Maar die oude mappen zijn niet geïndexeerd. Het was toevallig dat ik nog wist dat de gemeente Haren de stukken in 1992 wilde inzien. Kerkhof had destijds contact met ons opgenomen met het verzoek "zijn" dossier op te zoeken en ter inzage te geven aan de gemeente Haren. Kerkhofs persoonlijke betrokkenheid was dus cruciaal. Het is toevallig dat ik dat nog wist. Anders hadden we jouw vraag om informatie ontkennend beantwoord. Dan wisten we niet dat er in die oude spullen nog zinvolle informatie lag. En we hebben te weinig mankracht om zomaar in het wilde weg te zoeken.*'[978]

Vaak was een gebeurtenis onder een andere noemer bekend dan de noemer van de zoekvraag. Bijvoorbeeld, bij de OVMG en de Regiopolitie Groningen was het verhaal van de *Appelbergen* eerder bekend dan het verhaal van de *afzonderlijke slachtoffers*. Kerkhof had alle documenten die betrekking hadden op de Appelbergen en de vermiste slachtoffers gebundeld voor het politiearchief. Het betrof één dossier op de naam Appelbergen, niet zestien dossiers op de namen van de zestien vermisten. Ook gebeurde het dat men

[978] Geprek met Jan Broersma in september 1996.

strak binnen de kaders van de zoekvraag bleef, en alleen stilstond bij wat men niet wist zonder na te gaan bij wat men wél wist. Bijvoorbeeld, de vraag naar de graflocatie moest het antwoord schuldig blijven, de vraag naar brokstukken van het verhaal kon wel beantwoord worden:

'*In 1983 ben ik met mijn oudere broer naar de Westersingel geweest, daar zat de Stichting 1940-1945*[979]*. Maar ze vertelden ons daar: "Hou maar op, het is zoeken naar een speld in de hooiberg, het is onbegonnen werk". En daarmee uit. Dat was drie keer niks, we voelden ons erg in de steek gelaten, we hadden al onze hoop op hén gericht. Die stichting was er toch voor om ons te helpen, en mijn broer was toch de speld en de Appelbergen toch de hooiberg? Maar we stonden weer buiten. Teleurgesteld.*' V5-1939

In dit kader kan ook het al eerder aangehaalde verschil in definiëring van vermissingen worden genoemd. Verschillende partijen hanteerden onbewust hun eigen definitie, met als onbedoeld gevolg dat er langs elkaar heen werd gepraat. Alleen reflectie op eigen, stilzwijgend gehanteerde regels en vanzelfsprekendheden kon ruimte scheppen voor de vraag: '*Wat verstaan we precies onder vermissing en verstaan we er beide wel hetzelfde onder?*' Victor Laurentius vertelde dat de Appelbergenzaak een reflectie op de definiëring van vermissing hadden afgedwongen binnen het NRK, waarbij recentelijk werd geconcludeerd dat ook een onbekende grafligging als vermissing getypeerd kon worden.

Snežana Jovanović, EAD, wees er op dat de Appelbergenzaak een schrijnend gevolg was van een 'naar binnen gerichte blik' van verschillende instanties, allen functionerend binnen hun eigen regels. Reflectie en samenwerking had dergelijke gevolgen kunnen voorkomen. Ze benadrukte dat alleen door reflectie de vraag achter de vraag herkenbaar had kunnen worden. Reflectie had immers op de vraag '*weet u iets over mijn broer*' de wedervraag '*wat wilt u precies weten, waar bent u precies naar op zoek, welke informatie hebt u nodig*' geboden. Er zou ruimte voor verhaalfragmenten, aanknopingspunten en verwijzingen zijn ontstaan, plús het gevoel dat de nabestaande en zijn verhaal er toe deden: '*De Appelbergen laat zien dat het spoor en de verblijfplaats van de vermisten wel degelijk bekend waren. Bij instánties. Maar de ene instantie had het ene stukje spoor, de andere instantie het andere. En ze hielden de stukjes spoor binnen de schotten van hun eigen organisatie. Er was geen nauwe samenwerking tussen professionals van verschillende instanties, en tussen nabestaanden en professionals die hadden kunnen helpen om al het mogelijke boven water te krijgen.*'

Sjoerd Fokke Dijkstra, hoofdinspecteur en coach voor politieleidinggevenden, gaf aan dat betrokkenheid en wederzijds vertrouwen pas mogelijk zijn als er in een ontmoeting ruimte wordt gemaakt voor werkelijk contact. In Giddens' niveaus van legitimatie en dominantie kan een ontmoeting plaatsvinden, maar contact, betrokkenheid en vertrouwen kunnen alleen gerealiseerd worden op het niveau van zingeving: '*Alleen een levende organisatie kan goede diensten leveren. Voor een levende organisatie zijn betrokkenheid en vertrouwen onmisbaar. Betrokkenheid houdt in dat je je in elkaar kunt verplaatsen. En als er vertrouwen is kun je dingen bespreken en uitwisselen.*'

Hubert Berkhout, NIOD, vertelde hoe '*oorlogsarchieven'* waren ontstaan: '*Vanaf 1945 werden door verschillende instanties archieven aangelegd, met de bedoeling hun eigen werk te ondersteunen. Zo richtte het Rode Kruis zich onder andere op vermissingen, de Oorlogsgravenstichting op graven van oorlogsslachtoffers, de Stichting 1940-1945 op de pensioenen en wij op de ondersteuning van het geschiedwerk van De Jong. Deze archieven kenden allemaal een eigen logica qua onderwerpen, beschrijvingen, indexeringen, kaartensystemen, verwijzingen, noem maar op. Al deze archieven zijn de laatste jaren veel opener geworden. De geheimhouding is minder prangend geworden met het verstrijken van een halve eeuw, de mentaliteit is zich meer gaan richten op openbaarheid, en de techniek, vooral de computer, heeft mogelijkheden met zich meegebracht. De ontsluiting van de archieven stuit echter op de jarenlange eigen logica. Een buitenstaander die deze logica niet kent, verdwaalt er in. Openheid hoeft dus niet automatisch toegankelijkheid en een publieksfunctie in te houden. Er bestaat niet één archief over zaken uit de Tweede Wereldoorlog, maar vele. En het verschil tussen die archieven is soms erg groot. Enkele jaren geleden heeft het NIOD een archievengids over de Tweede Wereldoorlog samengesteld. Deze gids brengt de verschillende archieven in Nederland in beeld. Het viel me op hoeveel archieven er bestonden, en hoe groot de verschillen waren qua inhoud, systemen, jargon, toestemmingseisen, overzichtelijkheid, hulp, regels, enzovoort.*'

[979] En de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen.

Monique Brinks, OVMG, benadrukte dat er bij archivering menselijke keuzes worden gemaakt die grote consequenties voor de zoekvraag van informatieverzoekers met zich meebrengen: '*Indexeren is een vraag op zich. Hoe voer je bijvoorbeeld een proces-verbaal van ruiming van het Appelbergengraf van 1945 in? Onder politiezaken? Marechaussee? Appelbergen? April-Meistakingen? Represailles? Onder achternamen van slachtoffers? Grüne Polizei? Allemaal mensenwerk, qua tijd en keuze.*'

Victor Laurentius, NRK, vulde aan: '*Informatie ligt helaas op meerdere plekken. De ene plek is toegankelijker dan de andere. Ook wordt op de ene plek meer medewerking verleend dan op de andere. Daarnaast is er nog een regel van geheimhouding vanwege de decennialange daderfocus, in plaats van slachtofferfocus. Moeilijk is het ook dat veel informatie onoverzichtelijk is opgeborgen. Indexeren en digitaliseren is een immense hoop werk en kost veel menskracht en geld. Maar juist deze indexering en digitalisering maken de toegankelijkheid van informatie zoveel gemakkelijker*.'

Monique Brinks, OVMG, was van mening dat regels en voorschriften niet per definitie mogen regeren: '*Onze dossiers over de Appelbergen, de slachtoffers en de onderzoeken zijn niet openbaar. Inzage is gebonden aan regels, en als ik die regels heel streng toepas heeft bijna niemand toegang tot de stukken. Bepaalde dossiers moeten honderd jaar gesloten blijven, en een groot aantal Appelbergenstukken vallen onder die bepaling. Vanuit menselijk en ethisch gezichtspunt kom ik tegen zulke bepalingen in opstand. Je mag mensen die een immense behoefte aan informatie hebben om schrijnende vragen te kunnen beantwoorden, geen informatie ontzeggen. Met ons bestuur heb ik afgesproken dat per geval wordt bekeken hoe de inzage mag zijn. Familieleden van slachtoffers hebben zonder meer récht op inzage*.'

Ook Jacques Wallage, burgemeester van Groningen, gaf aan dat regels en afspraken nodig zijn voor functionaliteit, maar dat ze wél functioneel moeten blijven: '*Bureaucratie is bedacht omdat men heldere taakafbakeningen, regels, procedures, rechten en plichten nodig had ter bevordering van functionaliteit. Maar de bijna onvermijdelijke keerzijde hiervan is dat de werkelijkheid in stukjes wordt geknipt. Als je vol wanhoop en leed ergens aanklopt en je stuit op een in stukjes geknipte opvang, dan veroorzaakt dat extra leed. De werkelijkheid is immers een geheel? Wél moeten we waken voor bureaucratisering en verambtelijking, waarbij regels en protocollen dwingend worden en de normale menselijke reflexen niet meer werken. En in veel zaken is juist een menselijke reactie het eerst vereist. Regels moeten functioneel zijn, maar mogen de normale menselijke reacties niet vervangen. Bij zaken als vermissing moeten we ons hoeden voor verambtelijking.*'

Snežana Jovanović, EAD, reflecteerde op de functie en mogelijke macht van regels: '*Regels zijn per definitie star en kijken niet om zich heen. De regel van vertrouwelijkheid en geheimhouding van strafrechterlijke informatie heeft tegengehouden dat de nabestaanden de informatie kregen die ze zo hard nodig hadden om verder te kunnen gaan met hun leven. Als een instantie over informatie beschikt en een regel heeft waardoor deze informatie vertrouwelijk binnen de schotten moet blijven, dan vraag ik me af: "Wie dient zo'n regel van geheimhoudingsplicht, wie is bij die regel van vertrouwelijkheid gebaat?" Is dat de organisatie, de medewerker, de dader, het slachtoffer, de archivaris? Dient de regel gemak, controle, of tijdsbesparing?*'

De door Wallage genoemde '*normale menselijke reacties'*, de door Monique Brinks aangekaarte '*ethische keuzes'* en de door Sjoerd Fokke Dijkstra genoemde elementen '*contact, betrokkenheid en vertrouwen'* vinden plaats op het niveau van zingeving, zoals Giddens dat in de Structuratietheorie beschrijft. Het is ook dit niveau waarop actoren elkaar kunnen ontmoeten vanuit verschillende, zelfs haaks op elkaar staande handelingsruimtes. Giddens geeft aan dat systemen met elkaar kunnen botsen, maar ziet in een daaruit voortvloeiend conflict juist een kans om op eigen stilzwijgende en vanzelfsprekende kennis te reflecteren en deze discursief, dus veranderbaar te maken.

Systemen als Justitie, Politie, Militair Gezag en POD, die in deze studie voortdurend ter sprake komen, waren in het verleden door actoren gevormd. Ze waren geconstrueerd met bepaalde bedoelingen, namelijk het opsporen, verhoren en berechten van plegers van (oorlogs)misdrijven. Zodoende werden landverraders en collaborateurs na de bevrijding door deze systemen benaderd. De taken moesten gedegen worden uitgevoerd om de samenleving het rustgevende vertrouwen in een goed functionerende en rechtvaardige rechtsorde terug te geven. Van de gang van zaken werden uitgebreide verslagen gemaakt, zodat binnen de systemen een zo groot mogelijke transparantie werd gewaarborgd. Er werden schriftelijke processen-verbaal, getuigenverklaringen, rapporten van verhoor en verweer, en verslagen van vonnissen gemaakt die een goede

rechtsgang mogelijk maakten en die daarna goed gerangschikt werden opgeborgen in archieven. De verslagen bevestigden een goede gang van zaken en konden opnieuw worden geraadpleegd wanneer het systeem de documenten nodig had. De verslagen bevatten uitgebreide feitelijke beschrijvingen van wat er precies gebeurd was, wie daar bij aanwezig of betrokken waren, hoe het gebeurde, waarom men er bij was, wat men er van vond, waar het toe leidde, hoe het afliep, enzovoort.

In 3.1.2 werd beschreven dat actoren van systemen als *Psychiatrie* en *Psychotherapie* enkele decennia later ontdekten dat het verwerken van schokkende gebeurtenissen plaatsvond door heen en weer te pendelen tussen herbeleving en ontkenning. Herbeleving leidde tot het hervinden van de realiteit. Feitelijke informatie over die realiteit vormde daarbij een solide basis. Daarnaast benadrukten de actoren van de genoemde systemen dat verwerking begon bij het accepteren van deze realiteit.
Het systeem *Lotgenotencontact* (3.2.3) benadrukte de regel dat eigen herinneringen getoetst dienden te worden aan de feitelijke realiteit, om ze te ontdoen van hun ongrijpbare en mythische lading.

Feitelijke informatie is dus noodzakelijk voor trauma- en verliesverwerking. Decennialang ontbrak het de nabestaanden van de slachtoffers van de April-Meistakingen aan feitelijke informatie. Deze informatie bleek aanwezig te zijn in de archieven van onder andere de systemen *Politie, Justitie* en *Gemeente*. Deze systemen benutten de informatie echter voor hun eigen functioneren. Informatieverstrekking was niet hun taak. Het was niet eens een praktische regel waarop gereflecteerd kon worden. In de woorden van Ricoeur werd de informatie bekeken vanuit de plot '*informatie dient enkel en alleen het systeem'*.
Ook het systeem Bouman beschikte voor het schrijven van De April-Meistakingen van 1943 over uitgebreide informatie. In dit systeem was informatieverstrekking wél een praktische regel. Het materiaal werd echter bestudeerd vanuit de plot '*volkskarakters brengen met zich mee dat op verschillende manieren wordt gestaakt*'. Nabestaanden en hun vragen over de vermissingen werden niet bewust buitengesloten. Ze waren simpelweg niet in beeld.
Een correcte beantwoording van de plot voldeed aan de zingeving van de systemen. Een '*vertrouwelijk archief'* vormde één van de praktische regels van de systemen. Deze stilzwijgend nageleefde, vanzelfsprekende regel legitimeerde de gang van zaken, maar had als onbedoeld gevolg dat een grote groep mensen werd geschaad doordat ze ze verstoken bleven van antwoorden op prangende vragen.

Zingeving is volgens Giddens niet universeel. Zingeving zag en ziet er met betrekking tot informatie voor nabestaanden anders uit dan voor systemen als *Politie* en *Justitie*. Nabestaanden hadden informatie nodig om grip te krijgen op wat er was gebeurd, om het gebeurde vervolgens te kunnen integreren in hun leven. Hun zingeving bestond uit de behoefte een verklaarbare opeenvolging in de gebeurtenissen te zien die weliswaar afkeurenswaardig was maar toch logisch in elkaar zat.
Opmerkelijk genoeg stelden de nabestaanden dus bijna dezelfde vragen als de vragen die door rechtssystemen aan verdachten en getuigen werden gesteld: '*Wat is er gebeurd, wie deden het, hoe, waarom, en hoe liep het af?*' De antwoorden hadden echter voor de rechtssystemen een totaal andere functie dan voor de nabestaanden. De zingeving lag voor de rechtssystemen in *rechtspleging*, voor de nabestaanden in *verwerking*. Informatie was een hulpmiddel daartoe.
In het taalgebruik is een duidelijk verschil in zingeving te herkennen. De systeemdocumenten bevatten woorden als '*verdachte, lijk, getuige, verweer, sectie, vonnis'*, terwijl de nabestaanden woorden en zinnen hanteren als '*het lichaam van mijn tante, verraad, verdriet van mijn grootouders, de deur mocht niet meer op slot, mijn tante is nooit meer getrouwd omdat ze op haar man bleef wachten'*.
Juist op dit niveau van zingeving ziet Giddens de mogelijkheid tot communicatie tussen actoren. Deze communicatie eist allereerst dat praktische, vanzelfsprekende kennis discursief wordt gemaakt.
Zo vraagt de functionaris van een instantie die over gewenste dossiers beschikt (de handelende actor in het systeem) zich af welke praktische regels het systeem hanteert. Hoe luiden die regels precies? En wat zijn de bedoelingen van die regels? Praktische regels kunnen afspraken, protocollen en formaliteiten inhouden, maar ook gewoonten, aannames en vanzelfsprekendheden. Ook de informatieverzoekende nabestaande vraagt zich af welke praktische regels hij of zij hanteert. De nabestaande vraagt zich dus af welke informatie precies gewenst wordt en met welke bedoeling. Dit overstijgt dus vragen als '*hebben jullie informatie over mijn broer?*' Het vraagt een bewuste en persoonlijke onderbouwing van de onderzoeksvraag of delen ervan.[980]

[980] Het Nederlandse Rode Kruis en de Stichting 1940-1945 vragen momenteel deze persoonlijke onderbouwing van het (schriftelijke) onderzoeksverzoek. Ook het Nationaal Archief vraagt deze onderbouwing voor inzage in de dossiers van de naoorlogse rechtspleging.

De actoren, dus de functionaris en de nabestaande, kunnen beide in conflict komen met de systemen waarin ze functioneren. De functionaris kan toetreden tot het communicatieniveau en de zingeving van de informatievragende nabestaande onderschrijven. Deze onderschrijving kan om een handeling vragen die niet toegestaan is door het systeem en daardoor een conflict veroorzaakt.
De functionaris kan twee dingen doen. Enerzijds kan hij of zij vasthouden aan het communicatieniveau en de praktische systeemregel ter (discursieve) discussie stellen binnen het systeem, in de wetenschap dat de kans bestaat dat deze regel gestaag zal veranderen. Op deze manier beantwoordt de functionaris aan de regels van het systeem én levert hij of zij de reflectiemogelijkheid ten opzichte van de regel. De handeling is dus legitiem. Maar de tijd die dit vergt kan een conflict veroorzaken in het communicatieve contact met de nabestaande die 'nu en dringend' informatie nodig heeft om verder te kunnen. Ook dít kan de functionaris onderschrijven op zingevingniveau, omdat hij of zij ook op informatie vanuit andere systemen kan hebben gereflecteerd, zoals op signalen vanuit literatuur, geloof, veranderende tijdgeest of inzichten in verliesverwerking.
De functionaris kan dus anderzijds besluiten om in deze systemen legitimatie te vinden voor directe stappen tegenover de nabestaande. Hij of zij kan besluiten de regels van het eigen systeem te omzeilen en de nabestaande de gevraagde informatie *onderhands* te geven. Het conflict met het eigen systeem blijft in dat geval echter gehandhaafd. De communicatie met het eigen systeem op het zingevingniveau blijft achterwege, waardoor de praktische regel niet belicht wordt en een mogelijke bijstelling uitblijft.

Het contact tussen de functionaris en de nabestaande kan zich ook afspelen op de praktische niveaus van de beide actoren. Beide maken ze in dat geval hun regels niet discursief. Ze bereiken niet het niveau van zingeving en hanteren niet communicatie als hulpmiddel voor interactie. De functionaris kan vasthouden aan de niveaus van dominantie en legitimatie, omdat hij of zij het interne systeemconflict niet aan wil of kan gaan. De functionaris kan schermen met regels die binnen het systeem volledig legitiem zijn: '*Zo gaat het hier nu eenmaal, zo zijn nu eenmaal de regels, het spijt me, ik mag u niets ter inzage geven.*' Het systeem heeft de macht, het systeem beschikt over de informatie en bepaalt wat daarmee gebeurt. Volledig legitiem, maar dominant gehanteerd.
Ook de nabestaande kan vasthouden aan zijn of haar eigen vanzelfsprekende niet discursief gemaakte kennis, en macht aanwenden om te krijgen wat gewenst wordt: '*Hoor eens even, het is mijn vader, ik heb er recht op om te weten wat er met mijn familie is gebeurd, ik eis dat jullie me informatie geven, jullie hebben het recht niet om informatie achter te houden.*' Als één van de twee actoren niet bereid en in staat is te communiceren op zingevingniveau, stagneert de beweging.
Veranderingen zijn alleen mogelijk als praktische kennis discursief wordt gemaakt door erop te reflecteren, en als vervolgens op het niveau van zingeving mogelijkheden worden verkend met behulp van het interactiehulpmiddel communicatie. Een Gordiaanse Knoop, zoals Jan Rijnders' oorlogsonderzoek karakteriseerde, heeft alleen een kans om ontward te worden als actoren elkaar kunnen en willen vinden op het niveau van zingeving.

Peter Boer, Defensie, gaf aan dat het motief achter bijvoorbeeld regels van privacy niet op het dominante niveau hoefde te worden meegedeeld. Ook op het niveau van zingeving kon het karakter van de regels op een communicatieve manier worden uitgelegd: '*Er is door de decennia heen wel een verschuiving opgetreden in de manier waarop de privacyregel werd meegedeeld aan burgers. Aanvankelijk gold: "Geen inzage, punt uit". Later werd meer uitgelegd waarom inzage niet kon worden toegestaan.*' Maar toen konden ook al schriftelijke informatieverzoeken bij Defensie worden ingediend.

Sjoerd Fokke Dijkstra, hoofdinspecteur en coach voor politieleidinggevenden, vertelde dat het systeem Politie recentelijk actief aandacht geeft aan reflectie op vanzelfsprekende kennis: '*Een levende organisatie is alleen mogelijk als deze wordt aangestuurd door leidinggevenden die vanuit persoonlijkheid handelen, niet vanuit trucjes. Contact met dat wat jou aanstuurt is een voorwaarde voor contact met anderen en voor betrokkenheid. Het gaat er daarbij om dat het onbewuste bewust wordt gemaakt. Pas als iets bewust is kun je het bijsturen, veranderen of overboord gooien. Als je een reflecterende houding aanneemt, neem je afstand en kun je patronen zien. Inzicht geeft altijd de ruimte tot loslaten.*'

Snežana Jovanović, EAD, vulde aan: '*Het is erg moeilijk om een beweging te bewerkstelligen. Een instantie wordt pas levend door de mensen die er gestalte aan geven. Je neemt jezelf, je idealen, ervaringen, contacten mee naar jouw instantie. Je kunt laten zien waar je voor staat, wat je belangrijk vindt, wat je niet tolereert. Door zaken met je collega's te bespreken kun je als organisatie zelfs een standpunt innemen en een ideologie*

uitstralen. Als je alleen opereert binnen de grenzen van je organisatie en subsidieverordeningen en niet je mensbeeld en idealen laat meespelen, ontstaan schotten, kokers, zuilen en muurtjes die niet veranderen.'

In 5.2 en 5.5 werd beschreven dat met het verstrijken van de tijd nieuwe plots dominant werden. Met name Johan Teeuwisse (OGS), Victor Laurentius (NRK), Hubert Berkhout (NIOD) en Peter Boer (Defensie) brachten in beeld hoe de cultuur in hun instanties door de jaren heen veranderde. De nieuwe plots maakten het mogelijk dat de informatieverstrekking werd vergroot en dat er kritischer naar regels en protocollen werd gekeken. Dit verklaart voor een deel dat medewerkers geregeld van regels, protocollen en vanzelfsprekendheden afweken om behulpzaam te kunnen zijn in het recente Appelbergenonderzoek (1995-2004). Vooral de OVMG, Staatsbosbeheer, de gemeente Haren, Regiopolitie Groningen en Defensie keken meer naar het beoogde nut van hun gearchiveerde informatie dan naar de regels ervan.

In 2.4.2 werd vermeld dat Robert Boxem Ad Mulder in april 1992 opvolgde als coördinator van de OVMG, voorheen de Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen. Zodoende was Boxem nog maar net op de hoogte van het vergevorderde Appelbergenonderzoek (1986-1993) toen een F16 eind januari 1993 infraroodopnamen en luchtfoto's van de Appelbergen maakte. In mei en juni van dat jaar volgden bodemmetingen door de Technische Universiteit Delft. Er werd een locatie gevonden die ernstige bodemverstoringen vertoonde die er op wezen dat er op die locatie was gegraven. De locatie kwam overeen met de locatie die door wachtmeester Jacob Akkerman en opzichter Jan Ubels was aangewezen. De nog vermiste slachtoffers moesten niet ver van deze locatie begraven liggen. Om technische redenen kon echter niet worden gegraven in het drassige gebied.[981]

Robert Boxem: '*En toen was het opeens stil. De aanname dat niemand er meer belang bij had, dat alles was geprobeerd, dat er toch niks meer gevonden kon worden, dat het al zo lang geleden was en dat het nu maar afgerond moest worden, was moeilijk voor me om te accepteren. De nabestaanden waren amper bij de onderzoeken betrokken geweest. Ook stak het me dat er een "hiërarchie in verzet" scheen te worden gehanteerd. Verzet werd overgewaardeerd, hulp bij verzet kon op goedkeuring rekenen, maar stakers waren minderwaardig. Er heerste een geest van "het is maar het noorden, het zijn maar stakers, het was geen echt verzet, laat maar". Daarom zijn ze lang vergeten. Maar ook dit waren slachtoffers. Allereerst van de oorlog, en later van het negeren. Voor mij was het belangrijk dat de zaak niet bleef liggen, dat hij tot op de bodem werd uitgezocht en dat hij werd réchtgezet. Maar ik was niet in de positie om me persoonlijk of als historicus als een soort voorvechter op te werpen.*'

Robert Boxem maakte in deze uitspraken duidelijk dat zijn plot verschilde van de plot van waaruit het Appelbergenonderzoek (1986-1993) was geïnterpreteerd.

In 2.4.3 werd beschreven dat Kees Corts na zijn pensionering met het Appelbergenonderzoek was begonnen, omdat de hoogbejaarde moeder van zijn jeugdvriend Will van Rossum hem meerdere malen had verteld dat ze geen rust kon vinden zolang het graf van haar zoon niet was gevonden. Mevrouw Van Rossum had de briefwisseling over haar zoon en zijn onbekende graflocatie bewaard, en had deze samen met andere verzamelde documenten aan Corts gegeven. Onder deze documenten bevonden zich brieven van Kerkhof. In die brieven werd de Appelbergen genoemd als gebied waar het graf zich bevond. Corts richtte zich daarom onmiddellijk op de Appelbergen en het vinden van het graf. Pas toen Corts contact kreeg met de families van de andere slachtoffers, bleken de zekerheden waarvan hij uitging, voor de meeste van hen niet op te gaan. Enkele families werden pas toen geconfronteerd met het voldongen feit dat hun vermiste dierbare niet meer leefde en op de Appelbergen begraven lag.

Beschouwd vanuit de Structuratietheorie was de praktische, vanzelfsprekende kennis van Corts gevormd door de zekerheid van Wills dood, de zekerheid van de Appelbergen, de schriftelijke onderbouwingen van deze zekerheden, het openlijke praten over de vermissing van Will, de grote haast vanwege de vergevorderde leeftijd van Wills moeder, en een in zijn baan als ingenieur en tandarts verworven direct en slagvaardig optreden. Dit kennisdepot verschilde nogal van de kennisdepots van de families van de andere slachtoffers waarin zwijgen, voorzichtigheid en sparen door belangrijke regels waren gebleven. Een onbedoeld gevolg was dat veel oudere nabestaanden niet goed begrepen wat er precies aan de hand was en schrokken van de

[981] In 1943 was de waterstand gemiddeld 50 cm lager. Begin jaren negentig had Staatsbosbeheer de waterstand in het Grote Veen kunstmatig verhoogd.

directheid van Corts. Jongeren voelden zich vaak verantwoordelijk voor de ouderen en gaven aan contactpersoon te willen zijn om de ouderen te sparen. Maar er was ook hoop! Tot op regeringsniveau eiste Corts een maximale inspanning om de graven van de vermiste slachtoffers te vinden. En die inspanning werd gegeven, in 1993.

In het onderzoek stond het vinden van de graflocatie centraal. Vergeleken met vijftig jaar daarvoor leek dit doel ook reëel, vanwege de inmiddels sterk gegroeide technische kennis en ontwikkelde apparatuur op het gebied van bodemonderzoek.
Omdat Corts in 1992 door een beroerte was getroffen, kon hij geen contact onderhouden met de families, die overigens niet op de hoogte waren van zijn gezondheidsproblemen. De families volgden het onderzoek daarom noodgedwongen via het nieuws. Dit werd, zo bleek achteraf, als zeer kwetsend ervaren: de tere zaak, waar een halve eeuw zo omzichtig mee omgegaan werd, '*lag op straat'* en '*zij stonden volledig buiten spel'*. Het doel, het vinden van de vermiste slachtoffers, werd niet bereikt. Een onbedoeld gevolg was, zoals Robert Boxem het omschreef, '*dat de zaak in juni 1993 als een dood vogeltje neerviel'*. Hij noemde tal van aannames, reflecteerde daarop en concludeerde op het niveau van zingeving dat hij zich niet met die aannames kon verenigen. Beschouwd vanuit Ricoeur kon hij zich niet neerleggen bij het *Zelfde*, omdat zijn Ipse hem belette het Andere te negeren. Maar ook als rapporteur van de Stichting 1940-1945[982] hoorde hij voortdurend hoe oorlogsgetroffenen leefden met oorlogservaringen en onopgeloste vragen. Dit beïnvloedde zijn plots. Hij sloot zich daarom in 1995 onmiddellijk aan bij het nieuwe Appelbergenonderzoek en gaf ongelimiteerde inzage in de vertrouwelijke dossiers van de OVMG.

Albert Heijerman, gemeente Haren, bevestigde dat het zoeken naar de graven tot 1993 centraal had gestaan: '*Ons doel lag inderdaad primair bij het zoeken en vinden van de graflocatie van de slachtoffers. Dit is een verschil met jullie onderzoek dat in 1995 startte. Toen stonden juist de nabestaanden centraal. We deden het Appelbergenonderzoek tussen alle eigenlijke werkzaamheden door. De familieleden waren te allen tijde welkom op het gemeentehuis, ze konden altijd bellen, in dossiers kijken en kopieën meekrijgen Maar de mensen moesten zélf komen. Ik kon mensen niet actief benaderen om uitgebreide informatie door te geven of lange gesprekken te voeren.*'

Heijerman schetste dat het onbedoelde gevolg van de regel, dat familieleden geacht werden zélf om informatie te verzoeken, was dat velen simpelweg niet wisten dat ze om informatie kónden verzoeken of hier de vaardigheden of moed niet voor hadden. Ook Heijerman zegde in 1995 onmiddellijk alle medewerking toe in het nieuwe onderzoek. Aanvankelijk noodgedwongen officieus, omdat de betrokkenheid van de gemeente bij het Appelbergenonderzoek formeel was beëindigd. In stilte gesteund door zijn superieuren onderhield hij echter frequent contact met de Werkgroep Appelbergen, participeerde hij in de uitgebreide evaluatie van het voorgaande onderzoek en het ontwikkelen van nieuwe plannen.

Heijerman noemde het een morele plicht tegenover de nabestaanden om tóch door te gaan: '*Voor de gemeente Haren was de zaak na het onderzoek van juni 1993 afgesloten. Begrijpelijk, de moeite was enorm geweest, het onderzoek had veel tijd en geld gekost, en had uiteindelijk niet dat opgeleverd wat we hadden gehoopt. Er moesten wel erg goede redenen komen, wilde de gemeente zich opnieuw voor de zaak gaan inspannen. We bleven dus aanvankelijk aan de zijlijn. Wel werd afgesproken dat Haren de officiële instantie zou zijn die te zijner tijd de Bergings- en Identificatiedienst van de Landmacht zou inschakelen. Deze dienst kan niet door particulieren worden ingeschakeld, wel door instanties als gemeente, politie, Oorlogsgravenstichting. En, het belangrijkste, de gemeente voelde het als een morele plicht om de schouders er onder te zetten. Voor de tweede keer. In het eerste onderzoek was veel minder zekerheid, veel minder informatie. Maar tóen al wees alles naar de Appelbergen. Die aanwijzingen zijn alleen maar meer geworden, sterker, beter onderbouwd en duidelijker gedocumenteerd.*'

Heijerman gaf aan dat de nabestaanden in de eerste vijftig jaar na de bevrijding buiten spel hadden gestaan. Vanaf 1995 kregen ze de hoofdrol. Eerst door hen met rust te laten omdat het '*perscircus'* in 1993 als pijnlijk was ervaren. En later, toen publiciteit niet langer uit kon blijven, door hen uitgebreide schriftelijke informatie te verstrekken en een besloten bijeenkomst met hen te organiseren.
In Giddens optiek had het systeem *Haren* het Appelbergenonderzoek in 1993 formeel beëindigd. Op het niveau van legitimatie was er in 1995 geen ruimte voor een nieuw onderzoek. Op het niveau van dominantie

[982] Robert Boxem combineerde zijn baan als coördinator van de OVMG met een baan als rapporteur.

had het systeem Haren een nieuw onderzoek kunnen weigeren, volstrekt legitiem. Heijerman benadrukte dat een dergelijk onderzoek alleen vanuit het niveau van zingeving benaderd kon worden.

Heijerman: '*We hadden ons kunnen beroepen op onze vaste taakomschrijvingen, beperkte budgetten en op tijdgebrek. Op regels dus. Maar wat doe je vanuit ethiek? Dan zet je je in, zelfs voor de tweede keer, ook al loop je het risico dat je weer niks vindt*.'

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, bevestigde dit: '*Jullie kwamen als werkgroep met gedetailleerde, overtuigende en goed onderbouwde documentatie die een breed terrein besloeg. Dan kun je als instantie eigenlijk al niet meer zeggen "het zal wel". Nee, dan doe je mee vanuit een soort ethische verplichting. En de bewijzen en aanwijzingen waren bovendien te overdonderend om aan de kant te leggen. Je dóet het dus toch als instantie, en het kost je wél tijd en geld.*'

Ook Staatsbosbeheer, sinds 1993 eigenaar van de Appelbergen, werd vanaf 1995 bij het nieuwe onderzoek betrokken. Boswachter Harry Offringa vertelde dat er binnen de regels van het systeem Staatsbosbeheer eigenlijk geen ruimte was voor een Appelbergenonderzoek, maar dat Staatsbosbeheer op het niveau van zingeving wilde communiceren over een optimale participatie: '*Je hebt geen keus in een zaak als deze. Het gaat over mensen en over verdriet, dus je kunt je alleen maar inzetten. Bij Staatsbosbeheer staat het natuurbehoud in de Appelbergen op de eerste plaats. We konden dus alleen medewerking verlenen onder een aantal voorwaarden. Staatsbosbeheer lag dus eigenlijk in een soort spagaat. We dienden twee heren, de nabestaanden en de natuur. We konden niet zomaar, zonder concrete aanwijzingen en duidelijke plannen, zeldzame stukken natuur inleveren. Maar we konden ons ook niet zomaar distantiëren van zo'n tragische zaak als deze, de onopgeloste vermissing en de zekerheid dat de vermisten 'ergens' in jouw natuurgebied lagen.*'

Detectieonderzoek door RAAP (2001), met assistentie van de Werkgroep Appelbergen

Offringa benadrukte de morele keuze voor dit niveau, maar gaf tevens aan dat Staatsbosbeheer alleen op dit niveau een handelingsruimte voor zichzelf kon creëren. De niveaus van legitimatie of dominantie hadden geen stand kunnen houden: '*Als we jullie hadden tegengehouden, dan waren er misschien via de gemeente Haren lijntjes naar Den Haag gegaan. En dan had bijvoorbeeld Defensie de regie in handen genomen en zouden ze ons hebben ingeschakeld om hún plannen uit te voeren. Dan was de component natuurbehoud uit de doelstelling verdwenen. Het was altijd "hoe pakken we dit aan op een manier die het beste is voor alle partijen". Dan heb je een goed gevoel bij samenwerking. Dan ga je er samen voor. En dat maakte het onderzoek naast spannend en intensief ook waardig.*'

Offringa schetste dat het stipt naleven van regels tot onverwachte gevolgen kon leiden. In oktober 2001 werden bodemmetingen verricht. '*Ik sta er versteld van dat ze een offerte hebben uitgegeven zonder het gebied van te voren te bekijken. Ze hebben waarschijnlijk de vierkante meters berekend, maar als je tot je taille in het moeras zakt en een stap verder weer op een stuk veen moet klimmen, is een vierkante meter behoorlijk veel werk.*'

Juist doordat de onderzoeksinstantie niet had onderzocht of de regels wel uitvoerbaar waren, kon het detectieonderzoek in oktober 2001 van plaatsvinden. Als ze de uitvoerbaarheid wel hadden gecontroleerd was de kans groot geweest dat de instantie niet aan het onderzoek was begonnen. In ieder geval niet binnen het afgesproken budget of de afgesproken tijd. In de woorden van Giddens pakten de onbedoelde gevolgen van ongereflecteerde regels enerzijds nuttig uit: men startte. Anderzijds kon als nadelig onbedoeld gevolg maar een kwart van de afgesproken 3190 vierkante meter onderzocht worden.

Peter de Jong, Werkgroep Appelbergen, reageerde hierop: '*We werden beperkt door tijd, door het moeilijk begaanbare gebied, maar vooral door geld. Vanwege de onbegaanbaarheid kon maar één locatie worden onderzocht, en vanwege geld is daarvan maar een kwart daadwerkelijk onderzocht. We hebben als werkgroep nog hard mee moeten helpen.*'

Ook de Bergings- en Identificatiedienst (BID) van de Koninklijke Landmacht week af van protocollen. Een regel van het systeem *BID* was dat bodemonderzoeken met tenten of omheiningen dienden te worden afgeschermd voor '*derden'*. Er bleek echter geen geld te zijn om deze regel na te volgen. De BID besloot de regel te negeren en het onderzoek in september 2003 zonder afscherming te verrichten.
De BID had in Giddens' optiek het onderzoek kunnen weigeren op de niveaus van legitimatie en dominantie. Als onbedoeld gevolg van deze weigering zou er geen uitsluitsel komen over de dieptemetalen die in 2001 tijdens bodemmetingen waren aangetoond. De BID besloot het onderzoek toch uit te voeren. Een onbedoeld gevolg van dit besluit was dat de nabestaanden zich betrokken voelden bij het onderzoek:

Bodemonderzoek door de Bergings- en Identificatiedienst (2003), met assistentie van Staatsbosbeheer en De Roo

'*Tijdens de opgravingen ben ik er om de dag naar toe gegaan, op de racefiets. Ik vond het heel mooi dat alles openlijk gebeurde, zonder schermen of tenten. Heel goed deden ze dat. Je kon heel goed volgen wat ze deden. En je kon een praatje maken en vragen stellen.*' V4-1943

'*Je kon overal bij, geweldig, niets was afgeschermd. We hebben met onze eigen ogen gezien hoe voorzichtig ze te werk gingen. Niet de botte shovel erin, nee, laagje voor laagje, en heel voorzichtig werd alles*

nagekeken. Dan gaat er wat door je heen. Zoveel moeite, zoveel werk, zoveel geld, zoveel mensen betrokken, en dat allemaal voor je broer en de anderen. En je kon adjudant Swerissen aanspreken, echt een betrokken man, die anderen ook.' V5-1939

Tijdens het laatste Appelbergenonderzoek werd op het gebied van dossieronderzoek alle medewerking verleend door instanties, soms buiten formele regels om. Enkele medewerkers namen zelfs de persoonlijke vrijheid om vertrouwelijke dossiers te kopiëren en te verstrekken. De formele regels stonden vaak al intern ter discussie vanwege hun verouderde karakter.

Jan Rijnders, kleinzoon van Goossen Rijnders: '*Nu worden archieven in rap tempo ontsloten. Het ene sneller dan het andere. Een aantal functionarissen zet zich persóónlijk in voor ontsluiting en hulp bij zoektochten.*'

Victor Laurentius, (tot mei 2008 werkzaam bij het) NRK, is één van hen: '*Ik vind dat mensen die afhankelijk zijn van informatie om prangende vragen te kunnen oplossen, recht hebben op toegang tot die informatie. Zonder antwoorden kunnen ze niet verder.*'

Ontsluiting bracht in veel gevallen een verhoogde werkdruk van medewerkers met zich mee, omdat niet alle instanties een bibliotheekfunctie konden bieden:

Marie-José Smits, Stichting 1940-1945, behandelt alle schriftelijke informatieverzoeken zelf. Ze doet dit naast haar eigenlijke taken, om tegemoet te komen aan verwanten die worstelen met onbeantwoorde vragen: '*De Stichting beschikt vanwege aanvragen en onderzoeken in het kader van de uitkeringen over enorm veel informatie, maar kan deze niet ontsluiten. We hebben weinig personeel en zijn klein behuisd. Onze 3,5 kilometer archiefmateriaal is elders opgeslagen. Daarnaast gaat het om gevoelig materiaal, zowel qua inhoud als qua papier. Het papier was kort na de oorlog van slechte kwaliteit en er was schaarste. De documenten bevatten roestige nietjes en paperclips.*'

Ook Johan Teeuwisse, OGS, behandelt informatieverzoeken zelf, niet alleen passief, maar ook actief: '*We kunnen onze dossiers niet ontsluiten voor publiek. We hebben bijna tweehonderdduizend dossiers op naam, land, plaats, object, enzovoort. Daarnaast bevatten de dossiers privacygevoelige informatie. Dit is informatie die bij nabestaanden thuishoort als ze daarom vragen, niet bij derden. Overigens, niet alleen de nabestaanden die wekelijks aan de telefoon hangen, zijn met prangende vragen bezig. De meeste nabestaanden lijden juist in stilte. Vaak wachten ze af of er weer "nieuws" is, en willen ze jou niet steeds lastig vallen. Ik vind dat je nabestaanden actief moet benaderen als je als instantie nieuwe informatie hebt ontdekt. Het is aan de nabestaanden zélf om aan te geven of ze er mee bezig willen zijn en op welke manier. Dat bepaal jij niet.*'

Victor Laurentius, NRK, geeft verwanten de gelegenheid om zelf dossiers in te zien. Hij vertelde dat er sinds 2003 ook actief, dus zonder een informatieverzoek, onderzoek wordt gepleegd naar vermissingszaken: '*Het NRK beschikt momenteel over 250.000 dossiers van meer dan een miljoen mensen. Verwanten kunnen onder een aantal voorwaarden toegang krijgen tot de archieven van het NRK. Maar zelf stellen we ons ook actief op, omdat het vanzelfsprekend is geworden dat een passieve houding niet meer terecht is. Samen met de BID zijn we bezig een aantal Cold Cases op te lossen. We realiseren ons dat een aantal zaken voorheen niet goed is behandeld, en proberen die alsnog op een bevredigende manier af te sluiten. Enerzijds beschikt het NRK over dossiers met gegevens en signalementen, anderzijds doet de BID onderzoek naar de grafligging van niet-geïdentificeerde personen. Bij de zoektocht naar vermiste personen of personen van wie de grafligging niet bekend is, is de kans op succes dus groter nu we onze krachten bundelen. Ook met de Oorlogsgravenstichting is nauw contact. Er is een residu van zaken die we hebben geïnventariseerd en waarbij we mogelijkheden zien om ze op te lossen. We doen dat in alle stilte, om geen valse verwachtingen te wekken. Pas bij een reële oplossingskans nemen we contact op met verwanten.*'[983]

5.7.2 Een plek

In 3.1.1 en 3.3 werd in beeld gebracht dat verliesverwerking begint met het aanvaarden van de voldingen realiteit van het verlies. Bij een vermissing is er niet sprake van een voldongen maar van een ontastbare realiteit. Er is niet één verhaal dat gaandeweg een plek in het eigen levensverhaal kan krijgen. Er is geen

[983] Zie ook: Nawoord, *Het ontstaan van de Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog*.

graf. Door het ontbreken van deze innerlijke en uiterlijke plek blijven zowel de vermiste als alle onbeantwoorde vragen het dagelijkse leven van de nabestaanden doordringen. Theorieën over verliesverwerking geven aan dat aan een overleden dierbare emotioneel '*een plek'* moet worden geven.

Paul Engberts, begeleider in rouw- en verliesverwerking: '*Dit emotioneel een plaats geven is een moeilijk proces. Ik voer al dertig jaar gesprekken met mensen die net een dierbare hebben verloren. Samen zoeken we naar een manier om "die plaats" concreet vorm te geven met een gedenkteken. Ik heb de ervaring dat het geven van een emotionele plaats en het hebben van een tastbare plaats hand in hand gaan. Een concrete plaats ondersteunt het vinden van een emotionele plaats. Doordat een gedenkteken de begraafplaats van de overledene zichtbaar maakt, groeit de afbakening van de plek die de overledene in het leven van de nabestaande inneemt. Het is een vaste, tastbare plaats die te allen tijde kan worden opgezocht, maar die ook weer tijdelijk achtergelaten kan worden. Dit ondersteunt het proces van afstandnemen, zodat nabestaanden de draad van hun eigen leven beter op kunnen pakken.*'

In 5.6 vertelden enkele nabestaanden hoe ze geprobeerd hadden om de vermissing een plek in hun levensverhaal te geven. Unaniem gaven ze aan dat de informatie, de oude documenten, alle moeite die tijdens het onderzoek was genomen, het noemen van de persoon, het tonen van de naam, het markeren van de graflocatie, voldeden aan de behoefte om de gebeurtenissen een plek te kunnen geven. Het feit dat al deze factoren gekoppeld waren aan het monument op de Appelbergen, werd zeer gewaardeerd. Het monument markeerde een blijvende plek die kon worden opgezocht en letterlijk weer achtergelaten kon worden.

Een kleindochter vertelde hoe een plek houvast bood en hoe pijnlijk het kon zijn dit houvast te missen: '*Mijn oma is heel erg getekend door de dood van haar man. Maar de vermissing heeft daar verschrikkelijk veel bovenop gedaan. Ze huilde vaak: "Waar zijn onze jongens nou gebleven, wat hebben ze met hen gedaan, waar zijn ze nou?" Dat heeft haar enorm genekt. Ze waren altijd lid van de begrafenisvereniging, maar toen in de jaren zestig de mogelijkheden er kwamen voor crematie, heeft ze zich daar onmiddellijk voor opgegeven. Weg, weg, weg, mijn man weg, dan ik ook weg. Ze wilde niet alléén begraven worden, zonder haar man. Ze mocht zelfs wel op de mestbult, zei ze. De vermissing was echt heel afschuwelijk voor haar. En dat verdriet, die onzekerheid, die pijn heb ik van jongs af aan meegekregen. Die pijn zit ook in mij. Ik voel hoeveel pijn het haar heeft gedaan. Maar ik vind het zo verschrikkelijk dat ze gecremeerd is. Haar as is verstrooid. Ik had zo graag een graf van mijn oma gehad, om bij stil te staan. Een plek voor mijn oma, een houvast voor mijzelf.*' V14-1946

Een andere nabestaande reageerde: '*Ik vroeg mijn broer een aantal jaren geleden een keer wat hij deed met Dodenherdenking, en toen antwoordde hij dat hij niets speciaals deed omdat het iedere dag voor hem Dodenherdenking was. Terwijl het zo'n vrolijke opgewekte man was, mijn broer, maar die opmerking liet wel zien dat er meer achter zat. Dat raakte me heel erg.*' V12-1935

Verschillende nabestaanden gaven aan wat '*de plek'* voor hen betekende:

'*De herinnering moet blijven bestaan, het nageslacht moet weten hoe erg het was. Het is een opluchting dat zoveel bekend is geworden. Ze waren gedumpt en weggemoffeld en doodgezwegen, dat is nu over. En door het monument hebben ze erkenning gekregen. De namen staan vermeld, het is verschrikkelijk wat er is gebeurd. Het is mooi dat er een plek is om naar toe te gaan.*' V7-1928

'*Zoals er met de Meistaking en de moorden is omgegaan is heel erg. De geschiedenis en de slachtoffers zijn doodgezwegen. Het mooie van het monument is dat dit nu ongedaan is gemaakt. De zaak staat nu in het volle daglicht. Dat hebben de slachtoffers verdiend. Ze worden nu genoemd en hebben groot respect verdiend!*' V8-1968

'*Ik vind het mooi dat er nu een monument is met de naam van mijn broer,precies op de plek waar hij door de Duitsers is gedumpt. Het is een mooie plek. Een natuurgebied is toch veel mooier dan bijvoorbeeld bij een snelweg of een huizenblok? Maar het meeste heeft het me opgelucht dat het hele verhaal boven water is gekomen.*' V6-1921

‘*Het is fantastisch dat er een monument is. Ik was in september 2003 met mijn tante naar de bijeenkomst in Haren, en die avond zijn we voor het eerst naar de Appelbergen geweest. We liepen het bospad af naar dat moerasgebied. Mijn tante huilde, ze huilt anders nooit. En ik...ik had een heel goed gevoel, daar.*’ V14-1946

‘*Maar het meeste heeft het me opgelucht dat het hele verhaal boven water is gekomen. En dát er zoveel informatie was om boven water gehaald te kunnen worden. Het voelde zo akelig dat alles verzwegen werd, alsof mijn broer er niet toe deed. In de boeken stonden fouten, er was geen graf, niemand wist iets, dat voelt zo onwaardig, alsof hij niets waard was. En dat is nu helemaal weg, dat gevoel. Ze zijn het waard om gezocht te worden. Ze hebben een verhaal. Ze zijn niet vergeten. Er is heel veel moeite voor hen gedaan. Veel instanties hebben zich ingespannen, er is veel tijd en geld en moeite genomen om naar hen te zoeken. Dat is zo’n dankbaar gevoel, zo’n erkenning. Daar ben ik heel blij om. Ze zijn waardevol. En nu hebben ze een monument, hun namen worden genoemd. Ik was hem nooit vergeten, maar nu staat zijn naam in het volle daglicht.*’ V6-1921

‘*Het is heel mooi dat dit allemaal uitgezocht is. En het is heel mooi dat er nu een monument is waar zijn naam op staat. Hij heeft een naam gekregen. Hij is niet meer vermist.*’ V2-1932

Mevrouw Sassen-Trip en Ella Postema vertelden dat ook voor hén de markering van de graflocatie erg belangrijk was. Berend Trip en Jan Postema waren eind 1945 gevonden in het massagraf op de Appelbergen en in hun woonplaatsen herbegraven. Ze benadrukten dat er een volledig verhaal nodig was om een plek te kunnen krijgen in het levensverhaal. Tijdens het recente Appelbergenonderzoek werden daarom ook veel van hún vragen beantwoord.

Mevrouw Sassen-Trip: ‘*Er zat een te grote tijd tussen mei 1943 en december 1945. Er waren vanaf het begin geruchten over de Appelbergen. Ook hoorde je geruchten als “achter de kazerne” als executieplaats. Het was moeilijk te leven met geruchten, onzekerheden en ontbrekende informatie. Ik heb nooit geweten hoe Be in het graf is aangetroffen. Je probeerde je daar wel eens een voorstelling van te maken, maar je kreeg niets te horen. Van je moeder noch van instanties. Ook hebben we nooit geweten dat er méérdere mensen in het graf zijn gevonden, en wie dat waren. We hadden wel gehoord van het bloedbad in Marum, maar we wisten niet dat de slachtoffers in hetzelfde graf als dat van Be waren begraven en gevonden. Ook wisten we tot het nieuws met die F16 in 1993 niet dat er nog meer mensen op de Appelbergen begraven moesten liggen. Het was een groot mysterie. Het is heel belangrijk voor me om precies te weten waar Be in de Appelbergen begraven was. Er zat als het ware een leegte tussen het moment waarop ik hem tussen die Duitser en NSB’er zag weglopen en de ruwhouten kist die ruim tweeëneenhalf jaar later in onze kerk stond. Die plek op de Appelbergen vult die leegte. En alle overige informatie over de Appelbergen maakt die periode tastbaar.*’

Ella Postema wist nooit beter dan dat haar vader in 1945 bij het landgoed Vosbergen gevonden was, een bosrijk gebied niet ver van de Appelbergen. Haar moeder had de plek vanuit de auto aangewezen en haar verboden deze plek ooit te bezoeken. In 2003 wees Robert Boxem haar de juiste locatie aan op de Appelbergen, en gaf haar informatie die door de Werkgroep Appelbergen was verzameld. Ella Postema: ‘*Mijn vader was weliswaar niet vermist, maar zijn verhaal was voor mij wel “vermist”. En dat verhaal heeft mijn hele leven beïnvloed, ik heb mijn hele leven met vragen geleefd én met een moeder die voorgoed door de gebeurtenissen beschadigd was geraakt. Na mijn moeders dood begon ik het huis op te ruimen, en vond ik allemaal enveloppen met het opschrift “na mijn dood te openen”. Ik was verbijsterd over de inhoud. Zeer minutieus had mijn moeder beschreven wat er op 3 mei 1943 was gebeurd en wat er in haar om was gegaan. Ze schreef dat ze mij, haar kleine kindje, noodgedwongen alleen moest opvoeden en tegen alle ellende zou beschermen. Ze wilde me sparen. Ik hoefde de gebeurtenissen van die dag nooit te weten, die waren te erg. Eind 1945 werd mijn vader gevonden. Onder enorme belangstelling is hij herbegraven op de begraafplaats van onze woonplaats. Toen ik de plek op de Appelbergen voor het eerst zag in 2003, ervoer ik een enorme bevrijding. Alles viel op zijn plek, als het ware. Hier was zijn spoor geëindigd, nadat hij op de Grote Markt op een bestelwagen was gegooid en was afgevoerd. Het mysterie en het verbodene verdwenen op slag. De tastbare plek gaf me een enorm houvast. Het was een ontdekking van mezelf, een plek voor mezelf.*’

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, reageerde: ‘*Vele nabestaanden gaven aan nooit een plek te hebben gehad om naartoe te gaan. Een aantal nabestaanden wist in grote lijnen wat er gebeurd was, maar de plek was nooit tastbaar geworden. En, heel tragisch, een groot aantal mensen heeft nooit geweten wat zich in die*

meidagen heeft afgespeeld en kon daarom nooit in het reine komen met het verleden. Zij zijn enorm geholpen door het onderzoek, door de documentatie die daarmee vrij kwam, en door de markering van de plek.'

Monique Brinks, OVMG: '*Ik vind het heel mooi dat het monument de plek markeert waar het écht om gaat. De plek is moeilijk te vinden en moeilijk te bereiken, maar dat is juist tekenend voor de plek die door de bezetters is gebruikt. Je ziet vaak dat er voor een monument een plek wordt uitgezocht die wel handig is, bijvoorbeeld langs een pad, of die goed uitkomt qua indeling van een ruimte. Dan koppel je het monument los van de plek. Maar het Appelbergenmonument vertelt een verhaal: "Op deze plek zijn ze gedumpt, hier zijn negentien van hen destijds gevonden, hier liggen de andere slachtoffers nog die we ondanks alle moeite niet konden vinden".*'

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, bevestigde dit: '*Het monument vertelt een verhaal. Er staan een paar zinnetjes op die vragen uitlokken. Er staan namen vermeld, er worden leeftijden genoemd die vertellen dat het om vooral jonge mensen ging. Het is heel goed dat er volledige namen op het monument zijn aangebracht, met voornamen als Grietje, Harm, Egbert. Het gaat immers over personen, over mensen. Als een onwetende vragen over iets gaat stellen, dan staat de deur al op een kier om het verhaal te vertellen. Een monument geeft altijd een podium voor het vertellen van het verhaal.*'

Monument bij de in september 2003 afgegraven plek

Johan Teeuwisse, OGS, vertelde dat hij de ervaring had dat nabestaanden het vooral belangrijk vonden dat de naam van het slachtoffer zichtbaar werd: '*Het belangrijkste is dat nabestaanden zoveel mogelijk zicht hebben op wat er precies is gebeurd. Daar hoort ook een plek bij waar het slachtoffer begraven is. Maar wij hebben de ervaring dat de naam van het slachtoffer belangrijker is dan de plek zelf. We merken vaak dat nabestaanden onderscheid aanbrengen in feitelijke gebeurtenissen en het emotionele verhaal. En bij dat laatste hoort het zichtbaar en tastbaar zijn van de naam. Alsof het slachtoffer zijn of haar identiteit terug krijgt.*'

Jacques Wallage, burgemeester van Groningen, voegde toe: '*Een monument zoals dat op de Appelbergen, met daarop alle namen, is niet alleen een tastbare plek waar nabestaanden naar toe kunnen gaan om te herdenken, maar laat ook een achterliggende werkelijkheid zien. Die werkelijkheid, zoals het verhaal áchter de Appelbergen, is nu een gedeelde werkelijkheid geworden. Het is niet meer een geïsoleerd beleefde werkelijkheid, maar het verhaal heeft een plek in de samenleving gekregen. De namen van de slachtoffers en*

de verhalen van de nabestaanden zijn nu erkend. Het monument heeft dus een veel bredere functie dan alleen het markeren van het graf. De doden hebben een plek in ons midden gekregen.'

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, gaf aan dat het recente Appelbergenonderzoek de nabestaanden erkenning had gegeven: '*Eigenlijk kun je achteraf stellen dat iedere uitkomst van het onderzoek op voorhand al goed was. De documentatie geeft op zich al genoeg bewijs. De nabestaanden krijgen hun vader, broer, zus, neef, vriend niet terug met de uitkomst van een onderzoek. Maar ze hebben wel het gevoel gekregen dat er alles aan gedaan is om hun geliefde terug te vinden. Er is heel veel tijd en geld in het onderzoek gestopt, er is veel uitgezocht en gedocumenteerd. Mensen van de Landmacht, Staatsbosbeheer, gemeente, de drie provincies, jullie werkgroep nog het meest, allerlei instanties en mensen er om heen, hebben tóch de moeite genomen om de boel open te leggen. Ze hebben zich voor de nabestaanden ingespannen, voor hún vader of tante, zelfs zestig jaar na datum. Ik denk dat dát nog het meeste recht heeft gedaan aan de nabestaanden, en dat die inspanning zelfs belangrijker is dan stoffelijk of tastbaar bewijs.*'

5.7.3 Afgesloten?

Voor een groot aantal, vooral oudere nabestaanden vormde het laatste Appelbergenonderzoek een afsluiting. Ze konden of wilden er een streep onder zetten. Ze gaven aan dat niet alleen de beschikbaar gekomen informatie en de door instanties verrichtte inspanningen daarbij een rol speelden, maar ook het feit dat de slachtoffers als groep bij elkaar bleven en dat er niet met hen 'gesleept en gezeuld' werd:

'*Voor ons is het compleet, nu. We voelen ons ook heel serieus genomen, heel erkend. Het is niet meer een dumpplek, maar door alle inspanningen en het monument is het gewijd. Burgemeester Gerritsen sprak ook helemaal uit zijn hart, bij de onthulling van het monument. Ik zou willen laten weten dat ik het heel mooi afgesloten vind. Ze liggen daar allemaal, ze liggen daar al zestig jaar bij elkaar, en ze liggen nog steeds allemaal bij elkaar, maar de dumpplek is nu een begraafplaats geworden.*' V5-1939

'*Ik heb nu genoeg informatie, het is nu duidelijk allemaal. De onzekerheid is voorbij, we weten het graf, en er is een monument. Daar vind ik genoeg rust bij.*' V4-1943

'*We hebben alle informatie, alles is er aan gedaan, nu is het goed. Natuurlijk wilde ik graag dat ze allemaal gevonden waren. Maar stel je voor dat er een paar gevonden waren, al die onderzoeken, bloed, DNA, een paar families "gelukkig" en de anderen hadden het nakijken? Nee, het is goed zo, we weten op grond van alle papieren dat ze daar liggen. Je moet een streep trekken. Je kunt tot in het oneindige doorgaan.*' V3-1925

'*Ik wilde het waardig houden. Dat slepen en zeulen, dat vind ik onwaardig. Ik wilde alleen dat de graflocatie bepaald werd, een zekerheid dat hij dáár lag. Misschien een stukje zelfbescherming, omdat anders alle ellende weer over je heen komt. Het is goed zoals het nu gelopen is. De plaats is bekend. Het is een begraafplaats geworden, en de lichamen zijn met rust gelaten.*' V9-1925

Andere nabestaanden waren ambivalent over de resultaten:

'*Ik hoopte echt dat de Landmacht iets zou vinden, zodat mijn vader rust zou krijgen. Dit was zo'n gedegen onderzoek, die metalen die noopten tot nader onderzoek. Nu is er niets concreets. Maar we hebben gezien hoe moeilijk het terrein was, en hoe moeilijk die metaaldetectie ging. Het water stond zo hoog, de onderzoekers stonden soms tot hun taille in het water. Maar het is wel af. We hebben heel veel informatie.*' V17-1951

'*Zoveel inzet en inspanningen en dan nét niet gelukt. Als er iets tastbaars was gevonden was er meer zekerheid. Maar ik weet ook, als er wél iets gevonden was, al die emoties die dan misschien losgebarsten waren...*' V15-1947

'*Ik vind het jammer dat er niks gevonden is. Maar je kunt ook niet zoveel geld vragen om al die hectares Veen over de kop te halen. Ik vind het wel een grote nalatigheid van de overheid dat het zestig jaar moest duren. Het onderzoek is nu wel af, we hebben heel veel informatie. Je moet het redelijk bekijken. Hoe ver moet je gaan? Je kunt niet eindeloos doorgaan.*' Partner van V17-1951

'*Als de zekerheid van het daadwerkelijk vinden van lichamen uitblijft, moet je je kunnen neerleggen bij waterdichte schriftelijke bewijzen. En die zijn er gelukkig. Dat geeft rust. Maar ik vind het wel jammer. Je hebt de meeste rust bij keiharde bewijzen. Het is jammer dat geld altijd zo'n rol speelt. Om twijfel uit te sluiten hadden ze alles moeten afgraven. Daar is geen geld voor. We moeten ons dus neerleggen bij de informatie die beschikbaar is.*' V13-1950

Weer anderen twijfelden er aan of het onderzoek wel afgesloten kón worden:

'*Ik vind het jammer dat er in september 2003 niets gevonden is door de Landmacht. De Werkgroep had het onderzoek heel goed aangepakt, heel respectvol, alle lof. En ik begrijp dondersbest dat er nabestaanden zijn die de vermisten willen laten rusten. Maar je hebt nu geen echte tastbare bewijzen. Pas als de lichamen worden gevonden, weet je het hélemaal zeker. Ik berust er wel in, dat kan ik wel, maar het boek is niet gesloten.*' V14-1946

'*Ik vind het jammer dat er niks gevonden is, je hebt nu nog steeds niet het keiharde bewijs dat ze daar liggen. Aan de andere kant, het kan niet anders dan dat ze daar liggen, er zijn zoveel documenten die daar naar wijzen.*' V12-1935

'*Ik gunde mijn schoonvader zo graag dat zijn vader gevonden zou worden, zodat hij het eindelijk af zou kunnen sluiten. Hij zégt wel dat hij de lichamen met rust wil laten, maar toch denk ik dat iedereen diep in zijn hart honderd procent zekerheid wil. Concrete zekerheid, niet beredeneerde zekerheid aan de hand van documenten. Met ongewisheid zou ik niet willen en kunnen leven. Ik heb er wel begrip voor dat sommige families rust willen, en zich neerleggen bij het monument ter afsluiting. Maar is het echte rust? Of kan men de onrust niet meer aan?*' Partner van V18-1957

Unaniem gaven de nabestaanden aan dat hun meningen voortvloeiden uit het feit dat de onderzoeken in hun ogen eigenlijk zestig jaar te laat hadden plaatsgevonden, en dat de Appelbergen eind jaren veertig, toen bleek dat er naast de reeds gevonden slachtoffers nog zestien slachtoffers op de Appelbergen begraven moesten liggen, afgegraven had moeten worden totdat alle slachtoffers waren gevonden.
Deze uitspraak had echter alles te maken met het beschikbaar komen van informatie in 2003. Vooral de oude documenten, zoals de processen-verbaal, de telexen, de verslagen van naoorlogse verhoren en de briefwisseling van Kerkhof over de Appelbergen zorgden er voor dat de onvoltooide verhalen over de vermissing voltooid werden, maar ze wierpen tegelijkertijd nieuwe vragen op.
Ze vormden in de woorden van Ricoeur het *Andere* dat het levensverhaal kon herstellen, maar vormden tegelijkertijd het Andere dat een zeer grote aanslag op dit levensverhaal vormde: '*Waarom hadden instanties deze informatie niet veel eerder prijsgegeven?*'
Het feit dat vooral de Werkgroep Appelbergen, de gemeente Haren en Staatsbosbeheer binnen ruime kaders geld, moeite noch tijd hadden gespaard om de vermisten te vinden en daarbij de *vermisten* en hun *verwanten* voorop hadden gesteld, vormde een *Ander* dat een groot deel van deze '*grote aanslag'* kon opvangen.

5.7.4 '*Dat het zo lang moest duren...*'

Ter afsluiting van de discussie reageerden enkele betrokkenen en instanties op dit '*late'* onderzoek en op de uitspraken van de nabestaanden hierover. Een rondvraag:

Robert Boxem, Werkgroep Appelbergen, gaf aan dat persoonlijke inzet essentieel was en dat regels daardoor altijd ter discussie konden komen te staan: '*Ik heb gezien dat je met optimisme, enthousiasme en gedrevenheid veel voor elkaar krijgt. Als je toegeeft aan impulsen als "ach, laat maar, dit wordt niks", dan houdt het ook werkelijk op. Ook heb ik ervaren dat je onmogelijkheden niet voor vaststaand moet aannemen. Het eerste wat ik over de Appelbergen hoorde was dat er niet gegraven mocht worden. Maar we zijn doorgegaan. Niet geld of macht, maar gedrevenheid gaf de doorslag in het bijstellen van deze aanname. Mensen gingen zich betrokken voelen, en onderschreven dat deze zaak rechtgezet moest worden. Ook al moest er gegraven worden, en ook al kostte dat geld. De reconstructie is gelukt, de lichamen zijn echter niet gevonden. Maar er is een oplossing voor in de plaats gekomen die we van te voren niet hadden bedacht en gepland: een tastbaar monument op de bewezen begraafplaats. En daar kunnen de familieleden weer verder mee.*'

Ook Peter de Jong, Werkgroep Appelbergen, benadrukte de persoonlijke keuze voor communicatie en het niveau van zingeving: '*We kozen er bewust voor om heel integer te opereren, en die houding dwongen we ook af bij iedereen die bij de zaak werd betrokken, merkte ik. Enerzijds zat onze informatie goed in elkaar, maar anderzijds bleek onze houding een vorm van respect af te dwingen. We hebben bewust nooit met verborgen agenda's gewerkt, we hebben altijd open kaart gespeeld, we hebben nooit geëist of beschuldigd. Er was een probleem, en hoe konden we dat sámen op een waardige manier oplossen, zo was onze opstelling. We waren oprecht en benaderden anderen als oprecht. Dan doen mensen mee op dezelfde manier, is gebleken. Maar ik had graag gehad dat het onderzoek met concrete, tastbare resultaten afgesloten had kunnen worden. Nu hebben we het verhaal en de plek concreet gemaakt. Daar moeten we mee volstaan. Maar eigenlijk, als ik heel eerlijk ben, vind ik dat het onderzoek nog niet echt afgelopen is. Hoe waterdicht je reconstructie ook is, iets tastbaars geeft meer zekerheid dan redeneringen. Er blijven vragen onbeantwoord.*'

Albert Heijerman, gemeente Haren: '*Het frustreert me enorm dat de slachtoffers niet gevonden zijn. Was er maar íets gevonden, dan zou het hele gebied zijn afgegraven, dan waren er meer instanties ingesprongen, dan zou het Rijk de zaak hebben overgenomen en grootschalig hebben aangepakt. Ik weet nog dat één familielid tijdens de bijeenkomst van 22 september 2003 tegen me zei: "Het is goed wat jullie doen, we hebben vrede met alles". Die zin van die nabestaande is een troost voor mijn frustratie. De slachtoffers hadden meteen na de oorlog gevonden moeten worden. En met alle beperkte technische middelen die in die tijd voorhanden waren, was dat ook zeker gebeurd. Ik vraag me nog steeds met verbijstering af waarom er toen niet gezocht is.*'

Arjen Gerritsen, burgemeester van Haren, vertelde over de functie van bewijzen en een afsluiting: '*Een afsluiting is belangrijk, al is het alleen maar voor de gemoedsrust van de oudere nabestaanden. Maar een onderzoek als dit kan alleen maar tijdelijk worden afgesloten. We kunnen alleen een bijdrage aan de lopende geschiedenis geven, maar het is niet dé eindbijdrage, zolang het laatste stukje niet gevonden is. Ook over bijvoorbeeld twaalf jaar geldt de morele plicht om in actie te komen als er nieuwe, goed onderbouwde en waterdichte bewijzen of nieuwe technieken zijn. Ik geloof dat er een verschil is tussen beredeneerd bewijs in de vorm van documentatie en een tastbaar bewijs in de vorm van een botje. Het is te vergelijken met gelóóf, je weet het zeker maar je hebt geen bewijs.*'

Harry Offringa, Staatsbosbeheer, gaf aan dat het niveau van zingeving onzekerheid inhield, maar tegelijkertijd onverwachte mogelijkheden gaf: '*We namen risico's, alle ogen waren op ons gericht, maar je kon niet stil blijven zitten. Je moest wel door, zolang er vragen lagen, ook al wist je niet tegen welke antwoorden je aan zou lopen en óf er wel antwoorden kwamen. We bleven niet aarzelen in "ja, ja, je weet het niet". Het niet weten was juist een reden om door te gaan. Je kunt afgaan, maar dan heb je tenmiste wel alles op alles gezet en je uiterste best gedaan. We streefden altijd dat ene doel na, namelijk het vinden van de slachtoffers, maar we bereikten een ander doel, een waardige afsluiting.*'

Johan Teeuwisse, OGS, vertelde dat nabestaanden van vele tienduizenden slachtoffers moesten leven met de tragische wetenschap dat er van hun verwante geen exacte graflocatie aangewezen kon worden: '*Op grond van aanwijzingen kan men hooguit aannemen. We hebben met zoveel nabestaanden te maken die maar moeten aannemen. Het is belangrijk om zoveel mogelijk te streven naar bewijs. Niet dat dat het gemis wegneemt, dat blijft altijd, ook het gevoel van "had je maar". Maar zoveel mogelijk inzicht in wat er gebeurd is en wat er destijds mogelijk was kan toch een zekere berusting met zich mee brengen. Natuurlijk kunnen nabestaanden zich nooit helemaal neerleggen bij een onopgeloste zaak, maar het gevoel dat al het mogelijke gedaan is, is een noodzakelijke voorwaarde voor berusting.*'

Marian Meeks-Schilstra, VKV 1940-1945, gaf aan dat het benadrukken van '*oorlogsmisdaad'* een vorm van erkenning inhield: '*Het gaat om vermissing onder oorlogsomstandigheden. Het opzettelijk laten verdwijnen van mensen is een oorlogsmisdaad, en ik denk dat het belangrijk is om dat woord expliciet te noemen. Erkend moet worden dat het in de Appelbergenzaak om oorlogsmisdaden gaat, om wreedheden tegen de menselijkheid.*'

Peter Boer, Defensie, erkende de tragische uitkomst van de samenloop van omstandigheden en keuzen, terugblikkend op de afgelopen zestig jaar: '*Het is belangrijk om de gebeurtenissen in hun historische context te bekijken. Na de oorlog was de chaos immens, en die chaos duurde nog een aantal jaren voort. De chaos betrof een scala aan gebieden, zoals ontheemden, ziekten, zwarte markt, anarchie, verwoestingen. Er*

móesten prioriteiten worden gesteld. De woningnood was bijvoorbeeld enorm, en dankzij de grote aandacht voor de woningbouw nam deze nood in de jaren zestig af. Stel je voor dat de overheid na de bevrijding haar prioriteit aan vermissingen had gegeven, en de woningnood had laten liggen. Dan wist je wél vrij snel waar je vermiste zoon of vader was, maar je had tot in de jaren negentig geen dak boven je hoofd. Het schetsen van de historische context is noodzakelijk om duidelijk te maken welke keuzen gemaakt kónden worden en welke prioriteiten de aandacht móesten krijgen. Niet alleen de chaos was groot, er was ook een groot gebrek aan financiële middelen en aan personeel. Bijvoorbeeld, na de bevrijding werden vrijwel meteen ruim 100.000 mannen naar Nederlands-Indie gestuurd. Naast de wederopbouw gaf deze nieuwe oorlog veel druk op het toch al krappe budget en arbeidspotentieel. Na de bevrijding werd veel prioriteit gelegd bij de vervolging van collaborateurs en landverraders en de zuivering van het overheidsapparaat, om Nederland weer op de been te helpen. Ook de politie en Justitie moesten gezuiverd worden, instanties die zich juist bij uitstek bezig moesten houden met opsporingen en berechting. De opsporing van vermiste personen kón geen prioriteit krijgen. Er was te weinig geld en te weinig personele capaciteit. De overheid was blij dat het Rode Kruis die taak op zich nam. De overheid had niet meer kunnen doen, gezien de bijna onmogelijke taken waar ze na de bevrijding voor stond. Ook de nabestaanden hadden niet meer kunnen doen. Door een historische context te schetsen wordt dit duidelijk. Daarmee is beslíst niet gezegd dat alles goed is gegaan, maar inzicht in de omstandigheden waaronder een probleem kon ontstaan, kan rust geven. Als ik alle informatie over elkaar heen leg, dus de naoorlogse chaos, de mentaliteit, de gewoonten, de technische en communicatieve mogelijkheden, de mankracht, het overheidsbudget en de beschikbare kennis, dan hebben zowel de instanties als de nabestaanden niet anders kunnen handelen dan ze hebben gedaan. De uitkomst is tragisch. Dat erkennen we. Maar inzicht in dit beeld kan misschien een vorm van berusting met zich mee brengen.'

Antony Pemberton, Slachtofferhulp: '*De Appelbergenzaak brengt de cruciale fout in beeld dat instanties wisten dat de slachtoffers van de April-Meistakingen waren vermoord, dat ze wisten wat er precies gebeurd was, dat ze wisten waar ze begraven waren, maar dat ze de nabestaanden niet van deze informatie op de hoogte hebben gebracht. Alle taken, functies, vanzelfsprekendheden, heersende inzichten en geldende normen vormden in een optelsom een uitermate tragische uitkomst. Dit heeft de nabestaanden extra en onnodig gevictimiseerd. Nu, zestig jaar later, kunnen we deze tragische cumulatie verklaren, zonder deze overigens goed te praten. En we kunnen stellen dat er tóch in de afgelopen tijd veel geleerd is van de fouten, zoals de Appelbergenzaak die in beeld heeft gebracht. Maar we moeten alert blijven, anders gebeurt het zo weer.*'

De nabestaanden kregen aan het begin van de discussie het eerste woord. Aan hen wordt ook het laatste woord gegeven. Een punt dat unaniem door alle nabestaanden naar voren werd gebracht, kan worden samengevat in de uitspraak van een kleindochter die met verdriet terugdacht aan de wanhoop van haar grootmoeder: '*Dat het zo lang moest duren! Ik zou heel graag willen dat de ouderen, die er nu niet meer zijn, wisten wat wij nú weten*'. V14-1946

6 Conclusies

De centrale vraagstelling van deze studie luidt: '*Was de situatie van langdurige vermissing en onzekerheid zo beoogd, zo ja, door wie en met welk doel, zo nee, wie kwam op welk moment in actie om te trachten aan de vermissing en onzekerheid een einde te maken of wat veroorzaakte onbedoeld dat de vermissing en onzekerheid konden voortduren?*'
Deze centrale vraagstelling is gebaseerd op de vraag: '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren?*' Deze vraag werd zowel door nabestaanden als instanties gesteld, nadat ze hadden geconstateerd dat informatie over het lot van zestien vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen decennialang bekend was bij enkele instanties, terwijl de meeste verwanten tot 2003 niet van deze informatie op de hoogte waren. De informatie had antwoorden op prangende vragen kunnen geven en de vele rondmalende verhalen rond de vermissing tot één verhaal kunnen smeden.
Om deze gezamenlijk gestelde vraag te kunnen beantwoorden werd de historische context in beeld gebracht waarin de vraag ontstond. Ook werden met dat doel theorieën rond rouw- en verliesverwerking, traumata en stress beschreven, naast inzichten rond oorlogsvermissingen en het getroffen zijn door de oorlog. Vervolgens beschouwden nabestaanden en instanties deze geschiedenis en theorieën in een geconstrueerde dialoog. In de beantwoording van de onderzoeksvragen en de uiteindelijke vraagstelling worden de verkregen inzichten samengevat.

De eerste onderzoeksvraag luidt: '*Welke effecten had de voortdurende vermissing?*'
Vooral met betrekking tot de beantwoording van deze eerste onderzoeksvraag heb ik voor een onderzoeksvorm gekozen waarbij de betrokkenen zélf een stem kregen. Ze participeerden in de formulering van het probleem en de onderzoeksvragen, ze konden hun verhaal vertellen en reageren op en leren van elkaars verhalen, ze kregen conversatieruimte en droegen op deze manier zelf bij aan de discussie en theorievorming over (het omgaan met) oorlogsvermissing. Gezien de opbrengst bleek deze vorm van onderzoek een zinvolle werkwijze te zijn, omdat toegang werd verkregen tot informatie die niet uit documenten te genereren is. In het Nawoord wordt in beeld gebracht dat deze onderzoeksvorm tevens een belangrijke bijdrage heeft geleverd in de start van de Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog.

'*Welke effecten had de langdurigheid van de vermissing?*'
Een vermissing is pas beëindigd als de vermiste wordt gevonden, dood of levend. Tot die tijd blijven de verwanten heen en weer slingeren tussen hoop op de terugkeer van de vermiste of rouw over diens mogelijke dood. Bij vermissing ontbreekt het tastbare en onherroepelijke feit van verlies dat nabestaanden dwingt dit verlies onder ogen te zien, te verwerken en een plaats te geven. Ze moeten daarentegen leven met meerdere onbevestigde scenario's. Verwanten zijn afhankelijk van informatie die een einde aan hun onzekerheid maakt. Zelf kunnen ze zoeken, opsporing kan alleen door instanties worden verricht.
De verdwijning van de slachtoffers van de April-Meistakingen vond ruim zestig jaar geleden plaats. In de daarna verstreken decennia is er veel veranderd op het gebied van inzichten in rouw- en verliesverwerking. In de beantwoording van de vierde onderzoeksvraag en de centrale vraagstelling worden deze veranderingen in beeld gebracht. Ook op andere gebieden vonden grote veranderingen plaats. De mentaliteitsverandering van de jaren zestig bracht mondigheid en openheid met zich mee. Daardoor ontsloten instanties gaandeweg hun archieven en gingen ze meer samenwerken. De deskundigheid op het gebied van opsporing groeide. Het belang van het oplossen van vermissingszaken en de functie van informatie voor nabestaanden werd in toenemende mate ingezien. Technische en communicatieve hulpmiddelen ontwikkelden zich in snel tempo. Deze zaken hebben het zoeken naar langdurig vermisten in positieve zin beïnvloed.
De langdurigheid had echter ook ongustige effecten. Terwijl het moment van verdwijning gaandeweg geschiedenis werd, bleef de vermissing voortdurend actueel. Hoe langduriger de vermissing, hoe groter de discrepantie tussen het moment van de verdwijning en het leven van alledag, waardoor de nabestaanden steeds geïsoleerder raakten in het leven met de vermissing. Voor instanties en de omgeving betrof het gaandeweg een '*oude*', '*vergeten*' of zelfs '*onbekende*' zaak. Veel oude archieven bleven ongeïndexeerd. Veel persoonsgebonden informatie was verloren gegaan. Getuigen waren overleden. Verwerkingskansen waren té lang blijven liggen. Nieuw verdriet ontstond onder jongeren omdat ouderen de nieuwe informatieverstrekking en inspanningen niet meer mee hadden gemaakt.

'Welke effecten had het feit dat de vermissing startte in de Tweede Wereldoorlog?'
De verdwijning vond plaats tijdens de April-Meistakingen, de tweede grote staking in de Tweede Wereldoorlog. De April-Meistakingen namen aanvankelijk een marginale plaats in in de geschiedsschrijving

over de oorlog, omdat een wilde en ongeorganiseerde staking niet goed paste in het naoorlogse beeld van '*heldhaftig verzet'*. Wel werden de stakingen dikwijls als de ommekeer in het verloop van de Tweede Wereldoorlog getypeerd, vanwege de veranderde houding van zowel de bevolking als de bezetters. De gevallen slachtoffers illustreerden de plotselinge terreur waartoe de bezetters in staat bleken te zijn, maar bleven als personen meestal onbekend. De vermissingen startten weliswaar in de April-Meistakingen als oorlogsgebeurtenis, de gevolgen strekten zich uit over de decennia erna. De verwanten zijn dus deels getroffen door de bezetters, deels door de naoorlogse Nederlandse instanties die de vermisten niet hebben gevonden.
Na de oorlog lag de nadruk van het overheidsbeleid op de zuivering, de wederopbouw en een op de toekomst gerichte blik. In dit perspectief paste het niet om uitgebreid stil te staan bij gebeurtenissen uit het verleden. Over doorstane oorlogservaringen werd daarom al gauw gezwegen. Daarnaast was het verhaal van de April-Meistakingen een moeilijk vertelbaar verhaal, vanwege de grote onzekerheid over de toedracht van de gebeurtenissen en de lotgevallen van de slachtoffers, en vanwege de emoties die zowel door het verlies als de onzekerheid werden opgeroepen. Het verhaal kon dus gemakkelijk '*onvertelbaar'* worden. Pas eind jaren zestig ontstond bredere maatschappelijke aandacht voor oorlogsgetroffenen, vooral naar aanleiding van de debatten over en protesten tegen de vrijlating van de laatste oorlogsmisdadigers. Uit die aandacht vloeide erkenning van oorlogsgetroffenen voort. Erkenning vond echter hoofdzakelijk plaats als individuele kwestie, waarbij erkend werd dat getroffenen nog lange tijd '*last'* konden hebben van oorlogservaringen. Erkenning vond dus niet plaats als maatschappelijk vraagstuk, waarbij de discussie werd aangegaan over hoe het kwam dat de overheid burgers kennelijk niet tegen de terreur van de bezetters heeft kunnen beschermen.
Een vermissing vindt altijd in het huidige ogenblik plaats, onafhankelijk van het moment van verdwijning. De vermissing startte in de Tweede Wereldoorlog, maar werd na de bevrijding niet opgehelderd. Erkenning van oorlogsgetroffenen lag vooral op het gebied van '*persoonlijke schade'*. Het onderzoek brengt in beeld dat opmerkingen als '*zit je nou nog steeds met die oorlog'* vanuit deze cummulatie verklaarbaar maar met betrekking tot oorlogsvermissing volstrekt misplaatst zijn.

De tweede onderzoeksvraag luidt '*Op grond van wiens bevelen, door wiens toedoen, en met welk doel werden er slachtoffers van de April-Meistakingen op een onbekende plaats begraven, en waarom juist déze slachtoffers?*'

'Wie gaf welke bevelen die tot het vallen van slachtoffers leidde?'
Hanns Albin Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer* en *Generalkommissar* in het bezette Nederland, vaardigde met spoed een reeks bepalingen uit toen de April-Meistakingen uitbraken. Die bepalingen stelden een groot aantal gedragingen van de stakende bevolking strafbaar. Hij richtte meteen daarop een *Standgericht* in dat op zeer korte termijn strenge vonnissen kon uitspreken tegen '*overtreders'* van deze bepalingen. Rauter eiste dat dit *Standgericht* zo snel mogelijk doodvonnissen velde, zodat er namen van strafrechtelijk gefusilleerden onder de stakende bevolking bekendgemaakt konden worden. Dit deed hij om de opstand zo snel en rigoureus mogelijk te kunnen breken, voordat deze zou overslaan naar België en Frankrijk. Wanneer een arrestant door het *Standgericht* ter dood was veroordeeld, moest hiervan melding worden gemaakt aan Rauter. Rauter bekrachtigde het vonnis al dan niet, en gaf al dan niet de opdracht tot executie. Nadat Rauter het vonnis van het *Standgericht* had bekrachtigd, moesten de ter dood veroordeelden worden overgedragen aan de *Ordnungspolizei*. Rauter gebood deze politiedienst de executies te voltrekken en de teraardebestellingen te verrichten op een plaats die niet bekendgemaakt mocht worden.

'Met welk doel werden er slachtoffers "op een onbekende plaats" begraven?'
In de eerste plaats was het belangrijk dat er zo snel mogelijk doden vielen, wiens namen bekendgemaakt konden worden. Deze standrechtelijk gefusilleerde slachtoffers stonden symbool voor de gevolgen van de overtredingen van de *Standgericht*-bepalingen. Daarbij werd de indruk gewekt dat er rechtspraak plaatsvond, zodat de bevolking zich gedwongen zou voelen om zich aan de wettelijke bepalingen te houden.
Rauter vreesde echter dat de bevolking wraak zou nemen op de dood van hun landgenoten. Tastbare begraafplaatsen konden bedevaartsplaatsen worden en verzamelpunten voor demonstraties en verzet. Rauter gaf daarom het bevel dat de executie- en graflocaties geheim moesten blijven. Wat betreft de geheimhouding van de executieplaats is deze order niet altijd uitgevoerd in Noord-Nederland. De graflocatie werd wel geheimgehouden.
Rauter verbood ook het houden van rouwdiensten en het publiceren van overlijdensadvertenties. Hij wilde daarmee voorkomen dat slachtoffers tot martelaars werden verheven, in wiens naam wraak genomen zou

worden en verzet werd gestimuleerd. Ook voor slachtoffers die tijdens patrouilles waren doodgeschoten mocht geen uitvaartdienst worden gehouden.

'Waarom betrof het juist deze slachtoffers?'
Noch de arrestaties, noch de strafmaten bevatten juridische samenhang. De slachtoffers werden willekeurig gekozen, her en der verspreid over het *Standgericht*-ressort. Meestal waren ze wél afkomstig uit plaatsen van waaruit werkweigering of ongeregeldheden aan de bezetters was gemeld. Vaak werd een willekeurig gekozen persoon uit een groepje arrestanten ter dood veroordeeld en werden anderen vrijgelaten.
Rauter had in geheime orders benadrukt dat het niet belangrijk was dat de juiste persoon veroordeeld werd, maar dat op het juiste moment op de juiste plaatsen doodvonnissen bekend moesten worden gemaakt middels de haastig aangeplakte bekendmakingen en berichtgevingen in de nieuwsbladen. Rauter werkte daarbij met een dubbele agenda. Hij liet bekendmaken dat er zorgvuldig recht zou worden gesproken. Hij liet geheim houden dat er van recht geen enkele sprake was. Deze dubbele agenda was een ernstige vorm van manipulatie met een zeer ontwrichtend karakter. Maar dat was ook de bedoeling. Immers, alles wat de opstand zo snel mogelijk brak, was geoorloofd.
Hoewel in de overige *Sicherungsbereiche* in het bezette Nederland alleen de door de *Standgerichte* veroordeelden op een onbekende plaats werden begraven (of werden gecremeerd), werden in de drie noordelijke provincies ook niet veroordeelden heimelijk begraven, namelijk Grietje Dekker en de zestien burgers die in Trimunt waren gefusilleerd.

'Wie waren betrokken bij de heimelijke begravingen en wie waren ervan op de hoogte?'
De door het *Standgericht* ter dood veroordeelden werden, nadat Rauter de vonnissen had bekrachtigd, overgedragen aan de *Ordnungspolizei*, om te worden gefusilleerd en begraven. In de drie noordelijke provincies betrof dat het derde bataljon van het *28e Regiment Ordnungspolizei Todt*. Dit bataljon stond vanaf de vroege ochtend van 1 mei 1943 onder leiding van Majoor Johann Gerhard Mechels, als *Bereichskommandeur* voor het *Standgericht*-ressort Groningen, Friesland en Drenthe.
Het regiment was eind maart 1943 zwaar gehavend in Nederland aangekomen om zich te herstellen, nadat aan het Oostfront de helft van de manschappen was gesneuveld. Enkele functionarissen van dit regiment verrichtten in de acht *Sicherungsbereiche* in Nederland de begravingen (en crematies) van de slachtoffers van de April-Meistakingen. Halverwege augustus 1943 vertrok het voltallige regiment naar Marseille.
Vanwege Rauters strenge eis van geheimhouding waren slechts enkele functionarissen van de *Ordnungspolizei* op de hoogte van de exacte graflocaties. Een groot aantal anderen die bij het *Standgericht* waren betrokken kon zich later beroepen op onwetendheid of vage aanwijzingen door te verwijzen naar het bevel van geheimhouding.

'Wie begroef de slachtoffers daadwerkelijk op een onbekende plaats?'
Mechels verklaarde tijdens zijn naoorlogse verhoren (1949-1950) herhaaldelijk dat de teraardebestellingen van de gefusilleerde slachtoffers waren verricht door Albert Düreck, één van zijn ondergeschikten binnen de *Ordnungspolizei*. Hij benadrukte dat Düreck hem daarover had gerapporteerd.
Na de bevrijding werden massagraven gevonden in Groningen, Limburg en Gelderland. Daaruit bleek dat de *Ordnungspolizei* per *Sicherungsbereich* één locatie had gebruikt, in alle gevallen op een militair terrein. Verklaringen van verhoorde bezetters aangaande het *Sicherungsbereich* Noord-Nederland bevestigen dit.

'Waren de begravingen permanent of waren ze bedoeld als tijdelijk?'
Aanvankelijk kwam niet ter sprake of de begravingen tijdelijk of permanent zouden zijn. Tijdens de naoorlogse verhoren van betrokken bezetters in Noord-Nederland werd alleen verklaard dat de executieplaatsen en graflocaties geheim moesten blijven om martelaarschap en demonstraties te voorkomen. Rouwdiensten en overlijdensadvertenties waren om dezelfde reden verboden.
In de verhoren van betrokken bezetters van het *Standgericht*-ressort Overijssel kwam ook een andere overweging naar voren, namelijk het *vernietigen van bewijzen* door crematie. Op 2 mei 1943 werden de lichamen van tien personen die door het Amsterdamse *Standgericht* ter dood waren veroordeeld, na hun executie naar het Velser crematorium vervoerd om te worden verast. De asbussen werden door de bezetters in beslag genomen en naar Duitsland vervoerd. Deze tien vonnissen waren uitgesproken door rechter Arno Arlt. Arlt werd op 4 mei 1943 overgeplaatst naar het *Standgericht* te Overijssel om rechter Boulanger te vervangen. Boulanger werd vervangen nadat *Aussenstelle*-leider Thomsen en Rauter frequent hadden overlegd over het in hun ogen niet krachtdadige optreden van Boulanger.

De Overijsselse *Bereichskommandeur* Ney verklaarde tijdens naoorlogse verhoren dat Rauter het cremeren van de slachtoffers ter sprake had gebracht. Dit gebeurde enkele dagen nadat het *Standgericht* in Hengelo (Ov) van start was gegaan. Rauter wilde daarmee bereiken dat de slachtoffers nooit meer gevonden zouden worden en dus ook nooit meer bewijsmateriaal bij eventuele aanklachten konden vormen. Rauter gaf de order de locaties in Overijssel, waar gefusilleerden reeds waren begraven, op een kaart te markeren en naar hem op te sturen. Dit gebeurde. Himmler, Rauters directe leidinggevende, gaf echter geen toestemming om de lichamen te laten opgraven en cremeren. De tekening met de graflocaties is volgens Rauter vernietigd tijdens bombardementen.
De juridische grondslag voor het laten verdwijnen van slachtoffers, het *Keitel Erlass*, richtte zich op een permanente verdwijning. Het *Erlass* moest voorkomen dat gevangenen en hun verwanten het hoopvolle vooruitzicht hadden dat een bevrijding tevens een vrijlating zou inhouden. Tevens beoogde het *Erlass* dat de verwanten van '*verdwenen'* gevangenen in volstrekte onzekerheid zouden leven over de lotgevallen van hun weggevoerde dierbaren. Het schrikeffect dat daaruit voorvloeide zou de bevolking in het gareel houden. Twee maanden na de April-Meistakingen droeg Rauter de gemeenten alsnog op de gevallen van overlijden in de bevolkinsgsregisters op te nemen, waardoor de vermissingen niet meer als absolute *Nacht und Nebel* verdwijningen getypeerd kunnen worden.

'Kwamen de beoogde gevolgen overeen met de door de nabestaanden omschreven gevolgen?'
Met andere woorden, kwamen effecten van de heimelijke begravingen overeen met de gevolgen zoals de nabestaanden die onder woorden brachten? Ja en nee. Beoogd werd dat de stakingen en onlusten zo snel mogelijk zouden eindigen en dat de reden voor wraakneming en nieuwe opstanden werd voorkomen. In eerste instantie leek dit beoogde gevolg ook te zijn bereikt. De onverwacht vele doden en gewonden waren hierbij doorslaggevend, niet de onbekende executieplaatsen en graflocaties en de verboden rouwbetuigingen. Echter, als tweede werkelijke gevolg sloeg de mentaliteit van de bevolking om naar een grotere onderlinge solidariteit en de bereidwilligheid om verzet te plegen of het verzet te steunen. Dit werd deels opgeroepen door het onverwacht brute optreden van de bezetters, deels door de grootschalige gedwongen arbeidsinzet die volgde op de April-Meistakingen. Veel opgeroepen arbeidskrachten onttrokken zich aan deze inzet. Dit vroeg een groeiende organisatie rond het zeer snel stijgende aantal onderduikers.
Het werkelijke gevolg voor de nabestaanden was *onzekerheid*. Hun familielid was in de chaos van de stakingen plotseling weggevoerd, in veel gevallen onschuldig. Ze konden slechts afwachten. Bij hen was niet bekend dat er geheime orders over snelle executies van willekeurige personen waren gegeven, noch dat deze 'veroordeelden' op een onbekende plaats gefusilleerd en begravingen moesten worden. Zij wisten slechts van het *Standgericht*, de bepalingen en de straf die op overtreding zou volgen. De bezetters voedden in enkele gevallen de onzekerheid, door bewust misleidende informatie te verstrekken.
De *Aussenstelle*-leider van Noord-Nederland, Bernard Georg Haase, beoogde enige zekerheid te bewerkstelligen. Hij kwam meteen na afloop van de April-Meistakingen in opstand tegen het feit dat de verwanten van de gefusilleerde slachtoffers geen zekerheid hadden over het lot van hun verdwenen dierbare. Alleen de 'voltrokken vonnissen' waren bekendgemaakt middels aanplakbiljetten en krantenberichten. De executies en begravingen waren echter in het geheim verricht. Dit betrof een geheime order die nadrukkelijk *niet* bekend was gemaakt. Haase vroeg Mechels een afschrift van diens verslag aan Rauter, om naar politiepresident Ynto de Boer te kunnen sturen. Zo konden de slachtoffers in de overlijdensregisters worden opgenomen en konden en de verwanten officieel op de hoogte worden gebracht van de dood van hun dierbare. De nabestaanden hadden echter ernstige twijfels over de juistheid van deze mededeling, omdat ieder tastbaar bewijs ontbrak en omdat direct na de April-Meistakingen zeer veel landgenoten werden weggevoerd naar Duitsland. En waarom niet ook hun verdwenen dierbare?

De derde onderzoeksvraag luidt: '*Hoe en door wiens toedoen, vanuit wiens taken en vanuit welke overwegingen werd getracht de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen te vinden?'*

'Wat wordt precies onder vermissing verstaan?'
Tijdens de vraaggesprekken met Johan Teeuwisse (OGS) en Victor Laurentius (NRK) bleek dat zij vermissing anders definieerden dan de nabestaanden en dat men daar door de Appelbergenzaak mee was geconfronteerd. Beide instanties spraken alleen van vermissing als het *lot* van de gezochte niet bekend was. Dus als het niet bekend was of de vermiste al dan niet in leven was. Een onbekende grafligging werd niet als vermissing gedefinieerd. Immers, het stond dan toch vast dat de gezochte niet meer in leven was?
Voor de meeste nabestaanden was zowel het *lot* als het *verhaal* als de *graflocatie* onbekend. Een groot aantal van hen had decennialang gehoopt dat hun verdwenen dierbare terug zou keren uit gevangenschap.

'Hoe konden de vermisten na de bevrijding worden gezocht of opgespoord?'
Omdat de verdwijningen plaatsvonden door toedoen van een bezettende macht, konden de verwanten tijdens de oorlog maar in zeer beperkte mate op zoek gaan naar de lotgevallen van hun dierbare. Men kon eigenlijk alleen maar noodgedwongen afwachten. De hoop was daarbij gericht op de terugkeer van de verdwenen dierbare, en op de inspanningen die na de bevrijding verricht zouden worden door de eigen vertrouwde overheid. Na de bevrijding zochten de nabestaanden opnieuw. Ze deden uitgebreid navraag bij burgers en instanties. Voor opsporing waren ze echter afhankelijk van opsporingsinstanties. Ze konden opgave van vermissing doen bij het NRK. Ook konden ze aangifte doen bij de politie, indien er sprake was van een aanklacht tegen bijvoorbeeld een vermeende verrader. De nabestaanden veronderstelden hierbij dat een aangifte of opgave van vermissing voor altijd gold, en dat de instanties er voortdurend alles aan zouden doen om de vermiste of de graflocatie op te sporen. Ze zagen de instanties als '*de overheid'*. Ze namen aan dat de instanties samenwerkten en dat de acties pas zouden stoppen als de vermisten waren gevonden.

'Welke instantie had het opsporen van vermisten als taak?'
Het Informatiebureau van het NRK was de aangewezen instantie als het ging om vermissingen. Verwanten konden opgave van vermissing doen, waarna het NRK een onderzoek instelde en de verwanten van de uitkomsten op de hoogte stelde. Een onbekende grafligging werd door het NRK niet als vermissing gedefinieerd. Ook de OGS hanteerde een onbekende graflocatie niet als vermissing. Voor beide instanties vormde een *officiële kennisgeving van overlijden*, die door een *officiële instantie* was verstrekt, het bewijs dat de gezochte overleden was.
De verwanten hadden in 1943 een officiële kennisgeving van overlijden ontvangen. Deze kennisgevingen waren tevens genoteerd in de gemeentelijke bevolkingsregisters. Hieruit maakte het NRK op dat er volledige zekerheid over de dood bestond, waardoor de slachtoffers niet als vermist te boek kwamen te staan. Dat de kennisgeving meldde dat '*de plaats van teraardebestelling niet bekend gemaakt mocht worden'* veranderde niets aan de het lot van de genoemde persoon. De dood stond immers vast, dus was er geen sprake van vermissing. Omdat het NRK zijn taken in de eerste naoorlogse tijd onder een extreem grote werkdruk moest verrichten, werden informatieverzoeken over vermisten, wier lotgevallen reeds *officieel* waren meegedeeld aan de verwanten, dikwijls niet nogmaals beantwoord.
Het NRK twijfelde niet aan de echtheid van de *officiële kennisgeving van overlijden*, omdat de instantie te maken had met zeer veel door de bezetters gedane officiële mededelingen. Bovendien was in de bevolkingsregisters genoteerd dat de personen '*overleden'* waren.
NB. Recentelijk schaart het NRK ook een onbekende grafligging onder vermissing.

'Sloot de uitvoering van deze taak aan bij de behoefte van de nabestaanden?'
Nee. Een groot aantal nabestaanden leefde in onzekerheid over het lot van hun verdwenen dierbaren. Hun vraag was drieledig: '*Als onze dierbare in leven is, waar is hij of zij dan, en als onze dierbare dood is, waar is dan het graf? En in beide gevallen, wat is er gebeurd?*' Zij zouden dus het meeste gebaat zijn bij de mogelijkheid om een '*opgave van een onbekend verhaal, een vermissing of een onbekende graflocatie'* te doen. Een dergelijk opgavenformulier bestond echter niet. Noch bestond er een instantie die dergelijke opgaven kon behandelen. Wel hadden enkele nabestaanden aan de lokale politie gemeld dat ze wilden weten waar het graf van hun dierbare was, en wat er was gebeurd.
De verwanten in Noord-Nederland ontvingen eind mei 1943 een officiële kennisgeving. Deze was echter gegeven namens dezelfde bezetters die tijdens de verdwijning van hun familielid allerlei tegenstrijdige signalen had uitgezonden. Daarom werd deze kennisgeving door de meeste nabestaanden in twijfel getrokken. De destijds heersende situatie van alledag, zoals het plotseling wegvoeren van gevangenen en arbeidskrachten naar Duitsland, versterkte deze twijfel. Ook het feit dat hun dierbare onschuldig was of slechts een minimaal '*vergrijp'* had gepleegd, versterkte de twijfel.
Pas in de jaren zeventig en tachtig ontstond oog voor het voor de nabestaanden onbekende verhaal, toen ingezien werd dat informatie in een situatie van extreme onzekerheid een bevrijdende factor vormde.

'Welke instantie had het opsporen van veld- en massagraven als taak?'
De DIB van het NRK was in de eerste naoorlogse jaren de aangewezen instantie als het ging om het ruimen van veld- en massagraven en het identificeren van de slachtoffers. De DIB kwam doorgaans in actie na aanwijzingen en tips, meestal van politie, marechaussee of gemeenten.
De dienst zocht niet actief naar graven, maar verzamelde wél actief tips over clandestiene graflocaties. Burgers werden middels krantenartikelen opgeroepen tips te melden bij de politie, waarna processen-verbaal

werden opgemaakt. Gemeenten werden aangeschreven om inlichtingen te verstrekken over de aanwezigheid van veld- en massagraven in hun gemeente. Politie en marechaussee verzamelden inlichtingen. Zo had marechausseewachtmeester Jacob Akkerman meteen na de bevrijding melding gemaakt van het feit dat hij op 2 en 3 mei 1943 had gezien dat Duitse bezetters lichamen naar de Appelbergen brachten om begraven te worden.

'Waarom werden de slachtoffers van de April-Meistakingen niet gevonden?'
Al lang voordat eind 1945 een massagraf werd geruimd in de Appelbergen, was bij leden van de Groninger POD bekend dat zich een massagraf in het gebied bevond met slachtoffers van de April-Meistakingen. Niet de DIB maar de POD ruimde eind 1945 het graf. Aanvankelijk ging men uit van 54 slachtoffers, gebaseerd op de brief van Mechels van 10 mei 1943. In het graf werden negentien slachtoffers gevonden. Na verloop van tijd bleek Mechels' verslaglegging vele onjuistheden te bevatten. Na de correctie van de slachtofferlijst werd duidelijk dat er nog zestien slachtoffers '*op een onbekende plaats begraven'* moesten liggen.

'Welke pogingen zijn ondernomen om de vermisten te (laten) vinden?'
De zoektocht naar de vermisten bestond uit de zoektocht naar de *graflocatie*. Met name Jan Kerkhof, hoofd van de Groninger POD, heeft zich ingespannen om deze graflocatie te vinden. Hij wilde dat de slachtoffers waardig werden herbegraven, zoals in december 1945 met de andere slachtoffers was gebeurd.
Hij probeerde door middel van het verhoren van gedetineerde *SD*'ers, die in de Groninger *Aussenstelle* werkzaam waren geweest, achter de graflocatie te komen. Deze *SD*'ers verklaarden dat '*alle slachtoffers in hetzelfde gebied begraven lagen, in een heideachtig moeras, een Wehrmacht oefenterrein ten zuiden van Groningen*'. Niemand van hen kon de exacte locatie echter aanwijzen, omdat het een geheime locatie betrof die destijds niet aan hen bekend was gemaakt door de *Ordnungspolizei*. Ze verklaarden dat Mechels, de hoogste autoriteit van deze *Ordnungspolizei*, op de hoogte van de locatie moest zijn.
Begin 1949 werd Mechels uitgeleverd en verhoord. Hij verklaarde de locatie niet te kennen en verwees herhaaldelijk naar zijn ondergeschikte Albert Düreck. Düreck was ten tijde van deze verklaringen '*vrij man'*, en als hoge politiefunctionaris in dienst bij de Duitse politie. Düreck ontkende de beschuldigingen.
Een grote rol speelde dat de naoorlogse rechtspleging zich al in de eindfase bevond toen Mechels werd gearresteerd en uitgeleverd en Düreck als verantwoordelijke aanwees. Vanwege deze eindfase was de uitlevering van Düreck zo goed als onmogelijk geworden.
Kerkhof, belast met de verhoren van onder andere Mechels, putte alle mogelijkheden uit. Eind 1949 vroeg Mechels Düreck in een persoonlijke brief met klem om de graflocatie prijs te geven, '*om de families hun doden terug te geven*'. Kerkhof bezocht Düreck in 1950 en beloofde hem stellig dat hij niet gearresteerd zou worden, in ruil voor informatie over de graflocatie. Düreck bleef ontkennen iets van de teraardebestellingen te weten.

'In hoeverre sloten deze pogingen aan bij de behoefte van de nabestaanden?'
Als de nabestaanden van de pogingen op de hoogte waren geweest, hadden deze zeker aangesloten bij hun behoefte. Ze hadden het aanvankelijk onbekende verhaal tot een tastbaar en eensluidend verhaal kunnen smeden. De tijdens de verhoren verzamelde informatie had in een zo vroeg mogelijk stadium antwoorden op prangende vragen kunnen geven, waardoor de gebeurtenissen beter verwerkt hadden kunnen worden. Het feit dat er zeer veel moeite getroost werd om de graflocaties te vinden, zou als een vorm van erkenning zijn ervaren van zowel de slachtoffers als zijzelf. Omdat ooggetuigen nog in leven waren en herinneringen vers, had een vollediger reconstructie van de gebeurtenissen gemaakt kunnen worden. Doordat het verhaal in de samenleving bekend was, was de vraag rond de onbekende grafligging actueel gebleven, met mogelijke gevolgen.
Echter, de nabestaanden waren niet op de hoogte van de pogingen.
Bij het verhoren van Mechels ging Kerkhof ervan van uit dat er *zekerheid over de dood van de slachtoffers* bestond. Van Grietje Dekker en de zestien burgers uit Marum stond vast dat ze niet meer leefden. Mechels was aangeklaagd voor deze twee zaken, maar werd alleen voor de moorden in Trimunt veroordeeld. Kerkhof had geen contact met de families van de overige vermiste slachtoffers, behalve met de familie Van Rossum. Ook deze familie beschikte over voldoende informatie over de gebeurtenissen, zodat ze vrijwel meteen na de April-Meistakingen een reconstructie van de gebeurtenissen hadden kunnen maken. Bij hen was toen al bekend dat de graflocatie van Will van Rossum zich in de buurt van Haren moest bevinden.
Het vinden van de exacte locatie van de heimelijk begraven slachtoffers stond daarom voorop. Het graf van de zestien Marumer burgers was eind 1945 al geruimd. Het graf van Grietje Dekker was nog niet gevonden,

maar bevond zich volgens diverse verklaringen in hetzelfde terrein als het reeds gevonden graf, op de Appelbergen dus.
Er werd niet stilgestaan bij de mogelijkheid dat de *zekerheid over de dood* en de *zekerheid van de Appelbergen* bij de nabestaanden van de andere vermiste slachtoffers wel eens kon ontbreken. Toen de graflocatie ondanks uitgebreide inspanningen niet werd gevonden, werd het dossier gesloten zonder dat de vergaarde kennis met de betrokken families werd gedeeld. Informatieverstrekking behoorde niet tot de taken van de instantie.

De vierde onderzoeksvraag luidt: '*Welke factoren speelden een rol bij het voortduren van de vermissing, tot zelfs ruim zestig jaar na de verdwijning, en hoe werd met deze voortdurende onzekerheid geleefd?*'

'Welke factoren speelden een rol bij het voortduren van de "vermissing" van de graflocatie?'
De inspanningen die tussen 1946 en 1950 door toedoen van Jan Kerkhof werden verricht, hadden als doel de graflocatie te vinden. Het was de bedoeling dat de gevonden slachtoffers waardig zouden worden herbegraven in hun woonplaatsen, zoals ook na de ruiming van het graf in december 1945 was gebeurd. Dit doel werd niet bereikt. Er werd niet stilgestaan bij andere definiëringen van vermissing, zoals de '*vermissing'* van zekerheid en de '*vermissing' van het verhaal*.
Kerkhof bleef na zijn functie bij de bijzondere rechtspleging (hoofd)inspecteur bij de Groninger politie. Als voormalig leidinggevende van de POD Sectie I beschikte hij over informatie die tijdens verhoren van de bij de April-Meistakingen betrokken daders was gegenereerd. Ook beschikte hij over informatie die tijdens de ruiming van het massagraf op de Appelbergen in 1945 was verzameld. Immers, het graf was niet door de DIB geruimd maar door de POD. De dossiers bleven onder beheer van Kerkhof en werden niet met de bergingstaken in 1952 overgedragen van de DIB naar de Gravendienst van Defensie.
Kerkhof bleef teleurgesteld over het feit dat de graflocatie niet gevonden was en dat een van de gevonden slachtoffers nog steeds niet was geïdentificeerd. Ook na 1950 bleef hij persoonlijk en in stilte betrokken bij deze onopgeloste zaken. Kerkhof bundelde alle documenten die betrekking hadden op de Appelbergen in één dossier. Voor zijn pensionering nam hij enkele duplicaten van deze documenten mee naar huis, en legde in 1971 een persoonlijk dossier aan, *De vermiste slachtoffers in de Appelbergen*. Toen Corts in 1986 naar Will van Rossum zocht, kon hij starten bij de contacten die de familie Van Rossum tussen 1945 en 1950 had met de gemeenten Haren en Hoogezand en met Kerkhof. Vervolgens kon Kerkhof contact leggen tussen de gemeente Haren en de Regiopolitie Groningen, zodat '*zijn'* dossier van het politiearchief bestudeerd kon worden. Zijn persoonlijke dossier gaf hij in 1992 aan de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen. Het onderzoek leidde tot de bodemmetingen van 1993 door de Technische Universiteit Delft. Vanaf 1995 kon de Werkgroep Appelbergen voortborduren op alle verzamelde contacten en kennis en kwamen naast de *onbekende graflocatie* ook de nabestaanden en het *onbekende verhaal* centraal te staan.

'Welke factoren speelden een rol bij het al dan niet voortduren van het "vermiste" verhaal?'
De tijdgeest vormde een cruciale factor in het onbekend blijven van het verhaal. De in de jaren veertig en vijftig vanzelfsprekende hiërarchie binnen instanties bracht met zich mee dat informatie bij een beperkt aantal functionarissen bekend bleef. Regels van geheimhouding verhinderden inzage door 'derden'. Een tijdgeest van zwijgzaamheid en de gewoonte elkaar over emotionele zaken te ontzien, had tot gevolg dat instanties voorzichtig waren met het geven van informatie. Oudere nabestaanden spaarden hun kinderen door de weinige kennis niet met de jongere generatie te delen.
De meeste families kenden de andere getroffen families niet, zodat de bij ieder van hen beschikbare kleine stukjes informatie niet samengevoegd konden worden tot een geheel waarop ze al onderzoekend verder konden borduren.
Doorgaans beschikten onderzoekers al snel na de bevrijding over informatie die antwoorden op cruciale vragen van de nabestaanden had kunnen geven. Zo publiceerde Bouman *De April-Meistakingen van 1943*. Hij kon daarbij putten uit vele dossiers die door het toenmalige RIOD waren buitgemaakt en verzameld, zoals het Rauterarchief met daarin alle tijdens de April-Meistakingen verzonden telexen. Ook Justitie stelde dossiers beschikbaar aan Bouman. Echter, niet het *onbekende verhaal* stond in de publicatie centraal, maar de provinciale verschillen tussen volkskarakters die tijdens de stakingen waargenomen waren.
Met het verstrijken van de tijd werd de bevolking mondiger en mobieler. Naast daders kwamen ook slachtoffers in beeld. Inzichten groeiden over het belang van informatie om prangende vragen te kunnen beantwoorden. Nieuwe communicatiemiddelen en technieken werden ontwikkeld die informatieverstrekking gemakkelijker maakten. Archieven werden toegankelijker. En de oorlog werd geschiedenis.

Enkele nabestaanden vertelden verbijsterd te zijn dat ze vanaf de jaren tachtig in publicaties vernamen waar hun dierbare was gefusilleerd, terwijl zijzelf decennialang in twijfel hadden geleefd *of* hun vermiste familielid wel was gefusilleerd. De vele tegenstrijdigheden tussen de verschillende publicaties werden als zeer pijnlijk ervaren.
In alle inspanningen die vanaf de bevrijding zijn verricht om de zestien vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen te vinden, was de definitie van vermissing een cruciale factor. Bij al die inspanningen werd er van uitgegaan dat het lot van de slachtoffers bekend was, dat het verhaal in grote lijnen bekend was, en dat alleen de graflocatie nog niet was gevonden. Dit misverstand heeft verstrekkende gevolgen gehad.

'Hoe leefden de nabestaanden met de voortdurende onzekerheid?'
De nabestaanden probeerden tóch een plek aan de vermissing van hun dierbare te geven, omdat ze noodgedwongen zelf verder moesten leven. Ze noemden verschillende strategieën die vaak om beurten werden gevolgd.
Praten werd als constructieve strategie getypeerd, evenals acceptatie, zingeving vanuit een geloofsovertuiging, loslaten door vergeving, het bewust van zich afzetten van de rondmalende vragen omdat men de regie over het eigen leven wilde blijven voeren. Recente constructieve strategieën werden gevormd door het zoeken van zoveel mogelijk informatie, het zo tastbaar mogelijk reconstrueren van de gebeurtenissen en het vormen van een zo volledig mogelijk beeld van het vermiste familielid.
Ook destructieve strategieën kwamen ter sprake, zoals verzwijgen en vergeten, vlucht in alcohol, zelfbeschuldiging en het wanhopig raadplegen van paragnosten. Dikwijls werden meerdere strategiën gevolgd en wisselden ze elkaar af. Sommige nabestaanden vervielen soms in negatieve strategieën omdat de constructieve manieren niet hielpen of omdat ze overmand werden door wanhoop en emoties.

'In hoeverre was er in de afgelopen halve eeuw oog voor het leven met oorlogsvermissing en welke implicaties had dat?'
Het naoorlogse beleid was gericht op het herstel van orde en rust, op wederopbouw en toekomst. Er heerste een overtuiging dat psychische problemen vanzelf verdwenen door hard te werken. Duitsland werd al gauw een bondgenoot tegen de nieuwe vijand: het communisme.
Pas in de jaren zestig ontstond een bredere belangstelling voor de psychische schade die het gevolg kon zijn van doorstane schokkende oorlogservaringen. Erkenning en genoegdoening bleken essentieel te zijn voor genezing.
Vanaf de jaren zeventig groeide de kennis over rouw- en verliesverwerking. Na fasen- en takenmodellen, waarbij de uiteindelijke verwerking het einddoel vormde, wordt tegenwoordig meer gedacht vanuit een parallel traject dat een leven lang kan duren. De getroffene richt zich zowel op het gemis van de dierbare als op de huidige veranderde omstandigheden, waarbij de ruimte over de twee aandachtsgebieden wordt verdeeld. Wel staat in alle modellen centraal dat verwerking begint bij het aanvaarden van de realiteit van het onherroepelijke verlies.
Vanaf de jaren tachtig groeide de kennis over het verwerken van traumata en het leven met stress. Of een gebeurtenis traumatisch was werd niet door de gebeurtenis op zich bepaald, maar door de gevoelens van extreme machteloosheid en doodsangst die door de gebeurtenis werden opgeroepen en die een psychische verwonding had veroorzaakt. In een karakteristieke pendelbeweging tussen herbeleving en vermijding werd de schokkende gebeurtenis gaandeweg hanteerbaar, waarna deze opgenomen kon worden in het levensverhaal van de getroffene. Tastbare informatie over de gebeurtenis was hierbij cruciaal, evenals het praten over de ervaringen.
Tegelijkertijd groeide de kennis over het leven met stress. Het onophoudelijke leven met een stressor zou de getroffene gestaag uitputten en uiteindelijk ziek maken. Of omstandigheden een stressor vormden werd niet door de omstandigheden op zich bepaald, maar door het gevoel dat de omstandigheden zwaarder waren dan men aankon, en dat men daar geen verandering in kon brengen.
In de jaren negentig groeide de kennis over vermissing, waarbij vermissing als een extreme stressor werd gekarakteriseerd. Een vermissing werd herkend als een *onvoltooide gebeurtenis*. Er was geen sprake was van een onherroepelijk verlies dat het noodzakelijke startpunt kon vormen voor verliesverwerking. Als aanvankelijke actieve zoekpogingen waren mislukt, was het belangrijk om zo gezond mogelijk te leven met de voortdurende stress die door de vermissing werd opgeroepen.
In Argentinië en in de Verenigde Staten vonden al in de jaren zeventig onderzoeken plaats naar het leven met vermissing die onder vijandige omstandigheden was ontstaan. In Argentinië betrof dat de vermissing van burgers door toedoen van het eigen regime, in de Verenigde Staten betrof het de vermissing van naar verre oorlogsgebieden uitgezonden militairen. Vanaf de jaren tachtig werd de groeiende kennis over

verliesverwerking, traumata en stress bij deze onderzoeken betrokken. Daaruit ontstond het inzicht dat leven met oorlogsvermissing alleen mogelijk was in een duaal traject, waarbij achterblijvers zich tegelijkertijd op de vermiste en op hun eigen leven richtten, in navolging van herbeleving en vermijding. Informatie, lotgenotencontact en de erkenning van de extreem moeilijke leefsituatie waren essentieel, evenals de wetenschap dat instanties waarvan men voor opsporing afhankelijk was, er alles aan deden om de vermisten terug te vinden.
De vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen waren *burgers* die onder *oorlogsomstandigheden* in de *eigen* omgeving verdwenen door toedoen van het destijds *bezettende* regime, waarbij deze willekeurig gekozen burgers als *schrikwekkend voorbeeld* waren gesteld om een landelijke massale opstand te breken. Aan de gevolgen van deze verdwijning kwam geen einde toen Nederland werd bevrijd. Toen de tijd verstreek en de vermisten niet terugkwamen of werden gevonden, groeide er wanhoop. Terwijl de oorlog gaandeweg geschiedenis werd bleef de oorlogsvermissing actueel en had deze niet alleen meer te maken met het getroffen zijn door de oorlog, maar ook met onzekere rouw- en verliesverwerking, traumata en stress.
In de jaren zestig bleek dat erkenning en genoegdoening essentieel waren voor de verwerking van oorlogservaringen. Zowel op het gebied van erkenning, dus het op waarde schatten van de ernst van oorlogsvermissing, als op het gebied van genoegdoening, dus sancties die in verhouding staan met het gepleegde misdrijf, zijn de nabestaanden aan hun lot overgelaten.
De April-Meistakingen namen lange tijd een marginale plaats in in de geschiedschrijving, en heimelijke begravingen en vermissingen kwamen daarbij nauwelijks aan bod. Niet de omgebrachte en heimelijk begraven slachtoffers, maar het gewelddadige optreden van de bezetters veroorzaakte in mei 1943 een ommekeer in de houding van de bevolking tegenover de bezetters.
De straffen die tijdens de bijzondere rechtspleging werden opgelegd waren laag en werden gevolgd door een grote reeks gratiëringen. Niemand is echter gestraft voor de moorden op de vermist gebleven slachtoffers. De moorden, zoals die op Grietje Dekker, konden zelfs niet meegenomen worden in de berechting omdat het bewijsmateriaal ontbrak. Niemand is gestraft voor de heimelijke begravingen.
Door een samenloop van factoren werd de graflocatie van de vermiste slachtoffers na de bevrijding niet afgegraven, terwijl bekend was in welk gebied ze begraven lagen. Er werd niet gedacht aan de mogelijkheid dat de slachtoffers voor de nabestaanden wel eens vermist konden zijn.

De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt: '*Was de situatie van langdurige vermissing en onzekerheid zo beoogd, zo ja, door wie en met welk doel, zo nee, wie kwam op welk moment in actie om te trachten aan de vermissing en onzekerheid een einde te maken, of wat veroorzaakte onbedoeld dat de vermissing en onzekerheid konden voortduren, en welke effecten had dit?*'

Met het bekendmaken van *Standgericht*-bepalingen beoogde Rauter een kader te scheppen, waarin overtredingen door het haastig opgerichte *Standgericht* onmiddellijk en streng bestraft konden worden. Deze overtredingen wezen naar alle uitingen van de stakingen en de opstand. De bepalingen werden op grote schaal bekend gemaakt, echter, pas nadat de eerste doodvonnissen al waren geveld.
Met het bekend laten maken van doodvonnissen beoogde Rauter de stakende bevolking schrik aan te jagen en weer in het gareel te dwingen. Niet de berechting van de juiste daders stond daarbij centraal, maar het vallen van doden op het juiste moment en in de juiste omgeving. Dit had tot gevolg dat nabestaanden geen logica konden ontdekken in de arrestaties en strafmaten.
Met het geheim houden van de executieplaatsen en graflocaties en zijn verbod op rouwdiensten en overlijdensadvertenties beoogde Rauter demonstratieplaatsen en martelaarschap te voorkomen. Het betrof een geheime order, waarvan de uitvoering voor de bevolking volstrekt onverwacht en onzichtbaar was en haaks stond op de als zorgvuldig gepresenteerde rechtspraak. Dit had tot gevolg dat de nabestaanden niet geloofden dat hun vaak onschuldige dierbare ter dood was veroordeeld, en dat ze geen zekerheid kregen over de dood van hun verdwenen familielid. En dit had tot gevolg dat er geen sprake van van een onherroepelijk verlies dat verwerkt kon worden.
Het *Keitel Erlass* beoogde een juridische onderbouwing van deze onzekerheid te scheppen, zodat onzekerheid als legaal terreurmiddel ingezet kon worden. Onzekerheid had tot gevolg dat er vanwege ongrijpbaarheid en tegenstrijdige signalen geen afgebakende gebeurtenis te omschrijven viel die een plek in het levensverhaal van de getroffenen kon krijgen. Doordat Rauter twee maanden na de stakingen de gemeenten de opdracht gaf in de bevolkingsregisters te noteren dat de veroordeelden overleden waren, was er niet meer sprake van strikte *Nacht und Nebel*-verdwijningen. Wel bleef de graflocatie geheim.
De *Ordnungspolizei* kreeg de orders de opstand met harde hand neer te slaan, waarbij ieder middel geoorloofd was. Met de zware verliezen en wreedheden die ze aan het Oostfront hadden ervaren nog vers in

hun geheugen, misbruikten ze op wrede en bloedige wijze de macht die hen door Rauter was gegeven. Ze beoogden de dominantie van hun macht. De vele moorden die ze tijdens hun patrouilles pleegden, karakteriseerden ze als straf voor de overtredingen van de *Standgericht*-bepalingen, waarbij ze zich konden beroepen op orders en zichzelf onschuldig waanden.
Haase beoogde met het zenden van een afschrift van Mechels' brief aan politiepresident De Boer dat de nabestaanden officieel bericht kregen van de dood van hun verdwenen dierbare en dat gemeenten de kennisgevingen van overlijden zouden opnemen in hun bevolkingsregisters. Aldus geschiedde. Het gevolg hiervan was dat het NRK de vermiste slachtoffers na de bevrijding niet als vermist karakteriseerde en dat opsporing dus achterwege bleef.

In de eerste naoorlogse decennia beoogden instanties met hun spaarzame informatieverstrekking de getroffenen te ontzien, maar zwijgzaamheid vloeide tevens voort uit hun autoriteit. Ook ouderen beoogden jongeren te sparen, door hen niet met hun oorlogservaringen te belasten of omdat ze het emotioneel te moeilijk vonden om over hun ervaringen te praten. Dit zwijgen veroorzaakte juist een extra belasting en onzekerheid onder de nabestaanden.
Kerkhof beoogde met zijn inspanningen de onbekende graflocatie van de zestien nog niet gevonden slachtoffers te vinden, zodat zij waardig konden worden herbegraven. De Appelbergen stond daarbij vast, evenals de zekerheid over de dood van de slachtoffers. Hij bleek ervan uit te gaan dat de nabestaanden van de vermiste slachtoffers over dezelfde zekerheid beschikten, en stond er onbedoeld niet bij stil dat dit wel eens niet het geval kon zijn. Zijn inspanningen werden vertrouwelijk, dus in het geheim, uitgevoerd. Het onbedoelde gevolg was dat de nabestaanden niet werden ingelicht over de dood van hun dierbare, niet werden ingelicht over het verhaal rond die dood, niet werden ingelicht over de Appelbergen als graflocatie, en niet de erkenning ondervonden van het feit dat er zo naarstig naar hun dierbaren werd gezocht. Ook Corts beoogde met zijn latere inspanningen de graflocatie van zijn jeugdvriend Will van Rossum te vinden, die met vijftien anderen op de Appelbergen begraven zou liggen.
Instanties beogen met de recente ontsluiting van hun archieven beter informatie te kunnen verstrekken aan nabestaanden die antwoorden zoeken op vragen waarvan de oorsprong ligt in de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse rechtspleging. Echter, hét archief bestaat niet. Ieder archief kent een eigen logica en eigen regels. Er bestaan vele archieven met vaak ongeïndexeerde dossiers op naam, datum, gebeurtenis, verzetsgroep, of zaak. Bij de ene instantie is de informatieverstrekking aanbiedend, dat wil zeggen dat verzoekers zélf de dossiers mogen raadplegen, bij de andere instantie kunnen schriftelijke informatieverzoeken worden ingediend. Voor de meeste nabestaanden bleken deze procedures onbekend of om diverse redenen onuitvoerbaar te zijn.

Een vermissing, en dus ook een oorlogsvermissing, is pas beëindigd als de vermiste wordt gevonden, dood of levend. Hoe lang het moment van verdwijning ook geleden is, een vermissing speelt zich altijd af in het huidige moment. Totdat de vermiste wordt gevonden leven de nabestaanden in onzekerheid, wat een intense en continue aanslag op hun leven vormt. Hoe langer de vermissing voortduurt, hoe groter het gevoel van wanhoop, frustratie en isolement bij nabestaanden blijkt te worden. Hoe langer de vermissing voortduurt, hoe afhankelijker ze zijn van instanties die met de informatie uit hun archieven bij kunnen dragen aan het beantwoorden van prangende vragen. Het zijn deze antwoorden die de vele scenario's rond de vermissing tot een eensluidend verhaal kunnen smeden, dat een plek kan krijgen in het leven van de nabestaanden. En het is deze moeite die bijdraagt tot erkenning.

Samenvatting

In 2003 werd onderzoek verricht naar de graflocatie van vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen van 1943 op de Appelbergen. Eind 1945 waren daar reeds negentien slachtoffers in een massagraf gevonden. Volgens naoorlogse Duitse verklaringen moesten de overige slachtoffers in de buurt van dit geruimde graf begraven liggen. De exacte graflocatie werd echter nimmer gevonden. In 1993 en 2003 werden daartoe nieuwe doch tevergeefse pogingen gedaan. Na afloop van het laatste onderzoek werd een monument geplaatst bij het in 1945 geruimde massagraf.
Tijdens gesprekken met nabestaanden van de vermiste slachtoffers bleek de oorlogsvermissing een grote invloed te hebben gehad op hun leven van alledag. Ze vertelden dat hun situatie met drie elkaar beïnvloedende kaders te maken had. Allereerst was de historische context en het verstrijken van zestig jaar van invloed. In de tweede plaats speelden de heersende en zich gaandeweg ontwikkelende theorieën en inzichten, naast een veranderende mentaliteit. En in de derde plaats was men getroffen door de April-Meistakingen als oorlogsgebeurtenis, maar strekten de gevolgen zich uit over de naoorlogse decennia. Deze drie kaders bepaalden tezamen hun handelingsruimte. Binnen die ruimte waren zij weliswaar geen willoze slachtoffers, maar toch begrensden de kaders hun handelingsruimte. De kaders en de mate van regie veranderden met de jaren.
Toen de nabestaanden in 2003 informatie over hun vermiste familielid in handen kregen, vormde dit een keerpunt in hun beleving van de oorlogsvermissing. Maar vooral het feit dat deze informatie al sinds 1946 bekend was bij enkele instanties, ontlokte grote verbijstering. Waarom hadden die instanties daar niets mee gedaan? Verdriet werd geuit, omdat oudere familieleden de zojuist verkregen antwoorden zo broodnodig hadden gehad. Maar ook verwijten, omdat de Staat der Nederlanden hen ernstig in de steek had gelaten. Ruim twintig nabestaanden hebben daarop hun levensverhaal verteld, waarin ze in beeld brachten hoe zij en hun familie met de vermissing hadden geleefd. Deze verhalen werden samen met een analyse gebundeld in het onderzoeksverslag *Dat het zo lang moest duren*, dat onder de families werd verspreid.

Het onderzoeksverslag werd mede op hun verzoek naar dertig instanties en andere betrokkenen gestuurd die met oorlogsvermissing te maken hadden.
De reacties van deze laatsten werden opgetekend in de bundel *Meerstemmig*. Ook in deze interviews klonk grote verbazing. Men was niet op de hoogte geweest van de schrijnende problematiek die door de nabestaanden onder woorden was gebracht. Het begrip voor de nabestaanden was groot, evenals de motivatie om gezamenlijk te onderzoeken hoe het heeft kunnen gebeuren dat de graflocaties voor de verwanten '*onbekend'* waren gebleven en dat ze zestig jaar onopgemerkt in wanhoop en onzekerheid konden leven. Meerstemmig werd onder de nabestaanden en de '*collega-geïnterviewden'* verspreid.

De interviews uit beide bundels vormden de basis voor *Op een onbekende plaats begraven.*
Opmerkelijk was dat er een gezamenlijke vraag kon worden herkend: '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren?!*' Omdat enkele geïnterviewden de schuldvraag te berde brachten, werd als centrale vraagstelling geformuleerd: '*Was de situatie van langdurige vermissing en onzekerheid zo beoogd, zo ja, door wie en met welk doel, zo nee, wie kwam op welk moment in actie om te trachten aan de vermissing en onzekerheid een einde te maken, of wat veroorzaakte onbedoeld dat de vermissing en onzekerheid konden voortduren, en welke effecten had dit?*'

Om deze vraagstelling te kunnen beantwoorden, werd in hoofdstuk 1 de historische context beschreven waarin de oorlogsvermissingen waren ontstaan, de April-Meistakingen.
Deze stakingen braken volstrekt onverwacht uit, maar niet zonder aanleiding.
Al in de eerste maanden van 1943 steeg de spanning, zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde. De bezetters kregen tegenslagen te verwerken, zoals de nederlaag in Stalingrad en de bombardementen op Berlijn in januari van dat jaar. Het tekort aan arbeidskrachten in Duitsland groeide snel. Bezette gebieden werden afgespeurd om zoveel mogelijk werknemers te verzamelen. Razzia's werden daarbij niet geschuwd. Regels werden strenger. Ontslagen werden in toenemende mate door de bezetters gecontroleerd. Studenten werden verplicht om na hun studie een jaar in Duitsland te werken. De geallieerden wonnen terrein in Noord-Afrika, de Russen maakten vorderingen aan het Oostfront. De economische druk op het Nederlandse volk nam gaandeweg toe. De levensstandaard daalde, steeds meer mannen werden gedwongen om in Duitsland te werken.
Kortom, de ontevredenheid nam toe, evenals de hoop op een snelle overwinning door de geallieerden.

De bezetters dachten al vanaf november 1942 aan het terugroepen van alle in 1940 met '*groot verlof*' gestuurde Nederlandse krijgsgevangenen. Ze besloten de mannen op te roepen middels een proclamatie, ondertekend door generaal Christiansen, de hoogste Duitse militaire bevelhebber in Nederland. In de eerste plaats vonden de bezetters dat het tijd was om strafmaatregelen te nemen tegen de gestaag opstandig wordende bevolking. Daarnaast hielden ze rekening met een snelle geallieerde inval. Het leek hen daarom verstandig om alle sterke, militair getrainde mannen uit de samenleving te verwijderen, voordat ze zich bij een inval achter de geallieerden zouden scharen. In de derde plaats zou het arbeiderstekort met de inzet van ruim 260.000 voormalige krijgsgevangenen voorlopig opgelost zijn.

De bezetters besloten om de proclamatie via aanplakbiljetten en dagbladen te verspreiden.
De taal was dreigend, en wie aan de oproep geen gevolg gaf, moest op '*de strengste maatregelen'* rekenen. Wat die maatregelen inhielden, werd niet vermeld. Ook werd gesuggereerd dat het zonder uitzondering om alle oud-krijgsgevangenen ging die '*terstond'* zouden worden weggevoerd.
De Hengelose drukkerij Smit hing de juist ontvangen proclamatie op donderdag 29 april om 13.30 uur voor het raam. Op dat moment kwamen de werknemers van machinefabriek Stork juist terug van hun middagpauze. Het bericht trok hun aandacht, en verontwaardigd besloten ze spontaan hun werk neer te leggen. Dit besluit werd overgenomen door andere bedrijven in Twente, en op 30 april, toen de proclamatie in de dagbladen verscheen, door de rest van Nederland.
De bevolking ervoer een gevoel van bevrijding en vreugde. Alle gestaag opgebouwde frustratie vond een uitweg. Er werd gestaakt, maar ook vonden sabotageacties, protestbijeenkomsten en brandstichtingen plaats.

De bezetters schrokken van de felle reactie van het Nederlandse volk. Rauter, de hoogste Duitse politieautoriteit in Nederland, liet na een snelle goedkeuring door Seyss-Inquart onmiddellijk een *Standgericht* instellen. Hij formuleerde beperkende bepalingen, om overtreders haastig te kunnen arresteren en berechten. Door de vonnissen meteen op grote schaal bekend te maken, hoopte hij de onlusten rigoureus de kop in te drukken, voordat ze oversloegen naar België en Frankrijk.
Het volk werd via donkerroze aanplakbiljetten en krantenberichten op de hoogte gebracht van de bepalingen. Werkweigering, openbare samenscholing, het bieden van weerstand tegen de openbare macht, konden op '*de scherpste maatregelen'* rekenen.
Rauter benoemde onmiddellijk na het uitbreken van de stakingen enkele *Kommandeure*. Zij kregen de opdracht de stakingen in hun *Sicherungsbereich* met alle middelen te breken. De Duitse *Major* Mechels werd aangesteld als *Kommandeur* van het derde bataljon van het *28e (Ordnungs) Polizei Regiment Todt*, dat de drie noordelijke provincies als *Sicherungsbereich* kreeg. Dit bataljon was eind maart 1943 zwaar aangeslagen uit het Oekraïense Poltawa in Nederland gearriveerd, om op krachten te komen en nieuwe rekruten te trainen. De helft van de manschappen was aan het oostfront gesneuveld.
Mechels kreeg ook het bevel over alle Nederlandse politiediensten, en kreeg een tijdelijk kantoor in de Herensociëteit. Dit gebouw grensde aan het Scholtenhuis, het regionale hoofdkantoor van de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* aan de Grote Markt te Groningen. In hetzelfde Scholtenhuis werd het *Standgericht* gevestigd. Rechter Wendt van het Polizeigericht te Hamburg werd voorzitter. Hij kreeg enkele bijzitters, onder andere Haase, de chef van het Scholtenhuis. Als vonnis werd doorgaans de doodstraf of een zware tuchthuisstraf uitgesproken.

Van iedere rechtszitting werd per telex verslag gedaan aan Rauter. Als Rauter een vonnis bekrachtigde en de opdracht tot executie gaf, werd de veroordeelde overgedragen aan de *Ordnungspolizei* die hem '*op een geheime plaats*' fusilleerde en begroef. Met deze heimelijke locaties wilde Rauter verhinderen dat begrafenissen in protestbijeenkomsten zouden ontaarden en dat executie- en graflocaties bedevaartsplaatsen werden. Ook verbood hij rouwadvertenties, om martelaarschap te voorkomen.
Burgemeesters werden persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de rust in hun gemeenten. Ze moesten alle ongeregeldheden aan de bezetters melden. Ook fabrieksdirecteuren dienden er persoonlijk voor te zorgen dat er in hun bedrijven werd gewerkt. De bezetters eisten namen van afwezige werknemers. Politie- en marechaussee-autoriteiten kregen de orders om onlusten te melden.
Hoewel het *Standgericht* als een solide rechtssysteem werd gepresenteerd en er een aantal duidelijke bepalingen waren geformuleerd, werden willekeurige burgers gearresteerd en vonnissen willekeurig geveld. Ook tijdens patrouilles vielen onschuldige slachtoffers. De namen van de ter dood veroordeelden werden in aller ijl bekend gemaakt op aanplakbiljetten en in krantenberichten. Rauter verklaarde later: '*Het was niet belangrijk dat de juiste man werd gestraft, maar dat er op het juiste moment doden vielen.*'

In de drie noordelijke provincies vielen 56 slachtoffers, 34 van hen werden '*op een onbekende plaats'* begraven. Eind mei 1943 ontvingen de families van de weggevoerde slachtoffers een brief van hun burgemeester, waarin gemeld werd dat de slachtoffers standrechtelijk waren gefusilleerd er reeds waren begraven. De plaats mocht niet bekend worden gemaakt.
De April-Meistakingen betekenden een ommekeer in het verloop van de Tweede Wereldoorlog. Niet de slachtoffers, maar de veranderde houding van zowel de bezetters als de bevolking bepaalden het karakter van deze ommekeer.

Half augustus vertrok het voltallige *28e Regiment van de Ordnungspolizei* naar Marseille en later naar Kroatië. Daar raakte Mechels zwaar gewond. Hoewel het regiment aannam dat Mechels gesneuveld was, herstelde hij van zijn verwondingen en vertrok hij na zijn hospitaalverblijf naar Duitsland.

In hoofdstuk 2 werd beschreven hoe de nabestaanden ook na de bevrijding in het duister bleven tasten over het lot van hun vermiste familielid, terwijl instanties in hun onderzoeken voortborduurden op de zekerheid dat de slachtoffers ergens op de Appelbergen lagen begraven.
Al meteen na de April-Meistakingen gingen geruchten over de Appelbergen als heimelijke begraafplaats van de stakingsslachtoffers. Ook instanties vermoedden er een massagraf.
Op 30 november 1945 werd het graf geopend, nadat Gerrit van Zwol aangifte deed van '*het vermoedelijke graf*' van zijn zoon Jogchum op de Appelbergen.
Niet de Dienst Identificatie en Berging van het Nederlandse Rode Kruis ruimde het graf, maar de Politieke Opsporingsdienst (POD), in samenwerking met de marechaussee en de gemeente Haren. Negentien slachtoffers werden gevonden, achttien van hen werden geïdentificeerd op grond van hun kleding. Jogchum behoorde niet tot de slachtoffers. De bevolking werd via krantenberichten om inlichtingen gevraagd over vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen. Na de herbegrafenissen van de geïdentificeerde slachtoffers arriveerden zes uitgebreide signalementen bij de POD. Deze werden vergeleken met de beschrijving van het ene nog niet geïdentificeerde slachtoffer. Geen enkel signalement kwam met deze beschrijving overeen. Daarom werd dit slachtoffer op 2 januari 1946 als 'onbekende' in Haren begraven, in afwachting van een latere identificatie.

De Sectie I van de POD was belast met het verhoren van vermeende oorlogsmisdadigers in het kader van de bijzondere rechtspleging. Deze sectie stond onder leiding van inspecteur Jan Kerkhof. Omdat het Appelbergengraf was geruimd onder leiding van de POD, kon de verkregen informatie binnen deze instantie worden benut. Zodoende ontdekte Kerkhof na de grafruiming van 1945 dat er nog zestien slachtoffers van de April-Meistakingen vermist waren. Hoewel het niet tot zijn taken behoorde, richtte hij zich op het vinden van deze ontbrekende graflocatie. Hij bleek er onbewust van uit te gaan dat de families zekerheid hadden over de dood van hun dierbare en dat het alleen een heimelijke graflocatie betrof. Hij gunde de families rust en wilde de slachtoffers waardig laten herbegraven.
Hij verhoorde *SD'*ers over de graflocatie. Volgens hen waren de slachtoffers allemaal in hetzelfde gebied begraven. Mechels, de commandant van de *Ordnungspolizei*, zou de exacte locatie kunnen aanwijzen. Echter, Mechels was gesneuveld, aldus verklaringen.

Pas begin 1947 ontdekten de Nederlandse autoriteiten dat Mechels in leven was. Er werd een uitleveringsbevel ingediend, hoewel de naoorlogse rechtspleging zich al in de afrondende fase bevond. Op 17 juni 1948 werd Mechels in Duitsland gearresteerd, en op 11 januari 1949 werd hij uitgeleverd aan Nederland. Kerkhof verhoorde hem onmiddellijk.
Mechels verklaarde echter de locatie niet te kennen. Zijn ondergeschikte Düreck zou de graflocatie kunnen aanwijzen, omdat hij de begravingen had verricht. Daarop werd Düreck, inmiddels een hoge politiefunctionaris in Duitsland, verhoord. Hij ontkende stellig iets met de begravingen te maken te hebben gehad. Kerkhof besloot hem in 1950 persoonlijk te bezoeken, en beloofde Düreck volledige amnestie in ruil voor het aanwijzen van de graflocatie op de Appelbergen. Düreck bleef ontkennen. Kerkhof keerde met lege handen terug.
Mechels werd tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeeld voor de moord op de zestien burgers uit Marum. Na ruim zes jaar werd hij op vrije voeten gesteld. Niemand is veroordeeld voor de overige moorden die tijdens de April-meistakingen zijn gepleegd. Niemand is vervolgd voor het uitspreken van de standrechtelijke vonnissen, niemand is vervolgd voor het voltrekken van de standrechtelijke executies, en niemand is vervolgd voor het heimelijk begraven van slachtoffers.

Kerkhof bleef zich persoonlijk verantwoordelijk voelen voor de vermiste slachtoffers. Hij bundelde alle informatie over de Appelbergen en de vermiste slachtoffers in een dossier voor het politiearchief. Voor zijn pensionering nam hij enkele duplicaten van documenten uit dit dossier mee naar huis. Drie jaar later stelde hij daarvan een persoonlijk dossier samen, dat hij in 1992 aan de Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen overhandigde. Deze stichting participeerde vervolgens in de onderzoeken naar de nog niet gevonden graflocatie.
Deze onderzoeken werden door de verwanten erg op prijs gesteld. Steeds weer brachten ze onder woorden dat de vermissing nooit verwerkt had kunnen worden. De gebeurtenis was niet afgesloten. Zekerheid ontbrak. Lang werd gehoopt op de terugkeer van de vermisten, deuren mochten niet op slot. Er was immers geen graf, en tot 1956 kwamen er nog Nederlanders terug uit '*het oosten'*. Wanneer moest die hoop worden opgegeven?

In hoofdstuk 3 werden theorieën over rouw- en verliesverwerking beschreven, en hoe die in een halve eeuw veranderden.
Tot eind jaren zestig was rouw een thema dat vooral aandacht kreeg in de psychiatrie. De daarna ontwikkelde fasen- en takenmodellen bleven lang in zwang. Deze modellen werden in de praktijk echter vaak als norm gehanteerd, en suggereerden een eindpunt in het verwerkingsproces. De meest recente inzichten beschrijven een duaal verwerkingstraject, waarbij de aandacht zowel op de overledene als op het veranderde maar voortgaande leven van de nabestaanden is gericht. Het aanvaarden van het onherroepelijke verlies bleef het startpunt van verwerking.
Eind jaren dertig kwam stress in beeld, als normale reactie op een fysieke of psychische bedreiging. Aangenomen werd dat getroffenen uitgeput raakten als het hen niet lukte om op een zo economisch mogelijke manier met blijvend bedreigende omstandigheden om te gaan. Deze uitputting leidde tot ziekte, en uiteindelijk tot de dood. Een halve eeuw later toonden onderzoeken aan dat er grote individuele verschillen bestonden in het ervaren van stress en de reacties erop.
Het derde hoofdstuk bracht ook de veranderende inzichten rond het getroffen zijn door de oorlog in beeld. Tot eind jaren zestig was er geen maatschappelijke aandacht voor psychische problemen die voort konden vloeien uit schokkende oorlogservaringen. Aanvankelijk werd aangenomen dat psychische problemen lichamelijke oorzaken hadden, zoals ondervoeding of een infectie. Herstel zou automatisch volgen als de oorzaak was weggenomen.
Toen eind jaren zestig de laatste oorlogsmisdadigers zouden worden vrijgelaten uit de strafgevangenis te Breda, braken felle discussies los over het miskende leed van oorlogsgetroffenen. Daarmee kwam in beeld dat oorlogsgetroffenen nog lange tijd problemen konden hebben ten gevolge van hun oorlogservaringen. Diezelfde tijd luidde een mentaliteitsverschuiving in. Slachtoffers kwamen in beeld, er kwam aandacht voor hun verhaal en zelf werden ze mondiger. De felle oprispingen waren echter grotendeels het gevolg van het naoorlogse zwijgen over de maatschappelijke condities die oorlogsleed mede mogelijk hadden gemaakt. Na de bevrijding was er geen ruimte gegeven aan een maatschappelijke dialoog die op haar beurt ruimte had kunnen bieden aan maatschappelijke erkenning van doorstane oorlogservaringen. Ook de onrust die ontstond tijdens de regeringsdebatten over de vrijlating van de laatste oorlogsmisdadigers werd niet maatschappelijk maar medisch opgevangen: erkenning vloeide voort uit ziekte die aantoonbaar en onbetwist het gevolg moest zijn van doorstane oorlogservaringen.
Er kwam erkenning voor de psychische problemen van Vietnam-veteranen, en de term Post Traumatisch Stress Syndroom werd in 1980 ingevoerd. Tien jaar later werd benadrukt dat niet iedere schokkende gebeurtenis een trauma veroorzaakte. De mate waarin machteloosheid en doodsdreiging was ervaren, en de uiteindelijke invloed daarvan op de gezondheid en het welbevinden van de getroffene, bepaalde of de gebeurtenis traumatiserend was geweest.
Eind jaren zestig kwamen oorlogsvermissingen in beeld in de Verenigde Staten. Echtgenotes van militairen die tijdens militaire acties in Vietnam waren verdwenen, publiceerden hun persoonlijke verhalen. Oorlogsvermissing kreeg daarop politieke en wetenschappelijke aandacht. Onderzoekers wezen erop dat oorlogsvermissing als een extreem grote stressor getypeerd kon worden. Ze benadrukten dat achterblijvers, voor een noodzakelijk gevoel van controle, informatie nodig hadden die antwoorden op rondmalende vragen kon geven. Daarnaast adviseerden ze lotgenotencontact, enerzijds om informatie te delen, anderzijds om van elkaar te leren hoe het beste met oorlogsvermissing kon worden geleefd. Het was belangrijk om niet een afsluiting te forceren wanneer er geen sprake was van onherroepelijk verlies. Het duale model bood ruimte om tegelijkertijd het eigen leven te continueren en gericht te blijven op de vermiste. De bewuste oriëntatie op het eigen leven voorkwam uitputting door de voortdurende extreme stress, oriëntatie op de vermiste liet de band met de vermiste intact en bood ruimte aan de hoop op diens terugkeer.

In hoofdstuk 5 beschouwden nabestaanden, instanties en andere betrokkenen de April-Meistakingen, de naoorlogse tijd en de verwerkingstheorieën. Dit deden ze in een geconstrueerde dialoog, aan de hand van thema's die uit de vraagstelling voortvloeiden. Om inzicht te krijgen in het beoogde dan wel per ongeluk veroorzaakte karakter van de probleemsituatie, werden in hoofdstuk 4 handvatten aangereikt vanuit de Structuratietheorie van Giddens en het Narratieve Identiteitsmodel van Ricoeur. In deze theorieën staat de handelingsruimte van mensen centraal, en de keuzes die daarin kunnen worden gemaakt. Ze beschrijven de werking van regels en hun beoogde doelen, en de onbedoelde gevolgen ervan. Ze beschrijven de werking van systemen en levensverhalen, van macht en communicatie. Ze brengen in beeld hoe aannames tot bepaalde acties leiden, en hoe informatie een aangetast verhaal kan herstellen.
De dialoog bracht in beeld dat de nabestaanden nooit hadden verwacht dat de bezetters de stakingen zo bloedig zouden neerslaan, zoals de bezetters nooit hadden verwacht dat er een opstand onder de bevolking zou uitbreken. De nabestaanden bleken met veel onbeantwoorde vragen te kampen, omdat het aan lijn en logica in de arrestaties en vonnissen ontbrak. Daarnaast hadden de bezetters een dubbele agenda gehanteerd, door enerzijds grootschalig bekend te maken dat een solide rechtssysteem onderbouwde vonnissen velde, en door anderzijds geheim te houden dat alle middelen werden ingezet om de stakingen te breken. En een eveneens geheim bevel schreef voor dat de veroordeelden op een geheime locatie gefusilleerd en begraven moesten worden. De nabestaanden werden pas met de gevolgen van dit voor hen onbekende bevel geconfronteerd, op het moment dat duizenden landgenoten naar Duitsland afreisden voor de gedwongen *Arbeitseinsatz*. Dit voedde hun hoop dat hun verdwenen dierbaren met de arbeiders waren meegestuurd. Iedere arbeidskracht was immers nodig in Duitsland? En het *Standgericht* zou toch geen doodstraf hebben uitgesproken tegen onschuldigen, of voor een kleinigheidje als het legen van een paar melkbussen?
Tijdens de oorlog was de handelingsruimte van de nabestaanden beperkt. Hun hoop was gericht op de bevrijding. Daarna, zo was hun aanname, zouden '*vertrouwde Nederlandse instanties*' hun weggevoerde dierbare opsporen. Zij hielden daarbij zowel rekening met diens dood als met gevangenschap.
Ook de handelingsruimte van de instanties was tijdens de oorlog ernstig ingeperkt door het bezettende totalitaire Nazi-regime. En na de bevrijding moest er te veel werk worden verricht in het verwoeste en ontwrichte Nederland, door te weinig mensen, in een te korte tijd. De wederopbouw kreeg alle prioriteit, en het devies was '*Kiezen op elkaar, niet zeuren en kijk vooruit'*.

Enkele weken nadat eind 1945 het massagraf op de Appelbergen was geruimd, was het bij onder andere inspecteur Kerkhof bekend dat er nog zestien slachtoffers vermist waren en dat deze op de Appelbergen begraven moesten liggen.[984] De meeste families wisten dat niet, en velen bleven hopen op de teugkeer van hun verdwenen dierbare uit '*het oosten'*. Kerkhof was hiervan niet op de hoogte.
Hij bewaarde de informatie zorgvuldig, en zorgde dat deze niet verloren ging. Decennialang.

De verwanten konden de oorlogsvermissing niet verwerken, omdat ze decennialang verstoken bleven van informatie die antwoorden had kunnen geven op de vele vragen die na de April-Meistakingen bleven woekeren. De informatie had de vele verhalen tot één verhaal kunnen smeden dat een plek in de levensverhalen van de verwanten had kunnen krijgen. Dat dit niet gebeurd is, was deels beoogd, deels was het een onbedoeld gevolg van als vanzelfsprekend nageleefde regels en normen. Enkele voorbeelden sprongen daarin naar voren.

Rauter wilde met zijn geheime order over de geheime executie- en graflocaties martelaarschap en bedevaartsplaatsen voorkomen. Het betrof een dubbele geheimhouding, tegenover een grootschalig bekendgemaakt rechtssysteem. Dit tweeledige verhaal veroorzaakte een grote onzekerheid onder de verwanten van de slachtoffers. Met het *Keitel Erlass*, dat de juridische basis voor de verdwijningen schiep, werd de onderdrukkende werking van deze onzekerheid beoogd. Rauter beoogde echter in eerste instantie demonstraties te voorkomen die de opstand konden voeden en doen uitbreiden naar België en Frankrijk. Later was er sprake van het vernietigen van bewijzen, door crematies ter sprake te brengen.
Dat de nabestaanden de vermissingen niet konden verwerken, vloeide voort uit deze cumulatie van terreurbesluiten.

De verwanten hadden na de bevrijding opgave van vermissing gedaan, en in enkele gevallen aangifte van verraad. Aannames waren daarbij dat een aangifte voor altijd gold dat '*de overheid'* uit een samenwerkend

[984] Kerkhof ging ervan uit dat vijftien slachtoffers op de Appelbergen begraven lagen en één als 'onbekende' in Loenen.

geheel van instanties bestond dat er voortdurend alles aan deed om de vermiste op te sporen. Er kwam geen uitsluitsel. Een onbedoeld gevolg was dat familieleden concludeerden dat er kennelijk niets bekend was over het lot van hun verdwenen familielid, en dat velen bleven hopen op diens terugkeer.
Strafrechtelijke instanties beschikten over de meeste en meest gedetailleerde informatie over de April-Meistakingen. Deze informatie was echter '*vertrouwelijk'* verkregen in het kader van de bijzondere rechtspleging. Het archief van deze instanties had geen bibliotheekfunctie, en informatieverstrekking behoorde niet tot de taken. Een onbedoeld gevolg was dat men er niet bij stil stond dat '*hun archief*' voor verwanten noodzakelijke informatie bevatte.

In de jaren veertig tot zestig waren hiërarchieën en normen van zwijgen en ontzien vanzelfsprekend. Deze verhinderden een gelijkwaardige conversatie tussen instanties en burgers, en tussen ouderen en jongeren. Daardoor bleef beschikbare informatie beperkt tot instanties. En de herinneringen en weinige informatie waarover de ouderen beschikten, werd vaak niet gedeeld met de jongeren, om hen te sparen.

Het Nederlandse Rode Kruis (NRK), de Oorlogsgravenstichting (OGS) en het RIOD hadden informatieverstrekking als taak. Deze instanties konden al meteen na de bevrijding benaderd worden met informatieverzoeken.
Het NRK richtte zich op oorlogsvermissingen, maar sprak alleen van vermissing als het lot van de gezochte persoon niet bekend was. Een onbekende graflocatie was geen vermissing.
Voor het NRK was het zeker dat de slachtoffers van de April-Meistakingen waren omgebracht. Deze zekerheid baseerden ze op de officiële kennisgevingen van de bezetters en de vermeldingen in de bevolkingsregisters. Vanwege een extreem hoge werkdruk beantwoordde de instantie informatieverzoeken over vermissing geen tweede maal, als officieel geregistreerd stond dat de gezochte niet meer leefde, en dus niet vermist was. Een onbedoeld gevolg was dat de verwanten geen respons kregen op hun aangifte van vermissing. Een ander onbedoeld gevolg was dat het verschil in informatie over het lot van de vermisten bleef voortduren: voor de verwanten ontbrak het aan informatie over het lot, het verhaal en de graflocatie, bij onder andere het NRK was alleen de graflocatie onbekend.
De OGS definieerde vermissing op dezelfde manier als het NRK, dus een andere definitie dan die door de verwanten werd gehanteerd. Verwanten en instanties wisten dat niet van elkaar.
Het RIOD verrichtte meteen na de bevrijding een onderzoek naar de April-Meistakingen. In 1950 verscheen een monografie over de stakingen. Hoewel het RIOD over alle mogelijke informatie beschikte, richtte de publicatie zich op de vraagstelling: '*Hoe hebben volksaarden bijgedragen aan het feit dat er in de verschillende provincies zo verschillend werd gestaakt?*' De vermissingen en heimelijke graflocaties kwamen heel summier aan bod.

Nederland deed tijdens de twee wereldoorlogen, in tegenstelling tot omliggende landen, geen ervaring op met grootschalige vermissing van militairen. Wel telde Nederland na de Tweede Wereldoorlog vele tienduizenden vermiste burgers als gevolg van deportaties, gevangenschap, onderduik, vlucht voor verwoestingen en honger, gedwongen arbeidsinzet en evacuaties. Verreweg de meeste vermisten waren binnen enkele maanden na de bevrijding terecht. Een onbedoeld gevolg was dat oorlogsvermissing als voortdurend en blijvend probleem geen plaats op de maatschappelijke agenda kreeg. Onderzoeken naar het leven met oorlogsvermissing vonden hoofdzakelijk plaats in de Verenigde Staten, Argentinië en Chili, vanaf eind jaren zestig.
Uit deze onderzoeken kunnen verschillende vormen van oorlogsvermissing worden herkend die elk een verschillende handelingsruimte voor zowel achterblijvers als instanties met zich mee brengen. Een eigen regime kan personen laten verdwijnen. In dat geval blijven achterblijvers verstoken van hulp, en beschikt het regiem over een totalitaire handelingsruimte. Als een bezettend regime personen heeft laten verdwijnen, hopen achterblijvers dikwijls dat hun verdwenen dierbare na de bevrijding terugkeert of door vertrouwde instanties wordt opgespoord. Geconfisqueerde instanties hervinden na de bevrijding hun aanvankelijk bedoelde handelingsruimte. Deze twee vormen van oorlogsvermissing treffen vooral burgers. Twee vormen van vermissing kunnen tijdens een uitzending naar een oorlogsgebied ontstaan, in een militaire actie of bij vermoed krijgsgevangenschap. Deze vermissingen betreffen meestal militairen. Voor achterblijvers is het ondoenlijk om ter plekke naar de vermiste te zoeken, maar ze weten zich dikwijls wel verzekerd van de hulp van hun overheden. Een vijfde vorm van oorlogsvermissing betreft de moord op en verdwijning van collaborerende landgenoten door verzetsmensen. Deze vorm van vermissing betreft meestal burgers. Hun nabestaanden worden tijdens de bezetting gesteund door de bezetters, na de bevrijding kunnen ze meestal op

geen enkele hulp rekenen omdat ze als '*fout'* worden getypeerd, vooral als de voormalige verzetsmensen over de strafrechtelijke regie beschikken.

In de jaren negentig kwam vermissing in Nederland onder de aandacht, omdat de rouwtaken niet toegepast konden worden bij vermissing. Het voldongen feit van het onherroepelijke verlies ontbrak. De Universiteit van Utrecht verrichtte in 1994 een onderzoek naar het leven met vermissing. Uit het onderzoek vloeide een groot aantal aanbevelingen voor specifieke hulpverlening voort. Oorlogsvermissingen bleven buiten beschouwing.

Een vermissing, en dus ook een oorlogsvermissing, is pas afgelopen als de vermiste wordt gevonden, levend of dood. Verwanten kunnen zoeken, opsporing kan alleen door instanties worden verricht. Verwanten zijn afhankelijk van informatie die een einde aan hun onzekerheid kan maken. Dit schept een verantwoordelijkheid voor degenen die over (delen van) deze informatie beschikken.
Sinds de April-Meistakingen zijn zes decennia verstreken. In die decennia is veel veranderd, in gunstige en ongunstige zin. Er is ruimte ontstaan na de eerste chaotische naoorlogs tijd. De mentaliteitsverandering van de jaren zestig heeft mondigheid en openheid met zich meegebracht. Daardoor zijn archieven meer ontsloten, is er meer informatie en werken instanties beter samen. De opsporingsdeskundigheid is gegroeid, het belang van het oplossen van vermissingen wordt ingezien en er zijn veel technische en communicatieve hulpmiddelen ontwikkeld. Deze factoren hebben het zoeken naar oorlogsvermisten in gunstige zin beïnvloed. Daar tegenover staat dat de oorlog gaandeweg geschiedenis is geworden, dat veel persoonsgebonden kennis verloren is gegaan, dat informatie vaak in oude en niet geïndexeerde dossiers moet worden gezocht, dat getuigen zijn overleden, dat verwerkingskansen te lang zijn blijven liggen, en dat er een nieuw verdriet is ontstaan om de ouderen die van de recent verkregen kennis verstoken zijn gebleven.

Summary

In 1945, nineteen victims of the German April-May strike had been found in a mass grave at the site of the Appelbergen. According to post-war German testimonials, many other victims were also buried near the site of the mass grave. In 1993 and 2003, new but unavailing attempts were made to find the other missing victims, but the exact location was never found. After completing the most recent research, a monument was placed at the site of the mass grave that was emptied in 1945.
It was discovered during interviews, that relatives of these still missing victims suffered greatly on a daily basis. In their situation, the relatives were dealing with three psychological structures which were affecting each other. First, there is a historical context and the passing of 60 years. The second structure includes predominant theories and insights and developing theories and insights, together with a changing mentality. The third structure contains the April-May strikes as a war incident and its consequences for the following decades after the incident. Although the interviewed people weren't totally victimized by these structures, the agency of the relatives of missing victims was limited by these structures. The limitation of the structures and the degree of control within the person's agency varied throughout the years.
The release of information about their missing relatives in 2003 proved to be a turning point in the perception of their losses. The fact that this information had been known by some organizations but not shared with grieving relatives spawned great disbelief. Why did these organizations keep the information to themselves? The victim's relatives had been in need of this information for such a long time. The grieving relatives also reproached the State of the Netherlands because they were let down in such a profound way. After the release of the information, more than twenty relatives of missing victims told the stories of their lives and how they and their families lived, having to cope with a missing relative. Their stories were researched and bundled in the report titled: *Dat het zo lang moest duren*. The report was given to the families of the missing victims.
The report was made available to thirty organizations and other people involved in missing victims' cases. The reactions of these people, involved in the missing victims' cases, were documented in the report *Meerstemmig*. It was discovered that these organizations didn't know about the issues that the relatives of the missing victims had to deal with. Once these organizations understood the issues, they were highly motivated to investigate the reason the relatives had to live for sixty years without knowing what had happened to their missing relatives. *Meerstemmig* was made available to the relatives of the missing victims and the people who were interviewed for this research.

Both reports formed the foundation for *Op een onbekende plaats begraven*: '*Buried at an unknown site'*. In both reports the same question arose: '*How did this happen and why did it take so long to get the information out?*' Some of the people who were interviewed stated that the withholding of information could have been intentional. Therefore, the main investigative question is: '*Was this situation intentionally created? If yes, by whom and for what purpose? If no, who exactly made an effort at a given moment to try and end the insecure situation of missing relatives? Or, if no, what context created the situation where the missing of relatives and the insecurity of what had happened to them could last, and what were the effects?'*

Chapter one describes the historical context of the April-May strikes that created the situation of missing relatives. The strikes happened unanticipated but not without inducement.
In the first months of 1943, tensions rose between the Dutch and Germans. The occupying Germans suffered setbacks in the war. They were defeated at Stalingrad, and bombing raids on Berlin began in January. The shortage of workers in Germany was increasing. Occupied territory was raided in search for more workers and rules became stricter. Discharge of workers was being controlled by the occupying force and students were compelled to work in Germany for a year. British and American forces were gaining ground in Northern-Africa and Russian forces drove Germany back. The economic pressure on the Dutch people increased which lowered the standard of living in The Netherlands. More men were forced to work in Germany. This resulted in an ever-growing discontent within the population and also in an ever-growing hope for a rapid victory for the allied forces.

The occupying force convoked all former Dutch Prisoners of War by proclamation, signed by general Christiansen, the highest ranked German military commander in the Netherlands. The occupiers wanted to take measures against an increase of uprising within the Dutch population. They also took a coming Allied invasion into account. It seemed wise to expel all the strong and military trained men from the population

before such an invasion would take place. The shortage of workers in Germany would be temporarily resolved by convoking these 260.000 forced laborers.

The occupiers spread their proclamation by placards and in daily newspapers. One was threatened with '*severe measures'* when one wouldn't obey the order, given by the proclamation. It was mentioned that, without exception, all former Prisoners of War would directly be carried off for labor. Print house Smit in Hengelo published the proclamation on Thursday the 29th of April at 13:30 just as the workers came back from their lunch breaks. The workers indignantly laid off their work and this decision was adopted by other companies in the region of Twente. By the 30th of April, as the proclamation reached the daily newspapers, companies throughout the Netherlands shut down. The population went into a feeling of joy and liberation. The frustration that had been building up found its way out. There were strikes, acts of sabotage, protests and acts of arson.

Occupying Germans were alarmed by the fierce reaction of the Dutch people. The highest police authority in the Netherlands, Rauter, established a *Standgericht* after a quick approval from Seyss-Inquart. Rauter applied restrictions for the quick arrest and sentencing of the offenders. He tried to quell the rebellion by publicly announcing the sentences at a large scale, also in an attempt to prevent the actions from passing over to Belgium and France. The people were notified of the restrictions through placards and announcements in the newspapers. Refusal of labor, public gathering, and resisting authority would be met by 'the most severe measures.'
Rauter immediately appointed some *Kommandeure* after the strikes began. They were ordered to quell the strikes within their region by all necessary means. German Major Mechels was appointed *Kommandeur* of the third battalion of the *28e (Ordnungs) Polizei Regiment Todt*, which was given control over the three Northern provinces of the Netherlands. This third battalion, which was severely decimated in battle, had come back from the Ukraine to be reinforced in the Netherlands by the end of March 1943.
Mechels took command of all Dutch police services and resided in a temporary office in a building that belonged to a society. This building stood adjacent to '*het Scholtenhuis'*, the regional headquarters of the *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst*, located at the Grote Markt in Groningen. The *Standgericht* was also installed at '*Het Scholtenhuis'*, where Judge Wendt from the *Polizeigericht* in Hamburg took office as chairman. He received two assessors, including Haase, chief of '*het Scholtenhuis*'. Offenders were mostly sentenced to death or were imprisoned.

Rauter received a report from every sitting of the court by telex. When an execution was authorized by Rauter, the condemned person would be handed over to the *Ordnungspolizei* who would shoot and bury him '*at a secret location'*. Rauter, in this way, tried to prevent the funerals from resulting in protest. He didn't want the sites where the executions took place to have a ceremonial function. Rauter also prohibited death notices to prevent martyrdom.
Town mayors were made personally responsible for keeping the peace in their towns. Civil disorders were to be reported to the occupying Germans. Executives were held accountable for continuing the work in their factories. The occupiers demanded the names of people who were absent from work. (Military) Police authorities were ordered to report every civil disorder.
Although the *Standgericht* was presented as a solid system of law with clearly formulated definitions, random citizens were arrested and sentences were randomly declared. Innocent people lost their lives during patrols from the *Ordnungspolizei*. The names of the people sentenced to death were hastily published via placards and in newspapers. Rauter later declared: '*It was of no importance that the right man was killed as it was important that people would be killed at the right time*'
56 victims died in the three northern provinces of the Netherlands, 34 of them were buried '*at an unknown location'.* By the end of May 1943, the families of the victims received a letter from the town mayor informing them of the execution by the *Standgericht* and the burial of these victims. The burial location could not be made public.
The April-May strikes proved to be a turning point in the course of the second world war. This was characterised mainly by the attitudes among occupying Germans and Dutch citizens towards each other.

In August, the whole *28e Regiment* of the *Ordnungspolizei* left for Marseille, to end up in Croatia. Mechels got badly injured in Croatia and though the regiment presumed him dead, he recovered from his injuries and went back to Germany after hospital treatment.

Chapter two describes the relatives, still unknowing of the missing victims' fates, while authorities elaborated on the certainty that the victims were buried somewhere near the location of the Appelbergen. Right after the April-May strikes rumour had already been spread that the Appelbergen was the secretive location for the executions and burials. The authorities expected a mass grave to be found at the Appelbergen.
On November 30, 1945 and after Gerrit van Zwol filed a declaration for '*the suspected grave*' of his son Jogchum at the Appelbergen, the grave was opened. It was the '*Opsporingsdienst (POD)'* in collaboration with the military police and the Haren authorities, instead of the '*Dienst Identificatie en Berging van het Nederlandse Rode Kruis'*, opening the grave. Nineteen bodies were found, of which eighteen could be identified by their clothing. Jogchum was not identified.
By newspaper, citizens were asked for information regarding the missing victims of the April-May strikes. After the reinterment of the identified victims, the '*Opsporingsdienst (POD)'* received six extensive descriptions of people. The descriptions were compared with the description of the one unidentified victim found at the mass grave. Without fitting results the last remaining victim was buried in Haren on the 2nd of January 1946 as an '*unknown'* in anticipation of later identification.

Section I from the POD was entrusted with interrogating the supposed war criminals. The section was led by inspector Jan Kerkhof. The mass grave was emptied by the POD and consequently his organization had gathered and could use its own information. Kerkhof discovered that there had to be 16 more victims of the April-May strikes. Although he was not appointed for the task, Kerkhof directed his aim to find the unknown location of these 16 victims. It turned out he had assumed that the relatives of the missing victims were already informed of the fates of their missing relative and that the search was only for the location. He wanted to give the families peace and the missing victims a worthily reinterment.
He interrogated people from the DS about the location of the missing grave. They told him that all the victims had been buried in the same area. The commander of the *Ordnungspolizei* Mechels would have been able to point out the exact location but was presumed dead.

It wasn't until early 1947 that the Dutch authorities discovered Mechels to be alive and filed for extradition. On the 17th of June 1948, Mechels was arrested in Germany. He was extradited to the Netherlands on the 11th of January 1949. Kerkhof interrogated him at once.
Mechels stated that he didn't know the location. According to Mechels, his subordinate Düreck was able to point out the location, because he had executed the burials. Thereon Düreck, who had become a high-ranking police official in Germany, was interrogated. He denied any involvement in the burials of the missing victims. Kerkhof visited Düreck personally in 1950 and promised to grant amnesty in exchange for pointing out the location. Düreck stood by his denial and left Kerkhof empty handed.
Mechels was sentenced to twenty years in prison for the murder of 16 civilians from the town of Marum. He was released from prison after only six years. No one was ever convicted for sentencing the victims, executing the victims or their secretive burial.
Kerkhof still had a feeling of responsibility for the missing victims. He gathered all the information he had found about the Appelbergen and the missing victims and put it into a Police archive. Before his retirement, he made copies of most documents in the archive and took these home. He composed a personal archive with these copies and in 1992 this was made available to the trust: '*Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen'*
This trust organization participated in the search for the location of the unknown mass grave.
The relatives of the missing victims deeply appreciated these new investigations. They said that they had never been able to cope with the missing of their relative(s). They had long been hoping for the return of their missing relatives as there was no certainty over their fate. They wouldn't lock the door at night because there was no grave. Up until 1956, missing people continued to return from the east, when would the relatives have to give up their hope for a return?

Chapter three describes theories regarding mourning and handling of losses, together with the change of these theories in the last half century.
Up until the end of the sixties, mourn was regarded a psychiatric theme and it remained a psychiatric issue for a long time. The models where the issue was based upon suggested a point where the process would end. More recent insights in the matter describe a dual process of handling the loss. Attention goes out to the deceased as well as the continuing of and the change in the lives of the relatives of the deceased. Accepting the loss beyond recall remains the start of handling a loss.

By the end of 1930 stress had become a scientific factor as a normal reaction to a physical or psychic threat. It was commonly accepted that victims would get exhausted if they weren't able to cope with a situation of remaining threat. This exhaustion would ultimately lead to disease or in the worst case to death. Half a century later research indicated that there were major individual differences between the experiences of people who were under stress and between their reactions to stress.
The third chapter also describes the changing insights into trauma, caused by the war. There was virtually no societal attention regarding psychic problems caused by percussive war trauma up until the late sixties. Initially there was a consent that accepted psychic problems as a result of physical problems, like malnutrition or infectious disease. Psychic recovery was to be made after the physical cause was removed. By the end of the sixties, the last sentenced war criminals were to be released from prison. Fierce discussion began regarding war trauma that had previously gone unrecognized. It became clear that victims of war trauma could suffer problems for a long time.
At that time, mentality shifted. Victims got attention for their stories, and they became more outspoken. Their fierce expressions were, however, largely the result of post-war silence regarding their societal condition which had worsened their suffering. After the liberation of the Netherlands, they had been given no space for a joint dialogue that would have offered some recognition for their suffered war trauma. Even the debate that followed the unrest after the release of the last war criminals, had a medical background. Recognition was based on physical illness which was undisputedly considered a result of suffered war trauma.
In 1980, the post-traumatic stress syndrome was officially institutionalized after recognizing the psychic problems of veterans from the Vietnam war. Ten years later it was emphasized that not every shocking event would lead to trauma. It was presumed to be dependent on the severity of the effects on the victim's health as a result of the degree of impotence and mortal threat that had been experienced.
By the end of the sixties missing victims' cases were published by the wives of soldiers missing in action from the Vietnam war. Missing persons cases as a result of war got their political and scientific attention. Researchers pointed out that missing a relative as a result of war could be characterized as a very severe stressor. They emphasized that the relatives needed information regarding their missing relative in order to get a necessary feeling of control over their situation. They also recommended contact between people who had a missing a relative, first to share information, and secondly to learn from one another how to cope with missing relatives as a result of war. The importance of not forcing a conclusion when there was no proof of irretrievable loss was discovered. The dual model offered space to continue one's own life while at the same time, directing one's thoughts at the missing person. Engagement into one's own life prevented exhaustion from lasting stress. Directing one's thoughts on the missing person would keep the relationship intact and offered space for hope of their possible return.

In chapter five, the relatives, organizations, and other people who were involved contemplate the April-May strikes, the post-war period, and the theories regarding how to cope with losses. They have contemplated the themes that came forth from the main investigative question in a structured dialogue in order to determine whether the situation regarding the missing victims was intentional or not.
Chapter four describes the theories that were handed to the subjects and contains the Structuring theory by Giddens and the Narrative Identity model by Ricoeur. These theories are focused on the agency of conduct of the subjects and the resulting choices at hand. The theories describe the function of rules, their intended purpose, and their unintended consequences. The theories also describe the function of systems, life stories, power, and communication. The theories represent how assumptions lead to specific action and how information can restore an impaired story.
The dialogues showed that the relatives of the missing victims never expected the occupying Germans to quell the strikes in such a violent manner. The relatives said that they had to contend with a lot of unanswered questions because they couldn't find logic in the arrests and sentences. The occupying Germans had, in their actions, made a twofold statement by proclaiming a solid system of law with clearly formulated definitions while, on the other hand, keeping the real enforced measures secret. The order to execute and bury the sentenced people at a secretive location was also covertly given. Relatives were only confronted with this covert reality when thousands of people were transferred by force to Germany for forced labor. This event gave them hope that their missing relative had also been sent off to Germany because they assumed the Germans needed every worker they could get. Relatives of missing victims just couldn't imagine the Germans executing innocent people, or people who had committed just a minor offence like emptying a few milk cans.

During the war the relatives' agency of conduct was limited and their hopes were aimed at the coming liberation. After liberation, they assumed that the '*reliable Dutch authorities'* would track down their loved ones. They reckoned with the possibilities of their relative being dead or imprisoned.
The agency of conduct during the war for the Dutch authorities was also severely limited by the occupying force. After the war lots of work needed to be done in a destroyed and out of joint country. The work had to be done by too little people in too little time and reconstruction was given the highest priority. The predominant motto was *'hang in there, don't complain and look forward'*

A few weeks after the mass grave at the Appelbergen had been emptied, it was known by inspector Kerkhof, amongst others, that there were 16 more missing victims. They were also presumed to be buried near the Appelbergen.[985] This fact wasn't known by the majority of families of these victims and many hoped for the return of their missing loved one from the east. Kerkhof didn't know of their hopes. He kept all information carefully and made sure it wasn't lost, for decades to come.

The relatives couldn't cope with the missing of their loved ones because they were uninformed for decades to come. The information could have answered the many questions they had been stuck with since the April-May strikes. The information could have taken away many doubts and deliver a story which would at least give some peace to the relatives of the missing victims, and complement their life stories. The reason that this didn't happen was partially intentional and partially the unintentional consequence of behaviour that was considered to be obvious during the years after the war.

Rauter gave a secretive order to conduct the executions and burials in secret. These secret operations were accompanied by a proclamation of a solid system of law with clearly formulated definitions. These concurring events confused the relatives of the missing victims and left them with a great deal of uncertainty. With the *Keitel Erlass*, which shaped the legal basis for the disappearance of the victims, the suppressing influence of this uncertainty was intentionally created. Rauter's primary objective was to prevent the strikes from spreading to Belgium and France. Later, an attempt was made to destroy evidence by making mention of cremation of the victims. These terrorist actions from Rauter created the situation where the surviving relatives could not cope with the missing of their loved ones.

The relatives reported the absence of their loved ones after liberation and in some cases, they reported treason. They assumed that their official accounts would be valid forever and that the authorities consisted of a cooperating system of organizations which would do everything it could to track down their missing relatives. The relatives never got a decisive answer. The unintentional consequence of the absence of an answer is the surviving relatives' hope for a return. Juridical authorities were at the disposal of the information regarding the April-May strikes. The information was considered confidential as it was part of the special system of justice that was temporally created after the war. The archive which contained the information lacked the function of a library and its organization did not have an informative function. The fact that the relatives of the missing victims did not know the information was an unintentional consequence.

From 1945 till the end of the sixties social hierarchies were considered obvious and normative behaviour consisted of sparing people and keeping the silence. These social behaviours prevented an equal dialogue between civilians and the authorities as well as between older and younger people. Availability of information was limited to the authorities and the older generation did not actively recollect the events of the war to spare the younger generation.

The Dutch Red Cross, de War Graves Foundation (OGS) and the RIOD (now NIOD: Dutch Institute for War, Holocaust and Genocide Studies) were given the task of informing people. Right after liberation these organizations could be approached with requests for information. The Dutch Red Cross handled the missing persons cases, but would only label a case 'missing' if the fate of the missing person was not known. In the case of an unknown grave the missing person would not be considered missing.
The Dutch Red Cross was certain that the victims of the April-May strikes were dead. Their certainty was based upon official announcements made by occupying Germany and the mentioning of the missing persons in the register of births deaths and marriages. Due to extreme pressure of work, the Dutch Red Cross would not answer a request for information, regarding a missing person, more than once when a missing persons

[985] Kerkhof assumed fifteen victims to lay buried at the Appelbergen and one to lay buried as an 'unknown' in Loenen.

death had been registered. The unintentional consequences of this conduct were that relatives would not get answers to their requests and that the information given by the various organizations differed. The Dutch Red Cross only gave information about the location of the grave while the relatives were as much in need of information about the fate of the missing persons.
The OGS worked with the same definition of 'missing'. The fact that the relatives of the missing persons wanted to get information about their loved one's fate was not known by the OGS and the Dutch Red Cross. The RIOD investigated the April-May strikes right after the war. In 1950 they published a monograph concerning the April-May strikes. Although the RIOD possessed all possible information, the monograph only dealt with the question: '*How did the nature of people from different provinces contribute to the variety of manners in which the strikes occurred?*' The missing persons cases and secret locations of the graves were only discussed summarily in the report.

The Netherlands hadn't experienced cases of missing soldiers on a large scale during two world wars. After the second world war the Dutch authorities were forced to deal with tens of thousands of missing civilians due to deportations, imprisonment, submerge, forced labor, refuge and evacuations. Most of the missing people were found within a few months after the war. These circumstances resulted in the lack of attention concerning the remaining missing persons cases as an unintentional consequence. Research into coping with missing persons as a result of war was primarily made in the United States, Argentina and Chile beyond the late sixties.
From these investigations, different forms of missing persons as a result of war were recognized, each having a different impact on the agency of conduct of surviving relatives and organizations. A particular regime can vanish persons while in control. As a result, the surviving relatives will receive no help or information at all as the regime has a totalitarian agency of conduct. In the case of an occupying regime which vanishes people, surviving relatives often hope that their missing relative will return, or will be tracked down by the authorities, after liberation. Authorities that were taken over during occupation regain their agency of conduct after liberation. These two mentioned forms of disappearance of people mainly strike civilians. Two other forms of missing persons cases are a result of soldiers being sent to war, ending up as missing in action or prisoner of war. In these instances, it is impracticable for their relatives to search for their loved ones at the site where the soldier went missing. However, they often receive help from their government in finding the missing person. A fifth form of missing persons cases as a result of war is the murder of or the disappearance of collaborating citizens during occupation at the hands of the resistance. The relatives of the collaborating citizens will receive help from the occupying force during occupation. Often they receive no help after liberation because they chose the 'wrong' side during the occupation.

In the nineties, missing persons cases, as a result of war, received attention in the Netherlands. This was caused by the inability to effectuate specific tasks for mourning in the case of a missing person due to the fact that there was no certainty of an irretrievable loss. The university of Utrecht made research into subjects, that had to cope with a missing person, in 1994. These investigations resulted in a large number of recommendations for specific programs to help people. Missing persons cases as a result of the war were not taken into account.

A missing only ends when the person has been found, dead or alive. Families are able to search for their missing relative, but only Authorities can really investigate. Families remain dependant on information that makes an end to their lasting uncertainty thus creating a huge responsibility for the people who have (parts of) this information at their disposal.
Six decades have passed since the April-May strikes and things have changed a lot during this time, for good and for worse. The changing of mentality in the sixties brought along more openness and the people became outspoken. This resulted in the unlocking of archives over the years which released much more information to the public and improved cooperation between organizations. The importance of solving missing persons cases is now commonly understood and the degree of expertise in tracking down missing persons has grown. Together with the development of technical and communicative means, these accomplishments have had a beneficial effect on the capability to search for missing persons from World War II. On the other hand, years have passed and personal knowledge regarding the events that led to the disappearance of people has declined. Information regarding persons, missing from the war, is often hidden in old and uncategorized files and archives. Witnesses have passed away and opportunities to get decisive answers have been unfulfilled. A new grief arises over relatives that passed away without knowing the recently discovered truth about their missing loved ones.

Nawoord

Oorlogsvermissingen en de start van een werkgroep
In 2003 trad de jonge historicus Victor Laurentius in dienst bij het Nederlandse Rode Kruis (NRK), afdeling Oorlogsnazorg. Hij had al twee jaar geregeld contact met Jan Rijnders, die op zoek was naar zijn vermiste grootvader Goossen Rijnders. Het stuitte Laurentius tegen de borst dat Rijnders zo moeilijk toegang kreeg tot dossiers die hij voor zijn onderzoek nodig had. Laurentius: '*Ik vind dat mensen die afhankelijk zijn van informatie om prangende vragen te kunnen oplossen, recht hebben op toegang tot die informatie. En ik vind dat instanties daarin een proactieve houding moeten aannemen.*'
Bij de afdeling Oorlogsnazorg kreeg hij regelmatig informatieverzoeken van verwanten over de lotgevallen van familieleden die in de oorlog vermist waren geraakt, of wiens verhaal voor hen 'vermist' was. Om deze informatieverzoeken te kunnen beantwoorden, overlegde hij dikwijls met de Gravendienst / Bergings- en Identificatiedienst (BID) van de Koninklijke Landmacht. Er ontstond een prettige samenwerking tussen Laurentius van het NRK, en Patric van Aalderen, Geert Jonker en Irnadi Arnand Maringka van de BID.
Al snel besloten de vier mannen een aantal Cold Cases te onderzoeken. Immers, het NRK beschikte over gegevens van vermisten, de BID beschikte over beschrijvingen van als '*onbekende'* begraven slachtoffers. Een vergelijking van deze gegevens zou mogelijk tot mogelijke identificaties kunnen leiden. Een DNA-onderzoek zou het sluitende bewijs kunnen leveren. Laurentius: '*We realiseerden ons dat een aantal zaken in het verleden niet goed was afgehandeld, en we wilden proberen die alsnog op een bevredigende manier af te sluiten.*'

Via de BID raakte de technisch rechercheur Jan Willem Tuinman bij de samenwerking betrokken, omdat Tuinman over cruciale kennis en certificering beschikte op het gebied van slachtofferidentificatie en DNA-onderzoek. In oktober 2005 vond het eerste DNA-onderzoek plaats van een onbekende militair die in de Tweede Wereldoorlog was gesneuveld.
In de gesprekken tussen de BID, het NRK en Tuinman kwam geregeld ter sprake dat informatie erg versnipperd lag over vele archieven, en er zeer uiteenlopende regels bestonden over de raadpleging van dossiers. Ook zag men in dat dossieronderzoek voor de meeste nabestaanden een onmogelijk moeilijke klus was.

Op 1 april 2006 werd een DNA-regeling van kracht. Die regeling schreef voor dat vanaf die dag niemand meer als 'onbekende' begraven mocht worden zonder dat het DNA-profiel van deze persoon was bepaald. Met terugwerkende kracht zouden DNA-profielen worden gegenereerd van personen die reeds als '*onbekende'* waren begraven. Er werd een DNA-databank opgericht onder verantwoordelijkheid van het Landelijk Bureau Vermiste Personen (LBVP) van het Korps Landelijke Politiediensten (KLPD), waarin DNA-profielen van vermiste personen en hun verwanten worden bewaard, in afwachting van een mogelijke 'match'. Tijdens een gesprek dat ik in juni 2006 met Carlo Schippers en Franske Eendebak van het LBVP van het KLPD in het kader van de bundel Meerstemmig voerde, bleek dat de databank ook openstond voor oorlogsvermissingen. De bundel werd in maart 2007 verspreid.
Laurentius: '*Door Meerstemmig was het me duidelijk geworden dat alle neuzen bij diverse instanties min of meer dezelfde kant op stonden, en dat de tijd rijp was om een formele samenwerking op poten te zetten waarin de cruciale spelers vertegenwoordigd waren: de Oorlogsgravenstichting, de BID, het NRK, het KLPD en enkele 'materie'-deskundigen.*'

Op zaterdagmiddag 11 augustus 2007 viel het woord Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog voor het eerst. Dit gebeurde in de tuin van Geert Jonker van de BID, waar Victor Laurentius, Jan Willem Tuinman, Irnadi Arnand Maringka, Patric van Aalderen en Geert Jonker bespraken hoe ze alle verzamelde kennis en ervaringen konden bundelen en inzetten.
In november 2007 werd het LBVP van het KLPD, inmiddels uitgebreid met Harco Derksen, bij de samenwerking betrokken. Het LBVP financiert de DNA-onderzoeken en verzorgt de administratie.

Jan Willem Tuinman en Victor Laurentius waren ondertussen begonnen met het samenstellen van een digitale lijst van alle oorlogsvermisten op Nederlandse bodem. De lijst groeide razendsnel tot het huidige aantal oorlogsvermisten van 555.

Vanaf 5 maart 1999 had ik contact met Astrid Röhl-Loep, de dochter van Frederik Martinus Loep. Vanaf 13 november 2003 had ik contact met Henny de Rooij-Bouwman, de dochter van Hendrikus Wilhelmus

Bouwman. Beide vaders waren sinds de April-Meistakingen vermist. Vanwege het inmiddels korte lijntje tussen Laurentius en mij, konden de beide families contact opnemen met Oorlogsnazorg. En vanwege het inmiddels korte lijntje tussen Laurentius, de KLPD en Tuinman, kon de laatste DNA-onderzoeken verrichten.
Jan Rijnders en ik hadden vanaf 2006 geregeld contact over de '*Tiel-zaak'* en de '*Appelbergen-zaak'*. Laurentius bracht ons in januari 2008 in contact met Tuinman, zodat ook deze kennis gebundeld kon worden. Besloten werd dat Rijnders, Tuinman en ik als vrijwillige '*materie'*-deskundigen' aan de op te richten Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog toegevoegd zouden worden. Daarvoor was het nodig dat we officieel vrijwilligers werden bij het NRK, afdeling Oorlogsnazorg.

Op 1 september 2008 is de werkgroep officieel opgericht. Ook Johan Teeuwisse van de Oorlogsgravenstichting (OGS) is aanwezig bij de vergaderingen van de werkgroep, waarmee er een zo groot mogelijke uitwisseling tussen OGS, NRK en BID op gang is gekomen. De werkgroep is uitgebreid met functionarissen van de KLPD, de DNA-gecertificeerde politieman Cees van Ginnike en enkele onderzoekers. Vanwege de taak van het NRK op het gebied van het opsporen van oorlogsvermisten, werkt de werkgroep onder de verantwoordelijkheid van het NRK.

In tweetallen wordt onderzoek verricht naar enkele oorlogsvermissingszaken, zoals Robert Boxem, Peter de Jong en ik in een team aan het Appelbergenonderzoek hebben gewerkt.
Jan Willem Tuinman en ik richten ons op de 55 (landelijke) vermisten van de April-Meistakingen. Van hen zijn tien in Velsen en drie in Vught gecremeerd. Vijftien slachtoffers liggen op de Appelbergen begraven. De overige slachtoffers liggen nog '*ergens'* in Nederland '*op een onbekende plaats begraven'*.
We doen dit onderzoek vrijwillig, in onze vrije tijd.

Een systeem is niets anders dan een afspraak over tijd en ruimte. Het zijn de actoren die systemen een kloppend hart geven.

Verantwoording (methodologie)

Hoe heb ik het onderzoek *Op een onbekende plaats begraven* methodologisch vormgegeven?
De methodologische opzet van het onderzoek brengt het proces in beeld vanaf de probleemsituatie naar de gewenste onderzoeksopbrengst.

1. Ontwerp van het onderzoek

De probleemsituatie was als volgt: (de meeste) verwanten van de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen waren decennialang verstoken gebleven van informatie die een einde had kunnen maken aan de onzekerheid over het lot van hun verdwenen familielid. Pas zestig jaar na de verdwijning bleek deze informatie al in 1946 bekend te zijn geweest bij enkele instanties. Met verbijstering vroegen de nabestaanden zich af waarom deze instanties er niets mee hadden gedaan en hen niet hadden ingelicht.
In levensverhalen brachten ze in beeld hoe ze met de decennialange vermissing en onzekerheid hadden geleefd, en hoe moeilijk dat was. Toen contactpersonen van instanties werden geconfronteerd met deze levensverhalen, reageerden ook zij met verbazing. Zij stelden dezelfde vraag als de nabestaanden: '*Hoe heeft dit kunnen gebeuren en waarom heeft het zo lang moeten duren?*'
De gewenste onderzoeksopbrengst bevatte drie onderdelen. Allereerst moest de context worden beschreven waarin de vermissingen waren ontstaan en konden voortduren: de April-Meistakingen, het laten verdwijnen van slachtoffers door de bezetters, de naoorlogse opsporing van oorlogsvermisten, veld- en massagraven, en de mate waarin die zoekacties al dan niet succesvol waren verlopen. En voor wie. Ten tweede moest worden weergegeven wat langdurige oorlogsvermissing betekende voor betrokkenen. Tot slot wilde ik 'het persoonlijke verhaal achter het historische verhaal' in beeld brengen door historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek met elkaar te combineren. Met deze opbrengsten streefde ik ernaar een bijdrage te leveren aan de inzichten in en de discussie over het leven met langdurige oorlogsvermissing en de (praktische) mogelijkheden waarover betrokkenen beschikking zouden moeten krijgen wanneer het gaat om langdurige oorlogsvermissing en onzekerheid.
Het in beeld brengen van omstandigheden en het vertolken van de reacties van de betrokkenen erop, verdient pas het predicaat *sociaal-wetenschappelijk onderzoek* als dit wordt aangevuld met sociaal-wetenschappelijke theorievorming.[986] In dit kader zijn theorieën over rouw en verliesverwerking, traumaverwerking en stress afgezet tegen vermissing, en zijn gebruikelijke inzichten over het omgaan met oorlogsgetroffenen afgezet tegen het omgaan met nabestaanden van oorlogsvermisten.
Het *andragogische* karakter wordt verkregen door inzicht te geven in mogelijkheden die kunnen bijdragen tot het vergroten van handelingsruimte en regie van alle betrokken actoren. In dit kader zijn de betrokkenen, in navolging van onderzoekstradities als Action Research, zélf bij het onderzoek betrokken, hebben ze zélf kunnen reflecteren op deze door de decennia heen veranderde handelingsruimte en konden ze zélf de beperkingen en mogelijkheden daarin benoemen in de conversatieruimte die in de geconstrueerde dialoog werd gecreëerd, en verhelderen met behulp van de handvatten die vanuit de Structuratietheorie en het Narratieve Identiteitsmodel werden aangereikt.

Biografisch onderzoek
De oorlogse en naoorlogse omstandigheden creëerden met betrekking tot oorlogsvermissing een bepaalde handelingsruimte. Die ruimte verschilde per actor en gaf verschillende maten en vormen van regie. De reacties van de verschillende actoren kunnen dus alleen begrepen worden tegen de achtergrond van een gedetailleerde beschrijving van de feitelijke omstandigheden.
Door een beeld te schetsen van de *verwevenheid van de levens van de actoren met de omstandigheden*, kunnen theoretisch gefundeerde inzichten uit deze verwevenheid worden gegenereerd. Als onderzoeks-methode sloot biografisch onderzoek hier het beste bij aan: de geïnterviewde actoren brachten deze verwevenheid onder woorden in verhalen.
Vertellers maken in verhalen echter hun *subjectief* beleefde werkelijkheid kenbaar. Biografisch onderzoek baseert zich weliswaar op deze verhalen, maar heeft als uiteindelijke doel theorieën te vormen over hoe mensen met de werkelijkheid omgaan. In een verhaal wordt een *concrete en subjectieve interpretatie van de werkelijkheid* onder woorden gebracht, een theorie zoekt een *heldere, logische en abstracte interpretatie van*

[986] Rosenthal (2004). *Biographical research*.

de werkelijkheid.[987] Wetenschappelijk biografisch onderzoek wil dus de werkelijkheid zichtbaar maken, uitgaande van de subjectieve werkelijkheid.
Dit zichtbaar maken van de subjectieve werkelijkheid kent in de sociologie een lange traditie die in de jaren dertig en veertig zijn hoogtepunt beleefde in de Chicago School. Sinds de jaren zeventig maakt de traditie nieuwe ontwikkelingen door in verschillende wetenschapsdisciplines: Oral History in geschiedenis, Discursieve Psychologie in psychologie, en sociale wetenschappen borduren met nieuwe methoden voort op de kennis van de Chicago School. In al deze disciplines staat de *interactie tussen mens en omgeving* centraal: mensen ontwikkelen hun identiteit in interactie met hun omgeving. In verhalen construeren ze hun narratieve identiteit. In verhalen klinkt door hoe ze door hun omgeving worden gevormd, hoe ze hun omstandigheden ervaren en welke betekenissen ze er aan geven.[988]
In biografisch onderzoek worden levensdocumenten op wetenschappelijk niveau bestudeerd, zodat sociale verschijnselen kunnen worden bekeken in hun verwevenheid met persoonlijk menselijk handelen en maatschappelijke ontwikkelingen, met sociaal-wetenschappelijke theorievorming als doel.[989]
Vertaald naar het onderzoek *Op een onbekende plaats begraven*: Op wetenschappelijk niveau worden *getuigenissen van nabestaanden en andere betrokkenen* (levensdocumenten) bestudeerd, zodat *langdurige oorlogsvermissing* (sociaal verschijnsel) kan worden bekeken in zijn verwevenheid met *hoe de actoren met de vermissing omgingen* (persoonlijk menselijk handelen) en de *omstandigheden rond de voort durende oorlogsvermissing* (maatschappelijke ontwikkelingen), met als doel sociaal-wetenschappelijke theorievorming.

Oorlogsvermissing als omstandigheid met veranderende impact
Ik heb er voor gekozen om oorlogsvermissing vanuit drie perspectieven te belichten. Het ging er immers om hoe de verschillende actoren door de decennia heen met de gevolgen van de April-Meistakingen, dus met de oorlogsvermissingen omgingen.
Ten eerste wilde ik daarom een gedetailleerde beschrijving geven van de April-Meistakingen en de omstandigheden die tot de vermissing hadden geleid. Uit deze beschrijving blijkt dat de handelingsruimte tussen nabestaanden onderling, tussen instanties onderling, en tussen nabestaanden en instanties verschilde.
Ten tweede wilde ik een gedetailleerde beschrijving geven van de naoorlogse tijd en de mogelijkheden om vermisten op te sporen. Ook daarin verschilden de handelingsruimten tussen nabestaanden onderling, tussen instanties onderling en tussen nabestaanden en instanties. Vooral de mate waarin de verschillende actoren over informatie beschikten en konden beschikken, verschilde.
Ten derde wilde ik laten zien hoe er in de loop van de zes decennia die sinds de April-Meistakingen waren verstreken, werd gedacht over rouw en verliesverwerking, traumata en stress, het getroffen zijn door de oorlog en oorlogsvermissingen. De inzichten veranderden enorm in de loop der decennia. Deze veranderingen brachten veranderde handelingsruimten met zich mee, voor zowel nabestaanden als instanties.

2. Instrumentontwikkeling en dataverzameling

De April-Meistakingen en de daaruit voortvloeiende oorlogsvermissingen hadden invloed op het persoonlijke en/of beroepsmatige leven van bepaalde actoren. Deze actoren vormden de onderzoekspopulatie voor dit onderzoek. De populatie was onder te verdelen in nabestaanden, en instanties en andere betrokkenen. De nabestaanden werden eerst geïnterviewd, de instanties en andere betrokkenen later. De laatste groep reageerde tevens op de verhalen die door de nabestaanden onder woorden waren gebracht. Ik wilde in deze studie een gelijkwaardige ruimte geven aan de perspectieven van alle respondenten, om een zo breed mogelijk inzicht te genereren in de persoonlijke en beroepsmatige betrokkenheid bij oorlogsvermissing.

Nabestaanden
Met een groeiend aantal nabestaanden had ik tussen 1997 en 2004 al gesprekken gevoerd in het kader van het Appelbergenonderzoek. Tijdens deze gesprekken werd ik me ervan bewust dat ze de wens hadden om hun verhalen met elkaar te delen en onder de aandacht van instanties te brengen. In 2004 heb ik veertien van hen rechtstreeks benaderd met de vraag of ze mee wilden werken aan een bundel met levensverhalen over de April-Meistakingen en oorlogsvermissing. Vier anderen zijn benaderd via de zogenaamde

[987] Ganzevoort (1998). *De praxis als verhaal.*
[988] Rosenthal (2004). *Biographical research*; Kvale (1996). *InterViews.*
[989] Nijhoff (2000). *Levensverhalen.*

sneeuwbalmethode: een reeds benaderde geïnterviewde gaf aan dat een familielid naar verwachting een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren.
Acht respondenten kozen ervoor hun partner bij het interview aanwezig te laten zijn, zeven van hen deden mee aan het gesprek.
Uiteindelijk werden van 27 respondenten levensverhalen beschreven: drie zoons, vier schoondochters, vier broers, een zuster, twee schoonzusters, twee neven, twee nichten, een kleinzoon, twee kleindochters, drie achterkleindochters, de echtgenoot van een kleindochter, de echtgenote van een kleinzoon en de echtgenoot van een nicht.
Een biografisch interview hanteert doorgaans maar één vraag: '*Wilt u me over uw leven vertellen?*' Deze studie wil echter inzichten genereren in de gevolgen van de April-Meistakingen en de voort durende oorlogsvermissing op de levens van de betrokkenen, in dit geval de nabestaanden. Dit vraagt om een andere vraag, namelijk de vraag om over het leven te vertellen in relatie met de *onderzoekscontext*.
In de eerste fase van een biografisch interview wordt de vertelling niet onderbroken, maar gesteund door luisteren en doorvragen. Geïnterviewden zijn in interactie met hun herinneringen, niet met luisteraars. Door te blijven focussen op de herinneringen en de beleving ervan wordt het verhaal steeds gedetailleerder.
In de tweede fase stelt de interviewer twee soorten vragen. De interne vragen worden gesteld aan de hand van de aantekeningen die tijdens de eerste fase zijn gemaakt. De externe vragen gaan over thema's die bruikbaar zijn voor het onderzoek, maar die nog niet aan bod zijn gekomen. Om het verhaal van de geïnterviewde niet te beïnvloeden, worden deze vragen pas aan het eind van het interview gesteld.
In de eerste fase van het interview werd daarom de vraag gesteld: '*Wilt u vertellen over de April-Meistakingen en de vermissing van uw familielid, en wat die betekend hebben voor uw eigen leven en dat van uw familie? Alles wat u relevant vindt kunt u naar voren brengen, en we hebben zoveel tijd als u aangeeft.*'
In de tweede fase werd hierop voortgeborduurd aan de hand van interne vragen. De externe vraag van de tweede fase luidde: '*Kunt u vertellen over de onderzoeken naar de graflocatie van uw familielid en het recente Appelbergenonderzoek?*'

Contactpersonen van instanties en andere betrokkenen
Met een aantal contactpersonen van instanties had ik vanaf 1995 geregeld contact in het kader van het Appelbergenonderzoek. We spraken regelmatig over de invloed van oorlogsvermissing op de levens van nabestaanden en over archieven die recentelijk hun deuren openden.
Nadat de levensverhalen van de nabestaanden gebundeld waren in een boekje, formeerde ik een respondentengroep die ik wilde benaderen om op deze verhalen te reageren. Naast de al bekende contactpersonen completeerde ik de groep door ook andere instanties te benaderen die in rechtstreekse contacten te maken hadden met oorlogsvermissing en het getroffen zijn door de oorlog. Alle benaderde respondenten (behalve Cogis) wilden meewerken aan het onderzoek.
Uiteindelijk werden van 30 respondenten de verhalen opgetekend: negen respondenten waren direct bij het Appelbergenonderzoek (1996-2004) betrokken, zes geïnterviewden maakten deel uit van een strafrechtelijke instantie, zes van hulpverlening en belangenbehartiging, vier waren werkzaam in een documentatie instantie, en vijf geïnterviewden leefden of hadden geleefd met oorlogsvermissing.
Aan deze respondenten werd gevraagd over hun leven te vertellen in relatie met twee factoren: de functie die ze uitoefenden en de onderzoekscontext.
In de eerste fase van het interview werd daarom de vraag gesteld: '*Wilt u vertellen wat de in de levensverhalen in beeld gebrachte oorlogsvermissing voor u en uw instantie betekent, en wat u en uw instantie kunnen betekenen voor de nabestaanden en oorlogsvermissingen?'*
In de tweede fase werd hierop voortgeborduurd aan de hand van interne vragen. De externe vraag van de tweede fase luidde: '*Kunt u vertellen over mogelijke veranderingen binnen uw instantie in de afgelopen zestig jaar?*'

Rolneming
In biografisch onderzoek wordt de beleefde werkelijkheid in beeld gebracht. Een belangrijk methodologisch principe om dit doel te bereiken is rolneming, dat letterlijk '*zich verplaatsen in de ander'* betekent. Rolneming is nodig om zich denkbeeldig in het standpunt van de geïnterviewde te kunnen verplaatsen, om zelf te ervaren hoe de geïnterviewde de omstandigheden ervaart, om diens reacties en handelingen te kunnen

begrijpen en er op te kunnen anticiperen.[990] Rolneming is nodig om de beleefde werkelijkheid zo getrouwelijk mogelijk vanuit het perspectief van de geïnterviewden te kunnen interpreteren.[991]

Getrouwelijke weergave van het gesprek
Ik wilde de gesprekken zo getrouwelijk mogelijk weergeven in schriftelijke levensverhalen. Die van de nabestaanden in *Dat het zo lang moest duren*, die van de contactpersonen van instanties en andere betrokkenen in *Meerstemmig*.
Ik heb de gesprekken niet opgenomen op geluidsband. Ik had hiervoor de volgende redenen. Ten eerste had ik vernomen dat veel nabestaanden erg emotioneel werden als ze over de vermissing van hun familielid praatten en dat ze dikwijls van hun eigen emoties schrokken. Ik vermoedde dat geluidsapparatuur een vertrouwde gesprekssfeer in de weg zou staan. Dit werd door enkele nabestaanden bevestigd. Ten tweede zou ook een geluidsband het gesprek slechts beperkt vastleggen, omdat blikken en lichaamstaal letterlijk buiten beeld blijven.[992] Ten derde is een levensverhaal in beweging. Een verteld verhaal is niet hét levensverhaal van de geïnterviewde. Het is een tijdelijk verhaal, een voortdurende voorloper van het volgende verhaal die bovendien dit volgende verhaal beïnvloedt. Een bandopname was daardoor niet nodig.
Voor een zo getrouwelijke weergave van de gesprekken heb ik de volgende werkwijze gebruikt: In de uren voor een afgesproken interview richtte ik me alleen op het geplande interview, om de ontmoeting zo geconcentreerd mogelijk aan te kunnen gaan. Ik sprak iedere respondent in zijn eigen omgeving (behalve Victor Laurentius, NRK, met hem voerde ik enkele lange telefoongesprekken). Ik besprak de bedoeling van het gesprek en het kader waarin het plaatsvond. Ik vroeg om toestemming om aantekeningen te mogen maken, zodat ik de chronologie en de speciale woordkeuze kon vastleggen als handvat voor de latere uitwerking. Tijdens het gesprek schreef ik snel en kort, om het oogcontact zo weinig mogelijk te onderbreken. Na het gesprek werkte ik de aantekeningen onmiddellijk, zonder tussenkomst van andere informatie, uit tot een schriftelijk verslag. Dit verslag stuurde ik naar de betreffende geïnterviewde, met de vraag de tekst kritisch te bekijken en indien nodig te corrigeren. Het moest volledig hún verhaal zijn.[993]

Is een getrouwelijke weergave wel mogelijk?
De Deense psycholoog Steinar Kvale schetst twee uiterste visies die ten grondslag kunnen liggen aan het interview als methode om perspectieven van geïnterviewden in beeld te brengen. *The miner's view* gaat er van uit dat ieder mens een steenlaag van betekenissen heeft die met het juiste gereedschap kan worden afgegraven. De persoon van de interviewer en de interviewsituatie hebben geen enkele invloed op het levensverhaal dat wordt geformuleerd, iedere interviewer zal hetzelfde blootleggen. *The traveler's view* daarentegen, gaat uit van een constante wisselwerking tussen het reisgebied en de reiziger. De reiziger verandert gedurende de reis, onder invloed van wat hij onderweg ziet en beleeft. Een interview is als zo'n reis. Er is geen sprake van vaste betekenissen, een solide vaste steenlaag, maar van betekenissen die tijdens het interview ontstaan. Het interview is als een conversatie waarin geïnterviewde en interviewer samen kennis construeren. Kvale concludeert dat de informatie die tijdens een interview naar voren wordt gebracht, altijd verweven is met de sfeer en context van het interview. De onderzoeksdata zijn daarom gesitueerd.[994] Het betrouwbaarheidsvraagstuk is dus in het geding. Met andere woorden, het is de vraag of datgene wat door de onderzoeker wordt waargenomen door andere onderzoekers op dezelfde manier zou worden waargenomen. Tevens is de validiteit onzeker. Immers, als het levensverhaal geen zuivere afspiegeling van het leven van de geïnterviewde is, meet de onderzoeker niet wat hij wil meten. Er zullen dus andere vormen van betrouwbaarheid en validiteit aangehaald moeten worden.[995]

Betrouwbaarheid en validiteit
Bij sociaal-wetenschappelijk onderzoek liggen betrouwbaarheid en validiteit vooral in de transparantie van de kennistheorie, dus in het volledig zichtbaar en bespreekbaar maken van de manier waarop kennis is gegenereerd. In *Op een onbekende plaats begraven* heb ik een zo groot mogelijke betrouwbaarheid en validiteit nagestreefd door de volgende punten te realiseren.

---

[990] Maso en Smaling (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*.
[991] Rosenthal (2004). *Biographical research*.
[992] Leydesdorff (2004). *De mensen en de woorden.*
[993] De geïnterviewden hebben hun verhaal verteld met een bepaald publiek voor ogen. Dit publiek was voor alle geïnterviewden gelijk, en bestond uit nabestaanden, instanties en andere betrokkenen op het gebied van oorlogsvermissing, en de Rijksuniversiteit Groningen.
[994] Kvale (1996). *InterViews.*
[995] Nijhof (2000). *Levensverhalen.*

De opgetekende verhalen werden door de geïnterviewden gecontroleerd en eventueel verbeterd tot een verhaal zoals zij het bedoelden.
Het verhaal werd aan mij als *subject* verteld. Door ook mijn eigen persoonlijke verhaal aan de gebundelde levensverhalen toe te voegen, maakte ik de ervaringen en beweegredenen zichtbaar die mijn interpretatiekader hadden gevormd. In het onderhavige onderzoek bespreek ik mijn persoonlijke positie in de inleiding.
Nabestaanden herkenden zich in elkaars verhalen. Contactpersonen van instanties herkenden zich in de verhalen van andere contactpersonen. Dit wordt *membercheck* genoemd.
Daarnaast heb ik een *deskundigencheck* ingeroepen van een feedbackgroep. De leden ervan hadden jarenlange kennis en ervaring opgedaan in het Appelbergenonderzoek, in historisch of sociaal-wetenschappelijk onderzoek, in begeleiding van oorlogsgetroffenen en/of in rouw- en verliesverwerking: de historicus Robert Boxem, de psychologe Tineke Legger, de socioloog Ben Boog, de technisch rechercheur en oorlogsonderzoeker Jan Willem Tuinman, de begeleider in verliesverwerking Paul Engberts en de nabestaanden Rina van Delden-van der Wijk en Jan Fokkens.
De data zijn dus vanuit verschillende perspectieven (nabestaanden, betrokkenen, deskundigen, theorieën, geschiedenis) gecontroleerd en in hun betrouwbaarheid bevestigd (triangulatie).

3. Data-analyse

De data voor *Op een onbekende plaats begraven* werden gevormd door de verhalen van de geïnterviewde nabestaanden, contactpersonen van instanties en andere betrokkenen. Uit de ontmoeting tussen de data, de geschiedenis en de theorieën wilde ik antwoorden distilleren op de onderzoeksvragen en de centrale vraagstelling.
Ik moest het *verband* op waarde zien te schatten tussen het historische kader van de April-Meistakingen en de eerste naoorlogse tijd, de theorieën en inzichten over rouw- en verliesverwerking, stress en traumata, en het getroffen zijn door de oorlog en oorlogsvermissing enerzijds, en de verhalen van de geïnterviewden anderzijds. Daarbij verschilden de perspectieven van alle geïnterviewden nogal van elkaar. Het ging om twee groepen geïnterviewden, met beide een heterogene samenstelling.
Ik koos ervoor om dit verband te vinden in thema's die zowel in het historische kader en de theorieën naar voren kwamen als in de verhalen van de geïnterviewden. De thema's werden dus als instrument gebruikt voor het inzichtelijk maken van de samenhang tussen theorieën en omstandigheden enerzijds en de persoonlijke beleving anderzijds. Deze samenhang biedt ruimte voor het ontstaan van nieuwe inzichten en voor aanvullingen op bestaande theorieën. Daarnaast ontstaat ruimte voor discours over nieuwe fenomenen: immers, doordat de verhalen, omstandigheden en theorieën elkaar ontmoeten wordt inzichtelijk wat omstandigheden en theorieën met mensen doen. Door thema's te hanteren wordt op een transparante wijze een plaats gegeven aan fenomenen in beleving en zingeving.
Deze methode van analyseren wordt *thematische fragmentanalyse* genoemd, waarbij fragmenten uit verhalen deelnemen aan thematische dialogen. Ik selecteerde de thema's aan de hand van de onderzoeksvragen en de centrale vraagstelling. Uit de verhalen werden fragmenten gelicht die in beeld brengen hoe de verschillende geïnterviewden persoonlijk en beroepsmatig met oorlogsvermissing leefden of te maken hadden. Door de fragmenten te verbinden met de informatie uit de historische context en theorieën en inzichten over rouw- en verliesverwerking, traumata en stress en het getroffen zijn door de oorlog en oorlogsvermissing, wordt inzicht gegeven in wat logischerwijs en gezien de omstandigheden binnen de mogelijkheden van de geïnterviewden lag en ligt, hoe dat komt, waar hiaten liggen, waarom die hiaten er liggen en welke mogelijkheden verkend kunnen worden in het passender omgaan met oorlogsvermissingen.
In de analyse werden de verhalen zodoende in samenhang met verwerkingstheorieën en de geschiedenis tot theoretische inzichten met betrekking tot oorlogsvermissing omgevormd. De theorieën van Giddens en Ricoeur boden bruikbare handvatten voor de analyserende discussie, omdat ze inzicht bieden in handelingsruimten en in bedoelde en onbedoelde gevolgen van vanuit aannames en plots verrichte handelingen.
In de analyserende discussie is een groot aantal citaten opgenomen. Dit heb ik om verschillende redenen gedaan. De stemmen van de nabestaanden waren decennialang verstomd geweest of niet gehoord. Daarom wilde ik hun persoonlijke stemmen maximaal in de discussie laten doorklinken. Met betrekking tot instanties speelden vergelijkbare argumenten. Het zijn de persoonlijke functionarissen van instanties die in principe tot handelen in staat zijn. Ik heb hun stemmen niet willen laten verstommen tot onpersoonlijke meningen van instanties.

Literatuur

Aarts, P.G.H. (2000). Oorlog als erfenis. De overdracht van oorlogstrauma's op naoorlogse generaties. In W.D. Visser & S.G. van der Veen (red.), *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
Aarts, P.G.H. (2007). De geschiedenis van het trauma. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser, *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Aarts, P.G.H., & Visser, W.D. (red.). (2007). *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Abma, G., Kuiper, Y., & Rypkema, J. (1986). *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945*. Franeker: Wever BV.
Acute opvang na trauma heeft weinig zin. (2007, 9 februari). *BN De Stem.*
Adriaanse, R.J. (2006). *Tussen ervaring en herinnering*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
Aerts, M. (red.). (1988). *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek.* Amsterdam: SUA.
Algra, W. (2006, 3 mei) Oorlogstrauma niet overdraagbaar op kind. *Trouw.*
Arditti, R. (1999). *Searching for live. The grandmothers of the Plaza de Mayo and the disappeared children of Argentina*. London, Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
Arendt, H. (1969). *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*. Amsterdam: Moussault's Uitgeverij NV.
Aspeslagh, R., & Raven, S. (1995). *Een lastige erfenis. De rol en betekenis van het Duits verzet tegen Hitler.* Assen: Van Gorcum.
Baart, I. (2002). *Ziekte en zingeving*. Assen: Van Gorcum.
Bakels, F.B. (1983, eerste druk 1977). *Nacht und Nebel*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
Bakels, F.B. (1983). *Uitzicht. De lessen van Nacht und Nebel*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
Barker, P.P. (2008). *Weg der Geesten, trilogie*. Breda: De Geus.
Bastiaans, J. (1957). *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
Bastiaans, J. (1986). *Isolement en bevrijding*. Amsterdam: Balans.
Beek, H. van der. (2000). *De Neus. Het macabere vak van Harry Jongen.* Amsterdam: Prometheus.
Beek, I. van. (e.a.). (1999). *Dag van de vermisten*. Benschop: Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
Beek, P. van. (2004). *Hoe geef je je leven bij vermissing een nieuwe zin?* Verslag van het gesprek op 12 november 2004 op een bijeenkomst van de Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
Beening, A. (2002). Machtsstrijd en machteloosheid. De rol van de Nederlandse overheid bij de repatriëring vanuit West-Europa naar Nederland 1944-1945. In C. Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming*. Amsterdam: Bert Bakker.
Begemann, F.A. (1991*). Het onvertelbare. Een verkennend onderzoek naar psychotherapie met oorlogsgetroffenen en hun kinderen.* Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger BV.
Begemann, F.A. (1992). *De oorlog van mijn ouders. Interviews met kinderen van oorlogsslachtoffers.* Utrecht: ICODO.
Begemann, F.A. (2001). *Oud worden met de oorlog.* Amsterdam/Brussel: Elsevier.
Bekenkamp, H.J.C. (1995). *Bezetting en bevrijding van Haren*. Haren: Boomker & Savenije (Harener historische reeks, 9).
Berends, H. (1995). *Woeste Hoeve: 8 maart 1945*. Kampen: Kok Voorhoeve.
Berg, J. van den. (2005). *Een in de oorlog. Knoniek van een Noord-Drents dorp*. Groningen: Uitgeverij Noordbroek.
Bergen, L. van. (1999). *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
Bergings- en Identificatie Dienst Koninklijke Landmacht. (2002). *Vermist is erger dan dood*. Bussum: BID.
Berkelaar, W. (2001). Ontvangen maar omstreden. Terugkeer uit Duitse krijgsgevangenschap. In H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. Amsterdam: Bert Bakker.
Bernstein, J.R. (2000). *Als verdriet blijft*. Amsterdam: Omega Media Publishers BV.
Bettelheim, B. (1988). *Het verlichte hart. Over de psychologische gevolgen van het leven met extreme angst.* Amsterdam: Uitgeverij Contact. Vertaling van *The Informed Hearth* (1960).
Beurden, J. van. (2004). *Het Nederlandse Rode Kruis, jaarverslag 2003*. Den Haag: Nederlandse Rode Kruis.
Beuse, A., Buursma, A., Hillenga, M., Smit, F., & Brinks, M. (red.). Van mij tot mei, het eerste naoorlogse jaar in Groningen. *Stad en Lande, cultuur-historisch tijdschrift voor Groningen*, jaargang 14, nummer 1, 1e kwartaal 2005.

Bloemhof, J. (1997, december). Dienst Identificatie en Berging. Het bergen en identificeren van oorlogsslachtoffers. *Terugblik '40-'45.*
Blom, J.C.H. (1996). *Burgerlijk en Beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
Bodewes, J.A. (1991). *Buigen of barsten: de oorlog 1940-1945 in Noord-Nederland*. Uitgegeven in eigen beheer.
Boelen, P. (1998, september). Anders rouwen. Rouwen bij vermissing. *LSR-Nieuwsbrief*.
Boelen, P. (2002). *Een ander verlies…andere rouw*? Utrecht: Landelijke Stichting Rouwbegeleiding.
Boer, J.B. de, & Jonkman, W. (1990). *Militair Gezag in Groningen. Stad en Provincie na de bevrijding april - oktober 1945*. Assen: Van Gorcum.
Boer, G. de. (geschreven in 1945). Herinneringen uit mijn kampleven Vught-Dachau 1943-1945. *Oudega Nijsljochter*, elf afleveringen in 1986.
Boerema, J., & Boerema, J.H. (1989). *Vlijtige armoede en tonnen gouds. Twee eeuwen gemeente Marum*. Marum: Rabobank Marum-De Wilp.
Boiten, E.A.J. e.a. (1980). *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945*. Haren: Knoop & Niemeijer.
Boom, J., & Pleij, S. (1997, 3 december). Het archief dat zoek was. *De Groene Amsterdammer*.
Boon, B. e.a. (1995). *Sporen van strijd.* Groningen: Gemeentelijk 5 Mei Comité Groningen.
Bos, K.G. (1998). *De Gemeente Slochteren tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*. Slochteren: Culturele Commissie Slochteren.
Bos, K.G., & Bos, J.H. (1991). *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945.* Bedum: Uitgeverij Profiel.
Bosma, L.H. (1945). *Friesland en het Militair Gezag 1945*. Leeuwarden: Mercurius.
Boss, P.G. (1977). A clarification of the concept of psychological father presence in families experiencing ambiguity of boundery. *Journal of Marriage and Family,* Vol 29.
Boss, P.G. (1999). *Ambigous loss. Learning to live with unresolved grief*. Cambridge, London: Harvard University Press.
Boss, P.G. (2004). Ambiguous loss research. Theory and practice. Reflections after 9/11. *Journal of Mariage and Family,* Vol 66.
Bossenbroek, M. (red.). (2001). *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bert Bakker.
Boswijk-Hummel, R. (2002). *Afscheid nemen. Loslaten wat dierbaar is.* Haarlem: De Toorts.
Bouman, P.J. (1948). De April-Mei-stakingen van 1943. *Nederland in oorlogstijd*, 3.
Bouman, P.J. (1950). *De April-Mei-stakingen van 1943*. Den Haag: Nijhoff.
Bout, J. van den. (1996). *Rouwsluiers. Over de aard en gevolgen van kennis en opvattingen over verliesverwerking. Inaugurale rede*. Lochem: De Tijdstroom.
Bout, J. van den, & Stufkens, H. (1980). *Verliezen verwerken*. Amstelveen: Luyten.
Bout, J. van den, & Kleber, R. (1994). *Omgaan met verlies en geweld. Een leidraad voor rouw en traumaverwerking*. Utrecht: Kosmos.
Bout, J. van den, Boelen, P.A., & Keijser, J. de. (1998). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
Bout, J. van den, & Boelen, P.A. (1999). *Achterblijven na een vermissing: rouwen in onzekerheid*. Utrecht: VAV Lustrumboek.
Bout, J van den, Geelen, K., & Kerseboom, J. (2000). *Uitspreken. Zelfhulpgroepen voor (familie van) oorlogsgetroffenen.* Utrecht: Trimbos Instituut.
Boutellier, H. (1993). *Solidariteit en slachtofferschap: de morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Nijmegen: Sun.
Boutellier, H., Kunneman, H., & Leest, J. (2001). *De straf voorbij. Morele praktijken rondom het strafrecht.* Amsterdam: Uitgeverij SWP.
Boutellier, H. (e.a.). (2003). *Het opstandige slachtoffer. Genoegdoening in strafrecht en burgerlijk recht. Verslag van de op 13 juni 2003 te Alkmaar gehouden algemene vergadering*. Deventer: Kluwer.
Bramsen, I. (1999). De psychische nasleep van oorlog en geweld bij militairen en veteranen. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser, *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Brasz, C. (2002). Onontbeerlijk maar eigengereid. De zionistische inmenging in de naoorlogse Joodse gemeenschap. In C. Kristel. (red.). *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming*. Amsterdam: Bert Bakker.

Brinks, M., Legger, T., Schuur, J., & Witte, T. de. (2007). *Vijf jaar onvoorwaardelijk. Het Groninger Huis van Bewaring in oorlogstijd.* Groningen: De Kleine Uil.
Brinks, M. (2009). *Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 1: Daden*. Bedum: Profiel/OVCG.
Brocades Zaalberg, T., & Willems, W. (2002). Onmacht, ontkenning en onderschatting. De evacuatie van Nederlanders uit Zuidoost-Azië na de Tweede Wereldoorlog. In C. Kristel. (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming*. Amsterdam: Bert Bakker.
Brons, E. (red.). (2000). *Tussen Waal en Wetering. Honderd jaar Beneden-Leeuwen, parochie en parochianen.* Beneden-Leeuwen: Historische Vereniging Tweestromenland.
Brugman, G. (1993, 29 april). Uit April-Meistakingen kwam illegaliteit voort. Vandaag de herdenking van de meest massale verzetsactie uit de bezettingsgeschiedenis. *Drentse Courant en Groninger Dagblad*.
Brugman, G. (1993, 30 april). April-Meistakingen worden op grote schaal herdacht. *Drentse Courant en Groninger Dagblad.*
Bruhns, W. (2006). *Het land van mijn vader. Geschiedenis van een Duitse familie*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
Buijssen, H. (2000). *Verstoorde rouw bij ouderen. Signalering en hulpverlening.* Baarn: Intro.
Buist, M.G. (1980). De april-mei staking. In E.A.J. Boiten (e.a.), *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945.* Haren: Uitgeverij Knoop & Niemeijer.
Buitkamp, J. (1998). *Vertelsels over vroeger*. Uitgegeven in eigen beheer.
Buitkamp, J. (2000). *Zo was het toen op Trimunt*. Uitgegeven in eigen beheer.
Buitkamp, J. (2005). *Kamp Trimunt in oorlogstijd*. Uitgegeven in eigen beheer.
Cammaert, A.P.M. (1994) *Het verborgen front: geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden: Eisma BV.
Campbell, C.L., & Demi, A.S. (2004). Adult children of fathers missing in action: An examination of emotional distress, grief ans family hardiness. *Family Relations, Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 2.
Christie, N. (1977). Conflicts as property. *Britisch Journal of Criminology*, Vol. 17, 1-14.
Citroen, M. (1999). *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik*. Utrecht: Het Spectrum.
Cloin, P.A. (2006). *Posttraumatische stress. Een normale reactie op een abnormale gebeurtenis.* Den Haag: Sdu Uitgevers.
Cohen, E.A. (1952). *Het Duitse concentratiekamp*. Amsterdam: Uitgeverij H.J. Paris.
Cohen, J. (2007). *Het bewaren van de oorlog. De roerigste beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960.* Amsterdam: Uitgeverij Boom.
Cole, P.M. (1994). *POW/MIA Issues, Vol I & II*. Santa Monica: RAND Corporation.
Collenteur, G., Schaik, R. van, & Valk, A. de. (2002). *Onder vele torens*. Bedum: Profiel.
Cools, A. (2005). Soi-même comme un autre: Ricoeurs pleidooi voor de filosofie van het getuigenis. *Filosofie*, jaargang 15, nummer 5.
Creswell, J.W. (1998). *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five traditions*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
Croes, M., & Tammes, P. (2004). *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945.* Amsterdam: Aksant.
Dadich. A. (2003). *Someone is missing. An emotional resource for the families and friends of missing persons.* Gladesville: Mental Health Association.
Dahl, B.B., McCubbin, H.I., & Lester, G.R. (1976). War induced father absence: Comparing the adjustment of children in reunited, nonreunited and reconstructed families. *International Journal of Sociology of the Family,* 6.
Danieli, Y. (1981). Differing adaptional styles in families of survivors of the Nazi Holocaust. *Children Today,* Vol 10/5, 6-10.
De Molkestaking yn 1943. (1985, 27 april). *Frysk en Fry.*
Dekker, A. (2003). *De onbekende soldaat*. Breda: De Geus.
Delftsche Studentencontactgroep. (1947). *Stille oogenblikken. Gedenkboek van het verzet der Delftse studenten en docenten gedurende de jaren 1940-1945.* Delft: Delftsche Studentenraad.
Dijkhuis, K. (1996, 15 juni). Alle Duitse strafprocessen tegen nazimisdadigers liggen in Amsterdam. Het beeld van overtuigde Jodenhaters is niet vol te houden. *Vrij Nederland.*
Dijkstra, S.F. (2008, 6 juni). *Het systeem vergeet niet.* Rede Nationale Dag van de Vermisten, Utrecht.
Docter, D.H. (2004). *Documentatiegroep '40-'45 1963-2004*. Opgevraagd op 14 april 2005 van http://www.documentatiegroep40-45.nl.

Docter, D.H. (2005). Een race tegen de klok. Het werk van de Bergings- en Identificatie Dienst van de Koninklijke Landmacht anno 2004. *Terugblik*, juni.
Draaisma, D. (2001). *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. De geheimen van het geheugen.* Amsterdam: Muntinga BV.
Draaisma, D. (2006). Terug naar de tienerjaren. Trauma en herinnering. *Cogiscope*, 1.
Drenth, P. (2001). Illegalen in vredestijd. Teleurstellingen en successen van verzetsstrijders en politieke gevangenen. In H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.* Amsterdam: Bert Bakker.
Drost, H.H. (1946). *Harlingen in oorlogstijd*. Harlingen: Flevo Drukkerij.
Een massagraf in de Appelbergen. (1945, 3 december). *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*.
Een massagraf in de Appelbergen. (1945, 3 december). *Ons Noorden.*
Elias, N. (1982). *Problemen van betrokkenheid en distantie*. Amsterdam: Meulenhoff en Van Benthem van den Bergh.
Englander, N. (2007). *Het ministerie van Buitengewone Zaken*. Baarn: Ambo/Anthos.
Erp, J., & Donders, P. (red.) (2004). *Leven met verandering. Symposiumverslag*. Den Haag: Nederlandse Hartstichting.
Etty, E. (2001, 10 maart) Goed/Fout. *NRC*.
Faasen, S.A.J. van. (1982). P.J. Bouman en 'De Nieuwe Orde'. Geschiedenis van een nooit verschenen tijdschrift. *Maatstaf,* 30, 7.
Faber, S., & Donker, G. (2001). *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging 1944-2000 en de 'lichte gevallen'*. Haarlem: Stichting Moderne Rechtsgeschiedenis.
Fokkema, J.T. (1999). De integriteit van de onderzoeker. *Natuur en Techniek*, jaargang 67, 11.
Fokkens, J. (2002). *De tirannie verdrijven*. Uitgegeven in eigen beheer.
Fonk, J., Notenbomer, H., & Hagenouw, K. (1995). *Roden 1940-1945. Bezetting en bevrijding.* Beilen: Uitgeverij Drenthe.
Friedman, C. (1991). *Tralievader.* Amsterdam: Van Oorschot.
Ganzevoort, R.R. (1998). *De praxis als verhaal. Narrativiteit en praktische theologie*. Kampen: Kok.
Gasteren, L. van, & Bastiaans, J. (1969). *Begrijpt u nu waarom ik huil*. Documentaire.
Gelder, J. van. (2006, 3 mei). Gevangenisstraf voor 'foute' burgemeester en politiepresident. Veel Groningers dupe van 'onmenselijke terreur'. *De Groninger Stadskrant.*
Gelder, R. van. (2001). De troost van herkenning en begrip. *Psychologie Magazine*, 20e jaargang, maart.
Gersons, B.P.R. (2007). Trends in de traumabehandeling: een kritische beschouwing. In P.H.G. Aarts & W.D. Visser (red.), *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Gerritse, T. (2006). *De ploert Hanns Albin Rauter en de correcte ambtenaar Wilhelm Harster. De opmerkelijke rechtspleging tegen twee SS-kopstukken.* Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.
Giddens, A. (1986). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Berkely: University of California Press.
Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Palo Alto: Stanford University Press.
Giddens, A. (2006). *Sociology 5th Edition*. Cambridge: Polity Press.
Giesen, C. (2003). *Taal noch teken. Hulpverlening aan achterblijvers van vermiste personen.* Benschop: Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
Görlitz, W. (1961). *Generalfeldmarschall Keitel, Verbrecher oder Offizier*? Göttingen: Munsterschmidt-Verlag.
Gottlieb, L., & Silver, J. (1972). *Limbo. Wives or widows*. New York: Vinking Penguin.
Graven in bermen bij Appelbergen, Appelbergen was privékerkhof SD. (1993, 31 januari). *Nieuwsblad van het Noorden.*
Groen, K. (1984). *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland*. Weesp: Unieboek BV.
Groeneveld, G. (2005, 29 april). Kind van de oorlog. *De Volkskrant.*
Groeneveld, G. (2006, 14 december). Vergeven en vergeten. *De Volkskrant.*
Groenhuijsen, M.S. (1985). *Schadevergoeding voor slachtoffers van delicten in het strafgeding*. Leiden: Ars Aequi Libri.
Groot, G. (1998). De ruimte van de verbeelding vergroten. Gesprek met Paul Ricoeur. In G. Groot, *Twee zielen*. Amsterdam: SUN.
Grunchmann, L. (1981). 'Nacht und Nebel'-Justiz. Die Mitwurking Deutscher Strafgerichte an der Bekämpfung der Wiederstandes in den bezetzten Westeuropäischen Ländern 1942-1944. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 29.

Grutterink, B. (1993, 21 april). Stakingen van 1943 nog geen geschiedenis. *ANP*.
Hageman, R., & Rogge, W.T.H. (red.). (2006). *Op herhaling.* Delft: Technische Universiteit.
Hall, R.C., & Simmons, W.C. (1973). The POW-wife. A psychiatric appraisal. *Archives of General Psychiatry*, 29.
Hardeman, E. (2007, 28 januari). Niet overhaast ingrijpen. Promovendus Marit Sijbrandij over posttraumatische stress. *Psy,* 1-2.
Harens 'onbekende Nederlander' weg. Na ruim 30 jaar naar ereveld Loenen. (1978, 14 december). *Nieuwsblad van het Noorden.*
Harmsen, G. (1987). Benjamin Aäron Sijes. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1986-1987.*
Heerschop, T. (2004). *Vermist is erger dan dood. Organisatiegeschiedenis en ontwikkelingen in het bergen van slachtoffers*. Bussum: BID Koninklijke Landmacht.
Heijden, C. van der. (2001). *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
Hemstra, G. (1995). *Frij…frij…frij…* IJlst: Gemeente Wymbritseradiel.
Hendriks, K., & Speelman, G. (red.). (2002). *Uitgesproken verleden*. Groningen: GHD Ubbo Emmius.
Hendrikse, D. (1966). *De dag waarop mijn vader huilde*. Haarlem: De Spaarnestad.
Hentig, H. von. (1948). *The criminal and his victim*. New Haven: Yale University Press.
Herman, J.L. (1992). *Trauma and recovery.The aftermath of violence. From domestic abuse to political terror*. New York: HarperCollins Publishers.
Herzberg, A.J. (1950). *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945*. Amsterdam: Querido.
Heuvel, A. van den. (2005). Een morele overtuiging in politieke beslissingen. *Filosofie*, jaargang 15, nr. 5.
Hilderink, C.G.J., & Fernhout, K.A. (2006). *Ter herinnering 1946-2006 Oorlogsgravenstichting*. Den Haag: Oorlogsgravenstichting.
Hoof, H.A.L. van. (2001, 30 november). Over Posttraumatische Stress Stoornis. *Lezing op het 23e symposium van de Psychiatrische Universiteitskliniek over PTSS.*
Hoorn, D. van den. (2001). *Uitgewist. Hoe Jan Oom verdween in nacht en nevel*. Hoog Soeren: Uitgegeven in eigen beheer.
Horn, S. (2005). *The restless sleep*. London: Viking Penguin.
Horst, L. van der. (1993). *April/Mei 1943. De Stakingen als keerpunt.* Verzetsmuseum Amsterdam, Museum Jannink Enschede, Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.
Hovens, H. (2007). Psychopathologische gevolgen van trauma en comorbiditeit. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (red), *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Huck, J., Neufeldt, H.J., & Tessin, G. (1957). *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936-1945.* Koblenz: Bundesarchiv.
Huisman-van Bergen, A. (1999). *De vervolgden*. Amsterdam: Boom.
Huig, P., & Lobstein, J. (1993). Het landschap rond de stad Groningen. *Noorderbreedte*, 6.
Huizinga, J.J. (1996). *Friesland en de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden: De Tille.
Hunter, E.J. (1988). Long-term effects of parental wartime captivity on children of POW and MIA servicemen. *American Journal of Orthopsychiatry*, 64.
Indrukwekkende plechtigheid te Marum. (1945, 15 december). *De Grootegaster.*
Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions. Towards a new psychology of trauma*. New York: The Free Press.
Janse, C. (1995). *Blik omhoog. 1940-1945. Wolfheze en de Zuid-Veluwe in oorlogstijd*. Uitgegeven in eigen beheer.
Japrisot, S. (1993). *De lange zondag van de verloving*. Amsterdam: Meulenhoff. Vertaling van *Un long dimanche de fiançailles* (1991).
Jong, F. de. (2005). Oorlogsherinneringen. *Olde Guet*, nr. 2, april 2005
Jong, H.M. de. (1945). *Het illegale werk van de gemeente Heerenveen*. Collectie Verzetsmuseum Friesland.
Jong, L. de. (1944). De Mei-Opstand. In Amerikaanse, Engelse en Nederlandse Voorlichtingsdiensten, *'t Venster op de vrije wereld*, jrg 1, nr 1. Londen: The Netherlands Publishing Co.
Jong, L. de. (1972). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4. Mei 1940 – Maart 1941.* Den Haag: Nijhof.
Jong, L. de. (1975). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6. Juli 1942 - Mei 1943*. Den Haag: Nijhoff.
Jong, L. de. (1976). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7. Mei 1943 – Juni 1944.* Den Haag: Nijhoff.

Jong, L. de. (1990). *De Bezetting na 50 jaar. Deel 1-5.* Den Haag: Sdu Uitgevers.
Jongkind, B.L. (red.). (2004). *Eénmaal kindje, zul jij trots zijn. Kinderen van verzetsdeelnemers WO II vertellen hun verhaal.* Kampen: Van Warven.
Jonker, E., Kooijmans, L., & Rossum, M. van. (1993). *Een tevreden natie.* Baarn: Tirion.
Josselson, R., & Lieblich, A. (1993). *The narrative study of lives*. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.
Kampen, L. van. (e.a.). (1980). *Friesland 1040-1945*. Leeuwarden/Drachten: Friese Pers Boekerij BV.
Kaspersen, L.B. (2000). *Anthony Giddens. An introduction to a social theorist*. Oxford/Malden: Blackwell Publishers Inc.
Keijnemans, J. (1995). Opdat wij niet vergeten. *Drie dorpen in oorlogstijd*. Noordeloos: Historische Vereniging Hoogblokland, Hoornaar, Noordeloos.
Kelley, M. (1994). The effects of military-induced seperation on family factors ans child behaviour. *American Journal of Orthopsychiatry*, 64.
Kennedy, J.C. (1997). *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom.
Kienhorst, I., Boelen, P., & Huiskes, C. (2002). *Rouw en rouwbegeleiding*. Utrecht: Landelijke Stichting Rouwbegeleiding, NIZW en Universiteit Utrecht.
Kleber, R.J. (1999). Gevolgen van traumatische stress. In J. Schuyf (red.), *Trauma door oorlogsgeweld. Twaalf inleidingen rond een thema*. Utrecht: ICODO.
Kleber, R.J. (2000). Late gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. In W.D. Visser & S.G. van der Veen (red.), *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
Kleber, R.J. (2007). Trauma en verwerking. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (red), *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Klemp, S. (2002). Einsatz im Westen, Deutsche Polizeibalaillone in Holland 1940 bis 1945. In J.H. ten Cate & A. Kenkmann (red.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten*. Münster: Villa ten Hompel.
Kley, K. van der. (1943). *Het Drentse volkskarakter*. Heiloo: Kinheim.
Kluvers, E., & Kluvers, I. (1979). *Jouw oorlog, mij een zorg.* Amsterdam: Anthos.
Knaap, D.A. (2004). *'Voor geld is altijd wel een plaats te vinden': de firma W.A. Scholten (1841-1892), de eerste Nederlandse industriële multinational*. Assen: Van Gorcum.
Knaap, E. van der. (2001). *De verbeelding van Nacht en Nevel*. Groningen: Historische Uitgeverij.
Knecht van Rauter (Mechels) voor zijn rechter. (1949, 14 september). *De Nieuwe Dag.*
Knecht van Rauter voor zijn rechter. (1949, 13 september). *De Nieuwe Dag*.
Knol, H. (2001). De triomf van het geloof. Jehova's getuigen en de verwerking van de Tweede Wereldoorlog. In H. Piersma (red.). *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. Amsterdam: Bert Bakker.
Koek, H.C. (1946). *Het volkskarakter van de Friezen*. Drachten: Laveman.
Kogon, E. (1976). *De SS-staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen*. Amsterdam: Amsterdam Boek. Vertaling van *Der SS-Staat* (1946).
Kompagnie, J. (2002). Een late roeping. De opvang van oorlogsslachtoffers door de kerken. In C. Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming*. Amsterdam: Bert Bakker.
Kompagnie, J. (eindred.). (2005). *De Oorlogsgids. Met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven in het Nationaal Archief.* Den Haag: Nationaal Archief.
Kooi, G. van der. (2002). Benninga's Friesche Margarinefabriek. *Leovardia*, 8.
Kooijman, S.C. (2000). *'Verraders waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats zal zijn'. Een institutioneel onderzoek naar de betekenis van de bijzondere rechtspleging, 1945-1952*. Den Haag: Ministerie van Justitie en Rijksarchievendienst PIVOT.
Kooistra, J. (1993, 1 mei). Meistaking spontane daad van volksverzet. *Friesch Dagblad.*
Kooistra, J. (2007). *Een laatste saluut. Fryslân in de oorlog*. Leeuwarden, PENN Uitgeverij.
Koopman, G. (2002). Van eigen bodem: stormachtig verleden van de Appelbergen. *Noorderbreedte*, 3.
Kottman, P. (2005, 25 januari). Dáár, dáár! Eindelijk een graf! 'Muur der Namen' voor Joodse gedeporteerden ingehuldigd in Parijs. *De Volkskrant*.
Kramer, H. (1998). *Plädoyer für ein Forum zur juridischen Zeitgeschichte*. Bremen: WMIT-Druck-u.Verlags-GmbH.
Kristel, C. (1998). *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging*. Amsterdam: Meulenhoff BV.

Kristel, C. (red.). (2002). *Binnenskamers. Terugkeer er opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming.* Amsterdam: Bert Bakker.
Kristel, C. (red.). (2002). *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen.* Amsterdam: Bert Bakker.
Kroes, H. (1972). Löwe, de stelling Trimunt. In W.T. Vleer & H. Kroes, *De gemeente Marum door de eeuwen heen*. Marum: Apollo.
Krog, A. (2000). *De kleur van je hart*. Amsterdam: Mets & Schilt, Den Haag: Novib.
Kruisinga, C. (1993, 24 april). De stakingen van april-mei 1943. *Leeuwarder Courant.*
Krull, E., & Unger, M. (2007). Mit dem Trauma leben lernen. *Ubbo Emmius Klinik-Journal,* Jahrgang 6.1.
Kübler-Ross, E. (1969). *Lessen voor levenden. Gesprekken met stervenden*. Bilthoven: Ambo.
Kvale, S. (1996). *InterViews. An introduction to qualitative research interviewing*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
Lammers blijft steeds maar ontkennen en is ook nog brutaal. (1949, 7 september). *Leeuwarder Courant.*
Lammers voor zijn rechters. (1949, 7 september). *Leeuwarder Courant.*
Leeninga, J.J., & Westra, E.J. (1945). *En tóch staat de Martini*. Groningen: Gemeente Groningen.
Leeuwen, B. van, & Wallaart, B.J. (1996). *Locations of war graves in the Appelbergen. Report Final Project DIP 5*. Enschede: International Institute for Aerospace Survey and Earth Sciences.
Leidelmeijer, M. (2001). Wisselend bewolkt. De komst van evacués uit Indië. In H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.* Amsterdam: Bert Bakker.
Lendrum, S., & Syme, G. (2004). *Gift of Tears. A practical approach to loss and bereavement in counseling and psychotherapy*. New York: Brunner-Routledge.
Levenslang geëist voor Haase. Verantwoordelijk voor terreur, maar 'liet over zich lopen'. Topman SD wist van geen gruwelen. (1949, 16 juni). *De Volkskrant.*
Levenslang voor Hauptsturmführer (Bellmer). (1949, 14 juni). *Maasbode.*
Leydesdorff, S. (2004). *De mensen en de woorden*. Amsterdam: Meulenhoff.
Leydesdorff, S. (2008). *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*. Amsterdam: Bert Bakker.
Lichtenstein, H. (1990). *Himmlers grüne Helfer, die Schutz- und Ordnungspolizei im 'Dritten Reich'*. Köhl: Bund-Verlag GmbH.
Lieshout, J.W.V. van. (1993). *Oranje boven in Limburg. De April-Meistakingen van 1943*. Maastricht: Provincie Limburg.
Lijst (29) oorlogsmisdadigers in Breda gepubliceerd. (1955, 30 november). *Trouw.*
Linden, T. van der, & Piersma, H. (2001). Terug in het gareel. De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid. In H. Piersma (red.). *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. Amsterdam: Bert Bakker.
Littlejon, H., Horsley, S., John, S., & Nelson, D. (2007). Trauma coping strategies and psychological distress: a meta-analysis 2007. *Journal of Traumatic Stress,* Vol 20, no 6, 977-988.
Livestro, J. (2006). *De adem van grootheid. Nederland in de jaren vijftig*. Amsterdam: Bert Bakker.
Loeff, E., & Stam, J.J. (1981). *Rekreatie en natuur in de Appelbergen*. Haren: Doctoraalscriptie Biologie Rijksuniversiteit Groningen.
Loon, A. van. (2005). *Vrouwen van Srebrenica*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
Luten, L. (2000). *Thuiskomen. Leven na de dood van Andrea*. Groningen: Gopher.
Lüürssen, O. (red.). (2008). *Storm...! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945. Aangevuld met met verhalen en gegevens*. Marum: Uitgegeven in eigen beheer.
Luykx, P., & Slot, P. (red.). (1997). *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
Maaskant, J. (1992). De rol van de politie bij vermissing. *Verslag van de ontmoetingsdag voor familieleden van vermiste personen, 28 november 1992.*
Maes, J. (2007). *Leven met gemis. Handboek over rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie*. Leuven: Zorgsaam.
Mak, G. (2006). Gedenkboek Eerebegraafplaats Bloemendaal. *Ons Bloemendaal*, jaargang 30.
Mans, H.J., & Cammaert, A.P.M. (1994). *Limburgse monumenten vertellen 1940-1945*. Maastricht: Stichting Historische Reeks Maastricht.
Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie.* Amsterdam: Boom.
Massagraf bij Haren ontdekt. (1945, 4 december). *Leeuwarder Koerier. Dagblad voor Friesland*.
Massagraf in de Appelbergen gevonden. (1945, 3 december). *Provinciale Drentsche en Asser Courant.*

Massagraf in de Appelbergen gevonden. (1945, 4 december). *Provinciale Drentsche en Asser Courant.*
Massagraf in Limburg ontdekt. (1946, 2 juli). *Leeuwarder Courant.*
Massagraf Loonsche duinen. (1946, 20 juni). *Leeuwarder Courant.*
McCubbin, H.I., Hunter, E.J., & Metres, P. (1974). Children in limbo. In H.I. McCubbin (Eds.), *Family seperation and reunion; Families of prisoners of war and servicemen missing in action.* Washington DC: US Government Printing Office.
Meertens, P.J., & Vries, A. de. (red.). (1938). *De Nederlandse volkskarakters*. Kampen: Kok.
Meijssen, A. (1998). *Verslaglegging onderzoek naar locaties diepe petgaten en sloten in het Staatsbosbeheerreservaat Appelbergen*. Arnhem: Bureau Meijssen.
Meistaking Oudega 1943. (1993, 6 mei). *Sneeker Nieuwsblad.*
Meistaking zometeen twintig jaar geleden. Fel stakend toonde Friese volk zijn eigen karakter. (1963, 20 april). *Leeuwarder Courant*.
Mey, H. van der. (2005). *De worm heeft rode haren*. Dokkum: Uitgegeven in eigen beheer.
Miller. A. (1983). *In den beginne was er opvoeding*. Bussum: Het Wereldvenster.
Miller, A. (1990). *De muur van zwijgen, De waarheid en de feiten*. Bussum: Het Wereldvenster.
Ministerie van Justitie (1999). *Wat te doen als iemand vermist wordt. Opsporing*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
Mitscherlitch, A., & Mitscherlich, M. (1971). *Het onvermogen om te rouwen. Motieven van een collectief gedrag.* Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij.
Mooij, A. (1997). Bastiaans, Jan (1917-1997). *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn/lemmata/bwn6/bastiaans.
Mourits, H.A.A. (inl.). (1981). *Psychotherapie aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
Mul, J. de, & Frissen, V. (2000). *Persoonlijke en culturele identiteit in het multimediatijdperk*. Amsterdam: Infodrome.
Mulder, A.A.J., & Niemeijer, J.A. (1986). *Verzet in Groningen*. Groningen: Wolters Noordhoff.
Mulder, A.A.J., & Reinders, H. (red.). (1990). *De nadagen van het verzet*. Kampen: Kok.
Mulder, A.A.J. (2001). *Verzetsman in uniform*. Westerbork: Herinneringscentrum Kamp Westerbork.
Mulder, D., & Prinsen, B. (1998). *Portretten van overleven: getuigen van Kamp Westerbork.* Hooghalen: Herinneringscentrum Kamp Westerbork.
Mulisch, H. (1961). *De zaak 40/61. Een reportage*. Amsterdam: Bezige Bij.
Na urenlange zitting hoorde Lammers de doodstraf tegen zich eisen. (1949, 14 september). *Leeuwarder Courant.*
National League of Families POW/MIA. History of the POW/MIA flag (2008). *POW/MIA-families.org.*
Neimeyer, R.A. (2002). *Meaning reconstruction and the experience of loss*. Washington: American Psychological Association.
Niemeijer, J.A. (1975, 3 mei). Schooljongen van dertien jaar stierf voor het vuurpeloton. *Nieuwsblad van het Noorden.*
Niemeijer, J.A. (1983). *Groningen 1940-1945*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij BV.
Nieuw onderzoek bij Appelbergen. (1992, 14 mei). *Nieuwsblad van het Noorden*.
Nieuw-Buinen. (1945, 11 december). *Provinciale Drentsche en Asser Courant.*
Nijhof, G. (2000). *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie.* Amsterdam: Boom.
Nolan-Hoeksema, S. (2002). Ruminative coping ans adjustment to bereavement. In M.S. Stroebe, W.O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut, H. (red.), *Handbook of bereavement research.* Washinghton: American Psychological Association.
Norel, K., Vries, A. de, & Slomp, F. (e.a.). (1946). *Den vijand wederstaan. Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Landelijke knokploegen en Centrale Inlichtingendienst*. Wageningen: Gebr. Zomer & Keuning NV.
O'Hagan, A. (1995). *The missing.* London: MacMillan.
Omgaan met verlies en rouw. Werkconferentie 15 oktober 2004, Stavoor Opleidingen BV.
Onderwater, H. (1977*). Mobilisatie collaboratie liberatie. De jaren 1938-1948 in Stadskanaal*. Stadskanaal: Roorda.
Ook Lammers zoekt heil bij beproefde ontkenningstactiek. (1949, 3 september). *Leeuwarder Courant.*
Oorlogsgravenstichting. (2006). *'Want elk graf heeft zijn eigen verhaal'. Film over het werk van de Oorlogsgravenstichting.* Den Haag: Pia Media BV.
Overwater, A.M. (1997). *De gevallenen in de forten van Utrecht 1942-1945*. Barendrecht: Uitgegeven in eigen beheer.

Overwater, A.M. (1997). *De Rotterdamse gevallenen van het verzet 1940-1945*. Barendrecht: Uitgegeven in eigen beheer.
Pam, M. (1985, 11 mei). Veertig jaar RIOD. *Vrij Nederland.*
Pam, M. (1989). *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van Dr. L. de Jong*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
Pater, W. de. (1995). Het dodelijke gewicht gaat er af. In E.M.A. Schneiders, W. de Pater & M.H. van de Ven (red.), *Levensverhalen als spiegels. Zelfhulpgroepen voor oorlogsgetroffenen, partners en kinderen.* Utrecht: ICODO.
Pater, W. de, & Schneiders, L. (red.) (2001). *Lotgenotenhulp bij oorlogsgetroffenen, hun partners en kinderen*. Utrecht: ICODO.
Piersma, H. (red.). (2001). *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. Amsterdam: Bert Bakker.
Piersma, H. (2005). *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
Piersma, H. (2006). *Doodstraf op termijn, Nederlandse Nacht und Nebel-gevangenen in kamp Natzweiler.* Zutphen: Walburg Pers.
Polak, K., & Schuyf, J. (2000). *Een stilte die spreekt. Herdenken in diversiteit*. Amsterdam/Utrecht: Anne Frank Stichting, Nationaal Comité 4 en 5 mei, ICODO.
Politie Fryslan. (z.j.). *Adviezen aan achterblijvers van een vermist persoon. Respectvol, integer, toegankelijk.*
Polman, H. (2003, 3 mei). Oorlogsmysterie in de Appelbergen. *Dagblad van het Noorden.*
Polspoel, A.R.M. (2003). *Wenen om het verloren ik. Over verlies en rouwen*. Kampen: Uitgeverij Kok.
Polspoel, A.R.M., & Strootman, M. (2003). *Gids na een overlijden*. Utrecht: Landelijk Steunpunt Rouwbegeleiding.
Presser, J. (1965). *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Den Haag: Nijhoff.
Presser, J. (1957). *De nacht der Girondijnen*. Amsterdam: Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels.
Prins, M., Blessing, M., & Deen, F. (2005). *Reisgids voor de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bert Bakker.
Quarles van Ufford, J. (2005). *'Liefste, wij zijn op reis...' Op zoek naar Sam van Voerst van Lynden.* Zutphen: Walburg Pers.
RAAP. (2001). *Appelbergen, gemeente Haren, een geofysisch onderzoek 2001-3511/RT*. Den Haag: RAAP Archeologisch Adviesbureau.
Radlmaier, S. (red.). (2005). *Het proces van Neurenberg. Oorlogsmisdadigers, sterreporters en het eerste internationale gerechtshof.* Amsterdam: Cossee BV.
Ramaker, W., & Bohemen, B. van. (1980). *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945*. Kampen: Uitgeverij Kok.
Randwijk, H.M. van. (1967). *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet in de jaren 1940-1945*. Amsterdam: Bert Bakker.
Regio staat uitgebreid stil bij herdenking Tweede Wereldoorlog. (1993, 3 mei). *Drentse Courant en Groninger Dagblad.*
Resnais, A. (1955). *Nuit et brouillard*. Documentaire.
Ricoeur, P. (1984). *Time and narrative*. London/Chicago: The University of Chicago Press.
Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. London/Chicago: The University of Chicago Press.
Ricoeur, P. (2004). *Memory, history, forgetting*. London/Chicago: The University of Chicago Press.
Ridder, A.J. de, & Veen, S.G. van der. (red.). (2000). *Oorlogskinderen, toen en nu. Aspecten van problematiek en behandeling.* Utrecht: ICODO.
Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
Roegholt, R.F. (1988). *Ben Sijes. Een biografie*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
Romijn, P. (1989). *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955*. Rheden: De Haan.
Romijn, P. (2006). *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting.* Amsterdam: Uitgeverij Balans.
Rooijen, M. van. (2006). Tussen hoop en wanhoop. Vermissing van familieleden. *Phaxx*, 1.
Rosenthal, G. (2004). Biographical research. In C. Seale, G. Gobo, J.F. Gubrium & D. Silverman (Eds.), *Qualitative research practice*. London: Sage.

Rottenberg, H. (2006, 24 juni). Voor de gemoedsrust van de natie. Loe de Jong verzweeg dat Nederland in 1942 weet had van de Endlösung. *Trouw.*
Rubin, S.S. (1981). A Two-Track Model of bereavement: Theory and application in research. *American Journal of Orthopsychiatry*, 51, 101-109.
Sanden, W.A.B. van der. (1990). *Mens en moeras. Veenlijken in Nederland van de bronstijd tot en met de Romeinse tijd.* Assen: Drents Museum.
Schaaf, Y. (1994). *Laarzen op de Lange Pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog*. Franeker: Van Wijnen.
Schaap, D. (2004). Vermist is erger dan dood. *Checkpoint, maandblad voor veteranen*, mei.
Schad, M. (2003). *Vrouwen tegen Hitler. Tegenstemmen in het Derde Rijk*. Baarn: De Fontein.
Schafer, S. (1968) *The victim and his criminal. A study in functional responsibility*. New York: Random House Inc.
Schaik, R.W.M. van, Collenteur, G.A., & Valk, A. de. (2002). *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum.* Bedum: Profiel.
Scheub, U. (2006). *Het valse leven. Over het nazi-verleden van mijn vader*. Amsterdam: Meulenhoff.
Schneiders, E.M.A., Pater, W de, & Ven, M.H. van de. (red.) (1995). *Levensverhalen als spiegels. Zelfhulpgroepen voor oorlogsgetroffenen, partners en kinderen.* Utrecht: ICODO.
Schook, G. (2000). *Achterblijvers staan alleen. Verslag van een symposium.* Benschop: Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
Schouten, S.A. (1999). *Van onderzoek naar praktijk, het verbeteren van de opsporing van vermiste personen*. Utrecht: VAV Lustrumboek.
Schouten, S.A. (red.). (1996). *CRI Themaboek Vermiste Personen, registratie en opsporing*. Zoetermeer: KLPD en CRI.
Schouten, S.A. (1999). *Van onderzoek naar praktijk, het verbeteren van de opsporing van vermiste personen.* Utrecht: VAV Lustrumboek.
Schouten, S.A., & Eshof, P. van den. (2002). *Handboek Vermiste Personen, Deel 1, procedure en registratie.* Zoetermeer: KLPD en NRI.
Schreuder, B.J.N. (2000). De conspiracy of silence en de kinderen van de oorlog. In W.D. Visser & S.G. van der Veen (red.), *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
Schreuder, J.N. (red.). (1992). *Veraf en dichtbij. De actualiteit van een traumatisch verleden*. Utrecht: ICODO.
Schuyf, J. (1999). De ouder wordende oorlogsgetroffene. In J. Schuyf (red.), *Trauma door oorlogsgeweld. Twaalf inleidingen rond een thema.* Utrecht: ICODO.
Schuyf, J. (red.). (1999). *Trauma door oorlogsgeweld. Twaalf inleidingen rond een thema.* Utrecht: ICODO.
Schuyt, C.J.M., & Taverne, E. (2000). *Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
SD-chef Haase voor de rechter. (1949, 14 juni). *Trouw.*
Selye, H. (1993). History of stress concepts. In S. Breznitz & L. Goldberger (Eds.), *Handbook of stress*. New York: Free Press.
Siebelt, A. (2006). Henk Bouwman. *Terugblik '40-'45,* 10.
Siekmans, R. (1999). *Onnen tot 2000*. Haren: Knoop.
Sijes, B. (1950). De April-Mei-stakingen in Twente. In P.J. Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*. Den Haag: Nijhoff.
Sijes, B. (1954). *De Februaristaking 25-26 Februari 1941*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
Skoallestaking, 25 jier lyn Jan Eisenga fusilleare. (1968, 4 mei). *Drachtster Courant.*
Slager, S. (2006, 4 mei). Wél problemen tweede generatie. *Trouw.*
Slomp, F. (1946). De geest van ons verzet. In K. Norel (e.a.), *Den vijand wederstaan*. Wageningen: Zomer en Keuning.
Snijders-Borst, H. (2003, 31 maart). En toen...werd het woord arts weggeplakt. *Trouw.*
Somers, E., & Pier, M. (1994). *Archievengids van de Tweede Wereldoorlog, Nederland en Nederlands-Indië.* Zutphen: Walburg Pers en Amsterdam: RIOD
Somers, H.H. (1999). *Stress*. Leuven: Psychological Laboratory.
Staking bij Stork Hengelo na vijftig jaar herdacht. Dochter Ir. F.M. Loep onthulde in burgerzaal van Hengelose stadhuis gedenkteken met gedichtstrofe van Remco Campert. (1993, 30 april). *Drentse Courant en Groninger Dagblad.*
Steendam, H. (1995). *Flora en fauna van Appelbergen. Literatuurstudie en gegevensverzameling over Appelbergen.* Groningen: Van Hall Instituut.
Stertzenbach, W. (2005). *Rood en Jood.* Hooghalen: Herinningscentrum Kamp Westerbork.

Stichting Centrum ’45 (red.). (1994). *Vier wijzen van omzien: hulpverlening voor oorlogsgetroffenen in perspectief*. Assen: Van Gorcum.
Stockmann, L. (1994). Het nieuwe Appelbergen. *Noorderbreedte*, 4.
Stokvis, P.R.D. (1999). *Terugblikken op het huiselijke leven in de twintigste eeuw. Een verzameling getuigenissen over veranderingen in levensstijl sinds 1920.* Leiden: Stokvis.
Stouten, H. (1986). Berechting van oorlogsmisdadigers en hun handlangers. In J.A. Niemeijer & A.A.J. Mulder (red.), *Verzet in Groningen*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.
Stroebe, M.S., & Schut, H.A.W. (1999). The Dual Process Model of coping with bereavement: rationale and description. *Death Studies*, 23.
Stroebe, M.S. & Schut, H.A.W. (2003). The Dual Process Model of coping with bereavement: rationale and description. In A. Dadich, *Someone is missing. An emotional resource for the families and friends of missing persons.* Gladesville: Mental Health Association.
Tankeren, M. van. (1996). *Vermist, en wat dan?* Breda: De Geus.
Taselaar, R.E. (2008). *April-Meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen*. Uitgegeven in eigen beheer.
Technische Universiteit. (1993). *Grondradar onderzoek Appelbergen, Haren, 27 mei 7/m 4 juni 1993 en 25 juni 1993*. Delft: TU.
Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (1995). *Trauma and transformation. Growing in the aftermath of suffering.* London: Sage Publications Inc.
Teeuwisse, J., Heerze, J., & Kooistra, J. (2000). *Ereveld Loenen. Laatste rustplaats van Nederlandse oorlogsslachtoffers. Tweede herziene druk*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
Tegen Lammers werd de doodstraf geëist. (1949, 14 september). *Friesch Dagblad.*
Temminck, J.J. (2004). Nieuw licht op de fusillade en gijzeling van februari 1943. *Jaarboek Haerlem 2004.*
Theloosen, E. (1993, 26 april). De april-mei-staking van 1943 in Nijmegen. *De Gelderlander.*
Tiel-Kadiks, G.W. van. (2000). Partners van eerste generatie oorlogsgetroffenen. In W.D. Visser & S.G. van der Veen (red.), *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
Tien verzetsstrijders werden in het Witterveld gefusilleerd. Het massagraf eerst nu in Kamp Westerbork ontdekt. Een mysterie opgehelderd. (1949, 22 februari). *Provinciale Drentsche en Asser Courant.*
Tienhoven, H. van. (2003). Erkenning in de spreekkamer, praatcultuur in de media. *Phaxx,* 3.
Tjoelker, W. (1981). *April-Maaiestaking 1943*. Leeuwarden: Frysk Anti Fassisme Komitee.
Twee doodvonnissen voltrokken. Drie Duitsers krijgen gratie. (1952, 21 maart). *Maasbode.*
Twintig jaar geëist tegen lid der “Ordnungspolizei”. (1949, 20 september). *Trouw*.
Veen, M. van der. (2004). NV Cartonfabriek Beukema & Co in de Tweede Wereldoorlog. *Klankbord,* 3.
Veen, S. G. van der. (2005). Publiek geheugen en persoonlijke herinneringen. Over herdenken en verwerken. *Cogiscope*, 1.
Veen, S.G. van der. (2005). Trauma is meer dan emotie. Interview met Prof. Dr. Rolf J. Kleber. *Cogiscope*, 2.
Veen, S.G. van der. (2006). Als getraumatiseerde mensen dementeren. Herinneringen zonder geheugen. In: *Cogiscope,* 3.
Veen, S.G. van der, & Visser, W.D. (red.). (2000). *Verder leven met de oorlog. Hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
Veeninga, A. (2006). Een storm in een glas water. Beroering over ‘secundaire traumatisering’. *Cogiscope,* 2.
Velde, W. op den. (2007). De Tweede Wereldoorlog: gevolgen van oorlog en verzet. In P.G.H. Aarts & W.D. Visser (red.), *Trauma. Diagnostiek en behandeling*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
Veraart, W. (2002). Sanders contra Lieftinck. De ongelijke strijd om het rechtsherstel in de jaren van wederopbouw. In C. Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming*. Amsterdam: Bert Bakker.
Verheyen, M. (1995). *Stop stress. Verbeter de kwaliteit van uw leven door een nieuwe kijk op stress en nervositeit.* Leuven: Horma Uitgeverij NV.
Vermisten in Duitsland. (1945, 13 december). *Provinciale Drentsche en Asser Courant.*
Versteeg, A. (2005). Het monument voor de 19 gefusilleerden in en rond Arnhem op ‘De Waterberg’ in Arnhem. *Nieuwsbrief Stichting 4-5 mei Rheden,* 65.
Visser, W.D. (red.) (1998). *Partners van oorlogsgetroffenen.* Utrecht: ICODO.
Visser, W.D. (red.). (2000). *Rouwen over verlies door oorlogsgeweld.* Utrecht: ICODO.
Visser, E. de. (1996, 11 mei). De vergeten oorlog van de Duitslandgangers. *De Volkskrant.*
Visser, J. de. (2005). Paul Ricoeur: Het verhaal geeft te denken. *Filosofie,* jaargang 15, nummer 5.

Vleer, W.T., & Kroes, H. (1973). *Gemeente Marum door de eeuwen heen. Stelling Trimunt in oorlogstijd*. Marum: Apollo.
Vosse, J. van de. (1948). *Het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. Verslag over zijn werkzaamheden van 1939 tot en met 1947*. Den Haag: NRK.
Vries, A. de. (1946). Het opgejaagde volk. In K. Norel (e.a.), *Den vijand wederstaan*. Wageningen: Zomer em Keuning.
Vries, A. de. (1946). De tweede overval op de Weteringeschans. In K. Norel (e.a.), *Den vijand wederstaan*. Wageningen: Zomer en Keuning.
Vuijsje, I. (2006). *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging*. Amsterdam: Augustus.
Wal, J. van der (1988). *De nasleep van suïcides en dodelijke verkeersongevallen. Een onderzoek naar de psychische en sociale gevolgen voor nabestaanden.* Leiden: DSWO Press.
Walinga, J. (1986). *Tussen Brek en Skuttel II. Historie van de dorpen Oudega, Idzega en Sandfirden*. Buitenpost: Jansma.
Wallage, J. (2001). *Thuis en ontheemd. Over identiteit, aanpassing en emancipatie*. Amsterdam: Prometheus.
Wallage, J. (2005). *Lang leve de ambtenaar. Een verkenning naar de rol van beleidsambtenaren, tussen werkveld en politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.
Waring, T. (2001). *It's the hope that hurts*. Newcastle: Hunter Institute of Mental Health.
Webb, J.A. (2007). *POW/MIA history*. Anaheim: Aaron Michael.
Werdmöller, H. (1999). Jan Walraven. Een vergeten held. *10e NIOD Jaarboek.*
Werkgroep Vermiste Personen (1996). *Vermiste personen. De afhandeling melding vermiste persoon door politieambtenaren.* Den Haag: Ministerie van Justitie.
Wester, W. (1999, 18 mei). Trimunt, verzetsstrijders praten met schoolkinderen over de oorlog. *TV Noord*.
Wiegman, T. (1995). *Enschede 1940-1945*. Enschede: Van de Berg.
Wielek, H. (1947). *De oorlog die Hitler won*. Amsterdam: Amsterdamsche boek- en courantmij NV.
Wijbenga, P. (1970-1978). *Bezettingstijd in Friesland I (1970), II (1973) en III (1978)*. Leeuwarden: De Tille.
Williams, R.D. (2002). *Lost icons: Reflections on cultural bereavement*. London: Morehouse Publihers.
Wind, E. de. (1993). *Confrontatie met de dood. Psychische gevolgen van vervolging*. Utrecht: ICODO.
Winkel, L. (1960). *Toen 1940-1945*. Amsterdam: RIOD.
Withuis, J. (1994). Het verhaal van de een en het zwijgen van de ander. In Centrum '45, *Vier wijzen van omzien. Hulpverlening voor oorlogsgetroffenen in perspectief.* Assen: Van Gorcum.
Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij BV.
Withuis, J. (2006). Een kleine sociologie van het herinneren. Over de sociale context van het autobiografisch geheugen. *Cogiscope,* 1.
Withuis, J. (2006, 10 mei). Trauma is niet erfelijk en dat is nog altijd taboe. *Trouw.*
Withuis, J. (2006, 13 mei). De onstuitbare opmars van het psychotrauma. *De Volkskrant.*
Witte, T. de. (2003, september). Het geheim van Appelbergen. *Haren de Krant.*
Witte, T. de. (2003, oktober). Slachtoffers niet gevonden, maar ze zijn wél terecht. Het geheim van Appelbergen, deel 2. *Haren de Krant.*
Witte, T. de. (2005). Een oorlogsgraf in natuurgebied de Appelbergen. *Noorderbreedte*, 5a.
Witte, T. de. (2005, 4 mei). *De Meistaking van 1943, de onderzoeken, de erfenis*. Herdenkingsrede Ankertsjerke Oudega-W.
Witte, T. de (2005). *Dat het zo lang moest duren... De April-Meistakingen van 1943 en de vermiste slachtoffers.* Doctoraalscriptie Andragogiek, Rijksuniversiteit Groningen.
Witte, T. de. (2006). De April-Meistakingen van 1943 in Noord Nederland, I, II en III. *Terugblik '40-'45*, 4, 5 en 6.
Witte, T. de. (2006, 2 juni). *Doolhof zonder uitgang.* Rede Nationale Dag van de Vermisten, Utrecht.
Witte, T. de. (2007, 4 mei). *Geen mens is zo aanwezig als de mens die wordt vermist*. Herdenkingsrede Centrumkerk Winsum.
Witte, T. de (2007). *Meerstemmig. Dertig interviews naar aanleiding van de levensverhalen van de nabestaanden van de vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen*. Groningen: Uitgegeven in eigen beheer.
Witte, T. de, Legger, T., Brinks, M., & Schuur, J. (2007). *Vijf jaar onvoorwaardelijk. Het Groninger Huis van Bewaring in oorlogstijd.* Groningen: De Kleine Uil.
Witte, T. de. (2008). 'In Bedum moet een politieke organisatie actief zijn...'. *Zo as 't was,* 2.
Witte, T. de. (2008, 4 oktober). *Soms zijn de antwoorden nog tragischer dan de vraag*. Rede Marum.

Witte, T. de. (2009, 24 februari). *Vermist, de Appelbergen*. Rede Veteranen Noord Nederland, Surhuisterveen.
Witte, T. de. (2009). Sechtzehn Streikende, überwiegend Kommunisten... mei 1943 in Marum. *'t Olde Guet,* 10.
Wolf, J.A. (1946). *Gehavende stad*. Groningen: Niemeijer's Uitgeversmaatschappij.
Wolff, J. (1994). Zwart en wit. In Centrum '45, *Vier wijzen van omzien*. *Hulpverlening oorlogsgetroffenen in perspectief.* Assen: Van Gorcum.
Wolff, S. de. (1946). *De geschiedenis van de Joden in Nederland. Laatste bedrijf*. Amsterdam: Arbeiderspers NV.
Worden, J.W. (1992). *Verdriet en rouw. Gids voor hulpverleners en therapeuten*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger. Vertaling van: *Grief counseling and grief therapy. A handbook for the mental health practitioner* (1982).
Worden, J.W. (2001). *Grief counseling and grief therapy. A handbook for the mental health practitioner*. New York: Springer Publishing Company.
Wortman, C.B., & Silver, R.C. (1989).The myths of coping with loss. *Journal of Consulting and Clinical Psychology,* 57, 349-357.
Ypma, Y.N. (1953). *Friesland Annis Domini 1940-1945. Geschiedenis van het georganiseerd verzet*. Dokkum: Kamminga.
Zeylmans, R. (2000). *Rouwverwerking en rouwbegeleiding. Sterven, rouwen, troosten*. Zeist: Christofoor.
Zien van dode is schakel in rouwproces. (1992, 7 oktober). *Leeuwarder Courant.*
Zijp, J.J. (1946). *Storm…! over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945*. Marum: De Wit's Boekhandel.

Bijlagen

1. De slachtoffers van de April-Meistakingen in Noord-Nederland

1. Harm Wessels (25) uit Onstwedde, omgebracht op 1 mei 1943, begraven te Onstwedde.
2. Barteld Remerij (26) uit Sneek, omgebracht op 1 mei 1943, thans begraven te Loenen op het Ereveld van de Oorlogsgavenstichting.
3. Grietje Dekker (24) uit Musselkanaal, omgebracht op 1 mei 1943 omstreeks 20.30 uur op de Veldwachterslaan te Mussel, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
4. Jogchum van Zwol (20) uit Leens, standrechtelijk gefusilleerd op 1 mei 1943 om 21.10 uur op de pistoolbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen, '*op een onbekende plaats begraven*', vermist.
5. Willem de Vries (10) uit Opeinde, omgebracht op 2 mei 1943, begraven te Opeinde.
6. Pieter Riemersma (23) uit Opeinde, neergeschoten op 2 mei 1943, drie dagen later aan zijn verwondingen overleden, begraven te Opeinde.
7. Berend Trip (25) uit Nieuw-Buinen, standrechtelijk gefusilleerd op 2 mei 1943 om 21.57 uur op de pistoolbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen,, begraven te Nieuw-Buinen.
8. Tiem van Bergen (20) uit Roden, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Roden.
9. Andries Sikkinga (29) uit Marum, omgebracht op 3 mei 1943 omstreeks 11.00 uur, begraven te Marum.
10. Andries Hartholt (63) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 1 december 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
11. Dirk Hartholt (27) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
12. Albert Hartholt (26) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven*', op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
13. Hendrik Hartholt (17) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven*', op 1 december 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
14. Berend Assies (29) uit Veenhuizen, op bezoek bij zijn aanstaande schoonfamilie Hartholt in De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven*', op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
15. Uitze van der Wier (25) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven*', op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
16. Jelle van der Wier (22) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
17. Steven van der Wier (13) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
18. Karst Doornbosch (24) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
19. Jan Doornbosch uit De Haar (Marum), 21 jaar, gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
20. Eeuwe de Jong (41) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de Fliegerstellung te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 1 december 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.

21. Sibbele de Wal (34) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 1 december 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
22. Gerrit van der Vaart (20) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 1 december 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
23. Geert Jan Diertens (19) uit De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
24. Johannes Glas (24) uit Dokkum, onderduiker in De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Marum.
25. Friedrich Ludwig van de Riet (28) uit Heemstede, onderduiker in De Haar (Marum), gefusilleerd op 3 mei 1943 omstreeks 13.30 uur op de *Fliegerstellung* te Trimunt, '*op een onbekende plaats begraven*', op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, officieel herbegraven te Marum.
26. Broer de Witte (19) uit Blauwhuis, standrechtelijk gefusilleerd op 3 mei 1943 om 15.00 uur op de pistoolbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, doch geïdentificeerd en herbegraven te Marum als de Marumse onderduiker Friedrich Ludwig van de Riet. Op 14 oktober 2008 is '*de onbekende*', met wie Broer was verwisseld, door de Oorlogsgravenstichting vanuit Loenen overgebracht naar Marum. Op 18 oktober 2008 werd door de gemeente Marum een steen met de naam Broer de Witte toegevoegd aan het monument te Marum. Uit piëteit met de Marumse bevolking is het graf, waarin alle slachtoffers van de April-Meistakingen liggen begraven, niet geschonden, waardoor Broer in Marum begraven blijft. Wel kon '*de onbekende'* op 14 oktober 2008 onder het monument worden herbegraven.
27. Jan Postema (44) uit Roden, op 3 mei 1943 omstreeks 16.20 uur op zijn vlucht uit het Scholtenhuis doodgeschoten, '*op een onbekende plaats begraven'*, op 30 november 1945 gevonden in een massagraf op de Appelbergen, herbegraven te Roden.
28. Obbe Leininga (80) uit Sappemeer, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Sappemeer.
29. Jouke Zijlstra (73) uit Dokkum, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Dokkum.
30. Gerben Ronner (19) uit Dokkum, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Dokkum.
31. Herman Adema (66) uit Dokkum, neergeschoten op 3 mei 1943, op 15 mei 1943 overleden aan zijn verwondingen, begraven te Dokkum.
32. Jonas Elzinga (38) uit Noordbergum, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Noordbergum.
33. Fokke Polet (32) uit Noordbergum, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Noordbergum.
34. Jan Smid (23) uit Munnekeburen, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Munnekeburen.
35. Sjouke Stel (31) uit Buitenpost, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Buitenpost.
36. Gerrit Buwalda (32) uit Onstwedde, omgebracht op 3 mei 1943, begraven te Sellingerbaetse.
37. Harm Bakker (26) uit Steenbergen, standrechtelijk gefusilleerd op 3 mei 1943 om 20.10 uur op de pistoolbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
38. Freerk Wijma (35) uit Suameer, omgebracht op 4 mei 1943, destijds begraven te Suameer.
39. Jouke Bootsma (39) uit Lemmer, omgebracht op 4 mei 1943, begraven te Lemmer.
40. Melle Bruinsma (19) uit Appelscha, omgebracht op 4 mei 1943, begraven te Appelscha.
41. Anne de Boer (35) uit Appelscha, omgebracht op 4 mei 1943, begraven te Appelscha.
42. Jitze Kiewiet (21) uit Appelscha, omgebracht op 4 mei 1943, begraven te Appelscha.
43. Luitjen van der Veen (36) uit Groningen, omgebracht op 4 mei 1943, begraven te Groningen.
44. Egbert Thoma (26) uit Woudbloem, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 16.05 uur op het terrein van de aardappelmeelfabriek De Woudbloem te Woudbloem, '*op een onbekende plaats begraven*', vermist.
45. Eisso Kleefman (50) uit Woudbloem, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 16.05 uur op het terrein van de aardappelmeelfabriek De Woudbloem te Woudbloem, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
46. Hermanus Kleefman (48) uit Scharmer, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 16.05 uur op het terrein van de aardappelmeelfabriek De Woudbloem te Woudbloem, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.

47. Rienold Terpstra (29) uit Doezum, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
48. Paulinus Nieuwold (41) uit Kolham, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand, '*op een onbekende plaats begraven*', vermist.
49. Gerrit Imbos (20) uit Foxhol, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
50. Willem Antonie van Rossum (19) uit Groningen, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand, '*op een onbekende plaats begraven*', vermist.
51. Cornelis Luinstra (19) uit Warfstermolen, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand, '*op een onbekende plaats begraven*', vermist.
52. Jantje Dijkstra (27) uit Drachten, neergeschoten op 4 mei 1943 even na 20.00 uur, op 12 mei 1943 overleden aan haar verwondingen, begraven te Drachten.
53. Bouke de Vries (35) uit Oudega-W, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 21.30 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
54. Dirk Fokkens (25) uit Niawier, standrechtelijk gefusilleerd op 4 mei 1943 om 21.30 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
55. Jan Eisenga (35) uit Gorredijk, standrechtelijk gefusilleerd op 5 mei om 10.45 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.
56. Harm Bos (23) uit Elp, standrechtelijk gefusilleerd op 5 mei om 10.45 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden, '*op een onbekende plaats begraven'*, vermist.

Bronnen: OVCG mappen 94, 95, 439 en Map Regiopolitie Groningen ; Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting; Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*; Ypma. *Friesland Annis Domini 1940-1945*; Van der Horst. *April/Mei 1943, de stakingen als keerpunt*; Kruisinga, 'De stakingen van april-mei 1943' in: *Leeuwarder Courant, 24 april 1993*; Kooistra, 'Meistaking spontane daad van volksverzet' in: *Friesch Dagblad, 1 mei 1993.*

2. De later omgekomen slachtoffers van de April-Meistakingen in Noord-Nederland

Tijdens de April-Meistakingen werd een aantal gearresteerden na hun verblijf in Vught naar Duitse concentratiekampen overgebracht. De omstandigheden in de kampen waren erbarmelijk. Er heerste honger en kou, de hygiënische omstandigheden waren zeer slecht, velen leden aan infectieziekten, de arbeid was immens zwaar, de terreur door de leiding en de uitzichtloosheid van de omstandigheden waren niet te verdragen. Vijftien[996] van hen, afkomstig uit de drie noordelijke provincies, overleden in één van de kampen, in een Duits hospitaal, of ten gevolge van hun gevangenschap in een kamp. Niet allemaal konden ze in Nederland worden herbegraven.

1. Reinder Kamping (41[997]) uit Eext, omgekomen op 26 augustus 1944 te Siegburg, begraven te Eext.
2. Willem Scholten (34) uit Oudehaske, omgekomen op 9 december 1944 te Neuengamme, begraven op het Nederlands Ereveld te Hamburg-Ohlsdorf.
3. Albert Harkema (56) uit Aduard, omgekomen op 15 januari 1945 te Dachau, begraven te Dachau.
4. Keimpe de Vries (23) uit Niawier, omgekomen op 20 januari 1945 te Siegkreis, begraven te Oostrum.
5. Jan Zuidema (57) uit Groningen, omgekomen op 3 februari 1945 te Dachau, begraven te Dachau.
6. Marten Woudstra (30) uit Groningen, omgekomen op 3 februari 1945 te Dachau, begraven te Dachau.
7. Simon Frankruijter (52) uit Groningen, omgekomen op 7 februari 1945 te Dachau, begraven te Dachau.
8. Ate Faber (48) uit Hoogkerk, omgekomen op 28 februari 1945 te Dachau, begraven te Dachau.
9. Wieger Rekker (51) uit Berlikum, omgekomen op 4 maart 1945 te Bergen-Belsen, begraven te Bergen-Belsen.
10. Gezinus Enting (18) uit Eext, omgekomen op 28 maart 1945 te Brandenburg, begraven te Eext.
11. Harm Roelf Ots (23) uit Boven-Pekela, op 12 mei 1945 overleden aan de ontberingen tijdens zijn gevangenschap in een concentratiekamp, begraven te Boven-Pekela.
12. Gerrit van der Werf (27) uit Bedum, op 13 juli 1943 gearresteerd vanwege de April-Meistakingen, omgekomen op 25 mei 1945 te Büdelsdorf, begraven te Niekerk.
13. Willem Pieter Vossema (23) uit Nuis, overleden op 27 april 1945 aan de gevolgen van de ontberingen en mishandelingen in Kamp Amersfoort, begraven te Nuis.
14. Berend Kornelis Vriezema (36) uit Bedum, op 13 juli 1943 gearresteerd vanwege de April-Meistakingen, omgekomen op 6 juni 1945 te Lüneburg, begraven te Lübeck.
15. Lute Huizing (54) uit Eext, op 17 december 1945 overleden aan de ontberingen tijdens zijn gevangenschap in een concentratiekamp, begraven te Eext.

[996] Bronnen: OVMG, map 94, 95 en 439; Archief gemeente Bedum, met dank aan Alko van der Laan; Bouman. *De April-Meistakingen van 1943*; Slachtofferregister Oorlogsgravenstichting.
[997] De leeftijden ten tijde van de arrestatie in mei (en juli) 1943.

3. De vermiste slachtoffers van de April-Meistakingen in Nederland

In de drie noordelijke provincies zijn thans nog vijftien slachtoffers[998] van de April-Meistakingen vermist, in heel Nederland betreft het 56 slachtoffers.
Van enkele slachtoffers is de globale graflocatie bekend, maar een aanwijsbaar graf ontbreekt.[999] Tien slachtoffers uit Noord-Holland werden gecremeerd te Velsen, waarna de bezetters hun asbussen in beslag namen. Drie slachtoffers werden gecremeerd in Kamp Vught.
De meeste slachtoffers die nog vermist zijn, werden door het *Standgericht* ter dood veroordeeld, door de *Ordnungspolizei* gefusilleerd en '*op een onbekende plaats begraven*'.

Groningen
Op 30 november 1945 werd in het toenmalige militair oefenterrein De Appelbergen een massagraf gevonden. Dit graf werd op 30 november en 1 december 1945 geruimd. Er werden negentien lichamen gevonden, waarvan er achttien konden worden geïdentificeerd. Het betrof Geert Jan Diertens (19), Johannes Glas (24), Berend Assies (29), Albert Hartholt (26), Jelle van der Wier (22), Friedrich Ludwich van de Riet (28), Berend Trip (25), Jan Postema (44), Dirk Hartholt (27), een '*onbekend'* slachtoffer dat niet geïdentificeerd kon worden[1000], Steven van der Wier (13), Karst Doornbosch (24), Uitze van der Wier (25), Jan Doornbosch (21), Eeuwe de Jong (41), Andries Hartholt (63), Sibbele de Wal (34), Hendrik Hartholt (17) en Gerrit van der Vaart (20). Volgens ooggetuigenverklaringen en verklaringen van de toenmalige Duitse bezetters zijn de overige slachtoffers van de April-Meistakingen in hetzelfde gebied begraven, in de buurt van het gevonden graf. Deze slachtoffers zijn afkomstig uit Groningen, Friesland en Drenthe, dus uit het toenmalige *Sicherungsbereich* van het *Standgericht*-ressort van Noord-Nederland.

1. Grietje Dekker (24) uit Musselkanaal, door leden van de *Ordnungspolizei* omgebracht op 1 mei 1943 omstreeks 20.30 uur op de Veldwachterslaan te Mussel.
2. Jogchum van Zwol (20) uit Leens, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 1 mei 1943 om 21.10 uur op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen.
3. Eisso Kleefman (50) uit Woudbloem, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 16.05 uur op het terrein van de aardappelmeelfabriek De Woudbloem te Woudbloem.
4. Hermanus Kleefman (48) uit Scharmer, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 16.05 uur op het terrein van de aardappelmeelfabriek De Woudbloem te Woudbloem.
5. Egbert Thoma (26) uit Woudbloem, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 16.05 uur op het terrein van de aardappelmeelfabriek De Woudbloem te Woudbloem.
6. Gerrit Imbos (20) uit Foxhol, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand.
7. Paulinus Nieuwold (41) uit Kolham, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand.
8. Willem Antonie van Rossum (19) uit Groningen, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand.
9. Rienold Terpstra (29) uit Doezum, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand.

Friesland

10. Cornelis Luinstra (19) uit Warfstermolen, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 18.45 uur op het terrein van de strokartonfabriek Beukema te Hoogezand.
11. Dirk Fokkens (25) uit Niawier, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 21.30 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden.
12. Bouke de Vries (35) uit Oudega-W, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 4 mei 1943 om 21.30 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden.

---

[998] Tot voor kort waren dit er zestien. Het graf van Broer de Witte is inmiddels gevonden.
[999] De drie slachtoffers die omkwamen in kamp Vught, werden aanvankelijk begraven. Toen de crematoria van Vught eind 1943 in werking traden, zijn alle reeds begraven overledenen opgegraven en gecremeerd, waarna hun as in grote asputten nabij het crematorium werd verzameld. De slachtoffers hebben dus in beperkte mate een aanwijsbaar graf. Hetzelfde geldt voor de vijftien slachtoffers die op de Appelbergen begraven moeten liggen. Onderzoek wijst uit dat de slachtoffers daar begraven liggen, echter, het tastbare bewijs ontbreekt.
[1000] Het exhumatierapport van '*de onbekende*', dat in december 1978 door de Gravendienst werd opgemaakt, meldt een lichaamslengte van ongeveer 1.78 en een leeftijd van ongeveer 28 jaar.

13. Jan Eisenga (35) uit Gorredijk, standrechtelijk veroordeeld op 4 mei 1943 en gefusilleerd op 5 mei 1943 om 10.45 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden.

Drenthe

14. Harm Bakker (26) uit Steenbergen, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 3 mei 1943 om 20.10 uur op de schietbaan van de Rabenhauptkazerne te Groningen.
15. Harm Bos (23) uit Elp, standrechtelijk veroordeeld op 4 mei 1943 en gefusilleerd op 5 mei 1943 om 10.45 uur op het Kalverdijkje te Leeuwarden.

Overijssel

Op 5 mei 1943 werden acht slachtoffers die op 3 mei waren gefusilleerd[1001] in het natuurterrein De Broeierd te Enschede, tijdelijk op de begraafplaats van Enschede begraven. Begin september 1945 werden de slachtoffers opgegraven en op 6 september 1945 in hun ruim zestien kilometer verder gelegen woonplaats Haaksbergen herbegraven. Het betrof Johannes Hendrik Asbroek (37), Willem Barends (29), Bernard Hendrik Bos (20), Johan Hendrik Geuvers (19), Gerrit Jan Holterman (17), Jan Oltwater (62), Wilhelmus Theodorus Johannes van Sark (29) en Antonius Bernardus Wijlens (39).
Thans zijn nog drie slachtoffers vermist, het vierde slachtoffer is gecremeerd te Vught.

16. Johannes van Oene (37) uit Kamperzeedijk, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd in de vroege ochtend van 3 mei 1943 bij Hengelo (Ov).
17. Antonius Hermanus Haselbekke (25), standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd in de ochtend van 4 mei 1943 bij Hengelo (Ov).
18. Frederik Martinus Loep (36) uit Hengelo (Ov), standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd in de ochtend van 4 mei 1943 bij Hengelo (Ov), vermoedelijk op landgoed Twickel.
19. Hendrikus Joannes Gerardus Waanders (58) uit Zwolle, in de nacht van 1 op 2 mei 1943 gearresteerd, op 4 mei 1943 door uitputting omgekomen in kamp Vught, gecremeerd te Vught.

Gelderland

Op 16 april 1946 werd naast de voormalige schietbaan in het natuurgebied De Waterberg, nabij Arnhem, een massagraf gevonden. Het bleek om vier graven te gaan, die op 16, 17 en 23 april werden geruimd. De graven herbergden negentien lichamen. Alle slachtoffers konden worden geïdentificeerd en worden herbegraven in hun woonplaatsen. Het betrof Pouwel Dijkstra (55), Jan Kleefsman (28), Cornelis Willem Knipscheer (29), Henri Charles Munter (43), Gerrit Peters (45), Jacques Matheus Josephus Quaedvlieg (26), Willem George Frederik Weimar (32), Bartus Pessink (38), Jan Tjalkens (41), Jochem Adam Versteeg (36), Hendrik Eilander (27), Hendrik Jan Kroeze (42), Hendrik Proper (39), Hermen Jan van Werven (33), Cornelis Johannes van Emmerloot (34), Lambertus Wilhelmus Hendriks (33), Gerardus Marinus van Kampen (24), Johannes Antonius Walraven (31) en Antonius Wilhelmus Wijman (31). Allen waren ze op 3, 4 of 5 mei gefusilleerd.
Thans zijn in Gelderland nog drie slachtoffers vermist, die allen op 2 mei 1943 werden gefusilleerd. De Nijmeegse student Fredericks en de broers Van der Veer zijn vermist in de provincie Overijssel.

20. Dirk Willem van Vreeswijk (35), standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd in de avond van 2 mei 1943.
21. Teunis Campagne (47), standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd in de avond van 2 mei 1943.
22. Dirk van Zetten (31), standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd in de avond van 2 mei 1943.
23. Andreas Emanuel van der Veer (21) uit Nijmegen, op 30 april 1943 gearresteerd in Nijmegen, op 2 mei overgebracht naar Hengelo (Ov) om daar standrechtelijk te worden veroordeeld, in de vroege ochtend van 3 mei 1943 gefusilleerd.
24. Wilhelmus Andreas van der Veer (24) uit Nijmegen, op 30 april 1943 gearresteerd in Nijmegen, op 2 mei overgebracht naar Hengelo (Ov) om daar standrechtelijk te worden veroordeeld, in de vroege ochtend van 3 mei 1943 gefusilleerd.
25. Anthonius Lambertus Fredericks (22) uit Nijmegen, op 30 april 1943 gearresteerd in Nijmegen, op 2 mei overgebracht naar Hengelo (Ov) om daar standrechtelijk te worden veroordeeld, in de vroege ochtend van 3 mei 1943 gefusilleerd.

[1001] Ze waren zogenaamd '*op de vlucht neergeschoten'*. Wijlens kon aanvankelijk vluchten maar werd de volgende dag opnieuw opgepakt en in de tuin van klooster Dolphia tussen Enschede en Glanerburg gefusilleerd. In dat klooster was een compagnie van de *Ordnungspolizei* gelegerd.

Utrecht

26. Theodorus Antonius Smulders (56) uit Bussum, op 5 mei 1943 door ontberingen omgekomen in kamp Vught, gecremeerd te Vught.
27. Wilhelmus Antonius Fredericus van Eeden, in de vroege ochtend van 6 mei 1943 gefusilleerd op Vreeburg.

Limburg

Op 30 juni 1946 wees de geïnterneerde toenmalige *SS-Hauptscharführer* Richard Heinrich Nitsch van de *SD-Aussenstelle* Maastricht een massagraf aan op de Wellsche Heide in de Limburgse gemeente Bergen[1002], op het voormalige schietterrein. Het graf herbergde zeven slachtoffers, die alle konden worden geïdentificeerd en op 5 juli 1946 werden herbegraven in hun woonplaatsen. Het betrof Johannis Leendert Cornelis Boogerd (36) uit Roermond, Martinus Antonius Marie Bouman (43) uit Roermond, Leendert Theodorus Brouwer (35) uit Maastricht, Peter Leonard Ruijters (50) uit Heer, Servatius Hendricus Toussaint (28) uit Amstenrade, Meijnardus Jacobus Tempelaars (38) uit Heerlen en Renier Savelsberg (48) uit Heerlen, die op 2 mei 1943 standrechtelijk waren veroordeeld en gefusilleerd.

Noord-Brabant[1003]

28. Peter Jan Hendrik Kempen (19), standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.
29. Willem van Beek (36), standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.
30. Jan Gerrit Eilers (32), standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.
31. Johannes Cornelis Wilhelmus Gielen (36), standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.
32. Petrus Jacobus Verhoeven (32), standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.
33. Gerardus Werts (34), standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.
34. Simon vanZandvliet (27) uit Kerkwijk, standrechtelijk veroordeeld op 3 mei 1943 en die avond om 22.30 uur gefusilleerd op het fabrieksterrein van Philips te Strijp bij Eindhoven.

Zeeland

De provincie Zeeland viel onder het *Standgericht*-ressort Zuid-Holland/Zeeland (Den Haag) en het *Sicherungsbereich* Zeeland/Noord-Brabant (standplaats Tilburg). Niemand uit de provincie Zeeland is standrechtelijk ter dood veroordeeld.

Zuid-Holland[1004]

35. Jan Willem de Blaeij (28), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
36. Hendrikus Wilhelmus Bouwman (41) uit Rotterdam, standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
37. Cornelis van Giessen (38), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
38. Jacob de Groot (24), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
39. Wilhelmus Adrianus Hommel (50), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd op een onbekende plaats.
40. Cornelis Willem de Kok (52), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
41. Dirk Loeve (23), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.

[1002] Thans natuurgebied De Hamert, onderdeel van het nationaal park De Maasduinen.
[1003] Op 3 mei 1943 om 11.30 uur verhuisde het *Standgericht* van Den Haag naar Eindhoven, waar het vanaf 14.00 uur zitting hield.
[1004] Op 3 mei 1943 om 12.30 verhuisde rechter Arlt van het Amsterdamse *Standgericht* naar Rotterdam.

42. Wouter Slob (24), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
43. Willem Johannes Smit (22), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
44. Arie Leendert Verhoef (25), standrechtelijk veroordeeld in de namiddag van 3 mei 1943 en die avond om 20.50 uur gefusilleerd.
45. Jan Willem Vermeulen (36) uit Den Haag, op 8 mei 1943 omgekomen in kamp Vught, bezweken door ziekte en zwakte, gecremeerd te Vught.

Noord-Holland

46. Gerard Wiersma (38) uit Krommenie, standrechtelijk veroordeeld in de vroege ochtend van 2 mei 1943 en die ochtend rond 9.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
47. Theodorus Rijkhoff (28) uit Assendelft, standrechtelijk veroordeeld in de vroege ochtend van 2 mei 1943 en die ochtend rond 9.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
48. Johannes Antonius van Lemmeren (40) uit Krommenie, standrechtelijk veroordeeld in de vroege ochtend van 2 mei 1943 en die ochtend rond 9.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
49. Hendrik Blank (54) uit Krommenie, standrechtelijk veroordeeld in de vroege ochtend van 2 mei 1943 en die ochtend rond 9.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
50. Jacob Wijker (50) uit Velsen-IJmuiden, standrechtelijk veroordeeld laat in de ochtend van 2 mei 1943 en die middag rond 13.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
51. Hendrik Marinus Strating (48) uit Velsen-IJmuiden, standrechtelijk veroordeeld laat in de ochtend van 2 mei 1943 en die middag rond 13.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
52. Herman Pieter de Noo (56) uit Velsen-IJmuiden, standrechtelijk veroordeeld laat in de ochtend van 2 mei 1943 en die middag rond 13.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
53. Nicolaas van Nieuwkoop (30), standrechtelijk veroordeeld laat in de ochtend van 2 mei 1943 en die middag rond 13.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
54. Pieter Houtkooper (45) uit Beverwijk, standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 2 mei 1943 rond 13.00 uur, dezelfde dag gecremeerd te Velsen. De asbus werd door de bezetters in beslag genomen.
55. Theodorus Sander Hendrikse (36) uit Beverwijk, standrechtelijk veroordeeld laat in de ochtend van 2 mei 1943 en die middag rond 13.00 uur gefusilleerd. Dezelfde dag gecremeerd te Velsen, waarna de asbus door de bezetters in beslag werd genomen.
56. Hendrikus Hendrik van der Meer (32), standrechtelijk veroordeeld en gefusilleerd op 6 mei 1943.

Bronnen: 'Politiestandrecht. Bekendmaking' in: *Friesche Courant, 3 mei 1943*; 'Politiestandrecht in werking getreden. Verscheidene doodvonnissen' in: *Nieuwsblad van het Noorden, 3 mei 1943*; 'Doodvonnissen voltrokken' in: *Trouw, 3 mei 1943*; 'Massagraf in Limburg ontdekt' in: *Leeuwarder Courant, 2 juli 1946*; 'Massagraf Loonsche Duinen' in: *Leeuwarder Courant, 20 juni 1946*; Bouman. *De April-Mei-stakingen van 1943*; Van Lieshout. *Oranje boven in Limburg. De April-Meistakingen van 1943*; Taselaar. *April-Meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen*; Keijnemans. *Opdat wij niet vergeten*; Ramaker & Van Bohemen. *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940/1945*; Werdmölder. *Jan Walraven. Een vergeten held*; Mans & Cammaert. *Limburgse monumenten vertellen 1940-1945*; Versteeg. *Het monument voor de negentien gefusilleerden in en rond Arnhem op 'De Waterberg' in Arnhem*; Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen; Jan Willem Tuinman; Oorlogsgravenstichting, Slachtofferregister; Oorlogsgravenstichting, Johan Teeuwisse; Nederlandse Rode Kruis, Victor Laurentius; Nationaal Comité 4 en 5 mei; Philips, Eindhoven; Gemeentearchieven Rotterdam, Groningen, Hoogezand, Haren, Utrecht, Grootegast, Leens, Marum, Oostdongeradeel, Roden, Slochteren, Tietjerksteradeel, Uithuizermeeden en Wymbritseradeel; NIOD, telexen mei 1943; René Taselaar.

4. Alle slachtoffers van de April-Meistakingen in Nederland

Groningen
Grietje Dekker,1 mei 1943
Jogchum van Zwol, 1 mei 1943
Harm Wessels, 1 mei 1943
Gerrit Buwalda, 3 mei 1943
Andries Sikkinga, 3 mei 1943
Andries Hartholt, 3 mei 1943
Dirk Hartholt, 3 mei 1943
Albert Hartholt, 3 mei 1943
Hendrik Hartholt, 3 mei 1943
Uitze van der Wier, 3 mei 1943
Jelle van der Wier, 3 mei 1943
Steven van der Wier, 3 mei 1943
Karst Doornbosch, 3 mei 1943
Jan Doornbosch, 3 mei 1943
Eeuwe de Jong, 3 mei 1943
Sibbele de Wal, 3 mei 1943
Gerrit van der Vaart, 3 mei 1943
Geert Jan Diertens, 3 mei 1943
Johannes Glas, 3 mei 1943
Friedrich Ludwig van de Riet, 3 mei 1943
Obbe Leininga, 3 mei 1943
Eisso Kleefman, 4 mei 1943
Hermanus Kleefman, 4 mei 1943
Egbert Thoma, 4 mei 1943
Gerrit Imbos, 4 mei 1943
Paulinus Nieuwold, 4 mei 1943
Willem Antonie van Rossum, 4 mei 1943
Rienold Terpstra, 4 mei 1943
Luitjen Jelmer van der Veen, 4 mei 1943
Albert Harkema, 15 januari 1945
Jan Zuidema, 3 februari 1945
Marten Woudstra, 3 februari 1945
Simon Frankruijter, 7 februari 1945
Ate Faber, 28 februari 1945
Harm Roelf Ots, 12 mei 1945
Gerrit van der Werf, 25 mei 1945
Willem Pieter Vossema, 27 april 1945
Berend Kornelis Vriezema, 6 juni 1945

Friesland
Barteld Remerij, 1 mei 1943
Willem de Vries, 2 mei 1943
Pieter Riemersma, 2 mei 1943
Sjouke Stel, 3 mei 1943
Jan Smid, 3 mei 1943
Fokke Polet, 3 mei 1943
Jonas Elzinga, 3 mei 1943
Herman Adema, 3 mei 1943
Gerben Ronner, 3 mei 1943
Jouke Zijlstra, 3 mei 1943
Broer de Witte, 3 mei 1943
Cornelis Luinstra, 4 mei 1943

(Friesland)
Dirk Fokkens, 4 mei 1943
Bouke de Vries, 4 mei 1943
Freerk Wijma, 4 mei 1943
Jouke Bootsma, 4 mei 1943
Melle Bruinsma, 4 mei 1943
Anne de Boer, 4 mei 1943
Jitze Kiewiet, 4 mei 1943
Jan Eisenga, 5 mei 1943
Jantje Dijkstra, 12 mei 1943
Willem Scholten, 9 december 1944
Keimpe de Vries, 20 januari 1945
Wieger Rekker, 4 maart 1945

Drenthe
Berend Trip, 2 mei 1943
Tiem van Bergen, 2 mei 1943
Harm Bakker, 3 mei 1943, vermist
Berend Assies, 3 mei 1943
Jan Postema, 3 mei 1943
Harm Bos, 4 mei 1943, vermist
Reinder Kamping, 26 augustus 1944
Gezinus Enting, 28 maart 1945
Lute Huizing, 17 december 1945

Overijssel
Hein Slotboom, 30 april 1943
Hendrik Willem Varvik, 1 mei 1943
Steven Heideman, 1 mei 1943
Wilhelmina van den Elst-Sneuink, 1 mei 1943
Gerhard Engelbertus ten Donkelaar, 1 mei 1943
Johannes van Oene, 3 mei 1943
Johannes Hendrik Asbroek, 3 mei 1943
Willem Barends, 3 mei 1943
Bernard Hendrik Bos, 3 mei 1943
Johan Hendrik Geuvers, 3 mei 1943
Gerrit Jan Holterman, 3 mei 1943
Jan Oltwater, 3 mei 1943
Wilhelmus Theodorus Johannes van Sark, 3 mei 1943
Antonius Hermanus Haselbekke, 4 mei 1943
Frederik Martinus Loep, 4 mei 1943
Martinus Gerardus Neurdenberg, 4 mei 1943
Johannes Hendrikus Jansen, 4 mei 1943
Cornelis Brasser, 4 mei 1943
Hendrikus Joannes Gerardus Waanders, 4 mei 1943
Antonius Bernardus Wijlens, 4 mei 1943
Gerardus Johannes Weijenborg, 5 mei 1943
Johannes Bernardus Josephus Steinmeijer, 5 mei 1943

Gelderland
Dirk Willem van Vreeswijk, 2 mei 1943
Teunis Campagne, 2 mei 1943
Dirk van Zetten, 2 mei 1943
Andreas Emanuel van der Veer, 3 mei 1943
Willem Andreas van der Veer, 3 mei 1943
Anthonius Lambertus Fredericks, 3 mei 1943
Pouwel Dijkstra, 3 mei 1943
Jan Kleefsman, 3 mei 1943
Cornelis Willem Knipscheer, 3 mei 1943
Henri Charles Munter, 3 mei 1943
Gerrit Peters, 3 mei 1943
Jacques Matheus Josephus Quaedvlieg, 3 mei 1943
Willem George Frederik Weimar, 3 mei 1943
Bartus Pessink, 4 mei 1943
Jan Tjalkens, 4 mei 1943
Jochum Adam Versteeg, 4 mei 1943
Hendrik Jan Kroeze, 4 mei 1943
Hendrik Proper, 4 mei 1943
Hermen Jan van Werven, 4 mei 1943
Hendrik Eilander, 4 mei 1943
Lambertus Wilhelmus Hendriks, 5 mei 1943
Cornelis Johannes van Emmerloot, 5 mei 1943
Gerardus Marinus van Kampen, 5 mei 1943
Johannes Antonius Walraven, 5 mei 1943
Antonius Wilhelmus Wijman, 5 mei 1943
Maarten Slort, 10 augustus 1943
Johannes Pijpers, 4 december 1943
Johanna Geertruida Brendel-Jansen, 19 november 1944
Gradus Hendrikus Rikken, 23 februari 1945
Hendrikus Johannes de Kok, 16 maart 1945
Willem Tijnagel, 24 maart 1945
Jan Tijmen Sietsma, 28 maart 1945
Johannes Philippus Maria Roothaan, 31 maart 1945
Wouter Bouwman, 14 april 1945
Petrus Cornelis Hol, 31 mei 1945

Limburg
Johannis Leendert Cornelis Boogerd, 2 mei 1943
Martinus Antonius Marie Bouman, 2 mei 1943
Leendert Theodorus Brouwer, 2 mei 1943
Pieter Ruyters, 2 mei 1943
Servatius Hendricus Toussaint, 2 mei 1943
Meijnardus Jacobus Tempelaars, 2 mei 1943
Reinier Savelsberg, 2 mei 1943
Henderich Horstmann, 4 mei 1943

Noord-Brabant
Peter Jan Hendrik Kempen, 3 mei 1943
Willem van Beek, 3 mei 1943
Jan Gerrit Eilers, 3 mei 1943
Johannes Cornelis Wilhelmus Gielen, 3 mei 1943
Petrus Jacobus Verhoeven, 3 mei 1943
Gerardus Werts, 3 mei 1943
Simon van Zantvliet, 3 mei 1943
Jacobus Hubertus Maria Kerssemakers, 7 mei 1943
Johannes Petrus Huijbregts, 7 mei 1943

Noord-Holland
Gerard Wiersma, 2 mei 1943
Theodorus Rijkhoff, 2 mei 1943
Johannes Antonis van Lemmeren, 2 mei 1943
Hendrik Blank, 2 mei 1943
Jacob Wijker, 2 mei 1943
Hendrik Marinus Strating, 2 mei 1943
Herman Pieter de Noo, 2 mei 1943
Nicolaas van Nieuwkoop, 2 mei 1943
Pieter Houtkooper, 2 mei 1943
Theodorus Sander Hendrikse, 2 mei 1943
Johan Frederik Jeremias Schamp, 5 mei 1943
Hendrikus Hendrik van der Meer, 6 mei 1943
Klaas Oosthuizen, 26 september 1943
Klaas van Veen, 13 juli 1944
Willem van ’t Veer, 26 februari 1945
Hendrikus Leonardus Heij, 2 mei 1945
Wilhelmus Petrus Johannes Duijn, 23 mei 1945
Gerke Mastenbroek, 1 juni 1945

Zuid-Holland
Jan Willem de Blaeij, 3 mei 1943
Hendrikus Wilhelmus Bouwman, 3 mei 1943
Cornelis van Giessen, 3 mei 1943
Jacob de Groot, 3 mei 1943
Wilhelmus Adrianus Hommel, 3 mei 1943
Cornelis Willem de Kok, 3 mei 1943
Dirk Loeve, 3 mei 1943
Wouter Slob, 3 mei 1943
Willem Johannes Smit, 3 mei 1943
Arie Leendert Verhoef, 3 mei 1943
Jan Willem Vermeulen, 8 mei 1943

Zeeland
Geen

Utrecht
Dirk Davelaar, 2 mei 1943
Hendrikus Franciscus Johannes Cornelis de Mari, 2 mei 1943
Theodorus Antonius Smulders, 5 mei 1943
Henri Joseph Vroom, 5 mei 1943
Wilhelmus Antonius Fredericus van Eeden, 6 mei 1943
Jan Willem Schouten, 7 mei 1943

Deze namenlijst is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld op grond van o.a. telexen, die in april en mei 1943 vanuit de *Aussenstellen* werden verstuurd naar Rauter, en latere gegevens van de Oorlogsgravenstichting en het NIOD. In de telexen werden niet altijd namen vermeld bij ‘tuchthuisstraffen’. Neemt u dus beslist contact op met de auteur, mocht er een naam ontbreken.

5. Kaart van Noord-Nederland

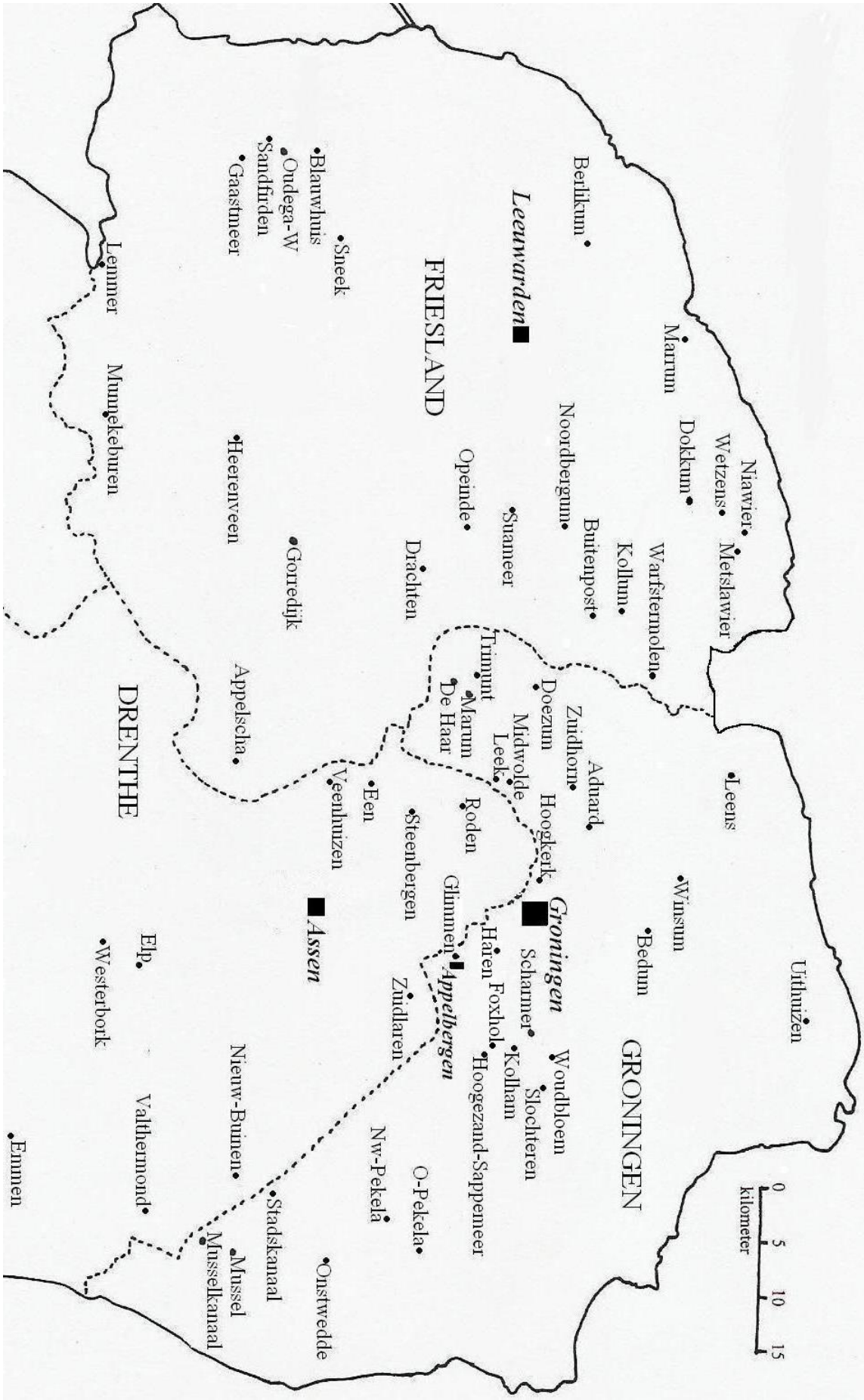

6. Kaart van de Appelbergen

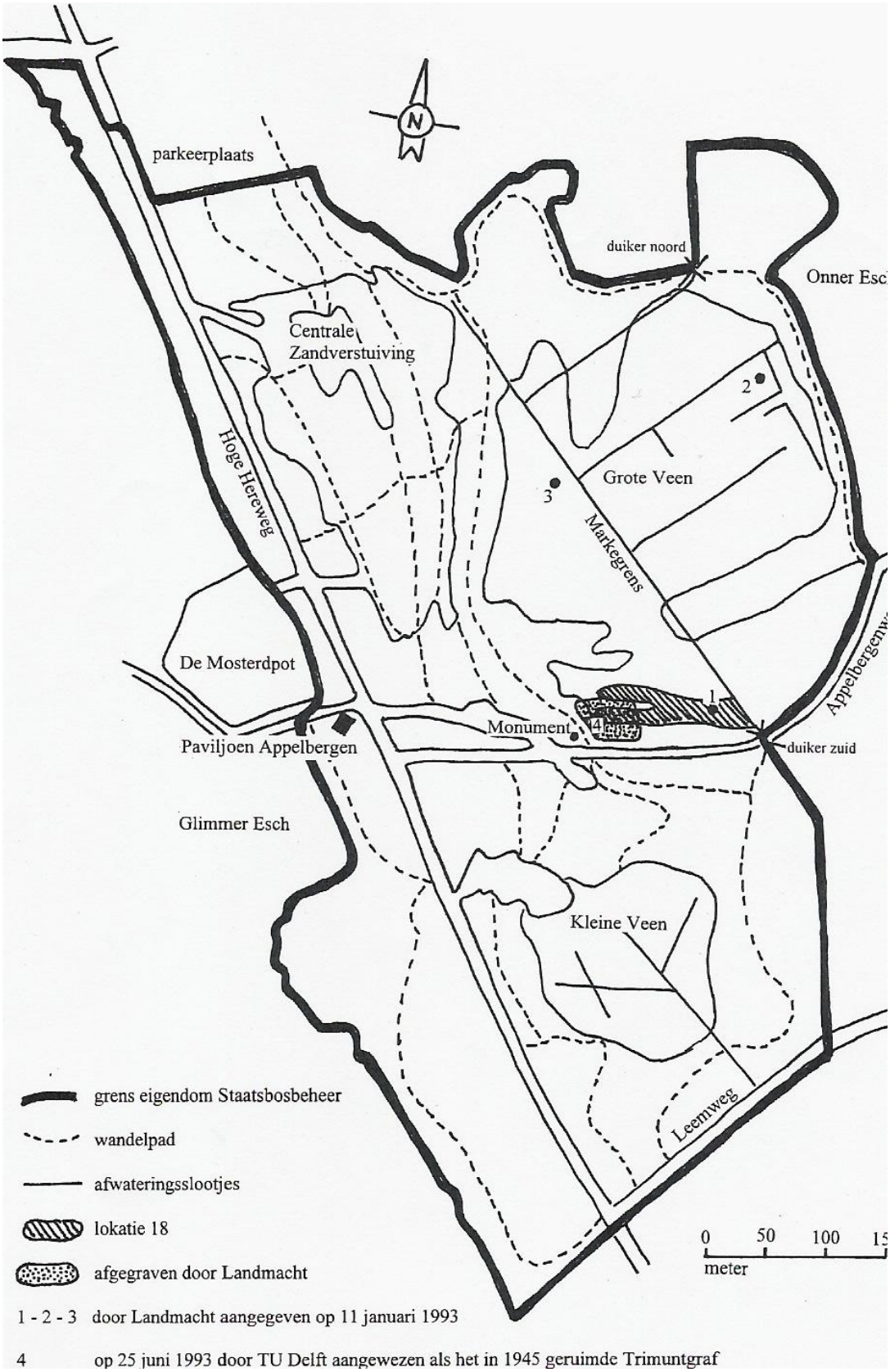

7. Geïnterviewden

De visie van de nabestaanden, zoals deze naar voren komt in *Op een onbekende plaats begraven*, is gegenereerd uit gesprekken met de volgende families, allen familieleden van slachtoffers van de April-Meistakingen: De families Dekker, Van Zwol, Hartholt, Assies, Van der Wier, De Jong, De Wal, Diertens, Van de Riet, De Witte, Postema, Thoma, Kleefman, Terpstra, Nieuwold, Imbos, Van Rossum, Luinstra, De Vries, Fokkens, Eisenga, Bos, Bouwman en Loep. Van 26 personen uit de families van de nog vermiste slachtoffers zijn de levensverhalen opgetekend in het onderzoeksverslag *Dat het zo lang moest duren...*

Van de volgende personen zijn interviewverslagen opgenomen in de bundel *Meerstemmig*:
Direct of zijdelings betrokkenen:
- Robert Boxem (1965), historicus, destijds Werkgroep Appelbergen.
- Peter de Jong (1965), historicus, destijds Werkgroep Appelbergen.
- Albert Heijerman (1952), ambtenaar gemeentewerken, gemeente Haren.
- Harry Offringa (1958), boswachter Staatsbosbeheer district Drents Loo & Aa.
- Arjen Gerritsen (1970), destijds burgemeester gemeente Haren.
- Pauline Broekema (1954), schrijfster en verslaggeefster NOS-Journaal.
- Johan Teeuwisse (1964), hoofd Necrologie & Archief, Oorlogsgravenstichting.
- Jacques Wallage (1946), destijds burgemeester gemeente Groningen.

Medewerkers en oud-medewerkers van strafrechtelijke en militaire instanties:
- Ad Mulder (1920), voormalig functionaris Politieke Opsporingsdienst.
- Teunis Reijm (1920), voormalig functionaris Politieke Opsporingsdienst.
- Carlo Schippers (1957) en Franske Eendebak (1946), Landelijk Bureau Vermiste Personen KLPD.
- Gerben Brouwer (1955), groepschef recherche Noordwest-Friesland.
- Sjoerd Fokke Dijkstra (1955), hoofdinspecteur en coach/trainer Regiopolitie Friesland.
- Peter Boer (1948), universitair hoofddocent Nederlandse Defensie Academie.

Medewerkers van hulpverlenende en belangenbehartigende instanties:
- Victor Laurentius (1973), destijds functionaris Oorlogsnazorg Nederlandse Rode Kruis.
- Marie-José Smits (1949), afdeling Aanvragen, Stichting 1940-1945.
- Marian Meeks-Schilstra (1955), secretaris Kinderen van Verzetsdeelnemers 1940-1945.
- Gerard (1935) en Joke Schook (1942), (voorzitter) Vereniging Achterblijvers na Vermissing.
- Antony Pemberton (1975), destijds wetenschappelijk functionaris Slachtofferhulp Nederland.
- Snežana Jovanović (1948), destijds directeur Enova Emancipatie Adviesbureau Drenthe, betrokken bij de vrouwen van Srebrenica.

Medewerkers van documentatieverstrekkende instanties:
- Monique Brinks (1973), destijds coöordinator Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen.
- Hubert Berkhout (1965), eerste medewerker Dienstverlening NIOD
- Dirk Docter (1951), secretaris Documentatiegroep ’40-’45.
- Jan Kompagnie (1947), hoofd Onderzoek Nationaal Archief.

Nabestaanden van vermiste of gevonden oorlogsslachtoffers
- Jan Rijnders (1953), kleinzoon van de sinds 1944 in Tiel vermiste Goossen Rijnders.
- Mevrouw Sassen-Trip (1924), zuster van Berend Trip, slachtoffer April-Meistakingen.
- Ella Postema (1942), dochter van Jan Postema, slachtoffer April-Meistakingen.
- Henny de Rooij-Bouwman (1933-2006), dochter van Hendrikus Wilhelmus Bouwman, vermist slachtoffer van de April-Meistakingen.
- Brita Röhl (1957), kleindochter van Frederik Martinus Loep, vermist slachtoffer van de April-Meistakingen.

Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met onder andere: de socioloog Ben Boog, de psychologe Tineke Legger, de begeleider in verliesverwerking Paul Engberts, Kees Corts, hoofdinspecteur Jan Kerkhof, voormalig marechausseewachtmeester Willem Wester, coach bij leven met vermissing Piet van Beek, archiefmedewerker Jan Broersma van Regiopolitie Groningen, Carla Bruijning-van Dongen van het NFI, Marianne Bol van crematorium Velsen, en de technisch rechercheur Jan Willem Tuinman, tevens mijn onderzoekspartner in de Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog.

8. Afkortingen

BID:	Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht
BOOM:	Bureau Opsporing Oorlogsmisdadigers
BPR:	Buitengewone Pensioenraad
BS:	Binnenlandse Strijdkrachten
CABR:	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CID:	Centrale Inlichtingendienst
DIB:	Dienst Identificatie en Berging van het Nederlandse Rode Kruis
DNA:	Desoxyribo Nucleic Acid
EAD:	Emancipatie Adviesbureau Drenthe
ICODO:	Stichting Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen
KLPD:	Korps Landelijke Politiediensten
LBVP:	Landelijk Bureau Vermiste Personen
Liro:	Lippmann-Rosenthal bank
LKP:	Landelijke Knokploegen
LO:	Landelijk Organisatie voor hulp aan onderduikers
MIA:	Missed In Action, vermist geraakt tijdens een militaire actie
NA:	Nationaal Archief
NWCC:	Netherlands War Crimes Commission
NIOD:	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (vanaf 1999)
NMO:	Nederlandsche Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd
NRK:	Nederlandse Rode Kruis
NSB:	Nationaal Socialistische Beweging
OGS:	Oorlogsgravenstichting
Orpo:	Ordnungspolizei
OVCG:	Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (vanaf 2008)
OVMG:	Stichting Oorlogs- en Verzetsmateriaal Groningen (1991-2008)
POD:	Politieke Opsporingsdienst
POW:	Prisoner Of War, (vermist geraakt tijdens) krijgsgevangenschap
PRA:	Politieke Rechercheafdeling
PTSS:	Posttraumatisch Stress Syndroom
RAAP:	Regionaal Archeologisch Archiverings Project
RIOD:	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (tot 1999)
SD:	Sicherheitsdienst
Sipo:	Sicherheitspolizei
SS:	Schutzstaffel
SVPG:	Stichting Verzetsdocumentatie Provincie Groningen (1981-1991)
VAV:	Vereniging Achterblijvers na Vermissing
VKV:	Vereniging Kinderen van Verzetsdeelnemers 1940-1945
WA:	Weerbaarheidsafdeling, een afdeling van de NSB
WUBO:	Wet Uitkeringen Burger Oorlogsslachtoffers
WUV:	Wet Uitkeringen Vervolgingsslachtoffers

9. Verklaring van enkele begrippen

Arbeitseinsatz: Gedwongen inzet van mannen uit bezette gebieden in de oorlogseconomie van Duitsland als bezettende natie, vaak in Duitsland maar soms ook elders (eigen omgeving, front).

Aussen(dienst)stelle: Regionaal kantoor van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*. Tijdens de April-Meistakingen telde Nederland zes *Aussenstellen* naast enkele kleinere *Aussenposten*.

Beauftragte: Provinciaal vertegenwoordiger van rijkscommissaris Seyss-Inquart in het bezette Nederland. Meestal hielden ze kantoor in de regionale *Aussenstellen* of *Aussenposten*, zoals Ross in het Old Burger Weeshuis te Leeuwarden, Conring in het Groninger Scholtenhuis en Sellmer op de Prins Hendrikstraat te Assen. Tijdens de April-Meistakingen werden *Sonderbeauftragten* aangesteld. In de regel waren dit de zittende *Beauftragten*. Iedere provincie kende ook een commissaris der provincie. Deze stonden in verbinding met het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Befehlshaber der Sipo und des SD: Bevelhebber van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* in Nederland, Harster. Hij was verantwoording schuldig aan Heydrich en na diens dood (1942) aan Kaltenbrunner, de hoogste autoriteit van het *Reichssicherheitshauptambt* te Berlijn. Tijdens grote acties zoals het neerslaan van de April-Meistakingen trad Rauter als hoogste bevelhebber op, omdat dergelijke acties de coördinatie van alle beschikbare machten (dus ook van de *SS*) eiste. Rauter had een hogere rang dan Harster.

Bereichskommandeur: De hoogste bevelhebber in een *Sicherungsbereich*. Hij voerde het bevel over alle Duitse en Nederlandse politiediensten in het *Sicherungsbereich* en was alleen verantwoording schuldig aan Rauter als hoogste Duitse politieautoriteit in Nederland.

Erlass: Decreet, afkondiging, beschikking, overheidsbesluit, bevel, waarin maatregelen of voorschriften worden afgekondigd die nagevolgd moeten worden.

Höhere SS- und Polizeiführer: Hoogste autoriteit van de SS en de politie in Nederland, Rauter. Hij stond onder het directe gezag van Himmler, chef van de Duitse politie.

Ordnungspolizei, *Orpo*: Duitse reguliere politiedienst, vanwege de groene uniformen ook wel *Grüne Polizei* genoemd. De Duitse politie werd in 1936 gereorganiseerd in de *Ordnungspolizei* en de *Sicherheitspolizei*.

Reichskommissar: Rijkscommissaris Seyss-Inquart, vertegenwoordiger van Hitler in het bezette Nederland.

Sicherheitsdienst, SD: De in 1931 opgerichte inlichtingen- en spionagedienst van de *SS* (*Schutz Staffel*). Deze *SS* was aanvankelijk (1925) opgericht ter bescherming van Hitler, later uitgegroeid tot elitair nazipolitiecorps en nazileger met eigen rangen.

Sicherheitspolizei, *Sipo*: Duitse politiedienst, bestaande uit de *Gestapo* (geheime staatspolitie) en de *Kriminalpolizei* (recherche).

Sicherungsbereich: Afgebakende regio waarin de politie de rust en orde moest herstellen. Tijdens de April-Meistakingen werd Nederland ingedeeld in acht *Sicherungsbereiche*.

Standgericht: Standrecht, buitengewoon snelle en strenge berechting, niet aan de formele rechtspleging gebonden berechting door militaire rechters. Het *Standgericht* wordt afgekondigd op grond van een ernstig dreigend gevaar. Tijdens de April-Meistakingen stond het *Standgericht* onder het directe bevel van Rauter, de hoogste Duitse politieautoriteit in Nederland. Tijdens de April-Meistakingen telde Nederland vijf *Standgericht*-ressorten.

Wehrmachtsbehehlshaber: Hoogste bevelhebber van het Duitse leger in Nederland, Christiansen.

10. Duitse militaire- en SS-rangen

SS-rang:	Militaire rang:	Genoemde personen (mei 1943):
Onderofficieren:		
Unterscharführer	Unteroffizier (sergeant)	Kindel
Scharführer	Unterfeldwebel (1e sergeant)	
Standartenjunker	Fähnrich	
Oberscharführer	Feldwebel (staf-sergeant)	Brandau (Trimunt)
Hauptscharführer	Oberfeldwebel (technisch sergeant)	Lehnhoff, Nitsch
Standartenoberjunker	Oberfähnrich	
Sturmscharführer	Hauptfeldwebel (sergeant-majoor)	
Lagere officieren:		
Untersturmführer	Leutnant (tweede luitenant)	Knorr
Obersturmführer	Oberleutnant (eerste luitenant)	Düreck, Lang, Bock, Berndt (Trimunt)
Hauptsturmführer	Hauptmann (kapitein)	Neubert, Bellmer, Thomsen, Lottmann, Koll, Wendt, Ross
Sturmbannführer	Major (majoor)	Mechels, Haase, Arlt
Obersturmbannführer	Oberstleutnant (luitenant-kolonel)	Kösterbeck, Ynto de Boer
Standartenführer	Oberst (kolonel)	Lehmann
Hogere officieren:		
Oberführer	(brigadegeneraal)	
Brigadeführer	Generalmajor (generaal-majoor)	Harster
Gruppenführer	Generalleutnant (luitenant-generaal)	Rauter
Obergruppenführer	General (generaal, 2 sterren)	Christiansen, (Heydrich), Kaltenbrunner, Seyss-Inquart
Oberstgruppenführer	Generaloberst (generaal, 3 sterren)	
Reichsführer-SS	Generalfeldmarschall (maarschalk)	Himmler, Keitel